

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या ४४६४
काल नं० ~~२५३~~ ११
खण्ड २५३ २१ जून

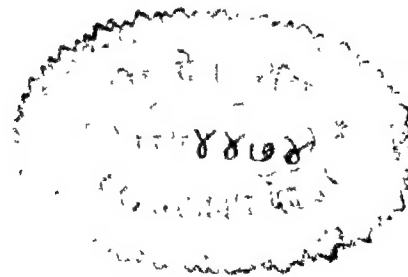
॥ अहंम् ॥

જૈન તીર્થ

સર્વ સંગ્રહ

ભારત ભ્રમણાં જૈન તીર્થો અને
ભગવોનું ઐતિહાસિક વર્ણન

ભાગ બીજો

૪૬૧૨૬૧-
શ્રી યુનિવર્સિટી પ્રેસ, અમદાવાદ.
અવેરીવાડ - અમદાવાદ

વિ. સં. ૨૦૧૦) વીર નિ. સં. ૨૪૮૦ [સને ૧૯૫૩

પ્રકાશક :

શ્રી ડૉ. આશુદેવ કલ્યાણી
અવેરીવાડા, પો. ઓ. નં. ૫૧,
અમદાવાદ.

આ ગ્રંથના સ્વામિત્વના સર્વ હક શ્રી આશુદેવ કલ્યાણી, અમદાવાદના છે.
તેમની લેખિત મંજૂરી વિના કોઈએ આ ગ્રંથમાં આવેલી કશી સામગ્રીનો
કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપયોગ કરી શકે નહીં.

ALL RIGHTS RESERVED

[પહેલી આવૃત્તિ — નવમી સદી]

મુદ્રક :

જયંતી પેપરબર્ક કંપની
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીર્કંટા રોડ, અમદાવાદ.

બે બોલ

ભારતવર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મ પોતાની પ્રાચીનતા, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાની કલાપ્રિયતાથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈનધર્મની આ પ્રાચીનતા, ભવ્યતા અને ઉદારતાના એક પ્રતીકરૂપ જૈન તીર્થો છે, એમ ભારતીય તથા યુરોપીય વિદ્વાનોએ એકમતે સ્વીકારેલું છે. જેના અણુએ અણુમાં જૈનોનો ભવ્ય ભૂતકાળ ખૂંટી રહ્યો છે, અને જેના પરમાણુએ પરમાણુમાં મન અને આત્માને પવિત્ર કરે એવું વાતાવરણ છે, એવાં પોતાનાં પુનિત તીર્થોને ને મંદિરોને રોજ પ્રભાતકાલે આખાલવૃદ્ધ જૈન “સકલ તીર્થ વંદુ કર જોડ” એમ કહી વંદે છે; ત્યારે ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર આવેલાં એ તીર્થો, મંદિરો, મંદિરાવલિઓ વિષે જાણવા અંગે તેઓમાં ઉત્કંઠા ને ઉલ્લાસ જાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. ત્યાં રહેતા પોતાના સાધર્મી જૈન ભાઈઓ, જનસંખ્યા, ત્યાં ચાલતો વહીવટ, ત્યાં જવાના માર્ગો, ધર્મશાળાઓ વિષે જાણવાની ઈતેજારી થાય, એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે.

આજે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીનું ભારતવર્ષ પોતાની અસ્મિતાની તપાસ કરી રહ્યું છે. આ અસ્મિતાના અભ્યાસી ઇતિહાસવિદો અને પુરાતત્ત્વવિદોનું જૈનધર્મનાં આ મહત્ત્વનાં સ્થાપત્યો તરફ ખાસ લક્ષ ગયું છે, ને ભવ્ય ભારતના ઇતિહાસની તૂટતી કડીઓ સાંધવા તેઓ જૈનોના આ પ્રતાપી વારસા પ્રત્યે સવિશેષ દ્રષ્ટિ નાખી રહ્યા છે. ઘણા વખતથી આ સંશોધકવર્ગ તરફથી આ મહાન તીર્થો અંગે સર્વજનમુલભ કોઈ માહિતીગ્રંથ પ્રગટ કરવાની માગણી ચાલુ જ હતી.

લગભગ એકાદ દશકાથી આ માહિતી-ગ્રંથ વિષે વિચારણા ચાલ્યા કરતી હતી. આ કાર્ય સામાન્ય નહોતું, વળી, એમાં જવાબદારી ને જોખમ પણ અદ્વય નહોતાં. એમાં પણ શેક આણુંદળ કલ્યાણજીની પેઠી જેવી સંસ્થા એ પ્રગટ કરે ત્યારે તો એ ખૂબ વધી જતાં હતાં. બીજી તરફ આ વિષયની સર્વગ્રાહી, સર્વમાન્ય હકીકતો એકત્ર કરવી એ ગાગરમાં સાગર ભરવા જેવી કઠિન વાત હતી: છતાં આ કાર્ય અનિવાર્ય લાગ્યું ને તેનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

પ્રારંભમાં આ માટે એક ખાતું ખોદીને-તેના દ્વારા તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલવામાં આવ્યા. રેલથી, ગાડીથી, મોટરથી, ગાડાથી ને પગે ચાલીને તે તે સ્થળે પહોંચીને બધી માહિતીઓ પ્રમાણુભૂત સાધનો દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવી. આ સુદીર્ઘ પ્રવાસો ને અટપટું માહિતીકરણ લાંગો વખત લે એ સ્વાભાવિક હતું.

આ માહિતીઓ એકત્ર કર્યા પછી એને પરિષ્કૃત-શુદ્ધ કરવા માટે ચાળવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોઈ જરૂરી હકીકત રહી જવા ન પામે, કોઈ બિનજરૂરી હકીકત પેસી ન જાય, સત્ય હકીકતોમાં ભેળસેળ ન આવી જાય, કંઈક વિવાદી વિધાનો ન થઈ જાય, એ માટે ભારે કાળજીથી સંપાદન-કાર્ય કરાવવામાં આવ્યું છે.

આવા પુસ્તકનું છાપકામ ને કાગળો પણ ભારે ચીવટ માગે છે. પુસ્તકને યોગ્ય કાગળો મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી ને ઘણો સમય લાગ્યો. આખરે એનું મુદ્રણકામ શરૂ થયું. એમાં શુદ્ધિ, સ્વચ્છતા ને સુઘડતા સાચવવામાં પણ પૂરતી તકેદારી લેવામાં આવી.

પરિણામે આ ઉપયોગી ગ્રંથ બહાર જનતા સમક્ષ રજુ થાય છે. આ ગ્રંથથી સમાજની ને રાષ્ટ્રની ઘણા વખતથી ચાલુ એક માગણી સંતોષાય છે ને અભ્યાસીઓ તેમજ યાત્રિકોના હાથમાં ઉપયોગી પ્રમાણુભૂત સાધન મૂકી શકીએ છીએ, તેનો આનંદ થાય છે. છતાં આ બગીરથ કાર્યમાં અનેક ક્ષતિઓ, અનેક માહિતી-ભૂલો રહી જવા સંભવ છે, એ અમે બરાબર જાણીએ છીએ. આશા છે કે સુસ વાચકો અમને તેવી ક્ષતિઓ જણાવી આભારી કરશે, જેથી નવીન આવૃત્તિ વખતે એમાં યથાયોગ્ય સુધારો કરી શકાય.

આ ગ્રંથમાં ગામેગામ ફરી બધી સામગ્રી એકઠી કરવામાં મદદરૂપ થનાર શ્રી. ચારાભાઈ મણિલાલ નવાબ ને તેમના સહકાર્યકરો અને વિશેષ નોંધ તૈયાર કરી આપનાર પંડિત શ્રી. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ તેમજ છાપકામ અંગે વજ્રાંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસવાળા, શ્રી. જયંતી દલાલની કાર્યદક્ષતાની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ પ્રકાશનને અંગે બાંધીતા લેખક શ્રી. જયભિખુજીએ અમોને વારંવાર કીમતી માર્ગસૂચન કર્યું છે; તેમજ મેસર્સ એમ. વાડીલાલની કુા.વાળા શ્રી. મોહનલાલભાઈએ પણ આ કાર્યમાં ઘણી મદદ કરી છે. આ બંને ગૃહસ્થોની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો ઉલ્લેખ કરતાં અમોને આનંદ થાય છે.

આશા છે કે આ મહત્વનો ગ્રંથ બાબુકોને, યાત્રિકોને, ઇતિહાસપ્રેમીઓને, પુરાતત્ત્વવિદોને અને પ્રવાસીઓને ઉપયોગી ને પ્રેરક થશે.

અમદાવાદ

તા. ૨૧-૩-૧૯૫૩

નાગરદાસ કરતુરચંદ શાહ

મેનેજર

શ્રેષ્ઠ આણંદજી કલ્યાણજી

નિ.વે.દ.ન.

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. મુખ્યત્વે હિંસાવિજય અને મારવિજય પર નિર્માણ થયેલી આ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ ઘણો પ્રાચીન અને મહત્વનો છે ને ધર્મવીરો, દાનવીરો અને કર્મવીરોના ઉજ્જવળ ચરિત્રોથી ભરેલો છે. આ ધર્મની ભૂતકાલીન બહોળતાલી, ઉચ્ચ કળાશૃવન તથા ઉચ્ચકોટિના આત્મસમર્પણના પ્રતીકસમાં એનાં શિલ્પસ્થાપત્ય ને કળાભાવના તથા ધર્મભાવનાથી ભરેલાં તીર્થો છે. એ તીર્થો ભારતવર્ષના વિશાળ પટ પર સ્થળે સ્થળે પથરાયેલાં છે, ને એ જૈન તીર્થોનો પ્રવાસી સહેલાઈથી ભારતભરની પુણ્ય યાત્રા કરી લે છે.

અખિલ ભારતવર્ષીય પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જૈન સંસ્કૃતિની ભવ્ય પતાકાસમાં જૈન તીર્થોના સંરક્ષણ ને સંગોપન વિષે હંમેશાં ભારે ઉત્સાહ ધરાવતી રહી છે, એ ખૂબ જાણીતી ખાખત છે. આ પેઢી તરફથી બહુ પ્રયાસે ને બહુ ખર્ચે ‘જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ’ નામનો ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એવી માહિતી મારા મિત્ર અને જાણીતા લેખક શ્રી. જયભિજ્જી તરફથી મળી ત્યારે ખરેખર અવર્ણનીય આનંદ થયો. ઘણા વખતથી તીર્થ વિષયક અને પુરાતત્ત્વ વિષયક મારી ડુચિ અને અભ્યાસથી પરિચિત શ્રી. જયભિજ્જીને પેઢી તરફથી સવિશેષ નોંધ લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તેઓએ પેઢી પાસે મારું નામ રજૂ કર્યું. સારાંશમાં આ પુસ્તકનો લેખન-સંપાદનભાર મારે સ્વીકારવાનું નહીં થયું.

પેઢીના માહિતીખાતા તરફથી તીર્થોની ઝામ, કામ, ઠેકાણું વગેરેની નોંધ શ્રી. સારાભાઈ નવાબ જેવાની હેમરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ નોંધ-ટિપ્પણને ધ્યાનમાં રાખી દરેક તીર્થનું પ્રાચીન મહત્વ, અર્વાચીન સ્થિતિ તેમજ ઇતિહાસની વિગતો એકઠી કરવાનું કામ મેં શરૂ કર્યું, જે વિશેષ નોંધ તરીકે ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં આપવામાં આવેલ છે. સ્વરૂપ એવી આ સવિશેષ નોંધ મારે તત્કાલીન મળી આવતા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, અવશેષો પ્રવાસીઓની નોંધો, પ્રાચીન સાહિત્યગ્રંથો ને અર્વાચીન પુરાતત્ત્વવિદોના નિર્ણયોની છાનખીન કરવાની હતી. આ કામ ખરેખર, સાગરને ગાગરમાં ભરવા જેવું કઠિન હતું ! યુરોપીય વિદ્વાનો ને વિદેશી સંશોધકોએ પણ ભારતનાં શિલ્પસ્થાપત્યભર્ષી સ્થાનો વિષે ગ્રંથોના ગ્રંથો લખ્યા છે; એ પણ સાથે સાથે જોઈ જવાના હતા. આપણા પૂર્વજોની તીર્થભક્તિ અને તીર્થ-સંરક્ષણની જૈન સંધોની તમજાને પણ એમાં અંજલિ આપવાની હતી અને ગ્રંથલાઘવની દૃષ્ટિએ ટૂંકા ગાળામાં એના કદને મર્યાદિત રાખવાનું હતું ! આ બધી મર્યાદાઓમાં રહીને મેં મારું કામ શરૂ કર્યું.

ગ્રંથના ‘જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ’ એવા નામ ઉપરથી જ તેના વિષયનો સાચાન્ય ખ્યાલ આવી જાય એમ છે; છતાં આ સંગ્રહે એટલો ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, આમાં પ્રવેતાંબર જૈનોની દૃષ્ટિએ જૈન તીર્થો, તીર્થ ન હોય એવાં પ્રાચીન ગામ-નગરો, અર્વાચીન તીર્થો અને નગરો, તેમજ જેના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં જૈન જનતાએ વિશિષ્ટ ફાળો અર્પ્યો હોય એવાં સ્થળોમાં બની ગયેલી જૈન ઘટનાઓના જે ઉદ્ભવો મળી આવતા હોય તેના પણ અહીં સમાવેશ કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ મુખ્ય એવાં ૨૭૦ સ્થળો અને ખંડિત, વિસ્મૃત કે નામશેષ બનેલાં ૧૧૦ સ્થળો મળીને કુલ ૩૮૦ જેટલાં સ્થાનોનો પરિચય આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવ્યો છે અને પરિશિષ્ટમાં સાત પ્રકારની વિષયસૂચિઓ પણ હાખલ કરી છે.

આ વર્ણનનો ક્રમ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં આપવામાં આવેલા કોષ્ટકો (કોઠાઓ)ના ક્રમ મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા, સિંધ-પંજાબ, હરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર-બંગાળ, આસામ અને એરિસા પ્રદેશનું ક્રમશઃ વર્ણન આપ્યું છે.

મારે અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, વર્ણન કરેલાં બધાં સ્થળોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં હું આવેલો નથી. કેટલાંક સ્થળો જોયેલાં અને બાકીનાં અવશ્ય છે પણ પરિચય આપવાની દૃષ્ટિએ મેં એ સ્થળોને જોયાં નથી. આ આખોયે સંગ્રહ મોટે ભાગે સાહિત્યિક કે પુરાતાત્વિક આધારો પરથી સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો તો તે તે સ્થળે નોંધ્યા જ છે ને આની સાથે જોડવામાં આવેલી 'સંદર્ભ' ગ્રંથોની સૂચીમાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ગુજરાત, મારવાડ-મેવાડ, માલવા, સિંધ-પંજાબ, દક્ષિણ-મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, ઉત્તરપ્રદેશ-બિહાર-બંગાળ-આસામ-ઓરિસા વિષેનાં પ્રાસ્તાવિકોમાં જૈનોના વિકાસ-વિસ્તાર કે વાતાવરણ અને ધ્રાસની આછી ઝાંખી કરાવવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. મતલબ કે ભૌગોલિક માહિતી, જૈનોનો પ્રભાવ, મંદિરની સ્થિતિ અને તેમાંના શિલ્પોની વિગત, બની શક્યું ત્યાં સુધી ક્રમસર વિકાસરૂપે નોંધવાની તકેદારી રાખી છે. આથી એ હકીકતોને અહીં ખેવડાવવાની જરૂર નથી.

આ ગ્રંથમાં ગામ અને મંદિરને લગતા પ્રાચીનતાદર્શક શિલાલેખીય આધારોને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે કેટલાક પ્રસિદ્ધ શિલાલેખો ઉપરાંત મારા સંગ્રહના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખોને પણ આમાં પહેલવહેલા પ્રગટ કર્યા છે. તે તે સ્થળોની તત્કાલીન ઘટનાઓ માટે પ્રાચીન એવા આગમગ્રંથો, ભાષ્યો, નિયુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, ટીકાઓ, કાવ્યસાહિત્ય, વિવિધતીર્થકલ્પ, પ્રભાવકચરિત જેવા પ્રબંધગ્રંથો, ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ, તીર્થમાળાઓ, ચૈત્ય પરિપાટીઓ વગેરેના યાવતશક્ય ઉલ્લેખો નોંધવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. બની શક્યું ત્યાં ચીનીપ્રવાસી ફાહિયાન અને હુએનત્સાંગ તેમજ બીજા દેશી-વિદેશી યાત્રીઓના રિપોર્ટોની નોંધને પણ મેં સાધાર બનાવ્યાં છે. એ પછી શિલ્પ-સ્થાપત્યની રચના વિષે અને કૃતિવિશેષનું વર્ણન જેટલું બાકી શકાયું તેટલું આપવા તરફ મેં મારું ધ્યાન દોર્યું છે. જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જેનું મહત્ત્વ ઉલ્લેખનીય છે તે ગુફાઓ અને ગુફામંદિરો વિષે પણ પરિચય કરાવ્યો છે.

આ રીતે મળી આવેલી જુદી જુદી સામગ્રીના આધારે આ ગ્રંથની સંયોજના થયેલી છે. આવા જવાબદારીવાળા અતિમહત્ત્વના ગ્રંથની સંયોજના કરતી વખતે પૂરતી તકેદારી રાખી છે; પણ છદ્મસ્થ માણસથી ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે. આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી એવી ભૂલ કે ક્ષતિ તરફ પ્રેમભાવે જે કોઈ લક્ષ દોરશે, તેનો આભારી થઈશ.

વસ્તુતઃ તીર્થોના જીર્ણોદ્ધાર જેટલું જ તીર્થોના ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય મહત્ત્વનું છે આ પુસ્તક આ રીતે પ્રગટ થાય છે, તેનો સમગ્ર યશ થેક શ્રી. આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને ફાળે જાય છે. પેઢીના ટૂંકીઓએ આ કામ મને સોંપી, સમયે સમયે માર્ગસૂચક બલામણો કરી તેમજ જરૂરી સગવડો પૂરી પાડી આ કાર્ય માટે જે સરળતા કરી આપી છે તે માટે તેમનો હું ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના લેખનમાં જે ગ્રંથોએ એક યા બીજી રીતે સહાય કરી છે તે વિદેહી કે હયાત ગ્રંથ લેખકોના ઋણસ્વીકાર સાથે જ મારા લેખન સમયે જેમની સલાહ અને પ્રેરણા મને સતત જાગરુક રાખી શકી છે એ મારા પરમસ્નેહી મિત્રો શ્રી. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ અને શ્રી. બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ-(જયભિખુ)ની બંધુપ્રેમીનો આભાર માનવાનું ભૂલી શકતો નથી. વળી, સાહિત્યપ્રેમી શ્રી. અગરચંદજી નાહટાએ અપ્રસિદ્ધ તીર્થમાળાઓનો સંગ્રહ એકલી આપી અને ઉપકૃત બનાવ્યો છે તેની પણ અહીં નોંધ લઉં છું.

અંતે—જે તીર્થોએ લોકજીવનના સંસ્કારને સુવાસિત કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એવી જૈન સંસ્કૃતિના અંગભૂત તીર્થસંસ્થાનું ઐતિહાસિક હાર્દ રજૂ કરવામાં મારો આ અદ્ય પ્રયત્ન કંઈ પણ ફાળો નોંધાવી શકશે તો મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

સં. ૨૦૦૬
એત્રી ખૂર્ણિમા
દહેગામ
(એ. પી. રેલે)

અખાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

સૂચીક્રમ

[ભાગ-૨]

પ્રકાશકીય બે ભાલા:	૩
લેખકનું નિવેદન:	૫
વિશેષ નોંધ સૂચી:	
કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં નામોની	
અકારાદિ સૂચી:	૧૧ થી ૪૪
પરિશિષ્ટ:	૧ થી ૫૬
માલવાની મંદિરાવલી વગેરે વિશેષનોંધ:	૩૦૬ થી ૫૦૮
કોઠાઓ:	૪૬૪ થી ૬૭૦

વાચકોને પૃષ્ઠોમાં સ્થળ મેળવવાની સૂચના

ભાગ બીજામાં 'કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં નામોની અકારાદિ સૂચી' પછી વિશેષ નોંધમાં આવેલાં વિશેષ નામોની હજી પ્રકારની સૂચી 'પરિશિષ્ટ' રૂપે આપવામાં આવી છે. તે પછી વિશેષ નોંધરૂપે 'માલવાની મંદિરાવલી' પૃષ્ઠ ૩૦૬ થી શરૂ થઈને ૫૦૮ પૃષ્ઠમાં પૂરી થાય છે. તે પછી એ વિભાગના સંપૂર્ણ કોઠાઓ પૃષ્ઠ: ૪૬૪ થી લઈને ૬૭૦ પૃષ્ઠોમાં પૂરા થાય છે.

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ

વિશેષ નોંધ સૂચી

[ભા. ૨]

૩. માલવાની મંદિરાવલી		૩૦૬	૧૯૦. રાજનગર (૩૫૮૪-૩૫૮૫)	૩૩૮
(ગામ નંબર : ૧૬૬-૧૬૬; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૦૬-૩૪૮)			૧૯૧. ચિતોડ (૩૬૩૫-૩૬૪૨)	૩૩૬
૧૬૬. લક્ષ્મણી (કોઠા નંબર ૩૧૧૭)	૩૧૩		૧૯૨. કરેડા (૩૬૪૫)	૩૪૩
૧૭૦. રતલામ (૩૧૩૧-૩૧૪૨)	૩૧૪		૧૯૩. બડોદા (૩૮૩૦)	૩૪૫
૧૭૧. બિબડોડ (૩૧૪૫)	૩૧૬		૧૯૪. પુનાલી (૩૮૩૨)	૩૪૫
૧૭૨. સાગોદિયા (૩૧૪૬)	૩૧૬		૧૯૫. ડુંગરપુર (૩૮૪૩-૩૮૪૬)	૩૪૬
૧૭૩. સેમલિયા (૩૧૪૮)	૩૧૬		૧૯૬. કેસરિયાજી (૩૮૪૬-૩૮૫૦)	૩૪૭
૧૭૪. રોંગણોદ (૩૧૮૪-૩૧૮૫)	૩૧૭		૪. પંજાબ અને સિંધની મંદિરાવલી ૩૪૬	
૧૭૫. મંદસોર (૩૧૮૮-૩૧૮૫)	૩૧૮		(ગામ નંબર : ૧૯૭-૨૧૫; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૪૬-૩૭૨)	
દશાર્થપુર (૪૬)	૩૧૮		૧૯૭. દિલ્હી (ઉત્તરપ્રદેશ) (૩૮૫૧-૩૮૫૬)	૩૫૨
૧૭૬. મગસી (૩૨૦૦)	૩૧૮		મહરોઝી (૫૧)	૩૫૫
૧૭૭. વાલનપુર (૩૨૨૫-૩૨૨૬)	૩૨૦		૧૯૮. સિયાલકોટ (૩૮૫૬)	૩૫૫
૧૭૮. ખાચરોદ (૩૨૫૨-૩૨૬૦)	૩૨૧		૧૯૯. ખાનકા ડોગરા (૩૮૬૬)	૩૫૬
૧૭૯. ઉજ્જૈન (૩૨૭૪-૩૨૬૩)	૩૨૨		૨૦૦. રામનગર (૩૮૭૦)	૩૫૬
૧૮૦. લેલસા (૩૩૦૬)	૩૨૫		૨૦૧. લેરા (૩૮૭૧)	૩૫૭
ઉદયગિરિ (૪૭)	૩૨૭		૨૦૨. લાહોર ૩૮૬૭-૩૮૬૮)	૩૫૮
રયાવર્તગિરિ, કુંજરાવર્તગિરિ (૪૮)	૩૨૭		કાંગડા (૫૨)	૩૬૦
૧૮૧. અમીઝરા (૩૩૨૭)	૩૨૮		તક્ષશિલા (૫૩)	૩૬૨
૧૮૨. લોપાવર (૩૩૨૮)	૩૨૮		શ્રીનગર : કાસ્મીર (૫૪)	૩૬૪
૧૮૩. માંડવમઠ (૩૩૪૨)	૩૨૬		૨૦૩. પિંડહાદનખાન (૩૮૭૨)	૩૬૫
તારાપુર (૪૯)	૩૩૨		૨૦૪. કાલાખાગ (૩૮૭૩)	૩૬૫
૧૮૪. ધાર (૩૩૪૪-૩૩૪૫)	૩૩૨		નાગાજીન પર્વત (૫૫)	૩૬૫
૧૮૫. ધમનાર (૩૩૮૦)	૩૩૩		૨૦૫. બન્નુ (૩૮૭૪)	૩૬૬
૧૮૬. વર્ધ (૩૪૧૪)	૩૩૪		૨૦૬. મુલતાન (૩૮૭૬)	૩૬૬
૧૮૭. ધસોઈ (૩૪૫૫)	૩૩૪		૨૦૭. ડેરાગાજીખાન (૩૮૭૭)	૩૬૭
મેવાડ			૨૦૮. જુરા (૩૮૭૬)	૩૬૭
૧૮૮. આચડ (૩૫૧૨-૩૫૧૬)	૩૩૫		ફરીફોટ (૫૬)	૩૬૮
૧૮૯. નામકા (૩૫૧૬)	૩૩૬		૨૦૯. કોશિયારપુર (૩૮૬૨-૩૮૬૩)	૩૬૮
એકમિમજી (૫૦)	૩૩૮		૨૧૦. છુપીયાના (૩૮૬૭-૩૮૬૮)	૩૬૮

૨૧૧. માલેર કોટડા (૩૮૬૬-૩૯૦૦)	૩૬૬
નાભા (૫૭)	૩૬૬
પતિયાલા (૫૮)	૩૬૬
૨૧૨. અંબાલા (૩૯૦૫)	૩૭૦
સિંધ	
૨૧૩. કરાંચી (૩૯૦૭)	૩૭૦
મોહન-જો-દારો (૫૯)	૩૭૦
૨૧૪. હાલા (૩૯૦૮)	૩૭૨
૨૧૫. ઉમરકોટ (૩૯૦૯)	૩૭૨

૫. દક્ષિણભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

૩૭૩

(ગ્રામ નંબર : ૨૧૬-૨૩૬; પૃષ્ઠ નંબર : ૩૭૩-૪૦૨)

૨૧૬. પૂના (૩૯૧૦-૩૯૧૭)	૩૭૬
૨૧૭. જુન્નેર (૩૯૨૬-૩૯૨૭)	૩૮૦
૨૧૮. નાથિક (૩૯૬૦-૩૯૬૩)	૩૮૦
નાથિક પાસેની જૈન ગુફાઓ (૬૦)	૩૮૧
અંજનેરીની ગુફાઓ (૬૧)	૩૮૧
ચદ્દિગની ગુફાઓ (૬૨)	૩૮૧
અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફાઓ (૬૩)	૩૮૧
૨૧૯. અહમદનગર (૩૯૭૮-૩૯૭૯)	૩૮૩
૨૨૦. સતારા (૪૦૧૧-૪૦૧૨)	૩૮૩
૨૨૧. કરાડ (૪૦૩૧)	૩૮૪
૨૨૨. સાંગલી (૪૦૪૦-૪૦૪૩)	૩૮૪
૨૨૩. કુંભોજ (૪૦૪૮)	૩૮૪
હેમકૂટગિરિ (૬૪)	૩૮૫
૨૨૪. કોલ્હાપુર (૪૦૪૮-૪૦૫૫)	૩૮૫
ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર (૬૫)	૩૮૬
૨૨૫. હુમલી (૪૦૬૦-૪૦૬૧)	૩૮૬
૨૨૬. ગઢગ (૪૦૬૦-૪૦૬૯)	૩૮૬

દક્ષિણભારત

૨૨૭. વિઝાપુર (૪૦૭૬)	૩૮૭
બદામીની જૈન ગુફા (૬૬)	૩૮૭
એહોલની જૈન ગુફા (૬૭)	૩૮૭
એવસ્લીની જૈન ગુફા (૬૮)	૩૮૮
કારસાની જૈન ગુફા (૬૯)	૩૮૯
૨૨૮. અમલનેર (૪૧૦૫)	૩૮૯
૨૨૯. મદ્રાસ (૪૧૧૬-૪૧૨૦)	૩૮૯
૨૩૦. સિત્તાનવાસલ (૪૧૨૧)	૩૯૦
અન્નાવાસલ (૭૦)	૩૯૨
નાથમલય (૭૧)	૩૯૨
મદુરા યાનેમલાઈ (૭૨)	૩૯૩

૨૩૧. બેઝવાડા (૪૧૩૯)	૩૯૪
૨૩૨. ગુડીવાડા (૪૧૪૦)	૩૯૪
૨૩૩. તેનાલી (૪૧૪૩)	૩૯૪
૨૩૪. હૈદ્રાબાદ (૪૧૪૪-૪૧૪૮)	૩૯૫
૨૩૫. કુલ્પાક (૪૧૫૧)	૩૯૫
૨૩૬. ઔરંગઝાબાદ (૪૧૫૬)	૩૯૮
જૈન ગુફાઓ (૭૩)	૩૯૯
ઈલુરાના ગુફામંદિરો (૭૪)	૩૯૯

૬. મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી

૪૦૩

(ગ્રામ નંબર : ૨૩૭-૨૩૯; પૃષ્ઠ નંબર : ૪૦૩-૪૦૮)

૨૩૭. આકોલા (૪૧૬૮)	૪૦૫
૨૩૮. સિરપુર (૪૧૭૦)	૪૦૫
૨૩૯. ભાંદક (૪૧૮૩)	૪૦૭

૭. ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર—બંગાળની મંદિરાવલી

૪૦૮

(ગ્રામ નંબર : ૨૪૦-૨૪૦; પૃષ્ઠ નંબર : ૪૦૯-૫૦૮)

૨૪૦. જ્વાલિયર (માલવા—મધ્યભારત)	૪૧૬
(૪૨૩૪-૪૨૩૮)	૪૧૬
૨૪૧. લખનો (૪૨૪૩-૪૨૬૨)	૪૧૮
૨૪૨. કાંપિલ્યપુર (૪૨૬૩)	૪૨૧
અહિન્ચત્રા (૭૫)	૪૨૨
૨૪૩. મથુરા (૪૨૬૬)	૪૨૪
૨૪૪. શૌરીપુર (૪૨૬૭)	૪૩૧
૨૪૫. રત્નપુરી (૪૨૮૩-૪૨૮૪)	૪૩૪
૨૪૬. બનારસ (૪૨૮૭-૪૨૯૬, ૪૩૦૩-૪૩૧૦)	૪૩૪
ચંદ્રપુરી (૭૬)	૪૩૬
સિંહપુરી : (સારનાથ) : (૭૭)	૪૩૬
૨૪૭. આગરા (૪૨૯૮-૪૩૦૮)	૪૩૭
૨૪૮. ગીરડી-ઝબુવાલુકા (૪૩૧૧-૪૩૧૨)	૪૪૦
બરાકડ (૭૮)	૪૪૦
૨૪૯. મધુવન (૪૩૧૩-૪૩૨૩)	૪૪૨
૨૫૦. ગુણ્યાયા (૪૩૨૪)	૪૪૨
૨૫૧. સમેતશિખર (૪૩૨૫)	૪૪૪
૨૫૨. કુંડલપુર (૪૩૨૬)	૪૪૮
૨૫૩. પાવાપુરી (૪૩૨૭-૪૩૩૦)	૪૫૦
૨૫૪. રાજગિર (૪૩૩૧-૪૩૩૬)	૪૫૩
વિપુલગિરિ (૭૯)	૪૫૭
રત્નગિરિ (૮૦)	૪૫૮
ઉદયગિરિ (૮૧)	૪૫૮
સ્વર્ણગિરિ (૮૨)	૪૫૯
મણિયારમઠ (૮૩)	૪૬૦

વિશેષ નાંધ સૂચિ

૫

સોનચુકા (૮૪)	૪૬૦	૨૬૦. નાથનગર (૪૩૪૭)	૪૮૬
વૈભારગિરિ (૮૫)	૪૬૧	૨૬૧. અંપાપુરી (૪૩૪૮-૪૩૫૩)	૪૮૬
૨૫૫. હસ્તિનાપુર (૪૨૭૫)	૪૬૩	મંદારગિરિ (૧૦૨)	૪૮૮
૨૫૬. અયોધ્યા (૪૨૮૫)	૪૬૬	૨૬૨. બાલુચર (૪૩૫૩-૪૩૫૭)	૪૮૮
પ્રયાગ-અલ્લાહાબાદ (૮૬)	૪૬૮	૨૬૩. કટગોલા-નરસિંહપુર (૪૩૫૮)	૪૮૬
અષ્ટાપદ (૮૭)	૪૬૯	૨૬૪. મહિમાપુર (૪૩૫૬-૪૩૬૦)	૪૮૬
કૌશાંબી (૮૮)	૪૭૦	મુર્શદાબાદ (૧૦૩)	૪૯૦
તુંગિય સંનિવેશ (૮૯)	૪૭૨	૨૬૫. અભિમન્યુ (૪૩૬૧-૪૩૭૦)	૪૯૧
નંદિઆમ (૯૦)	૪૭૨	૨૬૬. લજવાડ-ક્ષત્રિયકુંડ (૪૩૭૧-૪૩૭૪)	૩૯૨
ગયા (૯૧)	૪૭૨	લજવાડ (૧૦૪)	૪૯૩
પચારપહાડી (૯૨)	૪૭૨	૨૬૭. કાકંદી (૪૩૭૫)	૪૯૪
ભદિલપુર (૯૩)	૪૭૩	૨૬૮. કુમારડી (૪૩૭૮)	૪૯૫
૨૫૭. બિહાર (૪૩૪૦-૪૩૪૧)	૪૭૩	૨૬૯. કલકત્તા (૪૩૮૮-૪૩૯૩)	૪૯૫
તુંગિયા (૯૪)	૪૭૪	બરહાન (૧૦૫)	૪૯૮
૨૫૮. પટણા (૪૩૪૨-૪૩૪૫)	૪૭૫	તિલ્લી (૧૦૬)	૪૯૯
નાગાર્જુન ચુકા (૯૫)	૪૮૧	પહાડપુર (૧૦૭)	૪૯૯
આવરતી (૯૬)	૪૮૧	૨૭૦. ગવાલપાડા (૪૩૯૪)	૫૦૦
સ્વતંત્રતા (૯૭)	૪૮૪	સુર્યપહાડ (૧૦૮)	૫૦૧
૨૫૯. ભાગલપુર (૪૩૪૬)	૪૮૪		
મિથિલા (૯૮)	૪૮૪		
વૈશાલી (૯૯)	૪૮૬		
આમલકપ્પા (૧૦૦)	૪૮૬		
નેપાલ (૧૦૧)	૪૮૬		

ઓરિસા

બુવનેશ્વર (૧૦૯)	૫૦૧
ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ (૧૧૦)	૫૦૩

પરિચય

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧. મેટનાઓની સાલવાર સૂચી	૧	૬. આવક, આવિકા, મંત્રી આદિની આકારાદિ	૪૬
૨. મેટોની આકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૫	અનુક્રમણિકા	૪૨
૩. આમ, નગર, નદીઓ, મૂર્તિવિશેષ આદિની		૭. વિદ્વાનો, શિક્ષકો અને બીજાઓની આકારાદિ	૪૬
આકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૮	અનુક્રમણિકા	
૪. જૈન આચાર્યોદિ મુનિવરોની આકારાદિ		૮. કુળ, વંશ, ગોત્ર, સંપત્તિ, જન્મ, મૃત્યુ	૪૭
અનુક્રમણિકા	૩૭	આદિની આકારાદિ અનુક્રમણિકા	
૫. રાજા, રાણી, મુખા આદિની આકારાદિ		૯. સંદર્ભ અંશસૂચિ	૪૬
અનુક્રમણિકા	૪૦	૧૦. શુદ્ધિપત્ર	૫૬

કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની

અકારાદિ સૂચી

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નોં. આમ નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નોં. આમ નં. પૂ. નં.
અધકોર	૧૦૬૫	૧૫૬-૧૬૦		અમરેલી	૧૭૬૦-૧૭૬૧	૨૬૧-૨૬૨	
અધલુજ	૪૦૮૧	૬૧૫-૬૧૬		અમરસાગર	૨૦૭૫-૨૦૭૭	૩૧૩-૩૧૪	૮૧ ૧૭૦
અકાંટા			૧૮	અમરાબાઈના મુવાડા	૧૨૬૧	૧૮૩-૧૮૪	
અગતરાધ	૧૭૬૬	૨૬૭-૨૬૮		અમરાવત	૩૩૮૫	૫૦૩-૫૦૪	
અગવરી	૨૮૭૪-૨૮૭૬	૪૨૭-૪૩૦		અમરાવતી	૪૧૭૩-૪૧૭૪	૬૩૩-૬૩૪	
અગાસી	૬૭૬	૬૬-૧૦૦		અમરાવદી	૨૩૩૦	૩૪૬-૩૫૦	
અગિયાળી	૧૬૬૪	૨૪૭-૨૪૮		અમલનેર	૪૧૦૫	૬૧૭-૬૧૮	૨૨૮ ૩૮૬
અચલગઢ			૨૬૩	અમલસાડ સ્ટેશન	૬૦૭	૮૬-૮૦	
અહારી	૬૧૭	૬૧-૬૨		અમારા	૨૬૨	૩૭-૩૮	
અજમેર	૨૫૩૫-૨૫૪૦	૩૭૬-૩૮૦	૬૭ ૨૦૩	અમીઝરા	૩૩૨૭	૪૬૫-૪૬૬	૧૮૧ ૩૨૮
અજરા	૧૮૨૭	૨૭૩-૨૭૪	૬૬ ૧૩૭	અમૃતસર	૩૮૫૭	૫૭૫-૫૭૬	
અજરી	૨૬૧૧	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૧ ૨૪૧	અયોધ્યા	૪૨૮૫	૬૫૩-૬૫૪	૨૫૬ ૪૬૬
અજિમગંજ	૪૩૬૧-૪૩૭૦	૬૬૩-૬૬૬	૨૬૫ ૪૬૧	અરણોદ	૩૪૨૧	૫૦૬-૫૧૦	
અટખડા	૨૫૭૬	૩૮૫-૩૮૬		અરણોદા	૩૬૭૦	૫૪૫-૫૪૬	
અડવાડા	૨૮૬૫	૪૩૧-૪૩૨		અરવડ	૨૬૦૬	૩૮૬-૩૮૦	
અડાણા	૩૬૭૨	૫૪૭-૫૪૮		અરાઈ	૨૫૩૪	૩૭૬-૩૮૦	
અડપોદરા	૧૨૬૦	૧૮૭-૧૮૮		અલપૈ	૪૧૨૩	૬૨૩-૬૨૪	
અડાજણ	૫૭૨	૮૩-૮૪		અલવર	૨૫૦૩	૩૭૫-૩૭૬	૬૬ ૨૦૧
અડાલજ	૧૩૮૬	૨૦૧-૨૦૨		અલીઆખાડા	૧૫૨૦	૨૨૧-૨૨૨	
અડીઆ	૮૬૩	૧૨૫-૧૨૬		અલીબાગ	૭૦૪	૧૦૩-૧૦૪	
અણુરુપ	૪૧૬	૫૬-૬૦		અલીગઢપુર	૩૧૧૫-૩૧૧૬	૪૬૫-૪૬૬	
અણુદરા	૨૩૨	૩૩-૩૪		અણગામ	૬૨૮	૬૩-૬૪	
અણુદપુરકાલુ	૨૬૨૩	૩૬૧-૩૬૨		અણા	૩૩૦૦-૩૩૦૧	૪૬૧-૪૬૨	
અનકાર્ક-ટનકાર્કની શુક્રાઓ			૩૮૧	અણપઢ			૪૬૬
અનહોર	૨૬૦૮	૪૩૩-૪૩૪		અસારા	૮૨૩	૧૧૬-૧૨૦	
અનુપ શહેર	૪૨૭૦-૪૨૭૧	૬૫૧-૬૫૨		અહમદનગર	૩૬૭૮-૩૬૭૯	૫૮૬-૬૦૨	૨૧૬ ૩૮૩
અનેડ	૩૫૫૦	૫૨૬-૫૩૦		અહિચંદ્રગા			૪૨૨
અનગિરિ	૪૦૬૫	૬૧૩-૬૧૪		અળાઉ	૧૪૧૬	૨૦૫-૨૦૬	
અસાવાસલ			૩૬૨	અંકલેશ્વર	૪૮૮	૬૬-૭૦	
અકજલપુર	૩૩૭૮	૫૦૩-૫૦૪		અગારેશ્વર	૪૩૧	૬૧-૬૨	
અભરામાં	૬૩૬	૬૩-૬૪		અંધારી	૨૬૩	૪૧-૪૨	
અભોણા	૩૬૭૫	૫૬૬-૬૦૦		અંજડ	૩૩૫૦	૪૬૬-૫૦૦	
અમહાવઢ	૧-૨૦૪	૧-૨૬	૧ ૭	અંજનેરીની શુક્રાઓ			૩૮૧
અમરમઢ	૩૭૩૫	૫૫૫-૫૫૬		અંજર	૧૮૫૨-૧૮૫૪	૨૭૬-૨૮૦	

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
આંટાલી	૩૮૦૯	૫૬૫-૫૬૬	
આંતરાલીઆ	૩૪૪૬	૫૧૧-૫૧૨	
આંતુર	૩૬૨૮	૫૬૩-૫૬૪	
આંધેરી	૬૮૦-૬૮૫	૬૬-૧૦૨	
આંબાચ	૬૪૦	૬૩-૬૪	
આંબાલી	૩૬૦૫	૫૮૩-૫૮૪	૨૧૨ ૩૭૦
આંબાસણ	૧૧૪૨	૧૬૭-૧૬૮	
આક્રિ	૨૦૮૮	૩૧૫-૩૧૬	
આક્રિશ	૨૬૩૪	૩૬૩-૩૬૪	
આક્રિવાની દેવલી	૨૬૪૬	૩૬૫-૩૬૬	
આક્રિસાદા	૩૮૧૨	૫૬૫-૫૬૬	
આક્રિદા	૩૨૬૪	૪૬૧-૪૬૨	
આક્રિલા (તાણા)	૩૭૭૦	૫૫૬-૫૬૦	
આક્રિલા (જૂના)	૩૭૫૫	૫૫૭-૫૫૮	
આક્રિલા	૩૬૬૦	૬૦૧-૬૦૨	
આક્રિલા	૪૧૬૮	૬૩૩-૬૩૪	૨૩૭ ૪૦૫
આક્રિલી	૨૨૧૨	૩૩૧-૩૩૨	
આક્રિપાલી	૧૬૫૬	૨૪૫-૨૪૬	
આમળ	૧૩૩૭	૧૬૩-૧૬૪	
આગર	૩૪૬૫	૫૧૫-૫૧૬	
આમીરા	૪૨૬૮-૪૩૦૮	૬૫૫-૬૫૬	૨૪૭ ૪૩૭
આગરીઆ	૩૬૧૬	૫૩૬-૫૪૦	
આગમીડ	૧૨૪૩-૧૨૪૪	૧૮૧-૧૮૨	
આગમીલ	૧૨૬૬	૧૮૬-૧૮૦	
આગુચા	૩૮૦૦	૫૬૩-૫૬૪	
આગેવા	૨૬૧૭	૩૬૧-૩૬૨	
આમોદા	૨૨૧૫-૨૨૧૬	૩૩૩-૩૩૪	
આગમ	૧૮૦૧	૨૬૬-૨૭૦	
આગેદર	૨૧૪૨	૩૨૩-૨૨૪	
આગેલ	૧૩૬૩	૧૬૭-૧૬૮	
આડીસર	૨૦૦૬	૨૬૬-૩૦૦	
આણુંદ	૨૮૬	૪૧-૪૨	
આતરસુંખા	૧૨૬૫	૧૮૫-૧૮૬	
આદરિયાણા	૧૧૫૮	૧૬૬-૧૭૦	
આદરી	૧૮૦૬	૨૬૬-૨૭૦	
આદરેજ (મેડા)	૧૦૮૫	૧૫૬-૧૬૦	
આધાધ	૧૬૮૫-૧૬૮૬	૨૬૭-૨૬૮	
આના	૨૬૬૭	૪૦૩-૪૦૪	
આણુ			
(દેવવાડા)	૩૦૨૫-૩૦૩૪	૪૪૬-૪૫૨	૧૫૫ ૨૮૮
આમીરા	૨૬૬૬	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૭ ૨૬૨
આમરણ	૧૫૨૫	૨૨૧-૨૨૨	
આમલીકા			૪૬૬

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
આમલા	૩૨૪૧	૪૮૩-૪૮૪	
આમલી	૩૭૬૩	૫૫૬-૫૬૦	
આમેટ	૩૬૧૮	૫૩૬-૫૪૦	
આમેર	૨૨૭૬	૩૪૧-૩૪૨	
આમોદ	૪૬૪-૪૬૬	૬૫-૬૮	
આમીડ	૩૫૧૨-૩૫૧૬	૫૨૩-૫૨૬	૧૮૮ ૩૩૫
આરખી	૩૦૮૪	૪૫૬-૪૬૦	
આરગ	૪૦૪૪	૬૦૬-૬૧૦	
આરણી	૩૭૬૬	૫૫૬-૫૬૦	
આરમડા	૧૫૦૩	૨૧૬-૨૨૦	
આરવી	૪૧૬૨	૬૩૭-૬૩૮	
આરીખાણા	૧૬૧૩	૨૮૭-૨૮૮	
આલણિયાવાસ	૨૫૬૪	૩૮૩-૩૮૪	
આલપા	૨૮૮૬	૪૨૬-૪૩૦	
આલવા	૨૮૮૩	૪૨૬-૪૩૦	
આલવાડા	૩૦૬૧	૪૫૫-૪૫૬	
આલાસણ	૨૮૪૮	૪૨૫-૪૨૬	
આલીપાર	૬૩૦	૬૩-૬૪	
આલોટ	૩૪૪૦-૩૪૪૧	૫૧૧-૫૧૨	
આવર	૩૪૫૩-૩૪૫૪	૫૧૩-૫૧૪	
આશાવલ			૭
આસંગેલ	૧૧૮૬	૧૭૩-૧૭૪	
આસપુર	૩૮૨૬	૫૬૭-૫૬૮	
આસામપુરા	૩૩૧૧	૪૬૩-૪૬૪	
આસીંદ	૩૮૧૮	૫૬૫-૫૬૬	
આસેડા	૭૫૧	૧૦૬-૧૧૦	
આસોતર	૨૨૦૦	૩૩૧-૩૩૨	
આસોદર	૩૭૬	૫૩-૫૪	
આસોપ	૨૨૪૬-૨૨૪૭	૩૩૭-૩૩૮	
આહોર	૨૧૭૧-૨૧૭૫	૩૨૭-૩૨૮	
આંકલાવ	૩૭૭	૫૩-૫૪	
આંટ	૬૩૫	૬૩-૬૪	
આંટાહોડા	૩૩૫૩	૪૬૬-૫૦૦	
આંતરી	૩૩૬૨	૫૦૫-૫૦૬	
આંતરોલી	૨૩૬	૩૩-૩૪	
આંખલારી	૩૦૦૪	૪૪૭-૪૪૮	
આંખલીઆરા	૧૨૮૬	૧૮૭-૧૮૮	
આંખીડી	૧૬૭૩	૨૬૫-૨૬૬	
આંખેસર	૩૮૧૬	૫૬૫-૫૬૬	
હાંસેરા	૨૩૬૪	૩૫૩-૩૫૪	
હાંસકરંજી	૪૦૪૭	૬૦૬-૬૧૩	
હાંસી	૩૬૬૭	૫૬૬-૬૦૦	
હાંસીયા	૨૬૪૪	૩૬૬-૩૬૦	

ગ્રામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. ગ્રામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.	ગ્રામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. ગ્રામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
ઈટાદરા	૧૨૧૬	૧૭૭-૧૭૮			ઉબસમ	૧૨૩૦	૧૭૬-૧૮૦		
ઈટારસી	૪૨૨૨	૬૪૧-૬૪૨			ઉબરી	૧૦૬૧	૧૫૫-૧૫૬		
ઈટાલી	૩૫૪૪	૫૨૬-૫૩૦			ઉમતા	૧૦૭૩	૧૫૭-૧૫૮		
ઈટાલીઆ	૧૭૫૩	૨૫૬-૨૬૦			ઉમરકોટ	૩૨૧૧	૪૭૬-૪૮૦		
ઈડર	૧૩૧૦-૧૩૧૫	૧૬૧-૧૬૨	૪૬	૮૩	ઉમરકોટ	૩૬૦૬	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૫	૩૭૨
ઈડવા	૨૨૭૨	૩૪૧-૩૪૨			ઉમરણ	૩૪૫૭	૫૧૩-૫૧૪		
ઈજુદરા	૨૬૮૩	૪૦૧-૪૦૨			ઉમરાળા	૧૭૫૬	૨૬૧-૨૬૨		
ઈજુરાનાં ગુફામંદિરો			૩૬૬		ઉમેટા	૨૬૧	૩૭-૩૮		
ઈલોલ	૧૩૦૫-૧૩૦૬	૧૮૬-૧૮૦			ઉમેદપુર	૨૮૭૮-૨૮૭૯	૪૨૬-૪૩૦		
ઈસનપુરા-મોટા	૧૨૭૩	૧૮૫-૧૮૬			ઉમંડ	૩૭૭૧	૫૫૬-૫૬૦		
ઈસરી			૨૬૭		ઉરમડ	૩૮૬૦	૫૮૧-૫૮૨		
ઈસવાલ	૩૫૫૬	૫૩૧-૫૩૨			ઉવારસદ	૧૩૮૭	૨૦૧-૨૦૨		
ઈસ્લામપુર	૪૦૩૪	૬૦૭-૬૦૮			ઉઝા	૧૦૬૭-૧૦૬૮	૧૫૬-૧૬૨	૩૩	૬૬
ઈદરોડા	૧૩૮૩	૨૦૧-૨૦૨			ઉઝાલા	૩૫૪૩	૫૨૬-૫૩૦		
ઈદાક	૩૪૩૬	૫૧૧-૫૧૨			ઉઝણી	૧૩૦૨	૧૮૬-૧૮૦		
ઈદાર	૩૨૩૦-૩૨૩૫	૪૮૭-૪૮૪			ઉંદરા	૮૫૬	૧૨૫-૧૨૬		
ઉધરોળ	૧૧૮૨	૧૭૩-૧૭૪			ઉંદરા	૨૬૭૭	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૬	૨૭૦
ઉચ્ચાસણ	૮૧૯	૧૧૬-૧૨૦			ઉંબરણી				૨૭૭
ઉળગેન	૩૨૭૪-૩૨૮૩	૪૮૬-૪૮૨	૧૭૬	૩૨૨	ઉંબરી	૮૩૬	૧૨૧-૧૨૨		
ઉડ	૨૬૧૬-૨૬૨૦	૪૩૫-૪૩૬			ઊંટડી	૬૧૨	૮૬-૮૦		
ઉજી	૮૫૪	૧૨૩-૧૨૪			ઊંઠાઈ	૧૦૫૨	૧૫૩-૧૫૪		
ઉજીદ	૧૦૫૩/૨	૧૫૩-૧૫૪			એકલારા	૧૩૦૩	૧૮૬-૧૮૦		
ઉજીયારા	૨૩૭૬	૩૫૫-૩૫૬			એકલિંગળ			૩૩૮	
ઉતેલીઆ	૧૪૦૬	૨૦૩-૨૦૪			એક્સંજા	૪૦૬૫	૬૧૭-૬૧૮		
ઉથમણ	૨૬૦૨	૪૩૧-૪૩૨	૧૧૮	૨૭૭	એદરાડ	૧૨૦૩	૧૭૫-૧૭૬		
ઉદયગિરિ			૩૨૭		એદલાખાદ	૪૧૬૭	૬૩૩-૬૩૪		
ઉદયગિરિ			૪૫૮		એનભારો ગુડા	૨૭૧૨	૪૦૫-૪૦૬		
ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ			૫૦૩		એન્ડરસનપેઠ	૪૧૩૩	૬૧૫-૬૨૬		
ઉદરામસર	૨૪૪૪	૩૬૫-૩૬૬			એલચી	૩૩૮૪	૫૦૩-૫૦૪		
ઉદરી	૨૭૪૫	૪૦૬-૪૧૦			એલાણા	૨૫૦૦	૩૭૫-૩૭૬		
ઉદયપુર	૧૩૩૫	૧૬૩-૧૬૪			એલિયપુર	૪૧૮૦	૬૩૫-૬૩૬		
ઉદાસર	૨૪૪૩	૩૬૫-૩૬૬			એરવાડા			૫૩	
ઉદેપુર	૩૫૧૦	૫૨૩-૫૨૪			એવત	૩૬૪૭	૫૬૫-૫૬૬		
ઉદેપુર	૩૪૭૨-૩૫૦૭	૫૧૬-૫૨૪			એવલા	૩૬૭૪	૫૬૬-૬૦૦		
ઉનડી	૨૧૬૨	૩૨૬-૩૩૦			એથીનાખાદ	૨૪૬૬	૩૬૬-૩૭૦		
ઉના	૧૮૧૭-૧૮૨૨	૨૭૧-૨૭૨	૬૬	૧૩૬	એવલીની જેન ગુફા			૩૮૮	
ઉનાવા (ઉનાઈ)	૧૩૭૫	૧૬૬-૨૦૦			એહોલની જેન ગુફા			૩૮૭	
ઉનાવા	૧૦૬૨-૧૦૬૩	૧૫૬-૧૬૦							
ઉન્દેલ	૩૨૭૩	૪૮૬-૪૮૦							
ઉપરવાડા	૩૧૭૧	૪૭૩-૪૭૪			ઓગણુજ	૧૩૮૬	૨૦૧-૨૦૨		
ઉપરિયાલા	૧૧૬૫	૧૭૧-૧૭૨	૪૨	૭૫	ઓગલેવાડી	૪૦૩૦	૬૦૭-૬૦૮		
ઉપરોડા	૩૭૪૬	૫૫૭-૫૫૮			ઓખના	૩૫૨૬	૫૨૭-૫૨૮		
ઉપલેટા	૧૮૪૧	૨૭૩-૨૭૪			ઓડ	૨૬૫	૪૧-૪૨		

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નો. આમનં.	વિ.નો. પૂ.નં.
ઝોડું	૧૧૬૪	૧૬૬-૧૭૦		
ઝોર	૨૬૬૮	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૬	૨૬૩
ઝોરિયા				૨૬૩
ઝોરાણ	૧૪૯	૧૮૧-૧૮૨		
ઝોલપાડ	૫૯૯	૮૭-૮૮		
ઝોશિયા	૨૦૮૯	૩૧૫-૩૧૬	૮૩	૧૭૩
ઝોસમપહોઠ				૧૩૬
ઝોરખાયાદ	૪૧૫૯-૪૧૬૧	૬૨૯-૬૩૦	૨૩૬	૩૬૮
ઝ્યનારા	૩૧૮૭	૪૭૫-૪૭૬		
ઝોલી	૬૩૮	૬૩-૬૪		
ઝગોલા-નરસિંહપુર	૪૩૫૮	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૩	૪૮૯
ઝોરિયા	૧૬૮૩	૨૬૭-૨૬૮	૭૬	૧૪૪
ઝડુડા	૧૪૪૦	૨૦૯-૨૧૦		
ઝટોસણ	૧૧૮૮	૧૭૩-૧૭૪		
ઝંદાર	૫૬૭-૫૬૮	૮૭-૮૮		
ઝડુ	૨૩૬૫	૩૫૬-૩૬૦		
ઝડા	૧૦૪૧	૧૫૩-૧૫૪		
ઝડી	૧૧૬૮-૧૨૦૧	૧૭૫-૧૭૬		
ઝડીઆ	૩૬૦૧	૫૩૭-૫૩૮		
ઝડોદ	૫૬૨	૮૭-૮૮		
ઝડોદ	૩૩૨૨-૩૩૨૩	૪૬૫-૪૬૬		
ઝડોદીઆ	૩૩૫૮	૪૬૬-૫૦૦		
ઝડોલી	૧૨૪૧	૧૮૧-૧૮૨		
ઝતારગામ	૫૭૩-૫૭૪	૮૩-૮૪		
ઝવાસા	૩૭૨૬	૫૫૩-૫૫૪		
ઝનગેરી	૩૪૨૪	૫૦૬-૫૧૦		
ઝનિયા (ઝનકપુર)	૩૮૦૭	૫૬૫-૫૬૬		
ઝનીબ	૨૧૬	૩૧-૩૨		
ઝનેરા	૩૬૭૪	૫૪૭-૫૪૮		
ઝનેરા	૩૪૧૭	૫૦૭-૫૦૮		
ઝપાઈયા	૧૮૭૧	૨૮૧-૨૮૨		
ઝપાઈબ	૨૪૦-૨૪૮	૩૩-૩૬		
ઝપાસન	૩૬૮૧-૩૬૮૨	૫૪૭-૫૪૮		
ઝમલાખેડા	૩૧૬૪	૪૭૩-૪૭૪		
ઝમળેબ	૧૭૨૨	૨૫૫-૨૫૬		
ઝમાણા	૧૦૪૨	૧૫૩-૧૫૪		
ઝમાલપરા	૬૧૯	૧૩૩-૧૩૪		
ઝમોલ	૩૫૭૪	૫૩૩-૫૩૪		
ઝપામપુર	૩૩૭૦	૫૦૧-૫૦૨		
ઝરમણીયા	૬૨૬	૬૧-૬૨		
ઝરબા	૩૬૬૬	૬૦૩-૬૦૪		
ઝરબા	૪૦૦૨	૬૦૩-૬૦૪		

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નો. આમનં.	વિ.નો. પૂ.નં.
ઝરબણ	૪૧૮	૫૯-૬૦		
ઝરજસણ	૧૨૧૦	૧૭૭-૧૭૮		
ઝરડા	૩૦૮૧	૪૫૭-૪૫૮		
ઝરણુનગર (કંડ)	૧૨૦૨	૧૭૫-૧૭૬		
ઝરણુપુર	૩૫૪૧	૫૨૭-૫૨૮		
ઝરદા	૩૫૬૬	૫૩૧-૫૩૨		
ઝરનાવદ	૩૨૭૦	૪૮૭-૪૮૮		
ઝરનલટાઉન	૪૧૬૪	૬૨૬-૬૩૦		
ઝરમદી	૩૧૪૩-૩૧૪૪	૪૬૬-૪૭૦		
ઝરમાલા	૪૦૮૫	૬૧૫-૬૧૬		
ઝરમાવસ	૨૪૮૬	૩૭૩-૩૭૪		
ઝરમાવસ	૨૭૫૮	૮૧૧-૪૧૨		
ઝરેલી	૪૨૦૪	૬૩૭-૬૩૮		
ઝરવડીઆ (પીપલદર)	૧૦૫૧	૧૫૩-૧૫૪		
ઝરડા	૪૦૩૧	૬૦૭-૬૦૮	૨૨૧	૩૮૪
ઝરાડી	૬૩૪	૬૩-૬૪		
ઝરીકસાયા	૩૨૬૩	૪૮૭-૪૮૮		
ઝરેડા (રામજીકા)	૩૬૨૭	૫૩૬-૫૪૦		
ઝરેડા-ભોપાલસાગર	૩૬૪૫	૫૪૩-૫૪૪	૧૬૨	૩૪૩
ઝરૌલી	૨૩૮૧-૨૩૮૨	૩૫૭-૩૫૮		
ઝરંગી	૪૨૦૦	૬૩૭-૬૩૮		
ઝરાંચી	૩૬૦૭	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૩	૩૭૦
ઝણીવતી				૭
ઝમપુરા	૨૫૧૬	૩૭૭-૩૭૮		
ઝલકત્તા	૪૩૮૮-૪૩૯૩	૬૬૬-૬૭૦	૨૬૬	૪૬૫
ઝલમનુરી	૪૧૫૨	૬૨૭-૬૨૮		
ઝલવણ	૩૬૫૬	૫૬૭-૫૬૮		
ઝલાણા	૮૬૧	૧૨૫-૧૨૬		
ઝલાપરા	૨૬૬૬	૪૪૫-૪૪૬		
ઝલોલ	૧૨૨૪-૧૨૨૫	૧૭૬-૧૮૦		
ઝલ્યાણ	૩૬૬૮	૬૦૩-૬૦૪		
ઝલ્યાણપર	૨૪૬૦	૩૭૩-૩૭૪		
ઝવરાડા	૨૮૨૬	૪૨૧-૪૨૨		
ઝવલા	૨૮૨૭	૪૨૧-૪૨૨		
ઝવલાપુર	૪૦૪૬	૬૦૬-૬૧૦		
ઝસરાવદ (મોટી)	૩૨૬૪	૪૮૭-૪૮૮		
ઝસુર	૩૮૭૮	૫૭૬-૫૮૦		
ઝળમસરા	૪૧૦૬	૬૧૬-૬૨૦		
ઝળસ	૩૬૪૩	૫૬૫-૫૬૬		
ઝાકમ	૧૭૧૮	૨૫૫-૨૫૬		
ઝાકેર	૮૫૧	૧૨૩-૧૨૪		
ઝાકેલી	૪૩૭૫	૬૬૭-૬૬૮	૨૬૭	૪૬૪
ઝામમહારડો	૩૫૬૬	૫૩૫-૫૩૬		

કોઠામાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલા ગામોની અકારાદિ સૂચી

૧૫

આમતું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.	આમતું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. ગામ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
કાગમાળા	૩૦૮૩	૪૫૯-૪૬૦			કાસંદ્રા	૧૩૯૪	૨૦૩-૨૦૪		
કાગલ	૪૦૫૭	૬૧૧-૬૧૨			કાસોદ્રા	૨૯૬૫	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૬	૨૬૧
કાછોડી	૨૯૫૬	૪૩૯-૪૪૦	૧૩૦	૨૫૭	કાળાગરા				૨૫૪
કાછીબડોદા	૩૨૪૩	૪૮૩-૪૮૪			કિરાડૂ				૧૮૩
કાટફોડ (કબોદ)	૩૨૬૯	૪૮૭-૪૮૮			કિલ્લા	૩૮૬૨	૫૭૫-૫૭૬		
કાણદર	૩૦૩૫	૪૫૧-૪૫૨			કીડિયાનગર	૧૯૯૮	૨૯૯-૩૦૦		
કાણોદર	૭૨૬	૧૦૭-૧૦૮			કીડોતર	૭૨૭	૧૦૭-૧૦૮		
કાદોસહાણુ	૩૭૯૫	૫૬૩-૫૬૪			કીનોલી	૩૯૯૪	૬૦૩-૬૦૪		
કાનડ	૩૪૬૬	૫૧૫-૫૧૬			કીવરલી	૨૯૬૭	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૮	૨૬૨
કાનપુર	૪૨૪૨	૬૪૫-૬૪૬			કીશનગઢ	૨૫૨૭-૨૫૩૧	૩૭૭-૩૮૦		
કાનપુરા	૨૮૦૭	૪૧૯-૪૨૦			કીશનગઢ (કરવડ)	૩૨૦૮	૪૭૯-૪૮૦		
કાનમેર	૨૦૦૪	૨૯૯-૩૦૦			કુદડીઆ	૧૩૧૬	૧૯૧-૧૯૨		
કાનુન (કાનવન)	૩૩૩૪	૪૯૭-૪૯૮			કુકડેશ્વર	૩૪૦૪-૩૪૦૫	૫૦૫-૫૦૮		
કાનોડ	૩૫૫૨-૩૫૫૩	૫૨૯-૫૩૦			કુકરવાડા	૧૩૪૫	૧૯૫-૧૯૬		
કાપરડા	૨૨૨૧૭	૩૩૫-૩૩૬	૯૨	૧૯૪	કુકરનાણા	૯૧૩	૧૩૩-૧૩૪		
કામડી	૪૧૯૫	૬૩૭-૬૩૮			કુકવાવ	૧૧૯૪	૧૭૫-૧૭૬		
કામણપુર	૧૦૪૬	૧૫૩-૧૫૪			કુકગી	૩૨૧૯-૩૨૨૪	૪૮૧-૪૮૨		
કામગોલ	૧૭૦૬	૨૫૩-૨૫૪			કુચાગિહાડ	૪૩૮૫	૬૬૭-૬૬૮		
કાયળ	૩૮૩૫	૫૬૯-૫૭૦			કુચામનસીટી	૨૫૨૬	૩૭૭-૩૭૮		
કાયથા	૩૪૫૯	૫૧૩-૫૧૪			કુચેરા	૨૩૯૬-૨૩૯૭	૩૫૮-૩૬૦		
કારવાણ	૪૩૪	૬૧-૬૨			કુડકી	૨૬૧૩	૩૮૯-૩૯૦		
કારીઆણી	૧૭૫૧	૨૫૯-૨૬૦			કુણેર	૮૬૪	૧૨૫-૧૨૬		
કાડુસાની જૈન ગુફા			૩૮૯		કુતીઆણા	૧૮૩૫	૨૭૩-૨૭૪		
કારંસ	૧૮૨૬	૨૦૭-૨૦૮			કુફકોટા	૩૭૪૫	૫૫૭-૫૫૮		
કારંગ	૪૧૭૬	૬૩૩-૬૩૪			કુનાડી	૨૩૫૩	૩૫૩-૩૫૪		
કારંદા	૩૬૯૨	૫૪૯-૫૫૦			કુબાસણુ	૭૪૪	૧૦૬-૧૧૦		
કાલપી	૪૨૪૧	૬૪૫-૬૪૬			કુમહા	૪૦૧૬	૬૦૫-૬૦૬		
કાલરી	૧૧૩૨	૧૬૫-૧૬૬			કુમહા	૪૦૬૨	૬૧૧-૬૧૨		
કાલવડા	૪૦૩૨	૬૦૭-૬૦૮			કુમારડી	૪૩૭૮	૬૬૭-૬૬૮	૨૬૮	૪૯૫
કાલાકિના	૨૨૪૫	૩૩૭-૩૩૮			કુરકુવાડી	૪૦૮૬	૬૧૫-૬૧૬		
કાલાપીપલ	૩૨૯૭	૪૯૧-૪૯૨			કુરણા	૨૬૧૧	૩૧૭-૩૧૮		
કાલાઆગ	૩૮૭૩	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૪	૩૬૫	કુરલા	૬૯૩-૬૯૪	૧૦૧-૧૦૨		
કાલિયાવાડી	૬૦૫	૮૯-૯૦			કુરાલ	૪૫૩	૬૫-૬૬		
કાલીકટ	૪૧૨૮-૪૧૨૯	૬૨૫-૬૨૬			કુરાલગઢ	૩૬૩૦	૪૬૭-૪૬૮		
કાગુ	૨૪૬૨	૩૬૯-૩૭૦			કુરુવાડ	૪૦૪૬	૬૦૬-૬૧૦		
કાગુખેડા	૩૧૮૨	૪૭૫-૪૭૬			કુરુથાણા	૨૪૮૪	૩૭૧-૩૭૨		
કાલંદ્રી	૨૯૮૮-૨૯૯૦	૪૪૫-૪૪૬			કુરુપાલ	૪૧૬૧	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૫	૩૯૫
કાવનાઇ	૩૯૬૬	૫૬૯-૬૦૦			કુવર	૬૦૧	૧૩૧-૧૩૨		
કાવી	૪૬૨-૪૬૩	૬૫-૬૬	૬	૨૧	કુશાબપુર	૨૫૭૮	૩૮૫-૩૮૬		
કાવીઠા	૨૫૯	૩૭-૩૮			કેકડી	૨૫૬૫-૨૫૬૬	૩૮૩-૩૮૪		
કાવીઠા	૧૩૯૭	૨૦૩-૨૦૪			કેશુન	૨૩૪૧	૩૫૧-૩૫૨		
કાસા	૮૫૮	૧૨૫-૧૨૬							
કાસેઆંબ	૪૦૩૩	૬૦૭-૬૦૮							
કાસોર	૨૮૨	૩૯-૪૦							

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમનું પૂ. નં.
કેમ	૪૦૮૭	૧૧૫-૧૧૬	
કેર			૨૫૬
કેરવાડા	૪૬૮	૬૭-૬૮	
કેરવાસા	૩૧૭૫	૪૭૫-૪૭૬	
કેરલ	૨૯૦૦	૪૩૧-૪૩૨	
કેરી	૩૬૭૧	૫૪૭-૫૪૮	
કેરીઆ	૩૭૭૭	૫૬૧-૫૬૨	
કેર	૨૨૨૨	૩૩૩-૩૩૪	
કેરોટ	૨૬૦૦	૩૮૭-૩૮૮	
કેલવા	૩૬૧૩-૩૬૧૫	૫૩૭-૫૩૮	
કેલવાડા	૩૬૦૦	૫૩૭-૫૩૮	
કેલવાડા	૩૬૦૩	૫૩૭-૫૩૮	
કેલવાસ	૨૭૫૬	૪૧૧-૪૧૨	
કેશવરાયજીનું પાટણ	૨૩૮૩	૩૫૭-૩૫૮	
કેસર (કેર)	૩૫૬૬	૫૩૧-૫૩૨	
કેસરિયાજી			
(કુલેવા)	૩૮૪૬-૩૮૫૦	૫૭૧-૫૭૨	૧૯૬ ૩૪૭
કેસવણા	૨૮૪૭	૪૨૫-૪૨૬	
કેસુર	૩૩૩૬-૩૩૩૭	૪૬૭-૪૬૮	
કેસુદા	૩૬૬૩	૫૪૬-૫૫૦	
કેયલ	૧૨૦૭	૧૭૭-૧૭૮	
કોઈમ્મતુર	૪૧૨૭	૬૨૫-૬૨૬	
કોચીન (મહાનગરી)	૪૧૨૪-૪૧૨૬	૬૨૩-૬૨૪	
કોળરા	૨૯૭૮	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૭ ૨૭૧
કોટ	૨૬૭૮	૪૦૧-૪૦૨	
કોટ	૩૦૬૪	૪૫૫-૪૫૬	
કોટડા	૧૬૫૧	૨૬૩-૨૬૪	
કોટડા	૨૧૦૮-૨૧૦૯	૩૧૭-૩૧૮	
કોટડા	૩૪૫૨	૫૧૩-૫૧૪	
કોટડી	૭૬૭	૧૧૫-૧૧૬	
કોટડી	૨૫૧૧	૩૭૫-૩૭૬	
કોટડી	૩૪૪૯	૫૧૩-૫૧૪	
કોટડી (દાણીઆની)	૩૭૪૨	૫૫૫-૫૫૬	
કોટડી (મહાદેવપુરી)	૧૬૪૨	૨૬૧-૨૬૨	
કોટરા			૨૬૬
કોટ સોલકિયારો	૨૬૫૦	૩૬૫-૩૬૬	
કોટા	૨૩૦૬-૨૩૧૭	૩૪૭-૩૪૮	
કોઠ	૧૪૦૪	૨૦૩-૨૦૪	
કોઠા (કબઠા)	૩૬૩૮	૫૬૫-૫૬૬	
કોઠારા	૧૬૩૦	૨૮૯-૨૯૦	૭૫ ૧૪૩
કોઠિયા	૨૬૦૫	૩૮૬-૩૮૭	

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમનું પૂ. નં.
કોઠાસણા	૧૦૬૩	૧૫૫-૧૫૬	
કોઠીઆરા	૩૬૪૯-૩૬૫૦	૫૪૩-૫૪૪	
કોઠાપ	૧૮૮૬-૧૮૮૭	૨૮૩-૨૮૪	
કોઠ	૩૩૨૦	૪૬૫-૪૬૬	
કોઠરલા			૨૭૪
કોઠરામ	૭૮૨	૧૧૩-૧૧૪	
કોપરગામ	૩૬૮૬	૬૦૧-૬૦૨	
કોખા	૧૩૮૫	૨૦૧-૨૦૨	
કોરદા	૨૮૦૩-૨૮૦૬	૪૧૭-૪૨૦	૧૧૨ ૨૨૮
કોરડા	૬૦૭	૧૩૧-૧૩૨	
કોરા	૨૮૫૪	૪૨૫-૪૨૬	
કોરેગાંવ	૪૦૧૪-૪૦૧૫	૬૦૫-૬૦૬	
કોલઠી	૧૮૪૨	૨૭૫-૨૭૬	
કોલર	૨૬૦૯	૪૩૩-૪૩૪	
કોલવાડા	૧૨૩૩	૧૭૬-૧૮૦	
કોલાખા	૬૮૯	૧૦૧-૧૦૨	
કોલીઆરી	૩૫૩૦	૫૨૭-૫૨૮	
કોલીવાડા	૨૭૪૭	૪૦૬-૪૧૦	
કોલ્હાપુર	૪૦૪૬-૪૦૫૫	૬૦૬-૬૧૨	૨૨૪ ૩૮૫
કોશીલાવ	૨૭૧૬-૨૭૧૭	૪૦૫-૪૦૬	
કોસાડ	૫૮૨	૮૫-૮૬	
કોસાણા	૨૨૩૨	૩૩૫-૩૩૬	
કોસીયલ	૩૬૨૪	૫૩૬-૫૪૦	
કોસોદ્રા	૨૬૦	૩૭-૩૮	
કોશાંબી			૪૭૦
કંબેરડા	૩૪૦૩	૫૦૫-૫૦૬	
કંઠાલિયા	૨૭૫૨	૪૧૧-૪૧૨	
કંથકોટ			૧૪૫
કંથરાવી	૧૧૨૮	૧૬૫-૧૬૬	
કંતુળ (કાતુળ)	૩૬૯૧	૬૦૧-૬૦૨	
કંબોઇ (કાંકેચી)	૮૪૦	૧૨૧-૧૨૨	
કંબોઇ(સોલકીઆની)	૬૧૦	૧૩૩-૧૩૪	૨૩ ૪૦
કાંગડા			૩૬૦
કાંગારા	૧૮૭૭	૨૮૧-૨૮૨	
કાંણાણા	૨૨૦૬	૩૩૧-૩૩૨	
કાંપિલ્યપુર	૪૨૬૩	૬૪૬-૬૫૦	૨૪૨ ૪૨૧
કુંઠવા	૩૬૩૩	૫૪૧-૫૪૨	
કુંઠલપુર	૪૩૨૬	૬૫૬-૬૬૦	૨૫૨ ૪૪૮
કુંઝા	૩૪૪૫	૫૧૧-૫૧૨	
કુંતવાસ	૩૫૪૭	૫૨૬-૫૩૦	
કુંદરોડી	૧૮૬૧	૨૭૬-૨૮૦	

અમલું નંબર	કોડોનો આંક	કોડા પૃ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૃ. નં.	અમલું નંબર	કોડોનો આંક	કોડા પૃ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૃ. નં.
કુંભાણ	૧૭૧૫	૨૫૫-૨૫૬		ખારિયા	૨૨૪૯-૨૨૫૧	૩૩૭-૩૩૮	
કુંભાણ	૧૭૪૦	૨૫૬-૨૬૦		ખારિયાનીવઢા	૨૫૫૯	૩૮૩-૩૮૪	
કુંભાણ	૩૬૦૨	૫૩૭-૫૩૮		ખાવડ	૧૨૦૩	૧૭૫-૧૭૬	
કુંભારિયા	૩૦૨૦-૩૦૨૪	૪૪૯-૪૫૦	૧૫૪ ૨૮૩	ખીચંદ	૨૦૮૪	૩૧૩-૩૧૪	
કુંભોજ	૪૦૪૮	૬૦૬-૬૧૦	૨૨૩ ૩૮૪	ખીમાડા	૨૬૪૮	૩૯૫-૩૯૬	
કુંવારદ	૯૧૬	૧૩૩-૧૩૪		ખીમાડા	૨૭૧૮	૪૦૫-૪૦૬	
કુંવાળા	૮૪૬-૮૪૭	૧૨૩-૧૨૪		ખીમિલ	૨૬૬૨-૨૬૬૩	૩૯૭-૩૯૮	૬૮ ૨૦૪
કોંદ	૧૪૫૦	૨૧૧-૨૧૨		ખીરકિયા	૪૨૨૭	૬૪૧-૬૪૨	
કપુલોન	૪૧૨૨	૬૨૩-૬૨૪		ખીરિયા	૨૫૮૬	૩૮૭-૩૮૮	
ખટાલી	૩૧૧૯	૪૬૫-૪૬૬		ખીવાણુદી	૨૭૩૭-૨૭૩૮	૪૦૬-૪૧૦	૧૦૫ ૨૧૩
ખટલાટ	૪૦૯૩	૬૧૫-૬૧૬		ખુડાલા	૨૬૬૫	૩૯૭-૩૯૮	૬૯ ૨૦૫
ખડકી	૩૯૧૯	૫૯૧-૫૯૨		ખૂજનેર	૩૩૬૫	૫૦૧-૫૦૨	
ખડકી (રાવનગામ)	૩૯૪૪	૫૯૫-૫૯૬		ખેઝી	૩૮૦૮	૫૬૫-૫૬૬	
ખડાવદા	૩૧૭૬	૪૭૫-૪૭૬		ખેડ	૩૯૨૦	૫૯૧-૫૯૨	
ખડોત્યા	૩૩૫૪	૪૯૯-૫૦૦		ખેડગામ	૩૯૫૭	૫૯૭-૫૯૮	
ખદરખર	૧૬૯૦	૨૫૧-૨૫૨		ખેડગામી	૧૩૨૧-૧૩૨૨	૧૯૧-૧૯૨	૫૦ ૮૬
ખમનોર	૩૫૮૮-૩૫૯૨	૫૩૫-૫૩૬		ખેડલા	૨૪૭૦	૩૬૯-૩૭૦	
ખરડા	૪૦૦૪-૪૦૦૫	૬૦૩-૬૦૪		ખેડા	૨૧૭-૨૨૯	૩૧-૩૪	
ખરડા	૧૦૯૦	૧૫૯-૧૬૦		ખેડાસા	૨૬૬	૩૭-૩૮	
ખરતાણા	૩૭૭૪-૩૭૭૫	૫૫૯-૫૬૨		ખેનીઆ	૪૧૧૪	૬૧૯-૬૨૦	
ખરવાડા	૧૦૪૪	૧૫૩-૧૫૪		ખેમલી	૩૫૩૮	૫૨૭-૫૨૮	
ખરવા	૨૬૪૦	૩૯૩-૩૯૪		ખેમાણા	૮૪૧	૧૨૩-૧૨૪	
ખરેડી	૩૦૧૮	૪૪૯-૪૫૦		ખેરલાવ	૬૩૯	૯૩-૯૪	
ખરેડ	૧૦૪૮	૧૫૩-૧૫૪		ખેરવા	૧૩૩૪	૧૯૩-૧૯૪	
ખવાસા	૩૨૦૫	૪૭૯-૪૮૦		ખેરવા	૧૪૫૯	૨૧૧-૨૧૨	
ખાખડ	૩૫૪૬	૫૨૭-૫૨૮		ખેરવા	૨૬૯૩	૪૦૩-૪૦૪	
ખાખરચી	૧૪૮૦	૨૧૫-૨૧૬		ખેરવાડા	૩૮૪૮	૫૬૯-૫૭૦	
ખાખલા	૩૭૫૮	૫૫૭-૫૫૮		ખેરામદ	૪૨૧૨	૬૩૯-૬૪૦	
ખાખરેદ	૩૨૫૨-૩૨૬૦	૪૮૫-૪૮૯	૧૭૮ ૩૨૧	ખેરાકું	૪૦૨૭	૬૦૭-૬૦૮	
ખાદોડા	૨૫૭૩	૩૮૫-૩૮૬		ખેરાણુ	૧૦૫૪-૧૦૫૬	૧૫૩-૧૫૬	
ખાનકા ડોંગરા	૩૮૬૯	૫૭૭-૫૭૮	૧૯૯ ૩૫૬	ખેરાજ	૧૩૨૮	૧૯૩-૧૯૪	
ખાનપુર	૧૨૮૨	૧૮૭-૧૮૮		ખેરાદા	૩૫૪૬	૫૨૯-૫૩૦	
ખાનપુર	૩૦૬૩	૪૫૫-૪૫૬		ખો	૨૨૯૮	૩૪૫-૩૪૬	
ખાનાપુર	૪૦૨૮	૬૦૭-૬૦૮		ખોખરા	૨૫૬૨	૩૮૩-૩૮૪	
ખાનાપુર (કુકરી)	૪૦૬૭	૬૧૭-૬૧૮		ખોડ	૨૭૦૬-૨૭૧૦	૪૦૫-૪૦૬	
ખામાર	૩૭૬૩	૫૬૩-૫૬૪		ખોડલા	૭૪૯	૧૦૯-૧૧૦	
ખારચિયા (વાકુના)	૧૭૬૭	૨૬૧-૨૬૨		ખોપોલી	૪૦૦૦	૬૦૩-૬૦૪	
ખારચી	૨૦૬૪	૩૧૫-૩૧૬		ખોરજ-ખોડીઆર	૧૩૮૮	૨૦૧-૨૦૨	
ખારજા	૨૭૬૨	૪૧૧-૪૧૨		ખોરજ (ડાબી)	૧૩૧૨	૧૭૭-૧૭૮	
ખારવા	૧૯૪૭	૨૬૧-૨૬૨		ખંડવા	૪૨૨૫	૬૪૧-૬૪૨	
ખારા	૧૬૭૨	૨૪૭-૨૪૮		ખંડલા	૩૯૪૯	૫૬૫-૫૬૬	

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
ખંભાત	૩૦૧-૩૬૪	૪૩-૫૨	૩	૧૪
ખંડીપ	૨૫૧૫	૩૭૭-૩૭૮		
ખાંડપ	૨૪૮૮	૩૭૩-૩૭૪		
ખાંધણી	૨૩૧	૩૩-૩૪		
ખાંભલ	૩૦૧૨	૪૪૭-૪૪૮		
ખુંટવાડા-મોટા	૧૭૧૨	૨૫૩-૨૫૪		
ગડદીવાલા	૩૮૬૪	૫૮૧-૫૮૨		
ગડહિચ્છળ	૪૦૫૮	૬૧૧-૬૧૨		
ગડા	૨૬૬૨	૪૪૫-૪૪૬		
ગદ	૭૪૩	૧૦૬-૧૧૦		
ગદડા (સ્વામીના)	૧૭૪૬	૨૫૬-૨૬૦		
ગદવાડા	૨૧૧૪	૩૧૬-૩૨૦		
ગદસીવાના	૨૪૬૨	૩૭૩-૩૭૪		
ગદસીસો	૧૬૫૬	૨૬૩-૨૬૪		
ગઢોડા	૧૨૬૭	૧૮૬-૧૯૦		
ગણદેવી	૬૦૬	૮૬-૯૦		
ગઢમ	૪૦૬૬-૪૦૬૯	૬૧૩-૬૧૪	૨૨૬	૩૮૬
ગનપતજી	૪૩૮૩	૬૬૭-૬૬૮		
ગમણાદ	૪૬૭	૬૭-૬૮		
ગયા			૪૭૨	
ગરટા	૩૭૬૨	૫૬૩-૫૬૪		
ગરોહ	૨૩૦૫	૩૪૫-૩૪૬		
ગણપાદર	૧૬૭૫	૨૬૫-૨૬૬		
ગણીઆકોટ	૩૮૪૭	૫૬૬-૫૭૦		
ગણોડા (લક્ષ્મીપુરા)	૧૩૨૪	૧૬૩-૧૬૪		
ગવાડા	૧૨૩૫-૧૨૩૬	૧૭૬-૧૮૨		
ગવાલપાડા	૪૩૬૪	૬૬૬-૬૭૦	૨૭૦	૫૦૦
ગાગોદર	૨૦૦૨	૨૬૬-૩૦૦		
ગાડરવાડા	૪૨૦૬	૬૩૬-૬૪૦		
ગાણીથર	૨૦૦૩	૨૬૬-૩૦૦		
ગાદેવી	૨૧૮૪	૩૨૬-૩૩૦		
ગાધકડા	૧૭૧૬	૨૫૫-૨૫૬		
ગામગડા	૩૫૬૫	૫૩૫-૫૩૬		
ગારખદેસર	૨૪૬૩	૩૬૬-૩૭૦		
ગારીઆધાર	૧૬૭૧	૨૪૭-૨૪૮		
ગાળા	૧૪૪૬	૨૦૬-૨૧૦		
ગાળા	૧૪૭૬	૨૧૫-૨૧૬		
ગિરનાર	૧૭૭૦-૧૭૬૪	૨૬૩-૨૬૮	૬૩	૧૧૬
ગિરિવર			૨૮૨	
ગીરદી-ગુણવાલુકા	૪૩૧૧-૪૩૧૨	૬૫૭-૬૫૮	૨૪૮	૪૪૦

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
ગીરમહા (જરમયા)	૨૧૦	૨૬-૩૦		
ગીરી	૨૬૨૭	૩૬૧-૩૬૨		
ગીરુડ	૩૬૩૦	૫૪૧-૫૪૨		
ગીરુડ	૩૬૬૨	૫૪૫-૫૪૬		
ગુજરાવદી	૧૪૪૨	૨૦૬-૨૧૦		
ગુજરાવાલા	૩૮૬૩-૩૮૬૫	૫૭૫-૫૭૮		
ગુડલી	૩૫૩૭	૫૨૭-૫૨૮		
ગુડા	૨૧૮૨-૨૧૮૩	૩૨૭-૩૩૦		
ગુડા	૩૭૧૬	૫૫૩-૫૫૪		
ગુડાઆલોતરા	૨૮૭૦-૨૮૭૩	૪૨૭-૪૨૮		
ગુડીવાડા	૪૧૪૦	૬૨૫-૬૨૬	૨૩૨	૩૬૪
ગુણાયા	૪૩૨૪	૬૫૭-૬૫૮	૨૫૦	૪૪૨
ગુમાનસિંહજીની પાલડી	૨૬૦૬	૪૨૩-૪૩૪		
ગુરલા	૩૭૮૬	૫૬૧-૫૬૨		
ગુલાબપુરા	૨૬૧૧	૩૮૬-૩૯૦		
ગુળગામ	૨૫૭૨	૩૮૫-૩૮૬		
ગડી	૧૬૬૧	૨૬૭-૨૬૮	૭૭	૧૮૫
ગેરીના	૧૨૩૧-૧૨૩૨	૧૭૬-૧૮૦		
ગોગુંદા(મોટાગામ)	૩૫૬૧-૩૫૬૩	૫૩૧-૫૩૨		
ગોતરકા	૬૦૫	૧૩૧-૧૩૨		
ગોદણ	૨૮૪૧-૨૮૪૨	૪૨૩-૪૨૪		
ગોધમજી (ગાદીઆસ)	૧૩૨૦	૧૬૧-૧૬૨		
ગોધગ	૨૮૭-૨૮૮	૪૧-૪૨		
ગોધરા	૧૬૦૨	૨૮૫-૨૮૫		
ગોધાવી	૧૧૭૬	૧૭૧-૧૭૨		
ગોમી	૮૩૩	૧૨૧-૧૨૨		
ગોવરસમા	૧૮૬૪	૨૭૬-૨૮૦		
ગોરકડ	૧૭૪૮	૨૫૬-૨૬૦		
ગોરખડા	૧૮૪૦	૨૭૩-૨૭૪		
ગોરજ	૧૧૭૫	૧૭૧-૧૭૨		
ગોરાણા	૩૫૨૮	૫૨૭-૫૨૮		
ગોરાદ	૧૧૨૭	૧૬૫-૧૬૬		
ગોરેગાંવ	૪૨૦૫	૬૩૭-૬૩૮		
ગોસ	૨૫૦૧-૨૫૦૨	૩૭૫-૩૭૬		
ગોલવડ	૬૨૨	૬૧-૬૨		
ગોલિયા	૨૫૮૭	૩૮૭-૩૮૮		
ગોવિંદગઢ	૨૬૧૬	૩૬૧-૩૬૨		
ગોસુંદા	૩૬૭૬	૫૪૭-૫૪૮		
ગોહલી	૨૬૧૭	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૪	૨૪૫
ગોળા	૭૮૬	૧૧૫-૧૧૬		
ગૌતમપુરા	૩૩૫૬	૪૬૬-૫૦૦		

કેશિકા અને વિશેષ મોંઘમાં આવેલાં ગામોની અકારાર્થ સૂચી

૧૯

અમલ નામ	કેશિકા આંક	કેશિકા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	અમલ નામ	કેશિકા આંક	કેશિકા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
મીસ	૪૧૫૩	૧૨૭-૧૨૮			લાંઘાણી	૨૨૨૦	૩૩૩-૩૩૪	૬૧	૧૬૩
મંઘાર	૨૩૦૦-૨૩૦૩	૩૪૫-૩૪૬			મડુઆલ	૩૦૦૬	૪૪૭-૪૪૮		
મંઘાર	૩૬૪૬-૩૬૪૭	૫૪૩-૫૪૪			મતુરાજીકા ચુડા	૨૭૫૩	૪૧૧-૪૧૨		
મંઘાપુર	૩૭૬૨	૫૫૬-૫૫૭			મપલાણી	૩૩૬૩	૫૦૫-૫૦૬		
મંઘાસહર	૨૪૪૬-૨૪૪૭	૩૬૭-૩૬૮			મરપટિયા	૨૧૦૪	૩૧૭-૩૧૮		
મંઘર	૪૧૪૨	૧૨૭-૧૨૮			મરહી	૨૮૩૭	૪૨૩-૪૨૪	૧૧૬	૨૩૬
મંઘર	૪૭૨	૬૭-૬૮	૭	૨૪	મરાડા	૧૩૬૨	૧૬૭-૧૬૮		
મંઘરા	૨૬૪	૩૭-૩૮			મલોડા	૧૩૬૮	૨૦૩-૨૦૪		
મંઘરા	૧૪૦૫	૨૦૩-૨૦૪			મવરહી				૨૩૫
મંઘરાડા	૨૫૫૬	૩૮૧-૩૮૨			મવેલી	૧૧૨૨	૧૬૩-૧૬૪		
મંઘરુ	૧૧૧૬	૧૬૩-૧૬૪	૩૬	૬૮	મહિમહાલા	૨૨૬૬	૩૪૫-૩૪૬		
મુંગ	૧૦૭૭	૧૫૭-૧૫૮			મહુ	૩૬૩૫	૫૬૩-૫૬૪		
મુંગલા	૧૧૬૩	૧૭૫-૧૭૬			મહુ	૨૩૬૮	૩૫૬-૩૫૭		
મુંઘા	૧૫૧૪	૨૧૬-૨૨૦			મહુસોલ	૧૦૫૮	૧૫૫-૧૫૬		
મુંઘીયાળી	૧૮૬૬	૨૮૫-૨૮૬			મહુરમા	૬૨૪	૧૩૫-૧૩૬	૨૭	૫૩
મુંઘીજ	૨૧૧૦	૩૧૭-૩૧૮			મહુર	૨૭૧૪	૪૦૫-૪૦૬		
મુંઘી	૧૪૮૬	૨૧૫-૨૧૬			મહુરેરી	૨૬૭૨	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૩	૨૬૬
મુંઘીયા	૪૧૬૭	૬૩૭-૬૩૮			મહુજી	૩૬૫૫	૫૪૩-૫૪૪		
મુંઘીયા	૪૨૩૪-૪૨૩૮	૬૪૫-૬૪૬	૨૪૦	૪૧૬	મહુપ	૮૫૬	૧૨૫-૧૨૬	૧૬	૪૪
મુંઘીયા	૩૬૬૧	૫૪૫-૫૪૬			મહુસમાંવ	૪૦૬૬	૬૧૭-૬૧૮		
મુંઘીયા	૨૫૬૮	૩૮૩-૩૮૪			મહુ	૩૬૨૨	૫૬૧-૫૬૨		
મુંઘીયા	૧૨૫૦	૧૮૩-૧૮૪			મિતોડ	૩૬૩૫-૩૬૪૨	૫૪૧-૫૪૨	૧૬૧	૩૩૬
મુંઘીયા	૧૨૫૧	૧૮૩-૧૮૪			મિતોડી	૭૩૧	૧૦૭-૧૦૮		
મુંઘીયા	૩૪૫૫	૫૧૩-૫૧૪	૧૮૭	૩૩૪	મીનાસર	૧૬૪૬	૨૬૧-૨૬૨		
મુંઘીયા	૬૬૫-૬૬૬	૧૦૧-૧૦૨			મીકલાણી	૩૧૮૧	૪૭૫-૪૭૬		
મુંઘીયા	૩૬૫૩	૫૪૩-૫૪૪			મીકારડા	૩૬૮૬	૫૪૬-૫૪૭		
મુંઘીયા	૧૦૮૨	૧૫૭-૧૫૮			મીકાવા	૨૪૦૬	૩૬૧-૩૬૨		
મુંઘીયા	૧૬૫૭-૧૬૫૮	૨૪૫-૨૪૬			મીતરોડ	૨૦૦૧	૨૬૬-૩૦૦		
મુંઘીયા	૩૬૬૦	૫૪૫-૫૪૬			મીતરોડા	૭૭૬	૧૧૩-૧૧૪		
મુંઘીયા	૨૫૫૩	૩૮૧-૩૮૨			મીતરોડા	૩૦૬૮	૪૬૧-૪૬૨		
મુંઘીયા	૨૧૮૮	૩૨૬-૩૩૦			મીતળ	૧૭૫૬	૨૬૧-૨૬૨		
મુંઘીયા	૧૦૮૨	૧૫૭-૧૫૮			મીતળી	૪૦૨૪	૬૦૭-૬૦૮		
મુંઘીયા	૧૬૫૭-૧૬૫૮	૨૪૫-૨૪૬			મીતાબેડા	૩૪૨૭-૩૪૨૮	૫૦૬-૫૧૦		
મુંઘીયા	૩૬૬૪	૫૬૭-૫૬૮			મીરાલા	૩૨૪૮	૪૮૫-૪૮૬		
મુંઘીયા	૩૬૨૪	૫૬૩-૫૬૪			મુખુલ	૨૩૪	૩૩-૩૪		
મુંઘીયા	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			મુરા	૨૮૬૧	૪૨૭-૪૨૮		
મુંઘીયા	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			મુર	૨૪૬૦	૩૬૬-૩૭૦		
મુંઘીયા	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			મુલી	૨૮૬૬	૪૩૧-૪૩૨		
મુંઘીયા	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			મુલ	૧૪૨૪	૨૦૭-૨૦૮		
મુંઘીયા	૭૭૫	૧૧૩-૧૧૪			મુલ	૧૫૧૬	૨૨૧-૨૨૨		

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	જિ. નં.
ચેલાવાસ	૨૧૦૫	૩૧૭-૩૧૮		
ચોકડી	૧૪૨૫	૨૦૭-૨૦૮		
ચોટન	૨૧૨૬	૩૨૧-૩૨૨		
ચોટીલા	૧૪૭૦	૨૧૩-૨૧૪		
ચોથકા ખરવાડા	૨૩૭૪	૩૫૫-૩૫૬		
ચોપલા	૨૨૨૬	૩૩૫-૩૩૬		
ચોખારી	૧૬૮૮	૨૬૭-૨૬૮		
ચોમુલામોદ	૨૪૦૪	૩૬૧-૩૬૨		
ચોરવાડ	૧૮૦૨	૨૬૬-૨૭૦		
ચોરવીરા	૧૪૬૫	૨૧૩-૨૧૪		
ચોરાઉ	૨૮૫૨	૪૨૫-૪૨૬		
ચંચેડી	૩૭૭૨	૫૫૬-૫૬૦		
ચંડાવલ	૨૫૬૭	૩૬૩-૩૮૪		
ચંડીસર	૭૪૭	૧૦૬-૧૧૦		
ચંદ્રપુરી			૪૩૬	
ચંદ્રવલી			૨૭૬	
ચંદ્રપુરી	૪૩૪૮-૪૩૫૩	૬૬૧-૬૬૪	૨૬૧	૪૮૬
ચાંમડાઈ	૧૬૦૮	૨૮૫-૨૮૬		
ચાંચા	૭૨૬	૧૦૭-૧૦૮		
ચાંદરાઈ	૨૮૩૪	૪૨૩-૪૨૪		
ચાંદવડ	૩૬૫૩-૩૬૫૪	૫૬૭-૫૬૮		
ચાંદા	૪૧૮૬	૬૩૫-૬૩૬		
ચાંદુર	૩૦૭૫-૩૦૭૬	૪૫૭-૪૫૮		
ચાંદોડની કુદાચો			૩૮૧	
ચાંપાનેર			૨૦	
ચાંપાનેરી	૨૫૬૮	૩૮૭-૩૮૮		
ચાંવડિયા	૨૫૭૭	૩૮૫-૩૮૬		
ચીંચપોક્ષી	૬૬૨	૧૦૧-૧૦૨		
છાંચીઆરડા	૧૧૩૫	૧૬૫-૧૬૬		
છાંચાસા	૧૮૨૬	૨૭૩-૨૭૪		
છાંચીખરખાવલ	૩૪૫૮	૫૧૩-૫૧૪		
છાંચીઆણી	૭૮૫	૧૧૫-૧૧૬		
છાંચીઆર	૧૧૮૩	૧૭૩-૧૭૪		
છાંચાડા	૨૩૬૬	૩૪૫-૩૪૬		
છાંચરા	૧૮૬૦	૨૭૬-૨૮૦		
છાંચી	૪૧૬-૪૧૭	૫૬-૬૦		
છાંચેડા	૩૩૬૪	૫૦૧-૫૦૨		
છાંચા	૧૨૭૮	૧૮૫-૧૮૬		
છાંચા કુંદુર	૪૪૬	૬૩-૬૪		

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	જિ. નં.
છોટી ગુમુદી (શંકર)	૩૧૮૬	૪૭૫-૪૭૬		
છોટી ટોંક	૩૨૦૧	૪૭૭-૪૭૮		
છોટી સાદડી	૩૬૬૦-૩૬૬૧	૫૪૬-૫૫૦		
છોંલવાડા	૪૧૬૪	૬૩૭-૬૩૮		
જાંજનાવડા	૩૨૧૦	૪૭૬-૪૮૦		
જાંજો	૧૬૧૬	૨૮૭-૨૮૮	૭૨	૧૪૩
જાંજપુરા	૩૮૨૦	૫૬૭-૫૬૮		
જાંજાણા	૭૨૩	૧૦૫-૧૦૬		
જાંજુદન	૧૦૭૬	૧૪૭-૧૫૮		
જાંજોદ	૪૩૦	૬૧-૬૨		
જાંજાપુર	૨૬૧૨	૪૩૩-૪૩૪		
જાંજાપુર	૪૨૦૭	૬૩૬-૬૪૦		
જાંજાપુર સીટી	૪૨૦૮	૬૩૬-૬૪૦		
જાંજાખંડી	૪૦૭૪	૬૧૩-૬૧૪		
જાંજાપુર	૮૬૮	૧૨૭-૧૨૮	૨૧	૪૬
જાંજાવાવ	૧૬૭૫	૨૪૭-૨૪૮		
જાંજાણિયા	૩૪૦૦	૫૦૫-૫૦૬		
જાંજાણિયા (કલા)	૩૪૩૧	૫૦૬-૫૧૦		
જાંજુ	૩૮૫૮	૫૭૫-૫૭૬		
જાંજાપુર સીટી	૨૨૭૭-૨૨૬૧	૩૪૧-૩૪૪		
જાંજાસિંગપુર	૪૦૪૫	૬૦૬-૬૧૦		
જાંજાગાંવ (જાંજોદ)	૪૧૭૧	૬૩૩-૬૩૪		
જાંજાગાંવ (મેર)	૪૧૦૩	૬૧૭-૬૧૮		
જાંજાલપોર	૬૦૬	૮૬-૮૦		
જાંજોતરા	૭૭૧	૧૧૩-૧૧૪		
જાંજાલી	૨૬૮૪	૪૦૧-૪૦૨		
જાંજાનગર (કોંકીદ)	૨૨૭૦	૩૪૧-૩૪૨		
જાંજોલી	૮૩૪	૧૨૧-૧૨૨		
જાંજપરા	૧૬૬૧	૨૫૧-૨૫૨		
જાંજાવંતપુરા	૩૦૭૬-૩૦૮૦	૪૫૭-૪૫૮		
જાંજાપુર	૧૬૨૦	૨૮૭-૨૮૮		
જાંજોલી	૨૧૪૭-૨૧૪૬	૩૨૩-૩૨૪	૮૮	૧૮૬
જાંજાજપુર	૩૭૩૮	૫૫૫-૫૫૬		
જાંજાસા	૨૧૬૮	૩૩૧-૩૩૨		
જાંજોલી	૨૭૪૬	૪૦૬-૪૧૦	૧૦૬	૨૧૪
જાંજાના	૬૨૭	૧૩૫-૧૩૬		
જાંજામેર	૧૭૦૭	૨૫૩-૨૫૪		
જાંજા	૩૬૭૫	૫૪૭-૫૪૮		
જાંજોલી	૨૬૪૪	૪૦૬-૪૧૦		
જાંજા	૩૦૬૭	૪૬૧-૪૬૨		
જાંજા કોંકીદ	૪૫૩૧	૨૨૩-૨૨૪		
જાંજા ખાંજાલી	૫૫૦૪	૨૧૬-૨૨૦		

કેડાનાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારણ સૂચી

૨૧

ગામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
અમગામ (સીંધીઆનું)	૩૬૮૦	૧૦૧-૧૦૨		બેતાવાડા	૩૦૮૭	૪૫૬-૪૬૦	
અમનગર	૧૪૮૬-૧૫૦૨	૨૧૭-૨૨૦	૫૭ ૬૭	બેનગર	૩૮૧૩	૫૬૫-૫૬૬	
અમરગરા			૫૦	બેરડા	૭૬૬	૧૧૭-૧૧૮	
અમર્યા	૧૩૦૧	૧૮૬-૧૬૦		બેલમ	૩૮૭૫	૫૭૬-૫૮૦	
અમલવણચલી	૧૫૨૧	૨૨૧-૨૨૨		બેલાં	૩૦૦૭	૪૪૭-૪૪૮	
અમળા	૧૨૧૮	૧૭૭-૧૭૮		બેલડા	૧૬૬૦	૨૬૭-૨૬૮	
અમોતરા	૨૬૪૭	૪૩૬-૪૪૦		બેસલમેર	૨૦૫૫-૨૦૭૪	૨૦૬-૩૧૪	૮૦ ૧૧૩
અમોલા	૨૬૩૮	૩૬૩-૩૬૪		બેનેન	૩૮૬૫	૫૮૧-૫૮૨	
અરડા	૩૩૬૪	૫૦૫-૫૦૬		બેન ગુફાઓ			૩૬૬
અલિયા	૩૮૦૬	૫૬૫-૫૬૬		બેનાબાદ (કલાડા)	૧૧૬૩	૧૬૬-૧૭૦	
અલિયાના મઠ	૧૨૮૩	૧૮૭-૧૮૮		બેગીવાડા	૩૮૪૦	૫૬૬-૫૭૦	
અલોર	૨૧૫૦-૨૧૬૬	૩૨૩-૩૨૬	૮૬ ૧૮૭	બેગવર	૨૬૮૬	૪૦૧-૪૦૨	
અલધરસીડી	૩૮૮૭	૫૮૧-૫૮૨		બેટાણા	૧૧૪૪	૧૬૭-૧૬૮	
અવદ	૩૭૦૪-૩૭૦૭	૫૫૧-૫૫૨		બેટીઆ	૧૫૨૪	૨૨૧-૨૨૨	
અવરા	૩૧૫૬-૩૧૬૨	૪૭૧-૪૭૪		બેલપુર	૨૦૨૧-૨૦૩૭	૩૦૫-૩૦૮	
અવલા	૨૫૨૩	૩૭૭-૩૭૮		બેરણુજ	૧૦૮૧	૧૫૭-૧૫૮	
અવાલ	૨૬૩૫-૨૬૩૬	૪૩૭-૪૩૮		બેરાવરનગર	૧૪૩૫-૧૪૩૬	૨૦૬-૨૧૦	
અવી	૩૭૦૬	૫૫૧-૫૫૨		બંગી	૧૬૮૦	૨૬૫-૨૬૬	
અસકા	૧૦૭૪	૧૫૦-૧૫૮		બંડીયાલાગુરુ	૩૮૮૪-૩૮૮૫	૫૭૬-૫૮૦	
અરણ્ય	૩૪૨૬	૫૦૬-૫૧૦		બંગાલ	૧૦૪૬	૧૫૩-૧૫૪	
અરડા	૩૮૭૬	૫૭૬-૫૮૦	૨૦૮ ૩૬૭	બંધુસર	૪૫૮-૪૬૧	૬૫-૬૬	
અરડાવાડા	૩૦૬૦	૪૫૫-૪૫૬	૧૬૦ ૨૬૬	અડાડિયા			૬ ૨૬
અવાણા	૨૧૬૬	૩૨૬-૩૩૦		અડું	૨૪૪૮-૨૪૪૯	૩૬૭-૩૬૮	
અનાગઢ	૧૭૭૦-૧૭૭૧	૨૬૩-૨૬૪	૬૩ ૧૧૮	અડોલ	૩૬૨૧	૫૩૬-૫૪૦	
અના સધુદરા	૩૦૭૪	૪૫૭-૪૫૮		અરિયા	૪૩૭૭	૬૬૭-૬૬૮	
અનિયા	૨૫૮૩	૩૮૫-૩૮૬		અડોલ	૩૫૩૨	૫૨૭-૫૨૮	
અની ગામપુર	૩૧૬૮	૪૭૩-૪૭૪		અડોલી	૨૬૬૦	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૦ ૨૩૬
અન્નેર	૩૬૨૬-૩૬૨૭	૫૬૩-૫૬૪	૨૧૭ ૩૮૦	અડોલી	૩૦૪૩	૪૫૩-૪૫૪	
અડ	૬૮૬	૧૦૧-૧૦૨		અથુઆ	૩૧૨૨	૪૫૫-૪૬૬	
અડના			૧૮૧	અરેરા	૨૩૬૪	૩૫૬-૩૬૦	
અડના એઆપુરા	૨૮૬૦	૪૨૬-૪૩૦		અલડા	૩૪૬૦	૫૧૩-૫૧૪	
અડના એપલા	૨૮૬૨	૪૩૧-૪૩૨		અલના	૪૧૫૬	૬૨૬-૬૩૦	
અડના ઝાલના	૪૧૫૭	૬૨૬-૬૩૦		અલરા પાટણ	૨૩૫૭-૨૩૬૦	૩૫૩-૩૫૪	
એતમડ	૩૮૨૧	૫૬૭-૫૬૮		અલારી મંડાર	૩૫૬૪	૫૩૫-૫૩૬	
એતમ (થરાદ)	૭૫૭	૧૧૧-૧૧૨		અલોદ	૩૧૬૪	૪૬૫-૪૬૬	
એતપુર	૧૭૬૫	૨૬૧-૨૬૨		ઝીલવાડા	૩૬૦૫-૩૬૦૬	૫૩૭-૫૩૮	
એતપુર	૨૫૬૬	૩૮૭-૩૮૮		ઝુઠા	૨૫૭૬	૩૮૫-૩૮૬	
એતપુર	૨૦૫	૨૬-૩૦		ઝાંબુ	૨૪૫૦	૩૬૭-૩૬૮	
એતપુર	૨૦૫	૨૬-૩૦		ઝાંસી	૪૨૪૦	૬૪૫-૬૪૬	
એતપુર મહા ગુડા	૨૬૫૮	૩૬૭-૩૬૮					
એતપુર	૪૬૦૧	૬૧૭-૬૧૮					
એતપુર	૨૬૫૮-૨૬૬૦	૩૬૧-૩૬૨					

આમદ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.	આમદ	કોઠાનો આંક	કોઠા પુ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
ઝીંકવાડા	૧૧૩૫	૧૬૬-૧૭૦	૪૦	૭૩	ડોહા (મહાલ)	૧૨૭૦	૧૮૫-૧૮૬		
કુંડલ	૨૪૦૫	૩૬૧-૩૬૨			કરી	૨૪૮૧	૩૭૧-૩૭૨		
ટાકરવાડા	૭૩૮	૧૦૭-૧૦૮			ડાક				૨૬૮
ટાકે (બુદ્ધક)	૩૬૬૫	૫૬૬-૬૦૦			ડાખલા	૩૭૬૧	૫૬૩-૫૬૪		
ટાલમ	૧૭૪૭	૨૫૬-૨૬૦			ડાખી	૩૭૧૮	૫૫૩-૫૫૪		
ટાણા	૧૬૬૩	૨૪૫-૨૪૬			ડાખલા (વસઈ)	૧૩૪૪	૧૬૫-૧૬૬		
ટાપર	૨૧૬૮	૩૨૫-૩૨૬			ડાખી	૧૦૬૪	૧૫૬-૧૬૦		
ટીકર (પરમારની)	૧૪૬૮	૨૧૩-૨૧૪			ડાખેલા	૭૨૪	૧૦૫-૧૦૬		
ટીકર (રણની)	૧૪૫૩	૨૧૧-૨૧૨			ડીમસ	૪૧૭૭	૬૩૩-૬૩૪		
ટુઆ	૬૧૭	૧૩૩-૧૩૪			ડીડવાણા	૨૫૨૨	૩૭૭-૩૭૮		
ટુમ્બુર	૪૧૩૭	૬૨૫-૬૨૬			ડીસા (જૂના)	૭૪૫-૭૪૬	૧૦૬-૧૧૦		
ટોકરા			૨૬૮		ડીસા (નવા)	૭૫૦	૧૦૬-૧૧૦		
ટાંકમ	૧૬૨૬	૬૩-૬૪			કુમ્બર	૪૦૬૪	૬૧૩-૬૧૪		
ટાંકારા	૧૪૭૫	૨૧૩-૨૧૪			કુમ્બેરા	૩૬૬૮	૫૬૬-૬૦૦		
ટાંકાડી	૨૫૬૨	૩૮૭-૩૮૮			કુમરા	૧૬૩૫	૨૮૬-૨૯૦		
ટાંકા	૩૨૧૬	૪૭૬-૪૮૦			કુમસ	૫૭૦	૮૩-૮૪		
ટાંપી	૮૩૧	૧૨૧-૧૨૨			કેમાંના	૨૨૫૫	૩૩૬-૩૪૦		
ટીટાઈ	૧૨૮૮	૧૮૭-૧૮૮			કેમોલ	૨૭૬	૩૬-૪૦		
ટીટાડા	૧૨૨૩	૧૭૬-૧૮૦			કેરાગાજીખાન	૩૮૭૭	૫૭૬-૫૮૦	૨૦૭	૩૬૭
ટીખા	૧૦૬૭	૧૫૫-૧૫૬			કેરાલ (વાખેલા)	૧૩૨૩	૧૬૧-૧૬૨		
ટુંડાવ	૧૧૦૭	૧૬૧-૧૬૨			કોડુઆ	૩૦૧૦-૩૦૧૧	૪૪૭-૪૪૮		
ટોટાલ્યુ	૧૩૬૦	૧૬૭-૧૬૮			કોણ	૧૬૫૪	૨૬૩-૨૬૪		
ટોઆચુડી	૭૬૪	૧૧૫-૧૧૬			કોળખામ	૩૬૬૫	૬૦૩-૬૦૪		
ટોંક	૨૩૭૮-૨૩૮૦	૩૫૭-૩૫૮			કાંગરવા (ડાખી)	૧૨૦૮	૧૭૭-૧૭૮		
ટોંકા	૧૮૭૮	૨૮૧-૨૮૨			કોંકાલી	૩૬૩૧	૫૪૧-૫૪૨		
કળિયા	૧૭૦૪	૨૫૩-૨૫૪			કુંગરપુર	૩૮૪૩-૩૮૪૬	૫૬૬-૫૭૦	૧૬૫	૩૪૬
કાડમ	૧૭૦૨	૨૫૧-૨૫૨			કુંભલા(રા)	૩૫૫૧	૫૨૬-૫૩૦		
કાણુગામ	૩૬૭૧	૫૬૬-૬૦૦			કુંડપી	૨૨૧૧	૩૩૧-૩૩૨		
કાણા	૬૬૬	૧૦૩-૧૦૪			કેડા	૨૧૧૨	૩૧૭-૩૧૮		
કમારા	૧૬૭૦	૨૬૫-૨૬૬			કાડિયાખેડી	૩૪૧૩	૫૦૭-૫૦૮		
કહાણા	૧૧૮૦	૧૭૩-૧૭૪			કાખલા	૩૪૫૦	૫૧૩-૫૧૪		
કાણાણી	૩૧૦૬	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૮	૩૦૮	કાળાપ	૨૭૦૨	૪૦૩-૪૦૪		
કાણાસામ	૧૫૧૨	૨૧૬-૨૨૦			કીમા	૮૨૫	૧૧૬-૧૨૦		
કાણક	૩૫૩૬	૫૨૭-૫૨૮			કુદોર	૧૨૬૪	૧૮૬-૧૯૦		
કાણડ	૧૦૫૬	૧૫૫-૧૫૬			કોહર	૩૧૮૦	૪૭૫-૪૭૬		
કાણાઈ	૪૪૬-૪૪૭	૬૧-૬૪	૫	૨૦	કોલ	૩૫૭૨	૫૩૩-૫૩૪		
કાણકે	૨૭૬	૩૬-૪૦							

કોઠામાં અને વિરોધ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકમરફ સૂચી

૨૩

ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
કોઠારા	૨૭૨૩	૪૦૭-૪૦૮		તુરંગી			૨૬૦
ઢાંક			૧૩૧	તુઆવ	૮૧૩	૧૧૬-૧૨૦	
દીકલી	૩૫૧૭	૫૨૫-૫૨૬		તેનાલી	૪૧૪૩	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૩ ૬૬૪
દીકોડા	૩૫૭૬	૫૩૩-૫૩૪		તેનીવાડા	૭૬૮	૧૧૫-૧૧૬	
દીકાલા	૩૭૪૭	૫૫૭-૫૫૮		તેરવાડા	૮૪૬	૧૨૩-૧૨૪	
તખતગઢ	૨૭૩૨-૨૭૩૬	૪૦૭-૪૧૦		તેરા	૧૬૨૭-૧૬૨૮	૨૮૬-૨૮૭	૭૪ ૧૪૩
તડકેશ્વર	૫૬૪	૮૭-૮૮		તેલપુર	૨૬૮૨	૪૪૩-૪૪૪	૧૫૧ ૨૭૫
તથુસા	૧૬૬૨	૨૫૧-૨૫૨		તેલાલી	૧૧૮૭	૧૭૩-૧૭૪	
તરપાલ	૩૫૭૫	૫૩૩-૫૩૪		તેલારા	૪૧૭૨	૬૩૩-૬૨૪	
તરસાલી	૪૧૫	૫૬-૬૦		તુગિય સનિવેશ			૪૭૨
તરાના	૩૨૦૨	૪૭૭-૪૭૮		તુગિયા			૪૭૪
તલવાણા	૧૮૮૮	૨૮૩-૨૮૪		તુગી (દલ)	૧૫૦૭	૨૧૬-૨૨૦	
તલેન (રાજગઢ)	૩૩૦૮	૪૬૩-૪૬૪		તુમડી	૧૮૮૪	૨૮૩-૨૮૪	
તલોદા	૫૬૬	૮૭-૮૮		ત્રગડી	૧૮૮૦	૨૮૧-૨૮૨	
તવરી	૩૦૦૮	૪૪૭-૪૪૮		ત્રાપજ	૧૬૬૬	૨૫૧-૨૫૨	
તળાજા	૧૬૬૭-૧૭૦૦	૨૫૧-૨૫૨	૫૬ ૧૧૦	ત્રાંબક	૩૬૬૩	૫૬૭	
તળેગામ (ઢમઢેરા)	૩૬૩૪	૫૬૩-૫૬૪		ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર			૩૮૬
તળેગામ (દાભાડે)	૧૬૪૮	૫૬૫-૫૬૬		થરવાડ	૨૮૫૬	૪૨૫-૪૨૬	
તક્કશિલા			૩૬૨	થરા	૮૫૩	૧૨૩-૧૨૪	
તોકારી	૪૦૩૭	૬૦૬-૬૧૦		થરાદ	૮૦૬-૮૧૦	૧૧૭-૧૧૮	૧૬ ૪૦
તાજપુર	૩૨૦૩	૪૭૬-૪૮૦		થલતજ	૧૩૬૧	૨૦૧-૨૦૨	
તાજપુરી	૧૩૦૭	૧૮૬-૧૮૦		થલા	૧૪૪૬	૨૧૧-૨૧૨	
તારાપુર			૩૩૨	થાળા દેવળી	૧૭૬૪	૨૬૧-૨૬૨	
નારાપુર	૩૭૨	૫૩-૫૪		થાન	૧૪૬૬	૨૧૩-૨૧૪	
તારાપુર	૩૬૭૩	૫૪૭-૫૪૮		થામલા	૩૬૫૭	૫૪૫-૫૪૬	
તારંગી	૩૦૧૩-૨૦૨૦	૩૦૧-૩૦૨	૭૮ ૧૪૬	થુર	૩૦૭૩	૪૫૭-૪૫૮	
તાલ	૩૮૨૪	૫૬૭-૫૬૮		થુર	૩૫૫૮	૫૩૧-૫૩૨	
તાલા	૩૪૪૩	૫૧૧-૫૧૨		થોભ	૨૨૦૭	૩૩૧-૩૩૨	
તાલેનપુર	૩૨૨૫-૩૨૨૬	૪૮૧-૪૮૨	૧૭૭ ૩૨૦	થાંદલા	૩૧૨૭-૩૧૨૮	૪૬૭-૪૬૮	
નાસગાંવ	૪૦૩૮	૬૦૬-૫૧૦		થાંવલા	૨૫૬૩	૩૮૩-૩૮૪	
તિલવાડા	૨૧૪૫	૩૨૩-૩૨૪		થાંવલા	૨૮૬૮	૪૨૭-૪૨૮	
તિલ્લી			૪૬૬	થુંભા	૨૮૩૫	૪૨૩-૪૨૪	
તીખી	૨૫૦૪	૩૭૫-૩૭૬		ઠગાવડીઆ	૧૨૨૮	૧૭૬-૧૮૦	
તીતરોડ	૩૩૭૫	૫૦૩-૫૦૪		ઠડોલી	૩૬૭૭	૫૪૭-૫૪૮	
તીતરોડ	૨૩૦૬	૩૪૫-૩૪૬		ઠલવાસ	૨૪૦૭	૩૬૧-૩૬૨	
તીથગ્રામ	૮૧૭	૧૧૬-૧૨૦		ઠલાણી			૨૮૨
તીસોલી	૩૬૨૬	૫૩૬-૫૪૦					
તીવરી	૨૦૬૦-૨૦૬૧	૩૧૫-૩૧૬					

ગ્રામ્ય નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા જુ. નં.	વિ. નં. વિ. નં. આમ નં. જુ. નં.
ભાલિયા	૧૨૮૭	૧૮૭-૧૮૮	
કાલોલીયા	૩૪૪૪	૫૧૧-૫૧૨	
કાલુ	૬૧૬	૬૧-૬૨	
કાલપુરા	૨૮૬૬	૪૨૭-૪૨૮	
કાપરા	૪૫૦	૬૩-૬૪	
કાપર (દીવીયર)	૬૨૦	૬૧-૬૨	
કાપર	૧૧૮૪	૧૭૩-૧૭૪	
કાપર પુર			૩૧૬
કાપડા	૧૧૬૧	૧૬૬-૧૭૦	
કાપડ	૬૨૩	૬૧-૬૨	
કાપડામ	૧૨૬૭-૧૨૬૮	૧૮૫-૧૮૬	
કાપડ	૪૭૧	૬૭-૬૮	
કાપડા	૨૬૭	૩૭-૩૮	
કાઠા	૧૭૦૮	૨૫૩-૨૫૪	
કાઠર	૬૭૨	૬૬-૧૦૦	
કાઠાવરી	૨૭૦૩	૪૦૩-૪૦૪	
કાપા (કાપા)	૨૮૫૫	૪૨૫-૪૨૬	
કાપા	૭૬૬	૧૧૩-૧૧૪	
કાપાલા	૨૭૬૦	૪૧૧-૪૧૨	
કાપા	૪૧૭૫	૬૩૩-૬૩૪	
કાપર	૩૭૦૨	૫૫૧-૫૫૨	
કાપાલા	૭૮૬	૧૧૫-૧૧૬	
કાપાદ	૧૧૭૨	૧૭૧-૧૭૨	
કાપડ	૧૩૦૪	૧૮૬-૧૮૦	૪૮ ૮૩
કાપડામિરિ	૪૦૭૩	૬૧૩-૬૧૪	
કાપડ	૧૦૬૬	૧૫૬-૧૬૦	
કાપાદ	૩૧૧૨	૪૬૫-૪૬૬	
કાપા	૩૩૩૮-૩૩૩૯	૪૬૭-૪૬૮	
કાપા	૩૮૫૧-૩૮૫૬	૫૭૫-૫૭૬	૧૬૭ ૩૫૨
કાપાદર	૮૪૩	૧૨૩-૧૨૪	
કાપા	૧૬૬૪	૨૫૧-૨૫૨	
કાપાપુર	૪૩૮૩	૬૬૭-૬૬૮	
કાપાપા	૨૩૦૭	૩૪૭-૩૪૮	
કાપાપા	૩૩૭૬	૫૦૩-૫૦૪	
કાપાપા	૨૬૫૩-૨૬૫૪	૪૩૬-૪૪૦	૧૨૬ ૨૫૫
કાપા	૧૮૨૩-૧૮૨૫	૨૭૧-૨૭૨	૬૭ ૧૩૬
કાપાપા	૨૫૧૭	૩૭૭-૩૭૮	
કુઆ	૭૬૦-૭૬૧	૧૧૧-૧૧૨	
કુઆ	૨૭૩૦	૪૦૭-૪૦૮	
કુઆ	૮૩૨	૧૨૧-૧૨૨	
કુઆ	૨૬૮૨	૪૦૧-૪૦૨	

ગ્રામ્ય નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા જુ. નં.	વિ. નં. વિ. નં. આમ નં. જુ. નં.
કુઆ	૨૪૭૫	૩૭૧-૩૭૨	
કુઆ	૧૭૦૫	૨૫૩-૨૫૪	
કુઆનાવાડા	૨૫૦૮	૩૭૫-૩૭૬	
કુઆ	૬૨૩	૧૩૩-૧૩૪	
કુઆ	૨૬૩૩	૩૬૩-૩૬૪	
કુઆ	૩૨૭૧	૪૮૭-૪૮૮	
કુઆ	૮૬૬	૧૨૫-૧૨૬	
કુઆ	૩૩૫૬	૪૬૬-૫૦૦	
કુઆપુર ઉર્ફે નવાવાસ	૧૬૦૦	૨૮૫-૨૮૬	
કુઆ	૧૬૭૧	૨૬૫-૨૬૬	
કુઆ	૧૪૩૬	૨૦૬-૨૧૦	
કુઆ	૪૦૦૬	૬૦૫-૬૦૬	
કુઆ	૧૧૬૨	૧૭૫-૧૭૬	
કુઆ	૧૬૩૮	૨૬૧-૨૬૨	
કુઆ	૧૦૭૫	૧૫૭-૧૫૮	
કુઆ	૨૦૮૭	૩૧૫-૩૧૬	
કુઆ	૧૧૬૧	૧૭૩-૧૭૪	
કુઆ	૧૧૩૧	૧૬૫-૧૬૬	
કુઆ	૨૧૬૦	૩૨૬-૩૩૦	
કુઆપુર	૩૩૫૨	૪૬૬-૫૦૦	
કુઆ	૩૬૫૬	૫૪૫-૫૪૬	
કુઆ	૨૬૬૬	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૦ ૨૬૪
કુઆ	૨૬૪૨	૪૩૭-૪૩૮	૧૨૬ ૨૫૧
કુઆ	૧૮૨૬	૨૭૧-૨૭૨	૬૮ ૧૩૭
કુઆ	૩૫૨૧-૩૫૨૫	૫૨૫-૫૨૬	૧૪૧ ૨૬૪
કુઆ	૨૪૬૭	૩૭૩-૩૭૪	
કુઆ	૨૩૩૧	૩૪૬-૩૫૦	
કુઆ	૩૬૧૬-૩૬૧૭	૫૩૬-૫૪૦	
કુઆ	૧૬૬૫	૨૪૭-૩૪૮	
કુઆ	૨૫૮૨	૩૮૫-૩૮૬	
કુઆ	૧૪૪૧	૨૦૬-૨૧૦	
કુઆ	૧૨૨૭	૧૭૬-૧૮૦	
કુઆ	૧૬૬૧	૨૬૭-૨૬૪	
કુઆ	૩૬૨૩	૫૩૬-૫૪૦	
કુઆ	૨૬૦૭	૩૮૬-૩૯૦	
કુઆ	૨૫૭૫	૩૮૫-૩૮૬	
કુઆ	૧૭૦૧	૨૫૧-૨૫૨	
કુઆ	૨૭૫	૩૬-૪૦	
કુઆ	૩૫૫૫	૫૨૬-૫૩૦	
કુઆ	૩૧૬૭	૪૭૭-૪૭૮	
કુઆ	૩૧૬૬	૪૭૭-૪૭૮	
કુઆ	૨૦૫૪	૩૦૬-૩૧૦	
કુઆ	૨૪૦૧-૨૪૦૩	૩૫૬-૩૬૦	

ગામનું નામ	કેસનો આંક	કેસ પૂ. નં.	વિ.નો. નિ.નો. ગામ નં. પૂ.નં.	ગામનું નામ	કેસનો આંક	કેસ પૂ. નં.	વિ.નો. નિ.નો. ગામ નં. પૂ.નં.
દેસલપુર	૧૮૭૪	૨૮૧-૨૮૨		ધાણધા	૭૭૨	૧૧૩-૧૧૪	
દેસુરી	૨૬૬૮-૨૭૦૧	૪૦૩-૪૦૪		ધાણા	૨૮૫૭	૪૨૫-૪૨૬	
દેહુ	૩૬૩૬	૫૬૫-૫૬૬		ધાનેરા	૭૬૪-૭૬૬	૧૧૧-૧૧૨	
દોડકા	૩૭૩	૫૩-૫૪		ધામભુગાંવ	૪૧૭૮	૬૩૫-૬૩૬	
દોરડા	૩૦૭૮	૪૫૭-૪૫૮		ધામભુવા	૧૩૩૬	૧૬૫-૧૬૬	
દોલતગઢ	૩૮૧૭	૫૬૫-૫૬૬		ધામખોડ	૩૧૫૮	૪૭૧-૪૭૨	
દાંતડા	૨૬૩૬	૩૬૩-૩૬૪		ધામતીઆ	૩૭૧૧	૫૫૧-૫૫૨	
દાંતડા	૩૭૪૧	૫૫૫-૫૫૬		ધામલી	૨૬૬૨	૪૦૩-૪૦૪	
દાંતરાઈ	૭૦૫૮	૪૫૫-૪૫૬		ધામી	૧૧૫૬	૧૬૬-૧૭૦	
દાંતા	૧૫૦૫	૨૧૬-૨૨૦		ધામંદા	૩૩૨૪	૪૬૫-૪૬૬	
દાંત	૩૧૧૧	૪૬૧-૪૬૨		ધાર	૭૩૪૪-૩૩૪૫	૪૬૭-૪૬૮	૧૮૪ ૩૩૩
દાંતીવાડા	૭૩૬	૧૦૭-૧૦૮	૧૩ ૩૫	ધારડી	૩૭૨૨	૫૫૩-૫૫૪	
દાંડાધ્યા	૪૧૧૨	૬૧૬-૬૨૦		ધારવાડ	૪૦૫૬	૬૧૧-૬૧૨	
દારકા			૧૨૬	ધારી	૧૮૫૧	૨૭૫-૨૭૬	
ધણજ	૪૧૮૮	૬૩૫-૬૩૬		ધારીસણા	૧૨૮૪	૧૮૭-૧૮૮	
ધણલા	૨૬૮૭	૪૦૧-૪૦૨		ધીણાજ	૧૧૨૬	૧૬૫-૧૬૬	
ધણા	૨૭૨૦	૪૦૭-૪૦૮		ધુનાડા	૨૫૧૮-૨૫૧૯	૩૭૭-૩૭૮	
ધણી	૨૬૬૪	૩૬૭-૩૬૮		ધુલીઆ	૪૧૦૧	૬૧૭-૬૧૮	
ધધાણા	૮૬૬	૧૩૧-૧૩૨		ધોતા સકસાણા	૭૭૭	૧૧૩-૧૧૪	
ધનાડોદા	૩૩૮૬	૫૦૩-૫૦૪		ધોયંદા	૩૫૮૩	૫૩૩-૫૩૪	
ધનાપરા	૨૮૮૪	૪૩૧-૪૩૨		ધોરાજી	૧૮૪૫-૧૮૫૦	૨૭૫-૨૭૬	
ધનારી	૨૬૫૧	૪૩૬-૪૪૦	૧૨૭ ૨૫૨	ધોરાસણ	૧૦૮૦	૧૫૭-૧૫૮	
ધનુલી	૭૭૬	૧૧૩-૧૧૪		ધોલેરા	૧૪૧૦	૨૦૫-૨૦૬	
ધનાસુઆ	૩૨૫૦	૪૮૫-૪૮૬		ધોળકા	૧૩૬૬-૧૪૦૧	૨૦૩-૨૦૪	૫૪ ૬૫
ધનીમાવાડા	૩૦૮૫	૪૫૬-૪૬૦		ધંધુકા	૧૪૦૬	૨૦૫-૨૦૬	૫૫ ૬૬
ધનેડી	૨૬૫૩	૩૬૫-૩૬૬		ધાંણતા	૩૦૧૫	૪૪૭-૪૪૮	
ધનોપ	૨૬૦૨	૩૮૬-૩૯૦		ધુધાકા	૩૩૭૬	૫૦૩-૫૦૪	
ધનોરા	૬૧૮	૧૩૩-૧૩૪		ધુવાવ	૧૫૧૬	૨૨૧-૨૨૨	
ધમણ	૧૬૭૨	૨૬૫-૨૬૬		ધોડ	૩૬૪૦	૫૬૫-૫૬૬	
ધમતરી	૪૨૧૫	૬૩૬-૬૪૦		ધુમઠ	૧૪૪૮	૨૦૬-૨૧૦	
ધમનસર	૩૩૮૦	૫૦૩-૫૦૪	૧૮૫ ૩૩૩	ધોળ	૧૫૨૩	૨૨૧-૨૨૨	
ધમોતર	૩૪૨૦	૫૦૬-૫૧૦		ધોળા	૧૪૪૪-૧૪૪૫	૨૬૬-૨૬૭	
ધમજળ	૨૬૬	૩૭-૩૮		ધોળદર	૩૮૭૫	૫૮૧-૫૮૨	
ધરાડ	૭૭૧૩	૪૬૭-૪૬૪		ધખાણા	૧૬૧૭	૪૬૫-૪૬૬	
ધરીઆવઢ	૩૬૬૬-૩૬૬૮	૫૪૬-૫૫૦		ધમર	૨૧૮૧	૩૩૧૭-૩૩૮	
ધણલી	૩૧૦૪	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૭ ૩૦૮	ધજીપુરા	૬૨૧	૩૩૩-૩૩૪	
ધણા	૩૩૨૫	૪૬૫-૪૬૬		ધડિયાદ	૨૫૦-૨૫૫	૩૫-૩૬	
ધણા	૩૬૬૭	૬૦૩-૬૦૪					
ધાકડી	૨૫૫૪	૭૮૧-૭૮૨					
ધાખા	૭૬૧-૭૬૨	૧૧૧-૧૧૨					

ગ્રામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
નડોદ	૧૦૧	૮૭-૮૮		
નખીપુરા	૪૨૧૬	૬૩૬-૬૪૦		
નખાણા	૩૬૫૧	૫૪૩-૫૪૪		
નખામામ	૩૭૦૩	૫૫૧-૫૫૨		
નરસંકા	૨૫૨	૩૫-૩૬		
નરસીંગ	૩૩૬૭	૫૦૧-૫૦૨		
નરસીંગપુર(કડેલી)	૪૨૦૨-૪૨૦૩	૬૩૭-૬૩૮		
નરેડી	૧૬૫૦	૨૬૧-૨૬૧		
નરેડી	૧૨૫૪	૧૮૩-૧૮૪	૪૭	૮૨
નરોલી (દમણ)	૬૪૧	૬૩-૬૪		
નવસારી	૬૦૪	૮૬-૮૭		
નવસારી રેલેજન	૬૦૪	૮૬-૮૭		
નવામામ	૨૧૧	૨૬-૩૦		
નવામામ	૧૫૧૧	૨૧૬-૨૨૦		
નવા જોખાપુરા	૨૮૬૧	૪૩૧-૪૩૨		
નવાપુરા	૨૬૫	૩૭-૩૮		
નવા સંઘપુર	૧૨૪૫	૧૮૧-૧૮૨		
નવીનાર	૧૮૭૩	૨૮૧-૨૮૨		
નળખેડા	૩૪૬૯	૫૧૫-૫૧૬		
નળખેડા	૧૬૨૩	૨૮૭-૨૮૮	૭૩	૧૪૨
નળારમઢ	૩૩૬૮	૫૦૧-૫૦૨		
નાક	૩૫૨૭	૫૨૫-૫૨૬		
નાચકા	૩૨૬૧	૪૮૭-૪૮૮		
નાચકા	૩૩૩૫	૪૬૭-૪૬૮		
નાકાકા (આદ્યપદ)	૩૫૧૬	૫૨૫-૫૨૬	૧૮૯	૩૩૬
નામપુર	૪૧૮૫-૪૧૮૬	૬૩૫-૬૩૬		
નામરેયા	૧૬૪૧	૨૬૧-૨૬૨		
નામકપુર	૧૮૬૨	૧૮૩-૨૮૪		
નામાલુન શુકા			૪૮૧	
નામેર	૨૩૮૭-૨૩૮૩	૩૫૭-૩૬૦	૬૫	૧૬૮
નામુથાણા	૭૦૭	૧૦૩-૧૦૪		
નામેધર (ઉ-હેલ)	૩૪૪૨	૫૧૧-૫૧૨		
નામોળા	૨૫૬૭	૩૮૭-૩૮૮		
નામનગાવ	૪૩૬૩	૬૩૭-૬૩૮		
નાડાકા	૨૭૮૭-૨૭૮૭	૪૧૫-૪૧૮	૧૦૬	૨૨૧
નાડાકા	૨૭૮૮-૨૮૦૧	૪૧૭-૪૧૮	૧૧૦	૨૨૫
નાળા	૨૮૨૨	૪૨૧-૪૨૨	૧૧૪	૨૩૦
નાદો	૪૧૫૮	૬૨૬-૬૩૦		
નાદોગા	૭૬૦	૧૧૫-૧૧૬		
નાથદારા	૩૫૮૨	૫૩૭-૫૩૪		
નાથનગર	૪૩૪૭	૬૬૧-૬૬૨	૨૬૦	૪૮૬
નાદાણા બોધારો	૨૭૦૬	૪૦૫-૪૦૬		
નાનપુર	૩૧૧૮	૪૬૫-૪૬૬		

ગ્રામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં.	વિ. નં.
નાનરવાડા	૨૬૫૫	૪૩૬-૪૪૦		
નાના આસંબીઆ	૧૮૮૬	૨૮૩-૨૮૪		
નાના પોરશીના				૬૦
નાના પોરશીના	૧૩૧૯	૧૬૧-૧૬૨		
નાના બાડિયા	૧૮૭૬	૨૮૧-૨૮૨		
નાના રાણીવાડા	૩૦૬૭	૪૫૭-૪૫૮		
નાની ખાખર	૧૮૭૬	૨૮૧-૨૮૨		
નાની ખાવડી	૧૫૧૦	૨૧૬-૨૨૦		
નાની ચંદુર	૬૦૨	૧૩૧-૧૩૨		
નાની રાજુદા	૧૫૧૩	૨૧૬-૨૨૦		
નાનોદરા	૧૪૦૮	૨૦૩-૨૦૪		
નાનો રતાળિયો	૧૬૫૩	૨૬૩-૨૬૪		
નાપાડ	૩૦૦	૪૧-૪૨		
નાપાસર	૨૪૫૪	૩૬૭-૩૬૮		
નાભા				૩૬૬
નામલી	૩૧૪૭	૪૭૧-૪૭૨		
નાયકા	૨૧૨	૨૬-૩૦		
નાયકા	૬૨૨	૧૩૩-૧૩૪		
નાર	૩૭૧	૫૩-૫૪		
નારદીપુર	૧૨૨૦	૧૭૭-૧૭૮		
નારાદરા	૩૦૪૬	૪૫૩-૪૫૪		
નારાયણ મઢ	૩૩૮૬-૩૩૯૦	૫૦૩-૫૦૬		
નારાયણપુર	૧૦૪૪	૨૬૧-૨૬૨		
નારોલી	૩૧૦૭	૪૬૧-૪૬૨		
નારોવાલ	૩૮૬૦	૫૭૫-૫૭૬		
નાર્થમસથ				૩૬૨
નાલ	૨૪૫૨-૨૪૫૩	૩૬૭-૩૬૮		
નાભકા	૩૩૪૦-૩૩૪૧	૪૬૬-૪૬૮		
નાવલી		૨૬૬ ૪૧-૪૨		
નાવી	૨૮૮૪-૨૮૮૬	૪૨૬-૪૩૦		
નારિક	૩૬૬૦-૩૬૬૨	૫૬૭-૫૬૮	૨૧૮	૩૮૦
નાસિક પાસેની જૈન શુદ્ધિઓ				૩૮૧
નીકુમ	૩૬૯૬	૫૪૬-૫૫૦		
નીકારા	૪૩૨	૬૧-૬૨		
નીતોડા	૨૬૫૨	૪૩૬-૪૪૦	૧૨૮	૨૫૩
નીનોર	૩૧૬૬	૪૭૩-૪૭૪		
નીપળ	૨૭૬૪	૪૧૩-૪૧૪		
નીપાણી	૪૦૮૬-૪૦૮૨	૬૧૫-૬૧૬		
નીપાળ	૩૦૫૬	૪૫૫-૪૫૬		
નીપાળ	૨૬૨૧	૩૬૧-૩૬૨		
નીપાળ	૨૬૨૪	૩૬૧-૩૬૨		
નીમચ	૩૪૩૨	૫૦૬-૫૧૦		
નીમચ ખાવણી	૩૪૩૦	૫૦૬-૫૧૦		

કોડમાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકારણિક સૂચી

૨૭

ગામનું નામ	કોડાનો અંક	કોડા પૂ. નં.	વિ. નો. ગામ નં.	વિ. નો. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોડાનો અંક	કોડા પૂ. નં.	વિ. નો. ગામ નં.	વિ. નો. પૂ. નં.
નીમલા	૨૪૮૬	૩૭૩-૩૭૪			પહી	૩૮૮૨-૩૮૮૩	૫૭૬-૫૮૦		
નીમલાણા	૨૪૮૮	૩૭૩-૩૭૪			પડધરી	૧૫૨૮	૨૨૩-૨૨૪		
નીમલા (ધાખાઈજી)	૩૬૪૩	૫૪૧-૫૪૨			પડધા	૩૪૦૨	૫૦૫-૫૦૬		
નીરમાલી	૨૫૧	૩૫-૩૬			પડાણુ	૭૪૧	૧૦૬-૧૧૦		
નીસરપુર	૩૨૨૮	૪૮૧-૪૮૨			પડાણુ	૧૫૦૮	૨૧૬-૨૨૦		
નુગોર	૧૧૩૭	૧૬૫-૧૬૬			પડાના	૩૩૬૩	૫૦૧-૫૦૨		
નુન	૨૮૬૨	૪૨૭-૪૨૮			પડાસલી	૩૬૧૨	૫૩૭-૫૩૮		
નન	૨૯૯૬	૪૪૫-૪૪૬			પઢારિયા	૧૩૪૦	૧૬૫-૧૬૬		
નેનાવા	૩૧૦૯	૪૬૧-૪૬૨			પતિયાળા				૩૬૬
નેપાલ			૪૮૬		પદરાડા	૩૫૭૩	૫૩૩-૫૩૪		
નેવરી	૩૨૬૭	૪૮૭-૪૮૮			પનવાડ	૨૩૮૫-૨૩૮૬	૩૫૭-૩૫૮		
નેવરીઆ	૩૭૮૩	૫૬૧-૫૬૨			પનવેલ	૭૦૧	૧૦૩-૧૦૪		
નેસડા	૭૫૫	૧૧૧-૧૧૨			પનાર	૬૩૭	૬૩-૬૪		
નોઆમંડી	૨૪૦૦	૩૫૬-૩૬૦			પનોના	૨૬૪૯	૩૬૫-૩૬૬		
નોગામા	૩૪૧૫	૫૦૭-૫૦૮			પપનાખા	૩૮૬૬	૫૭૭-૫૭૮		
નોધણુવદર	૧૭૪૧	૨૫૬-૨૬૦			પમી	૧૮૬૨	૨૭૬-૨૮૦		
નોસરા	૨૪૮૭	૩૭૩-૩૭૪			પરખડી	૭૮૪	૧૧૫-૧૧૬		
નોંહર	૨૪૬૮	૩૬૬-૩૭૦			પરખડિ	૧૬૨૧	૨૮૭-૨૮૮		
નોંદપુર	૨૩૬૩	૦૫૩-૩૫૪			પરઢોલ	૧૨૫૭	૧૮૩-૧૮૪		
નોંદરખાર	૪૧૧૫	૬૧૬-૬૨૦			પરખણી	૪૧૫૫	૬૨૬-૬૩૦		
નોદરાય	૩૭૪૩	૫૫૫-૫૫૬			પરવડી	૧૭૩૭	૨૫૭-૨૫૮		
નોંદાવના	૩૩૮૩	૫૦૩-૫૦૪			પરવા	૩૨૮૫	૪૮૫-૪૮૬		
નોંદાસણુ	૧૨૦૬	૧૭૭-૧૭૮			પરાસરી	૨૩૪૮	૩૫૧-૩૫૨		
નોંદિઆમ			૪૭૨		પરસોદા	૩૧૫૩	૪૭૧-૪૭૨		
નોંદગામ	૩૯૭૩	૫૬૬-૬૦૦			પરાસોલી	૩૮૧૬	૫૬૫-૫૬૬		
નોંદિયા	૨૯૧૩-૨૯૧૫	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૨	૨૪૨	પરાવલ	૩૫૮૭	૫૩૫-૫૩૬		
નોંદિસમા	૩૫૭૦-૩૫૭૧	૫૩૩-૫૩૪			પરેલ	૬૮૮	૧૦૧-૧૦૨		
નોંગાળા	૧૭૪૬	૨૫૬-૨૬૦			પરેલ	૬૯૧	૧૦૧-૧૦૨		
નોંખસોડ	૪૦૨૩	૬૦૭-૬૦૮			પરોલિયા	૩૪૧૧	૫૦૭-૫૦૮		
નોંખાહોડા	૩૬૬૬-૩૬૬૮	૫૪૫-૫૪૬			પરોલી (દેવગઢ ખારિયા)	૨૯૦	૪૧-૪૨		
પચપદરાસીટી	૨૨૦૪-૨૨૦૬	૩૩૧-૩૩૨			પરંગા	૪૧૬૩	૬૨૬-૬૩૦		
પચપહાડ	૨૩૩૭-૨૩૩૮	૩૫૧-૩૫૨			પસકુણા	૩૧૫૧	૪૭૧-૪૭૨		
પચલાણા (ભાટ)	૩૨૪૯	૪૮૫-૪૮૬			પલાણુ	૩૬૫૮	૫૪૫-૫૪૬		
પચારપહાડી			૪૭૨		પલાસવા	૨૦૦૫	૨૯૬-૩૦૦		
પછેગામ	૧૭૫૪	૨૫૬-૨૬૦			પાલીઆ (હસન)	૩૧૫૫	૪૭૧-૪૭૨		
પછણા	૪૩૪૨-૪૩૪૫	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૮	૪૭૫	પહાળ	૪૬૯	૬૭-૬૮		
પટલાવદ	૩૨૦૬-૩૨૦૭	૪૭૬-૪૮૦			પહાડપુર				૪૬૬
પટોસણુ	૭૩૬	૧૦૭-૨૦૮			પહુના	૩૭૬૫	૫૫૬-૫૬૦		
					પળસે	૩૬૭૬	૫૬૬-૬૦૦		
					પાચોરા	૪૧૦૪	૬૧૭-૬૧૮		
					પાછીખાપુરા	૪૨૬	૬૧-૬૨		
					પાટી	૧૧૫૩	૧૬૬-૧૭૦		

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
પાટણ	૯૨૯-૧૦૩૪	૧૩૫-૧૫૨	૨૯ ૫૬
પાટણવાવ	૧૮૪૩	૨૭૫-૨૭૬	
પાટન	૩૮૧૧	૫૬૫-૫૬૬	
પાટના ડૂવા	૧૨૮૫	૧૮૭-૧૮૮	
પાટોદી	૨૨૦૮	૩૩૧-૩૩૨	
પાડગોલ	૨૮૦	૩૬-૪૦	
પાડીવ	૨૬૮૬	૪૪૩-૪૪૪	
પાડીવ	૨૬૮૭	૪૪૫-૪૪૬	
પાણીચી	૧૪૩૧	૨૦૭-૨૦૮	
પાદરડી	૨૮૩૬	૪૨૩-૪૨૪	
પાદરડી	૩૮૪૧	૫૬૬-૫૭૦	
પાદર	૪૪૭-૪૪૮	૬૩-૬૪	
પાદરીઆ	૪૭૪	૬૭-૬૮	
પાદર	૨૬૯૭	૩૨૯-૩૩૦	
પાદુબડી	૨૨૭૧	૩૪૧-૩૪૨	
પાનસર	૧૦૮૪-૧૦૮૪	૧૫૭-૧૬૦	૩૧ ૬૪
પાનેલી-મોટી	૧૮૩૯	૨૭૩-૨૭૪	
પાપડા	૨૫૧૩	૩૭૫-૩૭૬	
પાખળ	૩૯૩૧	૫૬૩-૫૬૪	
પામેરા	૩૦૫૧	૪૫૩-૪૫૪	૧૫૮ ૨૬૭
પામેલ	૧૨૩૪	૧૭૬-૧૮૦	
પારડી (કિલ્લા)	૬૧૩	૯૧-૯૨	
પારડી (નવી)	૪૧૬૬	૬૩૭-૬૩૮	
પારલુ	૨૨૧૦	૩૩૧-૩૩૨	
પારસોલી (રાવજી)	૩૭૨૬	૫૫૩-૫૫૪	
પારા	૩૧૨૫	૪૬૭-૪૬૮	
પારોલા	૪૧૦૦	૬૧૭-૬૧૮	
પારોલી	૩૭૩૬-૩૭૪૦	૫૫૫-૫૫૬	
પાલ	૫૭૧	૮૩-૮૪	
પાલ	૧૩૨૭	૧૬૩-૧૬૪	
પાલડી	૧૭૫૭	૨૬૧-૨૬૨	
પાલડી	૨૮૦૮	૪૧૬-૪૨૦	
પાલડી (અણાદરા)	૩૦૫૪	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૭ ૨૬૬
પાલડી (દોઆદર)	૮૪૫	૧૨૩-૧૨૪	
પાલનપુર	૭૧૦-૭૨૨	૧૦૩-૧૦૬	૧૧ ૩૨
પાલસોડા	૩૬૬૪	૫૪૬-૫૫૦	
પાડાસણા	૨૨૩૦	૩૩૫-૩૩૬	
પાલિયાદ	૧૪૧૯	૨૦૫-૨૦૬	
પાલી	૭૦૬	૧૦૩-૧૦૪	
પાલી	૨૦૬૫-૨૧૦૩	૩૧૫-૩૧૮	૮૪ ૧૭૫
પાલીતાણા			૬૮
પાલેજ	૪૨૮	૬૧-૬૨	
પાલુદરા	૧૨૬૩	૧૮૩-૧૮૪	
પાવડી	૨૩૩૬	૩૪૬-૩૫૦	

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
પાવડા	૨૮૩૮	૪૨૯-૪૩૦	૧૧૭ ૨૩૭
પાવા	૨૭૧૫	૪૦૫-૪૦૬	
પાવાગઢ			૧૯
પાવાપુરી	૪૩૨૭-૪૩૩૦	૬૫૬-૬૬૦	૨૫૩ ૪૫૦
પિયાવા	૧૭૨૦	૨૫૫-૨૫૬	
પી	૨૫૪૧	૩૭૬-૩૮૦	
પીચિયાક	૨૨૪૪	૩૩૭-૩૩૮	
પીનાસ	૩૭૮૨	૫૬૧-૫૬૨	
પીપલરામા	૩૩૧૦	૪૬૩-૪૬૪	
પીપલિયા	૨૭૫૯	૪૧૧-૪૧૨	
પીપલિયા (રાવાજી)	૩૩૬૮	૫૦૫-૫૦૬	
પીપલી	૧૪૧૨	૨૦૫-૨૦૬	
પીપલુ	૩૨૪૦	૪૮૩-૪૮૪	
પીપલોદા	૩૧૬૩	૪૭૩-૪૭૪	
પીપલોદા (બાગલા)	૩૨૭૨	૮૮૭-૪૮૮	
પીપલોન	૩૪૬૨-૩૪૬૩	૫૧૫-૫૧૬	
પીપળ	૧૧૨૩	૧૬૩-૧૬૪	
પીપાડસીટી	૨૨૨૫-૨૨૨૬	૩૩૩-૩૩૬	
પીરમઝેટ			૧૧૨
પીલવાઈ	૧૩૫૭	૧૬૭-૧૬૮	
પીડુયા	૭૮૭-૭૮૮	૧૧૫-૧૧૬	
પીલુડા	૩૧૦૮	૪૬૧-૪૬૨	
પીલોવચી	૨૬૫૬	૩૬૭-૩૬૮	
પીસાવા	૨૭૨૧	૪૦૭-૪૦૮	
પીસાંગન	૨૬૧૪-૨૬૧૫	૩૮૬-૩૮૦	
પુજપુર	૩૮૩૧	૫૬૭-૫૬૮	
પુનડી	૧૮૮૫	૨૮૩-૨૮૪	
પુના	૩૦૬૮	૪૫૭-૪૫૮	
પુનાલી	૩૮૩૨	૫૬૭-૫૬૮	૧૬૪ ૩૪૫
પુનંગ	૩૦૬૯	૪૫૭-૪૫૮	
પુનામી	૩૧૬૫	૪૭૩-૪૭૪	
પુર	૩૭૮૪-૩૭૮૮	૫૬૧-૫૬૨	
પુરાણાધાટ	૨૨૬૭	૩૪૫-૩૪૬	
પુણિયાસીટી	૪૩૭૯	૬૬૭-૬૬૮	
પૂના	૩૬૧૦-૩૬૧૭	૫૬૧-૫૬૨	૨૧૬ ૩૭૬
પૂરન (પડન)	૨૧૩૬	૩૨૧-૩૨૨	
પેટલાદ	૨૭૦-૨૭૩	૩૭-૪૦	
પેદામલી	૧૨૪૦	૧૮૧-૧૮૨	
પેદારપુર	૧૧૨૫	૧૬૩-૧૬૪	
પેથાપુર	૧૩૭૬-૧૩૮૧	૧૬૬-૨૦૦	
પેન	૭૦૨	૧૦૩-૧૦૪	

કોડમાં અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગાયનાં અકારણિક સૂચી

૧૯

આમર્ણ નામ	કોડનો અંક	કોડ પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.	આમર્ણ નામ	કોડનો અંક	કોડ પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
પેરવા	૨૭૪૮	૪૧૧-૪૧૨			ફાતાપુરા	૨૮૮૮	૪૨૬-૪૩૦		
પેશાવાડા	૧૪૦૨	૨૦૩-૨૦૪			ફતેમદ	૨૫૮૫	૩૮૫-૩૮૬		
પેશુવા	૨૬૮૦	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૯	૨૭૩	ફતેમદ	૩૩૮૭	૫૦૩-૫૦૪		
પોકરણ	૨૦૫૦-૨૦૫૨	૩૦૬-૩૧૦			ફતેહાબાદ (ચંદ્રાવતીગંજ)	૩૩૫૫	૪૬૬-૫૦૦		
પોટલા	૩૭૫૬-૩૭૬૦	૫૫૭-૫૬૦			ફતેમદ	૧૬૬૪	૨૬૭-૨૬૮		
પોણા	૨૮૫૩	૪૨૫-૪૨૬			ફલુસા	૬૧૬	૬૧-૬૨		
પોમાવા	૨૭૪૦	૪૦૬-૪૧૦			ફરાધી	૧૮૮૨	૨૮૩-૨૮૪		
પોષનાડ	૭૦૩	૧૦૩-૧૦૪			ફરુકાબાદ	૪૨૬૪	૬૪૬-૬૫૦		
પોર	૧૩૮૪	૨૦૧-૨૦૨			ફરીફકેટ				૩૬૮
પોરબંદર	૧૮૩૧-૧૮૩૩	૨૭૩-૨૭૪			ફલટન	૪૦૦૮	૬૦૫-૬૦૬		
પોસલિયા	૨૮૬૩	૪૩૧-૪૩૨			ફલોધિ	૨૦૪૨-૨૦૪૬	૩૦૭-૩૧૦		
પોસાણા	૨૧૬૩	૩૨૬-૩૩૦			ફલોધિ	૨૨૫૨-૨૨૫૩	૩૩૬-૩૪૦	૬૩	૧૬૬
પોસીતણા	૩૦૫૩	૪૫૫-૪૫૬			ફાજલકા	૩૮૮૦-૩૮૮૧	૫૭૬-૫૮૦		
પંચાસર	૬૧૬	૧૩૩-૧૩૪	૨૬	૫૨	ફારવીસગંજ	૪૩૮૭	૬૬૬-૬૭૦		
પંચાડા	૭૮૦	૧૧૩-૧૧૪			ફાલના	૨૬૮૮	૪૦૧-૪૦૨		
પંચુ	૨૪૫૧	૩૬૭-૩૬૮			ફીણાવ	૩૭૦	૫૩-૫૪		
પંચો	૩૧૫૨	૪૭૧-૪૭૨			ફીરોજાબાદ	૪૨૬૮	૬૪૬-૬૫૦		
પંચોટ	૧૧૩૬	૧૬૫-૧૬૬			ફુગણી	૨૬૬૫	૪૪૫-૪૪૬		
પંચોટીઆ	૨૬૫૭	૩૬૭-૩૬૮			ફુદોડા	૧૨૪૨	૧૮૧-૧૮૨		
પંથાવાડા	૭૩૭	૧૦૭-૧૦૮			ફુલિયા	૨૬૦૧	૩૮૬-૩૯૦		
પિંડહાદનઆન	૩૮૭૨	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૩	૩૬૫	ફુલેરા				૨૭૫
પીંડવાડા	૨૮૨૩-૨૮૨૪	૪૨૧-૪૨૨	૧૧૫	૨૩૨	ફેદરા	૧૪૧૩	૨૦૫-૨૦૬		
પીંપળગામ	૩૬૫૬	૫૬૭-૫૬૮			ફેદાણી	૩૦૭૭	૪૫૭-૪૫૮		
પુનપરા	૧૨૧૭	૧૭૭-૧૭૮			ફેઝાબાદ	૪૨૮૬	૬૫૩-૬૫૪		
પુંધરા	૧૩૫૬	૧૬૭-૧૬૮			બકુનરા	૨૦૧૨	૩૦૧-૩૦૨		
પેંઈ	૪૦૩૫	૬૦૭-૬૦૮			બગડી	૨૭૫૫	૪૧૧-૪૧૨		
પ્રતાપગઢ	૨૩૧૮-૨૩૨૬	૩૪૭-૩૫૦			બગવાડા	૬૧૪	૬૧-૬૨		
પ્રતાપગંજ	૪૩૮૧	૬૬૭-૬૬૮			બગસરા	૧૭૬૨	૨૬૧-૨૬૨		
પ્રતાપનગર	૪૬૧	૬૬-૭૦			બગાણા (નીમચ)	૩૪૨૬	૫૦૬-૫૧૦		
પ્રતાપપાટણ	૧૮૦૭-૧૮૧૬	૨૬૬-૨૭૨	૬૫	૧૩૪	બગોદમદ	૨૩૭૫	૩૫૫-૩૫૬		
પ્રયાગ-અદલાહાબાદ				૪૬૮	બછખેડા	૩૭૬૪	૫૬૩-૫૬૪		
પ્રાગપર	૧૬૬૬	૨૬૬-૩૦૦			બજરગંજ	૪૨૩૧	૬૪૫-૬૪૬		
પ્રાંતીઆ	૧૨૭૧	૧૮૫-૧૮૬			બજાણા	૧૧૬૭	૧૭૧-૧૭૨		
પ્રાંતીજ	૧૨૪૮	૧૮૧-૧૮૨			બજનગર	૩૨૩૬-૩૨૩૯	૪૮૩-૪૮૪		
પ્રાંજોડા	૨૫૭૪	૩૮૫-૩૮૬			બજનર (બેટલા)	૪૨૨૧	૬૪૧-૬૪૨		
					બડલી	૨૬૦૮	૩૮૬-૩૯૦		
					બડલી	૩૮૦૧	૫૬૩-૫૬૪		
					બડાચુડા	૨૭૫૪	૪૧૧-૪૧૨		
					બડાગાંવ	૩૪૬૭	૫૧૫-૫૧૬		
					બડાબાહરડા	૩૫૪૨	૫૨૭-૫૨૮		

આમનું નામ	કેઠાનો આંક	કેઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
અડામુઆ	૩૭૪૬	૫૫૭-૫૫૮	
અડા વિઠોડા	૨૬૩૫-૨૬૩૬	૩૬૩-૩૬૪	
અડી ખરસોદ	૩૨૪૭	૪૮૫-૪૮૬	
અડી જીવત	૨૭૬૧	૪૧૧-૧૧૨	
અડી રાવલીઆ	૩૫૬૭	૫૩૧-૫૩૨	
અડી સાહડી	૩૬૬૫	૫૪૬-૫૫૦	
અડુ	૨૫૨૫	૩૭૭-૩૭૮	
અડોદ	૩૪૬૪	૫૧૫-૫૧૬	
અડોદા	૩૮૩૦	૫૬૭-૫૬૮	૧૬૩ ૩૪૫
અડોત	૪૨૮૧	૬૫૧-૬૫૨	
અડોદા	૩૧૪૯	૪૭૧-૪૭૨	
અદનાવર	૩૩૧૭-૩૩૧૮	૪૬૩-૪૬૬	
અદનોર	૩૮૨૨	૫૬૭-૫૬૮	
અદરખા	૧૩૯૬	૨૦૩-૨૦૪	
અદામીની જૈન શુક્રા			૩૮૭
અધેરા	૨૫૮૧	૩૮૫-૩૮૬	
અનકા ખેડા	૩૭૪૪	૫૫૫-૫૫૬	
અનકોડા	૩૮૩૩-૩૮૩૪	૫૬૭-૫૬૮	
અનાડ	૨૨૧૩	૩૩૩-૩૩૪	
અનારસ	૪૨૮૭-૪૨૯૬, ૪૩૦૩-૪૩૧૦	૬૫૩-૬૫૬ ૨૪૬ ૪૩૪	
અનેડા	૩૭૫૦	૫૫૭-૫૫૮	
અનેડીઆ	૩૨૪૬	૪૮૫-૪૮૬	
અનેડીઆ	૩૭૫૬	૫૫૭-૫૫૮	
અન્નુ	૩૮૭૪	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૫ ૩૬૬
અધાના	૨૪૭૪	૩૭૧-૩૭૨	
અરખેડા	૨૩૯૯	૩૫૯-૩૬૦	
અરડિયા (આંબલી)	૩૪૨૫	૫૦૯-૫૧૦	
અરડીઆ (લાલજી)	૩૧૭૮	૪૭૫-૪૭૬	
અરદ્વાન			૪૬૮
અરલ	૩૮૦૪	૫૬૩-૫૬૪	
અરજુટ	૨૬૪૦-૨૬૪૧	૪૩૭-૪૩૮	
અરવાડા	૩૫૬૫	૫૩૧-૫૩૨	
અરવાઢા (અવાઈ)	૩૨૬૨	૪૮૭-૪૮૮	
અરવાળા (ધેણાસાનું)	૧૪૧૪	૨૦૫-૨૦૬	
અરસની	૩૮૧૫	૫૬૫-૫૬૬	
અરાકેડ			૪૪૦
અરેજ	૧૮૩૪	૨૭૩-૨૭૪	
અરેડી	૩૩૫૧	૪૯૯-૫૦૦	
અરેલી	૩૩૦૭	૪૯૩-૪૯૪	
અલદાણા	૧૪૫૫	૨૬૧-૨૬૨	
અલવના	૨૭૨૫	૪૦૭-૪૦૮	
અલાણા	૨૭૩૧	૪૦૭-૪૦૮	

આમનું નામ	કેઠાનો આંક	કેઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
અલાદ	૧૦૫૭	૧૫૫-૧૫૬	
અલોલ	૧૧૪૬	૧૬૭-૧૬૮	
અલુંદા	૨૬૨૨	૩૬૧-૩૬૨	
અસમતનગર	૪૧૫૪	૬૨૭-૬૨૮	
અસી	૩૭૨૭	૫૫૩-૫૫૪	
અસુ	૭૩૩	૧૦૭-૧૦૮	
અહીમિલ	૧૨૬૪	૧૮૩-૧૮૪	
અહુધાન	૫૬૫	૮૭-૮૮	
આએટ	૧૬૦૫	૨૮૫-૨૮૬	
આકરા	૨૮૬૦	૪૨૫-૪૨૬	
આગ	૩૨૧૮	૪૮૧-૪૮૨	
આગપુરા	૩૫૩૪	૫૨૭-૫૨૮	
આગરા	૨૧૭૯-૨૧૮૦	૩૨૭-૩૨૮	
આગરોડ	૩૩૬૯	૫૦૫-૫૦૬	
આગવી	૩૨૬૮	૪૮૭-૪૮૮	
આગોર	૩૭૮૧	૫૬૧-૫૬૨	
આઝના	૩૩૧૨	૪૯૩-૪૯૪	
આજીપરા	૫૮૫	૮૫-૮૬	
આડી	૩૫૬૮	૫૩૫-૫૩૬	
આડમેર	૨૧૨૧-૨૧૨૭	૩૧૯-૩૨૨ ૮૬ ૧૮૦	
આડા	૧૬૦૬	૨૮૫-૨૮૬	
આદનવાડી	૨૮૪૫-૨૮૪૬	૪૨૩-૪૨૬	
આદરગી (વીધરોઈ)	૨૦૦૦	૨૯૯-૩૦૦	
આદલપુર	૪૧૦૭	૬૧૯-૬૨૦	
આપલા	૩૦૬૬	૪૫૫-૪૫૬	
આઆગામ	૨૭૧૯	૪૦૭-૪૦૮	
આમજીગામ	૨૬૩	૩૭-૩૮	
આમોસણા	૧૦૮૯	૧૫૯-૧૬૦	
આરડોલી	૫૮૯	૮૫-૮૬	
આરસી	૪૦૮૦	૬૧૫-૬૧૬	
આરામની	૩૯૪૧	૫૬૫-૫૬૬	
આરીઆ	૧૨૬૫	૧૮૫-૧૮૬	
આરેગન	૨૦૬-૨૦૮	૨૬-૩૦	
આરોઈ	૧૮૬૫-૧૮૬૬	૨૭૯-૨૮૦	
આરાં	૨૩૬૮	૩૫૫-૩૫૬	
આલદા	૨૯૮૪	૪૪૩-૪૪૪	
આલરવા	૨૦૯૨	૩૧૫-૩૧૬	
આલવાડા	૨૫૦૫	૩૭૫-૩૭૬	
આલસાસણુ	૧૧૯૬	૧૭૫-૧૭૬	
આલવા	૧૩૭૪	૧૬૯-૨૦૦	
આલા	૨૨૩૩	૩૩૫-૩૩૬	
આલા	૨૫૦૭	૩૭૫-૩૭૬	
આલાઘાટ	૪૧૬૮	૬૩૭-૬૩૮	
આલાપુર	૪૧૬૦-૪૧૬૧	૬૩૫-૬૩૮	

ગામનું નામ	કેઠાનો આંક	કેઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.	ગામનું નામ	કેઠાનો આંક	કેઠા પૃ. નં.	વિ.નો. ગામ નં.	વિ.નો. પૃ.નં.
બાલી	૨૬૬૬-૨૬૬૮	૩૬૭-૪૦૦	૧૦૦	૨૦૬	બેઝવાડા	૪૧૩૬	૬૨૫-૬૨૬	૨૩૧	૩૬૪
બાલુચર	૪૩૫૪-૪૩૫૭	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૨	૪૮૮	બેટમા	૩૩૪૬	૪૬૭-૪૬૮		
બાલેસર	૨૨૧૭-૨૨૧૮	૩૩૩-૩૩૪			બેડાહાલ	૪૦૬૪	૬૧૭-૬૧૮		
બાલોતરા	૨૧૩૧-૨૧૩૪	૩૨૧-૩૨૨			બેડવા	૨૬૭	૪૧-૪૨		
બાલોતરી	૮૨૬	૧૧૬-૧૨૦			બેડા	૨૮૧૮-૨૮૨૦	૪૧૬-૪૨૨	૧૧૩	૨૩૦
બાલોદા (બડા)	૩૨૪૪	૪૮૫-૪૮૬			બેલુપ	૮૧૮	૧૧૬-૧૨૦		
બાલંબા	૧૫૨૬	૨૨૧-૨૨૨			બેલુસા	૭૦૮	૧૦૩-૧૦૪		
બાવલ	૩૭૧૩	૫૫૧-૫૫૨			બેલુલ	૪૨૨૦	૬૪૧-૬૪૨		
બાવલા	૧૪૦૩	૨૦૩-૩૦૪			બેલ્લા	૩૫૫૬	૫૨૬-૫૩૦		
બાવલી	૨૬૬૧	૪૪૫-૪૪૬			બેમાલી	૩૬૨૮	૫૩૬-૫૪૦		
બાસોદા	૩૩૦૪	૪૬૩-૪૬૪			બેમ્બા	૧૨૬૫	૧૮૬-૧૮૦		
બાસોદા (ગંજ)	૩૩૦૫	૪૬૩-૪૬૪			બેલગાંવ	૪૦૬૮	૬૧૭-૬૧૮		
બિમ્બોદા	૩૧૪૫	૪૬૬-૪૬૦	૧૭૧	૩૧૬	બેલા	૧૪૭૬	૨૧૫-૨૧૬		
બિયાવર	૨૬૨૬-૨૬૩૧	૩૬૨-૩૬૨			બેલા	૧૬૬૩	૨૬૭-૨૬૮		
બિયાવર (જૂનું)	૨૬૩૨	૩૬૩-૩૬૪			બેલાપુરસીદી	૩૬૮૫	૬૦૧-૬૦૨		
બિહાર	૮૩૪૦-૮૩૪૧	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૭	૪૭૩	બેલારી	૪૦૭૦	૬૧૩-૬૧૪		
બીકાનેર	૨૪૧૪-૨૪૪૨	૩૬૧-૩૬૬			બેળવા	૨૨૨૩	૩૩૩-૩૩૪		
બીગોદ	૩૭૩૧	૫૫૫-૫૫૬			બૈરીગા	૨૨૧૪	૩૩૩-૩૩૪		
બીજોડા	૩૩૫૭	૪૬૬-૫૦૦			બોડા	૨૮૪૩	૪૨૩-૪૨૪		
બીજોડાનગર	૨૬૧૨	૩૮૬-૩૮૦			બોકરવાડા	૧૦૬૧	૧૫૬-૧૬૦		
બીડુગ	૨૨૦૮	૩૩૧-૩૩૨			બોટાદ	૧૪૧૭-૧૪૧૮	૨૦૫-૨૦૬		
બીડોજ	૨૧૩	૨૬-૩૦			બોડેલી	૪૪૫	૬૩-૬૪		
બીડવાલ	૩૩૨૧	૪૬૫-૪૬૬			બાતલગંજ (પાલિયા)	૩૪૧૨	૫૦૭-૫૦૮		
બીદડા	૧૮૮૧	૨૮૧-૨૮૨			બાયા	૨૬૬૬	૩૬૬-૪૦૦		
બીદાસર	૨૪૫૫	૩૬૭-૩૬૮			બાગબેડા	૩૬૭૨	૮૭૩-૪૭૪		
બીનૌલી	૮૨૮૦	૬૫૧-૬૫૨			બાગડી	૬૨૧	૬૧-૬૨		
બીરાટિયા (મેળાવાળા)	૨૬૨૮	૩૬૧-૩૬૨			બાગનવાડા	૮૬૭	૧૩૧-૧૩૨		
બીલાડા	૨૨૪૦-૨૨૪૩	૩૩૭-૩૩૮			બારસદ	૨૫૬-૨૫૮	૩૭-૩૦		
બીલાવલ	૨૫૫૮	૩૮૩-૩૮૪			બારા	૩૩૧૪	૪૬૩-૪૬૪		
બીલીમોરા	૬૦૮	૮૬-૮૦			બારાણા	૩૬૨૬	૫૩૬-૫૪૦		
બીલોદરા	૧૩૬૧	૧૬૭-૧૬૮			બારાવાડ	૨૨૭૫	૩૪૧-૩૪૨		
બીસાસા	૨૧૧૩	૩૧૬-૩૨૦			બારી	૩૬૨૬	૪૬૭-૪૬૮		
બુકલુ	૮૨૪	૧૧૬-૧૨૦			બારી	૩૪૧૬	૫૦૭-૫૦૮		
બુડા	૩૩૬૧	૫૦૫-૫૦૬			બારીઆલી	૧૧૩૬	૧૬૫-૧૬૬		
બુડીવાડા	૨૧૬૬	૩૩૧-૩૩૨			બારીજ	૧૩૮૨	૨૦૬-૨૦૭		
બુલુઆ	૧૬૬૧	૨૪૫-૨૪૬			બારીગંજ	૪૧૩૪	૬૨૫-૬૨૬		
બુરનરા	૨૮૬૪	૪૨૭-૪૨૮			બાર્	૧૨૧૫	૧૭૭-૧૭૮		
બુરહાનપુર	૪૨૨૮-૪૨૩૦	૬૪૧-૬૪૨			બાર્દા	૨૨૩૫	૩૩૫-૩૩૬		
બુસી	૨૬૬૪	૪૦૩-૪૦૪			બોલારામ	૪૧૫૦	૬૨૭-૬૨૮		
બુહારી	૫૮૬	૮૫-૮૬			બોલીઆ	૩૪૫૧	૫૧૩-૫૧૪		
બેગુ	૩૭૨૩-૩૭૨૪	૫૫૩-૫૫૪			બાંદ	૩૦૬૨	૪૫૫-૪૫૬		
બેચોર	૧૧૩૩	૧૬૫-૧૬૬			બાંદવા	૧૮૩૦	૨૭૩-૨૭૪		

આમલ નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
બાંડીયા	૧૬૨૬	૨૮૬-૨૯૦		
બાંકડાઇ	૧૬૦૭	૨૮૫-૨૮૬		
બાંતા	૨૬૪૭	૩૬૫-૩૬૬		
બાંદનવાડા	૨૫૬૧	૩૮૭-૩૮૮		
બુદીશહેર	૨૩૫૦-૨૩૫૧	૩૫૧-૩૫૪		
બેંગલોર	૪૧૩૦-૪૧૩૧	૬૨૫-૬૨૬		
બેંગલોર (કે-ટો-મેટ)	૪૧૩૫	૬૨૫-૬૨૬		
બ્યાડગી	૪૦૭૨	૬૧૩-૬૧૪		
બ્યાવરા	૩૩૬૬	૫૦૧-૫૦૨		
બહસર	૨૦૫૩	૩૦૬-૩૧૦		
બહાણુવા	૧૦૫૦	૧૫૩-૧૫૪		
બાંકડાવાડા	૧૧૦૬	૧૬૧-૧૬૨		
બાંકડાવાડા	૨૬૭૬	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૮	૨૭૧
બીજનનર	૨૩૫૫-૨૩૫૬	૩૫૩-૩૫૪		
બમવાનપુરા	૩૭૭૯	૫૬૧-૫૬૨		
બમ્બાઉ	૧૬૭૪	૨૬૫-૨૬૬		
બમ્બાણા	૩૧૦૦	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૪	૩૦૬
બાલી	૧૬૬૪	૨૬૩-૨૬૪		
બાલીઆદ	૧૪૧૧	૨૦૫-૨૦૬		
બદેસર	૩૭૧૬	૫૫૩-૫૫૪		
બાંદિલપુર			૪૭૩	
બહાવળ	૧૬૬૫	૨૫૧-૨૫૨		
બાંદેશિર	૧૮૫૬	૨૭૬-૨૮૦	૭૦	૧૩૮
બમરાણ	૩૫૦૯	૫૨૩-૫૨૪		
બરડવા	૮૨૨	૧૧૬-૧૨૦		
બરતપુર	૨૪૭૬-૨૪૭૭	૩૭૧-૩૭૨		
બરૂચ	૪૭૫-૪૮૬	૬૭-૭૦	૮	૨૫
બરૂડી	૩૦૬૫	૪૫૫-૪૫૬		
બરોડિયા	૧૬૮૯	૨૬૭-૨૬૮		
બવરાણી	૨૪૬૬	૩૭૩-૩૭૪		
બવાનીમંજ	૨૩૩૯	૩૫૧-૩૫૨		
બવાનીમંડી	૩૪૭૧	૫૧૫-૫૧૬		
બાઈદર	૬૭૩	૯૯-૧૦૦		
બાહિગદ	૩૩૮૨	૫૦૩-૫૦૪		
બાગલપુર	૪૩૪૬	૬૬૧-૬૬૨	૨૫૯	૪૮૪
બાગળ	૭૯૬	૧૧૫-૧૧૬		
બાદખેડા	૩૪૦૧	૫૦૫-૫૦૬		
બાકુંદ	૨૬૭૧	૩૬૯-૪૦૦		
બાડખા	૨૧૦૭	૩૧૭-૩૧૮		

આમલ નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
બાડોતરા	૩૦૮૬	૪૫૬-૪૬૦		
બાણુવા (બામ)	૧૮૩૬-૧૮૩૭	૨૭૩-૨૭૪		
બાત	૧૩૬૫	૨૦૩-૨૦૪		
બાદરવા	૩૭૪	૫૩-૫૪		
બાદરલાઉ	૨૬૮૧	૪૦૧-૪૦૨		
બાદરા	૨૪૬૭	૩૬૯-૩૭૦		
બાદરાજી	૨૪૮૩	૩૭૧-૩૭૨		
બાદરોડ	૧૭૦૯	૨૫૩-૨૫૪		
બાદસોડા (બાદોડા)	૩૬૮૭	૫૪૬-૫૫૦		
બાબેર	૮૪૮	૧૨૩-૧૨૪		
બાનપુરા	૨૩૪૨-૨૩૪૭	૩૫૧-૩૫૨		
બાનપુરા	૩૫૮૦	૫૩૩-૫૩૪		
બાનસહીવાડા	૩૬૮૧	૬૦૧-૬૦૨		
બામરા	૩૦૫૭	૪૫૫-૪૫૬		
બામખલા	૬૮૭	૧૦૧-૧૦૨		
બારબા	૨૬૬૪	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૫	૨૬૦
બારુદા	૨૬૦૧	૪૩૧-૪૩૨		
બાલક	૧૦૪૭	૧૫૩-૧૫૪		
બાલતા	૨૩૬૫	૩૫૩-૩૫૪		
બાલુસણા	૧૦૬૨	૧૫૫-૧૫૬		
બાલેજ	૨૬૪	૪૧-૪૨		
બાલોટ	૩૩૮૬	૫૦૩-૫૦૪		
બાવનગર	૧૭૨૩-૧૭૩૧	૨૫૫-૨૫૮		
બાવરી	૨૬૫૭	૪૩૬-૪૪૦		
બાવી	૨૨૩૪	૩૩૫-૩૩૬		
બિન્નમાલ	૨૧૧૫-૨૧૨૦	૩૧૯-૩૨૦	૮૫	૧૭૬
બીચોર	૩૭૨૫	૫૫૩-૫૫૪		
બીનાય	૨૫૯૩-૨૫૯૬	૩૮૭-૩૮૮		
બીનાસર	૨૪૪૫	૩૬૭-૩૬૮		
બીમ	૩૮૨૩	૫૬૭-૫૬૮		
બીમગદ	૩૭૬૭	૫૫૬-૫૬૦		
લીમાણા	૨૬૬૩	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૪	૨૬૦
બીમાલિયા	૨૬૮૫	૪૦૧-૪૦૨		
બીમાસર	૧૬૬૭	૨૬૬-૩૦૦		
બીલાડિયા	૭૫૩-૭૫૪	૧૦૯-૧૧૦	૧૪	૩૬
બીલવાડા	૩૭૨૮-૩૭૩૦	૫૫૩-૫૫૬		
બીલોટ	૬૦૮	૧૩૧-૧૩૨		
બીવંડી	૭૦૦	૧૦૩-૧૦૪		
બીસરા	૧૬૦૪	૨૮૫-૨૮૬		
બુજ	૧૬૫૮-૧૬૬૦	૨૬૩-૨૬૪		
બુજપુર	૧૮૭૨	૨૮૧-૨૮૨		
બુલકા	૧૬૬૫	૨૬૬-૩૦૦		

ગામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ.મો. ગામ નં.	વિ.મો. પૂ.નં.	ગામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ.મો. ગામ નં.	વિ.મો. પૂ.નં.
કુમતરા	૮૨૬	૧૨૧-૧૨૨			મગસી	૩૨૦૦	૪૭૭-૪૭૮	૧૭૬	૩૧૬
કુમડ	૧૮૫૫	૨૭૬-૨૮૦			મગોડી	૧૨૭૨	૧૮૫-૧૮૬		
કુમનેશ્વર			૫૦૧		મગીદ	૩૫૬૭	૫૩૫-૫૩૬		
કુવાણા	૩૫૧૮	૫૨૫-૫૨૬			મઝાવા	૧૧૦૧	૧૧૧-૨૬૨		
કુતગામ	૨૬૪૮	૪૩૬-૪૪૦			મઝલ	૨૫૧૨	૩૭૫-૩૭૬		
કુતાલા	૩૫૬૦	૫૩૧-૫૩૨			મઝલર	૭૬૫	૧૧૫-૧૧૬		
કુતી	૨૮૨૫-૨૮૨૬	૪૨૧-૪૨૨			મઝલવી	૩૫૬૪	૫૩૧-૫૩૨		
કુતીઆ	૧૭૪૪	૨૫૬-૨૬૦			મઝેરા	૩૬૦૪	૫૩૭-૫૩૮		
કુતોડી	૭૩૫	૧૦૭-૧૦૮			મઝેવડી	૧૭૬૬	૨૬૧-૨૬૨		
કેરા	૩૮૭૧	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૧	૩૫૭	મટુણ	૩૫૩૫	૫૨૭-૫૨૮		
કેલસા	૩૩૦૬	૪૬૩-૪૬૪	૧૮૦	૩૨૫	મડાર	૩૦૮૮-૩૦૮૯	૪૫૬-૪૬૦	૧૬૧	૩૦૧
કેવ	૨૬૦૩	૪૩૧-૪૩૨			મડાવઢા	૩૨૫૧	૪૮૫-૪૮૬		
કોગનઈ	૧૬૩૬	૨૬૧-૨૬૨			મડડા	૧૬૬૦	૨૪૫-૨૪૬		
કોપાલ	૩૩૦૩	૪૬૩-૪૬૪			મટી	૫૮૪	૮૫-૮૬		
કોપાલગઢ (બાલુ)	૨૨૩૬-૨૨૩૬	૩૩૫-૩૩૮			મણાદર	૩૦૪૪-૩૦૪૫	૪૫૩-૪૫૪		
કોપાવર	૩૩૨૮	૪૬૫-૪૬૬	૧૮૨	૩૨૮	મણિચારમઢ				૪૬૦
કોપાણી	૧૧૬૫	૧૭૫-૧૭૬	૪૪	૭૬	મણોરા	૨૬૪૬	૪૩૬-૪૪૦		
કોરોત	૮૨૭	૧૨૧-૧૨૨	૧૮	૪૨	મણુદ	૧૧૨૬	૧૬૫-૧૬૬		
કોળાદ	૧૪૦૭	૨૦૩-૨૦૪			મથુરા	૪૨૬૬	૬૪૬-૬૫૦	૨૪૩	૪૨૪
કાડારિયા (કામળિયાના)	૧૬૭૭	૨૪૭-૨૪૮			મઠુરા માનેમલાઈ				૩૬૩
કાંદર	૨૮૨૧	૪૨૧-૪૨૨			મઢાસ	૪૧૧૬-૪૧૨૦	૬૦૩-૬૨૪	૨૨૬	૩૮૬
કાંભોરી	૪૨૭૬	૬૫૧-૬૫૨			મધુવન	૪૩૧૪-૪૩૨૩	૬૫૭-૬૫૮	૨૪૬	૪૪૨
કાંડવપુર	૨૧૬૫	૩૨૬-૩૩૦	૬૦	૧૬૨	મનકેરા	૧૬૮૭	૨૬૭-૨૬૮		
કાંધારજ	૨૫૦૬	૩૭૫-૩૭૬			મનભાડ	૩૬૭૨	૫૬૬-૬૦૦		
કાંકુ	૧૦૮૭	૧૫૬-૧૬૦			મનાવર	૩૨૨૬	૪૮૧-૪૮૨		
કાંકુત	૬૦૦	૮૭-૮૮			મનાસા	૩૩૬૬	૫૦૫-૫૦૬		
કાંકુપ	૬૬૭	૧૦૧-૧૦૨			મરીયા	૨૬૬૭	૪૪૫-૪૪૬		
કાંકઢ	૪૧૮૩-૪૧૮૪	૬૩૫-૬૩૬	૨૩૬	૪૦૭	મરોલી બળર	૬૦૨	૮૭-૮૮		
કાંવરી	૨૪૮૦	૩૭૧-૩૭૨			મલકાપુર	૪૧૬૫-૪૧૬૬	૬૩૩-૬૩૪		
કાંડ	૪૨૩૩	૬૪૫-૬૪૬			મલકન	૩૬૩૭	૫૬૫-૫૬૬		
કાંડર	૩૫૪૬	૫૨૬-૫૩૦			મલાડ	૬૭૮-૬૭૯	૬૬-૧૦૦		
કોસરાગઢ	૩૭૨૦	૫૫૩-૫૫૪			મલાણા	૭૩૨	૧૦૭-૧૦૮		
કોસવાડા	૨૮૩૮-૨૮૩૯	૪૨૩-૪૨૪			મલ્હારગઢ	૩૪૩૩-૩૪૩૪	૫૦૬-૫૧૨		
કોસાણા	૧૧૪૦	૧૧૫-૧૧૬			મસરોલી	૨૩૪૦	૩૫૧-૩૫૨		
કોસાણા	૨૭૪૬	૪૧૧-૪૧૨			મસાલી	૮૬૪	૧૨૬-૧૩૦		
મકરપુરા	૪૧૪	૫૬-૬૦			મચુર	૪૦૧૬-૪૦૨૦	૬૦૫-૬૦૬		
મકરતળાવ	૨૬૫૧	૩૬૫-૩૬૬			મચ્છા	૨૬૩૭	૩૬૩-૩૬૪		
મકરદા	૩૩૦૨	૪૬૧-૪૬૨			મકરોલી				૩૫૫
મકરવાડા	૭૬૩	૧૧૫-૧૧૬			મકાગઢ	૩૩૬૫	૫૦૫-૫૦૬		
					મકાબન	૨૪૬૪	૩૬૬-૩૭૦		
					મકાસુદ	૪૨૧૪	૬૩૬-૬૪૦		
					મકાસુરવા	૪૦૨૨	૬૦૩-૬૦૮		
					મકાસુર	૪૩૫૬-૪૩૬૦	૬૬૩-૬૬૪	૨૬૪	૪૮૬

ગ્રામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પુ. નં.	વિ. નં. નં. જામ પુ. નં.	વિ. નં. નં. જામ પુ. નં.
મહીસ	૨૧૫	૩૧-૩૨		
મહીસપુર	૩૪૩૫-૩૪૩૮	૫૧૧-૫૧૨		
મહુ (જાવણી)	૩૩૪૭	૪૬૬-૫૦૦		
મહુવા	૨૩૫-૨૩૮	૩૩-૩૪		
મહુવા	૧૭૧૦-૧૭૧૧	૨૫૩-૨૫૪	૬૦	૧૧૦
મહુડી	૧૨૪૬	૧૮૧-૧૮૨	૪૬	૮૦
મહેરાવ	૨૮૧	૩૬-૪૦		
મહેરવર	૩૨૬૫	૪૮૭-૪૮૮		
મહેસાણા	૧૧૦૮-૧૧૧૮	૧૬૧-૧૬૪	૩૫	૬૭
મહેરેલ	૨૩૩	૩૩-૩૪		
માડી જોબોડ			૨૬૭	
માડી	૪૨૭૨	૬૫૧-૬૫૨		
માડીયાળ	૧૧૪૫	૧૬૭-૧૬૮		
માડુઆ	૬૬૮-૬૭૦	૬૭-૬૮		
માડા	૪૦૮૨-૪૦૮૩	૬૧૫-૬૧૬		
માલુઆ	૧૩૬૮-૧૩૭૧	૧૬૬-૨૦૦		
માલુકપુર	૧૩૭૨	૧૬૬-૨૦૦		
માતર	૨૩૦	૩૩-૩૪	૨	૧૩
માતર (મીયા)	૪૨૩	૫૬-૬૦		
માલકુવા	૧૬૬૮	૨૬૫-૨૬૬		
માત્ય	૩૫૩૩	૫૨૭-૫૨૮		
માનપુર			૨૭૭	
માનપુર	૪૧૪	૫૬-૬૦		
માનપુર	૩૦૧૭	૪૪૬-૪૫૦		
માનપુર	૩૩૪૬	૪૬૬-૫૦૦		
મામતપેડા	૩૧૭૬	૪૭૫-૪૭૬		
મારવાડ નં.કશન	૨૦૬૩	૩૧૫-૩૧૬		
મારેલ	૩૧૦૧	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૫	૩૦૬
માલમદ	૨૪૮૨	૩૭૧-૩૭૨		
માલગાંવ	૩૦૫૨	૪૫૩-૪૫૪		
માલથુ	૭૭૦	૧૧૩-૧૧૪		
માલથુ	૨૬૭૩	૪૪૩-૪૪૪		
માલપુરા	૨૨૬૨-૨૨૬૩	૩૪૩-૩૪૬		
માલવાડા	૨૧૩૫	૩૨૧-૩૨૨		
માલા	૨૭૬૫	૪૧૩-૪૧૪		
માલેઆમ	૩૬૫૨	૫૬૭-૫૬૮		
માલેર કેડડા	૩૮૬૬-૩૮૭૦	૫૮૩-૫૮૪	૨૧૧	૩૬૬
માલેજીવવા	૧૭૬૩	૨૬૧-૨૬૨		
માલર (જામ)	૪૫૪	૬૫-૬૬		
માલરેડા	૪૫૬-૪૫૭	૬૫-૬૬		
માલીસન (રંગપુર)	૪૩૮૪	૬૬૭-૬૬૮		
માલીમ	૬૬૦	૧૦૧-૧૦૨		
માળી	૩૮૩૬	૫૬૬-૫૭૦		

ગ્રામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પુ. નં.	વિ. નં. નં. જામ નં. જુ. નં.	વિ. નં. નં. જામ નં. જુ. નં.
માળિયા	૧૪૭૮	૨૧૫-૨૧૬		
માળુંગા (ધંગળીઆના)	૩૬૩૩	૫૬૩-૫૬૪		
મિઆના	૩૮૬૧	૫૮૧-૫૮૨		
મિથિલા			૪૮૪	
મીરજ	૪૦૪૩	૬૦૬-૬૧૦		
મીરજગામ	૪૦૦૩	૬૦૩-૬૦૪		
મીટડી	૨૮૪૪	૪૨૩-૪૨૪		
મીયાગામ (કરજી)	૪૨૦-૪૨૨	૫૬-૬૦		
મીર (માંડવાડા)	૩૦૦૩	૪૪૭-૪૪૮		
મીરપુર	૩૦૧૪	૪૪૭-૪૪૮	૧૫૨	૨૭૬
મુગાડા	૨૧૪૬	૩૨૩-૩૨૪		
મુળપુર	૪૪૬	૬૩-૬૪		
મુળકરનગર	૪૨૭૬	૬૫૧-૬૫૨		
મુડતરા (શીળીવાળા)	૮૧૪	૧૧૬-૧૨૦		
મુડ્યાર	૩૬૬૬	૬૦૩-૬૦૪		
મુદડી	૩૩૮૮	૫૦૩-૫૦૪		
મુદરડા	૧૧૪૩	૧૬૭-૧૬૮		
મુધાળ	૪૦૭૫	૬૧૩-૬૧૪		
મુરડાવા	૨૭૫૭	૪૧૧-૪૧૨		
મુરાર	૪૨૩૬	૬૪૫-૬૪૬		
મુશીદાબાદ			૪૬૦	
મુલતાન	૩૮૭૬	૫૭૬-૫૮૦	૨૦૬	૩૬૬
મુલથાન	૩૩૧૬	૪૬૩-૪૬૪		
મુલસણ	૧૩૩૮	૧૬૩-૧૬૪		
મુલુડ	૬૬૮	૧૦૧-૧૦૨		
મુલાલિયા	૨૭૫૧	૪૧૧-૪૧૨		
મુસી	૩૭૪૮	૫૫૭-૫૫૮		
મુળી	૧૪૬૬-૧૪૬૭	૨૧૩-૨૧૪		
મેહિ	૧૩૪૧	૧૬૫-૧૬૬		
મેડતા	૨૨૫૬-૨૨૬૬	૬૪-૧૬૭	૩૩૬	૩૪૨
મેડા	૩૦૪૭	૪૫૩-૪૫૪	૧૫૬	૨૬૫
મેણાર	૩૫૪૮	૫૨૬-૫૩૦		
મેતા	૭૩૦	૧૦૭-૧૦૮		
મેત્રાણા	૮૬૦	૧૨૫-૧૨૬	૨૦	૪૫
મેમદપુર	૭૬૧	૧૧૫-૧૧૬		
મેરક સદર	૪૨૭૪	૬૫૧-૬૫૨		
મેરવાડા	૧૧૦૦	૧૬૧-૧૬૨		
મેરાઉ	૧૬૦૧	૨૮૫-૨૮૬		
મેલાણા	૩૭૧૪	૫૫૧-૫૫૨		
મેવાનગર [નાકોડા]				
વીરમપુર	૨૧૩૭-૨૧૩૬	૩૪૧-૩૪૨	૮૭	૧૮૩

મોડલો અને વિશેષ મોડલોમાં આવેલાં માથેની અક્ષરોની સૂચી

૩૫

અક્ષર	ક્રમાંક	ક્રમાંક	વિ.નં.	વિ.નં.	અક્ષર	ક્રમાંક	ક્રમાંક	વિ.નં.	વિ.નં.
અક્ષર	ક્રમાંક	ક્રમાંક	વિ.નં.	વિ.નં.	અક્ષર	ક્રમાંક	ક્રમાંક	વિ.નં.	વિ.નં.
મોઘાસા	૩૬૬૬	૫૪૫-૫૪૬			મોઘેરા	૧૧૨૦	૧૬૩-૧૬૪	૩૭	૭૦
મોઘર	૮૬૨	૧૨૫-૧૨૬			મોઘુપર	૧૭૧૪	૨૫૫-૨૫૬		
મોઘી	૩૬૩૨	૫૪૧-૫૪૨			મોતી મહેતાના વાણા	૧૫૩૦	૨૨૩-૨૨૪		
મોઘલસર	૨૪૬૩	૩૭૩-૩૭૪			મોરારા	૧૬૪૮	૨૬૧-૨૬૨		
મોઘડા	૧૬૭૪	૨૪૭-૨૪૮			મોઘરા	૨૮૫૬	૪૨૫-૪૨૬		
મોઘા	૧૮૫૬	૨૭૬-૨૮૦			મોઘા	૪૫૨	૬૩-૬૪		
મોઘાડા	૩૬૬૨	૬૦૧-૬૦૨			મોઘીનાબાદ	૪૧૬૨	૬૨૬-૬૩૦		
મોઘડા	૩૬૨૨	૫૩૬-૫૪૦			મોરઘી	૧૩૬૩	૨૦૧-૨૦૨		
મોઘર (સ્ટેટ)	૨૬૮	૪૧-૪૨			મોરઘા લીખિકા	૩૭૭૮	૫૬૧-૫૬૨		
મોઘમ	૧૧૩૮	૧૬૫-૧૬૬			મોરઘામ	૩૬૪૬	૫૬૫-૫૬૬		
મોઘા અંગિયા	૧૬૬૬	૨૬૫-૨૬૬			મોરઘી	૨૬૦૭	૪૩૩-૪૩૪		
મોઘા આસખીઆ	૧૮૮૬	૨૮૩-૨૮૪			મોરખી	૧૪૭૩-૧૪૭૪	૨૧૩-૨૧૪		
મોઘા ખટાવ	૪૦૨૬	૬૦૭-૬૦૮			મોરવણુ	૩૬૮૫	૫૪૭-૫૪૮		
મોઘાગામ	૨૬૬૩-૨૬૬૪	૪૪૫-૪૪૬			મોરવન (પાટોડી)	૩૭૧૨	૫૫૧-૫૫૨		
મોઘાગામ	૩૮૨૭	૫૬૭-૫૬૮			મોરવાડા	૮૨૦	૧૧૬-૧૨૦		
મોઘાગોળવા	૨૪૮૫	૩૭૧-૩૭૨			મોરસીમ	૨૧૮૬-૨૧૮૭	૩૨૬-૩૩૦		
મોઘા મોરૈયા	૧૧૬૬	૧૭૧-૧૭૨			મોર	૨૮૭૭	૪૨૬-૪૩૦		
મોઘા જલુદા	૧૨૫૬	૧૮૩-૧૮૪			મોરૈયા	૭૭૧	૧૧૩-૧૧૪		
મોઘા જમપુર	૮૫૫	૧૨૫-૧૨૬			મોઘેરા	૩૫૬૩	૫૩૫-૫૩૬		
મોઘા પજલાસા	૩૮૩૭	૫૬૬-૫૭૦			મોઘનખેડા	૩૨૧૭	૪૮૧-૪૮૨		
મોઘા પારીના	૧૩૩૦-૧૩૩૩	૧૬૩-૧૬૪	૫૨	૮૬	મોઘનપુર	૧૨૬૩	૧૮૭-૧૮૮		
મોઘા મોડીગામ	૩૮૩૮	૫૬૬-૫૭૦			મોઘનવાડી	૨૨૬૬	૩૪૫-૩૪૬		
મોઘા મીયા-માઘરાલ	૪૬૪-૪૬૫	૭૧-૭૨			મોઘના	૩૪૬૮	૫૧૫-૫૧૬		
મોઘા રાણીવાડા	૨૧૪૧	૩૨૩-૩૨૪			મોઘન-બે-કારે			૩૭૦	
મોઘા લખખાવા	૨૮૬૬	૪૩૧-૪૩૨			મઘલવાડ	૩૬૮૪	૫૪૭-૫૪૮		
મોઘા સુરઘા	૧૬૭૦	૨૪૭-૨૪૮			મઘર	૩૬૨૩	૫૬૩-૫૬૪		
મોઘી આઘરેજ	૧૨૨૨	૧૭૬-૧૮૦			મઘલ મઘુઆના	૧૮૫૭	૨૬૩-૨૬૪		
મોઘી ઉનડાહ	૧૬૪૦	૨૬૧-૨૬૨			મઘલ ગેલિયા	૧૬૪૩	૨૬૧-૨૬૨		
મોઘી કોરલ	૪૩૫	૬૧-૬૨			મઘા	૩૬૮૮	૫૪૬-૫૫૦		
મોઘી ખાખર	૧૮૭૫	૨૮૧-૨૮૨			મઘવારા	૨૬૧૮	૪૩૫-૪૩૬		
મોઘી ખાવડી	૧૫૦૬	૨૧૬-૨૨૦			મઘનારિયા	૨૬૪૪-૨૬૪૬	૪૩૭-૪૩૮		
મોઘી ચીરઈ	૧૬૭૬	૨૬૫-૨૬૬			મઘાવર	૨૫૧૦	૩૭૫-૩૭૬		
મોઘી ચંદુર	૮૬૬	૧૩૧-૧૩૨			મઘાદા	૩૩૬૨	૫૦૧-૫૦૨		
મોઘી ઘઉં	૧૦૮૮	૧૫૬-૧૬૦			મઘાદ	૨૦૩૮-૨૦૪૧	૩૦૭-૩૦૮	૭૬	૧૬૨
મોઘી જાણસાણુ	૧૫૨૬	૨૨૩-૨૨૪			મઘાલી	૧૧૦૨	૧૬૧-૧૬૨		
મોઘી મારડ	૧૮૪૪	૨૭૫-૨૭૬			મઘસોર	૩૧૮૮-૩૧૮૫	૪૭૫-૪૭૮	૧૭૫	૩૧૮
મોઘી વાવડી	૧૭૩૬	૨૫૭-૨૫૮			મઘસરિરિ			૪૮૬	
મોઘી વંડી	૧૬૩૪	૨૮૬-૨૮૦			મઘસેડા	૩૦૧૬	૪૪૬-૪૫૦		
મોઘી સ્તાળિયા	૧૬૫૨	૨૬૪-૨૬૪			મઘસેળ	૧૭૬૭-૧૮૦૦	૨૬૭-૨૭૦		
મોઘપર	૧૫૦૬	૨૧૬-૨૨૦			મઘસેલ	૨૩૮૪	૩૫૭-૩૫૮		
મોઘા	૧૨૫૩	૧૮૩-૧૮૪			મઘસેળ	૩૬૬૪	૪૪૫-૪૪૬		
મોઘી	૩૭૦૬	૫૫૧-૫૫૨			મઘા	૨૬૬	૧૬૬-૧૬૦		
મોઘી	૩૭૦૬	૫૫૧-૫૫૨							

આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ.નં.	વિ.નં. આમ નં. પૂ.નં.	આમનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ.નં.	વિ.નં. આમ નં. પૂ.નં.
માંડલ	૧૧૬૮-૧૧૭૧	૧૭૧-૧૭૨		રાજગઢ	૨૪૫૮	૩૬૭-૩૬૮	
માંડલ	૨૭૦૭	૪૦૫-૪૦૬		રાજગઢ	૩૨૧૨-૩૨૧૫	૪૭૬-૪૮૦	
માંડલ	૩૭૮૦	૫૬૧-૫૬૨		રાજગિરે	૪૩૩૧-૪૩૩૬	૬૫૬-૬૬૨	૨૫૪ ૪૫૩
માંડલમઢ	૩૭૩૩-૩૭૩૪	૫૫૫-૫૫૬		રાજનગર	૩૫૮૪-૩૫૮૫	૫૩૩-૫૩૬	૧૬૦ ૩૩૮
માંડલગઢ	૩૩૪૨	૪૬૭-૪૬૮	૧૮૩ ૩૨૬	રાજનાંદાવાવ	૪૨૧૩	૬૩૬-૬૪૦	
માંડલલા	૨૪૬૮	૩૭૩-૩૭૪		રાજપર	૧૪૫૬	૨૧૧-૨૧૨	
માંડવા	૨૫૦	૩૫-૩૬		રાજપર	૨૬૬૬	૪૦૩-૪૦૪	
માંડવી	૫૬૩	૮૭-૮૮		રાજપરા	૧૬૬૩	૨૫૧-૨૫૨	
માંડવી	૧૮૬૩-૧૮૬૮	૨૮૩-૨૮૬		રાજપુર	૭૪૨	૧૦૬-૧૧૦	
માંડા	૨૭૫૦	૪૧૧-૪૧૨		રાજપુર (થરા)	૮૫૦	૧૨૩-૧૨૪	
માંડાણી	૩૦૩૬	૪૫૩-૪૫૪		રાજપુર	૧૨૦૫	૧૭૫-૧૭૬	
માંડાણી	૮૧૫	૧૧૬-૧૨૦		રાજપુરા	૩૫૫૪	૫૨૬-૫૩૦	
માંદા	૨૬૬૫	૪૦૩-૪૦૪		રાજમહેન્દ્રી	૪૧૪૧	૬૨૭-૬૨૮	
મુંજપુર	૬૧૪-૬૧૫	૧૩૩-૧૩૪	૨૫ ૫૨	રાજલેસર	૨૪૧૨	૩૬૧-૩૬૨	
મુંડારા	૨૬૮૬-૨૬૮૭	૪૦૧-૪૦૪		રાજસીતાપુર	૧૪૪૩	૨૦૬-૨૧૦	
મુંદ્રા	૧૮૬૭-૧૮૭૦	૨૮૧-૨૮૨		રાજમ	૪૨૧૭	૬૩૬-૬૪૦	
મુળઈ	૬૪૨-૬૪૩	૬૫-૬૮		રાજરાવાસ	૩૦૮૨	૪૫૬-૪૬૦	
મુળઈ	૬૭૧	૬૬-૧૦૦		રાજુર	૩૬૮૭	૬૦૧-૬૦૨	
મૂગથલા			૨૭૬	રાજુરી	૩૬૨૬	૫૬૩-૫૬૪	
મેંગળવા	૨૧૬૪	૩૨૬-૩૩૦		રાજોદ	૩૩૩૨-૩૩૩૩	૪૬૭-૪૬૮	
મ્હેસુર	૪૧૩૬	૬૨૫-૬૨૬		રાજપર	૨૮૬૭	૪૩૧-૪૩૨	
મવલેશ્વર	૩૭૩૬	૫૫૫-૫૫૬		રાણકપુર	૨૭૭૨-૨૭૭૪	૪૧૩-૪૧૪	૧૦૭ ૨૧૪
રખીઆલ	૧૨૮૦	૧૮૭-૧૮૮		રાણપર	૧૬૧૮	૨૮૭-૨૮૮	
રહાજા	૩૪૧૮	૫૦૭-૫૦૮		રાણપુર	૧૪૨૧-૧૪૨૩	૨૦૫-૨૦૮	
રહાવસ	૨૬૪૨	૩૬૩-૩૬૪		રાણપુર (સોરઠ)	૧૭૬૮	૨૬૧-૨૬૨	
રણાસામ	૧૩૫૫	૧૬૭-૧૬૮		રાણાજીની દેવલી	૨૭૬૩	૪૧૩-૪૧૪	
રણજ	૬૦૬	૧૩૩-૧૩૪		રાણાપુર	૩૧૨૩-૩૧૨૪	૪૬૫-૪૬૮	
રતનગઢ	૨૪૧૧	૩૬૧-૩૬૨		રાણાવાસ	૨૬૪૩	૩૬૫-૩૬૬	
રતનગઢ	૩૬૭૬	૫૪૭-૫૪૮		રાણી ઉર્ફે સરદારમઢ	૨૬૬૧	૩૬૭-૩૬૮	
રતલામ	૩૧૩૧-૩૧૩૨	૪૬૭-૪૭૦	૧૭૦ ૩૧૪	રાણીગામ	૨૧૩૦	૩૨૧-૩૨૨	
રતનગિરિ			૪૫૮	રાણી રટેથન	૨૬૬૦	૩૬૭-૩૬૮	
રતનપુરી-નવરોઈ	૪૨૮૩-૪૨૮૪	૬૫૧-૬૫૪	૨૪૫ ૪૩૪	રાથલી (નાની)	૧૭૦૩	૨૫૩-૨૫૪	
રખાસણ	૧૨૬૨	૧૮૭-૧૮૮		રાધનપુર	૮૬૬-૮૬૭	૧૨૭-૧૩૦	
રમણીઆ	૨૪૬૪	૩૭૩-૩૭૪		રાનીમેડા	૩૭૧૫	૫૫૩-૫૫૪	
રથાવર્તગિરિ : કુંજરાવર્તગિરિ			૩૨૭	રાનીમિનુર	૪૦૭૧	૬૧૩-૬૧૪	
રહિમનપુર	૪૦૧૭	૬૦૫-૬૦૬		રાનેર	૮૩૭	૧૨૧-૧૨૨	
રાઈથલ	૨૪૬૫	૩૭૩-૩૭૪		રાપર	૧૬૬૬	૨૬૬-૩૦૦	
રાખી	૨૪૬૧	૩૭૩-૩૭૪		રાપર (મઢવાળી)	૧૬૧૫	૨૮૭-૨૮૮	
રાજકોટ	૧૪૮૧-૧૪૮૫	૨૧૫-૨૧૬		રાકુ	૬૦૩	૧૩૧-૧૩૨	
				રામગંજ	૨૩૫૪	૩૫૩-૩૫૪	
				રામનગર	૩૮૭૦	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૦ ૩૫૬
				રામપુરા	૭૬૮	૧૧૧-૧૧૨	
				રામપુરા	૧૧૮૫	૧૭૭-૧૭૪	
				રામપુરા	૧૪૬૬	૨૧૧-૨૧૨	

માંખનું નામ	કેશનનો આંક	કેશન પૂ. નં.	વિ. નં.	માંખનું પિ. નં.	માંખનું નામ	કેશનનો આંક	કેશન પૂ. નં.	વિ. નં.	માંખનું પિ. નં.
રામપુરા	૩૪૦૬-૩૪૧૦	૫૦૭-૫૦૮			રૂપાહોલી (મોટી)	૩૭૬૦	૫૬૩-૫૬૪		
રામસર	૨૫૬૦	૩૮૭-૩૮૮			રેલમગરા	૩૭૫૭	૫૫૭-૫૫૮		
રામસેન	૭૬૨	૧૧૧-૧૧૨	૧૫	૭૮	રેવતડા	૨૮૪૬	૪૨૫-૪૨૬		
રામસેન(કાબાની)	૩૦૭૦-૩૦૭૧	૪૫૭-૪૫૮			રેવદર	૩૧૦૩	૪૬૧-૪૬૨		
રામા	૩૫૨૦	૫૨૫-૫૨૬			રેવડા	૭૦૫	૧૦૩-૧૦૪		
રામાણીઆ	૧૮૮૩	૨૮૩-૨૮૪			રેવાસ (દિવા)	૩૪૧૬	૫૦૭-૫૦૮		
રામોલ	૨૭૮	૩૬-૪૦			રોળાણા	૩૧૭૩	૪૭૩-૪૭૪		
રાયકોટ	૩૮૬૬	૫૮૧-૫૮૨			રોડલા	૨૮૨૮	૪૨૧-૪૨૨		
રાયણુ	૧૮૬૧	૨૮૩-૨૮૪			રોપડ	૩૬૦૪	૫૮૩-૫૮૪		
રાયધણુજર	૧૬૪૫	૨૬૧-૨૬૨			રોપલા	૪૦૮૮	૬૧૫-૬૧૬		
રાયપરીઆ	૩૦૩૬	૪૫૧-૪૫૨			રોપલ્સન પેઠ	૪૧૩૨	૬૨૫-૬૨૬		
રાયપુર	૧૨૫૬	૧૮૩-૧૮૪			રોવાડા	૨૮૬૮	૪૩૧-૪૩૨		
રાયપુર	૨૩૬૨	૩૫૩-૩૫૪			રોહટ	૨૫૨૦	૩૭૭-૩૭૮		
રાયપુર	૨૫૮૦	૩૮૫-૩૮૬			રોહા	૭૦૬	૧૦૩-૧૦૪		
રાયપુર	૩૦૬૯	૪૬૧-૪૬૨			રોહિડા	૨૬૫૬-૨૬૬૧	૪૩૬-૪૪૨	૧૩૨	૨૫૮
રાયપુર	૩૬૨૫	૫૩૬-૫૪૦			રોહીશાળા	૧૬૭૬	૨૪૭-૨૪૮		
રાયપુર	૪૨૧૮-૪૨૧૯	૬૩૬-૬૪૦			રોળગામ	૩૬૪૫	૫૬૫-૫૬૬		
રાધના (ઔરંગનગર)	૪૨૭૮	૬૫૧-૬૫૨			રંગપુર	૩૧૨૧	૪૬૫-૪૬૬		
રાસીન	૪૦૦૧	૬૦૩-૬૦૪			રંધોળા	૧૭૪૩	૨૫૬-૨૬૦		
રાશ્મી	૩૭૬૮	૫૫૬-૫૬૦			રંડોડા	૩૫૪૫	૫૨૬-૫૩૦		
રાસ	૨૬૨૬	૩૬૧-૩૬૨			રંધભવર	૩૩૦૬	૪૬૩-૪૬૪		
રાહતગઢ	૪૨૧૦	૬૩૬-૬૪૦			રંખાપુર	૩૧૨૦	૪૬૫-૪૬૬		
રાધુરી	૩૬૮૪	૬૦૧-૬૦૨			રાંચી	૪૩૭૬	૬૬૭-૬૬૮		
રાગજ	૩૬૭	૫૧-૫૨			રાંતેજ	૧૧૬૦	૧૭૩-૧૭૪	૪૩	૭૬
રિયા	૮૪૨	૧૨૩-૧૨૪			રાદેર	૫૭૫-૫૮૦	૮૩-૮૬		
રિયાં	૨૨૭૩	૩૪૧-૩૪૨			રાધંગા	૧૩૭૭-૧૩૭૮	૧૬૬-૨૦૦		
રીઆમણુ	૩૧૮૩	૪૭૫-૪૭૬			રીંગણાદ	૩૧૮૪-૩૧૮૫	૪૭૫-૪૭૬	૧૭૪	૩૧૭
રીંગણાદ	૩૩૨૬	૪૬૫-૪૬૬			ભકડવાસ	૩૫૩૬	૫૨૭-૫૨૮		
રીછડ	૩૬૫૪	૫૪૩-૫૪૪			ભકમણી	૩૧૧૭	૪૬૫-૪૬૬	૧૬૬	૩૧૩
રીછી (તારાનગર)	૨૪૫૬	૩૬૭-૩૬૮			ભખતર	૧૪૫૭	૨૧૧-૨૧૨		
રીદોત	૧૩૬૪	૧૬૭-૧૬૮			ભખના	૪૨૪૩-૪૨૬૨	૬૪૫-૬૫૦	૨૪૧	૪૧૮
રેહ	૩૪૭૦	૫૧૪-૫૧૬			ભખાવલી	૩૫૫૭	૫૩૧-૫૩૨		
રેણીગ	૩૨૪૨	૪૮૩-૪૮૪			ભજવાડ				૪૬૩
રેહ	૩૭૬૬	૫૫૬-૫૬૦			ભજવાડ-કાનિયકુંડ				
રેનીગ	૩૪૫૬	૫૧૩-૫૧૪				૪૩૭૧-૪૩૭૪	૬૬૫-૬૬૬	૨૬૬	૪૬૨
રેપનગઢ	૨૫૩૨-૨૫૩૩	૩૭૬-૩૮૦			લંઠી	૧૬૧૦	૨૮૫-૨૮૬		
રેપનગર	૬૬૦૭	૫૩૭-૫૩૮			ભણવા	૧૧૨૪	૧૬૩-૧૬૪		
રૂપપર	૬૨૮	૧૩૫-૧૩૬	૨૮	૫૪	ભતીપુર	૧૫૨૭	૨૨૧-૨૨૨		
રૂપાલ	૧૨૬૧	૧૮૭-૧૮૮			ભડુના	૨૭૦૮	૩૪૭-૩૪૮		
રૂપાલી	૧૬૭૩	૨૪૭-૨૪૮			ભડુના	૩૩૭૭	૫૦૩-૫૦૪		
રૂપાવસ	૨૧૦૬	૩૧૭-૩૧૮			ભવેરા વાવડી	૨૨૨૧	૬૬૬-૬૬૪		
રૂપાવસ	૨૫૫૭	૩૮૩-૩૮૪							

આમદ નામ	કેઠાનો આંક	કેઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
લસડાળુ	૩૬૬૫	૫૪૫-૫૪૬		
લસડિયા	૩૧૭૭	૪૭૫-૪૭૬		
લાઠિયા	૧૬૮૪	૨૬૭-૨૬૮		
લાઠરોડા	૧૩૬૬	૧૬૭-૧૬૮		
લાખા બાવળ	૧૫૧૭	૨૨૧-૨૨૨		
લાખિયાણી	૧૭૫૨	૨૫૬-૨૬૦		
લાખોલા	૩૭૬૪	૫૫૬-૫૬૦		
લાજી	૧૦૪૫	૧૫૩-૧૫૪		
લાજુડા	૩૭૭૬	૫૬૧-૫૬૨		
લાજ	૨૬૮૧	૪૪૩-૪૪૪	૧૫૦	૨૭૪
લાઠારા	૨૬૭૭	૩૬૬-૪૦૦		
લાઠી	૧૭૫૮	૨૬૧-૨૬૨		
લાઠીદા	૧૭૫૦	૨૫૬-૨૬૦		
લાડનુ	૨૫૨૧	૩૭૭-૩૭૮		
લાડોલ	૧૨૩૭-૧૨૩૮	૧૮૧-૧૮૨		
લાપોદ	૨૭૨૨	૪૦૭-૪૦૮		
લાખરીઆ	૩૩૩૧	૪૬૫-૪૬૬		
લાખને	૧૬૦૩	૨૮૫-૨૮૬		
લાલગઢ	૩૪૬૧	૫૧૩-૫૧૪		
લાલપુર	૧૫૧૫	૨૨૧-૨૨૨		
લાલા	૧૬૧૭	૨૮૭-૨૮૮		
લાલી	૨૧૪	૩૧-૩૨		
લાસ	૩૦૪૦-૩૦૪૧	૪૫૩-૪૫૪		
લાસરા ગુડા	૨૭૦૪	૪૦૫-૪૦૬		
લાહોર	૩૮૬૭-૩૮૬૮	૫૭૭-૫૭૮	૨૦૨	૩૫૮
લીમડા	૩૧૧૩	૪૬૫-૪૬૬		
લુદરા	૮૪૪	૧૨૩-૧૨૪		
લુધીઆના	૩૮૬૭-૩૮૬૮	૫૮૧-૫૮૨	૨૧૦	૩૬૮
લુલુકરલુસર	૨૪૬૧	૩૬૬-૩૭૦		
લુલુવા	૧૧૦૩	૧૬૧-૧૬૨		
લુલુવા	૨૬૭૫-૨૬૭૬	૩૬૬-૪૦૦		
લુલુવાડા	૨૬૧-૨૬૨	૪૧-૪૨		
લુલુડી	૧૮૫૮	૨૭૬-૨૮૦		
લુલુડા	૩૧૦૫	૪૬૧-૪૬૨		
લુલાણા	૭૫૬	૧૧૧-૧૧૨		
લેટા	૨૧૬૭	૩૨૫-૩૨૬		
લેટાવ	૩૩૨૬	૪૬૫-૪૬૬		
લેટાણા	૨૬૧૬	૪૩૩-૪૩૪	૧૨૩	૨૪૪
લેડાઈ	૧૬૬૬	૨૬૫-૨૬૬		
લેડાર	૪૧૮૭	૬૩૫-૬૩૬		
લેડુદ	૪૦૦૭	૬૦૩-૬૦૪		

આમદ નામ	કેઠાનો આંક	કેઠા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં.	વિ. નં. પૂ. નં.
લોદરાણી	૧૬૬૨	૨૬૭-૨૬૮		
લોદરી				૨૫૧
લોદવા	૨૦૭૮-૨૦૮૩	૩૧૩-૩૧૪	૮૨	૧૭૧
લોદા	૧૩૬૫	૧૬૭-૧૬૮		
લોનાવાલા	૩૬૫૧	૫૬૭-૫૬૮		
લોલાડા	૬૦૦	૧૩૧-૧૩૨		
લોલાવટ	૨૦૮૫-૨૦૮૬	૩૧૫-૩૧૬		
લાંખા	૩૮૦૫	૫૬૫-૫૬૬		
લાંગજ	૩૬૩૪	૫૪૧-૫૪૨		
લાંધણેજ	૧૨૪૨	૧૬૫-૧૬૬		
લાંખડીઆ	૧૩૨૬	૧૬૩-૧૬૪		
લાંખા	૩૮૦૫	૫૬૫-૫૬૬		
લાંખિયા	૨૬૨૫	૩૬૧-૩૬૨		
લાંખોડી	૩૬૧૧	૫૩૭-૫૩૮		
લીંચ	૧૧૪૧	૧૬૭-૧૬૮		
લીંચગામ	૩૬૩૦	૫૬૩-૫૬૪		
લીંચડી	૧૪૨૭-૧૪૨૮	૨૦૭-૨૦૮		
લીંખોદરા	૧૩૭૩	૧૬૬-૨૦૦		
લીંખેટ (લીંખેટ)	૪૬૨	૭૧-૭૨		
લધ	૩૪૧૪	૫૦૭-૫૦૮	૧૮૬	૩૩૪
લકતાપુર	૧૩૦૦	૧૮૬-૧૮૦		
લખતગઢ	૩૩૬૬	૪૬૫-૪૬૬		
લમદા	૭૮૩	૧૧૩-૧૧૪		
લટારા	૩૬૬	૫૩-૫૪		
લડગામ	૭૬૨	૧૧૫-૧૧૬		
લડગામ	૧૧૫૬	૧૬૬-૧૭૦	૪૧	૭૪
લડગામ(વાંકડિયા)	૨૧૪૩-૨૧૪૪	૩૨૩-૩૨૪		
લડગામ(શિવગંજ)	૨૮૦૬-૨૮૧૦	૪૬૬-૪૨૦		
લડગાંવ	૪૦૫૬	૬૧૧-૬૧૨		
લડતાલ	૩૭૮	૫૩-૫૪		
લડનગર	૧૦૬૮-૧૦૭૨	૧૫૫-૧૫૮	૩૦	૬૩
લડનેર	૩૬૫૫	૫૬૭-૫૬૮		
લડવાસા	૧૨૭૬	૧૮૫-૧૮૬		
લડવીઆળા	૧૮૨૮	૨૭૩-૨૭૪		
લડસમા	૧૨૧૧	૧૭૭-૧૭૮		
લડસર	૧૬૨૪	૨૬૬-૨૬૦		
લડા	૮૫૨	૧૨૩-૧૨૪		
લડલ	૧૭૬૬	૨૬૧-૨૬૨		
લડાલા	૧૮૫૭	૨૭૬-૨૮૦		
લડાલી	૧૩૨૫-૧૩૨૬	૧૬૩-૧૬૪	૫૧	૬૪
લડાવલ	૭૫૨	૧૦૬-૧૧૦		
લડાણી	૧૧૨૧	૧૬૩-૧૬૪		

કોડનાં અને વિ.નં. નોંધનાં આવેલાં ગામોની અકરારી સૂચી

૩૬

ગામનું નામ	કોડનાં નં.	કોડ પ. નં.	વિ.નં. આમ નં.	વિ.નં. પુ.નં.	ગામનું નામ	કોડનાં નં.	કોડ પ. નં.	વિ.નં. આમ નં.	વિ.નં. પુ.નં.
વડાસણ	૧૨૨૬	૧૭૬-૧૮૦			વાગોડા	૨૧૮૬	૩૨૬-૩૩૦		
વડીઆ	૧૬૬૬	૨૪૭-૨૪૮			વાગોલ	૩૫૮૬	૫૩૫-૫૩૬		
વડુમ	૪૦૧૩	૬૦૫-૬૦૫			વાગોળ	૨૬૫૨	૩૬૫-૩૬૬		
વડોદરા	૩૭૬-૪૧૩	૫૩-૬૦	૪	૧૭	વાઘપુર	૧૨૪૭	૧૮૧-૧૮૨		
વડોદરા (ડભોડા)	૧૨૬૬	૧૮૫-૧૮૬			વાઘેલ	૬૧૨	૧૩૩-૧૩૪		
વડુ	૧૨૦૬	૧૭૭-૧૭૮			વારેડા	૨૬૬૨	૪૪૧-૪૪૨	૧૩૩	૨૫૬
વઢવાણ કુમ્પ					વાઠાર	૪૦૧૮	૬૦૫-૬૦૬		
(સુરેન્દ્રનગર)	૧૪૩૭-૧૪૩૮	૨૦૬-૨૧૦			વાડા	૩૬૨૧	૫૬૧-૫૬૨		
વઢવાણ રાઘેર	૧૪૩૨-૧૪૩૪	૨૦૭-૨૦૮	૫૬	૬૭	વાડાસીનોર	૨૮૪	૩૬-૪૦		
વણુછરા	૪૫૫	૬૫-૬૬			વાડી	૩૭૦૧	૬૫૧-૬૫૨		
વણુસોલ	૭૭૨	૧૧૩-૧૧૪			વાણ	૩૦૪૨	૪૫૩-૪૫૪		
વાળા	૧૪૫૮	૨૧૧-૨૧૨			વાતમ	૭૫૮	૧૧૧-૧૧૨		
વણોદ	૧૧૬૨	૧૬૬-૧૭૦			વાઘલધરા	૬૩૩	૬૩-૬૪		
વતરા	૩૬૮	૫૩-૫૪			વાનીણ	૩૬૪૪	૫૪૩-૫૪૪		
વતી	૩૬૫૮	૫૬૭-૫૬૮			વાપી	૬૧૫	૬૧-૬૨		
વરકાણા	૨૮૦૨	૪૧૭-૪૧૮	૧૧૧	૨૨૬	વાકગામ	૩૬૩૨	૫૬૩-૫૬૪		
વરણ	૭૬૭	૧૧૧-૧૧૨			વામજ	૧૦૮૬	૧૫૬-૧૬૦	૩૨	૬૫
વરતેજ	૧૭૨૧	૨૫૫-૨૫૬			વાયડ	૮૩૮	૧૨૧-૧૨૨		
વરદરા	૨૮૩૦-૨૮૩૧	૪૨૧-૪૨૪			વારાપધર	૧૬૨૨	૨૮૭-૨૮૮		
વરમાણ	૩૬૦૨	૪૬૧-૪૬૨	૧૬૬	૩૦૭	વારાસીવતી	૪૧૬૬	૬૩૭-૬૩૮		
વરમંડલ	૩૩૩૦	૪૬૫-૪૬૬			વરાહી	૬૦૬	૧૩૧-૧૩૨		
વરલ	૧૬૬૨	૨૪૫-૨૪૬			વાલમ (તીર્થ)	૧૦૭૬	૧૫૭-૧૫૮		
વરસોડા	૧૩૬૭	૧૬૬-૨૦૦			વાલરાઇ	૨૭૧૧	૪૦૫-૪૦૬		
વરાડ	૫૬૧	૮૭-૮૮			વાલવાડ	૨૬૮	૩૭-૩૮		
વરાડા	૨૬૪૩	૪૩૭-૪૩૮			વાલા	૪૦૦૬	૬૦૩-૬૦૪		
વરાડિયા	૧૬૩૨	૨૮૬-૨૮૦			વાલાગિરિ	૪૦૬૩	૬૧૧-૬૧૨		
વરીઆવ	૫૮૧	૮૫-૮૬			વાલી (સાચોરી)	૨૧૮૫	૩૨૬-૩૩૦		
વરોરા	૪૬૮૨	૬૩૫-૬૩૬			વાલીયા	૪૬૩	૭૧-૭૨		
વર્ધા	૪૧૭૬	૬૩૫-૬૩૬			વાલુકડ	૧૭૩૫-૧૭૩૬	૨૫૦-૨૫૮		
વલણ	૪૨૭	૬૧-૬૨			વાલાડ	૫૮૭	૮૫-૮૬		
વલદરા	૩૦૩૮	૪૫૩-૪૫૪			વાવ	૮૧૧-૮૧૨	૧૧૭-૧૨૦	૧૭	૪૩
વલલીપુર (વળા)	૧૭૫૫	૨૬૧-૨૬૨	૬૨	૧૧૪	વાવ (સતલાસણા)	૧૦૬૬	૧૫૫-૧૫૬		
વલવન	૩૬૫૦	૫૬૫-૫૬૬			વાસણા	૭૫૬	૧૧૧-૧૨૨		
વલસાડ	૬૧૧	૮૬-૮૦			વાસણા	૧૩૭૬	૧૬૮-૨૦૦		
વલાદ	૧૨૫૫	૧૮૩-૧૮૪			વાસણા	૨૫૬૧	૩૮૩-૩૮૪		
વવાણિયા	૧૪૭૭	૨૧૫-૨૧૬			વાસણા (જગાણા)	૭૨૫	૧૦૫-૧૦૬		
વસઈ	૧૫૧૮	૨૨૧-૨૨૨			વાસન	૩૭૫	૫૩-૫૪		
વસો (પુરા)	૨૭૪	૩૬-૪૦			વાસા	૨૬૫૮	૩૪૬-૪૪૦	૧૩૧	૨૫૭
વસંતમઢ			૨૩૫		વાસીજી-વીસલનગર			૨૬૬	
વાઈ	૪૦૧૦	૬૦૫-૬૦૬			વિખપુર	૧૩૪૬-૧૩૫૪	૧૬૫-૧૬૮	૫૩	૬૦
વાગડોદ	૮૩૫	૩૨૧-૧૨૨			વિખપુર	૨૬૭૨	૩૬૬-૪૦૦		
વાગરા	૪૭૦	૬૭-૬૮			વિખપુર	૪૦૭૬	૬૧૩-૬૧૪	૨૨૭	૩૮૭
વાગીજી	૨૬૦૪-૨૬૦૫	૪૩૧-૪૩૨	૧૧૬	૨૩૮	વિખેવા	૨૬૮૦	૪૦૧-૪૦૨		

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નં. આમ નં.	વિ.નં. પૂ.નં.
વિઠલમઢ (વાંદુ)	૧૪૬૦	૨૧૧-૨૧૨		
વિઠલાપુર	૧૧૮૧	૧૭૩-૧૭૪		
વિનોતા	૩૭૦૦	૫૫૧-૫૫૨		
વિપુલગિરિ			૪૫૭	
વિહાર	૧૩૫૬	૧૬૭-૧૬૮		
વીજપાસર	૧૬૭૮	૨૬૫-૨૬૬		
વીટા	૪૦૨૫	૬૦૭-૬૦૮		
વીઠુડા	૨૭૧૩	૪૦૫-૪૦૬		
વીઠ (મોડ કુખાવાડી)	૧૬૦૯	૨૮૫-૨૮૬		
વીથાણ	૧૬૬૫	૨૬૩-૨૬૪		
વીરપુર	૨૮૫	૩૬-૪૦		
વીરમગામ	૧૧૪૭-૧૧૫૨	૧૬૭-૧૬૮		
વીરવાડા	૨૬૭૫-૨૬૭૬	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૫	૨૬૭
વીરામી	૨૭૨૪	૪૦૭-૪૦૮		
વીરોલી			૨૭૦	
વીરોપારમે	૬૭૫	૬૬-૧૦૦		
વીસનગર	૧૦૩૫-૧૦૪૦	૧૫૧-૧૫૨		
વીસલપુર	૨૨૨૮	૩૩૫-૩૩૬		
વીસલપુર	૨૭૨૬	૪૦૭-૪૦૮		
વીસાવડી	૧૧૫૭	૧૬૯-૧૭૦		
વુગામ	૩૦૭૨	૪૫૭-૪૫૮		
વેળવપુર	૨૮૬	૪૧-૪૨		
વેઠુ (બીસનમઢ)	૨૫૦૬	૩૭૫-૩૭૬		
વેડ	૬૦૪	૧૩૧-૧૩૨		
વેડા (બીલવાઈ ખાસેટનું)	૧૩૫૮	૧૬૭-૧૬૮		
વેડા (વાણીઆ)	૧૨૧૩	૧૭૭-૧૭૮		
વેડ'થા	૭૪૮	૧૦૬-૧૧૦		
વેઠાણા	૨૮૮૦	૪૨૬-૪૩૦		
વેરાવળ	૧૮૦૩-૧૮૦૫	૨૬૬-૨૭૦		
વેરાવાલ	૩૮૮૬	૫૮૧-૫૮૨		
વેઠાર	૨૬૭૧	૪૪૧-૪૪૨	૧૪૨	૨૬૪
વેઠાંગરી	૩૦૪૮	૪૫૩-૪૫૪		
વેઠેલાર	૧૨૫૮	૧૮૩-૧૮૪		
વેળાવઢર	૧૪૮૮	૨૧૫-૨૧૬		
વેળારગિરિ			૪૬૧	
વેર	૨૪૭૩	૩૭૧-૩૭૨		
વેથાલી			૪૮૬	
વેથલી:(સોરઠ)	૧૭૫૬	૨૬૭-૨૬૮	૬૪	૧૩૨
વંડા	૧૭૧૬	૨૫૫-૨૬૬		
વાંકલી	૨૭૩૬	૪૦૬-૪૧૦		

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ.નં. આમ નં.	વિ.નં. પૂ.નં.
વાંકાનેર	૫૮૮	૮૫-૮૬		
વાંકાનેર	૧૪૭૧-૧૪૭૨	૨૧૩-૨૧૪		
વાંકી	૧૮૬૩	૨૭૬-૨૮૦		
વાંકુ	૧૬૧૪	૨૮૭-૨૮૮		
વાંગી	૪૦૨૯	૧૦૭-૧૦૮		
વાંગી	૪૦૮૪	૬૧૫-૬૧૬		
વીંછણ	૧૧૭૬	૧૭૧-૧૭૨		
વીંછિયા	૧૪૨૦	૨૦૫-૨૦૬		
વાંઝ	૬૨૫	૬૧-૬૨		
વીંઝાણ	૧૬૩૩	૨૮૬-૨૮૦		
વાંટાવઢર	૧૪૫૪	૨૧૧-૨૧૨		
વાંઠ	૧૬૫૫	૨૬૩-૨૬૪		
વાંઠિયા	૧૬૮૧	૨૬૭-૨૬૮		
વાંદરા	૬૭૪	૬૬-૧૦૦		
વાંઘોરી	૩૬૮૩	૬૦૧-૬૦૨		
વાંસઢા	૬૧૦	૮૬-૮૦		
વાંસવાડા (રટેટ)	૩૮૨૫-૩૮૨૬	૫૬૭-૫૬૮		
વાસા	૮૬૭	૧૨૭-૧૨૮		
વાંધ	૧૬૭૭	૨૬૫-૨૬૬		
બ્યારા	૪૪૪	૬૩-૬૪		
બ્યારા	૫૮૩	૮૫-૮૬		
શકરપુર	૩૬૫-૩૬૬	૫૧-૫૨		
શત્રુ'જથ	૧૫૩૨-૧૬૫૮,			
	૧૬૭૬-૧૬૮૨	૨૨૩-૨૪૬	૫૮	૬૮
શાહજહાંપુર	૪૨૮૨	૬૫૧-૬૫૨		
શાહપુરા	૩૭૬૬-૩૭૬૯	૫૬૩-૫૬૪		
શાહાપુર	૩૬૬૨	૬૦૧-૬૦૨		
શિકારપુર	૧૬૮૨	૨૬૭-૨૬૮		
શિયાટ	૨૫૫૨	૩૮૧-૩૮૨		
શિરપુર	૪૧૧૦-૪૧૧૧	૬૧૬-૬૨૦		
શિરથાળા	૪૧૦૬	૬૧૭-૬૧૮		
શિરથાળા	૪૧૦૮	૬૧૬-૬૨૦		
શિરોડી	૩૦૦૦	૪૪૫-૪૪૬		
શિરોહી	૨૬૮૫	૪૪૩-૪૪૪		
શિવમઢ	૩૨૦૪	૪૭૬-૪૮૦		
શિવગંજ	૨૮૧૧-૨૮૧૭	૪૧૬-૪૨૦		
શિવપુરી	૨૩૬૬-૨૩૬૭	૩૫૫-૩૫૬		
શિવા	૧૮૩૮	૨૭૩-૨૭૪		
શિવાજીનગર (બાણુરડા)	૩૬૧૮	૫૬૧-૫૬૨		
શિફોર (બાણુડી)	૩૨૬૮	૪૬૧-૪૬૨		

કેડાના અને વિશેષ નોંધમાં આવેલાં ગામોની અકરારી સૂચી

૪૧

ગામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. વિ. નં.	ગામનું નામ	કેડાનો આંક	કેડા પૂ. નં.	વિ. નં. વિ. નં.
શિહોર (શહેર)	૩૨૯૯	૪૯૧-૪૯૨		સણાસરા	૧૯૪૯	૨૯૧-૨૯૨	
શિહોર	૧૬૬૬-૧૬૬૮	૨૪૭-૨૪૮		સનખંદા	૩૬૬૩	૪૪૫-૪૪૬	
શીઆ	૩૧૯૮	૪૭૭-૪૭૮		સતના	૪૨૧૧	૬૩૬-૬૪૦	
શીખેડી	૩૧૫૪	૮૭૧-૪૭૨		સતધાસણા	૧૦૬૪-૧૦૬૫	૧૫૫-૧૫૬	
શીમોગારાહન	૪૧૩૮	૬૨૫-૬૨૬		સતાપરા	૨૯૫૦	૪૩૬-૪૪૦	
શીરાળા	૪૦૩૬	૬૦૭-૬૦૮		સતારા	૪૦૧૧-૪૦૧૨	૬૦૫-૬૦૬	૨૨૦ ૩૮૩
શીર (ધોડનદી)	૩૯૩૬	૫૯૫-૫૯૬		સથાણા	૩૮૦૩	૫૬૩-૫૬૪	
શુકલનીચી	૪૮૭	૬૯-૭૦		સદારા	૨૫૭૧	૩૮૫-૩૮૬	
શેમાંવ	૪૧૬૯	૬૩૩-૬૩૪		સનખતરા	૩૮૬૧	૫૭૫-૫૭૬	
શેખવા	૨૨૨૪	૩૩૩-૩૩૪		સનપટ	૩૦૦૫	૪૪૭-૪૪૮	
શેરમદ	૨૨૧૯	૩૩૩-૩૩૪		સનવાડ	૩૭૭૩	૫૫૯-૫૬૦	
શેરડી	૧૯૬૩	૨૬૩-૨૬૪		સજાડીઆ	૧૭૪૫	૨૫૯-૨૬૦	
શેરપુર	૨૫૧૪	૩૭૭-૩૭૮		સમઉ	૧૩૪૩	૧૯૫-૧૯૬	
શેરાગાંવ	૬૦૨૧	૬૦૫-૬૦૬		સમદડી	૨૧૭૬-૨૧૭૮	૩૨૭-૩૨૮	
શોપુરકલા	૪૨૩૨	૬૪૫-૬૪૬		સમની	૪૬૩	૬૭-૬૮	
શાંરીપુર	૪૨૬૭	૬૪૯-૬૫૦	૨૪૪ ૪૩૧	સમશેરપુર	૩૯૮૮	૬૦૧-૬૦૨	
શાખલપુર	૧૧૩૪	૧૬૫-૧૬૬	૩૯ ૭૨	સમાના	૩૯૦૨-૩૯૦૩	૫૮૩-૫૮૪	
શાખેશ્વર	૮૯૮	૧૩૧-૧૩૨	૨૨ ૪૭	સમી	૮૯૫	૧૨૯-૧૩૦	
સાંબુગઢ	૩૮૧૪	૫૬૫-૫૬૬		સમીના ખેડા	૩૫૧૧	૫૨૩-૫૨૪	
શાંકર	૪૮૮૮	૫૮૧-૫૮૨		સમેતશિખર	૪૩૨૫	૬૫૯-૬૬૦	૨૫૧ ૪૬૪
શાંતુ	૨૮૬૩	૪૨૭-૪૨૮		સમેલ	૨૬૪૬	૩૬૩-૩૬૪	
શ્રાદુગરમદ	૨૪૧૩	૩૬૧-૩૬૨		સમોહિ	૮૩૬	૧૨૬-૧૨૭	
શ્રીનગર : કાશ્મીર			૩૬૪	સરકી	૧૨૭૫	૧૮૫-૧૮૬	
શ્રાવસ્તી			૪૮૧	સરખેજ	૧૧૭૭	૧૭૧-૧૭૨	
સ્વેતાંબી			૪૮૧	સરકોઈ	૧૨૮૯	૧૮૭-૧૮૮	
સકલપુર	૨૩૫૨	૩૫૬-૩૫૭		સરલવ	૧૨૨૧	૧૭૯-૧૮૦	
સકરગઢ	૩૭૩૭	૫૫૫-૫૫૬		સરદારગઢ	૩૬૨૦	૫૩૬-૫૩૭	
સકરાણા	૨૮૪૦	૪૨૩-૪૨૪		સરદારપુર	૧૨૩૯	૧૮૧-૧૮૨	
સકરાણી	૩૮૦૨	૫૬૩-૫૬૪		સરદારથહેર	૨૪૫૬-૨૪૫૭	૩૬૭-૩૬૮	
સકોરિયા	૨૬૦૪	૩૪૫-૩૪૬		સરધાર	૧૪૮૭	૨૧૫-૨૧૬	
સકોરા	૩૯૦૬	૫૮૩-૫૮૪		સરભોણ	૫૯૦	૮૭-૮૮	
સથુદરી	૨૧૬૯-૨૧૭૦	૩૨૭-૩૨૮		સરવાડ	૨૫૮૪	૩૮૫-૩૮૬	
સથુલી	૨૧૪૦	૩૨૭-૩૨૮		સરવાનીઆ (મહારાજ)	૩૭૧૦	૫૫૧-૫૫૨	
સથુવા	૨૦૦૭	૨૬૬-૩૦૦		સરસી	૩૧૭૪	૪૭૫-૪૭૬	
સથુવાડ	૮૨૮	૧૨૧-૧૨૨		સરવાળ	૧૪૪૭	૨૦૬-૨૧૦	
સથુવાડા	૩૦૪૯	૪૫૩-૪૫૪		સરા	૧૪૫૧	૨૧૧-૨૧૨	
સથુસરા	૧૭૪૨	૨૫૬-૨૬૦		સરાણા	૨૫૮૮	૩૮૭-૩૮૮	
				સરિયદ	૮૫૭	૧૨૫-૧૨૬	
				સરીગામ	૬૧૮	૯૧-૯૨	
				સરોત્રા	૭૨૮	૧૦૭-૧૦૮	૧૨ ૩૪
				સર્ધના	૪૨૭૭	૬૫૧-૬૫૨	
				સલમકોટ	૭૮૧	૧૧૩-૧૧૪	
				સલાલ	૧૩૦૮	૧૮૬-૧૮૭	
				સલોદિયા	૩૮૮૭	૪૨૬-૪૩૦	

આમળું	કોઠાનો	કોઠા	વિ.નો.	વિ.નો.
આમ	આંક	પૂ.નં.	આમ નં.	પૂ.નં.
આબોદા	૩૫૬૬	૫૩૫-૫૩૬		
આબુમર	૩૫૦૮	૫૨૩-૫૨૪		
આબ્યા	૭૪૦	૧૦૭-૧૦૮		
આવણા	૩૦૩૭	૪૫૧-૪૫૨		
આવરસા	૨૮૬૫	૪૨૭-૪૨૮		
આવાઈ માખવપુરા	૨૩૭૧-૨૩૭૩	૩૫૫-૩૫૬		
આવાળા	૧૦૪૩	૧૫૩-૧૫૪		
આઠાદા	૩૭૬૧	૫૫૬-૫૬૦		
આખતલી	૩૧૬૮	૪૭૩-૪૭૪		
આખતલી	૩૪૨૨	૫૦૬-૫૧૦		
આમર	૪૨૦૬	૬૩૬-૬૪૦		
આમવાડા	૩૮૪૨	૫૬૬-૫૭૦		
આમગાદિયા	૩૧૪૬	૪૭૧-૪૭૨	૧૭૨	૩૧૬
આચેર	૩૦૬૧-૩૦૬૫	૪૫૬-૪૬૦	૧૬૩	૩૦૩
આળપુર	૩૩૬૦	૪૬૬-૫૦૦		
આઠ્યા	૨૪૬	૩૫-૩૬		
આણવાડા	૨૬૩૩	૪૪૩-૪૪૪		
આણવાડા (જુલું)			૨૫૧	
આણોદ	૧૨૭૪	૧૮૫-૧૮૬		
આણુંદ	૧૧૭૩-૧૧૭૪	૧૭૧-૧૭૨		
આતમ	૬૨૭	૬૩-૬૪		
આતસેણ	૩૦૬૦	૪૫૬-૪૬૦	૧૬૨	૩૦૩
આથીઆ	૩૬૧૦	૫૩૭-૫૩૮		
આથીણ	૨૨૩૧	૩૩૫-૩૩૬		
આઠા	૩૫૬૮	૫૩૧-૫૩૨		
આઠડી	૨૭૬૬-૨૭૭૧	૪૧૩-૪૧૪		
આઠરા	૧૨૭૬	૧૮૭-૧૮૮		
આધલી	૪૩૩	૬૧-૬૨		
આધી	૪૫૧	૬૩-૬૪		
આમરમતી (રામનમર)	૧૩૬૨	૨૦૧-૨૦૨		
આબલા	૩૮૨૮	૫૬૭-૫૬૮		
આબલી	૧૩૧૭-૧૩૧૮	૧૬૧-૧૬૨		
આબરાઈ	૧૬૩૭	૨૬૧-૨૬૨		
આમખિયાળી	૧૬૭૬	૨૬૫-૨૬૬		
આમટાબંદર	૬૨૪	૬૧-૬૨		
આમેવા	૧૦૭૮	૧૫૭-૧૫૮		
આમેત્રી	૧૨૮૧	૧૮૭-૧૮૮		
આયણુ	૫૬૬	૮૭-૮૮		
આમરા	૩૫૭૬-૩૫૭૮	૫૩૩-૫૩૪		
આમલા	૧૪૬૨	૨૧૧-૨૧૨		
આમલા	૨૮૫૦-૨૮૫૧	૪૨૫-૪૨૬		
આરસા	૨૬૬	૪૧-૪૨		
આરમપુર	૩૩૬૧	૫૦૧-૫૦૨		

આમળું	કોઠાનો	કોઠા	વિ.નો.	વિ.નો.
આમ	આંક	પૂ.નં.	આમ નં.	પૂ.નં.
આરંગી	૩૨૦૬	૪૭૬-૪૮૦		
આવડી	૧૨૧૪	૧૭૭-૧૭૮		
આલમગઢ	૩૧૬૭	૪૭૩-૪૭૪		
આલારિયા	૨૭૦૫	૪૦૫-૪૦૬		
આલાવાસ	૨૨૪૮	૩૩૭-૩૩૮		
આવરકુંડલા	૧૭૧૭	૨૫૫-૨૫૬		
આવણુ	૩૩૬૭	૫૦૫-૫૦૬		
આવર	૨૫૬૬-૨૫૭૦	૩૮૩-૩૮૪		
આવા	૩૭૧૭	૫૫૩-૫૫૪		
આસમ	૭૩૪	૧૦૭-૧૦૮		
આઠા	૪૧૧૩	૬૧૬-૬૨૦		
સિતાનવાસલ	૪૧૨૧	૬૨૩-૬૨૪	૨૩૦	૩૬૦
સિદ્ધપુર	૧૧૦૪-૧૧૦૫	૧૬૧-૧૬૨	૩૪	૬૬
સિનોડી	૩૬૨૫	૫૬૩-૫૬૪		
સિયાણી	૧૪૩૦	૨૦૭-૨૦૮		
સિયાણી	૨૧૨૮	૩૨૧-૩૨૨		
સિયાના	૨૨૦૨-૨૨૦૩	૩૩૧-૩૩૨		
સિયાલકોટ	૩૮૫૬	૫૭૫-૫૭૬	૧૮૮	૩૫૫
સિરપુર-અંતરીક્ષણ	૮૧૭૦	૬૩૩-૬૩૪	૨૩૮	૪૦૫
સિરોડી	૨૬૨૧-૨૬૩૪	૪૩૫-૪૩૬	૧૨૫	૨૪૬
સીડરા			૧૪૬	
સીકંદરાબાદ	૪૧૪૮	૬૨૭-૬૨૮		
સીકંદરાબાદ	૪૨૬૬	૬૪૬-૬૫૦		
સીતાપુર	૧૧૭૮	૧૭૧-૧૭૨		
સીતામઢિ	૨૩૩૨-૨૩૩૫	૩૪૬-૩૫૦		
સીતામઢિ	૩૩૭૧-૩૩૭૪	૫૦૧-૫૦૨		
સીધરથ	૩૦૧૩	૪૪૭-૪૪૮		
સીનાર	૪૨૫-૪૨૬	૬૧-૬૨		
સીમર	૩૬૬૬-૩૬૭૦	૫૬૬-૬૦૦		
સીપાર	૧૦૫૩	૧૫૩-૧૫૪		
સીમલાવદા	૩૩૧૫	૪૬૩-૪૬૪		
સીરસ	૨૪૭૧	૩૬૬-૩૭૦		
સીરીઆરી	૨૬૪૪	૩૬૫-૩૬૬		
સોરોડી	૩૦૫૦	૪૫૩-૪૫૪		
સીલદર	૩૦૦૧-૩૦૦૨	૪૪૫-૪૪૮		
સીલગઢ	૩૪૪૭	૫૧૧-૫૧૨		
સીવની	૪૨૦૧	૬૩૭-૬૩૮		
સીવની	૪૨૨૪	૬૪૧-૬૪૨		
સીવાસ	૨૬૫૪	૩૬૫-૩૬૬		
સીવેશ	૨૬૭૪	૪૪૩-૪૪૪	૧૪૪	૨૬૬
સીસરાણા	૭૭૮	૧૧૩-૧૧૪		
સીસારમા	૩૫૨૬	૫૨૫-૫૨૬		
સીસોદરા	૬૩૧-૬૩૨	૬૩-૬૪		

ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.	ગામનું નામ	કોડાનો આંક	કોડા પૂ. નં.	વિ. નં. આમ નં. પૂ. નં.
સોમોદા	૩૬૫૨	૫૪૩-૫૪૪		સોઠવિયા	૨૫૮૬	૩૮૭-૩૮૮	
સુધાગામ	૮૨૧	૧૧૬-૧૨૦		સોજતગઢ	૨૫૬૦	૩૮૩-૩૮૪	
સુખેડા	૩૧૭૦	૪૭૩-૪૭૪		સોજતસીટી	૨૫૪૨-૨૫૫૧	૩૭૬-૩૮૨	
સુજાનગઢ	૨૪૦૮-૨૪૧૦	૩૬૧-૩૬૨		સોજા	૧૨૧૬	૧૭૭-૧૭૮	
સુજાનપુરા	૨૩૪૬	૩૫૧-૩૫૨		સોજગા	૨૭૭	૨૬-૪૦	
સુજાપર	૧૬૨૫	૨૮૬-૨૮૦		સોનઈ	૩૬૮૨	૬૦૧-૬૦૨	
સુજાસુપર મંડી	૩૨૬૫	૪૬૧-૪૬૨		સોનગઢ	૧૭૩૬	૨૫૭-૨૫૮	
સુજાસુપર શહેર	૩૨૬૬	૪૬૧-૪૬૨		સોનગુફા			૪૬૦
સુથાવ	૨૮૩	૩૬-૪૦		સોલાપુર	૪૦૭૭-૪૦૭૮	૬૧૩-૬૧૪	
સુથરી	૧૬૧૨	૨૮૭-૨૮૮	૭૧ ૬૪૧	સોલાપુર	૪૦૬૬	૬૧૭-૬૧૮	
સુદામડા	૧૪૬૩	૨૧૩-૨૧૪		સંખવાલી	૨૮૩૩	૪૨૩-૪૨૪	
સુદાસણા	૧૦૬૦	૧૫૫-૧૫૬		સંખારી	૬૨૬	૧૩૫-૧૩૬	
સુતામ	૩૬૦૧	૫૮૩-૫૮૪		સંગમનેર	૩૬૮૬	૬૦૧-૬૦૨	
સુનેલ	૩૪૪૮	૫૧૩-૫૧૪		સંગેસરા	૩૬૮૬	૫૪૬-૫૫૦	
સુપા (કેડગામ)	૩૬૪૨	૫૬૫-૫૬૬		સંગ્રામગઢ	૩૮૧૦	૫૬૫-૫૬૬	
સુપા (પવારનું)	૩૬૭૭	૫૬૬-૬૦૦		સંજીવ	૩૩૬૬	૫૦૧-૫૦૨	
સુમેર	૨૬૫૩	૩૬૫-૩૬૬		સંડેર	૧૧૩૦	૬૧૫-૬૧૬	૩૮ ૮૧
સુમેરપુર (જૂનું)	૨૭૪૧	૪૦૬-૪૧૦		સધારા	૨૩૬૧	૩૫૩-૩૫૪	
સુમેરપુર (નવું)	૨૭૪૨-૨૭૪૪	૪૦૬-૪૧૦		સાંકરા	૮૬૫	૧૨૫-૧૨૬	
સુરત	૪૬૬-૫૬૮	૭૧-૮૪	૧૦ ૨૬	સાંગરિયા	૨૬૦૩	૩૮૬-૩૮૦	
સુરતગઢ	૨૪૬૫	૩૬૬-૩૭૦		સાંગણપુર	૧૩૩૬	૧૬૩-૧૬૪	
સુરતગઢ (ભાતાપુર)	૪૩૮૦	૬૬૭-૬૬૮		સાંગલી	૪૦૪૦-૪૦૪૨	૬૦૬-૬૧૦	૨૨૨ ૩૮૪
સુરાણા	૨૬૬૧	૩૨૬-૩૩૦		સાંગાનેર	૨૨૬૪-૨૨૬૫	૩૪૫-૩૪૬	
સુરામતા	૨૫૫૫	૩૮૧-૩૮૨		સાંગાનેર	૩૭૫૧-૩૭૫૪	૫૫૭-૫૫૮	
સુરાસન	૮૩૦	૧૨૧-૧૨૨		સાંચીરી	૨૭૦૮	૪૦૫-૪૦૬	
સુરેડા	૧૧૬૦	૧૬૬-૧૭૦		સાંડેરાવ	૨૭૨૭-૨૭૨૮	૪૦૭-૪૦૮	૧૦૪ ૨૧૨
સુવાણા	૩૭૫૪	૫૫૭-૫૫૮		સાંતપુર	૩૦૧૬	૪૪૬-૪૫૦	૧૫૩ ૨૧૭
સુસારી	૩૨૨૭	૪૮૧-૪૮૨		સાંતલપુર	૨૦૦૮-૨૦૧૧	૨૬૬-૩૦૨	
સુરજ	૧૧૬૭	૧૭૫-૧૭૬		સાંતાકુન	૬૭૭	૬૬-૧૦૦	
સૂર્ય પહાડ			૫૦૧	સાંતેજ	૧૩૬૦	૨૦૧-૨૦૨	
સેજપુર	૧૪૬૪	૨૧૩-૨૧૪		સાંચલ	૧૧૮૬	૧૭૩-૧૭૪	
સેજડા	૧૭૧૩	૨૫૫-૨૫૬		સાંચા	૨૪૭૨	૩૭૧-૩૭૨	
સેજિયા	૨૮૮૧	૪૨૬-૪૩૦		સાંચવ	૧૬૨૬	૨૮૬-૨૮૦	
સેમડ	૩૫૮૧	૫૩૩-૫૩૪		સાંધાણ	૧૬૧૨	૨૮૫-૨૮૬	
સેમલિયા	૩૧૪૮	૪૭૧-૪૭૨	૧૭૩ ૩૧૬	સાંભર	૨૨૭૪	૩૪૧-૩૪૨	
સેરજા	૨૮૫૮	૪૨૫-૪૨૬		સાંચા	૧૬૩૧	૨૮૬-૨૮૦	
સેરિયા	૧૨૨૬	૧૭૬-૧૮૦	૪૫ ૭૭	સાંચલતા	૨૬૫૬	૩૬૭-૩૬૮	
સેલવાડા	૩૦૫૬	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૬ ૨૬૮	સાંચિ	૩૧૬૬	૪૭૭-૪૭૮	
સેલાણા	૩૧૫૬-૩૧૫૭	૪૭૧-૪૭૨		સિંધુ	૩૬૫૬	૫૪૫-૫૪૬	
સેવાડા	૨૬૭૩-૨૬૭૪	૩૬૬-૪૦૦	૧૦૨ ૨૧૦	સિંધુપુરી (સાંભરનાથ)			૪૩૬
સેવડી	૩૬૦૮-૩૬૦૯	૫૩૭-૫૩૮		સીમપુર	૩૬૮૦	૫૪૭-૫૪૮	
સેવડી	૨૬૫૬	૪૦૧-૪૦૨	૧૦૩ ૨૧૧				

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. વિ. નં.
સીંગોલી	૩૬૭૮	૫૪૭-૫૪૮	
સીંદર	૨૭૨૯	૪૦૭-૪૦૮	
સીંધોડી	૧૯૧૬	૨૮૭-૨૮૮	
સુંડા	૨૮૩૨	૪૨૩-૪૨૪	
સુંદરિયાણા	૧૪૧૫	૨૦૫-૨૦૬	
સેથીઆ	૪૩૮૬	૬૬૯-૬૭૦	
સોલ	૨૩૭૭	૩૫૭-૩૫૮	
સ્માકરા	૩૦૦૬	૪૪૭-૪૪૮	
સ્વર્ણગિરિ			૪૫૯
હામતીઆ	૧૫૨૨	૨૨૧-૨૨૨	
હાદ	૩૧૧૦	૪૬૧-૪૬૨	
હાણાદા (અણાદરા)	૩૦૫૫	૪૫૫-૪૫૬	૧૫૮ ૨૯૬
હાતનારા	૩૧૫૦	૪૭૧-૪૭૨	
હાનુનીઆ	૩૪૨૩	૫૦૬-૫૦૭	
હાથિયાણા	૩૬૮૩	૫૪૭-૫૪૮	
હાનુમાનમઠ	૨૪૬૬	૩૬૯-૩૭૦	
હામીરગઢ	૩૬૪૮	૫૪૩-૫૪૪	
હરખળના મુવાડા	૧૨૬૨	૧૮૩-૧૮૪	
હરજી	૨૮૬૬-૨૮૬૭	૪૨૭-૪૨૮	
હરડા	૪૨૨૬	૬૪૧-૬૪૨	
હરેશ	૩૭૫૩	૫૫૭-૫૫૮	
હરસોર	૨૫૨૪	૩૭૭-૩૭૮	
હરસોલ	૧૨૫૨	૧૮૩-૧૮૪	
હરસોલાવ	૨૨૫૪	૩૩૯-૩૪૦	
હરસોલી	૧૨૬૦	૧૮૩-૧૮૪	
હર્ષપુર			૨૦૪
હસ્તિકુંડી-હુચુંડી-રાતા મહાવીર	૨૬૭૦	૩૨૯-૮૦૦	૧૦૧ ૨-૬

ગ્રામનું નામ	કોઠાનો આંક	કોઠા પૂ. નં.	વિ. નં. વિ. નં.
હસ્તિનાપુર	૪૨૭૫	૬૫૬-૬૫૭	૨૫૫ ૪૧૭
હાળવઢ	૧૪૫૨	૨૧૧-૨૧૨	
હાટપીપલ્યા	૩૨૬૬	૪૮૭-૪૮૮	
હાડેજ	૩૦૯૬	૪૫૬-૪૫૭	
હાથરસ (સીંટી)	૪૨૬૫	૬૪૯-૬૫૦	
હાપા	૧૩૦૯	૧૯૧-૧૯૨	
હાપુડ	૪૨૭૩	૬૫૧-૬૫૨	
હારીજ	૯૧૧	૧૩૩-૧૩૪	૨૪ ૫૧
હાલો	૩૯૦૮	૫૮૭-૫૮૮	૨૧૪ ૩૭૨
હાલાપુર	૧૯૩૬	૨૯૧-૨૯૨	
હાલામંજલ	૧૯૬૨	૨૯૩-૨૯૪	
હાલોવાડા	૨૯૯૮	૪૪૫-૪૪૬	
હાલીસા	૧૨૧૭	૧૮૫-૧૮૬	
હીરાપુર	૨૦૯	૨૯-૩૦	
હુમલી	૪૦૬૦-૪૦૬૧	૬૧૨-૬૧૩	૨૨૫ ૩૮૬
હુરડા	૨૬૦૯-૨૬૧૦	૩૮૯-૩૯૦	
હુદાબાદ	૪૧૧૪-૪૧૧૫	૬૨૭-૬૨૮	૨૩૪ ૩૯૫
હોશિયારપુર	૩૮૮૨-૩૮૮૩	૫૮૧-૫૮૨	૨૦૬ ૩૮૮
હોસગાબાદ	૪૨૨૩	૬૪૧-૬૪૨	
હાંસલપુર	૩૩૪૮	૪૯૯-૫૦૦	
હાંસોટ	૪૮૯	૬૬-૭૦	
હિમતનગર	૧૨૯૮-૧૨૯૯	૧૮૯-૧૯૦	
હીંગનવાટ	૪૧૮૧	૬૩૫-૬૩૬	
હીંડોન સીંટી	૨૩૭૦	૩૫૫-૩૫૬	

નોંધ :—આ સૂચીમાં જે નાના અક્ષરો (પાછકા)માં ગામોનાં નામો છે, તે માત્ર કોઠાઓમાં આપેલા છે, પરંતુ જે નામો જડા મોટા અક્ષરો (પાછકા બ્લેક)માં આપેલાં છે તે નામો કોઠાઓમાં આપવા ઉપરાંત એ વિશે વિશેષનોંધમાં વર્ણન આપેલું છે, જેમાં ગામ નંબર અને વિશેષનોંધિતો પૃષ્ઠ નંબર પણ સૂચવ્યો છે. વળી, જે ગામોનાં નામો પાતળા નાના મોટા અક્ષરો (સ્ક્રિપ્ટ)માં આપેલાં છે, તે નામો કોઠાઓમાં નથી; કેમકે તે સ્થળો આજે જોના માટે વિસ્તૃત, નામશેષ કે અડિત બનેલાં છે જ્યાં તેનું વર્ણન તે તે પૃષ્ઠ ઉપર નજીકના મુખ્ય ગામના પેટામાં આપેલું છે. પેટામાં આપેલાં ગામનાં નામોની સંખ્યાનંબર ત્યાં આપ્યો નથી, જે અમે સાધેની 'વિશેષનોંધસૂચી'માં તે તે ગામના નામ સાથે દર્શાવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ

વર્ગ ૧ : ઘટનાઓની સાલવાર સૂચી

- વિ. સં. પૂર્વે ઘટના
- ૫૦૦૦ વર્ષની સામગ્રી મોહેન-જો-દારોના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યાનું મનાય છે : ૩૭૨
- ૮ (ઈ. સ. પૂ. ૬)મી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ જ. નો જન્મ બનારસ-કાશીમાં થયો હતો : ૪૩૪
- (ઈ. સ. પૂ. ૮)મી શતાબ્દીમાં મથુરાના જૈન સ્તૂપને ઇરાથી મઠી લેવામાં આવ્યો હતો : ૪૨૪
- (ઈ. સ. પૂ. ૮)મી શતાબ્દીનો જૈન સ્તૂપ અહિંચત્રામાં રામનગર પાસેથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૩
- ૫૦૪ (ઈ. સ. પૂ. ૫૬૧)માં વિશ્વ-માર્ગીએ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી હરી એવા પારંપરિક અનુમાન ઉપરથી જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાનો ઇતિહાસ જૈનોના મૂર્તિપૂજન અને મૂર્તિસાક્ષની રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે એમ માનવું રહ્યું : ૩૨૭
- ૪૫૦ (વીર નિં. સં. ૨૦)માં અવંતીમાં પાલક રાજા મરણ થયો : ૩૦૬
- ૪૫૦ થી વિ. સં. ૭૫૦-૮૫૦ (ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦-૭૦૦) વર્ષ સુધી અહિંચત્રા નગરી આવ્યાદ હતી : ૪૨૨
- ૪૪૬ (વીર નિં. સં. ૨૪)માં અવંતિવર્ધન રાજાએ શ્રી-જન્મસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી : ૩૦૬
- ૪૪૪ માં ઉદાયી રાજા માદીએ આવ્યો એટલે તેની આસ-પાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ મનાય : ૪૭૫
- ૪૨૩ (ઈ. સ. પૂ. ૪૮૦)માં અજંતાથલુ રાજાએ સુનિક અને વસ્સકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા પાટલીપુત્ર-પટણા વસાયું અથવા કિસ્સો બંધાયો એમ જોઈએ 'મહા-વજ્ર'થી જણાય છે : ૪૭૫
- ૪-૫ (ઈ. સ. પૂ. ૪-૫) સૈકાના સ્થાપત્ય સાથે સાચા ધરાવતું શિલ્પ-સ્થાપત્ય એલિસાની ઉદયગિરિ-અંબ્રિગિરિની ગુફા-ઓમાં છે : ૫૦૪, ૫૦૬
- ૪ (ઈ. સ. પૂ. ૪)થી શતાબ્દીમાં જૈનોમાં પ્રચલિત મૂર્તિપૂજન વિષયક ઐતિહાસિક સ્તૂપન ખારવેલના શિલા-લિખિતમાંથી મળી આવે છે : ૪૧૫, ૫૦૬

- વિ. સં. પૂર્વે ઘટના
- ૩૮૬ (ઈ. સ. પૂ. ૪૪૬)માં સુનિવેષણરી વિનયરત્નના કાથે ઉદયન રાજાનું મૃત્યુ થયું : ૪૭૫
- ૩૪૬ (ઈ. સ. પૂ. ૨૮૬) સુધી એટલે લગભગ મહાવીરના સમયથી લઈને એ સંપ્રતિના સમય સુધી કશિયુનો પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો : ૩૭૩
- ૩૨૧ (વીર નિં. સં. ૧૪૬)માં ચંડરામ કલિંગની માદીએ આવ્યો : ૫૦૫
- ૩ (ઈ. સ. પૂ. ૩)જી શતાબ્દીમાં શ્રીસ્તૂલિકાસરિ વિદ્યમાન હતા : ૪૭૬
- (ઈ. સ. પૂ. ૩)જી શતાબ્દીની મૌર્યકાલીન મૂર્તિઓ પટણા પાસેના લોહાનીપુરથી મળી આવી છે : ૪૧૨
- જા (ઈ. સ. પૂર્વે ૩ જા) સૈકાનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો રામગિરિ પર્વતમાં આવેલી જોઈ-મારા ગુફામાં છે, જે ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ ગણાય છે અને અલિસેયોની ક્ષિપિ પથ્થુ ડો. બ્રહ્મપ્પના મતે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીની મનાય છે : ૪૦૩
- ૨૫૪ (ઈ. સ. પૂ. ૩૧૧)માં શ્રીસ્તૂલિકાસરિ પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા : ૪૭૬
- ૨૫૫ થી ૨૨૫ (વીર નિં. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫)માં અમર મહાગિરિએ દશાર્ણકેટ ઉપર તપસ્યા કરી હતી : ૩૧૦
- ૨૫૦ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) લગભગની સાલમાં બનેલી એ પ્રાચીનતમ જિનપ્રતિમાઓ પટણાના અમુલિયમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૬
- ૨૩૧ (વીર નિં. સં. ૨૩૬)માં મગધરાજા અશોકે કલિંગ પર આક્રમ કરી વિજય મેળવ્યો : ૫૦૫
- ૨૨૬ (વીર નિં. સં. ૨૪૪)માં સ્વર્ગસ્થ અસેલા અશોકે કલિંગ પર જીત મેળવી : ૫૦૪
- ૨૨૫ થી ૧૭૬ (વીર નિં. સં. ૨૪૫ થી ૨૬૧) માં આવું સુકસ્તિસરિ અને આર્ચા સુવના ગણિની વચેર વિદિયા આદિમાં રહેલી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓનાં દર્શન માટે પધાર્યા હતા અને ઉત્તરમાં સત્પુરમાં રચ્યા હતા : ૩૦૬, ૩૧૦

- ૨૨૦ (વીર નિ. સં. ૨૫૦) લગભગમાં મહાકાલે પિતા અવતિસુક્રમાલના સ્મારકરૂપે ઉબ્જૈનમાં ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે અવતિપાર્થનાથનું વિશાળ મંદિર બનાવ્યું, જે મહાકાલ મંદિર નામે ખ્યાતિ પામ્યું : ૩૧૦, ૪૨૩
- ૨૧૨ થી ૧૭૫ (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૯ થી ૨૩૨)ના ઝાળામાં પ્રયાગના કિલ્લામાં અશોકસ્તંભ સ્થાપનામાં આવ્યો : ૪૬૬
- ૨૦૬ થી ૧૬૬ (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩ થી ૨૨૩) સુધી આગરા-અગ્રવનના પ્રદેશ ઉપર સમ્રાટ અશોકનો અધિકાર હતો : ૪૩૭
- ૨-૩ (ઈ. સ. પૂ. ૨-૩) શતાબ્દીનાં સંસ્કૃતિમાં હાથે-ગુફામાં અવેશા સમ્રાટ આરવેશના લેખમાં અંકિત છે : ૫૦૧
- ૨ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨)જી શતાબ્દીમાં મહારાજા આરવેશના સામ્રાજ્યમાં ૪૩ જ્યોતીની ઘટનાઓ ઉદયગિરિમાં આવેલા કાશીગુફાના કિલ્લાલેખમાં ઉલ્લેખિત છે : ૫૦૩
- (ઈ. સ. પૂ. ૨)જી શતાબ્દીમાં થયેલા મહારાજા આરવેશે કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધિ આપી અને કારતમાં મથુનાપત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું : ૫૦૩
- (ઈ. સ. પૂ. ૨)જી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપચના રાજામાં કિપર વિશાળ નગર ગણાતું : ૪૨૫
- ૧૯૫ (વીર નિ. સં. ૨૭૫)માં વુડ્ડરાજ કલિંગનો રાજ થયો : ૫૦૫
- ૧૭૦ (વીર નિ. સં. ૩૦૦)માં બિક્ષુરાય કલિંગનો સ્વામી બન્યો : ૫૦૫
- ૧૫૦ માં આરવેશના સમયે કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવતું હતું : ૪૧૫
- લગભગ (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦)ના અક્ષરોમાં લખાયેલો એક મહત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડા. કુહરરને મથુરાથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૫
- ૧૩૩ (વીર નિ. સં. ૨૨૭)માં ક્ષેમરાજ કલિંગનો રાજ થયો : ૫૦૫
- ૧૪૦ (વીર નિ. સં. ૩૩૦)માં બિક્ષુરાય-આરવેશ સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬
- ૧૦૮ (વીર નિ. સં. ૩૬૨)માં રાજા વક્રાય સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬
- ૧૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) લગભગમાં ચક્રવર્તી આરવેશે મધ્યપ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો : ૪૦૩
- ૭૫ (વીર નિ. સં. ૩૮૫)માં રાજા વિદુહરાય સ્વર્ગસ્થ થયો : ૫૦૬

નિષ્કલ્પવંશ

- ૧ પહેલાની સ્વરૂપ મોહન-જો-દારોમાંથી મળી આવેલો માનવામાં આવે છે :

—(ઈ. સ. પૂર્વની) એ જૈનમૂર્તિઓ અને કેટલાંક જૈન પરિકરો આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળેલા છે : ૪૮૩, ૪૮૪

—(ઈ. સ.) પૂર્વે અદિચક્રના જૈન તીર્થના મદિમા જળહળતો હતો : ૪૨૨

—(ઈ. સ. પૂર્વે)ની કેટલીય સદીઓ પહેલાં પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મનો કિલ્લો ગણાતું : ૪૧૨

—(ઈ. સ.)ની કેટલીયે શતાબ્દીઓ પૂર્વે મથુરામાં મૂર્તિનિર્માણ થવા લાગ્યું હતું : ૪૨૬

—(ઈ. સ.) પૂર્વે તથા ઇડોસિયમ સમયના મથુરાના શિલાલેખો એ સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક ખ્યાલ આપે છે : ૪૨૬

—(ઈ. સ.)ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને બંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હોવાનું મળી આવેલાં પુરાતત્ત્વિક પ્રમાણોથી જણાય છે : ૪૧૪

—(ઈ. સ.)ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીમાં સોપારાથી એક આર્મિકા-સાધ્વીઓનો સંઘ રાજગૃહ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યો હતો : ૪૫૪

—(ઈ. સ. પૂ. ૧)ના સૈકાથી અર્ધચીન, ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ કિપરની કેટલીક ગુફાઓને બાદ કરતાં, નથી : ૫૦૬

- ૧ ચૈત્ર સુદિ ૧ ને ગુરુવારે ઉબ્જૈનના રાજ્યને બાદ દેશ નિવાસી મહાશ્વપટલિક પરમ શ્રાવક, સ્વેતાંબર મતના અનુયાયી બાહ્યાણ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયનદ્વારા મહાકાલ મંદિરને ૨૫૫ ગામો સમર્પણ કર્યાની શાસનપટ્ટિકા આપી : ૩૨૪

—માં શ્રીસિદ્ધસેનસુરિએ વિક્રમાદિત્ય રાજ્યની સમક્ષ મહાકાલ મંદિરમાં પધરાવેલા કિંગનો સ્ફોટ કરી બતાવ્યો ત્યારે રાજ્યએ એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અર્પણ કર્યું : ૩૧૦

- ૫૨ (વીર નિ. સં. ૫૨૨)માં આર્થ રક્ષિતસુરિનો જન્મ થયો હતો : ૩૧૮

—(વીર નિ. સં. ૫૨૨)માં દશપુરમાં જન્મેલા આર્થ રક્ષિતસુરિએ અધ્યાપક વિંધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગોમાં વિભાજિત કર્યું : ૩૧૧

- ૭૦ (ઈ. સ. ૧૨૭) અથવા પછીનો સમય કુષાણ રાજ્યનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે : ૮૧૪

- ૧ શા સૈકા (ઈ. સ. ના પ્રારંભ)ની એક શરસ્વતી દેવીની મૂર્તિ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૬

—શા સૈકાની શરૂઆતમાં આર્થ કાલકસુરિએ સુદક્ષિણ રાજ્યને ઉબ્જૈનના સિદ્ધસેન કિપરથી ઉત્પત્તી સેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા : ૩૨૨

- સા સેકા (ઈ. સ. ના પ્રારંભ)માં લખાયેલા લેખ-
વાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી મળી આવી
છે : ૪૨૮
- સા સેકા (ઈ. સ.ની ૨૭ સતાબ્દીના પૂર્વાર્ધ)માં
ભારતમાં આવેલા પ્રેક્ષકોએ અહિંચાતો અહિંચાતો
નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૨
- સા સેકા લગભગમાં આર્થ વચ્ચેનામી ખાલીપુત્રમાં
આવ્યા હતા : ૪૭૬
- સા સેકામાં થયેલા અધિભૂતિમાં 'પદમથુરિય'માં
જણાવ્યું છે કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ક્ષિપ્રક
મહારાજને 'રામાયણ'ની કથાનો ઉપદેશ આપ્યો : ૪૫૭
- સા સેકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન-પૈદ્યમાં
સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતો : ૩૭૪
- સા સેકાનો જૈન મહાકવિ તિરુવલ્લુરનો 'કુરુ-તિરુકુરુ'માં
નામે મંથ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે : ૩૭૭
- સા સેકામાં તદ્દશિલાનો કાંચ થયો એમ પુરાતત્ત્વના
સાધનોથી જણાય છે : ૬૦ ૩૬૪
- સા (ઈ. સ. ના ૧) સેકામાં આર્થ સમિતિમાં
પ્રત્યક્ષીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દક્ષિણ કર્યા
હતા : ૪૦૩
- સા અને બીજા મતે ૫-૬ ફો સેકા અસિદ્ધસેન
દિવાકરનો સમાવેશ હતો : ૩૦૪
- સા સેકા જેટલું પ્રાચીન બદમણી તીર્થ જણાય છે : ૧૩
- ૧-૨ (ઈ. સ. ના ૧-૨) સેકામાં તે જૈનધર્મમાં મધ્ય-
પ્રદેશમાં પોતાનું મધક સ્થાપેલું હોવાનું જણાય છે : ૪૦૩
- ના (ઈ. સ. ૧-૨) સેકાની સોમચુકા રાજચુકાના
વૈભાવપર્વત પર જતાં મહિયાર મહત્તી સામે છે, જેમાં
જૈન શિલાલેખ કાતરેલા જાવાય છે (જે વૈરદેવ અટલે
બાંધું કરીને શ્રીવજ્રસ્વામીનો નિર્દેશ કરે છે) : ૪૬૧
- ૧ થી ૩ શતાબ્દીના વચગાળાના સમયમાં થયેલા વાયકવર્ષ
શ્રીકૃષ્ણસ્વામિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ 'નરવાર્ધ-
સૂત્ર'ની રચના કરી હતી : ૪૭૬
- ૧ થી ૮ મા સેકા સુધી જૈનધર્મ દક્ષિણ ભારતનો સંક્રિયાળી
અને સર્વોપરિ ધર્મ હતો, એમ જૈન સાહિત્યની હકી-
કતોથી જણાય છે : ૩૭૪
- ૧૦૬ (કુશાન સં. ૬)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાથી મળી
આવેલી તે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૨૬
- ૧૦૮ માં શરૂજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મથુરાની (મહુવા)ના
જેટી જાણકારોએ ભગવાન મહાકવિની પ્રતિમા તદ્દ-
શિલામાંથી મેળવી શરૂજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે
સ્થાપન કરી હતી : ૩૫૦, ૩૬૩
- ૧૦૯ (કુશાન સં. ૧૨)ના લેખવાળી મૂર્તિ રામ-હારમાંથી
મળી આવી છે : ૪૨૪

- (કુશાન સં. ૧૨)ની એક જિનમૂર્તિના પચાસન ઉપરનો
લેખ અહિંચાતો મળી આવ્યો છે : ૪૨૩
- ૧૧૪ (વીર નિં. સં. ૫૮૪)માં જોધામહિસે મંદસોરમાં
અબ્દિક સિદ્ધાંતની પ્રશ્નપૂજા કરવાથી તેને સાતમા
નિર્ણયરૂપે ગણવામાં આવ્યો : ૩૧૬
- માં આર્થ શ્રીવજ્રસ્વામીનું કુંજરાવર્તિમિર ઉપર નિર્વાણ
થયું : ૩૧૦, ૩૨૮
- ૧૨૨ (વીર નિં. સં. ૫૬૨)માં આર્થ રક્ષિતસૂરિએ આગમ
સાહિત્યને ચાર અનુયાયમાં વિભાજિત કર્યું : ૩૧૬
- ૧૨૭ (વીર નિં. સં. ૫૬૭)માં આર્થ રક્ષિતસૂરિના સ્વર્ગ-
વાસ દશપુર-મંદસોરમાં થયો : ૩૧૬
- ૧૩૭ (કનિષ્ક સં. ૪૦)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિઓ
અહિંચાતો મળી આવી છે : ૪૨૨
- ૧૪૫ (કુશાન સં. ૪૮)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી
મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અગત્યપથરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૫૩ થી ૨૦૬ (ઈ. સ. ૬૬ થી ૧૫૨) સુધીના કાતરેલા
લેખવાળો એક જૈન મંદિરનો સલામતપ અહિંચાતોમાંથી
મળી આવ્યો છે : ૪૨૪
- ૧૫૫ (કુશાન સં. ૫૮)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી
મળી આવેલી મૂર્તિ લખનૌના અગત્યપથરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૫૭ (કુશાન સં. ૬૦)ની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અગત્યપ-
થરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૫૯ (કનિષ્ક સં. ૬૨, ઇ. સ. ૧૦૪)માં રાહના જૈન સાધુના
પ્રાર્થનાથી જૈન મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી : ૪૧૨
- ૧૬૮ (કુશાન સં. ૭૧)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી
મળેલી મૂર્તિ લખનૌના અગત્યપથરમાં છે : ૪૩૦
- ૧૭૧ (કુશાન સં. ૭૪)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી
મળી આવેલી જિનમૂર્તિ લખનૌના અગત્યપથરમાં છે
: ૪૩૦
- (કનિષ્ક સં. ૭૪)ના ઉલ્લેખવાળી જૈન મૂર્તિ અહિં-
ચાતોમાંથી મળી આવી છે : ૪૨૨
- (કુશાન સં. ૭૪)ની સાલનો જિનમૂર્તિના પચાસનનો
લેખ અહિંચાતોમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૨૪
- ૧૭૬ (કુશાન સં. ૭૬)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠાલી-
ટીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૮
- ૧૭૭ (કુશાન સં. ૮૦)ની સાલની મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી
મળી આવેલી એક જિનમૂર્તિ લખનૌના અગત્યપથરમાં
છે : ૪૩૦
- ૧૮૬ (કુશાન સં. ૮૨)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના
અગત્યપથરમાં છે : ૪૨૦
- ૧૮૭ (કુશાન સં. ૮૩)ની સાલની એક જિનમૂર્તિ લખનૌના
અગત્યપથરમાં છે : ૪૨૦

- ૧૬૨ (કુશાન સં. ૬૫)ના લેખવાળી મૂર્તિ મથુરાના કંઠા-લીલીલામાંથી મળી આવી છે : ૪૨૭
- ૧૬૬ (કુશાન સં. ૬૬)ની સાલનું મથુરાના કંઠાલીલીલામાંથી મળી આવેલું એક જૈન સિંધ લખનાના અન્નમખરમાં છે : ૪૩૧
- ૨ જ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં નહપાન રાજ્ય થયો એમ ઇતિહાસ બતાવે છે : ૩૧૮
- જ (ઈ. સ. ૨) શતાબ્દીમાં બહામી ધર્મ પ્રસિદ્ધ થયો હતો : ૩૮૭
- જ શતાબ્દીમાં કચ્છી નામનો રાજા થયો હોવાનું અનુશ્રુતિઓમાંથી જાણાય છે : ૪૭૭
- જ સૈકાની શ્યામ જિનમૂર્તિ જેને બૌદ્ધ તરીકે ઓળખાવેલી છે, તે કાશ્મીરના પ્રતાપ મુઝિયમમાં છે : ૩૬૪
- જ (ઈ. સ. ૨) સૈકાના આરંભમાં ઇંડોગ્રીક રાજ્યોએ તક્ષશિલાને બંદીના નગરથી હાલી સિરકપમાં વસાવ્યું : ૩૬૪
- જ (ઈ. સ. ૨ જ) સૈકામાં કેઝીનીવમાંએ ક્યુકટમાં જૈનાચાર્ય સિંહનંદિની કૃપાથી મંગવંશની સ્થાપના કરી : ૩૭૪
- ૨-૩ સૈકામાં થયેલા અયોધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસુરિ પાટલી-પુત્રમાં આવ્યા અને તેમણે રાજા મુરુડના માધાનો રાજ કર્યો : ૪૭૬
- જ સૈકાની જૈન આકૃતિઓ પંચમમાં ઇંડસ સ્ટેશન પાસે આવેલી નાગાર્જુન પહાડીમાં નજરે પડે છે : ૩૫૧
- જ સૈકામાં લોહ રાજ્યએ લાહોર વસાવ્યું એમ કોઈ વિદ્વાનનું કથન છે : ૩૫૮
- જ સૈકાનું સ્થાપત્ય કાલાખાગ પાસે આવેલા નાગાર્જુન પર્વતની જૈન શુદ્ધિઓનું છે : ૩૬૫
- જ સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચૈત્ય વિશ્વમાન હોવાનું 'પ્રભાવકચરિત'થી જાણાય છે : ૩૫૦, ૩૬૩
- જ સૈકાની અર્ધપદ્માસનરથ જિનપ્રતિમાઓ કુલપાકના જૈનમંદિરમાં છે : ૩૬૮
- જ સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસુરિ સમેતશિખર તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા : ૪૪૪
- ૨ થી ૧૧ માં સૈકા સુધી મંગવંશી રાજ્યોએ મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૭૪
- મા (ઈ. સ. પૂર્વ ૨ થી ઈ. સ. ૧૧) સૈકા સુધી મથુરામાં જૈન સંસ્કૃતિએ વિશ્વ અને જ્ઞાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ કરી હતી; તેનું જ વર્ણન 'વિવિધતીર્થક્રમ'માં કર્યું છે : ૪૨૫, ૪૨૬
- ૨ થી ૧૨ માં સૈકા સુધી ક્યુકટમાં જૈનધર્મની ઇતિહાસપરંપરા આપાદ રહી : ૩૭૪

- ૨૦૦ વેત્તા પછી શિવલિપ્તસુરિ આચાર્ય 'આચાર્ય-વિવરણ' લખ્યું : ૪૦૪
- ૨૧૪ (ઈ. સ. ૧૫૭, શક સં. ૭૯)માં દેવાએ અંધાવેલા સૂર્ય મથુરામાં હતો એવો શુદ્ધરનો મત છે : ૪૨૮
- ૨૧૧ માં શ્રીમાનદેવસુરિનો સ્વર્ગવાસ થયો એમ તક્ષશિલાનો ભંચ ત્રીજા સૈકામાં થયો એમ માની શકાય : ૩૬૪
- માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા શ્રીમાનદેવસુરિએ તક્ષશિલામાં ફેલાયેલા મહામારીના રોગનું નિવારણ નાડેસથી 'લક્ષુસાંતિ' નો પાઠ મોકલી કર્યું હતું : ૩૫૦
- ૨૬૨ (શક સં. ૪૨૭)માં વિશ્વમાન જ્યોતિષી બદ્યાદુ અને વરાહમિહિર નામક બંને ભાઈએ જૈન દીક્ષા સ્વીકારી, તેમાંના શ્રીબદ્યાદુસ્વામીએ દક્ષિણના પ્રદેશમાં જૈન-ધર્મનો પૂન પ્રચાર કર્યો : ૩૭૪
- ૩ જ સૈકામાં તુરુગાએ તક્ષશિલાનો ભંચ કર્યો : ૩૫૦
- જ સૈકામાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસુરિનો જન્મ અયોધ્યામાં થયો હતો : ૪૬૭
- જ સૈકાની આસપાસમાં થયેલા શ્રીપાદલિપ્તસુરિએ પ્રતિજ્ઞાનના રાજને રાજસભામાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો : ૩૭૪
- જ (ઈ. સ. ૩) સૈકામાં કુષાણેશ્વર સિરકપ નગર ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો : ૩૬૪
- જ (ઈ. સ. ૩) સૈકામાં તક્ષશિલાનો ભંચ થયો એમ જૈન અનુશ્રુતિઓ બતાવે છે : ૩૬૪
- જ સૈકામાં જ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાયો હોવાનું અનુમાન છે : ૪૧૬
- ૩૫૭ થી ૩૭૦ (વીર નિ. સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦)માં માથુરીવાચના ધર્મ હતી એમ પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી નોંધે છે : ૪૨૬
- ૩૬૨ થી ૪૫૭ (ઈ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના માળાનો, અલ્લાહાબાદના કિલ્લામાં આવેલા અશોકસ્તંભ ઉપર સમુદ્રગુપ્તનો લેખ વિશ્વમાન છે : ૪૬૯
- ૪ થી શતાબ્દીમાં મથુરા જૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું : ૪૨૬
- ૪-૫ થી શતાબ્દીમાં આજનું બિહારશરીફ બિહાર-ઉદ્દેશપુરના નામે ઓળખાતું ત્યારે સમૃદ્ધ રથજી હતું : ૪૭૩
- ૪ થી ૧૦ (ઈ. સ. ૪ થી ૧૦)માં સૈકા સુધીના દક્ષિણના પૂર્વ કિનારાના પશ્ચિમ રાજ્યોએ જૈનધર્મી હતા : ૩૭૭
- ૪૩૮ (૪૨૧૧ ગુ. સં. ૧૦૬) માં આર્ચ બદરાખાના સુનિ શંકરે ઉદયગિરિની વીસમી શુદ્ધિમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૧૧, ૩૨૭
- ૪૬૭ (ઈ. સ. ૪૧૦) માં ચીનીવાની શાહિયાને કુંડલપુર-નાથંદા રથજીને સાધારણ ગમ્મડાએ બેસું હતું : ૪૪૮
- ૪૭૮ (ગુપ્ત સં. ૧૪૬) નો એક જૈન લેખ મેરખપુર જિલ્લાના કાકામંથી મળી આવ્યો છે : ૪૧૨

૪૮૧ થી ૫૧૧ (ઈ. સ. ૪૨૪ થી ૪૫૪) સુધી રાજ્ય કરનાર શકાદિપ કુમારજીપતિનું આન નાથદાના સ્થળ પર આકર્ષાયું : ૪૪૮

૪૮૧ (શુ. સં. ૧૫૯) માં બાલકજી દંપતીએ વટગોહરી વિહારના અર્ધતરી પૂજા માટે દાન આપ્યાનું એક તામ્રપત્ર પહાડપુરથી મળી આવ્યું છે : ૪૧૩

૫ મા સેકામાં મૃગેશવર્માએ કાલચંગ નામક ગામ આર્જત મંદિરો, ચેતપટ મહાશય સંઘ અને નિર્મથ મહાશયો માટે સંઘને અર્પણ કર્યું હતું : ૩૭૫

-મા સેકાના મૃગેશવર્માના ગુફાલેખથી જણાય છે કે, ચેતપટ આચાર્યો પશુ દક્ષિણના પ્રદેશમાં પર્વત સંપ્રદાયમાં વિહરતા હતા : ૩૭૫, ૩૭૮

-મા સેકામાં શ્રીસુભદ્રસરિની સત્તા હતી એમ પદાવલીઓના આધારે જણાય છે : ૩૩૭

-મા સેકા લગભગમાં રચાયેલા 'વસુદેવહિંદી' માં ઉલ્લેખ છે કે, કુરુજનપદ (અભસ્થલ) માં હરિતનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા : ૪૬૪

-મા સેકામાં મહાનાથ કવિએ 'મહાવશ કાવ્ય' રચ્યું, જેમાં સિંહલદ્વીપમાં જૈન આચાર્યો વિહરતા હોવાનું અને જૈન મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૩૭૮

-મા સેકા પૂર્વ પહાડપુરના મઠ જૈનોએ બનાવેલો હતો એમ પ્રમોદલાલ પાલ જણાવે છે : ૪૧૩

-મા સેકામાં રાજગૃહમાં આવેલા ચીનીયાત્રી ફાદિયાને એ નગરને ખસ્ત હાલતમાં જોયું હતું : ૪૫૪

-મા શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી ફાદિયાને સારનાથના સ્થળની નોંધ લીધી છે : ૪૩૭

-મા સેકાના ચીનીયાત્રી ફાદિયાને આવસ્તીનું વર્ણન કરેલું છે : ૪૮૨

-મા સેકામાં હજોએ મથુરાના જૈન સ્તૂપને તોડી-ફેંડી નાખ્યો : ૪૨૫

૫-૬ સેકામાં રચાયેલા 'વસુદેવહિંદી' ગ્રંથમાં શૌરીપુરની સ્થાપના સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે : ૪૩૧

૫૩૫ (શુ. સં. ૧૫૯, ઈ. સ. ૪૭૮) નું એક તામ્રપત્ર પહાડપુર સ્તૂપમાંથી મળી આવ્યું છે જે ત્યાં જૈન મંદિર હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે : ૫૦૦

૫૭૨ (ઈ. સ. ૫૧૫) નો શિલાલેખ ગ્વાલિયરમાં આવેલા સૂર્યમંદિરમાં છે : ૪૧૬

૬ શ્વેતશીલામાં ચૌલુક્ય રાજા પુલકેશી (પહેલા) એ પલ્લવો પાસેથી બદામી લઈ લીધું : ૩૮૭

-શ્વેતશીલામાં શ્રીવૃક્ષસરિ વિષ્ણુના હતા : ૪૨૩

-શ્વેતશીલામાં હજોના નામક મિહિરકુલે સારનાથ પર આકર્ષાયું : ૪૬૭

-શ્વેતશીલામાં જિનમૂર્તિ એ સ્થાપના થઈ મળી આવેલી તે પદ્મનાભ મુરિયમમાં છે : ૪૮૦

૭-૮ શ્વેતશીલામાં જિનમૂર્તિઓ તાલનપુરના જૈન મંદિરમાંથી લાગે છે : ૩૨૦

૬૦૭ (ઈ. સ. ૫૫૦) માં ભરાયેલી શ્રીજ્યેતસ્વામીની મૂર્તિ અકોટામાંથી મળી આવી છે : ૩૨૭

૬૧૨ ના ચૈત્ર સુદિ ૫ ને મંચગવારે મંડપદુર્ગના અખબાગે રહેલા તારાપુરના શ્રીપાર્શ્વ જિનાશયમાં ધનકુબેર શાહ ચંદ્રસિંહ અને તેની પત્ની જમનાએ પુત્રના કષ્ટમાં અર્ચે શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનમિત્ર ભરાવ્યું અને તેની શ્રીજ્યેત્સ્વમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી, એવા લેખ તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાશયની મૂર્તિ પર છે : ૩૧૧, ૩૨૦, ૩૨૨

૬૪૨ (શક સં. ૫૦૭) નો એક શિલાલેખ એકોટના જૈન ગુફામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૬૫૭ થી ૬૮૨ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫) માં ચમેલા પલ્લવ સમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મા (પહેલા) સિત્તાનવાસનું જૈન ગુફામંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૦

૬૮૦ માં કુલ્પાકમાં શંકરગણ રાજાએ ભવ્ય મંદિર બંધાવી તેના નિર્માણ અર્થ માટે તારા ગામનું શાસન લખી આપ્યું : ૩૬૬

૬૮૬ (ઈ. સ. ૬૨૬) માં ચીનીયાત્રી હુએનસાંગે લાંદક-ભદ્રાવતીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૦૭

૬૮૧ (શક સં. ૫૫૬) નો એક શિલાલેખ એકોટના જૈન ગુફામંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૮

૭ મા સેકામાં શંકરગણ નામના રાજાએ કુલ્પાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, શ્રીમાણિક્યસ્વામીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી : ૩૭૬, ૪૦૪

-મા સેકાની બે અર્ધપદ્માસનસ્થ ખંડિત જિનમૂર્તિઓ અખાવાસલ ગામના સીમાડે પડેલી છે : ૩૬૨

-મા સેકાની બે અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ બેઝવાડાના મુરિયમમાં છે : ૩૬૪

-મા સેકાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ, જે દેવીચત્રામથી મળી આવેલી, તે બદાસના સેત્રલ મુરિયમમાં છે : ૩૬૦

-મા સેકામાં સં. રત્ના શેઠ કાસ્મીરથી સંઘ લઈને ગિરનાર તીર્થની યાત્રાએ ગયા હતા : ૩૬૪

-મા સેકામાં વૃદ્ધભોજ રાજા હતો એમ મનાય છે : ૩૨૪

-મા સેકા સુધી રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપર આવેલા કાલશિલા નામના વિશાળ અટ્ટાણ ઉપર નિર્મથ મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરવા આવતા એમ હુએનસાંગની નોંધથી જણાય છે : ૪૬૦

-મા સેકામાં તક્ષશિલામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનસાંગે તક્ષશિલાના ધર્મમઠ જૈન તીર્થને બોદીનું બતાવ્યું છે : ૩૫૦

—મા સૈકામાં ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે બદામીમાં આવ્યો ત્યારે ચૌલુક્ય રાજાએનો અમલ હતો : ૪૮૭

—મા સૈકામાં દક્ષિણમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે સુધી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પાયો ઉત્તરોત્તર ૬૬ બનતો ગયો હતો : ૩૭૪

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે આવસ્તીને વેરાન દશામાં નિહાળી હતી : ૪૮૨

—મા સૈકામાં ભારતયાત્રાએ આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે અને તે પછીના ઇસ્તેએ નાલંદાના વિદ્યાલયની સંપત્તિ રિથિતિનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૪૮

—મા સૈકામાં ભારત આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે અહિંચજ્ઞાના નાગધરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૨૩

—મા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે સારનાથમાં ૩૦ બૌદ્ધ વિહારો જોયા હતા : ૪૩૭

—મા સૈકામાં ભારતમાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીચૂલભદ્રના નિર્વાણ સ્થળનો અને કમલદ્રહમાં પાંખડીઓના રહેઠાણ સ્થળ—ઉપાશ્રયનો નિર્દેશ કર્યો છે : ૪૭૭

૭—૮ મા સૈકામાં પશ્ચિમી ચૌલુક્યોની રાજધાનીનું શહેર ચૈહોલ હતું : ૩૮૮

—મા (સને ૭—૮) સૈકા સુધી માલવા અવતિના નામે ઓળખતો હતો : ૩૨૨

—મા સૈકા પછી બંગાળમાં થયેલી કોષ રાજકાંતિ કે ધર્મકાંતિને ભોગ જૈનો થયા હશે : ૪૧૫

—મા સૈકામાં (ઇ. સ. ૭—૮) પહાડપુરનો સોમપુરીય બૌદ્ધ વિહાર રમવામાં આવ્યો, તે અગાઉ અહીં જૈન મંદિર હતું : ૫૦૦

—મા સૈકા પછી ૧૨ મા સૈકા સુધી કુલ્પાક તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પ્રસાર થતું પડ્યું : ૩૬૬

૭૦૩ માં તુવર અનંગપાલે દિલ્હી નગર વસાવ્યું; એમ એક હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પત્ર પરથી જણાય છે : ૩૫૨

૭૦૭ (ઇ. સ. ૬૫૦) લગભગમાં બદામીમાં જૈન મુકામદિર બંધાયું હોય એવું અનુમાન છે : ૩૮૭

૭૩૩ લગભગમાં શ્રીજિનદાસ ગણિએ ‘આવસ્યકચૂર્ણિ’ની રચના કરી : ૮૨૦ ૩૧૮, ૩૨૬

૭૬૩ (સને ૭૩૬) અનંગપાલ પહેલાએ દિલ્હી વસાવ્યું એમ કનિંગહામ કહે છે : ૩૫૨

૮ મા સૈકામાં મેવાડના ગુહિલવંશી બાપા રાવલે ચિતોડના કિલ્લા ઉપર પોતાનો અધિકાર કર્યો : ૩૩૯

—મા સૈકાની પ્રતીત થતી એક લાલ પથ્થરની જિનમૂર્તિ લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

—મા સૈકાની ત્રણ જિનમૂર્તિઓ જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકામાં બનેલું એક ધાતુનું ધર્મચક્ર પટણાના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

—મા સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા સ્વ. બાણ પૂરણમંદળ નાહરને સમીના ખેડામાંથી મળી આવી હતી; જે આજે કચકતાના ધરમતલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા નાહર—સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૬૬

—મા સૈકામાં પહાડપુરનો જૈન મઠ બૌદ્ધોના સોમપુર વિહારમાં પરિવર્તન પામ્યો : ૪૧૩

૮—૯ મી શતાબ્દીમાં શ્રીહરિભદ્રસિરિ હમાત હતા : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીનો એક પાંડચ શિલાલેખ, જે તામિલ ભાષામાં છે, તે સિતાનવાસલના મુકામદિરની બહાર એક શિલા ઉપર છે : ૩૯૨

—મી (ઇ. સ. ૯ મી) શતાબ્દીમાં થયેલા મંડનમિશ્ર મિથિલામાં રહેતા હતા : ૪૮૫

—મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ધસાતું ધસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું : ૪૭૭

—મી શતાબ્દીની શ્રીપાર્શ્વનાથ જગવાનની પ્રતિમા રાજગૃહના ઉદયગિરિ ઉપર આવેલા મંદિરમાં મૂળ-નાયકની સામેની દેરીમાં બિરાજમાન છે; તેમજ બીજી દેરીઓમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓ પણ એ જ સમયની જણાય છે : ૪૫૯

—મી શતાબ્દીની કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓ રાજગૃહમાં આવેલા વૈભવપર્વત અને ઉદયગિરિ ઉપર છે : ૪૧૩

૮૦૭ માં આમ રાજનો જન્મ થયો હતો : ૪૧૬

૮૧૦ લગભગમાં રાષ્ટ્રકૂટપરીય પ્રથમ કૃષ્ણરાજે ઇલુરામાં કૈલાસગુફા બંધાવી : ૩૬૯

૮૧૭ (ઇ. સ. ૭૬૦) સુધી પૂરીય અને પશ્ચિમના ચૌલુ-ક્યોએ બદામી ઉપર રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૮૧૭ થી ૧૦૩૦ (૭૬૦ થી ૯૭૩) સુધી બદામીમાં કલચૂરીઓએ રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૮૨૬ માં શ્રીચંપબદ્ધિસિરિએ મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

૮૫૭ થી ૮૮૪ (ઇ. સ. ૯૧૪ થી ૯૪૧) ની વચ્ચે પંવાર વૈગિસિહ બીજાએ શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારથી મારી જગાડ્યા અને તેણે નવું ધારા નામે નગર વસાવ્યું : ૩૩૨

૮૫૮ થી ૧૧૩૦ (ઇ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩) સુધી ચાહવ વંશના રાજવીઓ ચાંદોડ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા : ૩૮૧

૮૭૨ થી ૯૧૭ (ઇ. સ. ૮૧૫ થી ૮૬૦) માં બિહારમાં રાજ્ય કરતા ગોપાલ રાજાએ બિહારને ફરી વસાવી મગધનું પાટનગર બનાવ્યું : ૪૭૪

૮૩૨ થી ૮૩૪ (ઈ. સ. ૮૧૫ થી ૮૧૭)માં સંભવ કરતો રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘવર્ષ (પહેલો) જૈનાચાર્ય જિનસેન અને તેમના શિષ્ય સુલ્ક્યદ્રનો ઉપસાદ હતો : ૩૩૫

૮૬૫ માં કાળધર્મ પામેલા શ્રીમપ્પભદ્ધિસરિએ જોમ મયુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તેમ શૌરીપુરનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો : ૪૩૨

-માં આમ રાજાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો : ૪૧૬

૯ મા સૈકાથી પહેલાં મહાબાહુના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી. ૩૨૯

-મા સૈકામાં શ્રીમપ્પભદ્ધિસરિએ મયુરાના જૈન સ્તૂપનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૫

-મા સૈકામાં આમરાજ થયો : ૩૧૧

-મા સૈકામાં થયેલા કનોજના રાજા નાગાવલોક, જેને જૈનો આમરાજના નામે ઓળખે છે, તેનો જ્વાલિયર પદ અધિકાર હતો : ૪૧૬

-મા સૈકામાં થયેલા કનોજના આમરાજએ રાજમુદ્ધ ઉપર ચડાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી તેને ઘેરા ધાલ્યો હતો : ૪૫૪

-મા સૈકામાં થયેલા શ્રીમપ્પભદ્ધિસરિ સમેતશિખર તીર્થની હમેશા યાત્રા કરતા હતા : ૪૪૪

-મા સૈકામાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજાઓએ હિદાબાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં માદી બદલી : ૩૭૫

-મા સૈકાની એક જિનમૂર્તિ જે પલામુ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

-મા સૈકા લગભગની જૈન ગ્રંથો આવીસ ગામથી ૧૨-૧૪ માઈલ છેટે આવેલા પહાડમાં પિત્તલખોરા નામે પ્રસિદ્ધ છે : ૪૮૧

-મા (ઈ. સ. ૯) સૈકા પહેલાંની કોઈ પુરાતન વસ્તુ ભુવનેશ્વરમાંથી મળી આવતી નથી : ૫૦૧

-મા સૈકા (૧) માં કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા શ્રેષ્ઠી સિદ્ધરાજના વંશજ કુંડલક અને કુમારે આં અમલચંદ્રસરિના હસ્તે કરાવી : ૩૫૦

-મા સૈકા (૩૦ સપ્તર્ષિ સંવત) ના લેખવાળી જિન-પ્રતિમા કાંગડાના ઇંદ્રેશ્વર મંદિરમાં છે : ૩૬૧

૯-૧૦ મા સૈકાની કરીમરી કુકશમહની જગ્યાએ છે, જે મૂળમાં જૈન મંદિર હોવાનું પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે : ૪૦૪

-મા સૈકાની દેવનગરી લિપિમાં કાલેશ્વર લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા વૈભાસગિરિ ઉપર જારત સરકારના સંરોધનઆલ્પની કચેરીમાં છે : ૪૬૨

-મા સૈકાની લેખવાળી મૂર્તિઓ પશુ જગતનીના અગમ્યમધ્યમાં છે : ૪૧૬

૧૦૬ મા આવાહ સુદિ ૧૦ ને સુરવારે અમલચંદ્ર રાજાએ

ફિલી નમર વસાવ્યું જેમ કવિ કિસનદાસ કહે છે : ૩૫૨

-માં જે પ્રતિમા પૂલેવામાં પ્રગટ થઇ તે પ્રતિમા મૂલે બડોદામાં હતી, તે જ આજે કેશરિયાજી તીર્થમાં મૂળ-નાયકરૂપે પૂજનમાં છે : ૩૪૫

૯૩૨ (શક સં. ૭૯૭) માં પૃથ્વીવર્માએ પોતાના રાજ્યા-લિપેક વખતે જૈન મંદિરને દાન કર્યું : ૩૭૫

૯૩૨-૯૩૩ ની સાલના ભોજદેવના એ શિલાલેખો જ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે : ૪૧૬

૯૪૭ (ઈ. સ. ૮૯૦) ના રાજકાળ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલનો હોવાનું મનાય છે : ૫૦૦

૯૫૩ થી ૯૯૮ (ઈ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫)માં ભોજરાજ માલવાનો રાજા હતો : ૩૨૯

૯૫૭ (ઈ. સ. ૯૦૦)નો મયરપ્પજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૯૫૯ (શક સં. ૮૨૪)માં એક વૈષ્ણે માલગુડ (ધારવાડ જિલ્લા)ના એક જૈન મંદિર માટે દાન કર્યું : ૩૭૫

૯૬૫ (અને ૧૦૨૨)માં રાજમહુદ્રીમાં રાજરાજ ગ્રાહીએ આવ્યો, તે પછી દક્ષિણમાં જૈનધર્મને વધુ ક્ષતિ પહોંચી : ૩૭૪

૯૮૨ (ઈ. સ. ૯૨૫)ના હંસપ્પજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૯૯૪ માં વિદ્યમાન શ્રીઉદ્ધોતનસરિ શૌરીપુર તીર્થમાં ચાલાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨

૧૦ મા સૈકા પહેલાંની ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ હિદાબાદના મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૫

-મા સૈકા પહેલાંની એક શ્રીમપ્પભદ્ધેવની અર્ધપદ્માસ-નરથ મૂર્તિ મદાસથી ૧૦ માઈલ દૂર પડિલ નામના સ્થળે આવેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૦

-મા સૈકામાં શ્રીઉદ્ધોતનાચાર્યે રચેલી 'કુવલપ્રાણ'માં દ્રણ્ય જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૮૧૬

-મા સૈકાની એક ધાતુપ્રતિમા દિલ્હીના કિનારી બજારમાં નવઘરા મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીસુભતિનાથ મંદિરના મેડા ઉપર છે : ૩૫૪

-મા સૈકાની એક જિનમૂર્તિ, જે માનસૂચ જિલ્લાના પલામુ સ્થાનથી મળી આવેલી તે પટણના મ્યુઝિયમમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૯

-મા સૈકાની એક જિનપ્રતિમા, જે ચૈત્યાથી મળી આવેલી તે પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

-મા સૈકાની એ પદ્મમૂર્તિઓ પટણના મ્યુઝિયમમાં છે : ૪૮૦

-મા સૈકાની સ્વામ પાવાણીને એકમૂર્તિઓ અમોઘના જિનમંદિરમાં જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજનમાં છે : ૪૬૮

-મા સૈકાના જૈન અવશેષ બાકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વી ભાગમાંથી ૬૦ જે. સી. ફેચે શોધી કાઢ્યા છે : ૪૧૪

-મા સૈકાની જે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ સમસીના જિન-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૨૦

-મા સૈકાની ત્રણ પ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વજિન મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૪૭૮

૧૦-૧૧ મા સૈકામાં માળવાના મુંજ અને ભોજ રાજાઓના સમયમાં જૈનાચાર્યો તેમની રાજસભ્યાને શોભાવતા હતા : ૩૧૧

-મી સદીમાં રાજા મુંજ અને ભોજના સમયમાં જૈના-ચાર્યોએ માલવા-ઉજ્જૈનીમાં સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો : ૩૨૫

-મી શતાબ્દીની ૧૫-૧૬ જિનમૂર્તિઓ, જે ચૌસાથી મળી આવેલી તે પટણાના અ્યુદ્ધિયમમાં છે : ૪૮૦

-મી શતાબ્દી સુધી જે પર્વતો કુમારગિરિ અને કુમારી-ગિરિ નામે ઓળખાતા તે અત્યારે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ નામે ઓળખાય છે : ૫૦૪

-મા સૈકાની ફેટલીક ગુફાઓ ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપર છે : ૫૦૬

-મા સૈકામાં આગરાના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન એ સૈકાની મળી આવેલી મૂર્તિ પશુ કરાવે છે : ૪૩૮

૧૦ થી ૧૬ મા સૈકા સુધીમાં મળી આવતાં સાહિત્યિક પ્રમાણો દિલ્હીમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે : ૩૫૪

૧૦૦૭ (ઇ. સ. ૬૫૦) નો મકરધ્વજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૦૨

૧૦૦૮ થી ૧૦૧૦ ના આગ્રુ રાવલના શિલાલેખો મળી આવે છે : ૩૩૫

૧૦૨૨ ના કામળ્યુ સુદિ ૫ ને શરુવારે શ્રેષ્ઠી સુરાજની વિદ્યમાન તામાં શ્રીવપ્તજિસુરિએ તુંગીયાપત્તનમાં જિનમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી એવો લેખ તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી શ્રીપાર્શ્વજિન પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૨૦

૧૦૨૬ માં શ્રીયશોભદ્રસુરિનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાં હર્ષ-પુરમાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી : ૩૩૫

૧૦૩૦ (ઇ. સ. ૬૭૩) માં રાજા તૈલપદેવે કક્કાલને હરાવી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું અને જૈનધર્મ પર પ્રહારો શરૂ થયા : ૩૭૫

૧૦૩૨ (ઇ. સ. ૬૭૫) નો સુધાનધ્વજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૩૭ (ઇ. સ. ૬૮૦) માં મહામાત્ય ચામુંડરાયે શ્રવણગેહ-ખોદામાં શ્રીઅશ્વિનેમિતું મંદિર અને પહાડમાં કોરીને

ખોદામંદિરની વિશાળકામ (૬૦ ફીટ લેન્ગ્થ) પ્રતિષ્ઠા મનાવી : ૩૭૫

૧૦૩૯ નો એક શિલાલેખ કરેડાના જિનાલક્ષ્મી એક દેરીની બારસાખમાં છે : ૩૪૪

૧૦૪૦ લગભગમાં શ્રીવર્ધમાનસુરિ દિલ્હીમાં પધાર્યા હતા એમ 'ગણધર સાર્ધસતક' થી જણાય છે : ૩૫૨

૧૦૫૭ (ઇ. સ. ૧૦૦૦) નો સુહરીધ્વજ રાજાનો લેખ આવસ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યો છે : ૪૮૨

૧૦૬૧ (ઇ. સ. ૧૦૦૪) સુધી અહિંચત્રા નગર આગ્રાદ હતું : ૪૨૪

-(ઇ. સ. ૧૦૦૪) માં ચોલ રાજા રાજન્દ્રે ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને છતી લીધા પછી એ વંશ અને જૈનધર્મને બારે દાનિ પહોંચી : ૩૭૫

૧૦૬૩ ની સાલના લેખવાળી શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની મૂર્તિ આગરામાં નદી અને કિલ્લા તરફના દરવાજાની વચ્ચેથી જૈન મંદિરના સ્તંભોની દ્વારમાંથી મળી આવી હતી : ૪૩૮

૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧ સુધીના ભોજ રાજાના રાજકાળમાં વાહિ-વેતાલ શાંતિસુરિએ ભોજની રાજસભામાં ૮૪ વાદીઓને છતી લઈ ભોજ પાસેથી ૮૪ લાખ માળવાના સિકા મેળવ્યા હતા : ૩૧૧

૧૦૭૨ ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા સ્વ. બાણુ પૂરણ્યદંજ નાદરને ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી, જે કલકત્તામાં ધરમ-તલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના નાદર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૬૭

૧૦૭૬ ના કાર્તિક સુદિ ૧૨ ના લેખવાળી જિનમૂર્તિ લખનૌના અગ્નયનધરમાં છે : ૪૨૦

૧૦૭૭ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિ સ્વ. બાણુ પૂરણ્યદંજ નાદરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી મળી આવી હતી, જે કલકત્તાના ધરમતલા સ્ટ્રીટમાં આવેલા તેમના શ્રીનાદર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે : ૪૬૬

૧૦૮૪ (૬૪૬) ના લેખવાળી એક મુખમહેવની મૂર્તિ શૌરીપુર-માંથી મળી આવેલી, જે કાલાંઈલે આગરા મોકલી આપી હતી : ૪૩૩

૧૦૮૫-૧૦૮૮ માં રાજા ઈન્દ્રચંદ્ર કાંગડામાં વિદ્યમાન હતો, જેણે ત્યાં ઇન્દ્રચંદ્ર મંદિર બાંધવું હતું : ૩૬૧

૧૦૮૮ માં બાણુ ઉપર વિમલવસંકીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હીપતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું : ૩૫૩

૧૦૯૩ ના વૈશાખ સુદિ ૭ નો લેખ લક્ષમણી તીર્થના મૂના-શ્રીપદપ્રભત્તવામીના પચાસન ઉપર છે : ૩૧૩

૧૧ મા સૈકાથીયે પ્રાચીન આચાર્ય-આમાટ યામ હોય એમ જણાય છે : ૩૩૫

-મા સૈકામાં પરમાર્કત ફવીશર ધનપાલે 'સત્યપુરમંદર

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

— ११ —

[illegible]

—या मैदानी कोष पद्मावती देवीची मूर्ति पदव्या
मुक्तिमार्ग्यां ४ : ४८०

—બા. સેકા. મણીના દિલ્હીના જોનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો
પ્રમાણ જોનોના આકલિતક ઉલ્લેખો પરથી મળ્યુવા.
મળે છે : ૩૫૨

—भा. सैकशा. मन्त्रालय गिफ्टनवीये सरनाथ छाती
वीथी : ४३७

— श्री सैकशा श्रीप्रद्युम्नसरिभे आशिषरना राजन्ने
पितृनी वादसक्तिथी रञ्जित हर्षो हतो : ४१६

—સા સેકા પછી મથુરામાં જોનવર્મની આમંત્રી થયા
જોવાનું છે : ૪૨૬

૧૧ - ૧૨ મી સદીમાં યજ્ઞેવા ઓદ્ધર્ણ કવિએ લેખના "નિષકાચ્ય"
-માં પિત્રારના આપકાની વ્યવસ્થા બાદિતી ઉપમાન-
કારા સુચન કર્યું છે : ૪૭૪

—મી શતાબ્દી બ્રાજમમાં દિલ્હીમાં બાધાયેલું એક જૈન મંદિર આજે કુતુબુદ્દીન મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયું છે; જેમાં જૈન મૂર્તિઓ અને સ્થાપત્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે : ૩૫૫

—માં એકાવી મૂર્તિ કુળપાત્રના વિનયમંદિરમાં છે : ૩૬૭

—મી સત્યાગ્રહીની વિધિવાજો લેખ : અનુવાદની પ્રકા.
નં. ૪માં ઉ : ૩૮૩

૧૧ થી ૧૪ મી સતાબ્દી સુધીમાં દેશમાં જે આક્રમણો થયા, તેનાથી મકાનો અને દેવાલયોનો જે નુકસાન થયો તેમાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી : ૭૧૨

૧૧૦૦ લક્ષ્મણમ્ મુનાલીનું શ્રીગાદીશ્વર ગિનાલય બંધાયેલું
કે : ૨૪૫

११०२ भा. असेना. श्रीनमिन्द्रा. शोरीपुर. तीर्थ. मा. म. म.
अ. म. म. : ४०२

१५०० (सन् १०५०)सि. जयनारायण ताम्बल ताम्बल सरदार
जिन्हीरी स्थापना इति नाम श्रीगणेश विद्याधर
कलेवे प्र. १५५२

११०० बी ११४ (ड. से. १९२० बी ११००) का निष्पन्न
संस्कृत-संस्कृत शब्दकोश में प्रकाशित की चेतानी
[११०० बी ११४] १. ११००

Page 10 of 10

[illegible]

1994 年 12 月 15 日

[illegible]

૧૯૨૪ ની સાલની એક શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા મુદ્રિત આવૃત્તિના
ખાદકામર્ભાવી મળી આવે છે : ૪૨૪

૧૧૨૫ ની સાલની એક શ્રીનિમિત્તાય પ્રજ્ઞાની મુર્તિ આવતીના
બાહ્યભાગથી મળી આવી છે. ૪૨૩

૧૧૩૨ ની સાથની એક જિનમૂર્તિ લાખતોના મુળમુખપ્રમુખી
ક્ર : ૪૨૧

૧૧૩૩ નો સેપ બાંહેધના ચડિયાના મહિરમાંથી મળે છે : ૪૦૭.

—ની સાલની એક શ્રીવિમલનાથ પ્રભુની મૂર્તિ આવ-
સ્તીના ખોદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૯૩

૧૧૩૮ ના લેખવાળી એક જિનમતિ લખનાર અજાણ્ય-
ધરમાં છે : ૪૨૦

१९४२ ना भद्रा सुदि य ने रविवारना राश विष्णुसुहृत्वा
भद्रावारी श्रीमन्महेश्वरिणे सिरपुर - आंतरिक्षावारी
प्रतिष्ठा करी : ४०५

११५० (ध. सं. १०६३) मां ज्वालिपरमां ज्येष्ठं सुप्र. करीमरी-
मुक्तं जैनमस्तिरुं निमिष्यु यत्तुं; ज्येष्ठं वरमुत्तमं नोधि
छे : ४१७

૧૧૫૬ ના મહા સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારના લેખવાળી પ્રાગ્ભતિકા
પંચમમાં આવેલા છરાના જોન મંદિરમાં શ્રે : ૩૬૭

११६१ ना लेखवाणी धातुप्रतिभा प्रवर्णना आदेशे निवृत्तना
श्रीपार्श्वनाथ जगदावनना भद्रिभा ॐ : ३६८

૧૧૬૭ માં એથી સાધારણે શ્રીમદ્વાવીરવામી જા.નું વિધિમાન
ચિત્રોડમાં બધાનું : ૩૪૦

૧૧૬૬ ના એક લેખ બાંકમાં આવેલા તમામ પાસેની રકમી
ઉપરના એક મહિના છે : ૪૦૭

૧૧૭૬ ની સાથની શ્રીમુખતિલાભ મળવાની સર્તિ આવતીના
ખેદકામમાંથી મળી આવી છે : ૪૮૩

૧૧૮૨ ની સાલની શ્રીચિત્રાનાથ મઠની પુર્તિ આવશ્યકતા
પ્રોત્સાહનમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૩

१९८३ ना. से भवानी, लोक. भागमलिका, काठमान्डौ, नेन
भारिमा के. ३५२

—ની સાથની એક જિનવાસી સમુદાય, જેના ઉપર
એક મોટા મોડેલો છે. તે મોડેલો અત્યંત મહત્વનો છે : ૪૨.

1950-1951

[illegible]

૧૧૬૨ ના સેકા સહિ ૪ ને રવિવારનો લેખ નામદાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક મૂર્તિના પદ્માસન ઉપર લખેલો છે : ૩૩૭

૧૧૬૩ ની સાક્ષનો લેખ રાજગૃહમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવતરનાથીના મંદિરમાં રહેલી એક ધાતુપ્રતિમા ઉપર છે : ૪૫૫

૧૧૬૪ માં શહાણુદીન ધારીના સેનાપતિ કુતણુદીને સારનાથનાં દેવળોનો નાશ કર્યો : ૪૩૭

૧૧૬૫ માં બડોદામાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવેલું છે : ૩૪૫

૧૧૬૬ માં શ્રીજિનદત્તસુરિનો પદ્મહોત્સવ ચિતોડમાં થયો : ૩૪૦

૧૨ મી સદીમાં શ્રાવસ્તીના જિનમંદિરનો છણોદાર થયો હશે એમ મળી આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે : ૪૮૩

—મા સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ મધ્યપ્રદેશમાંથી મળી આવી છે : ૪૦૪

—મા સૈકામાં શ્રીઅભયદેવસુરિએ સેદી નદીના કિનારેથી સ્થાપન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી હતી, જે હાલ ખંભાતમાં બિરાજમાન છે : ૩૬૫

—મા સૈકા સુધી ગંગવશીઓ બીજે સ્થળે પણ વિદ્યમાન હતા : ૩૭૫

—મા સૈકાના જૈન શિલાલેખો કાલ્હાપુરના અંબામાતાના મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૮૫

—મી શતાબ્દીમાં મલધારી શ્રીઅભયદેવસુરિએ સિરપુરમાં અતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી : ૪૦૪

—મી સદીમાં દક્ષિણમાં લિગાયન ધર્મે જોર પકડ્યું, જેમાં વિજ્ઞાન નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો : ૩૯૬

—મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નહિ એવું સેમલિયાનું જિનાલય, તેમાં આવેલા મંડપના ચાર પ્રાચીન સ્તંભો ઉપરથી જણાય છે : ૩૧૬

—મી શતાબ્દી સુધી ચિતોડમાં ચૈત્યવાસીઓની પ્રજાગતા હતી : ૩૪૦

—મી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લીધું ત્યારે ચિતોડનો કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો : ૩૩૯

—મા સૈકામાં આયડાના પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો બંધાયા હોવાનું જણાય છે : ૩૩૬

૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં રીંગણોદમાં જૈનોની વસ્તી સારી હતી : ૩૧૭

—મા સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી ચાર જિનમૂર્તિઓ સેરિસા લઈ ગયા, તેમાંની એક ખારસોલમાં મૂકી હતી : ૪૬૭

—મા સૈકામાં અયોધ્યામાંથી જૈન વસ્તી સંખ્યાત્મક ધટી બવાના કારણે જ શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ અહીંથી ૪ મૂર્તિઓ સેરિસા તરફ લઈ ગયા : ૪૬૭

૧૨૦૦ની સાલના લેખવાળી મૂર્તિ હરદારથી મળી આવેલી તે લખનૌના અગ્નયજ્ઞધરમાં છે : ૪૧૯

૧૨૦૩ નો લેખ ધારની બનિયાવાડીના ઘરદેરાસરમાં રહેલી જિનપ્રતિમા ઉપર છે. ૩૩૪

૧૨૦૭ નો કુમારપાલ રાજના રાજકાળનો એક લેખ ચિતોડ ગઢમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૩૯

—નો કુમારપાલ રાજનો શિલાલેખ સમિષેશ્વર મંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે : ૩૪૨

૧૨૧૩ થી ૧૨૨૪ (ઈ.સ. ૧૧૫૬ થી ૧૧૬૭) માં રાજ્ય કરતો વિજ્ઞાનરાય રાજ જૈનધર્મી હતો : ૩૭૬

૧૨૧૬ માં કુમારપાલ રાજ (જૈનોના બાર વન સ્વીકારી) પરમાહત બન્યો : ૩૩૯

૧૨૧૯ નો લેખ રીંગણોદના જૈન મંદિરમાં રહેલી શ્રીમુપાર્શ્વનાથ બંની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસુરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામ પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો રાજ મદનપાલ આવકસંઘ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો હતો અને સુરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આમ્રહરની વિનંતી કરી હતી : ૩૫૩

—ના બાદરવા સુદિ ૧૪ ના દિવસે શ્રીજિનચંદ્રસુરિ દિલ્હીમાં કાળધર્મ પામ્યા; એ સમયે દિલ્હીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું : ૩૫૩

—ની સાલની એક ધાતુપ્રતિમા અહમદનગરમાં ગૂજર-ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરમાં છે : ૩૮૩

૧૨૨૫ ના અષાઢના ૯ ને રવિવારનો લેખ રીંગણોદની સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત એક જૈન પરિકરના નીચેના ભાગ ઉપર છે : ૩૧૭

૧૨૩૧ લગભગમાં ચિતોડમાં ગુહિલવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ થયું : ૩૪૦

૧૨૩૨ માં ચિતોડગઢ ઉપરની શૃંગારચોરીનું સ્થાપત્ય બનેલું છે : ૩૪૨

૧૨૩૩ માં શ્રીજિનપતિસુરિના કાકા માનદેવ શાહે ભરાવેલી અને શ્રીજિનપતિસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ કળાણુષ નગરમાં સ્થાપન કરેલી હતી : ૩૭૭

૧૨૪૭ (ઈ.સ. ૧૧૯૦) સુધી હોલસાલ વસ્તીના રાજકર્તાઓએ બઢામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

—(ઈ.સ. ૧૧૯૦) થી ૧૪ મી શતાબ્દી સુધી દેવગિરિના ચાદવોએ બઢામીમાં રાજ્ય કર્યું : ૩૮૭

૧૨૫૩ (સને ૧૩૧૦)માં બલસિંહ એવા સુધી પરમારની રાજધાની બઢામી હતી : ૩૩૭

૧૨૫૬ માં બખ્તવારના પુત્ર મહમ્મદ બિહારના રાજ્ય મેલિદિવાલને મારી નાખી બિહારનો ભંગ કર્યો : ૪૭૪

૧૨૬૦ ના બેઠા સુદિના દિવસનો શ્રીઅબ્દુલ્લેસુરિ પ્રતિષ્ઠિત લેખ શાવાપુરીના જગમહિરમાંની એક ધાતુમૂર્તિ ઉપર છે : ૪૫૨

૧૨૬૧ ના લેખવાળી એક પાર્શ્વજિનમૂર્તિમાં પટલુરામાં આવેલા શ્રીપુત્ર રાખાપુલુ જાણનાના પ્રાચીન કલાસમઢમાં છે : ૪૭૬

૧૨૬૬ ની સાલનો જૈન લેખ ત્રિંગલવાડીના ગુફામહિરની બીંત ઉપર છે : ૩૮૬

૧૨૬૮ (સને ૧૩૨૫) માં મહમ્મદ તખ્લખે બારાની એક નાની પહાડી પર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો : ૩૩૩

૧૨૮૦ ના લેખવાળી ધાતુમૂર્તિમાં સિયાલકોટમાં કનકમઢીમાં આવેલા લાલા લધેશાહના ધરદેરાસરમાં છે : ૩૫૬

૧૨૮૩ ની એક ધાતુમૂર્તિમાં લુધીઆનાના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મહિરમાં છે : ૩૬૮

૧૨૯૧ (શક સં. ૧૧૫૬) નો એક લેખ ઇલુરામાં આવેલી ૩૫ માં નબરની જૈન ગુફામાં છે : ૪૦૨

૧૨૯૬ ના કાદરવા સુદિ ૫ ના દિનનો શિલાલેખ રંગણોદના જૂના ઉપાશ્રયના ભોંયરામાં આવેલા એક પાટડા ઉપર છે : ૩૧૭

૧૩ માં સૈકામાં આઘાટના રાજના મહામાત્ય જગત્સિંહના સમયે હેમચંદ્ર નામના આવકે સમગ્ર આગમગ્રથાને આઘાટમાં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં : ૩૩૫

-મા સૈકાના અંતમાં કેસરિયાણી મૂર્તિ ધુલેવમાં લાવવામાં આવી એમ 'ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર' થી જાણવા મળે છે : ૩૪૭

-મા સૈકામાં કુલ્શાકનું પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાગમાં ગ્રંથું થયું : ૩૯૬

-મી સદીમાં કુમારપાલ રાજ્યે વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ કરાવી ઉદાયનવાળી જીવંતરવામીની પ્રતિમા અને ચંડપ્રહોતનું શાસનપત્ર કઢાવ્યું હતું; જે પાછળથી પાટણમાં સ્ફટિકમય જિનપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યા : ૩૫૭

-મા સૈકામાં કુમારપાલે વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ કરાવી જીવંતરવામીની પ્રતિમા કઢાવી, એ હકીકત એ સમયે એમના પુરાતત્ત્વિક જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરે છે : ૩૫૭

-મા સૈકામાં કાંચડામાં જૈન વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; એમ 'અરતરમ્મલ પદ્માવલી' થી જાણાય છે : ૩૬૨

-મા સૈકામાં જુગલપત્તના મહામંત્રી વસ્તુપાલ બંજાળના લોકોની મારાએ આવેલા ત્યારે લાદ, બાદા, મારુ, ઢાલા, અવતી અને નમ્મજાનું ઇલેક્ટ્રિકલ લેન્ડલે મળ્યા હતા : ૪૧૪

-મી સદીમાં પશુ બંધાવના લાદ, માદા અને બીજાં સમયે સંમૂલિત જૈન સંપના લેતાઓ મૌલુદ હતા : ૪૧૪

-મા સૈકામાં સૌરીપુર-મટેશ્વરમાં શિવમહિર બંધાયું એ પહેલાં આ સ્થળ જૈનોનું મનાધામ હતું : ૪૩૩

-મી સત્તાબ્દમાં રચાયેલા 'સકલતીર્થ' રતોડન 'માં આલિ-યરનો તીર્થ' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૧૭

-મા સૈકામાં થયેલા શ્રીદેવેન્દ્રસુરિ સૌરીપુર તીર્થમાં મનાર્થે આવ્યા હતા : ૪૩૨

-મી સદી સુધી નાલંદાનું વિદ્યાપીઠ કાયમ હતું : ૪૪૮

-મા સૈકામાં થયેલા શ્રીદેવેન્દ્રસુરિએ 'વંદારુદ્ધતિ' માં સમેતશિખર ઉપરના જિનાલયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૪૪

૧૩ થી ૧૮મા સૈકા સુધી માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ બરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજે સ્થાને આજે પણ મૌલુદ છે : ૩૩૨

૧૩૦૦ લગભગમાં ગિબડોદનું જિનાલય બંધાયેલું જણાય છે : ૩૧૬

૧૩૦૩, સં. ૧૩૪૧, સં. ૧૪૯૬ ના શિલાલેખો કરેડાના જિનાલયની પ્રતિમાઓ ઉપર છે : ૩૪૪

૧૩૦૪ (શક સં. ૧૧૬૯) નો લેખ ઇલુરામાં છોટા કૈલાસ નામે ઓળખાતી જૈન ગુફામાં છે : ૪૦૧

૧૩૦૫ માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ માંડવગઢ પર અધિકાર કર્યો : ૩૩૦

-ના અપાડ સુદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનલાલસુરિએ 'ખર-તરગચ્છ ગુર્વાવતી' ના પ્રથમ અંશની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુલીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી : ૩૫૩

૧૩૦૯ ના માહ સુદિ ૧૦ના દિવસે પ્રહલાદનપુરમાં શ્રેષ્ઠી ક્ષેમ-સિંહના પિતા વિમલચંદ્રે બરાવેલી શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસુરિએ કરી, તે પ્રતિમા નગરકોટ (કાંગડા)ના મહિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૩૬૨

૧૩૧૦ ના મહા સુદિ પને સોમવારના લેખવાળી મૂર્તિ મંત્રી સંભાળએ પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી, જે હાલ લક્ષમણીના મહિરમાં છે : ૩૧૪

૧૩૧૧ માં દક્ષિણમાં કુબ્જાળ પડ્યો : ૩૭૭

૧૩૧૭ માં કુકસીનું જિનાલય બંધાયું એમ માનવામાં આવે છે : ૩૨૦

૧૩૨૦ માં દિલ્હીના શેઠ બીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી માંડવગઢના મંત્રી પેથડાના પુત્ર ઝાંજણ મંત્રી સાથે પરણાવી : ૩૫૩

૧૩૨૨ ની સાલની એક ધાતુમૂર્તિમાં કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુમલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના મહિરમાં છે : ૩૮૪

૧૩૨૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૫ ને સોમવારનો શિલાલેખ કરેડાના

- જૈન મંદિરમાં છે, જેમાં 'કરહેડા' ગામનો ઉલ્લેખ છે : ૩૪૩, ૩૪૪
- ૧૩૨૮ ની સાલની શ્રીશક્તિનાથ બ. ની ધાતુપ્રતિમા ધારના બનિયાવાડીના ધરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩
- ૧૩૩૧ ના અષાઠ સુદિ ૧૩ના પુષ્ય નક્ષત્રમાં સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલો ૬૧ શ્લોકનો શિલાલેખ ચિતોડગઢ પરના સતીઓના મંદિરમાં છે : ૩૪૩
- ૧૩૩૨ માં શ્રીભૈમકીર્તિએ 'બ્રહ્મકલ્પભાષ્ય' ઉપર ટીકા રચી : દિ. ૩૨૨
- ૧૩૩૩ સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૯, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭, સં. ૧૯૬૬ સુધીના લેખો કુલ્ષાકના મંદિરની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે : ૩૯૬
- ૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ના રોજ યુવરાજ અમરસિદ્ધના સાનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથમંદિર પર પ્વગ્નરાપણ થયું હતું : ૩૪૦
- માં રાણી જ્યોતલ્લદેવીએ ચિતોડ પર શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધાવ્યું : ૩૪૦, ૩૪૧
- ૧૩૩૯ ના પોપ વદિ ૧૨ ને મગળવારે ખચરોડ ગામમાં 'સધાચાર ભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવી એવી એક ગ્રંથની પુષ્પિકા મળે છે : ૩૨૧
- ૧૩૪૫ માં શરણદેવના પુત્ર તીરચંદ્રે શ્રેષ્ઠીએ સપરિવાર સમેત-શિખર તીર્થમાં આવી, ત્યાંના મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા શ્રીપરમાણ્યેશ્વરિ પાસે કરાવી : ૪૪૪
- ૧૩૪૮ (સને ૧૪૦૫) માં ધારામાં બંધાયેલી લાટની મરિજદમાં જૈન ચિત્રો જોવા મળે છે : ૩૩૩
- ૧૩૪૯ માં મત્રી ઝાંઝણે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે માંડવગઢથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો : ૩૩૦
- ૧૩૫૨ માં શ્રીરાજશેખરસુરિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા : ૪૫૪
- માં શ્રીરાજશેખરસુરિ પોતાની શિષ્યમણ્ડલી સાથે ઉદ્ધવિહાર-ગિહારમાં આવ્યા ત્યારે મહાસિયાણુ જાનિના જૈનો અધિક સંખ્યામાં હતા : ૪૭૪
- ૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ રાજ સમરસિંહના રાજ-કાળમાં ચિતોડમાં અગિયાર જિનમંદિરોનાં ૭૩ અને શ્રીમુનિસુવતરવામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅજિતનાથ અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિમાઓ રચાવન કરવામાં આવી : ૩૪૦
- ૧૩૫૬ ના આવણ વદિ ૧૩ ના દિવસનો એક લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૩૭
- ૧૩૫૬ ના મહા વદિ ૧૨ ને ગુરુવારનો શિલાલેખ બડોદાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીઆદિનાથ બ. ની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૫

- ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે શુભારમોરીનું સ્થાપત્ય ખંડિત થયું : ૩૪૨
- ૧૩૬૨ માં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલી મૂર્તિ ધારના બનિયા-વાડીના ધરદેરાસરમાં છે : ૩૩૩
- ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ બડોદાના જિનાલયમાં રહેલા વીશ વિહરમાન જિનપદ્મ ઉપર છે : ૩૪૫
- માં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માંનો વૈભાર-ગિરિકલ્પ રચ્યો, જેમાં તેમણે જાતમાહિતીનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૬૧
- ૧૩૭૦ માં અયોધ્યાની ધાધરા અને સરયુ નદીના કિનારે સ્વર્ગદ્વાર હોવાનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનપ્રભસુરિએ કર્યો છે : ૪૬૭
- ૧૩૭૫ ના ફાગણ વદિ ૭ ને સોમવારના દિવસે શ્રેષ્ઠી લાખાએ ભરાવેલી અને શ્રીપરમાણ્યેશ્વરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ધાતુ-મૂર્તિ લાંઘારના સેટૂલ રયુઝિયમમાં છે : ૩૬૦
- ૧૩૭૬ ના જેઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સં. દેવરાજ દેલિએ શત્રું-જયની યાત્રા સંઘ સાથે કરી : ૩૫૩
- ૧૩૭૯ ના માગશર વદિ ૯ ના લેખવાળુ ધાતુનું સમવસરણુ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં છે : ૩૭૨
- ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાળજાતીય શેઠ રમપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદ્દીન બાદશાહથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થોની યાત્રા માટે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું અને વૈશાખ સુદિ ૭ ના રોજ પ્રગટા કરી કાર્તિક વદિના રોજ દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા : ૩૫૩
- ના કાર્તિક સુદિ ૧૪ ના લેખવાળી અખિતદેવીની ધાતુમૂર્તિ હાલાના શ્રીપાર્શ્વનાથ જૈન મંદિરમાં છે : ૩૭૨
- ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૯ના રોજ શ્રીજિનકુશળસુરિએ જલો-રમાં રાજગૃહના વૈભારગિરિ ઉપરના જિનાલયને ચોખ્ખા શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક જિનખિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૫૪
- ૧૩૮૪ નો એક લેખ જે દિલ્હી રયુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ છે : ૩૫૨
- ૧૩૮૯ ના લેખવાળી પંચતીર્થોની પ્રતિમા આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિનામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે : ૪૩૯
- લગભગમાં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ દિલ્હીની બહારકસરઈ (પૌષપશાળા)માં પ્રવેશ કર્યો : ૩૫૩
- ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના રોજ દિલ્હીમાં બહારકસરઈમાં શ્રીજિનપ્રભસુરિએ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૫૩
- ના બાદરવ વદિ ૧૦ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામનો ગ્રંથ હમીર મહમ્મદના રાજકાળમાં દિલ્હીમાં પૂરો કર્યો : ૩૫૩
- ૧૪ થી (ઈ. સ. ની ૧૪) થી સુધીના ગાળામાં

જયવર્માદેવ અથવા જયસિંહ (ગ્રીક) સાંસ્કૃતિક
રાજવી હતો : ૩૩૦

-મી શતાબ્દીમાં ચિત્રામાં થયેલા આક્રમણથી જૈન
મંદિરોને ક્ષતિ પહોંચી : ૩૪૧

-મા સૈકામાં ચિત્રામાં પરતો જૈન કાર્તિકેશ્વર બનાવ-
વામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે : ૩૪૩

-મી સદીમાં મોક્ષ મહાગણા ચિત્રાની રાજગાદીએ
હતા : ૩૪૭

-મા સૈકામાં શ્વેતાશ્રમ જૈનાચાર્યોએ કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના
મંદિરોને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૮

-મી શતાબ્દીમાં રચાયેલા 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં નાસિકચપુર-
નાશિકનો ઉલ્લેખ છે : ૩૮૦

-મી સદીના જૈનેશ્વર 'સ્મૃતિચક્ર' ગ્રંથમાં અંતરીક્ષ
પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; જ્યાં એ સમયમાં આ
તીર્થનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો એમ
જણાય છે : ૪૦૬

-મી શતાબ્દીનો એક જૈન કાદમ્બદિરનો અવશેષ પટણામાં
આવેલા શ્રીપુત્ર નાથાદિગણ જ્ઞાનના પ્રાચીન ક્ષા-
ત્રગ્રંથમાં છે : ૪૭૬

-મા સૈકા પહેલાંનાં ખાચરોદ મનાવ જે ખચરોદ એ જ
ખાચરોદ હોય તો : ૩૨૧

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં
આવસ્તીનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૨

-મી સદીમાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થ-
કલ્પ'માં ભાદ્રસ્વામીગઢને શ્રીમદ્વારના બનાવ તીર્થરૂપે
ઉલ્લેખ્યો છે : ૩૨૫

-મી સદીના શ્રીજિનપ્રભસુરિએ સોપારામાં અષ્ટમદેવનું
મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે : ૩૭૮

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિએ કુદ્ધાકના માણિકચરવામી
અષ્ટમદેવનો હતિહાસ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આપ્યો
છે : ૩૯૫

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિએ અંતરીક્ષ, ભાદ્ર, કુદ્ધાક
વગેરે તીર્થસ્થળોને સ્વયં નિહાળી તેનો હતિહાસ
'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આલેખ્યો છે : ૪૦૪

-મી સદીના શ્રીજિનપ્રભસુરિ કહે છે કે, અંતરીક્ષ પાર્શ્વ-
નાથની મૂર્તિ નીચેથી પડેલાં પાણિયારી અને નીકળી
બધ એટલી એ પ્રતિમા અદ્ભુત હતી; પરંતુ કલિયુગના
પ્રભાવે અત્યારે અંબલજીવું નીકળે એટલી જ અદ્ભુત રહે
છે : ૪૦૪, ૪૦૫

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં
મધુરા તીર્થની મહિમની આપી છે : ૪૨૬

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં નોંધે
છે કે, શૌરીપુરમાં શંખ રાજાએ ઉદ્ધાર કરાવેલા
શિવનાથના શ્રીમદ્વારના પ્રભુ છે : ૪૩૨

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિ કારી-મનારસ આપ્યા
ત્યારે એ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી : ૪૭૫

-મા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસુરિએ ચંદ્રપુરીનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે આથી જૈનો એ સમયમાં પણ એ
તીર્થની યાદ જણ્યા નહોતા : ૪૩૬

-મા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસુરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'
માં જણાવે છે કે, નાલંદા-કુંડલપુરમાં અગાઉ મેઘનાદ
ક્ષેત્રપાલનું અને કલ્યાણક સ્તૂપ પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું
સ્થાન હતું : ૪૪૮

-સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં
હસ્તિનાપુરનું વર્ણન આપ્યું છે : ૪૬૪

-મી શતાબ્દીના શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં
પ્રાચીનકાળની અયોધ્યાની કેટલીક ઘટનાઓ આલેખી
છે : ૪૬૬

-મા સૈકામાં અલ્લાહાબાદમાં કોશીતટનાથનું જિન-
મંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસુરિ નોંધે છે : ૪૬૮

-મી સદીમાં કોશાંબીની પ્રિયતિ દેવી હતી તેનો ખ્યાલ
શ્રીજિનપ્રભસુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં કરાવ્યો
છે : ૪૭૦

-મા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસુરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં
મિથિલાનું વર્ણન આપે છે : ૪૮૫

-મા સૈકામાં જગદ નામ ઝોળખાતા નગરમાં
શ્રીમદ્વિનાય અને શ્રીમદ્વિનાય ભગવાનનાં એ જિન-
મંદિરો હતાં એમ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'ના વર્ણનથી
જણાય છે : ૪૮૫

-મા સૈકામાં ચંપાનગરી પતનશીલ અવસ્થામાં હતી
એમ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'થી જણાય છે : ૪૮૭

૧૪-૧૫ મી શતાબ્દીમાં કેસરિયાળ (ધૂલેવ) ના મંદિરોને
જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૪૭

૧૪ થી ૧૮ માં સૈકા સુધી શિંગાયન ધર્મ-તીર્થધર્મ દક્ષિણમાં
રાજધર્મ બન્યો : ૩૭૬

૧૪૦૮ નો શ્રીજિનપ્રભસુરિનો નિર્દેશ કરતો એક શિલાલેખ
ચિત્રાગઢ પર આવેલી સુકાસલ મુનિની ગુફામાં છે : ૩૪૩

૧૪૧૨ ના અષાઢ વર્ષે ૬ નો મોટો શિલાલેખ રાજગિરમાં
આવેલા શાંતિભવનમાં સુરક્ષિત છે : ૪૫૭

-ના એક પ્રશસ્તિલેખથી જણાય છે કે વિપુલગિરિ પર
શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર કે. મંડનના પુત્ર દેવરાજ
અને વચ્છરાજે બંધાવ્યું હતું : ૪૫૪

૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદયસુરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીભાલ
શા. રતના અને પૂનાએ કર્યો : ૩૫૩

૧૪૨૫ (ઈ. સ. ૧૬૩૮) ના એક લેખથી જણાય છે કે,
દક્ષિણના વૈષ્ણવોએ પણ જૈનધર્મ ઉપર મૂલ્યમ ગુજાર્યો
હતો : ૩૭૭

૧૪૨૭ ના મામરે માસમાં શ્રીજ્યોત્સ્નાદે મુનિએ રચેલી 'પ્રવચનસૂત્ર' માં લક્ષ્મણીનું વર્ણન કરેલું છે : ૩૧૩

૧૪૩૧ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુક્રવારનો એક શિલાલેખ કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૭

-માં શ્રીલોકહિતાચાર્યે રાજગૃહ આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૪

-માં રાજગૃહના વિપુલપર્વત ઉપર એક જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી એમ 'વિસ્તૃત્તિમહાલેખ' થી જાણવા મળે છે : ૪૫૭

૧૪૩૬ કે ૧૪૪૩ (શાકે ૧૩૦૧ કે ૧૩૦૮)ની સાલનો ખંડિત શિલાલેખ બાદકના બદનાગના મંદિરની બહાર પડેલો છે : ૪૦૭

૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૯ ના લેખો પાંચ કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાંથી મળે છે : ૩૪૮

૧૪૬૦ ની આસપાસ શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ 'હમ્મીરમહાકાવ્ય' નામે ગ્રંથ જ્વાલિયરમાં રચ્યો : ૪૧૭

૧૪૬૪ ની સાલનો લેખ પૂનાના સોલાપુર ખગરમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

૧૪૬૯, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો ચિતોડગઢ પરના સતવીસ દેવરી નામે આગળના જૈન મંદિરમાંથી મળી આવે છે : ૩૪૨

૧૪૭૨ માં સંગ્રામ સોનીએ મગસી પાર્શ્વનાથનો ખિખ્રાસાદ નિપજાવ્યો : ૩૧૯

૧૪૭૭ નો લેખ કુંડલપુરના જિનાલયની એક મૂર્તિ ઉપર છે, એ પ્રાચીન મૂર્તિ ઉપર પાછળથી કાનરાયેલો હોવાનું જણાય છે : ૪૪૯

૧૪૭૯(?) માં પાટણમાં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રાવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની એક પ્રતિ છરાના હસ્તલિખિત બહારમાં છે : ૩૬૮

૧૪૮૦ ની સાલનો શિલાલેખ કુંગરપુરના શ્રીમહાવીર મંદિરના દ્વારમાં મંગલમૂર્તિ ઉપર છે : ૩૮૬

૧૪૮૪ માં શ્રીજ્યોત્સ્નાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' થી કાંગડાની મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ હોવાનું જણાય છે; અને ફરીકોટથી કાંગડા સુધીનાં ગામોમાં જૈનો અને જૈન મંદિરોની સ્થિતિનું વર્ણન તેમાંથી જાણવા મળે છે : ૩૬૨, ૩૬૮

-માં ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજ્યોત્સ્નાગર ગણિ જૈન સંઘ સાથે પંજનનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા : ૩૫૧

-માં કાંગડામાં ૪ જૈન મંદિરો મૌજુદ હોવાનું 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' થી જણાય છે : ૩૬૨

-માં શ્રીજ્યોત્સ્નાગર ઉપાધ્યાયે ફરીકોટમાં ચતુર્માસ કયું કર્યું : ૩૬૮

-માં રચાયેલી 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી' માં વર્ણન છે કે,

શ્રીનેમિનાથ બ. ના સમયમાં રાજ્ય સુધર્મે કાંગડામાં શ્રીઆદિનાથ બ. ની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી : ૩૬૧

૧૪૮૬ ના મહા સુદિ ૧૧ ને શનિવારે જ્યોત્સ્નાવાલ કાંગડાનીચી શેઠ બોહિલ્યે અને શ્રીજ્યોત્સ્નાસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું શ્રીશાંતિનાથ બ. નું ખિખ્ર બરાબરું, તે ધાતુમૂર્તિ લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં છે : ૩૬૦

૧૪૮૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી મંત્રી ઝાંઝણના છ પુત્રો રાજ્યમાં અધિકારો ભોગવતા હતા : ૩૩૦

૧૪૮૨ થી ૧૫૨૫ સુધી મહમુદ ખિલજીએ માંડવગઢમાં રાજ્ય કયું : ૩૩૦

૧૪૮૪ ના મહા સુદિ ૧૧ ને ગુરુવારનો લેખ નાગદાના જૈન મંદિરના મૂળનાયકના પરિકર ઉપર છે : ૩૩૭

-માં શ્રેષ્ઠ ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ ચિતોડગઢ પરના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો છબ્બોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૩

૧૪૯૭ માં રચાયેલી 'નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી' માંથી જણાય છે કે, કાંગડામાં ૫ જૈન મંદિરો હતાં : ૩૬૨

૧૫ મી શતાબ્દીમાં લક્ષ્મણીપુરમાં આવકાનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરખંધી જિનાલયો હતાં : ૩૧૩

-મી શતાબ્દી સુધી રીંગણાદમાં મોટાં જૈન મંદિરો મૌજુદ હતાં : ૩૧૭

-મી શતાબ્દીમાં સંગ્રામ સોનીએ મંદસોરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૧૯

-માં સૈકામાં શ્રેષ્ઠ વીસલે ચિતોડમાં શ્રીશ્રિયાસનાથ પ્રાસાદ બંધાવ્યો : ૩૪૦

-માં સૈકામાં શ્રેષ્ઠ ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ ચિતોડગઢમાં કાર્તિકેશ્વરની પાસે જ એક મોટું જિનમંદિર બંધાવી શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦

-મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં જૈનોએ પાછી જહોજલાલી મેળવી લીધી : ૩૪૧

-મી શતાબ્દીની એક જૈન 'તીર્થમાળા'માં દિલ્હીમાં ૪ જિન મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ છે : ૩૫૪

-માં સૈકાના લેખવાળી મોટા બાગની ધાતુપ્રતિમાઓ અંબાલાના જૈન મંદિરમાં છે, ૩૭૦

-મી શતાબ્દીમાં રચાયેલી 'વિસ્તૃત્તિત્રિવેણી'માં જ્વાલિયરમાં ધીરાજી બંધાવેલા મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે : ૪૧૭

-મી શતાબ્દીમાં દિગંજરોએ જ્વાલિયરના સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું : ૪૧૭

-મી શતાબ્દીમાં બહોલલ લોદીએ નવીન શહેર આગરાને પાંચે નાખ્યો : ૪૩૮

-મી શતાબ્દીમાં શ્રીજિનવર્મનસૂરિએ રચેલી 'તીર્થ-માળા'માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કયું છે : ૪૫૪

—શ્રી સત્યાગ્રહીમાં રાજગૃહમાં વિપુલચિરિ ઉપર એ જિનાલયો હતો : ૪૫૭

૧૫-૧૬ શ્રી સત્યાગ્રહીમાં આગવામાં જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર થયો : ૩૧૨

—શ્રી સત્યાગ્રહી સુધી પંચાલમાં જૈન મંદિરો બરાબર હતા હતા : ૩૫૧

૧૫૦૨ માં શ્રી સંભારમંદિર સોનીએ ‘લુહિસાગર’ નામનો મંથ રચ્યો : ૩૩૦

૧૫૦૩ નો લેખ પૂનામાં વાનવડી બજારમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૬

૧૫૦૪ ના ફાગણ સુદિ ૬ નો લેખ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીઆદિનાથ જગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૫૬

—માં રાજગૃહના રતનગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ જગવાનના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૪૫૮

—મા રાજગિરમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવતરવામીના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે; અને શ્રીશાંતિનાથ જગવાનની પણ પ્રતિષ્ઠા એ જ સાલમાં થયેલી છે : ૪૫૫

—માં શ્રીગુરુશિવ ગણિએ રાજગૃહ અને ત્યાંની પાંચે પહાડી પરનાં જિનાલયોમાં ગિમોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી : ૪૫૪

૧૫૦૫ માં શ્રીસોમધર્મગણિએ ‘ઉપદેશસપ્તતિ’માં પણ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તદ્દન અદ્ધર હોવાની વાત જણાવી છે : ૪૦૫

—માં કુંભારાણના ખગનચી વેલાક શ્રેણીએ ચિતોડગઢ પરના શૃંગારચોરીના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૪૨

—કુંભારાણના જાંગરી શ્રેણી વેલાક ચિતોડમાં ગઢ ઉપર પુરાણા ખડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ જગવાનનું અષ્ટાપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૩૪૦

૧૫૦૬ નો લેખ ક્ષત્રિયકુંડમાં આવેલા દીક્ષામંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૬૪

૧૫૧૮ નો લેખ, અયલગઢના શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં ૧૨૦ મણની ધાતુપ્રતિમા મંત્રી શાલાશાહના બાઈએ કરાવ્યા સંબંધે છે : ૬૮૬

૧૫૨૩ નો એક પ્રતિમાલેખ કુંગડામાં આવેલા ખડિત જિનાલયમાં રહેલા ખાલી પગાસન ઉપર છે : ૩૬૧

—નો એક લેખ ગદગમાં કાપડ ખારડીમાં આવેલા શ્રીમિયાસનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૭

૧૫૨૪ ના અષ્ટા સુદિ ૧૩નો લેખ વૈભારચિરિ ઉપર આવેલા એક શિખરમાં શ્રીજિનાલયમાં રહેલી મહા-શાલિશાહની મૂર્તિના નામે કરાયેલ છે : ૪૬૩

—માં શ્રીમહા ભાનક છીતમને વૈભારચિરિના શિખર પર ધબા-શાલિશાહ અને અગિયાર ગણપતેશતી પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે કરાવી હતી : ૪૫૪

—માં શ્રીમિયાસેએ ‘સોમસૌભાગ્યકાવ્ય’ રચ્યું : ૩૪૦

૧૫૨૫ નો લેખ આંતરી ગામમાં મંત્રી શાલાશાહે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ જિનાલયમાં છે : ૬૮૬

૧૫૨૫ થી ૧૫૫૬ સુધી માંડવગઢમાં ગયાસુદીન બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો : ૩૩૦

૧૫૨૬ માં કુંગરપુરમાં ત્યાંના નિવાસી વીસા કુંબારાણીય સ્વેતાંબર જૈન શ્રેણી શામળદાસ કાબડાએ શ્રીઆદિનાથ જગનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૪૬

૧૫૨૮ ના વાસો સુદિ ૫ ના દિવસે તુંગિયાપત્તનનાં શ્રીપરમ-દેવાર્પે ‘મહાવીરજિનશ્રાદ્ધકુલક’ લખ્યું એવો તેની પુષ્પિકામાં ઉલ્લેખ છે : ૩૨૦

૧૫૨૯ નો એક લેખ કુંગરપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬

૧૫૩૬ નો લેખ જ્વાલિયરના છાટા બજારમાં આવેલા ચતિજના ઉપાશ્રય પાસેના શ્રીમુનિસુવતરવામીના મંદિરમાંના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૭

૧૫૩૭ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના લેખવાળી એક ધાતુપ્રતિમા નાખાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૬

૧૫૪૨ ના લેખો મગસીની કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર મોંઘુદ છે : ૩૨૦

—માં મંત્રી ગોપાલે માંડવગઢથી ત્યારાપુર જતાં રસ્તામાં સ્વર્ણકુંડ બંધાવ્યો : ૩૩૦

૧૫૪૩ ના શ્રાવણ સુદિ ૮ ને સોમવારે ખાચરોદમાં શ્રીમેરુ-વિજયજીએ શ્રીઆદિનાથ જિનની પ્રતિષ્ઠા કરી એવો લેખ ખાચરોદમાં આવેલા જાટેવરા જિનાલયમાં છે : ૩૨૧

—ના લેખો સેમસિયાના જિનાલયમાં છે : ૩૧૬

૧૫૪૪ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને મંગળવારે ખાચરોદના માલવી સંધે શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરાવી અને તેની શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો લેખ ખાચરોદના માલવી જૈનોના ઘરદેરાસરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૨૨

૧૫૪૬ નો લેખ પૂનામાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ મંદિરમાં રહેલી ચિત્રામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઉપર છે : ૩૭૬

૧૫૪૭ નો લેખ માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ધાતુમૂર્તિ ઉપર છે, જે શ્રેણી સંભાર સોનીના વંશજેએ કરાવેલી છે : ૩૩૧

૧૫૪૮ ના મહા વદિ ૩ ને મંગળવારેનો એક લેખ અમીકરાના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૨૮

—નો લેખ નાસિકની પાર્શ્વનાથ ગલીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૦

—જે લેખ રામનગરના જૈન મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૭

૧૫૪૯ ના જોડ સુદિ ૫ ને રવિવારના લેખવાળી ધાતુપ્રતિમા નાભાના બંધ પડેલા જૈન મંદિરમાં છે : ૩૬૯

૧૫૫૧ ના વૈશાખ સુદિ ૬ ને શુક્રવારે મંત્રી ગોપાલે તારાપુર-માંથી શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૩૦

—માં ગયાસુદીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલ ક્ષેત્રિય તારાપુરમાં જિનમંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ આજે પણ ત્યાંના પ્રતિમા વિનાના મંદિરમાં મૌજુદ છે : ૩૩૨

૧૫૫૬ માં ૫. શ્રીહંસસોમે પ્રયાગ-અલ્લાહાબાદના કિલ્લામાં આવેલા અક્ષયવટની યાત્રા કરી : ૪૬૮

—માં જ્યારે ૫. હંસસોમ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાંના જિનમંદિરમાં ૬૪ જિનપ્રતિમાઓ હતી : ૪૭૧

—માં ૫. શ્રીહંસસોમ મુનિએ રાજગૃહની મહત્તાનું વર્ણન પોતાની ‘તીર્થમાળા’માં નોંધ્યું છે : ૪૫૪, ૪૫૬

—માં રચાયેલી અને પછીની તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહના ઉદ્યગિરિ ઉપર ચૌમુખજીનું જિનાલય હતું એવી નોંધ મળે છે : ૪૫૮

૧૫૫૬ થી ૧૫૬૭ માં નાસિરુદ્દીન ખિલજી માંડવગઢનો રાજા હતો : ૩૩૧

—માં વિદ્યમાન ૫. શ્રીહંસસોમ ગણિયે કુડલપુર-નાલંદામાં ૬૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ આપેલી છે : ૪૪૮

—ના ૫. શ્રીહંસસોમે વૈભારગિરિ ઉપર ૨૪ જિનાલયો હોવાનું જણાવ્યું છે : ૪૬૧

૧૫૬૬ (શક. સ. ૧૪૩૧)ની સાલનો જૈન લેખ કાંગડામાંના કાલીદેવીના મંદિરમાંથી ડો. કર્તિગઢામે જોતારી લીધો હતો : ૩૬૧

—નો લેખ પૂના કેંપમાં આવેલા કારોગાંવ રોડ નં. ૬ના શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૭૯

—માં શ્રીજયહેમે ચિતોડની ‘ચૈત્યપરિપાટી’ રચી : ૩૪૧

૧૫૬૮ માં ક્ષેત્રી મેઘરાજે માંડવગઢના કિલ્લા ઉપર એક વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું : ૩૩૧

૧૫૬૯ માં મખ્દુમશાહની કબર બિહારમાં બનતાં તેને બિહાર-શરીફ નામ આપવામાં આવ્યું : ૪૭૪

૧૫૭૩ માં શ્રીહર્ષપ્રભોદના સિંચ ગચ્છદીએ ચિતોડની ‘તીર્થમાળા’ રચી : ૩૪૧

—માં શ્રીજિતેન્દ્રસૂરિએ બડોદાના જિનાલયના મૂળનાંની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૫૮૫ માં શ્રીલાલપ્રયસમે રચેલ ‘અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ’ છંદ માં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ, તીર્થની રચાપના અને મૂર્તિના અક્ષર રહેલા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે : ૪૦૫

૧૫૮૭ માં શત્રુજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર બચ્ચાવતવંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા : ૩૪૧

૧૫૯૧ માં લખાયેલી ‘અનુત્તરેવવાઈ’ સૂત્રની પ્રતિ, જે અમૃત-સરમાં છે, તેમાં લાહોરને લાહાનર નામથી ઓળખાવ્યું છે : ૨૮૦ ૩૫૮

૧૬ મી શતાબ્દીમાં માળવામાં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું તેમાં જૈન રચાપત્તકળાની જ છાપ વધારે નજરે આવે છે : ૩૧૨

—મી શતાબ્દી પછીના ડોઈ બપોરે વિજયમાં નેમાડનાં કેટલાં જિનમંદિરો ધરાશાયી થયાં : ૩૧૪

—મા સૈકા સુધી ધારમાં જૈનોની સારી વસ્તી હતી : ૩૩૩

—મી શતાબ્દીમાં ચિતોડમાં બત્રીશ જિનાલયો હતાં એમ એ સમયની ‘તીર્થમાળા’ઓ ઉપરથી જણાય છે : ૩૪૧

—મા સૈકામાં ઝોશવાલ મંત્રી શાંકાશહે થાણા ગામનો કાટ બંધાવ્યો : ૩૪૬

—મા સૈકામાં-અકબરના સમયે લાહોરમાં દુર્ગનસાલ-સિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્ર નામે એ મુખ્ય શ્રાવકો હતા : ૩૫૮

—મા સૈકામાં મંત્રી કર્મચંદ્ર મથુરાના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૨૬

—મી સદીમાં અને તે પછી કૌશાંબી આવેલા યાત્રી-ઓએ એ નગરના ખ્યાલ પાતપોતાની ‘તીર્થમાળા’માં કરાવ્યો છે : ૬૭૧

૧૬-૧૭ મા સૈકાના લેખવાળી તીર્થંકરોની ધાતુપ્રતિમાઓ પટણામાં આવેલા શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજી જલ્લાનના પ્રાચીન કળાસમૃદ્ધમાં છે : ૪૭૯

—મી શતાબ્દીમાં લક્ષમણી ભારે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું : ૪૧૩

—મી શતાબ્દી સુધીમાં લક્ષમણીપુરનો મહિમા જૈનોને જાણીતો હતો : ૩૧૭

૧૬૦૦ લગભગમાં રતલામમાં શ્રીઅગરજી મનિએ શ્રીશાંતિ-નાથ ભ. નું બાવન જિનાલય બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૬૦૬ ના મહા સુદિ ૫ ને રવિવારનો લેખ બન્નુના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૦૬

—નો શિલાલેખ ડેરાગાજખાનના જૈન મંદિરના મૂળ-નાયક ઉપર છે : ૩૬૭

૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ ના લેખોવાળી પ્રતિમાઓ કેસરિયાજી (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૩૪૮

૧૬૧૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને સનિવારનો લેખ અયોધ્યાના જૈન મંદિરમાં રહેલી એક પ્રતિમા ઉપર છે : ૪૬૭

- ૧૬૨૭ માં શ્રીવિજયસુરિએ હરિનામપુરમાં ૪ સ્તંભો હોવાની હકીકત પોતાના 'વિહારપત્ર'માં આપી છે : ૪૬૫
- ૧૬૩૨ (ઈ. સ. ૧૫૭૫)માં સમ્રાટ અકબરે અલ્લાહાબાદમાં કિલ્લો બંધાવી શહેરને આબાદ કર્યું : ૪૬૯
- ૧૬૩૪ પછી કંઈક સમય સુધી કાંગડા મહાતીર્થની યાત્રાએ સાધુઓ આવતા હતા : ૩૬૨
- ૧૬૩૯ માં સમ્રાટ અકબરે શ્રીહરિવિજયસુરિને ગુજરાતથી રાજધાનીમાં બોલાવી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જાણ્યા હતા : ૩૫૯
- માં શ્રીહરિવિજયસુરિ બાદશાહ અકબરને પ્રતિબોધ કરવા ફતેહપુરસિક્કીમાં આવ્યા : ૪૩૮
- માં આગરાના રોશન મહોલ્લામાં આવેલા શ્રીચિંતા-મણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૩૯
- ૧૬૪૦ માં શ્રીહરિવિજયસુરિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે આવ્યા હતા : ૪૩૨
- ૧૬૪૫ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણયુગલ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં છે : ૪૫૧
- ના વૈશાખ સુદિ ૩ નો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં મૂળનાયકની જમણી તરફની ચરણપાદુકા પર છે : ૪૫૨
- ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજનો લેખ પાવાપુરીના સમવસરણુ-મંદિરમાં રહેલી શ્રીવીર ભગવાનની ચરણ-પાદુકા ઉપર છે : ૪૫૨
- ૧૬૪૮ માં રાયકલ્યાણ નામના શૈવ વણિકે અલ્લાહાબાદના અક્ષયવટ નીચે રહેલી જિનપ્રતિમા ઉત્થાપી શિવલિંગની સ્થાપના કરી હતી : ૪૬૮
- માં સમ્રાટ અકબરે શ્રીવિજયસુરિને લાહોરમાં બોલાવી જૈનધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યો : ૩૫૯
- ૧૬૪૯ માં શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે આઠ અક્ષરોના એક પદ ઉપર આઠ લાખ અર્થો કરી ખતાવી લાહોરમાં પોતાની વિદ્વતાથી સમ્રાટ અકબર અને જનનાને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી હતી, જે ગ્રંથ 'અષ્ટલક્ષી' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે : ૩૫૯
- માં શ્રીવિજયસેનસુરિ અને શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપાં ૮ લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા : ૩૫૯
- ૧૬૫૧ માં કૃષ્ણદાસ કવિએ 'કુર્જનસાક્ષ બાવની' નામક ઠાવ્યની લાહોરમાં રચના કરી : ૩૫૮
- ૧૬૫૧-૫૨ ના લેખવાળી ત્રિચુરથી મળી આવેલી જિનપ્રતિમા લખનીના અગ્રબળધરમાં છે : ૪૧૯
- ૧૬૫૨ નો લેખ રતલાસમાં મૌતીલાલજીના મંદિરથી ઓળખાતા શ્રીમલ્લિનાથ બ. ની મંદિરમાં છે : ૩૧૫
- ના લેખવાળી શ્રીઅગ્નિનાથ બ. ની પ્રતિમા રતલાસમાં મૌતીલાલજીના મંદિરની બહારની બાજુમાં છે : ૩૧૫

- ૧૬૫૬ નો એક સિલાલેખ કરેલાના જિનાલયમાં છે : ૩૪૪
- ૧૬૫૭ ના યાત્રી શ્રીજયસાધર્મિએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર ૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ કરી છે : ૪૫૯
- માં શ્રીજયસાધર્મિએ રાજગૃહની મહત્તાનું વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪
- ના લેખવાળી પ્રતિમા પુનાલીના જિનાલયમાં છે : ૩૪૫
- ૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાં ૨ જિનાલયો હતાં : ૪૭૧
- ૧૬૬૨ માં અકબરના રાજકાળમાં શ્રીપૂજા હરદાસના સિખ સ્ત્રી રૂપચંદ્રજીએ સિયાલકોટમાં 'પગદેશી રાજની ચોપાઈ' નામે પુસ્તકની રચના કરી : ૩૫૫
- માં તીર્થમાલાની રચના કરનારા શ્રીજયવિજયજીએ પૂર્વદેશની યાત્રા કરી ત્યારે શૌરીપુર તીર્થમાં સાત જિનાલયો હોવાની હકીકત નોંધી છે : ૪૩૨
- ૧૬૬૪ માં વિદ્યમાન શ્રીજયવિજયજી કુંડલપુર-નાલંદામાં એકઠથી ચડિયાતા ૧૭ જિનાલનોની નોંધ આપે છે : ૪૪૯
- ના યાત્રી શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર પાંચ જિનાલયોમાં ૨૦ જિનચિંતોની નોંધ કરી છે : ૪૫૯
- માં શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહતીર્થનું માહાત્મ્ય ગાયું છે : ૪૫૪, ૪૫૭
- ના યાત્રી પં. શ્રીજયવિજયજીએ રાજગૃહના રત્ન-ગિરિ ઉપર બે જિનાલયો હોવાની નોંધ આપી છે : ૪૫૮
- લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિ કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ૨ જિનાલયો હતાં, એમ કહે છે : ૪૭૧
- ના શ્રીજયવિજયજી વૈભારગિરિ ઉપર ૨૫ જિનાલયો હોવાનું કહે છે : ૪૬૧
- માં લખાયેલી 'જ'શુદીવપદ્યુતિ' સૂત્રની પ્રતિ જે પટ્ટીના બંડારમાં છે, તેમાં લાહોરને 'લાહોર' નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે : ૨૮૦ ૩૫૮
- ૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅગ્નિનાથ બ. ની પ્રતિમા લાહોરના દેરાસરના બંડારમાં વિદ્યમાન છે : ૩૬૦
- માં શેઠ ચંદ્રપાલ સંઘનીએ આગરામાં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી એક જિનાલય બંધાવ્યું : ૪૩૯
- માં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિ શૌરીપુર તીર્થમાં આવ્યા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૨
- ૧૬૬૮ માં શ્રીવિવેકહર્ષ ગણિએ બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી અમારીપટકનું ફરમાન મેળવ્યું : ૪૩૮
- માં શ્રીવિજયસુરિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૨

- ૧૬૭૦ માં આગરાનિવાસી શેઠ કુરપાલ અને સોનપાલે સમેત-
શિખરનો સંઘ કાઢ્યો હતો : ૪૪૪
- ૧૬૭૧ ના લેખવાળી શ્રીવિદ્યાળગ્નિનની મૂર્તિ પટનામાં ભાડેકી
ગલીમાં આવેલા વિદ્યાલગ્નિન મંદિરમાં છે : ૪૭૮
- ની સાક્ષનો સોની કુરપાલ શેઠનો લેખ લખનારમાં
આવેલી ચૂડીવાળી ગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળખાતા
શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના મંદિરમાં છે : ૪૧૮
- નો લેખ લખનારના ગોરનતોલામાં આવેલા શ્રીઆદીશ્વર
મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮
- માં શ્રીસદ્ગજસાગર ગણિ શ્રીવિજયસાગર, પં. હેતુસાગર
ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ
આવ્યા હતા : ૪૩૨
- માં અંચલગચ્છીય આચાર્યોના ઉપદેશથી આગરાના
શેઠ કુરપાલ અને સોનપાલે ૪૫ જિનપ્રતિમાઓની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી : ૪૩૬
- નો શ્રેષ્ઠ કુરપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ
આલેખતો મોટો શિલાલેખ આગરાના રોશન મહેલમાં
આવેલા શ્રીચિતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં છે : ૪૩૬
- ૧૬૭૩ (ઈ. સ. ૧૬૧૬) માં મલેક અબ્દે ઔરંગઝેબના નાર-
કંડા નામે મહેલ અને મસ્જિદ બંધાવ્યા : ૩૬૮
- ૧૬૭૪ માં બાદશાહ જહાંગીર મોઝવગઢ આવ્યો હતો : ૩૩૧
- ૧૬૭૫ માં કવિવર બનારસીદાસ દિલ્હીમાં આવ્યા હતા : ૩૫૪
- ૧૬૮૨ નો લેખ કરાડમાં આવેલા શ્રીસંજવનાથ મંદિરના મૂળ-
નાયક ઉપર છે : ૩૮૪
- ૧૬૮૩ ની આસપાસમાં કંબડાનાં જૈન મંદિરોનો નાશ થયો : ૩૬૨
- (ઈ. સ. ૧૬૨૬) માં ફતેહખાને ઔરંગઝેબને
ફતેહનગર નામ આપી દિલ્હો બંધાવ્યો : ૩૬૬
- ૧૬૮૫ ના બાદશાહ સુદિ ૫ ને સોમવારના દિવસે કેસરિયાળ
(ધૂલેવ)ના મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો : ૩૪૮
- ૧૬૮૮ ના વૈશાખ સુદિ ૧૫ નો લેખ ગુણ્યાના જિનાલયમાં
રહેલી શ્રીગૌતમસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૪૩
- ના લેખવાળી ઉપા. બાનુચંદ્ર અને ઉપા. સિદ્ધિ-
ચંદ્રની ચરણપાદુકાઓ કેસરિયાળ (ધૂલેવ) ના મંદિરમાં
મોજુદ છે : ૩૪૮
- ૧૬૯૩ માં અષ્ટિ મંડુએ સિયાલકોટમાં 'વૈરાગ્યશતક' ની
પ્રતિલિપિ કરી : ૩૫૫
- ૧૬૯૫ (ઈ. સ. ૧૬૩૮) એક લિંગાયતધર્મીએ હલેખીડમાં
જૈનોની બસ્તિ-મંદિરના સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ
કાઢ્યું : ૩૭૬
- ૧૬૯૮ ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરમજાયાઈ
શ્રીજિનપતિસ્વરિની અધ્યક્ષતામાં શ્વેતાંબર સંઘે પાવાપુરીમાં
રહેલા ગામ-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૧

—નો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરની મૂળ વેદી ઉપર
છે : ૪૫૧

—ની સાક્ષનો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં મૂળ
વેદીની ડાબી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ ગણધરોની
પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૧, ૪૫૩

૧૭ મી શતાબ્દીમાં ચિતોડે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોદ્યું
હતું : ૩૪૧

—માં સૈકામાં શ્રીહીરવિજયસ્વરિના આદેશથી તેમના
શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પંચનખમાં વિચર્યા હતા : ૩૫૧

—માં સૈકામાં જૈન સાધુઓ-યતિઓ પંચનખના પ્રદેશમાં
ખૂબ વિહરતા એમ જણાય છે : ૩૫૫

—માં સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર વીરશૈવ ધર્મે બળબળીથી
પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો એવું
એક શિલાલેખથી જણાય છે : ૩૭૬

—માં સૈકાના વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રીમેદવિજયજી
ગણિએ 'મેદવૃત્તસમસ્યાલેખ' નામક વિજ્ઞાપિત્રમાં
અનકાદ-ટનકાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૩૮૧

—મી સદામાં સઘવી સેદિલે શૌરીપુરનો સઘ કાઢ્યો
હતો : ૪૩૨

—મી સદામાં સં. કુરપાલ અને સોનપાલે રાજગૃહ
તીર્થની યાત્રા કરી હતી : ૪૫૭

—મી સદામાં આગરાનિવાસી શેઠ કુરપાલ અને સોન-
પાલ નામના બે ભાઈઓ સમેતશિખરનો સંઘ લઈને
તીર્થયાત્રા કરતા પાટલીપુત્ર આવ્યા હતા : ૪૭૭

—માં સૈકાના શ્રીજયવિજયજી સમેતશિખર તીર્થને
શત્રુંજય જેવા ગણાવ છે : ૪૪૫

—મી શતાબ્દીમાં ધ્યેક્ષ શ્રીવિજયસાગરગણિએ રાજગૃહનું
વર્ણન કર્યું છે : ૪૫૪, ૪૫૭

—મી સદીના યાત્રીઓ કવિ વિજયસાગર અને શીલવિજયજી
રાજગૃહના મણિયાર-મહાના કૂવા ઉપર ધૂમટ હોવાનો
નિર્દેશ કરે છે : ૪૬૦

—માં સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે હસ્તિનાપુરમાં ૫
સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૪૬૪

—માં સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગરે મિથિલાને હાથપુરથી
ઉત્તરમાં ૪૦ કોસ દૂર બતાવે છે : ૪૮૫

—મી સદીથી લઈને વર્તમાન સદી સુધીના લેખો પાવા-
પુરીના ગામ-મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓ અને ચરણ-
પાદુકાઓ ઉપરથી મળે છે : ૪૫૧

૧૭-૧૮ મી શતાબ્દી સુધી બિહારમાં મહત્તિયાણુ જૈનોની
પ્રધાનતા હતી : ૪૭૪

૧૭૦૧ માં રતલામમાં આવેલા ચતિ શ્રીખૂનચંદ્રજીના ઘર દેરાસરમાં
સૂ. ના. ની અંજનશલાકા સ્થાપ : ૩૧૪

—ના લેખવાળી શ્રીમદ્દાનીર જાની મૂર્તિ રત્નામમાં શ્રીમદ્દાનીર જાની મૂર્તિ રત્નામમાં

૧૭૦૮ નો લેખ રત્નામમાં મહેતા વાસમાં આવેલા કપીરજીના મંદિર નામે ઓળખતા જિનાલયમાં છે : ૩૧૫

૧૭૦૯ માં સિયાલકોટમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બા. નું મંદિર વિદ્યમાન હતું : ૩૫૬

—માં હંસરાજ ગણિના શિષ્ય કર્ણા સુકેશવે 'સિયાલકોટ-મંડન શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનકા હંદ' નામક ૨૧ કડી-ઓનું કાવ્ય રચ્યું છે : ૩૫૬

૧૭૧૫ ના ચૈત્ર સુદિ ૬ના રોજ શ્રીભાવવિજયજી ગણિએ અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા નવા મંદિરમાં કરી : ૪૦૬

૧૭૩૨ ના વૈશાખ સુદિ ૭ને ગુરુવારના પ્રતિભાલેખો રાજનગરના જૈન મંદિરમાં છે : ૩૩૮

૧૭૩૫ માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીદીપવિજયજી મહારાજની ચરણપાદુકા પાવાપુરીના જળમંદિરમાં વિદ્યમાન છે : ૪૫૨

૧૭૪૬ માં શીલવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં પશ્ચિમ અંતરિક્ષજીની મૂર્તિના અક્ષર રહેવાની વાત જણાવેલી છે : ૪૦૬

—માં શ્રીશીલવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં દિલ્હીના શ્રીમદ્દાનીર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે : ૩૫૪

—માં શ્રીશીલવિજયજીએ રાજગૃહની નોંધ આપી છે : ૪૫૪

૧૭૪૭ લગભગમાં શ્રીસામાયવિજયજી કૌશાંબી આવ્યા ત્યારે ત્યાં ૧ જિનાલય હતું : ૪૭૧

—માં શ્રીસામાયવિજયજી શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૩

—ના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજી નાલંદા-કુંડલપુરમાં આવેલા યાત્રાસ્થાનને ત્યાંથી ૫ કોશ દૂર હોવાનું બતાવે છે : ૪૪૮

—માં શ્રીસામાયવિજયજી કુંડલપુર-નાલંદા આવ્યા ત્યારે ત્યાં ૧ જિનાલય, ૧ સ્તૂપ અને બીજાં પ્રતિમા વિનાનાં જિનાલયો જણી દિશામાં હોવાનું નોંધે છે : ૪૪૯

—માં શ્રીસામાયવિજયજીએ રાજગૃહનો મહિમા ગાયો છે : ૪૫૪, ૪૫૬

—ના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજીએ રાજગૃહના સ્વર્ણગિરિ ઉપર ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ કરી છે : ૪૫૯

—ના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજી રાજગૃહના રત્નગિરિ ઉપર ૩ જિનાલયો હોવાની નોંધ આપે છે : ૪૫૮

—માં શ્રીસામાયવિજયજીએ 'તીર્થમાળા'માં કાંપિલ્ય-પુરમાં બનેલી ઘટનાઓનું વર્ણન કરેલું છે : ૪૨૧

—ના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજીએ સુરસિંહાબાદની એ વખતની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે : ૪૬૦

—માં પં. શ્રીસામાયવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં કાંપિલ્યપુર તીર્થ કયાં આવ્યું એ વિશે હકીકત નોંધેલી છે : ૪૭૩

—ના શ્રીસામાયવિજયજી વૈભારગિરિ ઉપર આવન જિનાલયો હોવાનું કહે છે : ૪૬૧

—ના યાત્રી સૌમાયવિજયજી કાના-અકાના ગામને આવસ્તીથી ઓળખાવે છે : ૪૮૩

—માં શેઠ કિસનદાસ ભદ્રમણદાસે સતારામાં મંગળપેટમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૮૩

૧૭૫૬ માં બનેલી શ્રીવિજયસાગરસરિની મૂર્તિ કેસરિયાજી (ધૂલેવ) ના મંદિરમાંની એક દેવકુલિકામાં છે : ૩૪૮

૧૭૫૭ માં ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજી ગણિ શૌરીપુર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા : ૪૩૩

૧૭૬૭ (શક સં. ૧૬૩૩)ના ચૈત્ર સુદિ ૧૦ના દિવસનો લેખ કુલ્પાક મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૯૬, ૩૯૭

૧૭૭૦ પહેલાં સમેતશિખર આવવા માટે ત્રણ સડક-માર્ગો હતા : ૪૪૪

૧૭૭૨ ના મહા સુદિ ૧૩ને સોમવારના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પુંડરીક ગણધરની ચરણપાદુકા પાવાપુરીના મામ-મંદિરમાં છે : ૪૫૧, ૪૫૨

૧૭૭૮ ના પોષ વદિ ૧૩ના દિવસે નગસિંહદાસે મગસી તીર્થની યાત્રા કરી 'મગસીમંડન પાર્શ્વનાથ રતવન'નો રચના કરી : ૩૧૯

૧૭૮૩ થી ૧૭૯૬ (ઈ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૯)માં શુભખાત-સુભ-ઉદ્-દૌશાએ બગાળમાં રાજ્ય કર્યું : ૪૯૦

૧૮ માં સૈકાના યાત્રી શ્રીવિજયસાગર આવસ્તીને અયોધ્યાથી ૩૦ માઇલ દૂર બતાવે છે : ૪૮૩

—માં સૈકાના શ્રીવિજયસાગરજી સમેતશિખરનો મહિમા શત્રુંજયથી અધિક બતાવે છે : ૪૪૫

—માં સૈકાના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજી મિથિલાને પટણાથી ઉત્તરમાં ૫૦ કોસ દૂર આવેલા સીતામઢી સ્થળને બતાવે છે : ૪૮૫

—માં સૈકાના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજી હસ્તિનાપુરમાં ૩ સ્તૂપ-પૂલ હોવાની વાત કરે છે : ૪૬૫

—માં સૈકામાં ભદિલપુરની સ્થિતિ કેવી હતી એ શ્રીસામાયવિજયજીએ 'તીર્થમાળા'માં આપેલી હકીકતથી જણાવ્યું છે : ૪૭૩

—માં સૈકાના યાત્રી શ્રીસામાયવિજયજી મંદારગિરિ આવ્યા તે વખતની સ્થિતિનું તેમણે વર્ણન આપ્યું છે : ૪૮૮

—માં સૈકાનો શરૂઆતમાં કુંડલપુર-નાલંદામાં એના દૂર પંજો કરી વળ્યો કે, ૧૬-૧૭ જિનાલયોમાંથી માત્ર ૧ બચી રહ્યું : ૪૪૯

-મી સદીમાં કંપિલપુર પિટિવારીના નામે ઓળખાતું
ઢરો : ૪૨૧

-મી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર ઝવેરી
જગતશેઠ હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા : ૪૭૭

-મા સૈકામાં મુર્શીદાબાદના કાસમ બગ્ગરમાં એક જૈન
મંદિર હતું પણ તે પછી જૈન વસ્તીના અભાવે એ
મંદિરને વધાવી લેવામાં આવ્યું : ૪૬૦

-મા સૈકામાં મુર્શીદકુલીખાંએ મુર્શીદાબાદ નગર
વસાવ્યું : ૪૬૦

-મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ
'બંગાલદેશકી ગઝલ' રચી, જેમાં જગતશેઠનું વર્ણન
આપ્યું છે : ૪૮૯

-મી સદીના તીર્થયાત્રીઓએ બિહારને જ તુંગીયા નગર
તરીકે ઓળખાવ્યું છે : ૪૭૪

-મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં કૌશાંબીમાં ૨ જિનાલયો
પૈકી ૧ માત્ર બચી રહ્યું હતું : ૪૭૧

માં કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના મંદિર બહારના ભાગમાં
શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભ. ની પ્રતિષ્ઠા શ્રીસુભનિયંત્ર
મહારાજે કરી : ૩૪૮

માં પં. કુશળવિજયળ ગણિ વગેરેએ શૌરીપુર તીર્થની
યાત્રા કરી હતી : ૪૩૩

(સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શંકરાચાર્યને જૈના-
ચાર્યનો બેટો થયો : ૩૭૯

-(સને ૧૭૫૦) લગભગમાં પૂનામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું
મંદિર બાંધવામાં આવ્યું, તે પહેલાં કલેવાપરમાં જૈન
મંદિર હતું : ૩૭૯

માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી, જે પંચમ યુનિવર-
સીટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે, તેમાં લાહોરને
'લાહવર' નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે : ૬૦ ૩૫૮

માં મદ્રાસમાં વેંકટાયલ સુદલી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રબલ-
સ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૯

માં હુગલીનિવાસી રાંઠ માણેકચંદ ગાંધીએ રાજગિરના
ગામ-મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૫૫

ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર
પર આવેલા જળમંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૪૬

-ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર
પર આવેલા જળમંદિરમાંના મૂળનાયકની બાજુની મૂર્તિ
ઉપર છે : ૪૪૭

ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર
આવેલી શ્રીઅનિતાનાથ ભગવાનની દેરીની ચરણપાદુકા
ઉપર છે : ૪૪૭

-ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર
ઉપર આવેલી શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની દેરીમાંની
ચરણપાદુકા પર છે : ૪૪૭

-ના મહા સુદિ ૩ ને ગુરુવારનો લેખ સમેતશિખર
ઉપર આવેલી શ્રીસુભનિતાથ ભગવાનની દેરીમાંની ચરણ-
પાદુકા ઉપર છે : ૪૪૭

૧૮૨૯ ના મહા સુદિ ૬ ના દિવસનો લેખ રાજગૃહના રત્નગિરિ
ઉપર આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં રહેલી
ચાર પાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૮

૧૮૩૦ માં મહિમાપુરના કીરતબાગમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર
બાંધવામાં આવ્યું : ૪૬૦

૧૮૩૫ નો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેઠમાં આવેલી દાદાવાડીમાં
રહેલી શ્રીહીરવિજયસુરિની પાદુકા ઉપર છે : ૩૮૦

૧૮૪૩ માં કેસરિયાળ (ધૂલેવ)ના મંદિરમાં નવચોકીનો ભાગ
શ્રીજિનભક્તિસુરિ અને શ્રીજિનલાભસુરિના ઉપદેશથી
બાંધવામાં આવ્યો : ૩૪૮

૧૮૪૫ માં બાલુચરના એસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું
શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૮૪૮ ના બાદરવા સુદિ ૧૧ નો લેખ પટણામાં આવેલા
ગુલઝાર બગ્ગરના કમલદ્રહમાં બનેલી દેરીની પાદુકાઓ
ઉપર છે : ૪૭૯

-માં રાજગૃહના વિપુલગિરિ ઉપર આવેલા શ્રીમુનિસુવત-
સ્વામીના જિનાલયમાં અનિમુક્તક મુનિની મૂર્તિ
પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૮

૧૮૫૦ લગભગમાં લખનૌના સોની તોલામાં આવેલું ચિંતામણિ
પાર્શ્વનાથનું બીજું મંદિર રાય બ્રીદાસે બાંધાવ્યું : ૪૧૯

-માં રતલામમાં આવેલા શ્રીચંદ્રબલસ્વામીનું મંદિર શ્રીપૂજ
ગંભીરચંદ્રએ બાંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૮૫૨ સુધીમાં માંડવગઢના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળના
ની ધાતુપ્રતિમાનો પત્તો નહોતો : ૩૩૧

૧૮૫૬ પહેલાંના ઠાઠ લેખ ચંપાપુરીના જિનાલયમાં નથી : ૪૮૮

-નો લેખ ચંપાનાળામાં આવેલાં બે જિનાલયો
પૈકી શ્રીનાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર
છે; એટલે એ સમયે આ મંદિર જીર્ણોદ્ધારરૂપે નવું
બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૭

૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક 'લાવણી' માં કેસરિયાળ (ધૂલેવ)
ના મંદિરનો કાદ લગભગ એ સમયે બાંધાયો હશે એમ
લાગે છે : ૩૪૮

૧૮૬૯ (ઈ. સ. ૧૮૧૨)માં પાટલીપુત્રની પાસેથી બે મૂર્તિઓ
મળી હતી, જે કલકત્તાના ઇંગ્લિશ મ્યુઝિયમમાં રાખેલી
છે, તેના પરના લેખો ડૉ. કાર્પેન્ટરે અવલોકી વાંચીને
જણાવેલું કે, તેમાંની એક મૂર્તિ ઉદયપી રાજ્યની છે : ૪૭૫

૧૮૭૧ (૧૭૩૬) ના માહ સુદિ ૬ ને શુક્રવારે શ્રીજિનહર્ષ-
સરિએ કલકત્તાના બડા બગ્ગરમાં આવેલી તુલાપટ્ટીના
શ્રીશાંતિનાથ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૬૬

૧૮૭૫ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારના લેખવાળી બે જિન-
પાદુકાઓ, જે મિથિલામાં હતી તે ભાગલપુરના જૈન
મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી : ૪૮૪

-માં શ્રીસંઘે જ્વાલિયર-લક્ષ્મરના શરાફ બગ્ગરમાં ચિંતા-
મણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૭

૧૮૭૭ માં બાણુ છોટનજી લખનૌવાળાએ રતનપુરીના જિના-
લયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૩૪

-ની સાલના લેખવાળી ચરણપાદુકાઓ અયોધ્યાના
જિનમંદિરમાં છે : ૪૬૮

૧૮૭૬ નો એક લેખ નાગદાના જૈન મંદિરમાં રહેલા એક રત્નજ
ઉપર છે : ૩૩૭

૧૮૮૦-૧૮૯૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસરિએ દિલ્હીમાં ચતુર્માસ કર્યું : ૩૫૪

૧૮૮૨ નો લેખ રતલામમાં આવેલા બાબા સાહેબના નામે
ઝોળખાના જિનાલયમાં છે : ૩૧૫

૧૮૮૬ માં ભેલસામાં શ્રીસંઘે શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૩૨૭

૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ પટણામાં
આવેલા શુભબગ્ગરના કમલદ્રહમાં બનેલી દેરીની બાર-
સાખ ઉપર છે : ૪૭૯

-નો લેખ લખનૌના ઠાકોરગંજ દાદાવાડીમાં આવેલા
શ્રીઆદિનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૮૯૧ ની સાલની પુષ્પિકા ડેરાગાજીખાનના હસ્તલિખિત
ભાગમાં રહેલી 'કંપસત્ર' અને 'કાલકથા' નામક પોથીમાં
છે : ૩૬૭

૧૮૯૨ લગભગમાં રતલામમાં ગુણિયાના મંદિરથી ઝોળખાનું
જિનાલય શ્રીસંઘે બંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૮૯૩ ના લેખવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ જાગની મૂર્તિ રતલામમાં
શ્રીમોતીલાલજીના મંદિરની છત્રીમાં છે : ૩૧૫

૧૮૯૬ ના શિલાલેખો ફૂગરપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયની
કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર છે : ૩૪૬

-માં મહાવગદના શ્રીસુપાર્શ્વનાથ મંદિરની ધાતુપ્રતિમાનો
પત્તો લાગતાં, તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૩૧

૧૯ મી સદીમાં ચિત્તોડમાં બે-ત્રણ જિનમંદિરો નવાં બન્યાં
છે : ૩૪૧

-મ્મી સદીના શ્રીઅમ્બલધમમંદિરને રાજગૃહ તીર્થના
મંદિરમાં વર્ધુવ્યો છે : ૪૫૪

૧૯૦૦ માં લખનૌના સોમપીટલામાં આવેલું શ્રીચિંતામણિ
પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૬

-માં લખનૌમાં આવેલા બોરનતોલાનું શ્રીશાંતિનાથ-
ભગવાનનું મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૪૧૮

-લગભગમાં હસ્તિનાપુરના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર
કરવામાં આવ્યો : ૪૬૫

૧૯૦૧ નો લેખ રતલામમાં આવેલા ચતિ ખૂંચવંદજીના ધર-
દેરાસરમાં છે : ૩૧૪

૧૯૦૩ માં તાલનપુરના શ્રીઆદિનાથ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર
થયો : ૩૨૦

-નો લેખ હુમલીમાં કંચગાર મલીમાં આવેલા
શ્રીઅજિતનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૬

૧૯૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસરિએ બડોદાના જિનાલયના મૂળનાંની
ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૩૪૫

૧૯૦૮ નો લેખ ફૂગરપુરના શ્રીશાંતિજિનાલયના મૂળનાંની
પ્રતિમા ઉપર છે : ૩૪૬

૧૯૧૦ માં પાવાપુરીના ગામ-મંદિરમાં શ્રીદેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમજીની
પીળા આરસની મૂર્તિ શ્રીમહેન્દ્રસરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી : ૪૫૧

-સાલનો લેખ બિહારશરીફમાં આવેલા લાલબાગના
શ્રીઆદિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૭૪

૧૯૧૨ લગભગમાં લખનૌના સતધરા બહોરનતોલામાં આવેલા
શ્રીચિંતાસનાથનું મંદિર શેઠ ઇંદરચંદજી ખેમચંદજીએ
બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૧૫ માં ફૂગરપુરનું શ્રીમહાવીર મંદિર બંધવામાં આવ્યું : ૩૪૬

૧૯૧૬ માં લુધીઆનામાં પૂજ્ય મહેનાબ ઝવિએ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ
જાગનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૬૯

-માં તાલનપુરના એક ખેતરમાંથી ૨૫ જિનમૂર્તિઓ
મળી હતી : ૩૨૦

૧૯૧૬ માં લાહોરના દેરાસરમાં વચ્ચોવચ દીવાલ ચણી લઈને
અડધું મંદિર દિગંબર બાઈઓને સુપ્રત કરવામાં
આવ્યું : ૩૫૬

૧૯૨૧ નો લેખ જુન્નેરમાં શુક્રવાર પેઠમાં આવેલા શ્રીઅમ્બી-
ઝરા પાર્શ્વનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૦

૧૯૨૩ માં કલકત્તામાં શામબગ્ગરના માણેકતલામાં આવેલું
શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું કાચનું મંદિર ૨૦ બ૦ બાણુ
બદ્રીદાસે બંધાવી પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું : ૪૬૭

૧૯૨૪ ના મહા વદિ ૫ નો જીર્ણોદ્ધારનો લેખ ગુણાવાના
જિનાલયમાં છે : ૪૪૪

-માં શેઠ મુખ્તબાજી ઝવેરીએ કલકત્તાના શામબગ્ગરના
માણેકતલામાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર
બંધાવ્યું : ૪૬૭

-નો લેખ લખનૌના બોરનતોલામાં આવેલા શ્રીમહાવીર-
સ્વામીના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

૧૯૨૫ માં સમિતીમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદે શ્રીશાંતિનાથ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ના રોજ કુંભોજની પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૮૪

-તો લેખ કુંભોજ પાસે આવેલી બાહુબલી પહાડી ઉપરના શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૪

-માં પિંડદાદનખાનમાં ખડિત પડેલું જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું : ૩૬૫

૧૯૨૭ (સને ૧૮૭૦) માં કાર્લાઈલ શૌરીપુરમાંથી ધણી પ્રાચીન વસ્તુઓ એકઠી કરીને આગરા મોકલી હતી : ૪૩૩

૧૯૨૯ માં કલકત્તાનિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ પાવાપુરીના જળમંદિરમાં આરસની ૩ વેદિકાઓ બનાવી : ૪૫૨

૧૯૨૯-૧૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૩) માં મિ. બેગલરે બગાળમાંથી કટલાયે અવશેષો શોધી કાઢ્યાં જે મુખ્યતઃ જૈન હતાં : ૪૧૮

૧૯૩૦ ના મહા સુદિ ૫ નો લેખ ગુણ્યાના જિનાલયમાં રહેલી શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા ઉપર છે : ૪૮૩

-મા ૨૦૫૦ ધનપતિસિંહ અને લક્ષ્મીપતિ સિંહેઅરાકડ ગામના નદીકિનારે શ્રીમહાવીરસ્વામીના દેવચરણના સ્થાપનારૂપે જીર્ણોદ્ધાર કરાવી નવું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૪૨
-માં લાલા ગિરધારીલાલજીએ લખનૌમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૮

૧૯૩૧ ના મહા સુદિ ૧૦ નો જીર્ણોદ્ધાર-લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

-ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો જીર્ણોદ્ધાર-લેખ સમેતશિખર પર આવેલી શ્રીસભવનાથ ભગવાનની દેરીમાં છે : ૪૪૭

-ના મહા સુદિ ૧૦ ને સોમવારનો લેખ સમેતશિખર ઉપર આવેલી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દેરીમાં તેના જીર્ણોદ્ધાર સંબંધે છે : ૪૪૭

-ની સાલની બાહી-ચંદનાદિ ૧૬ સતીઓની પાદુકાઓ પાવાપુરીના જળમંદિરમાં છે : ૪૫૨

-તો લેખ સતારામાં સદાશિવ પેઠમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૩

-માં રા. બ. બાહુ ધનપતિસિંહજીએ લજવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૩

૧૯૩૨ માં શ્રીમતી મહેતાબકુવરબાઈ પાવાપુરીમાં ચૌમુખ-જનું મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨

૧૯૩૨ થી ૧૯૪૨ (સને ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫) સુધીમાં સરકારે આસ્પત્રીમાં જુદું જુદાં બોદકામ કરાવ્યું તેના આધારે

ડાં ૧૦ હોને કેટલીક મહત્વની વસ્તુઓ અને એક જૈન મંદિરનું ખડિયેર મળી આવ્યાં : ૪૮૩

૧૯૩૩ ના જેઠ સુદિ ૧૨ ને શનિવારનો જીર્ણોદ્ધાર-લેખ સમેત-શિખર પર આવેલી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની દેરીમાં છે : ૪૪૭

-માં રા. બાહુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુવરની પ્રેરણાથી કટગોલા-નરસિંહપુરમાં શ્રીઆદિનાથનું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૯

-માં અજિમગંજમાં રા. બ. બાહુ ધનપતિસિંહજીએ શ્રીસભવનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૩૫ ના લેખો પાવાપુરીના જળમંદિરમાં ત્રણ વેદિકા ઉપરની ચરણપાદુકાઓ ઉપર છે : ૪૫૨

-માં ચેતાંબર આવકોએ સિરપુર-અંતરિક્ષામાં જીર્ણોદ્ધાર-દંડ ચડાવ્યો : ૪૦૭

-(કસલી સન ૧૨૯૮) બાઈદુકાન કલમનૂરીએ ચેતાંબર ઓશવાલ હરતક સિંપુર-અંતરિક્ષામાં પદ્મા કરાવી : ૪૦૭

૧૯૩૬ માં ભાગલપુરમાં રા. બ. શ્રીધનપતિસિંહજીએ જૈન ધર્મ-શાળા અને શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૮૪

૧૯૪૦ માં શ્રીવિજયરાજદ્રસગિના ઉપદેશથી ખાચરાદના શ્રીસુવિધિનાથ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

-લગભગમાં અજિમગંજની મહાજન પટ્ટીમાં આવેલું શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર બાહુ ગણપતિસિંહજી દ્વારા બંધાવ્યું : ૪૯૧

૧૯૪૨ ના આવલુ વદિ ૯ ના દિવસનો લેખ પાવાપુરીના ગામ-મંદિરવાળી ચેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછલી ભીંત ઉપર છે : ૪૫૨

૧૯૪૩ માં અજિમગંજની મહાજનપટ્ટીમાં આવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૯૧

-(ઈ. સ. ૧૮૮૬) ની એક નોંધથી જણાય છે કે, મવાલપાડા (આસામ) ના જૈન મંદિરમાં શ્રીચંદ્રબલ ભગવાન મૂળનાયક હતા : ૫૦૦

૧૯૪૪ માં શેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી ભગરીએ લખનૌના શાહદત્ત-ગંજમાં આવેલું શ્રીસભવનાથનું મંદિર બંધાવ્યું : ૪૧૯

૧૯૪૭ માં પૂનામાં વાનવાડી બગરમાં શ્રીઆદિનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૯૪૮ માં પૂનામાં સાચાપીર સ્ટ્રીટમાં આવેલું શ્રીવાસુપૂજ્ય-સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું : ૩૭૯

-માં હોશિયારપુરમાં લાલા મૂળદમજીએ શ્રીવાસુપૂજ્ય ભ. ના મંદિરના શિખરનો ઘૂમટ સોનાના પતરાંથી મહાબોધ : ૩૬૮

૧૯૪૬ માં બાલુચરના ઓસવાલપદી મહોદલામાં આવેલું શ્રીવિઘ્ન-
નાથ ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૯૫૦ માં કુકસીના શ્રીસદા તાલતપુરમાં જિનમંદિર બાંધવાની
ત્યાગી નીકળેલી જિનમૂર્તિઓને તેમાં પધરાવી : ૩૨૦
-માં લુધીઆનામાં શ્રીસદા શ્રીપાર્શ્વનાથ બ. નું મંદિર
બાંધાવ્યું : ૩૬૬

-માં હોશિયારપુરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બ. નું મંદિર બાંધ-
વામાં આવ્યું : ૩૬૮

-માં હોશિયારપુરના શ્રીવાસુપૂજ્ય જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા
થઈ : ૩૬૮

૧૯૫૧ માં ખાચરાદમાં યતિ રાહજીના શ્રીગોડીપાર્શ્વજિનાલયનો
છત્તોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

-માં શ્રાવિકા કરતુરપાઈએ ખાચરાદના યતિ રાહજીના
શ્રીપાર્શ્વ જિનાલયનો છત્તોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૨૧

૧૯૫૨ માં શેઠ ગણેશીલાલ કપૂરજીએ કલકત્તામાં શામળજીરના
માણેકતલામાં આવેલું શ્રીચંદ્રભસ્વામીનું મંદિર
બાંધાવ્યું : ૪૮૭

-માં શેઠ કેશરીજીએ રતલામના તળાવ કિનારે આવેલા
બગીચામાં શ્રીચંદ્રભસ્વનું જિનાલય બાંધાવ્યું : ૩૧૫

૧૯૫૩ માં ગિદારનિવાસી બાલુ ગોવિંદજી સુચતીએ
પાવાપુરીના સમવસરજી મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી : ૪૫૨

૧૯૫૪ માં આસામ-ગવાલપાડામાં ભારે ભૂકંપ થયો : ૫૦૧

૧૯૫૫ માં ખાચરાદમાં યતિ રાહજીના શ્રીપાર્શ્વજિનાલયની
પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ : ૩૨૧

-માં હેડાબાદ (દક્ષિણ) માં ચાર કમાની પાસે
શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૫

૧૯૫૭ નો લેખ ખાનકા ડોંગરામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ બ.
ના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૫૬

૧૯૫૮ માં આસામ-ગવાલપાડામાં આવેલા જૈન મંદિરને ભૂકંપથી
નુકસાન થતા પછી ફરી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું : ૫૦૧

૧૯૫૯ ના વૈશાખ વદિ ૮ ને બુધવાર નો બીજા છત્તોદ્ધારનો
લેખ ગુણાવાના જિનાલયમાં છે : ૪૪૪

૧૯૬૦ લગભગમાં લખનાના સતપરા બહોરનતોલામાં શ્રીમુનિ-
સુભસ્વામીનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૧૬

-માં વિજયપુર (દક્ષિણ) માં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું
મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૮૭

-માં શેઠ બાલુભાઈ રતનજી સાંગલીમાં ગણપતિ પેઠામાં
આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર બાંધાવ્યું : ૩૮૪

-માં વાલિયારનિવાસી શેઠ નયનજી ગોસ્વામીએ સૌરી-
પુરના મંદિરનો છત્તોદ્ધાર કરવાનું કાર્ય કર્યું : ૪૩૩

૧૯૬૦-૬૧ (સ. ૧૯૦૩-૪) માં ડૉ. બાલકૃષ્ણ કૈલાશીના
સ્વપ્નમાં એકાદશ કરાવ્યું : ૪૬૨

૧૯૬૧ માં કર્ણાટકમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર
બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૦

૧૯૬૨ માં મદ્રાસમાં આવેલ શાકુબાર પેઠા (નં. ૪૦૬) માં
શ્રીચંદ્રભસ્વામીનું શિવપરબંધી મંદિર બાંધાયું : ૩૮૬
-માં ખાચરાદમાં યતિ રામચંદ્રજીના શ્રીમદ્ભજિનાલયનો
છત્તોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

-માં કાંગડાનું લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ભૂકંપથી ધરાશાયી
બન્યું : ૩૬૧

૧૯૬૩ નો એક લેખ કાળા બાગના જૈન મંદિરના મૂળનાયકની
પ્રતિષ્ઠા પર છે : ૩૬૫

-માં કાલાબાગમાં લોકાગચ્છના યતિના ઉપદેશથી
શ્રીઅજિતનાથ બ. નું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૫

૧૯૬૪ માં નાશિકમાં ચાંદવડગલીમાં આવેલું શ્રીધર્મનાથનું
મંદિર બાઈ હીરાબાઈ મોતીચંદે બાંધાવ્યું : ૩૮૦

-માં નાથનગરમાં બાલુ સુબસંપતરાયજીના વિશાળ
બગીચામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મંદિર બાંધવામાં
આવ્યું : ૪૮૬

૧૯૬૪-૧૯૬૫ (સને ૧૯૦૭-૮) માં ડૉ. ફાગલે સહેતમહેતની
જગ્યાએ ખોદકામ કરીને જે વસ્તુઓ મેળવી તેનો
અહેવાલ પ્રગટ કર્યો છે : ૪૮૩

૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદે ચાંદમહે અબાલામાં બીજા ધર્મ-
શાળા બાંધાવી : ૩૭૦

-(સને ૧૯૦૮) માં ' રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી '
જર્નલમાં પ્રગટ થયેલી ' ચિત્રકૂટીમ-મહાવીરપ્રાસાદ-
પ્રસન્નિ ' શ્રીચારિત્રરત્નગણિએ રચી છે : ૩૪૧

૧૯૬૫-૧૯૬૬ માં યતિવર્ધ શ્રીશાંતિવિજયજીએ કુલપાક તીર્થનો
છેલ્લો ઉદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૬૬

૧૯૬૬ માં ખાચરાદમાં યતિ ભેરજીના શ્રીપાર્શ્વજિનાલયનો
છત્તોદ્ધાર થયો : ૩૨૧

૧૯૬૭ (સને ૧૯૧૨) માં બાંદકતીર્થના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા
અને ૧૦૧ એક જમીન સરકારે પ્લેતાબર સંધને
અર્પણ કરી જમીનનો પતો કરી આપ્યો : ૪૦૮

-માં લાલા મુલાસાહે પિંડાદનખાનમાં શ્રીસુમતિનાથ
બ. નું મંદિર બાંધાવ્યું : ૩૬૫

૧૯૬૮ માં શેઠ ધનુભજજી ચારવાડીએ રત્નપુરીમાં ચારસની
સુંદર છત્રીવાળું જિનાલય બાંધાવ્યું : ૪૩૪

-માં બ-નુના જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી,
જે મંદિર અત્યારે ખાલી છે : ૩૬૬

-માં નાશિકમાં શેઠ દીપચંદ ન્યાયચંદના બગલામાં
શ્રીમુનિનાથનું મંદિર દીપચંદ શેઠે બાંધાવ્યું : ૩૮૦

૧૯૬૯ માં બેંગલોરમાં જૈન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીમદ્નાથ ભગ-
વાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૪

—નો લેખ પૂનાના શુક્રવાર પેઠમાં આવેલી દાદાવાડીના દેરાસરની દીવાલ પર છે : ૩૮૦

—નો એક લેખ હુન્ગલીમાં કચંગાર ગલીમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૬

—માં પૂનામાં સોલાપુર બગ્ગરમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથનું ધરદેરાસર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૭૯

૧૬૭૦ માં મુલતાનમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું શિખરબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૬

૧૬૭૦-૧૬૭૧ (ઈ સ. ૧૬૧૩-૧૪)માં ડૉ. રપૂનરે વૈશાલીના સ્થળનું ખોદકામ કરાવ્યું : ૪૬૨

૧૬૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ જી. આદિતી ય જિનમૂર્તિઓ રીંગણોદમાં એક મકાનના માટીના ઝોટલામાંથી મળી આવી હતી : ૩૧૭

—માં મદ્રાસમાં આવેલ શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭)માં શ્રીચંદ્રમુખ જગવાનનું ધૂમટબાંધી મંદિર બાંધાયું : ૩૮૬

૧૬૭૪ માં ખાચરોદમાં યનિ રૂપચંદ્રજીના ઋષભજિનાલયની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૩૨૧

૧૬૭૫ માં મહિમાપુરમાં જગતશેઠ બંધાવેલું મંદિર ગંગાના પૂરમાં ઝડપાઈ ગયા પછી જગતશેઠ કૃતેચંદ્રજીએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૪૮૬

૧૬૭૬ માં ડેરાગાજીખાનમાં શ્રીઆદીશ્વર જગવાનનું શિખરબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૬૭

૧૬૭૭ માં દિલ્હીની પાસે આવેલા ચોગઠી મસ્જિદ નામના પરામાં દાદાવાડી છે, તેમાં શ્રીનેમનાથનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫

૧૬૭૯ ના ફાગણ સુદિ ૩ના રોજ જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલા કાંદક તીર્થમાં નૂતન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી : ૪૦૮

૧૬૮૦ માં તેનાલીમાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૯૪

૧૬૮૧ માં મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે શૌરીપુરમાં જીર્ણોદ્ધાર પામેલા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૩૩

—માં બાલુચરના ઝોસવાલપટ્ટી મહોલ્લામાં આવેલું શ્રીસંબવનાથ જગવાનનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૪૮૮

૧૬૮૨ નો લેખ લખનૌના બેરન તોલામાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ જગવાનના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૪૧૮

—માં રીંગણોદના શ્રીનેમિનાથ જિનાલયમાં અહીંની જમીનમાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરવામાં આવી : ૩૧૭

૧૬૮૩ માં કોલ્હાપુરના શરદ્ક બગ્ગરમાં શેઠ ચેલાજી વનનાજીએ શ્રીધર્મનાથનું મંદિર બાંધાવ્યું : ૩૮૬

—માં ખાનકા ડોબરામાં શ્રીશાંતિનાથ જી. નું શિખરબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૬

૧૬૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મથુરાના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરી : ૪૨૬

૧૬૮૫ માં મદ્રાસથી ૩ માઈલ દૂર દાદાવાડીના સ્થળમાં શ્રીસુમતિનાથનું મંદિર બાંધાયું : ૩૮૬

૧૬૮૬ નો લેખ લખનૌની ચૂડીવાળી ગલીમાં આવેલા શ્રીઆદિનાથ મંદિરમાં છે : ૪૧૮

૧૬૮૭ માં જેલમમાં કારે પૂર આવવાથી પિંડાદનખાનનું જૈનમંદિર પડી ગયું : ૩૬૫

૧૬૮૯ માં મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મેરઠ જિલ્લો અને મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં અહીં હજાર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી : ૩૫૧

—માં ગુડીવાડામાં મારવાડી ટેંપલ નામે ઝોળખાતું જૈન મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૯૪

૧૬૯૦ માં મહારૌલીમાં શ્રીઋષભદેવનું ધૂમટબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું : ૩૫૫

૧૬૯૩ માં શ્રીવિજયતીર્થસ્ત્રિએ લક્ષમણી તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી એ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો : ૩૧૩

—માં લાલા ત્રિશ્ચંદ્રજીએ દિલ્હીના કિનારી બગ્ગરમાં જૈન ધર્મશાળા બંધાવી : ૩૫૪

૧૬૯૪ માં શ્રીવિજયતીર્થસ્ત્રિએ લક્ષમણી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો : ૩૧૩

—માં આયડમાં આવેલી શ્રીભેરુલાદજીની વાડીનું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર બાંધાયું : ૩૩૬

૧૬૯૫ માં કોલ્હાપુરમાં વિલ્હનરોડ ઉપર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર શેઠ તિલોકચંદ્રજીએ બાંધાવ્યું : ૩૮૫

—માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જોધાજી માસીંગને ત્યાં શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું મંદિર શેઠ બાલુભાઈ માસીંગે બાંધાવ્યું : ૩૮૫

૧૬૯૭ માં ગદગમાં શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં શ્રીશીતલનાથનું મંદિર શેઠ દેવસીએ બાંધાવ્યું : ૩૮૭

—માં કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જીતરાજજી માસીંગને ત્યાં શ્રીશાંતિનાથનું મંદિર શેઠ જિતરાજજીએ બાંધાવ્યું : ૩૮૫

—નો એક લેખ કોલ્હાપુરમાં લક્ષ્મીપુરીમાં આવેલા શ્રીમુનિસુવતસ્વામીના મંદિરના મૂળનાયક ઉપર છે : ૩૮૫

૧૬૯૮ ના માહ સુદિ ૨ ના દિવસે ચિતોડના સતવીસ દેવરીના નામે ઝોળખાતા જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા શ્રીવિજયતીર્થસ્ત્રિએ કરી : ૩૪૨

—માં લસકરના શરદ્ક બગ્ગરમાં આવેલા ઝોસવાલ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ જગવાનનું મંદિર શેઠ રસજીભાઈ ધાડીવાલે બાંધાવ્યું : ૪૧૭

-માં લાલા કુંદનચંદ્ર અપરમે અખાલામાં એક
જૈન પ્રતિષ્ઠાના બંધારી : ૩૭૦

૧૯૬૯ (ઈ. સ. ૧૯૪૨) માં જાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર
આવેલી જૈન ગુફામાં મહાદેવનું લિંગ પથરાવવામાં
આવ્યું : ૩૯૩

-માં પૂના કેપમાં આવેલા કોરાવાળ રોડ નં. ૬ ઉપર
શ્રીપાર્શ્વનાથનું સ્થિતિ બંધવામાં આવ્યું : ૩૭૬

૨૦૦૦ માં કુમારગીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું સ્થિતિ બંધવામાં
આવ્યું : ૪૬૫

વર્ગ ૨ : ગ્રંથોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અગ્નિતસાંતિ સ્તોત્ર : ૪૬૩, ૪૮૧
અનુયોગકાર સૂત્ર : ૩૧૬
અર્ચાદાયક પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંગ્રહ :
ટિં ૪૪૪
અલંકારમંડન : ૩૩૦
અબ્જલક્ષી : ૩૫૧
અબ્જસંપત્તિકા : ૪૪૦
અલ્પચત્રા : ટિં ૪૧૬
આચારાંગ ચૂલુ : ટિં ૪૦૩, ટિં ૪૨૪
આચારાંગ નિયુક્તિ : ૪૬૬
આચારાંગ વિવરણ : ૪૦૪
આચારાંગ સૂત્ર : ૪૧૧
આત્માનંદ પ્રકાશ : ટિં ૪૦૭, ટિં ૪૦૮
આદિત્યપુરાણ : ૫૦૩
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ્રિકા :
ટિં ૩૫૨, ટિં ૩૮૧, ટિં ૩૮૬,
ટિં ૪૦૨, ટિં ૪૨૧, ટિં ૪૩૩,
ટિં ૪૩૮, ૪૭૨
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ્રિકા :
એન્યુઅલ રિપોર્ટ (૧૯૧૪-૧૫) :
ટિં ૩૬૪
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ્રિકા :
પ્રેસિડેન્સી : ટિં ૩૮૮
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ્રિકા :
વેસ્ટર્ન : ટિં ૩૮૨, ટિં ૩૮૬
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ : ૪૬૦
આવશ્યકચૂલુ : ૩૧૦, ટિં ૩૧૮,
૩૨૬, ટિં ૩૪૬, ટિં ૩૬૩,
૩૭૧
આવશ્યક નિયુક્તિ : ટિં ૩૧૦, ટિં
૩૧૮, ટિં ૩૧૯, ૩૨૬, ૩૪૬,
૩૬૩, ૪૨૨, ૪૩૧, ૪૫૫
આવશ્યકચૂલુ : ટિં ૩૧૮, ૩૨૬
આવશ્યકચૂલુ : ૪૭૦, ૪૭૩, ૪૮૬
આવશ્યકચૂલુ : ૩૫૪

એ ક્રેટલોગ આફ્રિકા : મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધિ
પબ્લિશ ઓફ : ટિં ૩૫૮
એ ગાઈડ ટુ તક્ષશિલા : ટિં ૩૬૪
એનાલ્સ આફ્રિકા : ઓરિયન્ટલ
ઇન્સ્ટીટ્યુટ : ટિં ૪૧૦
એપિગ્રાફિકા ક્લોઝિકા : ૩૭૩
એપિગ્રાફિકા ઇટાલિકા : ટિં ૩૪૦, ટિં
૪૧૩, ટિં ૪૨૨
એરિયન-ભારત ભગવત : ૪૩૧
એટિહાસિક પત્ર : ૩૫૨
એન યુવાન-સ્વાંગસ ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇટાલિકા :
ટિં ૪૦૭
એલ એમાઉટ દિલ્લી : ૩૫૫
એસવાલ નવમુવક : ટિં ૪૬૦ ટિં ૫૦૧
ઓપપાતિકસત્ર : ૪૫૩, ૪૮૭
અંગવિદ્યા : ૫૦૬
અંગુત્તર નિકાય : ૩૦૬
અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ૭૬ : ૪૦૫
અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ૭૭ નીર્ધ-એમમાળા :
ટિં ૪૦૭
અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર : ૪૦૬
ઇતિહાસ પ્રવેશ : ટિં ૩૫૨
ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર : ૩૪૭
ઇડિયન એટીકવેરી : ૩૪૭, ટિં ૩૭૫,
ટિં ૩૭૭, ટિં ૪૮૨
ઉત્તરપુરાણ : ૪૪૩
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ : ૪૨૦,
ટિં ૪૨૫
ઉદ્યોગિરિ-લેખ : ૪૬૭
ઉત્તરાખ્યન : ૪૨૧, ટિં ૪૨૫, ૪૩૩,
૪૫૧
ઉપદેશક : ટિં ૪૭૬
ઉપદેશ સંપત્તિકા : ૩૬૫, ૪૦૫

ઉપદેશકાર : ૩૫૩
ઉપદેશકાર : ૩૩૦
ઉવાસગદસાઓ : ૪૪૩
કથાકોશ : ૪૨૫
કથાસાર : ૪૦૭
કથાચૂનવર વીરકલ્પ : ટિં ૩૭૭
કર્મચંદ્રમંત્રિપ્રબંધ : ૩૫૧, ૩૫૮
કલ્પસૂત્ર : ૩૬૭, ૪૦૩, ૪૧૦, ૪૨૭,
૪૩૧, ૪૭૪
કલ્પસૂત્ર-સુભાષિકા : ટિં ૩૭૨
કલ્પસૂત્ર-સુભાષિકા : ૩૩૦
કાલંબરીમંડન : ૩૩૦
કામસૂત્ર : ૪૨૨
કાલકથા : ૩૬૭
કાલકથાસંગ્રહ : ટિં ૩૮૧
કાન્યકુબેર : ૩૩૦
કિરુનુઅરસઅદ્દીન : ટિં ૩૫૮
કુલ જૈન અનુક્રમણિકા આંદ પુરાતત્ત્વ-
લેખ : ટિં ૪૭૭
કુરલ-નિરુકલ : ૩૭૩
કુવલયમાળા : ટિં ૪૧૬, ૪૨૩
કુવલયમાળા-પ્રસારિત : ૪૭૦
કૃપારસંગ્રહ : ટિં ૪૩૮
કવ રંગલ આફ્રિકા : ટિં ૩૮૮,
૪૮૧
કેસરિયાજીનો રાસ : ૩૪૭
કોટચાચાર્ય-ચંદ્ર : ટિં ૪૩૨
કોર્પસ ઇન્ડીયન ઇલિફન્ટ : ટિં ૪૧૨
કાન્થિકુલ : ૪૮૨, ટિં ૪૬૩

પરતરમચ્છ મુર્તિવંશી : ૩૫૩, ૪૫૪
પરતરમચ્છ પદાવલી : ૩૬૨, ૩૪૦

પરતરમચ્છ મુર્તિવંશી : ૩૫૨

૨૦૦૦

બાસવપુરાણ : ૩૭૬
 ભુક્તિપ્રકાશ : ૨૮૫
 ભુક્તિસાગર : ૩૩૦
 જલદાહનચરિત્ર : ૩૨૬
 જલદાહન-કાવ્ય : ૨૮૨
 જલદાહનસૂત્ર : ૩૧૬, ૨૮૬
 યરૂ, યરૂ, યરૂ
 મુદ્રાદાહનસૂત્ર કાવ્ય-ક્રિષ્ણ : ૩૨૬

સ્કંદલિપીવામના : ૪૨૫
સ્કંદીઝ ઇન ઇડિયન પેઇન્ટીંગ : ટિ. ૩૬૧
સ્તોત્રસંગ્રહ : ટિ. ૩૩૬

સ્થવિરાવલીચરિત : ૪૧૦, ૪૪૩, ૫૦૪
સ્થાનાંગસત્ર : ૪૪૧
ચૂતિસ્થલ : ૪૦૬

હસ્તિનાપુર : ટિ. ૪૬૪ ટિ. ૪૬૫
હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્સ : ટિ. ૪૩૨
હીરસૌભાગ્યા : ૪૨૬, ૪૩૨

વર્ગ ૩ : ગામ, નગર, ગુફા, નદીઓ, ભંડાર, મૂર્તિવિશેષ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અકબરાબાદ : ૪૩૮
અકાસગઢ : ૩૫૬, ૩૫૭
અકોટા : ૩૨૬, ૩૨૭
અકોના : ૪૮૩
અગાશી : ૩૭૮
અમ્રવત-આગરા : ૪૩૭
અચલગઢ (આણ) : ટિ. ૩૪૬
અચીરવતી : ૪૮૧
અચ્છ : ૪૧૦
અજમેર : ૩૫૧
અજિમજંગ : ૪૫૧, ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧
અજંતા : ૪૦૦, ૪૦૧
અડીસડા-અહિચ્છત્રા : ૪૨૨
અણકુત-ટનકી (અનકાઈ-ટનકાઈ) : ૩૮૧
અધિષ્ઠેત્ર-અહિચ્છત્રા : ૪૨૨
અનકાઈ : ૩૮૨
અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફા : ૩૮૧
અનુરાધપુર : ૩૭૮
અનંતગુફા : ૫૦૭, ૫૦૮
અભાવાસલ : ૩૭૮, ૩૯૨
અફગાનિસ્તાન : ૩૧૦
અભયદેવસરિનાં પગલાં : ૩૨૦
અમદાવાદ : ૪૩૬
અમરેલી ૩૧૨
અમલનેર : ૩૮૯
અમીરરા : ૩૨૮
અમૃતસર : ૩૫૮, ૩૬૮
અમોઘદર્શી ઉદ્યાન : ૪૬૮
અયોધ્યા-સાકેત : ૩૪૯, ૩૬૩, ૪૦૯, ૪૨૧, ૪૬૪, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૨, ૪૭૬, ૪૮૧, ૪૮૩
અરબસ્તાન : ૩૧૦
અકાઈ : ૩૯૦
અર્ધાપુર-આગરા ૪૩૭
અર્ધનૃસિંહ પર્વત : ૩૬૨
અર્ધકાપા-અમલકાપા : ૪૮૬

અલકન : ૩૭૬
અલટા ગામ : ૩૭૭, ૩૮૬
અલિરાજપુર : ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪
અલ્ટાખેડા : ૪૬૫
અલ્લાહાબાદ : ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૧
અવધેશ : ૪૧૮
અવધ્યા : 'અયોધ્યા' જુઓ
અવંતિકા 'ઉજ્જૈન' જુઓ
અવતિ પાર્શ્વનાથ મંદિર : ૩૨૩
અવંતી-નિ, અવંતિકા, ઉજ્જૈન : ૩૦૯, ૪૧૪, ૪૮૧
અવંતીપુરી : ટિ. ૩૧૮
અશોકસ્તંભ : ૪૬૯
અસ્થિકામ : ૪૯૮, ૪૯૯
અસી નદી ૬૩૪
અષ્ટાપદ : ૪૦૯, ૪૪૩, ૪૬૬, ૪૬૯, ૪૭૦
અષ્ટાપદાવતાર : ૪૭૦
અહમદનગર : ૩૭૭, ૩૮૩
અહિષ્ઠેત્ર 'અહિચ્છત્રા' જુઓ
અહિચ્છત્રા : ૪૧૦, ૪૨૨, ૪૮૭
આકાશલોચન તળાવ : ૪૭૩
આકોલા : ૪૦૫
આગરા : ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭, ૪૪૦, ૪૪૪, ૪૬૭, ૪૭૧, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૯૧, ૪૯૭
આઘાટ-આઘડ : ૩૩૫, ૩૩૬
આજ નદી : ૪૪૧
આદિનાથ ભવન (કાંગડા) : ૩૬૨
આણ : ૪૭૦
આમલકાપા : ૪૮૬
આમલ 'આમલ' જુઓ
આરંગ : ૪૦૪
આકાઈ : ૩૭૪, ૩૭૬
આર્ધપુર (અર્ધાપુર) : ૩૮૮
આર્ધવર્ત : ૪૩૫, ૪૬૩
આલિંગવલી (કાંગડા) : ૩૬૨

આલેર : ૩૬૫
આવશ્યકચૂલિ : ૪૪૧
આસામ : ૪૧૫, ૫૦૦, ટિ. ૫૦૧
આસંદી : ૩૭૫
આહડ 'આઘાટ' જુઓ
મદ્વાકુભમિ 'અયોધ્યા' જુઓ
મગતપુરી : ૩૮૬
મડર : ૩૪૦, ૩૪૧
મતમદોલા : ૪૩૮
મશિન : ૩૧૦
મસો(સુ)રા : ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૭૫, ૩૭૮, ૪૦૨, ૪૮૧
મસગિલ્લી : ૪૪૩
મસરી : ૪૪૨, ૪૪૬
મસરોડા : ૩૨૪
મસિપતન : ૪૩૭
મગલપુરપતન 'રીગણોદ' જુઓ
મંડસ : ૩૫૧
મંડિયન મુઝિયમ-ભારતીય ગેલેરી-કલકત્તા : ૪૭૫
મંદગુફા : ૪૦૨
મંદપુર-મથુરા : ૪૪૪
મંદ્રમરથ-દિલ્હી : ૩૫૨, ૪૬૩
મંદસલા ગુફા : ૩૯૯
ઉમસેનપુર-આગરા : ૪૩૭
ઉઆ(અ)નગર-ઉઆનગર : ૩૫૦, ૩૫૧, ટિ. ૪૨૩
ઉબજાત-ગિરનાર : ૪૬૯
ઉજ્જૈન(ની) : ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૮, ૩૨૨ થી ૩૨૬, ૩૩૨, ૩૪૭, ૩૭૦, ૪૭૦, ૪૭૬, ૪૯૯
ઉડીસા આઝિસ : ૪૫૦
ઉત્તરમહેશ : ૪૦૬, ૪૧૫, ૪૬૩
ઉત્તરભારત : ૩૭૩
ઉત્તરગિરિ (આલવા) : ૩૨૧, ૩૨૭

ઉદયગિરિ (ખિહાર) : ૪૧૩
 ઉદયગિરિ (ઓરિસા) : ૪૧૫, ૪૫૭,
 ૪૫૮, ૪૮૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૪,
 ૫૦૬ થી ૫૦૮
 ઉદય(દે)પુર : ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૪૩,
 ૩૪૭, ૪૬૬
 ઉદયપુર-આલિયર : ૪૧૬
 ઉદયપુર-ભરતપુર : ૪૬૯
 ઉદુપુર : ૪૧૧
 ઉદુપુર-ખિહાર : ૪૭૩, ૪૭૪
 ઉદુપુર-વિહાર : ૪૫૪, ૪૭૪
 ઉના : ૩૫૧
 ઉનાવ : ૪૧૯
 ઉમરકોટ : ૩૭૨
 ઉમરાવતી : ૩૨૮
 ઉરુવેલા-મોધિગામ : ૪૭૨
 ઉડાવલી : ૩૮૬
 ઋગુવાલુકા : ૪૦૯, ૪૪૦ થી ૪૪૨
 ઋગુપુર-રાજગૃહ : ૪૫૩
 એઓનલા : ૩૨૨
 એકલિંગા : ૩૩૬, ૩૩૮
 એલકર-દશાણીપુર-એરુ : ૩૨૬
 એલયપુર : ૧૦૩, ૪૦૫
 એલ્હારોડ : ૩૯૯
 એવલીની જૈન ગુફા : ૩૮૮
 એહોલની જૈન ગુફા : ૩૮૭
 એડિસડર-અહિરુત્રા : ૪૨૨
 એરિસા : ૩૭૩, ૪૧૦, ૪૧૨, ૪૧૫,
 ૪૭૯, ૪૮૦, ૫૦૨
 ઓરંગાબાદ : ૩૮૧, ૩૯૮, ૩૯૯
 ઓરંગાબાદની જૈન ગુફાઓ : ૩૯૯
 અંગ (દેશ) : ૪૧૦, ૪૮૭, ૪૯૨,
 ૬૦૩
 અંગદ મહાકુચ (કાંગડા) : ૩૬૧
 અંગનેરીની ગુફા : ૩૮૧
 અંતરિણ્યા : ૪૧૧
 અંતરીક્ષ(ક) : ૩૯૪, ૪૦૪ થી ૪૦૬, ૪૦૮
 અંબલકુશવન : ૪૪૮
 અંબસાલમૈય : ૪૮૬
 અંબાલા : ૩૭૦
 અંતરીમામ : (૬૦) ૪૪૬
 અંબિ : ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૯૪
 અંબમૈય : ૪૦૪
 અંબરપુર : ૩૩૦

ઓંધખેડા-અનિરુદ્ધખેડા : ૪૩૩
 કચ્છ : ૩૨૮, ૩૭૦
 કટમેરી : ૩૮૭
 કટગોલા : ૪૮૯
 કટારીખેડા : ૪૨૩
 કડા : ૪૭૧
 કકુતોર : ૩૭૭
 કનરાસ : ૪૪૫
 કનકપુર : ૪૮૫, ૫૦૪
 કનોજ : ૩૧૧, ૩૨૯, ૩૫૨, ૪૧૬,
 ૪૨૬, ૪૩૭, ૪૫૪, ૫૦૦
 કનાણ્યપુર-કનાનર (કાનાનર) : ૩૫૩
 ૩૭૭
 કપિલવસ્તુ : ૪૮૪
 કમલદહ-કમલદીહ : ૪૭૬
 કરહેડા-કરેડા : ૩૩૦, ૩૪૩, ૩૪૦
 કરાડ : ૩૮૪
 કરાંચી : ૩૭૦, ૩૭૨
 કચ્છાટક : ૩૭૪, ૩૮૫, ૩૯૫
 કર્મોર ગામ : ૪૬૩
 કલકતા : ૪૧૮, ૪૩૩, ૪૫૨, ૪૬૫,
 ૪૭૫, ૪૮૮, ૪૯૧, ૪૯૫, ૪૯૬,
 ૪૯૮, ૫૦૧
 કલિકુંડ તીર્થ : ૬૦ ૩૯૧
 કલિંગ : ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૧૫,
 ૪૭૬, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૬ થી ૫૦૮
 કલ્યાણપુર : ૪૪૮
 કલ્યાણી : ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૯૫, ૩૯૬
 કાકંદી : ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૬૪
 કાદીપુર : ૪૩૬
 કા(કલા)નગર (કાંગડા) : ૩૬૧
 કાનડા : ૩૭૩
 કાનાનર 'કનાણ્યપુર' જુઓ
 કામદા : ૪૦૪
 કામનગરગામ : ૪૬૩
 કામરૂપ : ૪૬૯
 કાપમગજ : ૪૨૧
 કાપા : ૩૪૭
 કાપાવાસ : ૩૪૮
 કારસાની જૈન ગુફા : ૩૮૯
 કાલમગ : ૩૭૫
 કાલસિયા : ૪૬૦
 કાલાખામ : ૩૬૫, ૩૬૬
 કાલીવિલ : ૩૧૨, ૩૧૪
 કાલિયોગ-કોરીપુર : ૪૩૧

કાશી-ખનારસા : ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૩૪,
 ૪૩૬, ૪૬૬, ૪૮૬
 કાંમીર : ૩૩૨, ૩૫૧, ૩૬૪
 કાસમખાનર : ૪૬૦
 કિલિયા : ૩૮૫
 કીકટ-મગધ : ૪૦૯
 કીર્તિસ્તાંભ : ૩૪૧
 કુકડિયા : ૩૧૨, ૩૧૪
 કુકડેશ્વર : ૩૧૨
 કુકસી : ૩૨૦, ૩૩૨
 કુકરામઠ : ૪૦૪
 કુર્મ : ૩૭૩, ૩૭૪
 કુર્મખેશ્વર મહાદેવ : ૩૨૪
 કુડગીસર : ૩૨૩, ૩૨૪
 કુડગેશ્વર : ૩૨૪
 કુણાલનગરી-આવરતી : ૪૮૧
 કુણાલસ્ત્રૂપ : ૩૪૯, ૩૬૩
 કુણ્યમિનાર : ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૫
 કુર્મીય મલય-પર્વત : ૩૯૦
 કુખાનહ કોઈલિ-પર્વત : ૩૯૦
 કુમારગિરિ-પર્વત : ૫૦૩ થી ૫૦૫, ૫૦૮
 કુમારડી : ૪૬૫
 કુમારમામ : ૪૬૪
 કુમારીગિરિ-પર્વત : ૫૦૩ થી ૫૦૬
 કુમહાર (પ્રાચીન પાટલીપુત્ર) : ૪૧૨,
 ૪૭૭
 કુરુક્ષેત્ર : ૩૪૯
 કુરુદેશ : ૪૧૦, ૪૬૩, ૪૬૪
 કુરુ-જાંગલ : ૪૨૨
 કુલપાક તીર્થ : ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૯૪ થી
 ૩૯૬, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૮, ૪૪૯,
 ૪૫૦
 કુલપાક, કાલિયાપાક, માણેકરવામી
 'કુલપાક' જુઓ
 કુસાપુર-કસર : ૩૫૮
 કુસામપુર-રાજગૃહ : ૪૫૩
 કુસાવર્ત : ૪૧૦, ૪૩૧
 કુસીનારા : ૪૫૦
 કુસુમપુર-પદ્મ્યા : ૪૭૫
 કુખ્યા નદી : ૩૮૮, ૪૦૩
 કેકય : ૪૧૦, ૪૮૪
 કેયુલી : ૩૧૨
 કેસર પાર્થનાથ : ૪૭૦
 કેસરિપાલ તીર્થ : ૩૩૭, ૩૪૫
 દેલાસ-જાણપદ : ૪૬૯
 દેલાસ ગુફા : ૪૬૯

કોટિવર્ષ-કિનારપુર : ૪૧૦, ૪૧૧,
૪૬૭, ૪૬૦

કોઠડી : ૩૧૨

કોના-અકોના : ૪૮૩

કોમિલ્લા : ૪૧૧, ૪૧૨

કોરદા : ૪૭૧

કોલવા પહાડ : ૪૭૩, ૪૬૩

કોલ્લાગ સનિવેશ : ૪૬૩

કોલ્લાપુર : ૩૭૭, ૩૮૪ થી ૩૮૬

કોશલ (સલ) : ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૮૧, ૪૮૬

કોશલ (લા) 'અયોધ્યા' જુઓ

કોશલા-આવસ્તી : ૪૮૨

કોષ્ઠક ઉદ્યાન : ૪૮૧

કોસમ ઈનામ : ૪૭૧

કોસમ ખીરાજ : ૪૭૧

કોસાંખપાલી : ૪૭૧

કોલામ : ૪૧૨

કૌશાળી : ૩૦૬, ૪૦૬ થી ૪૧૧, ૪૭૦
થી ૪૭૨, ૪૮૭

કંચારિકા કુંડ : ૩૨૩

કંપલાજ : ૪૨૧

કંપલાના લાડકા : ૪૨૧

કંપિલપુર-કાપિલપુર (રી) : ૪૦૬, ૪૧૦,
૪૨૧

કાંકરોલી : ૩૩૮, ૩૩૯

કાંગડા : ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૬૦ થી ૩૬૨,
૩૬૮

કાંચનપુર : ૪૧૦

કાંચી : ૩૭૬, ૩૭૭

કાંજરાવર્તગિરિ : ૩૧૦, ૩૨૭, ૩૨૮

કુંડમામ : ૪૪૮

કુંડપુર : ૪૬૩

કુંડલપુર : ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૬૩

કુંડિનપુર : ૩૨૮, ૩૨૯

કુંડેલાટ : ૪૬૪

કુંદનપુર : ૩૨૮

કુંભકારકુન (નાશિક) : ૩૮૦

કુંભારપ્રસેપ (વીતખપાતન) : ૩૫૦

કુંભારિયા-આરાસજી : ૪૪૪

કુંભોજ : ૩૮૪

કંસકરાડ : ૪૩૩

કાંકથ : ૩૭૬, ૩૯૬

કચારા : ૩૧૨, ૩૧૪

કાનિયકુંડ : ૩૨૭, ૪૦૬, ૪૬૨-૪૬૪

કાંમિત્રા નદી : ૩૬૨, ૩૬૩

કાંમિત્રાનિષિત-રાજગૃહ : ૪૫૩

અગ્રદેશ : ૩૪૭

અગ્ર-અગ્ર પર્વત : ૩૪૭

અગ્રાચલતીર્થ-ધૂલેવ : ૩૪૭

અટવાડા : ૩૧૨

અડકી : ૩૮૦, ૩૮૮

અડગદિહા : ૪૪૪

અબકુયા-અરવાટ : ૪૧૧

અરતરપ્રાસાદ (કાંગડા) : ૩૬૨

અરતરવિધિચૈત્ય : ૩૬૨

અલચીપુર : ૩૧૬

અયરોડ 'આયરોડ' જુઓ

આયરોડ : ૩૨૧, ૩૨૨

આનકા ડોમરા : ૩૫૬

આરવટ : ૩૬૦

ખીદ્રાપુર : ૩૭૭, ૩૮૬

ખુખુંદા : ૪૬૪

ખેડા : ૩૧૬

ખેમલી : ૩૩૬

ખેરમાઈ : ૪૦૪

ખંડગિરિ : ૪૧૫, ૫૦૧, ૫૦૪, ૫૦૬,
૫૦૭

ખંભાત : ૩૫૧, ૩૬૫, ૩૭૯

ખર્ગરા પુષ્કરિણી : ૪૮૭

ખગમપદ-ઈંદ્રપદ 'દશાષ્ટક' જુઓ

ખદ સુકતેશ્વર : ૪૬૫

ખણેશગુફા : ૫૦૭

ખદગ : ૩૮૬

ખલાલપાડા ૫૦૦, ૫૦૧

ખયપુર : 'હરિતનાપુર' જુઓ

ખયગપય-ખગમપદ : 'દશાષ્ટક' જુઓ

ખયા : ૪૭૨, ૪૭૩

ખાજીલાટ : ૩૬૭

ખાલા : ૪૧૪

ખિરનાર : ૩૫૩, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૬૭
૪૦૬, ૪૭૦

ખિરપુર-કુગરપુર : ૩૪૬

ખિરમજ-રાજગૃહ : ૪૫૩, ૪૫૭

ખીરડી : ૪૪૦

ખુજરાત : ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩,
૩૧૪, ૩૧૫, ૪૧૪

ખુજરાનવાલા : ૩૫૧

ખુડીવાડા : ૩૭૮, ૩૮૪, ૪૦૬, ૪૦૮

ખુણીલીલ યક્ષચૈત્ય : ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૫૩,
૪૫૭

ખુણીલીલવન-ખુણીલા 'ખુણીલા' જુઓ

ખુણીયા : ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૫૭

ખુખરગામ-કુંડલપુર : ૪૪૮

ખુરખાંડ : ૩૫૬

ખુર્ખર : ૩૨૫, ૩૪૨

ખાદાવરી-નદી ૩૭૪, ૩૮૦

ખાદાવરી-જિલ્લો ૩૬૦

ખાપગિરિ 'ખાલિયર' જુઓ

ખાપાચલ 'ખાલિયર' જુઓ

ખાપાચલપુર 'ખાલિયર' જુઓ

ખામતી નદી : ૪૧૮

ખારખપુર : ૪૧૨, ૪૫૦

ખાવગિરિ 'ખાલિયર' જુઓ

ખાલદમડલ : ૩૨૪

ખાલ્લી : ૫૦૦

ખગા : ૪૧૪, ૪૨૧, ૪૩૬, ૪૬૫, ૪૬૮
થી ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૫,
૪૭૮, ૪૮૪, ૪૮૮ થી ૪૯૦, ૪૯૨,
૪૯૩, ૪૯૬

ખંડકી : ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૨, ૪૮૩

ખંધવતી-લાટ : ૩૨૪

ખંધવતી-નદી : ૩૨૩, ૩૨૪

ખંધાર : ૩૬૩

ખંભીરી-નદી : ૨૪૨

ખાંડ : ૪૧૪

ખાંડવાના : ૪૧૪

ખાલિયર : ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૨૮, ૩૬૨,
૪૧૫ થી ૪૧૭, ૪૨૬, ૪૩૩

ખસોઈ : ૩૩૪

ખાધરા-નદી : ૩૪૬, ૪૬૬

ખુંટારસી : ૩૨૪

ખણેશપુર-રાજગૃહ : ૪૫૩

ખમરુપાય-ખમરોપાદ : ૪૬૬

ખમારલેના ગુફા : ૩૮૧

ખમરવતી-નદી : ૪૨૨

ખાલીસગામ : ૪૮૧

ખિટગાંવ : ૪૧૩

ખિતોડ-મઠ : ૩૩૫, ૩૩૬ થી ૩૪૪, ૩૪૭

ખિરકાલ પ્રતિષ્ઠિત-મથુરા : ૪૨૪

ખિનકૂટ-મંડલ : ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૪૦

ખેદિશ : ૪૦૪, ૪૧૦

ખોલ : ૩૭૬, ૩૭૭

ખોસા : ૪૮૦

ખંડવાડી : ૪૭૧

ખદીરી : ૩૧૨

અંદપુરી : ૪૩૪, ૪૩૬
અંદાલિલી (અંદાલતી) : ૩૧૬
અંદાલિયપુરી (અંદાલ) : ૪૮૧
અંદાલતરણ કૈલાસ : ૪૭૩
અંદાલતી-અંદોરી 'અંદપુરી' જુઓ
અંદાલપુરી-આવસ્તી : ૪૮૧
અંપા-નગરી-તાળા-પુરી : ૪૦૬ થી
૪૧૧, ૪૪૧, ૪૫૪, ૪૬૦, ૪૭૫, ૪૮૦
૪૭૬, ૪૮૪, ૪૮૬ થી ૪૮૮, ૪૬૪
અંપાનાળા 'અંપાપુરી' જુઓ
અંદાલ : ૩૭૭
અંદા : ૪૦૭, ૪૦૮
અંદોલ : ૩૮૧
અંદાવાડા : ૪૮૦ ૩૪૬

અંબાણી : ૪૪૧
અંબેડા : ૩૧૨
અંબાગત : ૪૮૨
અંબા કૈલાસચુકા : ૪૦૦
અંબા ચુકા ૫૦૮
અંબા કૈલાસ (અંદાલકૈલાસ) : ૩૧૨,
૩૧૪
અંબાર : ૩૭૨

અમર-મિથિલા : ૪૮૫
અમરોતપુર-અમર : ૪૮૫
અમરોતપુરી : ૪૧૩, ૫૦૨
અમરપુરી : ૪૮૫
અમરપુર : ૪૦૩
અમર-ગામ : ૪૪૦
અમરગંજ : ૪૬૬
અમર : ૩૬૪
અમર : ૪૬૪
અમરવિજયચુકા : ૫૦૭
અમર : ૩૪૩
અમરોતનો કિલ્લો : ૪૬૧
અમરપુર : ૪૭૧
અમર-સુવર્ણગિરિ : ૪૫૪, ૪૭૦
અમર (અમર) : ૩૭૦
અમર : ૩૧૭
અમર : ૩૩૨
અમરનાથ : ૪૭૧
અમર : ૪૮૮, ૪૮૯
અમર : ૩૬૭
અમર (અમર) : ૩૩૦
અમર : ૩૮૦

અમર-મોનેરદ્વી : ૪૮૧, ૪૮૨
અમર-ગામ : ૩૫૭, ૩૬૦
અમર-નદી : ૩૫૭, ૩૬૫
અમર-કામો : ૩૬૧
અમર કાચરણ સોમવાડી-અમર : ૪૬૪
અમર કૈલાસ : ૩૪૩
અમર ગામ : ૩૭૪
અમર : ૪૪૪
અમરગામ : ૫૦૧
અમરગામ : ૪૦૩
અમરનાથ પહાડ-અમર ચુકા : ૩૮૬
અમરપુર : ૪૨૨
અમરનાથ ચુકા : ૩૬૬
અમરનાથ ચુકા : ૫૦૮
અમરનાથ ગામ ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૫૦
અમર : ૪૬૦
અમરનાથ : ૪૬૩, ૪૬૪
અમર : ૪૪૫
અમર ગામ : ૩૪૭
અમરનાથ : ૩૭૨
અમર : ૫૦૧

અમર : ૩૧૨
અમરનાથ-નદી : ૫૦૧
અમરનાથનાથ : ૩૬૬, ૩૬૭
અમર : ૩૭૦
અમરપુર : ૩૪૫, ૩૪૬
અમરનાથ : ૪૦૪
અમર ૪૧૪
અમર (અમર) : ૩૫૩, ૩૫૪
અમર : ૩૧૭

અમરનાથ (અમરનાથ) ૫૦૮
અમરનાથ ગામ : ૫૦૬
અમરનાથ : ૩૭૫
અમરનાથ : ૩૭૫
અમરનાથ : ૩૬૭
અમરનાથ : ૪૪૫, ૪૪૬
અમરનાથ : ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૮, ૩૬૨
૩૬૪, ૪૨૨, ૪૨૩
અમરનાથ ગામ : ૪૫૪

અમરનાથ : ૪૩૮
અમરનાથ : ૩૭૩, ૩૬૨
અમરનાથ : ૪૧૦, ૪૧૧
અમર : ૩૧૩
અમરપુર 'અમરનાથ' જુઓ
અમરનાથ : ૩૧૧ થી ૩૧૩, ૩૨૦,
૩૩૦, ૩૩૨
અમરનાથ : ૩૧૧, ૩૨૦, ૩૩૨
અમરનાથ : ૪૬૬
અમરનાથ : ૩૭૬
અમરનાથ : ૪૮૫
અમરનાથ : ૪૮૨
અમરનાથ : ૩૬૪
અમરનાથ : ૩૭૩, ૩૭૬
અમરનાથ-અમર : ૩૭૪
અમરનાથ : ૩૬૦
અમરનાથનાથ : ૪૭૨
અમરનાથનાથ 'અમરનાથ' જુઓ
અમરનાથ : ૪૭૪
અમરનાથ 'અમરનાથ' જુઓ
અમરનાથ-દેશ : ૩૫૧, ૩૬૦, ૩૬૧
અમરનાથ : ૪૭૬, ૪૦૪
અમરનાથનાથ-અમરનાથ : ૩૮૬

અમરનાથ : ૩૧૧, ૩૨૫
અમરનાથ : ૩૪૬
અમરનાથ (અમરનાથ) : ૩૪૬
અમરનાથનાથ : ૪૭૩, ૩૭૪, ૩૬૩
અમરનાથ : ૪૭૩
અમરનાથનાથનાથ કિલ્લો : ૩૩૮
અમરનાથ : ૪૮૫
અમરનાથ (અમરનાથ) : ૩૩૦
અમરનાથ 'અમરનાથ' જુઓ
અમરનાથ સોમવાડી-અમરનાથ : ૫૦૧
અમરનાથનાથ-અમરનાથ, અમરનાથ : ૩૧૦,
૩૧૬, ૪૨૨, ૪૬૬
અમરનાથ-દેશ : ૩૨૫, ૪૧૦
અમરનાથનાથ : ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૬
અમરનાથ : ૩૧૨
અમરનાથ-નદી : ૪૪૧, ૪૬૮
અમરનાથ : ૪૦૧
અમરનાથ : ૩૧૩, ૩૨૦
અમરનાથ : ૩૫૧ થી ૩૫૫, ૩૭૭, ૩૬૬,
૪૭૭
અમરનાથ : ૩૮૧

દુલ્હા : ૪૫૧
 દુલ્હી-શાપુરદુલ્હી : ૪૧૪
 દુતિપલાસચેત્ય : ૪૬૩
 દેલવાડા-આબુ : ૩૧૪, ૩૩૬, ૩૫૫
 દેવકુલપાટક (દેલવાડા) : ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૦
 દેવગિરિ (દોલતાબાદ) ૩૩૦, ૩૮૭
 દેવનિર્મિતસ્તૂપ : ૪૨૪, ૪૨૫
 દેવ-વારાણસી : ૪૩૫
 દેવાસ : ૩૧૭
 દેવીપ્રામ : ૩૮૦
 દોલબીરા : ૪૧૪
 દંડપુર-ખિજાર : ૮૭૩
 દ્રવિઃ : ૩૭૩
 દ્વારવતી-દ્વારકા : ૪૧૦
 દ્વાર(રિ)કા : ૪૩૨, ૪૭૬
 ધનમાતા પહાડ : ૩૪૬
 ધનના-સાલિબદ્ર સરોવર : ૪૭૧
 ધનનાર : ૩૩૩
 ધમ્મચક્ર-ધર્મચક્ર : ૪૬૬
 ધર્મચક્રતીર્થ-શ્રુતિ ૩૪૬, ૩૬૩-
 ધર્મપુરી 'રતલામ' જુઓ
 ધર્મજ્ઞા સનિવેશ-ધર્મસ્તૂપ : ૪૩૭
 ધવલગિરિ-અષ્ટાપદ : ૪૬૬
 ધવલપુર (ધોળકા) : ૩૩૦
 ધવલીપહાડ : ૫૦૧
 ધાન્યકટક : ૩૭૪
 ધાર (રા) : ૩૧૨, ૩૧૬, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૩, ૪૬૭
 ધારવાડ : ૩૭૫
 ધારાસેનક : ૪૬૭
 ધિરિયા કાવન (કાંગડા) : ૩૬૨
 ધૂલેવા(વ) : ૩૪૫, ૩૪૭
 ધોળાડી જિલ્લો : ૫૦૦
 ધોલી : ૪૧૪
 નમર : ૩૧૬
 નમરકોટ (કાંગડા) : ૩૪૬, ૩૬૨
 નમ્મલ : ૩૪૩, ૩૪૪
 નડેરી : ૩૧૨
 નરસિંહપુર : ૪૮૬, ૪૯૦
 નવશ્રુતિયુક્ત : ૫૦૭, ૫૦૮
 નવરોષ-રતનપુરી : ૪૩૪
 નવગઢ : ૪૪૪
 નવાદા : ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૬૩

નામદા : ૩૩૦, ૩૩૫ થી ૩૩૮, ૪૨૩
 નાગદ્વી : (ટિં) ૩૩૭
 નાગપુર : ૪૦૭, ૪૦૮
 નાગપુર 'નાગોર' જુઓ
 નાગપુર : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 નાગસાહચ : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 નાગપદ્મ, નાગપદ્મ-નામદા 'જુઓ
 નાગાર્જુન (નાગારજન) પર્વત : ૩૫૧, ૩૬૫
 નાગાહય : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
 નાગોર-અહિમ્ત્રા : ૪૨૨
 નાડોલ : ૩૫૦, ૩૬૩
 નાથનગર : ૪૮૪, ૪૮૬
 નામા : ૩૬૬
 નામલી : ૩૧૬
 નારકડા : ૩૬૮
 નાર્થમલય પર્વત : ૩૬૦, ૩૬૨
 નાલદા : ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૩, ૪૫૪
 નાશિક : ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૧
 નાસિકચપુર 'નાશિક' જુઓ
 નાળા ગામ : ૩૭૮
 નિગ્રામ (દક્ષિણ) : ૩૩૦, ૩૮૬, ૩૮૫
 નિમિષાધાટ : ૪૪૬
 નીલચુકા : ૮૫૪
 નેપાલ : ૪૮૫, ૪૮૬
 નેમાડ : ૩૦૬, ૩૧૨ થી ૩૧૪
 નોનખાર : ૪૬૪
 નંદગામ : ૪૭૨
 નંદાણિ પ્રામ : ૪૮૭
 નંદિપુર : ૪૧૦
 નંદીપ્રામ : ૪૭૨
 નંદુરી : ૩૧૩
 પચાર પહાડી : ૪૭૨
 પટણા (ના) : ૩૨૬, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૨૫, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૬૦, ૪૭૩ થી ૪૭૬, ૪૮૬, ૫૦૪ થી ૫૦૬
 પડોરીના : ૪૫૦
 પડિલ સ્થાન : ૩૮૬
 પતિયાલા : ૩૫૧, ૩૬૬
 પદુકોટ : ૩૬૦, ૩૬૨
 પદમપુર (નાશિક) : ૩૮૦
 પપટિર : ૪૫૦
 પંપનાખા : ૩૫૧
 પખોસા : ૪૭૧
 પરસર : ૩૫૧

પહામુ : ૪૭૬, ૪૮૦
 પહાડપુર : ૪૧૩, ૪૬૬, ૫૦૦
 પાકવીર : ૪૧૪
 પાકીરનાન : ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૬, ૩૬૬, ૩૭૦, ૪૧૨
 પાટણ : ૩૩૭, ૩૫૪, ૩૫૬, ૨૬૮, ૪૪૪
 પાટલીપ્રામ : ૪૭૬
 પાટલીપુત્ર 'પટણા' જુઓ
 પાતાલપુરી : ૫૦૧
 પાતાલલિંગ તીર્થ : ૪૮૫
 પારસનાથ - હીલ-પહાડ - અમેતશિખર : ૪૦૬, ૪૪૨, ૪૪૪
 પાર્વતિકા (પંચમયા) : ૩૪૬, ૩૫૦
 પાલ : ટિં ૩૪૬
 પાલગંજ : ૪૪૪
 પાલીતાણા : ૪૪૪
 પાવા-પુરી-મધ્યમાપાવા : ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૪૬, ૪૫૦ થી ૪૫૩, ૪૬૩
 પિટિયારી-કપિલપુર : ૪૨૧
 પીતલખારા (ટા) ચુકાઓ ૪૮૧
 પીપલિયા ૩૩૪
 પીરપંચમ : ૩૫૧
 પીરોગ્યાદ : ૪૭૧
 પુનાલી : ૩૪૫
 પુરાણખંડા-પ્રદ્યુમ્ન ખેડા : ૪૩૩
 પુરિમનાથપાડો-પ્રયાગ : ૪૬૮
 પુરિલિયા : ૪૧૪
 પુષ્કરાવતી : ૩૬૩
 પુષ્પકરગિની 'ઉગ્ગૈન' જુઓ
 પુષ્પપુર 'પટણા' જુઓ
 પુષ્પભદ્ર 'પટણા' જુઓ
 પુષ્પવૃત્તિક ચેત્ય : ૪૭૪
 પૂના : ૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૩ થી ૩૮૬
 પૂર્વિકદ યજ્ઞચેત્ય : ૪૮૭
 પૂર્વ ભારત : ૩૭૩
 પૃથ્વીપા-જૂનીચંપા : ૪૮૭
 પેડગામ : ૩૭૭
 પેદુતુંબલમ : ૩૬૦
 પેશાવર ૩૬૬
 પેથા : ૩૧૨
 પૌરપાટ : ૩૬૬
 પંચરત્ન : ૫૦૧
 પંચાખ : ૩૪૬ થી ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૧

મંડાલ : ૩૭૪
મંદરપુર : ૩૭૭
મંવાર : ૩૩૨
મંવાલ : ૪૧૦, ૪૨૧, ૪૨૨
મંડલેના ગ્રામ : ૩૮૧
મંડલેશ : ૩૮૦, ૩૮૨, ૫૦૩
મિડાલનામાન : ૩૬૫
મુંડવધન-મોગડા : ૪૧૧, ૪૧૨
મોડવધનભુક્તિ : ૪૮૮
મતિધાન-પેલે : ૩૩૦, ૩૭૪, ૩૮૧
મત્તમથ-મહિન્દ્રા : ૪૨૩
મલાસ : ૪૫૪
મલાગ : ૪૦૬, ૪૬૮, ૪૬૯
મહલાદનપુર (પાલનપુર) : ૩૬૨

ફેતેપુરસિકી : ૪૩૨, ૪૩૮
ફેરીપુર : ૩૬૨, ૩૬૮
ફલટણ : ૩૭૭
ફોલો : ૩૫૩
ફેલ : ૪૭૨
ફેરોળપુર : ૩૬૮
ફેળાદ : ૪૧૮, ૪૭૨

બકાની : ૩૮૬
બટપુર : ૪૩૧
બડગામ : ૪૦૪
બડોદા : ૩૪૫, ૩૪૭
બદામી (વાનામી) : ૩૭૫, ૩૮૭
બદીપાર્થનાથ : ૪૭૦
બનારસ-વારાણસી : ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૧૩
૪૩૪, ૪૩૫
બનિયા : ૪૮૩
બનુ : ૩૬૬
બરઈ : ૩૧૨
બરહાન : ૪૮૮, ૪૮૯
બરાક : ૪૪૦, ૪૪૧
બરેહા : ૪૦૪
બરેલી : ૪૨૨
બહુચિસ્તાન : ૩૬૭
બલિય દેસ : ૪૮૬
બહારશાહ : ૪૦૭
બસાહ-પદી-વૈશોલી : ૪૮૬, ૪૮૨
બહારશાહ-બહારશાહ-બયોબા : ૪૮૩
બહારી દેસ : ૩૬૩
બહાર નદી : ૪૮૩
બહુચિસ્તાન : ૪૦૪

બહુશાહ : ૪૧૪
બહુશાહ ચૈત્ય : ૪૮૩
બાકુલા વિહાર : ૪૭૧
બાણ ગંગા-નદી : ૩૬૧, ૪૮૫
બારાઈ ગાંવ : ૫૦૦
બારાપાલ : ૩૪૭
બાસાધાટ : ૪૦૪
બાલુચર : ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૪
બાહા : ૪૩૧
બિકાનેર : ૩૫૮, ૩૬૬, ૮૦ ૫૦૧
બિગડોદ : ૩૬૬
બિ(વિ)હાર-સરીફ : ૪૦૬, ૪૧૧, ૪૫૦,
૪૫૨, ૪૫૩, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૮૪
બિહારીનાથ પહાડ : ૪૮૬
બીડ ગામ : ૩૮૬
બીલહરી : ૪૦૪
બુહરાનપુર : ૩૩૧
બુલદ શહેર : ૮૦ ૪૨૩
બેઝવાડા : ૩૮૪
બેઝવાડા મ્યુઝિયમ : ૩૭૮
બેલગામ : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭
બેલારી : ૩૮૫, ૩૯૦
બેસાક પરગણું : ૪૪૩
બોગરા : ૪૧૨
બોધિગયા : ૪૭૨
બગ : ૮૦ ૫૦૩, ૫૦૫
બંગાલ : ૪૦૬ થી ૪૧૫, ૪૮૬, ૪૯૦,
૪૯૫, ૪૯૭, ૪૯૯
બાંકુડા : ૪૮૬
બાંકુરા : ૪૧૪, ૪૧૫
બાંસી : ૪૮૮
બહારની : ૪૭૨
બહારીપ : ૪૦૩
બહારપુરા : ૫૦૦
બહારમંડળ : ૩૧૬
બાકર નદી : ૪૪૦
બાહારકુંડ : ૪૮૩
બાહારગામ : ૪૮૨

બહારક સરઈ : ૩૫૩
બરીડા : ૩૬૮
બહિ(દિ)પુર : ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૭૩
બહાવતી 'બાંક' જુઓ
બહેર : ૪૩૧
બહારકુંડ : ૪૭૨
બહારકુંડ : ૪૨૫

બાંપુર : ૪૪૩
બાંકુલાવામીપુર 'બેલસા' જુઓ
બાંકુલપુર : ૪૮૪, ૪૮૬, ૪૮૮
બાંકુલી-ગંગા : ૪૬૪, ૪૯૦, ૪૯૧
બાંકુલી : ૩૨૮
બાંકુલાવામી ગઢ : 'બેલસા' જુઓ
બારતવર્ષ : ૩૧૦, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૩૬,
૩૫૨, ૩૬૩, ૩૬૬, ૪૦૨, ૪૦૪,
૪૧૬, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૭૪ થી ૪૩૮,
૪૪૬, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૬૨ થી ૪૬૫,
૪૬૬, ૪૭૭, ૪૭૯, ૪૮૫, ૪૯૫,
૪૯૬, ૮૦ ૫૦૦, ૫૦૨, ૫૦૩,
૫૦૭
બારતીબન : ૩૩૬
બાવડા : ૩૫૮, ૩૫૯
બીમકોટ-નગર (કાંગડા) : ૩૬૧
બુજ : ૩૨૮
બુવનેશ્વર : ૪૧૩, ૫૦૧, ૫૦૨
બુસાવડ : ૩૮૮
બુગડોદ : ૩૧૮
બેરા : ૩૫૭, ૩૬૫
બેસા : ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૮, ૩૨૫ થી
૩૨૭, ૪૭૬
બેડુપુર : ૪૩૫
બોગપુર : ૪૭૨
બોજકટ : ૩૨૮, ૩૨૯
બોપાલ : ૩૨૫
બોપાવર : ૩૨૮, ૩૨૯
બાંગો-બાંગ દેસ : ૪૧૦, ૪૫૦
બાંકીર યશનું ચૈત્ય : ૪૨૫
બાંક : ૩૮૮, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૭
બાંક-બાંક 'બહાવતી' જુઓ

મહિયા : ૪૭૧
મહિ ગામ : ૪૭૧
મહારાજા 'મુશીફાબાદ' જુઓ
મહારાજા-મહારાજા : ૪૮૮
મહારાજા 'મુશીફાબાદ' જુઓ
મહારાજા ગ્રામ : ૪૧૩
મગધ : ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૫૦, ૪૫૩,
૪૭૫, ૪૭૬, ૪૮૧, ૪૮૭, ૫૦૩,
૫૦૫, ૫૦૬
મગસી : ૩૧૬
મણિયાર મઠ : ૪૬૦
મત્ત (મત્ત) : ૪૧૦
મથવાડ : ૩૧૨, ૩૧૪

भयुरा : ३११, ३१०, ३१४, ३७८,
३६७, ४१० थी ४१२, ४१६, ४२४
थी ४३२, ४८०, ४०५
भदन-वाराणसी : ४३५
भदनपुरा : ४३५
भदुरा : ३७३, ३७६, ३६३
भद्रास : ३७३, ३८६, ३६०, ३६४,
४०७
भद्रास-भुजियम : ३७८
भद्रुमती (भद्रुवा) : ३६३
भद्रुवन : ४४२, ४४४, ४४६
भद्रप्रदेश : ३०६, ३३४, ४०३, ४०७
भद्रप्रति : ४०८
भद्रभारत : ३०६, ३१२, ३२८, ४१५
भद्रभापावा-पावापुरी : ४५०
भनमाड : ३८१, ३८३, ३६६
भलधवाही पट्टी : ३६०
भलकवाल : ३५५, ३६५
भलप्रदेश : ४१०, ४७३
भलिक भुजिस (भरिण्ड) : ३३२
भलीक करीमती भरिण्ड : ३७७
भल्लभर्वात-समेतिक्षभर : ४४४
भल्लिकाराम : ४८१
भल्लभुडकाट : ३६७
भल्लरीती : ३५५
भल्लालभरि : ३२३
भल्लभोवपुर : ४१६
भल्लभारत : ४३३
भल्लाराष्ट्र : ३७३, ३७४, ३७८, ३८०,
३८५
भल्लस्थान : ४१२
भल्लभिवान : ३२७
भल्लिमापुर : ४८६, ४६०
भल्लिसुर : ३६६
भल्ली नदी : ३२८
भल्लु : ३२८, ३२६, ३३२
भल्लुदा : ४६५
भल्लेन : ४८२
भल्लरगंज : ४८४
भाली छन्डस : ३६५
भाल्लिकपुर : ४७१
भानपुर : ४४४
भानभूमि : ४११, ४१५, ४७६
भान सरोवर : ४६६, ४७०
भारवाड : ३१२, ३५०
भारु : ४१४

भालभेड : ३७५
भालभंग : ४४४
भालभुड : ३७५
भालवर्ध : ३१२, ३१४
भालवय : ३०६
भालवा : ३०६ थी ३१३, ३१८, ३२२,
३२५, ३२८, ३२६, ३३२, ३३६,
३७३, ४२३, ४६७
भालिनी-यंपापुरी : ४८७
भालेर डाटा : ३६६
भासपुरी : ४१०
भाहलु गाम : ४६३, ४६४
भाह्लिभती-भल्लेभर : ३१०
भिम(भु)महाव-सारनाथ : ४३६, ४३७
भिमिना : ४०६ थी ४११, ४८४, ४८५,
४८७, ४६६
भिमनापुर-नामलिपि : ४११
भीरज : ३८४, ३८५
भुजङ्गरगट : ३७१
भुजङ्ग(र)पुर : ३५१, ४८५, ४८६,
४६२
भुलाना : ३५१, ३६६, ३६७
भुर्शीदावाड : ४४२, ४८७, ४८६ थी ४६१
भुसिकनगर : ५०७
भुडिला-भिमिना : ४८५
भेवनगर : ३२८
भृत्तिकावती : ३१०, ४१०
भेवपुरपाटण : ३४५
भेवाऽनर टूंक : ४८६
भेवता : ८८० ५०१
भेवनीपुर : ४१५
भेवपाट : ३३७
भेरु : ३५१, ४६३
भेलगाम : ३१२, ३१४
भेवाड : ३१२, ३३५, ३३६ थी ३४०,
३४२
भेनाभती : ४१२
भेसुर : ३७३, ३७४, ३७६, ३७७
भेज्जपाण्डु-यक्ष सैत्य : ४५३
भेरी पोण : ३१२, ३१४
भेतीहारी शहर : ४८४
भेदगिरि : ४६२, ४६३
भेराभंड : ३७५
भेरा गाम : ४६३
भेराक-सनिवेश : ४६३, ४६४, ४६६
भेरावासक भंडल : ३२४

भेहेन-गे-हडा : ३५०, ३५७, ३७० थी
३७२
भेयपुरी युद्ध : ५०७
भेयपुरी 'भायवम' लुओ
भेयपुरी सैत्य : ४५३
भेयसर : ३०६ थी ३१२, ३१८, ३१६,
३२६, ३३३, ३५७, ३७१
भेयारखिल : ४८८
भेयिकापुरी : ४८२
भेयिनुगी : ४७२
भेय नदी : ३६१
भेयवगट : ३१२, ३१३, ३१६, ३२०,
३२६ थी ३३२, ३३६, ३४०, ३४४,
३५३
भेयव नग : ३१३
भेयि : ४४१
भेयेर जिल्ला : ४६२
भेयर्ध : ३५६, ३८६, ४४४, ४६६
भेयिगाम : ४७२
भेयना : ४२४, ४३१, ४३३, ४३७,
४६३, ४६८, ४७०, ४७१
भेयनाथ-भेयनाथान : ४४८
भेयने भेयल : ३६३
भेयला : ३८१, ४४४
भेयिनीपुर 'दिल्ली' लुओ
भेयनाथपुरा : ४४५
भेयनाथ : ३१२, ३१४, ३१६
भेयनगिरि : ४५७, ४५८
भेयनपुरी 'भेयनाथ' लुओ
भेयनपुरी : ४०६, ४३४
भेयनपंजत : ३५१
भेयनसनाभपुरी 'भेयनाथ' लुओ
भेयनगिरि : ३७७
भेयवतगिरि : ३१०, ३२७, ३२८,
४६६
भेयगंज : ४७२
भेयवत 'भेयवतगिरि' लुओ
भेयन : ३१२
भेयनभ : ३२८
भेयनगिरि 'भेयनभ' लुओ
भेयनभ-भेयनगिरि : ४०६, ४१०, ४१३
४४२, ४४३, ४४८, ४५०, ४५३ थी
४५५, ४५७, ४५८, ४६०, ४६१,
४७४, ४८७

રાજધાની-વારણસી : ૪૩૫
રાજનગર : ૩૩૮, ૩૩૯
રાજપૂતનાથ : ૩૩૯
રાજમહાદેવી : ૩૭૪
રાજસાહી કિલ્લો : ૪૯૯
રાજસાગર : ૩૩૮
રાહ : ૪૧૧
રાણકપુર : ૪૭૦
રાણી ગુફા : ૫૦૨, ૫૦૬, ૫૦૭
રામગિરિ : ૪૦૩
રામગુંડમ : ૩૭૪
રામનગર : ૩૫૧, ૩૫૬, ૪૨૨
રામપુરા : ૩૧૨
રામપુરી 'અયોધ્યા' જીઓ
રામાનંદ : ૩૭૩
રામવિહાર (કાંગ્રા) : ૩૬૨
રાવતપીંડી : ૩૬૨
રાવી નદી : ૩૬૦
રોક્ષી : ૩૧૨
રોહિલિયા મોરની ગુફા : ૪૬૧
રાચી : ૪૧૫
રીંગ્સાદ : ૩૧૨, ૩૧૭
રૂપનાથ : ૪૦૩

લક્ષમણી : ૨૧૩
લખનૌ : ૪૧૮, ૪૨૭ થી ૪૩૦
લખમણ કિલ્લા 'લખનૌ' જીઓ
લખીસરાઈ : ૪૯૩, ૪૯૪
લખવાડ ૪૮૬, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪
લખિપુર 'લાહોર' જીઓ
લલિતેન્દુ ગુફા-સિંહદાર ગુફા : ૫૦૮
લવપુર (લાહોર) : ૩૫૮
લશ્કર-આલિપર : ૪૧૭
ભાટ : ૮૦ ૫૦૩
ભાઠ : ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૯૦
ભાખોલ (લાહોર) : ૩૫૮
ભાખપુર 'લાહોર' જીઓ
ભાખસપુર : ૩૫૬
ભારખાના : ૩૭૦
ભાલભાઈની પહાડી : ૪૧૨
ભાલમૂઝા : ૩૫૭
ભાસન : ૩૮૧
ભાલ(કા)દર (લાહોર) : ૩૫૮, ૩૫૯
ભાહોર : ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮ થી ૩૬૦
ભિનમર : ૩૬૬

ભુખીઆના : ૩૬૮
ભોલાની(જિ)પુર : ૪૧૨, ૪૭૯
ભોલાડા : ૩૧૯
ભોલાવસહી : ૩૪૧
ભોલિયા : ૩૬૬
ભંકા : ૩૩૨

બઈ : ૩૩૪
બઘદિશ-વિદિશા : ૩૨૬
બચ્ત : ૩૧૭
બહારખાદ : ૩૫૬, ૩૫૭
બજ્જમી : ૪૧૧
બટગોહલી : ૪૧૩, ૫૦૦
બટપદ-બડોદા : ૩૪૫
બગામ : ૩૮૬, ૪૪૮
બડસા : ૩૧૨, ૩૧૪
બડ નદી : ૪૯૩
બડોદરા : ૩૨૭
બઢિયા : ૩૧૯
બસદેશ : ૪૧૦, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૮૧
બસકા-વેસ-વેસાલી નદી : ૩૦૯, ૩૧૦
બરણા નદી : ૪૧૦, ૪૩૪
બરાડ : ૩૨૮, ૪૦૫
બરોરા : ૪૦૮
બરંગલ : ૩૭૪
બરેંદમંડલ : ૪૯૯
બર્ધનપુર : ૪૦૨
બર્ધમાન : ૪૧૫, ૪૯૮, ૪૯૯
બર્ધમાનનગર (બઢવાણ) : ૩૩૦
બર્ધા : ૪૦૭, ૪૦૮
બલખીપુર : ૪૨૫
બસાડ : ૩૨૪
બસુકુંડ : ૪૮૬, ૪૯૨, ૪૯૩
બસુપટ્ટી : ૪૯૩
બસુહાર : ૪૭૦
બસંતપુર : ૪૦૩
બસંતવાટક : ૩૭૫
બાગદેશ : ૩૪૫, ૩૪૭
બાધગુફા : ૫૦૮
બાધેલા તળાવ : ૩૩૭
બાથિનમ ગ્રામ : ૪૯૩
બાતાપી (બદામી) : ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૮૭
બારાણી : ૪૩૪, ૪૩૫
બાર્તા : ૪૧૦
બામગુફા : ૫૦૭
વિજયપુરની આનમદિર : ૪૩૬

વિજયનગર : ૩૭૭
વિજયરાજેન્દ્રસુરિ સમાધિમંદિર : ૩૨૨
વિજય-વારાણસી : ૪૩૫
વિજયાનંદસુરિ મુર્તિ : ૩૧૪
વિખાપુર ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૭
વિદર્ભ-વરાડ : ૩૨૮
વિદિશા 'ભેલસા' જીઓ
વિદેહ : ૪૧૦, ૪૮૪ થી ૪૮૬, ૪૯૨
૪૯૩, ૪૯૯
વિનીના 'અયોધ્યા' જીઓ
વિપુલગિરિ-પર્વત-પહાડી : ૪૧૩,
૪૪૩, ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૮
વિમલવસહી : ૩૫૩
વિરાટનગર : ૩૬૧
વિશાલા 'કિંગ્ડમ' જીઓ
વિશ્વકર્મા ગુફા : ૩૯૯
વીતભય-પુર-પત્તન : ૩૧૮, ૩૨૬,
૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૧૦
વીર ગોપાળ : ૪૬૧
વીરજીમિ : ૪૧૧
વીરવિજયજીની મુર્તિ : ૩૧૪
વૃજ : ૪૮૧
વેગવતી નદી : ૪૯૯
વેગવતી-મેલવા : ૩૨૫
વેણુ નદી : ૪૦૩
વેરુલ (મંજુરા) : ૩૯૯
વેસાડ : ૪૯૨, ૪૯૩
વેજ્યાતી : ૩૭૫
વેઘનાથ પપરોલા : ૩૫૧
વૈભાગિરિ-પર્વત : ૪૧૩, ૪૫૪, ૪૫૬,
૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૧
વેરાડ : ૪૧૦
વેરાલી-વેસાલા : ૩૧૮, ૪૭૨, ૪૮૪,
૪૮૬ ૪૯૨, ૪૯૩, ૫૦૪
વાઢરૂપ-મથુરાનો જૈન સ્તૂપ : ૪૨૫,
૪૨૮
વિંગઉલ-ચિંગઉલ : ૪૦૫
વાત્યદેશ : ૪૦૯

શકટમુખ ઉદ્યાન : ૪૬૮
શકસ્તાન : ૩૨૨
શત્રુજય : ૩૧૩, ૩૪૧, ૩૫૦, ૩૫૧,
૩૫૩, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૯૫, ૪૪૫,
૪૫૩, ૪૭૦
શત્રુજયપત્થર : ૩૩૦
શહાબાદ : ૪૮૦

સાકરીપ : ૩૫૦
 સામણનગર : ૩૨૦
 સામણપાલ : ૪૩૬
 સામણપાલ : ૪૧૦, ૪૧૧
 સામણ : ૪૧૦, ૪૨૪
 સામણપાલ : ૪૬૮
 સામણપુર : ૩૫૮, ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૩૧
 સામણ : ૪૩૩, ૪૩૭
 સામણ : ૪૧૦
 સામણપુર : ૪૮૭
 સામણપુર : ૩૪૧, ૩૪૨
 સામણપુર : ૩૭૫, ૩૭૭
 સામણપુર : ૪૦૬ થી ૪૧૧, ૪૮૧ થી ૪૮૪
 સામણપુર : ૮૦ ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭
 સામણ : ૩૬૪
 સામણ : ૩૬૨
 સામણ : ૩૭૭
 સામણ : ૩૩૭
 સામણ (મિડા) : ૪૧૦, ૪૮૪
 સામણ : ૪૭૭
 સામણ નદી : ૩૬૦
 સામણ દેવરી : ૩૪૨
 સામણ : ૩૭૭, ૩૮૩
 સામણ દોલ : ૪૬૧
 સામણ-સામણ (સામણપુર) : ૩૭૭
 સામણ (અમરેશ્વર) : ૩૩૬
 સામણ : ૪૧૩
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર : ૩૪૨
 સામણ : ૪૬૬
 સામણપુર-સામણ : ૪૦૬, ૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૪૦ થી ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૭૭, ૪૮૪
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણ : ૪૦૩
 સામણપુર : ૩૪૧
 સામણ : ૪૬૬, ૪૭૮
 સામણ નદી : ૩૪૬, ૪૬૬
 સામણ : ૫૦૮
 સામણ : ૪૮૨
 સામણ : ૪૮૨, ૪૮૩
 સામણ : ૪૮૫
 સામણ : ૪૮૫
 સામણ : ૪૮૫
 સામણ : ૪૮૫

સામણપુર : ૩૧૨
 સામણપુર : ૩૧૬
 સામણપુર-સામણપુર : ૪૩૬, ૪૩૭
 સામણપુર (સામણપુર) : ૩૫૫, ૩૫૬
 સામણ : ૪૮૮
 સામણ : ૩૩૪
 સામણ : ૩૮૬
 સામણ-સામણ : ૪૮૩
 સામણપુર : ૪૭૭
 સામણપુર : ૩૫૦, ૩૭૭
 સામણપુર : ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૨
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર : ૩૭૫
 સામણપુર : (સામણપુર) ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬
 સામણપુર નગર : (અમરેશ્વર અને 'અ' નોડ) ૩૫૦, ૩૬૪
 સામણપુર-સામણપુર : ૪૦૪ થી ૪૦૬
 સામણપુર : ૪૮૪
 સામણપુર : ૪૧૩
 સામણપુર-સામણપુર : ૪૮૪, ૪૮૫
 સામણપુર : ૩૪૩
 સામણપુર : ૩૫૬
 સામણપુર : ૩૧૨
 સામણપુર : ૩૬૬
 સામણપુર : ૪૮૪
 સામણપુર : ૪૬૭
 સામણપુર : ૪૧૧
 સામણપુર : ૮૦ ૩૭૭
 સામણપુર : ૩૮૬
 સામણપુર : ૪૧૪
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર : ૫૦૧
 સામણપુર : ૪૭૦
 સામણપુર : ૩૫૩
 સામણપુર : ૪૫૭
 સામણપુર : ૪૮૭
 સામણપુર નદી : ૪૧૪
 સામણપુર : ૩૩૪
 સામણપુર (સામણપુર) : ૩૬૧
 સામણપુર : ૪૭૨
 સામણપુર : ૩૬૫
 સામણપુર : ૩૧૬
 સામણપુર : ૪૧૭
 સામણપુર : ૪૧૦
 સામણપુર : ૪૭૬

સામણપુર : ૪૧૩, ૪૧૪
 સામણપુર (સામણપુર) : ૩૭૮, ૪૦૬, ૪૫૪
 સામણપુર (સામણપુર) : ૪૧૩, ૫૦૫, ૫૦૬
 સામણપુર : ૩૧૨, ૩૧૪
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર : ૪૩૧
 સામણપુર : ૪૩૪
 સામણપુર : ૩૭૫, ૩૭૬
 સામણપુર : ૩૭૦, ૮૦ ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૩૨
 સામણપુર : ૪૩૨
 સામણપુર : ૩૫૦
 સામણપુર-સામણપુર : ૪૨૨
 સામણપુર : ૪૧૫
 સામણપુર : ૩૧૨
 સામણપુર : ૪૧૪
 સામણપુર : ૩૮૪
 સામણપુર : ૩૧૦, ૩૨૫, ૩૬૨, ૪૦૧, ૪૨૮, ૪૪૬
 સામણપુર : ૩૨૪
 સામણપુર : ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૬૬, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૨૨
 સામણપુર નદી : ૩૧૦, ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૬૭, ૩૭૦
 સામણપુર-સામણપુર : ૩૦૬, ૩૧૮, ૩૫૦, ૩૭૦, ૪૧૦
 સામણપુર : ૩૪૬
 સામણપુર (સામણપુર) : ૩૨૪
 સામણપુર : ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૩૭
 સામણપુર : ૪૧૧
 સામણપુર : ૩૭૮
 સામણપુર : ૪૧૩
 સામણપુર : ૩૧૬
 સામણપુર : ૫૦૭, ૫૦૮
 સામણપુર : ૪૫૪, ૪૫૬
 સામણપુર : ૪૦૬, ૪૫૦
 સામણપુર : ૪૭૩
 સામણપુર : ૩૫૦, ૮૦ ૪૧૬, ૪૫૬
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર 'સામણપુર' જુઓ
 સામણપુર : ૪૦૫
 સામણપુર : ૪૦૫
 સામણપુર : ૪૧૬
 સામણપુર : ૪૧૬

હરિયાલ : ૩૪૨
હરિહર : ૩૮૩, ૩૮૬
હરેત સનિવેશ : ૪૦૩
હર્ષપુર : ૩૩૫
હઘસી : ૩૭૬, ૩૯૬
હસ્તિનાપુર : 'હસ્તિનાપુર' જુઓ
હસ્તિનાપુર : ૩૩૦, ૪૦૯, ૪૧૦,
૪૧૩ થી ૪૬૫, ૪૭૦
હસ્તિનીપુર 'હસ્તિનાપુર' જુઓ

હાણપુર : ૪૮૫
હાથકલંગમ : ૩૮૪
હાથીપુર : ૪૭૬, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૭
હાલા : ૩૭૨
હિમાલય : ૪૭૦
હિરાનંદશાહની ગલી : ૪૭૭
હીરાપુર-હીરાવન : ૪૩૬
હુગલી : ૪૫૫, ૪૫૮, ૪૬૫
હુબલી : ૩૮૬

હેમકુશિરિ : ૩૮૫
હેમલા : ૩૮૬
હેદાખાદ : ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૭, ૩૯૫,
૩૯૬
હેદાખાદ મુનિમંત્ર : ૩૭૮
હોસિપારપુર : ૩૫૧, ૩૬૧, ૩૬૮
હાસાપુર : ૪૬૦
હિમનખાદ : ૪૦૮
હિંદ : ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૯, ૩૬૬

વર્ગ ૪ : જૈન આચાર્યાદિ મુનિવરોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અઠમુતા-અતિમુકતક : ૪૫૪, ૪૫૮
અકલક : ૩૭૪
અકપિનસ્વામી (ગણધર) : ૪૫૦, ૪૮૫
અગરજી યતિ : ૩૧૫
અમિત્યુતિ (ગણધર) : ૪૪૮, ૪૫૦
અચલભાતા (ગણધર) : ૪૫૦, ૪૬૬
અભયચંદ્રસુરિ : ૩૫૦, ૩૬૧
અભયદેવસુરિ : ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૯૫, ૪૫૨
અભયદેવસુરિ (મલધારી) : ૪૦૪,
૪૦૫, ૪૦૭, ૪૧૬
અભયધર્મ ઉપાં : ૪૪૩
અભયચંદ્રસુરિ : ૩૫૦, ૩૬૧
અમૃતધર્મગણિ : ૪૫૪
અર્ણિકાપુત્ર : ૪૬૮
અવતિસુકુમાર : ૩૨૩, ૩૨૪
આણુંદવલ્લભગણિ : ૪૪૪
આત્મારામજી મહારાજ : ૩૫૧, ૩૫૬,
૩૬૭ થી ૩૭૦
આબ્દેવસુરિ : ૪૪૩
આપાદ આર્મ : ૩૧૧, ૩૨૨

ઈદ્રપ્રતિ આચાર્ય : ૩૭૬
ઈદ્રનદિ : ૪૨૩
ઈદ્રશ્રુતિ મીતમ (ગણધર) : ૪૪૮, ૪૫૦
ઈક્ષ્વાકુ આત્મિયસગણિ : ૩૭૩

ઈશ્વરેશ્વરસુરિ : ૩૫૨, ૩૬૦, ૪૧૬,
૪૨૩, ૪૩૨
ઈમારવાતિ (વાચક) : ૩૫૦, ૪૦૪,
૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮
ઈન્દ્રવજ્ર : ૪૧૩

કણ્ઠમુનિ : ૪૨૭
કપિલ કેવલી : ૪૮૧
કમલસાબ ઉપાં : ૪૫૧, ૪૫૩
કમલસંયમ ઉપાં : ૪૬૩
કેરેમચંદજી યતિ : ૩૧૫
કલ્યાણવિજયજી : ૩૫૦, ૩૬૪, ૪૨૬,
૪૩૨, ૪૪૧, ૪૬૨, ૪૮૪
કલ્યાણસાગરસુરિ : ૪૧૭, ૪૩૨, ૪૬૮,
૪૭૮
કરગુરુચંદજી યતિ : ૩૧૫
કાલકસુરિ-કાલકાચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨,
૩૨૩, ૩૫૦, ૩૫૮, ૩૭૪, ૩૭૮,
૩૮૧, ૩૯૫
કાલિઆગરજી : ૩૧૦, ૪૬૬
કીર્તિધર મુનિ : ૩૪૧, ૩૪૩
કુલચંદ આચાર્ય : ૫૦૮
કુલસાવિજય ગણિ : ૪૩૩
કુળ્યુ બ્રમણ : ૪૩૧
કેશીકુમાર : ૩૭૧, ૪૮૧, ૪૮૪
કેસરકુલ : ૩૯૭
કેમકીર્તિ : ૩૧૦, ૩૨૨
કેમસુરિ : ૩૩૩

ખૂનચંદજી યતિ : ૩૧૪

ખંડેશી : ૩૪૧
ખમ્બુચંદ મુનિ : ૩૭૫
ખમ્બુચંદ્રસુરિ (ચેતક) : ૩૧૭
ખમ્બુચંદ્રસુરિ મુનિ : ૩૧૨
ખમ્બુચંદ્ર : ૪૧૩
ખમ્બુચંદ્ર મુનિ : ૩૧૭

ગૌતમસ્વામી (ગણધર) : ૪૪૦, ૪૪૬,
૪૪૮, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૭૪, ૪૮૧
ગંધૂ અપિ : ૩૫૫
ગંધહસ્તિ : ૪૦૩, ૪૦૪
ગંધાર્યચંદજી શ્રીપૂજ : ૩૧૫

ચારિત્રરત્નગણિ : ૩૪૧
ચંડુદ આચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨
ચંદનખાલા (સાધ્વી) : ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૮૭
ચંદનવિજયજી : ૩૫૧

જગન્નથસુરિ : ૩૨૦, ૩૩૫, ૩૪૭
જયચંદ્રસુરિ : ૩૯૫
જયવિજયજી : ૪૩૨, ૪૪૧, ૪૪૫,
૪૪૯, ૪૫૪, ૪૫૭ થી ૪૫૯,
૪૬૧, ૪૭૧
જયસાગર ગણિ (ઉપાં) : ૩૫૩, ૩૬૨,
૩૬૮

જયસોમ (ઉપાં) : ૩૫૧
જયસિંહસુરિ : ૩૬૦
જયલેખ : ૩૪૧
જયનાંદ મુનિ : ૩૧૩
જયંતવિજયજી : ૪૩૩
જસપ્રતિ : ૪૪૫, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૭
થી ૪૫૯, ૩૧૦, ૪૭૭

જસનદિ : ૫૦૮
જિભકુશલસુરિ : ૩૫૫, ૩૫૯, ૩૬૦,
૩૬૭, ૩૭૨, ૪૦૯, ૪૪૨,
૪૫૪, ૪૮૯
જિભનપ્રસાદ : ૪૫૫
જિભનસુરિ : ૩૩૭, ૩૫૩, ૩૫૬ થી

૩૫૫, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૫, ૩૭૨,
૪૩૨, ૪૫૩, ૪૬૦, ૪૬૩, ૪૬૫
જિનતિલકસરિ : ૩૩૭
જિનદત્તસરિ : ૩૫૧, ૩૮૯, ૪૫૫,
૪૭૭, ૪૮૯, ૪૯૭
જિનદાસગણિ મહત્તર : ૩૧૮, ૩૨૬
જિનદેવસરિ : ૩૫૩
જિનપતિસરિ : ૩૭૭
જિનપ્રભસરિ બહારક : ૩૨૨
જિનપ્રભસરિ : ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૫૩,
૩૭૭, ૩૭૮, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૦૪,
૪૦૫, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૬, ૪૩૨,
૪૩૫ થી ૪૩૭, ૪૪૮, ૪૫૪,
૪૬૧, ૪૬૪, ૪૬૬ થી ૪૭૦
૪૮૨, ૪૮૫
જિનાભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ : ૪૨૫
જિનભદ્રસરિ : ૩૪૦, ૩૪૩, ૪૫૪, ૪૫૫
જિનભદ્રાચાર્ય : ૪૪૭
જિનભક્તિસરિ : ૩૪૮
જિનભાણિકચસરિ : ૩૬૫
જિનરાગસરિ : ૩૩૭, ૪૫૩
જિનરૂપસરિ ૩૧૭
જિનસાધિયસરિ : ૪૫૭
જિનસાભસરિ : ૩૪૮, ૩૫૩
જિનવર્ધનમરિ : ૩૩૭, ૪૫૪, ૪૬૦
જિનવદ્ધસરિ : ૩૪૦
જિનશાંતિસાગરસરિ : ૪૪૭
જિનસાગરસરિ : ૩૩૭, ૩૬૭, ૪૬૦
જિનસિંહસરિ ૪૫૩
જિનસેનસરિ : ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૭૫
જિનેન્દ્રસરિ : ૪૫૭
જિનેશ્વરસરિ : ૩૬૨
જિનેશ્વસરિ : ૩૫૩
જીવદેવસરિ : ૪૫૪
જાંબુવામી : ૩૦૯, ૪૨૪, ૪૨૬
૪૫૪, ૪૫૭
જાંબુવિજયજી : ૩૨૮, ૬૦ ૪૦૭, ૬૦
૪૦૮
તરીક સાધી : ૪૨૬, ૪૩૦
તિરુવલ્લુર : ૩૭૩
તેજવિજયજી : ૩૪૭
તોષણીપુત્ર : ૩૧૮
ઈર્શનવિજયજી (ત્રિપુરી) : ૩૫૧, ૪૨૬,
૪૬૨, ૪૬૩

દશાણ્વિભદ્ર મુનિ : ૩૧૦, ૩૧૬
દેવગુપ્તસરિ-આચાર્ય : ૩૬૯, ૪૨૩
દેવવિમલચણિ : ૪૨૬
દેવશેખર મુનિ : ૩૬૨
દેવાચાર્ય : ૫૦૫
દેવેન્દ્રસરિ : ૪૩૨, ૪૪૪, ૪૬૭
દ્રોણાચાર્ય : ૪૨૨
ધનામત્તજી યતિ : ૪૩૩
ધના મુનિ : ૪૬૪
ધર્મધોષ મુનિ : ૩૦૯, ૩૧૦
ધર્મધોષસરિ : ૩૩૦, ૩૪૪
ધર્મદુર્ગીલગણિ : ૩૯૭
ધર્મમૂર્તિ (ઉપાં) : ૩૩૭
ધર્મમૂર્તિગરિ : ૪૬૮
ધર્મસિરિ સાધી : ૪૩૬
ધર્મસરિ : ૪૭૮
ધર્મસેનાચાર્ય : ૫૦૫
નક્ષત્રાચાર્ય : ૫૦૫
નયચંદ્રસરિ : ૪૧૭
નાગાર્જુન-યોગી : ૬૦ ૨૦૭, ૩૬૫
નિહાલ યતિ : ૪૮૯, ૪૯૦
નેમિચંદ્રસરિ : ૪૩૨
નંદિપેણ આચાર્ય : ૪૬૩
ન્યાયવિજયજી : ૪૪૧, ૫૦૨
પરમદેવાચ : ૩૨૦
પરમાણ્વેન્દ્રસરિ : ૪૪૪
પાડિવત (પાદલિપ્તસરિ) : ૪૭૭
પાદલિપ્તસરિ : ૩૭૪, ૩૯૫, ૪૨૬,
૪૪૪, ૪૬૭, ૪૭૬, ૪૭૭
પુકિલાચાર્ય : ૪૮૨
પુસિલચસય આચાર્ય : ૪૨૩, ૪૨૪
પુરુષપ્રધાનગણિ : ૪૫૭
પુરુષપ્રભસરિ : ૩૬૦
પુરુષવિજયજી : ૫૦૩
પુષ્પચૂલા સાધી : ૪૬૮
પુંડરીકસ્વામી : ૪૫૨
પોષણી સાધી : ૫૦૫
પોકુપાદ મુનિ-પુકિલાચાર્ય : ૪૮૨
પ્રતિજ્ઞાસોમ : ૩૪૦
પ્રભવસ્વામી : ૪૨૬
પ્રભાચંદ્રસરિ : ૩૩૫
પ્ર(પર)માણ્વેન્દ્રસરિ : ૩૬૦
પ્રજ્ઞાનસરિ : ૩૩૫, ૪૧૬

બપેપકદિમરિ : ૩૧૧, ૩૨૦, ૪૧૬,
૪૨૬, ૪૩૨, ૪૪૪
બત્રદાસ સ્થવિર : ૪૭૨
બલિભદ્રસરિ : ૩૩૫
બલિસ્સહ આચાર્ય : ૫૦૫, ૫૦૬
બાલચંદ્રાચાર્ય યતિ : ૬૦ ૩૯૬
બુદ્ધરાયજી મહારાજ : ૩૫૧, ૩૫૭
બુડાગણિ : ૩૪૩
બોધિવિજ આચાર્ય : ૫૦૫
ભગનાંદિ વાચક : ૪૩૦
ભદ્રગુપ્ત આચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૨
ભદ્રપાદુરવામી : ૩૭૪, ૪૨૬, ૪૭૬,
૪૮૬, ૫૦૪
ભાનુચંદ્ર (ઉપાં) : ૩૪૮, ૩૫૧, ૩૫૬
ભાવવિજયગણિ : ૪૦૬, ૪૦૭
લિકખમસ્વામી : ૩૩૯
ભુવનચંદ્રસરિ : ૩૪૨
ભુવનસુંદરસરિ : ૩૯૫
ભુવનહિત ઉપાં : ૪૫૭
ભેરજી યતિ : ૩૨૧
મધુમિત્ર આચાર્ય : ૪૦૩
મનક મુનિ : ૪૮૭
મહાગિરિ આચાર્ય : ૩૧૦, ૩૬૯, ૩૨૫,
૩૨૬, ૪૭૦, ૪૮૫, ૫૦૪, ૫૦૫
મહાદિન આચાર્ય : ૪૨૭
મહારક્ષિત આચાર્ય : ૪૨૭
મહાસાલ મુનિ : ૪૮૭
માણિકચમુંદરગણિ : ૩૬૭
માનનુંબસરિ : ૩૨૪
માનદેવસરિ : ૩૫૦, ૩૬૩, ૩૬૪
માનસિંહ (વાચક) : ૩૫૧
મુક્તિમુંદરી સાધી : ૩૬૨
મુનિચંદ્રસરિ : ૬૦ ૪૧૭
મુનિપ્રભસરિ : ૪૫૪
મુનિચંદ્રસરિ : ૬૦ ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭
મૂળસદજી ગણિ : ૩૫૧
મૃગાવતી સાધી : ૪૭૦
મેઘવિજય (ઉપાં) : ૩૮૧, ૪૩૩, ૪૪૦
મેતાર્ય-અયુધર : ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૭૨,
૪૭૪
મેરુવિજય : ૩૨૧
મોતીચંદ્રજી યતિ : ૩૨૧
મોતીલાલજી યતિ : ૩૧૫
મોતીવિજયજી : ૩૫૫

મોહમુર્તિ મણિ : ૪૫૭
 સંયુક્ત : ૩૭૮, ૪૨૪
 મહિમ-મોર્મ-પુત્ર-મણિધર : ૪૫૦
 મશાહદસરિ : ૩૩૫, ૩૪૪, ૪૭૬
 મક્ષિતસરિ : ૩૧૧, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૨, ૪૭૬
 મણિધરવિજયણ : ૪૩૯, ૪૪૦
 મતનમજસરિ : ૪૩૯
 મતનસિંહસરિ : ૩૯૫
 મવિપ્રભસરિ (મૈત્ર) : ૩૧૭
 મોહરોપમગણિ : ૪૫૪
 મોહરોપમસરિ : ૪૭૪
 મોહસરિ : ૪૪૩
 મોહસંસ મુનિ : ૪૫૩
 મોહિમતી : ૪૨૪
 મોહ્યદ્રણ યતિ : ૩૨૧
 મમલાલણ મણિ : ૩૯૫
 મમાણ યતિ : ૩૨૧
 મોહિતસરિ : ૪૫૪
 મપ્યદ્રણ યતિ : ૩૨૧
 મપ્યદ્રણ ઋષિ : ૩૫૫
 મોહણ યતિ : ૩૨૧
 મહમીયદ્રસરિ : ૩૮૬
 મળિમકર્મિમુનિ-મણિ : ૪૫૧, ૪૫૩
 લાલચદ્રણ યતિ : ૩૧૫
 લાવણ્યસમય : ૪૦૫
 લોકહિતાચાર્ય : ૪૫૪
 વળ્લસેનસરિ : ૩૯૫
 વળ્લસેનાચાર્ય : ૩૭૮
 વળ્લસ્વામી : ૩૧૦, ૩૨૭, ૩૯૫, ૪૦૩, ૪૨૪, ૫૦૨
 વર્ધમાનસરિ : ૩૫૨
 વસુચંદ્ર આચાર્ય : ૩૭૫
 વસુલા સાધ્વી : ૪૨૮
 વાહિરાજ આચાર્ય : ૩૭૫
 વાસુભૂતિ મણિધર : ૪૪૮, ૪૫૦
 વારિષેણાચાર્ય : ૩૭૫
 વિજયકમલસરિ : ૩૫૧
 વિજયચંદ્રણ યતિ : ૪૯૧
 વિજયદેવસરિ : ૩૩૧
 વિજયધર્મસરિ : ૪૩૬
 વિજયનીતિસરિ : ૩૪૨
 વિજયમજસરિ : ૩૮૧, ૩૯૭

વિજયમનીન્દસરિ ૩૧૩, ૮૦ ૩૧૪
 વિજયમતનસરિ : ૩૯૭
 વિજયમોદસરિ : ૩૨૧, ૩૨૨
 વિજયવલ્લભસરિ : ૪૫૧
 વિજયસાગરમણિ : ૪૩૨, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૫, ૪૪૯, ૪૫૪, ૪૬૦, ૪૭૧, ૪૮૩, ૪૮૫
 વિજયસેનસરિ : ૩૫૧, ૩૫૯
 વિજયસોમસરિ : ૩૨૮
 વિજયહીરસરિ, હીરવિજયસરિ : ૩૫૮, ૩૫૯
 વિજયમાનંદસરિ : ૩૮૪
 વિજયેન્દ્રસરિ : ૪૬૫, ૪૯૨
 વિદ્યાનંદ : ૩૭૪
 વિદ્યાવિજયણ : ૪૩૩
 વિનયમતન મુનિ : ૪૭૫
 વિનય અધ્યાપક : ૩૧૧, ૩૧૮
 વિમલસરિ : ૪૫૭
 વિવેકહર્ષ મણિ (ઉપા) : ૪૨૯, ૪૩૨, ૪૩૮
 વીરવલ્લભ મુનિ : ૩૬૨
 વીરાચાર્ય : ૪૧૬
 વ્રદિયદ્રણ : ૩૫૧
 વેંગદેવ : ૪૧૩, ૪૬૧
 વ્યકત મણિધર : ૪૫૦
 શયંભવસરિ : ૪૫૪, ૪૮૭
 શાંતિગણિ : ૩૯૫
 શાંતિચંદ્ર ઉપા : ૩૫૧, ૪૬૫
 શાંતિવિજયણ યતિ : ૩૯૬
 શાંતિશ્રેણિક : ૩૫૦, ૪૨૩
 શાંતિશ્રિ : ૩૧૧, ૩૨૧, ૩૩૩
 શિવનંદિ સ્થવિર : ૪૭૨
 શીલવિજયણ : ૩૩૭, ૩૫૪, ૪૦૬, ૪૧૭, ૪૪૫, ૪૫૪, ૪૬૦
 શુભચંદ્ર આચાર્ય : ૫૦૮
 શુભશીલગણિ : ૪૫૪, ૪૬૦
 શોભન મુનિ : ૩૧૧, ૩૨૫
 શંકર મુનિ : ૩૧૧, ૩૨૭
 શ્યામાચાર્ય : ૩૪૪
 શકલસરિ : ૪૪૬, ૪૪૭
 શલાલાભગણિ (ઉપા) ૪૪૩
 સમમસુર (ઉપા) : ૩૫૧, ૩૫૯
 સમાધિસેખર મુનિ : ૩૬૨
 સમિતસરિ : ૪૦૩

સમુદ્રસરિ : ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૭૮
 સમતલદ્ર : ૩૭૪
 સસ્વતી સાધ્વી : ૩૧૧
 સર્વાનુભૂતિ મુનિ : ૪૮૧
 સદ્ગજસાગર મણિ : ૪૩૨
 સાગરચંદ્રમણિ : ૪૪૪
 સાધુભક્ત મુનિ : ૩૬૨
 સાલ મુનિ : ૪૮૭
 સિદ્ધસેન દિવાકર : ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૪૦, ૩૯૫
 સિદ્ધસેનસરિ : ૩૧૦, ૪૫૪
 સિદ્ધચંદ્ર (ઉપા) : ૩૪૮, ૩૫૯
 સિંહ આચાર્ય : ૪૦૩
 સિંહ નાદિક : ૪૨૮
 સિંહનંદી : ૩૭૪
 સિંહવિમલગણિ : ૪૩૨
 સીમંધરસ્વામી : ૪૪૦
 સીલગજ (યુગ્મ ?) સરિ : ૪૯૭
 સુકેશવ ઋષિ : ૩૫૬
 સુકોશલમુનિ : ૩૪૧, ૩૪૩
 સુધર્મસ્વામી મણિધર : ૪૫૦, ૪૫૨, ૫૦૪, ૫૦૫
 સુનક્ષત્ર મુનિ : ૪૮૧
 સુપ્રાનિયદ્રસરિ : ૫૦૫
 સુમતિયદ્ર મહારાજ : ૩૪૮
 સુમતિસાધુસરિ : ૩૩૧
 સુર આચાર્ય : ૪૩૧
 સુવના ગણિની : ૩૨૬
 સુસ્થિતસરિ : ૫૦૫
 સુહરિતસરિ : ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૯૫, ૪૭૦, ૪૭૬, ૫૦૪, ૫૦૫
 સ્ત્રાચાર્ય : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૩
 સોમતિલકસરિ : ૩૩૭
 સોમધર્મગણિ : ૩૯૫, ૪૦૫
 સોમસુદસરિ : ૩૪૦, ૩૯૫
 સૌભાગ્યવિજયણ : ૪૧૭, ૪૨૧, ૪૩૩, ૮૦ ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૪, ૪૫૭ થી ૪૫૯, ૪૬૧, ૪૬૫, ૪૭૧, ૪૭૩, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૮
 સંગમસરિ : ૪૫૪
 સંગમિકા સાધ્વી : ૪૨૮
 સંજ્ઞિતવિજય : ૪૭૬
 સકલિલ આચાર્ય : ૪૦૩, ૪૨૬
 સકલક : ૪૫૭

સ્વાધિકારશ્રી-સ્વામી : ૪૭૬, ૪૭૭,
૪૭૮, ૪૮૪, ૪૮૬, ૫૦૪
સ્વચ્છકારિ મુનિ : ૪૫૪

હરદાસ (શ્રીપૂજ) : ૩૫૫
હરિગુપ્તશ્રી-આચાર્ય : ૩૫૦, ૬૦૪૧૬
હરિપ્રભાચાર્ય : ૪૫૭

હરિભદ્રશ્રી : ૬૦ ૩૧૮, ૩૨૬, ૩૪૦
હરિપ્રભુ (શ્રીમં આ) : ૪૨૫
હર્ષપ્રભોદ : ૩૪૧
હર્ષમુર્તિ ગણિ : ૪૫૭
હિમવદ્ આચાર્ય : ૪૦૪, ૫૦૪
હીરવિજયશ્રી : ૩૫૧, ૩૬૫, ૪૩૨,
૪૩૩, ૪૩૮ થી ૪૪૦, ૪૫૨, ૪૭૯

હેતુસાગરશ્રી : ૪૩૨
હેમચંદ્રશ્રી : ૬૦ ૩૧૮, ૩૨૬, ૩૨૭,
૩૪૬, ૩૫૭, ૪૦૦, ૪૨૩, ૪૩૨,
૪૪૩, ૪૭૦
હંસરાજ ગણિ : ૩૫૬
હંસસોમ : ૪૪૧, ૪૪૮, ૪૫૪, ૪૫૬,
૪૫૭, ૪૬૧, ૪૬૮, ૪૭૧

વર્ગ પ : રાજ, રાણી, મંત્રી, સુખા આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અકબર : ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૫૧, ૩૫૫,
૩૫૮ થી ૩૬૦, ૩૭૨, ૪૩૨,
૪૩૮, ૪૩૯

અજય-ઉદાયી : ૪૭૫

અજયપાલ : ૩૪૦

અજયશત્રુ-કૃષ્ણિક : ૪૫૪, ૪૭૫

અજિતસેન : ૩૦૬

અર્ધશીર (સેસેનિયન) : ૩૫૦

અનંતપાલ (પહેલો) : ૩૫૨

અનંતપાલ (બીજો) : ૩૫૨

અમરસિંહ : ૩૪૦

અમોલવર્ષ (પહેલો) : ૩૭૫

અરનાથ : ૪૬૪

અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી : ૪૮૩

અલ્લુ (અલ્લટ) : ૩૩૫

અવંતિવર્ધન : ૩૦૬

અવંતિપ્રભુ : ૩૦૬, ૩૧૦

અશોક : ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૪૬, ૩૬૩,
૩૭૩, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૩૬,
૪૩૭, ૪૬૬, ૪૭૩, ૪૭૯, ૫૦૨

થી ૫૦૪

અસફ-ઉદ-દૌલા : ૪૧૮

આનાક (અણોરિજ) : ૩૪૦

આમિરાત-નાગાવલોક : ૩૧૧, ૪૧૬,
૪૨૬, ૪૫૪

આલમગીર : ૩૮૬

આલુ રાવણ : ૩૩૫

અલમ(અ)રામ : ૪૦૫, ૪૦૬

અમરજગત : ૩૩૯, ૩૬૬, ૪૨૬, ૪૬૮

અમરવતી રાણી : ૩૦૬

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

અમરકાંચન : ૪૩૧

કુંતી રાણી : ૪૩૨

કુંથુનાથ : ૪૬૪

ક્ષેમરાજ 'આરવેલ' જુઓ

ખટિંગા નિત્યવર્ષ : ૩૭૫

ખારવેલ મહામેલવાહન-ચકવર્તી : ૩૭૪,

૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૧૫, ૪૫૪,

૪૭૬, ૫૦૧ થી ૫૦૬, ૫૦૮

ખિલજી નરેશ : ૩૧૨

ખુશ અમીર : ૩૫૮

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ખોમાણ : ૩૩૬

ચિત્રાલ : ૪૬૭
ચેલક ૩૭૦, ૪૮૬, ૫૦૪
ચંદ્રાચેત : ૩૦૬, ૩૧૮, ૩૨૨, ૪૨૫,
૪૨૬, ૪૫૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૭૦
ચંદ્રાચ : ૫૦૫
ચંદ્રાચેત : ૫૦૩
ચંદ્રાવત : ૪૬૭

જેત રાજકુમાર : ૪૮૧

ત(પ)ચલક મહામહ : ૩૧૨, ૩૫૩
તિલકચંદ્રી : ૪૦૬
તેજસિંહ : ૩૪૦, ૩૪૧
તેજસિંહ : ૩૭૫, ૩૭૬
તેજસિંહ : ૩૫૦, ૬૦ ૪૧૫, ૪૨૩
ત્રિભુવનનારાયણ : ૩૪૨
ત્રિલોકચંદ્ર : ૩૭૬
ત્રિલોકાદેવી રાણી : ૪૨૦, ૪૮૬, ૪૮૩

દુરુરાય : ૩૭૦
દિલિપ : ૩૭૪
દીર્ઘાચાર : ૩૮૧
દેવવર્મા : ૩૭૫
દંડક રાજ : ૪૫૪
દુપદ : ૪૨૨

ધર્મરાજ 'આરવેલ' જુઓ
ધર્મશાહ-સંપ્રતિ : ૪૩૭
ધારિણી રાણી : ૩૦૬

નકપાન : ૩૧૮
નામક-નામવલોક-આમરાજ : ૪૧૬,
૪૨૬
નાભિરાજ : ૪૬૬
નાભિરુદ્રાન પિણ્ડ : ૩૩૧
નેમ (મંત્રી) : ૩૫૩
નંદ : ૪૧૨, ૪૭૭, ૫૦૪ થી ૫૦૭
નમિવર્ધન : ૪૫૨, ૪૭૬, ૪૮૬, ૪૮૩

પરિશર : ૩૭૫
પરિશર : ૪૭૦
પદ્મ : ૪૭૩
પદ્મ : ૩૦૬
પુલકી (પલકી) : ૩૭૫, ૩૭૬
પુલકી : ૪૦૫
પુલકી : ૩૭૩, ૫૦૫

પુલકી : ૫૦૫
પુલકી : ૩૭૫
પ્રતાપ રાણી : ૩૪૧
પ્રદેશી : ૪૮૪
પ્રતાવતી રાણી : ૩૦૬, ૩૧૮, ૩૨૬,
૩૭૦
પ્રસેનજિત : ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૨
પ્રિયદર્શિન : ૩૧૧

ફતેહખાન : ૩૬૮
ફતેહ રાણી : ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૮

બખ્ત્યાર પિણ્ડ : ૪૪૮, ૪૭૪
બલમિત્ર : ૩૧૧
બસવ (મંત્રી) : ૩૭૬
બલસોલ લોદી : ૪૩૮
બલારસાહ : ૩૬૬
બાપા રાવળ : ૩૩૬
બાહુબલિ : ૩૬૩, ૪૬૬
બિમિસાર-ચેલિક : ૪૫૩, ૪૫૪, ૫૦૪
બુદ્ધરાય : ૩૭૭
બુદ્ધિદેવ : ૩૭૭
બોધરાજ : ૩૭૬
બાહુ : ૪૩૨
બલકાલ મહી : ૪૨૧

બલાર નરેશ : ૪૩૧
બલ રાણી : ૪૩૨
બરત ચક્રવર્તી : ૩૬૩, ૪૫૩, ૪૬૩,
૪૬૬, ૪૬૬
બાહુમિત્ર : ૩૧૧
બાહુમુદાય : 'આરવેલ' જુઓ
બાહુમુદાય : 'આરવેલ' જુઓ
બુવનપાલ : ૪૧૭
બોજ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨
બોજરાજ : ૩૨૬, ૩૩૩, ૩૩૬, ૩૪૨
બોજદેવ (આમપુત્ર) : ૪૧૬, ૪૫૪
બોજરાજ (આમપુત્ર) : ૪૫૪
બોજરાજ : ૩૩૨

મહારાજ : ૪૮૨
મહારાજ : ૪૭૪
મહારાજ : ૩૫૩
મહારાજ : ૩૦૬
મહારાજ : ૩૬૮
મહારાજ : ૪૮૩

મહારાજ : ૪૭૪
મહારાજ મુસા આનબદાદુર : ૩૬૬
મહારાજ પિણ્ડ : ૩૩૦
મહારાજ મિત્રાની : ૩૧૨, ૪૩૭
મહારાજ ચક્રવર્તી : ૪૬૪
મહારાજ : ૪૬૮
મહારાજ 'આરવેલ' જુઓ
મહારાજ : ૪૦૬
મહારાજ : ૫૦૦
મહારાજ : ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૦, ૩૮૧
માદી રાણી : ૪૩૨
માધવ : ૩૭૪
માધવ કાંચુની વર્મા : ૩૭૪
માન : ૩૩૬
માનાદિત્ય : ૪૦૪
મારસિંહ (બીજી) : ૩૭૪
મિહિરકુલ : ૪૧૬, ૪૩૭
મુખ્યદેવી રાણી : ૩૭૬
મુરુડ : ૪૭૬
મુશ્કિલ કુલીખા : ૪૬૦
મુશ્કિલ : ૩૭૪
મોક્ષ : ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૪૭
મોરખવળ-મુરખવળ : ૪૮૨
મુજ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨
મુશ્કિલ : ૩૧૬

રજુનાથસિંહ : ૪૪૫
રવિવર્મા : ૩૭૫
રામચંદ્ર (ગોષ્ઠી) : ૩૭૪
રામરાજ : ૩૭૪
રામસિંહ : ૩૩૮
રામચંદ્રકુલવિનિર્મિત 'આરવેલ' જુઓ
રાજેન્દ્ર : ૩૭૫, ૩૭૬
રામચંદ્ર : ૩૫૮
રામચંદ્ર રાણી : ૩૩૮, ૩૪૩
રામચંદ્ર : ૩૦૬

લક્ષ્મણ : ૩૭૬
લવ : ૩૫૮
લાખા રાણી : ૩૪૦
લાલક : ૫૦૮
લોક : ૩૫૮

લક્ષ્મણ : ૫૦૬
લવ : ૫૦૭

વાલ્મીકી : ૩૮૭
 વસવ : (મંત્રી) ૩૬૬
 વરુણાસ (મહાસંત્રી) : ૪૧૪
 વસુદેવ : ૪૩૧
 વરુણકાર (મંત્રી) : ૪૭૫
 વાલ્મીકી : ૨૮૦ ૩૩૭
 વાસવદત્તા કુમારી : ૩૦૬, ૪૭૦
 વાસુદેવ : ૪૨૭, ૪૩૨
 વિક્રમદિત્ય : ૩૧૧, ૩૨૨ થી ૪૩૨
 વિભવચરણ : ૩૭૬, ૩૮૬
 વિદુરથ : ૫૦૬
 વિભવવાહન : ૪૬૬
 વિભવનાથ : ૪૭૦
 વિરાચક (મંત્રી) : ૫૦૪
 વિષ્ણુ : ૪૬૪
 વીર : ૪૩૧, ૪૩૨
 વીરમ : ૪૧૭
 વૃદ્ધભોજ : ૩૨૪
 વૃદ્ધિભોજ 'આરવેશ' ભુખો
 વૈરિચિંહ પંવાર ૩૩૨

શકદાસ (મંત્રી) : ૪૭૬, ૫૦૪
 શ્યામીક : ૪૭૦, ૪૮૭
 શ્યામીકી : ૪૩૭
 શ્યામીકી : ૩૫૪, ૪૩૮, ૪૫૧
 શિવમિત્ર : ૪૭૨
 શિવચંદ (શિવકુમાર) : ૩૭૬
 શિવાદેવી રાણી : ૩૦૬
 શિવામર (બીજો) : ૩૭૫

શુભાખાન-શુભ-ઉદ-દોશ : ૪૬૦
 શરણ : ૪૧૬
 શોભનરાય : ૫૦૪, ૫૦૫
 શંકરમણ : ૩૭૬, ૩૮૫, ૩૮૬, ૪૦૪
 શંખ : ૪૩૨
 શાંતિનાથ : ૪૬૪

શ્રીકૃષ્ણ-ગિરિનાથ : ૪૩૫, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૧, ૪૮૭
 શ્રીવાસકુમાર : ૪૬૪
 શ્રીપાલ : ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૮૭
 શ્રીમુખ : ૪૬૪
 શ્રીમદ્વિત્તિ સેનાપતિ : ૩૭૫

સચર : ૪૬૮
 સદાશિવરાવ પંવાર : ૩૧૭
 સનતકુમાર : ૪૬૪
 સમરસિંહ : ૩૪૦
 સમસુદીન અમ્તમથ : ૩૩૬
 સમુદ્રયુત : ૪૬૮, ૪૮૭
 સમુદ્રવિજય : ૪૩૨
 સલીમ (બહાંગીર) : ૩૫૬
 સાતવાહન : ૩૭૪
 સામંતસિંહ : ૩૪૦
 સિદ્ધાર્થ : ૪૮૬, ૪૮૩
 સિદ્ધરાજ જયસિંહ : ૩૩૮
 સીકંદર લોદી : ૪૩૮
 સીતા : ૪૬૬, ૪૮૪, ૪૮૫
 સુભ-ઉદ-દોશ : ૪૧૮

સુખ-વા : ૩૨૨
 સુધાનંદ : ૪૧૨
 સુનિલ (મંત્રી) : ૪૭૫
 સુભદ્રા : ૪૩૨
 સુભાષ : ૫૦૪
 સુભાષ : ૩૬૧
 સુદરીશ્વર : ૪૮૨
 સોમેશ્વર (પ્રથમ) : ૩૭૬
 સોમેશ્વર (બીજો) : ૩૭૬
 સોરી : ૪૩૧, ૪૩૨
 સૌર્યદત્ત : ૪૩૨
 સંજય : ૪૨૧
 સુંદર : ૩૭૬
 સંપ્રતિ : ૩૦૬ થી ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૬૩, ૩૭૩, ૩૭૪, ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૭૬, ૪૮૧, ૫૦૩, ૫૦૫
 સંધ્યા નરેશ : ૩૨૮

હમીર મહમ્મદ (તખલખ) : ૩૫૩
 હરિયુત : ૪૨૨, ૪૨૩
 હરિયદેવી રાણી : ૩૩૫
 હરિવર્મા : ૩૭૫
 હરિમંદ : ૪૬૬
 હરિવિષ્ણુ : ૪૧૬, ૪૩૦
 હસ્તિકુમાર : ૪૬૩
 હસ્તિપાલ : ૪૫૧
 હોશંગ બાહ્યાલ : ૩૩૦
 હંસાવળ : ૪૮૨

વર્ગ ૬ : આવક, આવિકા, મંત્રી આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અમરચંદ નાહટા : ૨૮૦ ૪૬૫, ૫૦૦, ૨૮૦ ૫૦૧
 અચલસિંહ : ૪૫૪
 અર્જુન : ૩૩૧
 અભાસ : ૪૬૮
 અભયકુમાર : ૪૫૪
 અભયવંશ : ૩૫૩
 અર્જુનભાણી : ૪૫૪
 અવતિકુમાર : ૩૧૦
 અમલ (અભાસ) : ૪૩૦
 આમ : ૩૪૧
 આચંદ નવાચંદ : ૪૩૬, ૪૪૨

આલ્હુ : ૩૬૬
 આલ્હુરાજ : ૩૩૦
 એકમ : ૪૨૬, ૪૩૦
 એલેક્ઝાન્ડર : ૪૭૩

ઉપર : ૩૪૧
 ઉદયચંદ ખેમચંદ : ૪૧૬
 ઉદયચંદ હમીરચંદ : ૪૧૮

ઉત્તરદાસ : ૪૨૭
 ગદાક : ૩૬૫

નાતસોમદેવ : ૪૨૧
 નવમહાસ (કવિ) : ૩૩૧
 નવમહાસ : ૪૬૮, ૪૭૮
 નવમહાદેવ : ૪૬૬

નવમહા દેવ : ૪૫૪
 નવમંદ : ૩૪૧
 નવમંદ (મંત્રી) : ૩૫૧
 નવમંદી દેવ : ૩૪૧
 નરુણાસ આવિકા : ૩૨૧
 નાતિ-નવાચંદ : ૪૬૪
 નામદેવ દેવ : ૪૮૭

કચ્છના જાણીતા મહાસાહસી અનુક્રમણિકા

કાશિમુખ : ૪૭૪
 કાશિરામ શેઠ : ૩૬૬
 કિશનદાસ લક્ષ્મીદાસ : ૩૮૩
 કીશલાલ પ્રેમચંદ : ૩૭૬
 કુમાર શેઠ : ૩૬૧
 કુમાર શ્રી : ૩૫૦
 કુમારપાલ શેઠ : ૩૪૧
 કુમારનંદી સુવર્ણકાર : ૪૮૭
 કુમારસિંહ રાવલ : ૩૪૧
 કૃષ્ણદાસ : ૩૩૧
 દેવદા : ૩૧૭
 દેસરીચંદ શેઠ : ૩૧૫
 દેવીલાલ : ૩૭૦
 કૌશિકી આવિકા : ૪૨૮
 કાંતામસાદ : ૮૦ ૪૫૪
 કુંડલક શ્રી : ૩૫૦
 કુંડલક શેઠ : ૩૬૧
 કુંદનમલ જયસુખરામ : ૩૭૦
 કુરંપાલ શેઠ : ૪૩૮, ૪૩૬, ૪૪૪,
 ૪૫૭, ૪૬૮, ૪૭૭, ૪૭૮
 લી(લે)મસિંહ શેઠ : ૩૬૨
 લેમકર શેઠ : ૪૦૩

ખીમરાજ શેઠ : ૪૫૯
 ખુશાલકુંવરી : ૪૯૭
 ખુશાલચંદ જનનશેઠ : ૪૪૬, ૪૪૭

મહાશાહ : ૩૩૧
 મણુપતસિંહ જુગ : ૪૯૧
 મણુરીલાલ કપૂરચંદ : ૪૯૭
 માલુમી આવિકા : ૪૦૨
 મિરઘારીલાલજી ઝવેરી : ૪૧૮
 મુશુરાજ : ૩૪૦ થી ૩૪૩
 મુલાખકુમારી આવિકા : ૪૫૨
 મુલાખચંદ જવેરી : ૪૧૮
 મુલાખખાઈ આવિકા : ૪૬૧
 મુલદત : ૪૨૭
 મોતી આવિકા : ૪૨૮
 મોપાલ (ઉપમંત્રી) : ૩૩૦, ૩૩૨
 મોસલદિપી આવિકા : ૩૧૪
 મોતીનંદાશ શેઠ : ૪૪૬
 મોવમ : ૩૩૧
 મોવિચંદ સુવંતી : ૪૫૨
 મોવમ મંત્રી : ૪૧૪
 મોવમ શેઠ : ૪૬૪
 મોવમ મંત્રી : ૩૧૪

મહેરી : ૩૧૪
 મહેતા જીવક : ૪૩૧
 મહેતા આવિકા : ૪૨૬, ૪૩૦
 મહમિત : ૪૨૬, ૪૩૦

મસીદામલજી શેઠ : ૩૫૪
 મનુમલજી મારવાડી : ૪૩૪

મહેશ્વર આવિકા : ૪૦૨
 મનુચંદ શેઠ : ૪૪૪
 મનુદાસ પિતાનરદાસ : ૩૮૪
 મનુજીવ : ૪૬૮, ૪૭૮
 મજક : ૩૬૧
 માહડ : ૩૩૦
 મુલમી આવિકા : ૪૨૧
 મુલક : ૪૦૫
 મુનીલાલ : ૪૯૮
 મોટિયવમ : ૪૯૬
 મંદ : ૩૩૭
 મંદપાલ સંમતી : ૪૩૮, ૪૩૬
 મંદસહ શ્રી : ૩૨૦
 મંદાશાહ (દીવાન) : ૩૩૦

જગસિંહ શેઠ : ૪૫૨
 છીનમ શેઠ : ૩૫૩
 છીતમલ શેઠ : ૪૫૪
 છોટનજી લખનૌવાળા : ૪૩૪

જગતસિંહ (મહામાત્ર) : ૩૩૫
 જગદીશચંદ જૈન : ૮૦ ૩૫૦, ૩૭૧,
 ૪૮૫
 જમુના આવિકા : ૩૨૦
 જમખપાલ શેઠ : ૩૫૩
 જમતપાલ : ૩૫૩
 જમતલદેવી : ૩૪૦, ૩૪૧
 જમરજી નવલખા : ૪૪૨
 જમરાજ : ૪૫૨
 જમરક : ૪૫૫
 જમર(ડી)શાહ : ૩૩૧, ૩૬૩
 જિજ્ઞાસુ : ૩૬૬
 જિતરાજજી કિંદુમલજી : ૩૬૫
 જિતરાજ શાહ : ૩૪૧
 જિતરાજ : ૩૪૧, ૩૬૫, ૪૦૩
 જિતરાજ : ૪૬૬
 જમણ (દીવાન) : ૩૩૦
 જમણના મહાપાલ : ૪૬૬

જગન્નાથ : ૪૫૨
 જોધાજી માસીંગ : ૪૮૫

જામજીમાર મંત્રી : ૩૧૩, ૩૩૦, ૩૪૪,
 ૩૪૫, ૩૫૩

ટોડરમલ : ૩૩૧

ડોકરી આવિકા : ૪૪૩

ડુધ : ૩૩૧
 કુમર શ્રી : ૩૪૧

દંગ : ૩૬૧

લોનસાહતિ : ૩૩૭
 લોરસા : ૩૩૭

ગુલસી શેઠ : ૪૪૩
 તેજપાલ : ૩૪૧
 તેજમલ ચાંદમલ : ૪૪૦
 તેજલ : ૩૩૭
 તેજસી : ૩૬૫
 તેજ : ૩૬૫
 ત્રિકમચંદજી : ૩૫૪

થાનસિંહ : ૩૫૬, ૪૩૮

દત : ૪૧૭
 દલીપ (મંત્રી) : ૩૫૩
 દમાળશાહ : ૩૩૮, ૩૩૬
 દસમલ : ૪૦૦
 દિના-દત્તા : ૪૨૮
 દેવરાજ : ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૫૬
 દીપચંદ ન્યાયચંદ : ૩૮૦
 દુર્ગનસા : ૩૫૧, ૪૩૮
 દુર્ગનસાસિંહ : ૩૫૮
 દુર્ગોધન : ૩૬૧
 દેવદા : ૩૬૬, ૩૬૬
 દેવરાજ દેવિમ : ૩૫૩
 દેવાનંદા : ૪૨૦
 દેવડ : ૩૩૦
 દંડા : ૪૨૬

મનદેવ : ૪૬૨
 મનપતિસિંહજી : ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૪૪,
 ૪૪૨, ૪૮૪, ૪૮૮, ૪૯૧, ૪૯૩

મનપાલ કવિ : ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૩૨
મનપાલ : ૪૬૮, ૪૭૮
મનરાજ : ૩૪૧
મનમુખલાલ જોશી : ૪૬૫
મનસિંહ : ૪૩૧
મનસિંહ : ૪૨૭
મનુ : ૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૧, ૪૬૩,
૪૬૪

મરમરદંત રૂપચંદ્ર : ૪૧૬
મરવણી આવિકા : ૪૩૦
મર્મસિંહ : ૩૫૩
મામથ : ૪૨૭
માલકા : ૩૬૦
ધિરરાજ-ધિરયા : ૩૬૨
ધીણા : ૩૬૦
ધુળવલ : ૪૩૦
ધુળશિરિ : ૪૩૦

નવમલ ગોસેચ્છા : ૪૩૩
નરપતિસિંહ : ૪૫૨
નવમલ મેરાતીલાલ : ૩૫૪
નામસેન : ૪૩૦
નિર્મળકુમારસિંહ નવલખા : ૪૫૧, ૪૬૧
નિલમ : ૪૦૩
નિહાલી : ૪૪૩
નેમિચંદ્ર ઝવેરી : ૩૫૪
નંદ મણિયાર : ૪૬૧
નંદા : ૪૨૬

પંજરક : ૪૬૬
પદમ મંત્રી : ૩૧૪
પદ્મી આવિકા : ૩૬૫
પદ્મવત : ૩૨૭
પદ્મસિંહ : ૩૩૦
પરમાણુદ સંઘવી : ૪૫૩
પદ્મ : ૩૩૦
પ્રતાપચંદ્ર પારસાન જોશી : ૪૬૫
પાતા શેઠ : ૩૭૨
પાલકા : ૩૧૭
પાવાલા : ૩૧૭
પાસદેવ : ૩૩૭
પુણિયા : ૪૫૪
પુનઃ : ૪૬૨
પુનઃ : ૪૬૭
પુનઃ : ૪૪૧
પુનઃ : ૩૧૭

પૂના : ૩૫૩
પૂર્ણચંદ્ર નાઠર : ૩૪૪, ૩૬૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૫૭,
૩૬૦, ૪૬૦, ૪૬૬, ૪૬૭
પૂર્વમંદ્ર : ૩૪૪
પેશ્વા-શાહ-કુમાર-પ્રવીણર (મંત્રી) :
૩૧૩, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૪,
૩૪૫, ૩૫૩, ૪૬૪

પોદિલ : ૪૬૪
પાયા : ૩૬૫
પુંજરાજ : ૩૩૧
પ્રતાપસિંહ : ૪૪૨ થી ૪૪૪, ૪૫૨
પ્રાણકુંવર : ૪૪૩, ૪૪૪

રૂપચંદ્ર જગતશીઠ : ૪૮૬
રૂપચંદ્ર મુકિત : ૪૬૫
રૂપ : ૩૫૩

બદ્રીદાસજી : ૪૧૬, ૪૬૭
બનારસીદાસ કવિ : ૩૫૪, ૪૪૦
બનારસીદાસ જૈન : ૩૫૬, ૩૬૦
બલ : ૪૩૧
બલ સાધારણ : ૩૬૨
બહાદુરસિંહજી દુધિયા : ૪૫૨, ૪૮૮
બહાદુરસિંહજી દુધ : ૪૬૪
બાણુભાઈ રતનચંદ : ૩૮૪
બાલ(લા) : ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩
બાહ્ય : ૩૩૦
બુદ્ધ : ૪૩૦
બુલાખીદાસ : ૪૫૮
બોલિય : ૩૧૭, ૩૬૦
બેચરદાસ : ૩૬૨
બિંદુમલજી : ૩૬૬

બાળવવય : ૪૬૬
બદા શેઠાણી : ૩૧૦, ૩૨૩
બાગચંદ : ૪૪૪
બામા : ૩૪૧
બામાશાહ મંત્રી : ૩૪૧
બાલચરવાની : ૩૨૫, ૩૨૬
બીમ શેઠ : ૩૫૩
બીમ : ૩૫૩
બોલી આવિકા : ૩૬૬
બેંચાશાહ : ૩૩૧
બંચરદાસજી નાઠર : ૪૬૩, ૪૬૪
મનમુખ : ૪૫૪

મદ્ર : ૪૧૨
મનજી ચૂનીલાલ : ૩૪૫
મલ્લરામ : ૪૭૩
મહાસિંહ : ૩૫૩
મહાશાલ : ૩૧૦, ૩૨૩
મહુમલવાહક : ૪૫૬
મહેતાજકુંવર : ૪૪૨ થી ૪૪૪, ૪૫૨,
૪૮૬

મણિહર : ૪૬૦
માણિકચંદ : ૪૫૮
માણિકચંદ જગતશીઠ : ૪૬૦
માણિકચંદ માધી : ૪૫૫
માદિલી : ૩૭૦
માનદેવ શાહ : ૩૭૭
માનસિંહ : ૪૩૮, ૪૩૬
માતુ આવિકા : ૪૪૭
માદકણુદ : ૩૩૭

મિગર-મુગધર : ૪૮૧
મિનિરવ : ૪૩૦
મૂલાશાહ : ૩૬૫
મેધનાદ : ૪૪૮
મેધકુમાર : ૪૫૪, ૪૫૭
મેધરાજ (દીવાન) : ૩૩૦
મેસાદ : ૩૩૭
મોગ : ૩૫૩
મોતીચંદ ખીમચંદ : ૩૮૪
મંડન (મંત્રી) : ૩૩૦, ૩૩૧, ૪૫૪, ૪૫૭
મંડણુ : ૩૩૧
મંદિરાજ : ૩૩૧
મુંજરાજ : ૩૩૧
મણુમલ : ૪૬૦

મશા આવિકા : ૪૩૦

રઘુનાથમસાદ જાડાણી : ૪૧૬
રતન : ૩૧૭
રતન : ૩૬૪
રતના : ૩૫૩
રતના શેઠી : ૩૪૧
રમણુદ : ૩૬૦
સ્વપતિ : ૩૫૩
રલકા : ૩૬૧
રાજપાલ : ૪૬૬
રાજની આવિકા : ૪૬૮
રાજા : ૩૬૦
રાજીવ : ૩૩૭

વર્ગ ૭ : વિદ્વાનો, શિલ્પીઓ અને બીજાઓની ચક્રારાદિ અનુક્રમણિકા

અદીશચંદ્ર વંશોપાધ્યાય : ૪૧૩, દિ. ૪૧૪, ૪૩૬, ૪૪૨, ૪૪૭, ૪૭૨

અનાથપિંડક : ૪૧૨, ૪૮૧

અમ્બર સ્તંભ : ૩૭૭

અપારસ્વામી : ૩૯૦

અસરચંદ : દિ. ૪૧૪

અચંપુલ : ૪૮૧

આર. ચંદ : ૪૫૭

આર. ડી. બેનરજી : ૪૧૪

આલિય : ૩૩૬

એકાંતરામ્ય આચાર્ય : ૩૭૬

એચ. એસ. રામસ્વામી આચંબર : દિ. ૩૭૮

ઓઝાજી 'ગૌરીશંકર ઓઝા' જીઓ

ઈસંગ : ૪૪૮

ઉમાકાંત શાહ : ૩૨૭

કર્નિમહામ : ૩૫૨, ૩૬૧, દિ. ૪૨૭, ૪૨૬, ૪૩૩, ૪૬૧, ૪૬૨

કનકજ્ય કવિ : ૩૫૨

કાલિદાસ કવિ : ૪૬૬

કાલાર્કિય : ૪૩૩

કાર્લો : ૩૩૪

કાશીનાથ દીક્ષિત 'કે. એન. દીક્ષિત' જીઓ

કાશીપ્રસાદ જયસવાલ : ૪૭૫, ૪૭૬

કિશનદાસ કવિ : ૩૫૨

કુલવર્નિકન સત્તનર કવિ : ૩૭૩

કૃષ્ણદાસ કવિ : ૩૫૮, ૩૫૬

કે. એન. (કાશીનાથ) દીક્ષિત : ૪૭૬, ૫૦૦

કે. એન. સીતારામ : ૩૫૧

કે. ડી. મિત્ર : ૪૧૩

કામીસીએટ : દિ. ૪૩૮

કોવેશ : દિ. ૪૧૨

ક્ષિતીચંદ્ર સરકાર : દિ. ૫૦૦

ગોશાલક : ૪૭૩, ૪૮૧

ગોશાલકલિય : ૩૧૬

ગૌરિચંદ્ર આચાર્ય : ૩૩૬

ગૌરીશંકર ઓઝા : ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૫૨, ૪૨૬

ગ્યાલિય મહાત્મા : ૪૧૬

ચક્રધર : ૪૬૭

જાભાલી : ૪૮૧, ૪૬૩

જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર : ૩૫૨, ૪૧૦

જનજીઓ (સૂત્રધાર) : ૩૭૭

જયસવાલ : 'કાશીપ્રસાદ જયસવાલ' જીઓ

જીવક : ૩૬૩, ૩૪૬

જે. સી. કે. ચ : ૪૧૪

જ્યેમિનિ : ૪૦૭

જોન માર્શલ : ૩૬૪, ૩૭૧, ૫૦૦

ટોલેમિ : ૩૫૮, ૩૮૭, ૪૨૨

દયાશંકર દુબે : ૩૨૨

દેવદત્ત : ૪૧૩

દેવદત્તા દાસી : ૩૧૮

દેવાનંદા દાસી : ૩૦૯, ૩૨૬, ૩૭૦

ધરણી (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

ધારા (ગણિકા) : ૩૩૨

નાગેશ યવલકર : ૩૩૪

નાગોસા : ૪૦૭

નાગેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય : ૪૬૬

નાનાલાલ ગ્રીમનલાલ મહેતા : દિ. ૩૬૧

નિર્મળકુમાર બસુ : ૫૦૨

નંદકિશોર દિવેદી : ૩૩૨

નંદાલાલ ડે : દિ. ૪૭૪

પરશુરામ : ૪૬૪

પાણિનિ : ૩૬૩, ૩૪૬

પ્રમોદલાલ પાલ : ૪૧૩

ફરગુસન : ૪૧૭

ફાદિયાન ગ્રીનીવાત્રી : ૪૪૮, ૪૫૪, ૪૭૦, ૪૮૨

ફિસ્તા : ૩૨૬, ૩૫૨

ફુલ્કર : ૪૧૬, ૪૨૧, ૪૨૩, ૪૨૫, ૪૩૮

ફોગલ : ૪૮૩

ફેરસાચર : ૪૦૮

ફીલ્ડ : દિ. ૩૨૪

બરુઆ : દિ. ૪૧૨

બાપુસા : ૪૦૭

બુદ્ધલર : ૪૧૬, ૪૨૫, ૪૨૧, ૪૨૮

બેગલર : ૪૧૪, ૪૬૧

બેનેટ : ૪૮૨

બ્રેડલી : ૩૯૬

બ્લાખ : ૪૦૩

બ્લાશ : ૪૮૨

ભગવાનલાલ દેવજી : ૪૧૨

ભાઈચંદ જગજીવનદાસ મિસ્ત્રી : ૪૪૪

ભાસ્તીદેવી : ૪૮૫

ભારદ્વાજ સુનિ : ૪૬૮

ભાંડારકર : ૩૨૫, ૩૪૧, ૩૭૫, ૪૧૦

મણિનાથ યોગી : ૪૬૦

મદન (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

મય શિલ્પી : ૪૬૮

મહાકાશ્યપ : ૪૬૧

મહાનાથ કવિ : ૩૭૮

મંડુ (લુહાર) : ૩૨૬

મીરાંબાઈ : ૩૪૨

મેગેસ્થિનિસ : ૪૩૧, ૪૭૭

મોતીચંદ ડો. : દિ. ૪૭૭

મણીચંદલાલ ચાન્ડી : દિ. ૩૭૮

મર્ષલ : દિ. ૩૭૬, દિ. ૩૭૭

મખાલદાસ બેનરજી : ૫૦૦

રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર : ૫૦૨

રાધાકૃષ્ણજી જ્વલાન : ૪૭૬

રામાનુજઆચાર્ય : ૩૭૭

રામકૃષ્ણદાસ : ૪૦૩, ૪૨૬

રાહુલ સાંકૃત્યાચન : ૪૮૨

સદ્ગુપ્ત વાળપેયી : ૩૫૨

વરાહમિહિર : ૩૭૪

વાચસ્પતિમિત્ર : ૪૮૫

વાત્સ્યાયન : ૪૨૨

વામનદાસ બસુ : ૪૭૧

વિમલચરણ બો. : ૪૪૩

વિદ્યાપતિ : ૪૮૫

વિસેટ સિંઘ : ૪૨૬, ૪૭૫

વીશ્વ (સૂત્રધાર) : ૩૩૭

વૈશ : ૩૭૫

વોટર્સ કુબેનસામ : ૪૧૨, ૪૭૭

શંકરચાર્ય : ૪૮૫, ૫૦૨

શાલિવાહન ચિત્રકાર : ૪૩૮

શાલોટ કાઉન્ટે : ૩૧૦, ૩૨૩

શેખરિસાવ : ૩૭૪

શ્રીદર્શ કવિ : ૪૭૪

સામળન : ૩૪૩

સારિપુત : ૪૪૮

સાવળ સાંકળે : ૪૦૭

સુભાષા : ૪૧૨

સોમિલ બાલકુ : ૪૫૦

સેંટ માર્ટિન : ૪૬૨

રતૂનર : ૪૭૭, ૪૬૨

રિમય : ૪૧૬

રુચિર ત્રિવેદી : ૩૧૨

હાથાહથ : ૪૮૧

હાવેલ : ૪૨૩

કુબેનસામ - યુવાનવંશ - ચીનીયાનો :

૩૨૨, ૩૫૦, ૩૭૪, ૪૦૭, ૪૧૨,

૪૧૩, ૪૨૩, ૪૩૭, ૪૪૮, ૪૬૦,

૪૭૬, ૪૮૬, ૪૮૭

હોનલિ : ૪૬૨

હો : ૪૮૩

વર્ગ ૮ : કુળ, વંશ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગચ્છ, બિરુદ આદિની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અણવમન : ૩૫૧

અળળપસિપાલિયા : ૪૧૧

અળળકુબેરી : ૪૧૧

અળળજયંતી : ૪૧૧

અળળનાઈલી : ૪૧૧

અળળવેડય : ૪૧૧

અળળસેલિયા : ૪૧૧

અલિનયંત : ૪૧૧

અનંતદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫

અદિચ્છત્ર સોહા : ૪૨૨

આદિવ ભેર : ૪૧૫, ૪૬૫

અર્ધ ભક્ષાયા : ૩૨૭

આસવાલ-જ્ઞાતિ-વંશ : ૩૩૭, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૬૪ થી ૩૬૬, ૩૬૬, ૪૧૭, ૪૪૭, ૪૫૮, ૪૭૮, ૪૮૮, ૪૬૦

આસવાલ ચિત્તવરી : ૪૦૭

અગ્રિય : ૩૨૮

અગ્રયમચ્છ : ૩૪૧, ૪૬૮, ૪૭૮

અર્ધરિનિભા : ૪૧૧

અસિપુતિ : ૪૧૧

અસિપુતિય : ૪૧૧

અંદુરત : ૪૧૧

અવનામરી સાખા : ૩૫૦, ૪૧૫, ૪૨૩, ૪૨૪

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૧૧, ૪૦૬, ૪૧૭

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૩૭૪ થી ૩૭૬, ૩૬૬

અવનામરી પ્રતિભાર : ૩૨૬

અવનામરી : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૮૭, ૩૬૬, ૪૦૪

કાકિયા : ૪૧૧

કામદિપ : ૪૧૧

કાસવનિભા : ૪૧૧

કુશા(યા)ન : ૩૬૪, ૪૧૧, ૪૨૦, ૪૨૩, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૫૬

કાલિદિપ(ડિ)મચ્છ : ૪૧૧, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૭, ૪૨૬ થી ૪૩૧

કાલિવરિભા : ૪૧૦

કાલિયાણી : ૪૧૦

કાસામિયા : ૪૧૦

કીરવ : ૪૬૪

કીશિક ગોત્ર : ૪૨૮

કેમધિમચ્છ : ૩૬૦

અવનામરી : ૩૧૫, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૮ થી ૩૬૦, ૩૬૫, ૪૪૩, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૬

અવનામરી : ૪૫૫

અવનામરી : ૩૬૬

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૦૭

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી : ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૧૨

અવનામરી : ૩૨૭, ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૨૨, ૪૦૬, ૪૦૮, ૪૬૮

અવનામરી : ૩૨૪

ગુહિલવંશ : ૩૩૬, ૩૪૩

ગોણીવંશ : ૪૬૭, ૪૭૮

ગોદાસ ગચ્છ : ૪૧૦

ગોમનિભા : ૪૧૧

ગોત્ર ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫

ગંગવંશ : ૩૭૪, ૩૭૫

ગાંધી ગોત્ર : ૪૫૮

ગ્રીક : ૩૫૮, ૩૬૪, ૩૮૭

આચ્છ ગચ્છ : ૪૧૧

ચિત્રવાલમચ્છ : ૩૪૧

ચેટ વંશ : ૫૦૪

ચેટિમકુલ : ૪૩૦, ૪૩૧

ચેટી વંશ : ૫૦૪

ચેત્રકચ્છ : ૩૧૭

ચેત્રપુરીયમચ્છ : ૩૪૩

ચેત્રવાલમચ્છ : ૩૪૨

ચેત્ર વંશ : ૫૦૪

ચોખા(શ) ગોત્ર : ૪૪૩, ૪૫૩

ચોલ : ૩૭૫

ચૌસ : ૩૭૬

ચૌકચવંશ : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૭, ૩૬૬

ચંદનામરી : ૪૧૦

ચંદ્રકુલ : ૪૬૭

ચંદ્રકચ્છ : ૩૬૦

ચાંચિનિભા : ૪૧૧

અવનામરી : ૩૬૫

અવનામરી : ૪૧૧

અવનામરી અકારાદિ (નિર્ધાર) : ૩૩૧

અવનામરી : ૪૫૬

નિભાચિત્તવરી સાખા : ૪૪૩

સાનુવંશ : ૪૬૪

હાથાભોજન : ૩૪૧

અંચીઝોમ : ૩૬૦

તપાનગ્ન-પક્ષ : ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૪૭,
૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૭, ૪૪૪, ૪૪૭

તપાસિતિયા : ૪૧૦

પુરુષ : ૩૬૩, ૩૬૪

તોમરવંશ : ૩૫૨, ૩૫૩

તંવરવંશ : ૪૧૭

તુમિક અમલો : ૪૭૪

શાનીમકુલ : ૪૨૭

હલીયમંત્રી વંશ : ૪૪૩

દશાશીમાલી શાપિત : ૪૪૪

દાસી અબ્બડિયા : ૪૧૦

ધર્મદેવ જોત : ૪૧૫, ૪૬૫

નવલક્ષી શાખા : ૩૩૭

નવલખા : ૪૬૧

નાગજીવ : ૪૧૦

નાગેરી : ૩૪૧

નાજીવાલમગ્ન : ૩૪૧

નિજામ : ૩૬૮

નંદ વંશ : ૪૭૫

નંદિજીવ : ૪૧૦

પરજવાલજીવ : ૪૧૧

પરમાર વંશ : ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૬

પરિણાસિય : ૪૧૦

પરસવવંશ : ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૬૦,
૩૬૧

પરસીવાલમગ્ન : ૩૪૧

પરસવ : ૩૬૪

પાલવંશ : ૪૧૪, ૪૭૪

પીઠધારિમંત્ર : ૪૧૧

પુષ્પપરિયા : ૪૧૦

પુષ્પીમા-પક્ષ : ૩૪૧, ૩૪૬

પુષ્પમિતિજીવ : ૪૧૧

રેખા : ૩૭૬

રેખાવંશ : ૩૪૧, ૩૮૦

રેખાવંશ : ૪૦૬

પંચનામરી શાખા : ૪૩૧

પંચસ્તુપાનવય : ૪૧૩

પંચનખ સંપ્રદાય : ૪૫૧

પાંડવ : ૪૬૪

પાંડવ વંશ : ૩૭૬

પુરુષદક્ષિણ : ૪૧૦, ૪૧૨

પ્રતિહાર વંશ : ૩૨૬, ૪૨૬, ૫૦૦

પ્રાગ્વાટસ્તાતીય : ૩૧૪, ૩૬૭

બન્ધાવત : ૩૪૧

બમબાડાસિય : ૪૨૩

બરહડિયા : ૩૪૧

બહુરત સિદ્ધાંત : ૪૮૧

બાલસરસ્વતી (બિરુદ) : ૩૭૫

બિરાનીગોત્ર : ૪૪૭

બહત ખરતરમગ્ન : ૪૫૩

બંદાદીવિય (બંદાદીપિક) : ૪૧૧

બંદાલિજીવ : ૪૧૧

બંદાદાસીયકુલ : ૪૨૪, ૪૩૦, ૪૩૧

બંદાદીપિક શાખા : ૪૦૩

બિરીશ : ૩૫૮

બદ્ધગુપ્તિય : ૪૧૧

બદ્ધગુપ્તિય : ૪૧૧

બદ્ધિજીવિયા : ૪૧૧

બદ્ધિમગ્ન : ૩૪૩

બાવડાર-બાવમગ્ન : ૩૫૦, ૩૫૮

મધપરિયા : ૪૧૦

મળિજમિયા : ૪૧૧

મરાઠા : ૩૨૬

મલધારપૂર્ણિમા : ૪૪૭

મલધારીમગ્ન : ૩૪૧, ૪૦૪, ૪૦૫,
૪૧૬

મલકી જાતિ : ૪૩૫, ૪૫૧

મહતિયાલુ-વંશ : ૪૫૩, ૪૫૬, ૪૭૪,
૪૭૭

મહાનુભાવ પંથ : ૪૦૬

મહામાન પંથ : ૪૨૭

માયુરીકા : ૪૨૦

માલવગમ્ન : ૩૦૬, ૩૧૮, ૪૧૧

માલવિક : ૨૮૦ ૫૦૩

માલવી : ૩૪૧

માલિજીવ શાખા : ૪૧૧, ૪૩૧

માલપુરિયા : ૪૧૦

મુસ્લિમ : ૩૨૬, ૩૩૩

મુહુલોત : ૪૬૧

મેહલિજીવિયા : ૪૧૧

મેહિય : ૪૧૧

મેહિલિયા શાખા : ૪૮૫

મોમલ : ૩૩૩, ૩૬૧

મોહમગ્ન : ૪૪૭

મૌર્યવંશ : ૩૩૬, ૩૭૪, ૪૦૩, ૪૧૨,
૪૧૩, ૪૭૭, ૪૭૬

મંત્રીદલસંતાન : ૪૫૩

મંત્રીદલીય વંશ : ૪૫૪

મરોહસસંતાન : ૩૪૪

માદવ વંશ : ૩૮૧, ૩૮૭, ૪૩૨

માપનીય સંધ : ૩૬૦

રત્નપાસિયા : ૪૧૧

રત્નકુલ : ૩૬૧

રત્નમગ્ન : ૩૬૧

રાદો : ૩૨૮

રાપ્તુદ વંશ : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૬૬,
૪૦૪

રાહદિયા જોત : ૪૫૩

લધુ શાલિજીવ (બિરુદ) : ૩૩૧

લિજીવી ગમ્ન : ૩૧૮, ૪૫૧, ૪૮૬,
૪૮૩

લોહા જોત : ૪૬૭, ૪૭૬

લોહામગ્ન-મત : ૩૫૧, ૩૬૫

વધરી : ૪૧૧

વન્ધલિજીવ : ૪૧૧

વન્ધ(૦૦)નાગરી શાખા : ૪૧૧, ૪૩૦,
૪૩૧

વન્ધ શાખા : ૪૨૬ થી ૪૩૧

વાણિજીવ : ૪૧૧

વારણ ગમ્ન : ૪૩૦, ૪૩૧

વાણિજિયા : ૪૧૧

વિજયમગ્ન : ૩૩૮, ૪૪૭

વિજયજરી : ૪૧૧

રુદ્ર શાખા : ૪૪૭

વેલવાડિય ગમ્ન : ૪૧૧

વેરી શાખા : ૪૨૬

માલવ : ૪૦૬, ૪૧૦

સકવંશ : ૩૬૬, ૩૬૭, ૪૨૮

શિવજી વંશ : ૩૭૬
શિવનાથ વંશ : ૪૨૭, ૪૫૩, ૪૭૫
શર્પણખ મંચ : ૩૭૮
શાંતિદેવ ગોત્ર : ૪૧૫, ૪૬૫
શાંત્યાચાર્ય મંચ : ૪૫૫
શ્રીમાલમુખાલ (ખિરદ) : ૩૧૧
શ્રીમાલમુખાલ : ૩૧૭, ૩૫૩, ૩૫૪
શ્રીવૃદ્ધિ સંતાન : ૪૪૭
શ્વેતાંબર : ૪૨૦
ચંદ્રવંશ : ૪૬૬

સમસ : ૪૩૬
સરક : ૪૧૫, ૪૬૫, ૫૦૬, ૫૦૭
સાવત્રિયા : ૪૧૧
સિસોદિયા : ૩૪૦
સીલ્હર : ૩૬૬
સોમતિયા (સુતિવતિયા) : ૪૧૦
સોરઠિયા : ૪૧૧
સોલંકી : ૩૨૬
સંકાસીઆ : ૪૧૧
સરકમંચ : ૩૩૫, ૩૪૪
સિંધી : ૪૬૧
સ્થાનકમાર્ગી : ૩૫૧

સ્થાનીયકુલ : ૪૨૬ થી ૪૩૧
હથલિંગ : ૪૧૦
હરિભાગમધિ શાખા : ૪૩૦
હરિવંશ : ૪૩૧
હર્ષમુરારીમંચ : ૩૩૫
હારિયામાલાચારી (હારિયામાલમુખી) : ૪૧૧
હાલિંગ : ૪૧૧
હીરલા (ખિરદ) : ૩૩૫
હથ : ૩૩૫, ૩૫૦, ૪૧૬, ૪૨૩, ૪૩૭
હોયસાલ : ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૭, ૩૯૬
હુંમણાતિ : ૩૪૬

૯. સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ

અખંડ આનંદ : પ્ર૦ સસ્તુ સાહિત્યવર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ
અગસ્ત્યેન્દ્ર નાહુદાનો સંગ્રહ : તીર્થમાળા-અગ્રમટ : બિઝનેસ
અચલગઢ : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્ર૦ યશોવિજય
જૈન ગ્રંથમાળા
અજિત-શાંતિસ્તવ : પંચપ્રતિકમણ્ય-અંતર્ગત
અનેકાંત : (હિન્દી-માસિક) વીર સેવામંદિર, સરસાવા,
સહારનપુર
અમદાવાદનો ઇતિહાસ-પાટનગર અમદાવાદ : લે. રતન-
મણિરાવ બીમરાવ, પ્ર૦ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ
અખુલ્લગિરિકલ્પ : (હસ્તલિખિત) કર્તા : શ્રીસોમસુંદરસરિ
અખુલ્લ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ : સં૦ મુનિ શ્રીજયંત-
વિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
અખુલ્લપ્રદક્ષિણા જૈન લેખસંગ્રહ : સં૦ મુનિ
શ્રીજયંતવિજય, પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
અખુલ્લપ્રદક્ષિણાવર્ણન : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી,
પ્ર૦ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર
અખુલ્લકી : કર્તા : શ્રીસમયસુંદરમણિ, પ્ર૦ દેવચંદ લાલભાઈ, સુરત
અચલગચ્છીય પંચપ્રતિકમણ્યસૂત્ર
અચલગચ્છીય મોડી પદ્માવલી : (અનુવાદ) જ્ઞાનનગર
અંતરિક્ષ પાર્થનાથ કંઠ : જૈન સત્યપ્રસન્ન-અંતર્ગત
અંતરિક્ષ પાર્થનાથજી તીર્થ : લેખમાળા-આત્માનંદ પ્રકાશ
-અંતર્ગત, ભાવનગર
આચાર્યમંચુર : કર્તા : શ્રીજિનનાથમણિ મહાર, પ્ર૦
શ્રીજયંતદેવ કેશરીમલ શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતનામ
આચાર્યમંચ સર-કીર્ત : કર્તા : શ્રીજયંતદેવ, પ્ર૦ આચાર્ય-
મંચુર, મુમુક્ષુ

આત્માનંદ પ્રકાશ : (માસિક), ભાવનગર
આનંદ કાવ્યમહોદધિ (ભા. ૧ થી ૮) : પ્ર૦ દેવચંદ
લાલભાઈ, પુસ્તકાલયર ફૂંડ, સુરત
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા : (ન્યુ સિરીઝ)
વોલ્યુમ ૨, ધી મોન્યુમેન્ટલ એન્ટીકવીટીઝ એન્ડ ઇન્ફોર્મેશન
ઇન ધી નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીસ એન્ડ ઓધ : એ
ફ્રેન્ડર. (સને ૧૮૯૧)
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા : વોલ્યુમ : ૩-રિપોર્ટ
ફોર ધી ઇયર ૧૮૭૧-૭૨; એલેક્ઝાન્ડર કનીંધલામ.
(સને ૧૮૭૩)
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા : (ન્યુ સિરીઝ)
વોલ્યુમ ૧૬-લીસ્ટ્રસ ઓફ એન્ટીકવીટીઝ રિમેઇન્સ ઇન
ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સીસ એન્ડ બરાર : હેનરી ક્રોન્સ
(સને ૧૮૯૭)
આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા : રિપોર્ટ
ઓફ ધી આર્કિટકચરલ એન્ડ આર્કિયોલોજિકલ રિમેઇન્સ
ઇન પ્રોવીન્સ ઓફ કન્ચ : હલપતરામ પ્રાશુજયન અપ્પર
(સને ૧૮૭૬)
આલોયજીવિનિતિ : (હસ્તલિખિત) શ્રીલાલવલ્લભમય
આવશ્યકચરિત્ર : પ્ર૦ શ્રીજયંતદેવ કેશરીમલ શ્વેતાંબર
સંસ્થા, રતનામ
ઇડરગઢ ચૈત્યપરિપાટી : (જૈનપુત્ર), મુમુક્ષુ
ઇડરગઢ આવનખિનાલય રિપોર્ટ : પ્ર૦ ઇડર જૈનસંઘ, ઇડર
ઇતિહાસપ્રવેશ : લે. જયચંદ વિલાલકાર; પ્ર૦ સરસ્વતી
પબ્લીશિંગ હાઉસ, ઇલાહાબાદ
ઇતિહાસસમિલન નિર્માણસંગ્રહ : પ્ર૦ ગુજરાત સાહિત્ય
સભા, અમદાવાદ

ઈડિયન કંઠશ્વર : (માસિક), કલકત્તા

ઈપિરિયસ મુલક ફરમાન્સ ઇન ગુજરાત : ધી જર્નલ
ઓફ ધી યુનિવર્સીટી ઓફ બ્રિ-અંતર્ગત : સં. પ્રો.
કોમીસરીમિટ

ઉત્તર જૈન : લે. દયાસંકર દુબે, પ્રા. વિદ્યાભારતર શુક્લ, ધર્મ-
પ્રધાવલી, પ્રયાગ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ : લે. શ્રીચીમનલાલ જે.
શાહ, પ્રા. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ

ઉત્તરધ્યયન-વૃત્તિ : કર્તા : શ્રીચીત્તિસુરિ : પ્રા. દેવચંદ લાલ-
બાઈ જૈન પુસ્તકાલય ફંડ, સુરત

ઉપદેશદલી-પ્રશસ્તિ : કર્તા : કવિ આસા

ઉપદેશાનંધ પદ્માવલી : જૈન ગુર્જર કવિઓ; ખંડ : ત્રીજો-
અંતર્ગત, પ્રા. જૈન સ્વેતાંશ્વર કોન્કરન્સ, મુંબઈ

ઉપદેશાનંદગિણી : કર્તા : શ્રીરત્નમંડનગણિ પ્રા. યશોવિજય
જૈન મંથમાળા, ભાવનગર

ઉપદેશાનંદમતિકા : કર્તા : શ્રીસોમધર્મ, સં. શ્રીચતુર્વિજય,
પ્રા. જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

ઉપદેશાનંદવપ્રધાન-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીસિદ્ધર્ષિ, પ્રા.
આગમોદય સમિતિ, સુરત

એ કેરલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધિ પંજાબ બાંડાર્સ :
સં. ડો. બનારસીદાસ, લાહોર

એતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ : સં. શ્રીચગરચંદ નાહટા,
શ્રીભંવરલાલ નાહટા, પ્રા. શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા,
કલકત્તા

એતિહાસિક પત્ર : (હસ્તલિખિત)

એતિહાસિક રાસસંગ્રહ : (ભા. ૧ થી ૪) સં. શ્રીવિજય-
ધર્મસુરિ, પ્રા. યશોવિજય જૈન મંથમાળા, ભાવનગર

એતિહાસિક સંશોધન : લે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, પ્રા. ગુજરાત
સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

એસવાલ ઉપત્તિ : (હસ્તલિખિત)

એસવાલ નવધુવક : (માસિક), કલકત્તા

ઓપપત્તિક સ્ત્ર : પ્રા. આગમોદય સમિતિ, મેસાણા

કર્મચંદ્રમનિવશીકીર્તન કાવ્ય : શ્રીજયસોમ ગણિ; સં.
અનુ. ૫. ગૌરીશંકર ઓઝાજી, અજમેર

કલ્પસૂત્ર-પ્રશસ્તિઓ : (હસ્તલિખિત અને પ્રસિદ્ધ)

કલ્પિયાવાડનો ઇતિહાસ : લે. પ્રા. ભગવાનલાલ સંપતરામ,
મુંબઈ

કલ્પકાવ્યકથાસંગ્રહ : સં. ૫. અખલાલ પ્રેમચંદ શાહ
પ્રા. શ્રીકારાભાઈ નવાથ, અમદાવાદ

કાવ્ય મનોહર : કર્તા : શ્રીમહેશ્વર પ્રા. હેમચંદ્રાચાર્ય ચાન્-
મંદિર, પાટણ

કિતાબ જૈન તીર્થ ગાઈડ : લે. શ્રીશાંતિવિજય, પ્રા.
હંસીલાલજી પાનાચંદજી, બાલાપુર

કુદિનીમતમ : કર્તા : દામોદર કવિ, પ્રા. ગુજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ
કુમારપાલચરિત : કર્તા : શ્રીજયસિંહસુરિ, પ્રા. જૈન આત્માનંદ
સભા, ભાવનગર

કુમારપાલપ્રતિઓષ્ઠ : કર્તા : શ્રીસોમપ્રજ્ઞાચાર્ય, સં. શ્રીજન-
વિજય, પ્રા. ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા.

કુમારપાલપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીજનમંડનગણિ, પ્રા. જૈન
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુમારપાલમહાકાવ્ય પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીચારિત્રસુંદર

કુમારપાલરાસ : કર્તા : શ્રીઋષભદાસ, આનંદ કાવ્યમહોદય
અંતર્ગત; સુરત

કુમારવિહારરાતક : કર્તા : શ્રીરામચંદ્રસુરિ, પ્રા. જૈન-
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કુવલ્લયમાલા-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીચિદ્ધોત્તમસુરિ, પ્રા. ભારતીય-
વિદ્યા (અંગ્રેજી ત્રિમાસિક), મુંબઈ

કુજ જૈન અનુક્રુતિયાં ઔર પુરાતત્ત્વ : પ્રેમી અમિનંદન
મંથ-અંતર્ગત, પ્રા. પ્રેમી અમિનંદન મંથસમિતિ,
ટીકમગઢ.

કુપારસકેરા : કર્તા : શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપાં, પ્રા. જૈન
આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

કેસરિયાજી તીર્થકા ઇતિહાસ : સં. ૫૦ ચંદનમલ નાગોરી;
પ્રા. શ્રી સદ્ગુણ પ્રસારક મિત્રમંડળ, છોટી સાહડી, મેવાડ

કેસરિયાજીનો રાસ : પ્રા. જૈનયુગ-અંતર્ગત

કંબોઈ તીર્થ, તેનો ઇતિહાસ અને આહેવાલ : પ્રા.
શ્રીમતમોહન પાર્થનાથ કારખાના કમીટી, કંબોઈ

કુંભારીયાજી ઉર્ફ આરાસજી : લે. પ્રા. મયુરદાસ જગનલાલ
શેઠ, પ્રાંતિજ

ક્ષત્રિયકુંડ : લેખક : યુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુડી,
પ્રા. શ્રી ચારિત્ર સ્મારક મંથમાળા, અમદાવાદ

ખરતરજાનંધગુર્વાવલી : કર્તા : શ્રીજનપાલ ઉપાધ્યાય

ખરતરજાનંધપદ્માવલી : પ્રા. ગુલાબકુમારી જૈન મંથમાલા,
કલકત્તા.

ખંભાતનો ઇતિહાસ-ચૈત્યપરિપાટી : લે. નર્મદાશંકર વઢ,
પ્રા. સ્તંભ જૈન મંડળ, ખંભાત

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : લેખક : શ્રીજયસિંહસુરિ
કાલીબાઈ, પ્રા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ : (ભા. ૧-૨)
લેખક : શ્રીકૃષ્ણકર શાસ્ત્રી, પ્રકા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી, અમદાવાદ

ગુજરાત સર્વસંમત : લેખક : શ્રીકમવાનલાલ ઇંદજી

ગુરુચુરનાકરકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસોમચારિત્રગણિ, પ્રકા.
શ્રીયશોવિજય જૈન મંથમાળા, ભાવનગર

મુર્તિવંશી : કર્તા : શ્રીમુનિસુદરસરિ, પ્રકા. શ્રીયશોવિજય
જૈન મંથમાળા, ભાવનગર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રિપોર્ટ : પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ, મુંબઈ

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો : લે. શ્રીજિનવિજયજી,
પ્રકા. ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાહી : કર્તા : શ્રીહેમલસંગણિ, (પુરાતત્વ-
ત્રિમાસિક) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ગિરનારગિરિ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : રંગસાર (હસ્તલિખિત)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : (ભાગ ૧ થી ૩) સં.
ગિરગજશંકર વલ્લભજી, પ્રા. કાર્ગિસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

ગિરનાર માહુભ્ય : લે. દોલતચંદ પુરુષોત્તમ, અમદાવાદ

ગિરનારનો ઇતિહાસ : પ્રા. જૈન સસ્તી વાચનમાલા, પાણીતાણા

ચતુરશીતિપ્રખ્યાસંમત : (હસ્તલિખિત)

ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીસાધુચંદ્ર મુનિ, જૈનયુગ વર્ષ : ૧,
અંક ૬, મુંબઈ

જગન્નિતામહિ સ્તોત્ર : પંચપ્રતિકમણુ-અન્તર્ગત

જગદુચરિત : કર્તા : સર્વાનંદસરિ, સ. શ્રીજગજ્ઞ

જગતિહુયજુસ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીઅક્ષયદેવસરિ, પંચપ્રતિકમણુ-
અન્તર્ગત

જાણુરનગર પંચ જિનાલય ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : નગર્ધિ,
પ્રકા. જૈન સત્ય પ્રકાશ-અન્તર્ગત, અમદાવાદ

જરાવડીમંડન પાર્શ્વનાથવિનતિ : (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : મહિમાસુદ્ર (હસ્તલિખિત)

જેસલમેર જૈન ભાંડામારીયમધ્યસુચિ : સં. પં. લાલચંદ
ભા. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા

જૈન રીધ્ય મહોત્સવાંક : પ્રકા. આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર

જૈન કોનકીવેરી : જૈન સિદ્ધાંત ભારતર ત્રિમાસિક-આરા.

જૈન મુર્તિ કવિઓ : ભા. ૧-૩, સંખ્યા. શ્રી મોહનલાલ
લીલચંદ દેસાઈ, પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન પ્રથમે ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ અને ભારતવર્ષ
જૈનશાસ્ત્રી મચ્છર : પ્રેમી અભિનંદન મંથ-અન્તર્ગત,
પ્રકા. પ્રેમી અભિનંદન મંથસંસ્થા, દીલ્હી

જૈન તીર્થ માર્ગદર્શક : (જૈન શ્વેતાંબર તીર્થપ્રકાશ) કર્તા :
પ્રા. મોહનલાલ જર્જી.

જૈન તીર્થ ભક્તવતી : પ્રકા. ચૈનકરજી ઝોલેલા, ભદ્રાવતી
ભાંદક (ચાંદ)

જૈન તીર્થ મુવર્ણમિરિ : લેખક : પં. શ્રીકલ્યાણુવિજયજી
'જૈન' રીધ્ય મહોત્સવાંક-અન્તર્ગત, ભાવનગર

જૈન તીર્થના ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી,
પ્રકા. શ્રી ચારિત્ર સમારક મંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખ : સંખ્યા. મુનિ કાંતિસાગરજી, પ્રકા.
શ્રીજિનજીતસરિ જ્ઞાનભંડાર, સુરત

જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંમત : (ભા. ૧-૨) સં. શ્રીજી-
સાગરસરિ, પ્રા. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ, મુંબઈ, પાટણ.

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીકર્ણ-
વિજયજી મુ. જ્ઞાનવિજયજી, મુ. ન્યાયવિજયજી (નિયુટી),
પ્રકા. ચારિત્ર સમારક મંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન પુસ્તકપ્રસારિતસંમત : સંખ્યા. શ્રીજિનવિજય, પ્રકા.
સિંધી જૈન મંથમાળા, મુંબઈ.

જૈન ભારતી : (માસિક), કલકત્તા

જૈન યુગ : (માસિક, વર્ષ ૧ થી ૫ ની ફાઈલો) મુંબઈ

જૈન લેખસંમત : (ભા. ૧ થી ૩) સં. પ્રા. પૂર્ણચંદ્રજી
નાહર, કલકત્તા

જૈન વીરોંકા ઇતિહાસ : લે. અયોધ્યાપ્રસાદ જોષીય, પ્રકા.
જૈન મિત્રમંડળ, દેહલી

જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ : પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર
કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન શ્વેતાંબર ડિરેક્ટરી : (ભા. ૧-૨) પ્રકા. જૈન
શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન શ્વેતાંબર મંદિરાવલી : પ્રકા. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ,
મુંબઈ

જૈન સત્ય પ્રકાશ : (વર્ષ : ૧ થી વર્ષ : ૧૮ સુધીની ફાઈલો)
પ્રકા. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ, અમદાવાદ

જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ : લે. શ્રીનાથૂરામ પ્રેમી,
હિંદી પ્રથરતન-કાર્યાલય, મુંબઈ

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક-પ્રકા.
શ્રીમોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય ઓર મહાકાલ મંદિર : વિક્રમ સ્મૃતિ મંથ-
અન્તર્ગત, ગ્વાલિયર

જૈન સાહિત્ય સંમેલન : વિશેષાંક; જોધપુર

જૈન સાહિત્ય સંશોધક : (ત્રિમાસિક) પૂના

જૈન સ્તૂપ ઓફ મથુરા : લેખક : ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મીથ

જૈન સ્તોત્રસંમત : સંખ્યા. મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયજી,
પ્રકા. જ્ઞાનભંડાર નવાખ, અમદાવાદ

જૈનચાર્ય શ્રી આદિમાનંદ જન્મ રતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ :
સંપા. શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, પ્રકા. જૈનચાર્ય
શ્રીઆત્માનંદ જન્મસતાબ્દી સ્મારકસમિતિ, મુંબઈ

જ્ઞાતાધર્મકથા : પ્રકા. આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ
જ્ઞાનોદય (માસિક) : પ્રકા. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી, બનારસ

ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા : (અંગ્રેજી-દૈનિક) મુંબઈ

ટ્રેસીસ ઓફ જૈનીઝમ ઇન્ યેંગાલ : જૈન ભારતી-અન્તર્ગત,
કલકત્તા

ઉચ્છાઈનાં પુરાતન કામો : 'ત્રૈમાસિક' શ્રીકાર્ણસ ગુજરાતી
સભામહોત્સવ ગ્રંથ-અન્તર્ગત : મુંબઈ

કુંબરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી

તત્ત્વાર્થભાષ્ય : કર્તા : શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ. પ્રકા.
મોતીલાલ લાધા, પૂના

તપાગચ્છ પદ્ધતિ : સં. અનુ. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી
પ્રકા. શ્રીવિજયનીતિસુરિ જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ

તારણદુર્ગાલંકાર-શ્રીઅજિતસ્વામિસ્તોત્ર-જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ-
અન્તર્ગત : પ્રકા. શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, બાવનગર

તિલકમંજરી : સંપા. ટીકાકાર : શ્રીવિજયલાવણ્યસુરિ, પ્રકા.
શ્રીલાવણ્યસુરિગ્રંથમાળા, ખેટાદ

તીર્થક્ષેત્ર કુદપાક : (હિં.) કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસુરિ, સં.
શ્રીઆલયદ્રાચાર્ય, પ્ર. નેમચંદ્ર ગોલેજા, હૈદરાબાદ

તીર્થમાળા : કર્તા : શ્રીવિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય, પ્રકા. જૈન
સત્યપ્રકાશ-અન્તર્ગત, અમદાવાદ

તીર્થયાત્રા દર્શક : લે. ગેવીલાલજી, સંશો. પ. ગંગાધરલાલજી,
પ્રકા. દિગંધર જૈન સમાજ, કલકત્તા

તીર્થયાત્રા સ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીજિનપ્રભસુરિ, વિધિમાર્ગ પ્રપા-
અન્તર્ગત, પ્રકા. શ્રીજિનદત્તસુરિ જ્ઞાનભંડાર, સુરત

તીર્થરાજ આલુ : લેખક : મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી,
પ્રકા. શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા, બાવનગર

ત્રિપરિશિષ્ટાકાપુરુષચરિત : કર્તા : શ્રીહેમચંદ્રસુરિ, પ્રકા.
જૈન આત્માનંદ સભા, બાવનગર

થલાજી પાર્શ્વનાથ બૃહદ્ સ્તવન : (હસ્તલિખિત)

દક્ષિણમાં જૈનધર્મ : જૈનયુગ (માસિક)-અન્તર્ગત, મુંબઈ

કરાકુમારચરિત : કર્તા : દંડી, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ,
મુંબઈ

કિર્તિવિજય મહાકાવ્ય : સંપા. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ સાહ,
પ્રકા. સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

કિલ્હી રાજાવલી : (હસ્તલિખિત)

કેવલકથાક : લે. શ્રીવિજયેસુરિ : પ્ર. શ્રીયશોવિજય જૈન
ગ્રંથમાળા, બાવનગર

કયામચમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રી હેમચંદ્રસુરિ, સંપા. આખ્યાજી
વિજય કાયવટે, મુંબઈ

ધર્મયુગ : (હિંદી-સાપ્તાહિક) : ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ

ધર્મરત્નપ્રકરણ : (ભા. ૧) કર્તા : શ્રીશાંતિસુરિ, જૈન આત્માનંદ
સભા, બાવનગર, (ભા. ૨) કાળા મીઠા, ધોલાખંદર

ધર્મપદરામાલા-વિવરણ : સં. પં. લાલચંદ ભ. ગાંધી, પ્રકા.
સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

ધી બ્યોમોફિકલ ડિક્શનેરી ઓફ એન્સ્યન્ટ એન્ડ મિડિ-
યાવલ ઇન્ડિયા : કર્તા : નંદોલાલ ડે. પ્રકા. કલકત્તા
ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, કલકત્તા

નલવિલાસ નાટક : સં. પં. લાલચંદ ભ. ગાંધી, પ્રકા.
ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ. વડોદરા

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા : (ત્રૈમાસિક) કાશી

નાગર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીવિશ્વલસુરસૂરિશિષ્ય :
પ્રકા. જૈન સત્ય પ્રકાશ, અમદાવાદ

નાટયરાજ : કર્તા : ભરત પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

નાભિનંદનજિનાદારપ્રથમ : કર્તા : શ્રીકલ્કસુરિ, સં. પં. ભગ-
વાનદાસ, પ્ર. હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

નિર્વાણકલિકા : કર્તા : શ્રીપાદલિપ્તસુરિ, સંપા. શ્રી.મોહન-
લાલ ભ. ઝવેરી, મુંબઈ

નિશીથચૂર્ણિ : (ટાઇપિ કરેલી નકલ) સંપા. શ્રીવિજય-
પ્રેમસુરિ

નેણુસીરી ખ્યાત : પ્રકા. નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ

નેપથમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહર્ષ, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ,
મુંબઈ

નંદીટીકા : પ્રકા. શ્રીરૂપભદ્રેવજી કેશરીમજી, રતલામ

પરિમચરિય : કર્તા : શ્રીવિમલસુરિ, પ્રકા. જૈન આત્માનંદ
સભા, બાવનગર

પદ્માવલી : જૈન કોન્ફરન્સ-હેરલ્ડના સાહિત્ય વિશેષાંક-અન્ત-
ર્ગત, મુંબઈ

પદ્માવલી સમુચ્ચય : ભા. ૧-૨, સંપા. મુનિ દર્શનવિજય
(ત્રિપુરી), પ્રકા. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

પત્તનરથપ્રાચ્યજૈનજ્ઞાંડાગારીયગ્રંથસૂચી : સંપા. પં.
લાલચંદ ભ. ગાંધી, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ,
વડોદરા

પાટણ ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીલલિતપ્રભસુરિ, શ્રીહર્ષ
વિજયજી, શ્રીહરિલાલ, શ્રીસાધુચંદ્ર, સં. શ્રીકલ્યાણ-
વિજય, પ્ર. હસ્તલિખ જૈન ટ્રી લાયબ્રેરી, વડોદરા

પાર્શ્વરાજચંપાયાગ : કર્તા : પ્રભાદત્ત, પ્રકા. ગાયકવાડ
ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા

आर्थिकव्यवस्था : इत्यादि आजीविकाव्यवस्था, अका. अभिरक्षाविषय
केन अर्थमाणा, जावनगर

पार्थिव अष्टोत्तशतनामस्तवन : कर्ता : श्रीशुभराज

પુરાણોમાં ગુજરાત : કર્તા : શ્રીવિમાસંકર જોશી, પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ

પુરાતત્વ : (ત્રિમાસિક-દ્વાર્ધિક) અમદાવાદ

પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી : લેખક : રાહુલ સહ્યાયન, પ્રકા.
ઈન્ડિયન પ્રેસ લી.; અમરાવાટી

પુરાતન પ્રખ્યાત સંગ્રહ : સંપાદન શ્રીજિતવિજય, પ્રકાશન
સિંધી જૈન મંથમાળા, મુંબઈ

પૂર્વ ભારતની જૈન તીર્થભૂમિઓ : લે. મુનિરાજ
શ્રીગણપતિવિજયજી, પ્રકા. યશોવિજય જૈન મંથભાળા,
ભાવનગર

प्रगट प्रसावी पार्थिनाथ अथवा पार्थिनाथिना यम-
हंतरो : ले० प्रका० भल्लुलाल न्यालयंद, अमहावाह

અખ્યવંકાદશ : સંપાદન શ્રી જિનવિજય, પ્રકાશન સંઘી 'જૈન
પ્રથમાણા, મુમર્ષી

પ્રજ્ઞાવચિંતામણિ : કર્તા : શ્રીમેદુત્તમચરિ, પ્રકા. સિંધી
જૈન પ્રદમાળા, મુગધ

પ્રભાવકવચરિત : કતા : શ્રીપ્રભાવદ્રશ્ચરિ, પ્રકા. સિંધી જૈન
અંથમાળા, મુંબઈ

प्रभावच्युरित : जापानर : प्रका० जैन आत्मानंद सभा,
जावनगर

પ્રવાસગાઠ : કર્તા : તરુણ, પ્ર૦ વડવા જૈન મિત્રમંડળ,
ભાવનગર

પ્રજ્ઞાસિતસંગ્રહ : પ્રકાશન સાહિત્ય પ્રદર્શનસમિતિ;
અમદાવાદ

પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ : ભા. ૧-૨ સંપા. શ્રી જિન-
વિજય, પ્રકા. જૈન વ્યાખ્યાનદ સભા, બાવનમર

પ્રાચીન તીર્થ દર્શાવતી : લેખક : શ્રીચતુરવિજય, પ્રકાશ
 નૈન સત્યપ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

प्राचीन तीर्थभाषा संग्रह : कर्ता : विभिन्न कविभ्यो, सं.
श्रीविजयधर्मसरि, प्र० श्रीश्रीविजय जैन ग्रंथभाषा,
काचनगर

प्राचीन लेख संग्रह : सं. ३० श्री विजयधर्मश्रि, संपा०
मुनि विद्याविजय, प्र० यशोविजय लैन अशभावा,
आषनगर

प्रेमी अखिलानंदन अक्ष : प्रकाश प्रेमी अखिलानंदन अक्ष-
अभित, रीकमगड

३२६ दिवादी माह भी ६ पुनेय माह अनिराहा माह
 वेद्वत् अन्तरिक्षा : ३२६ भी ६२२ १८८१-८२ (सन्
 १८८२)

ફાર્મસ ગુજરાતી સંભાના હસ્તાલિખિત પુસ્તક સંમ-
હની નામાવલી : પ્રકા. ફાર્મસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

પરોડા-એન્ડ્રુઅસ રિપોર્ટ : શ્રીહીરાનંદ શાસ્ત્રી

સુદ્ધિપ્રકાશ : (માસિક) ગુજરાત, વિદ્યાનંદ, અમદાવાદ

धुन्दिस्नागर : कर्ता : सोनी संप्रभ, प्रका० श्री जयकान्तेव केश-
रीमल्ल श्वेताम्बर सूर्या, रतनाम

બુલેટીન આફ બી ડેક્કન કોલેજ ડિપાર્ટમેન્ટ ઇન્ડોર :
 પૃ. ૧૧

બૃહત્ સંપત્તિ : જા. ૧-૬, અં. ૫૦ મુનિરાજ શ્રીપુષ્પ-
વિજયજી પ્રકાશન આત્માનંદ સમાજ, જાવનગર

ਭੰਗਾਲ ਦੇਸ਼ੀ ਗਯਲ : ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਯਾ (ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ)—
ਅੰਤਰ੍ਯੰਤ, ਮੁੰਘਧੰ

બંગાલ બિહાર ઉડિસા પ્રાંતકે જૈન સ્થાપક : લે.
 શ્રીશીતલપ્રસાદ, પ્રકાં મુલ્યવંદ કિસનદાસ કાપડિયા, સુરત

આશ્રમવાસી : લે. મુનિ શ્રીજયતવિજયજી, મં. યશોવિજય
જેન ગ્રંથમાળા, આવનગર

सप्ततमः स्तोत्रः : पंचप्रतिष्ठमण्यु-अंतर्गत

ભગવતીસુત્ર : પ્રકા. આગમોદય સમિતિ, અમદાવાદ

ભગવાન મહાવીર : લે. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી, પ્રકા. શ્રીકલ્યાણવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ સમિતિ, ગાંધીનગર

लरेवा पार्थिनाथ उत्पत्ति स्तवन : नैन सत्य प्रकाश-अंत-
र्गत, अभद्रावाह

ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ : લેખક : ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન
પ્રકા. જૈન ઇશ્વરજ્ઞ રિસર્ચ સોસાયટી, બનારસ

भारतके प्राचीन राजवंश : (भा. १-३) ले० विश्वेश्वर-
नाथ रेडि, प्रका० हिंदी ग्रंथरत्न कार्यालय, मुंबई

भारतीय इतिहासकी रूपरेखा : ले० श्रीगणपतंद्र विद्या-
लंकार

भारतीय चित्रकला : ले० श्रीरायकृष्णदास, प्रका० नागरी-
प्रचारिणी सभा, काशी

भारतीय भूतिशिल्पा : ले. श्रीरायभूषणदास, प्रका० नागरी
प्रचारिणी सभा, कुशी,

भारतीय लिपिभाषा : लेखक : म. म. पं. गौरीशंकर ओजाज.

भारतीय विद्या : (त्रैमासिक), भारतीय विवाहवन, मुम्बई

ભાવનગર-સમેતશિખર રેપરિયલ દ્વેન સ્થમરશ્ચાંદ : પ્ર૦
૧૩૧૧ નૈન મિત્ર મંડળ, ભાવનગર

બોજકર : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

મહાન : એ પ્રિન્ટીંગ મેકાનર : એફ. એચ. ડાસે (શરૂ
એડીશન અને ૧૮૮૭)

मद्रास सेक्टर प्रांतिक प्राचीन जैन स्थापना : संभा.
श्रीश्रीमद्व्यास, प्रभा. भूषणेंद्र प्रियनारायण शर्मा, सुरत.

મધ્યમાં, મધ્ય ભાગે વ રાજપૂતાનાકે પ્રાચીન જન
સ્થાનક : સંખાં સીતલપ્રસાદ, પ્રકાં ચલચંદ્ર કિશનદાસ
કાપડિયા, સુરત,

મધ્યભારતકી જૈન સ્થાપત્યકળા : જૈન સત્ય પ્રકાશ-
અંતર્ગત, અમદાવાદ

મહાકાવ્ય રાજ્ય રેઢદામા : લેખક : વિજયેન્દ્રસુરિ, પ્રકાં
યશોવિજય જૈન મંથમાળા, ભાવનગર

મહાકાવ્યમીતુ મંદિર : શુદ્ધિપ્રકાશ (માસિક)-અંતર્ગત, અમદાવાદ
મહેવાનગર સ્તવન : કર્તા : શ્રીમદ્દિમાસમુદ્ર (હસ્તલિખિત)

માસ્વાડકે સખસે પ્રાચીન લેખ : જૈન સાહિત્ય સંમેલન
અંક-અંતર્ગત, જોધપુર

માસ્વાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લેખક : શ્રીજગદીશસિંહજી
મહસેત, જોધપુર

મારી કમ્બયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજય ધર્મ-
સુરિ મંથમાળા, ઉજ્જૈન

મારી મેવાડયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજય-
ધર્મસુરિ મંથમાળા, ઉજ્જૈન

મારી સિંધયાત્રા : કર્તા : મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રાં વિજયધર્મ-
સુરિ મંથમાળા, ઉજ્જૈન

મુનિમુક્તચરિત્ર-પ્રશસ્તિ : કર્તા : શ્રીમુનિચંદ્રસુરિ, પત્તનસ્થ-
પ્રાચ્યભાંડારીપ્રમથસુચી-અંતર્ગત, વડોદરા

મેઘહૃતસમસ્યાલેખ : કર્તા : શ્રી મેઘવિજય ઉપાં, પ્રકાં
જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

મેડતા ચેત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીદયાવર્ધન ગણિ અને
શ્રીધર્મકાંતિ (હસ્તલિખિત)

મેત્રાણા જિનસ્તવન કૃત્ત્વ : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત,
અમદાવાદ

મેત્રાણા તીર્થમંડન જિનેશ્વર : જૈન સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત,
અમદાવાદ

મેરી ગાડવાડ યાત્રા : લે. શ્રીવિજયયતીન્દ્રસુરિ, પ્રકાં
સંધીવી દેવચંદ્રજી, પુષ્પરાજ, ચૂનીલાલ, આનંદરાજ, રામાજી
જૈન, શ્રુતિ

મેરી નેમાડ યાત્રા : કર્તા : શ્રીવિજયયતીન્દ્રસુરિ, પ્રાં સુરવિભાજી,
શ્રુતિ

મેવાડ રાજ્યકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી
મોડર્ન રિવ્યુ : (માસિક) : કલકત્તા

મોહપરાજ્ય નાટક : કર્તા : યશપાલ, પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિ-
યંટલ સિરિઝ, વડોદરા

મોકાનમરી અને તેના લેખો : જૈન-અંતર્ગત, ભાવનગર

મત્રામિશ્રણશિતામણિ : સંપા. મુનિ ચતુરવિજયજી પ્રકાં
અરાધ્યાર્થ શ્રુતિમાલ નવામ

મુંબઈ પ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્થાનક : (હિં.) કર્તા : પ્રાં
સીતલપ્રસાદ, પ્રાં માણિકચંદ્ર ખાનાચંદ્ર જૈરી, મુંબઈ

મહારી યાત્રા : કર્તા : પ્રાં ભોગીલાલ સાંકળચંદ્ર વોરા, વઢનગર

મહારી સમેતશિખર યાત્રા : લે. પ્રકાં મગનલાલ કરજુચંદ્ર
શાહ, વઢવાણ

યતીન્દ્રવિહારદિગ્દર્શન : (ભા. ૧ થી ૪) કર્તા : શ્રીવિજય
યતીન્દ્રસુરિ, પ્રાં સૌધર્મગચ્છીય સંઘ

યશસ્તિલકચંપૂ : કર્તા : શ્રીસોમદેવસુરિ, પ્રકાં નિર્ણયસાગર
પ્રેસ, મુંબઈ

યશોભદ્રસુરિરાસ : જૈન ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ-અંતર્ગત,
ભાવનગર

યુક્તિપ્રબોધ : કર્તા : શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકાં
શ્રીજગદાદાસ કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ

યુગપ્રધાન શ્રીજિનચંદ્રસુરિ : લેખક : શ્રીઅગરચંદ્રજી નાહટા,
પ્રકાં શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા, કલકત્તા

યુગપ્રધાન શ્રીજિનહત્તસુરિ : લે. અગરચંદ્રજી નાહટા, ભંવર-
લાલ નાહટા, પ્રકાં શંકરદાન શુભેરાજ નાહટા, કલકત્તા

રાણિગપુર ચતુર્થપ્રાસાદસ્તવન : કર્તા : પં. મેહ કવિ
રાણિકપુરની પચતીર્થા-અંતર્ગત, પ્રકાં યશોવિજય જૈન
મંથમાળા, ભાવનગર

રાજગૃહ : લેખક : શ્રી ભંવરલાલ નાહટા, પ્રકાં જૈન સભા, કલકત્તા

રાજનગરથી સમેતશિખરયાને કલ્યાણક જૂમિઓમાં પ્રવાસ
: લે. મોહનલાલ દીપચંદ્ર ચોકસી, પ્રકાં ભારતીય જૈન
સેવાસદન, મુંબઈ

રાજપૂતાનાકી દાધખોળ : લેખક : શ્રીદેવીપ્રસાદ, પ્રકાં
નાગરી પ્રચારિણી સભા, બનારસ

રાજપૂતાનાકે જૈન વીર : લેખક : શ્રીઅયોધ્યાપ્રસાદ મોયલીય,
પ્રકાં હિંદી વિદ્યા મંદિર, દેહલી

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ : લે. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાજી

રાજસ્થાન : (ભા. ૧-૨) લેખક : કર્તાલ ટોડ, પ્રકાં સરતુ
સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

રાસમાલા : ભા. ૧-૨ : લેખક : ફાઈસ સાહેબ, ફાઈસ
ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

રેવંતગિરિરાસ : કર્તા : શ્રીવિજયસેનસુરિ : પ્રાચીન ચૂર્જર
કાવ્યસંગ્રહ-અંતર્ગત : પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયંટલ
સિરિઝ, વડોદરા

સપુરપ્રાંતસ્તવ : કર્તા : શ્રીમાનદેવસુરિ, પંચમુક્તિમણ-અંતર્ગત

વસંતવિદ્યાસકાવ્ય : કર્તા : શ્રી બાલચંદ્રસુરિ, પ્રકાં
ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરિઝ, વડોદરા

વસુદેવહિંદી : સંપા. મુનિરાજ શ્રીપ્રસાદવિજયજી, પ્રકાં
જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

વસ્તુપાલ-વૈજયંતી-પ્રસ્તુતિ : કર્તા : શ્રીજયવિજય, પ્રકાં ગાયકવાડ ઓરિયંટલ સિરીઝ, વડોદરા

વસ્તુપાલ-વિદ્યામંડળ અને બીજા લેખો : લેખક : ડૉ. ભોળીલાલ સડેસરા, પ્રકાં આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર
વાસ્તુસાર : કર્તા : હકર ફેરુ, પ્રકાં ભગવાનદાસ જૈન, જયપુર
વિચારશ્રેણી : કર્તા : શ્રીમેરુતુગસરિ, જૈન સાહિત્ય-સંશોધક-અંતર્ગત, પૂના

વિજયપ્રસ્તુતિમહાકાવ્ય : કર્તા : શ્રીહેમવિજય, પ્રકાં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વિજયપ્રાંશુકાવ્ય : કર્તા : પં. હીરાલાલ હંસરાજ, ભાવનગર

વિજયપુર વૃહદ વૃત્તાંત : લેખક : શ્રીબુદ્ધિસાગરસરિ, પ્રકાં અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારકમંડળ, મુંબઈ

વિજ્ઞાપિત્રિવેણી : કર્તા : ઉપાં શ્રીજયસાગરગણિ : પ્રકાં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

વિવિધતીર્થકલ્પ : કર્તા : શ્રીજનપ્રભસરિ, સં શ્રીજન-વિજય, પ્રં સિધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય : કર્તા : શ્રીજનજ્ઞગણિ હમાશ્રમજી પ્રકાં શ્રીજયકદેવજી કેશરીમલજી શ્રે. સંસ્થા, રતલામ

વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય : કર્તા : જનજ્ઞગણિ હમાશ્રમજી, પ્રકાં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વિશ્વભારતી : (માસિક) ઇલાહાબાદ

વિહારવર્ણન : કર્તા : મુનિ જયંતવિજય, પ્રં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વીરનિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના : લેખક : પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી, પ્રકાં કલ્યાણવિજય શાસ્ત્ર સંમંડ સમિતિ, જલોર

વીર શ્રીમાલીજ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુળની વંશાવલી : લેખક : મુનિરાજ શ્રીજયંતવિજયજી, શ્રીવિજયપ્રાંશુકાવ્ય શતાબ્દી ગ્રંથ-અંતર્ગત; મુંબઈ

વૈશાલી : લે. શ્રીવિજયેન્દ્રસરિ, પ્રં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : લેખક : દુર્ગાચંદર શાસ્ત્રી, કાર્તિક ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

વંદારુકૃતિ : કર્તા : શ્રીદેવેન્દ્રસરિ, પ્રકાં દેવચંદ બાલભાઈ પુસ્તકાલય ફંડ, સુરત

સત્સંજયતીર્થોદયપ્રબંધ : કર્તા : શ્રીવિજયેન્દ્ર, સં શ્રીજન-વિજય, પ્રં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

સત્સંજય મહાકાવ્ય : (પૂર્વ-ઉત્તર) : કર્તા : દેવચંદ દામજી, પ્રં જૈન ઓરિયંટલ, ભાવનગર

શિશુપાલવધમહાકાવ્ય : કર્તા : માધ, પ્રકાં નિર્ણય-સાગર પ્રેસ, મુંબઈ

શંખેશ્વર મહાતીર્થ : લે. મુનિ શ્રીજયંતવિજયજી, પ્રં યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

શ્રીજનપ્રભસરિ અને સુલતાન મહુદેવ : લેખક : પં. લાલચંદ ભગવાન ગાંધી, પ્રકાં શ્રીજનજ્ઞરિસાગરસરિ જ્ઞાનમંડાર, લોહાવટ

શ્રીમૈત્રીપુરણ યાત્રાસંઘ આગરાજી સંક્ષિપ્ત વર્ણન : સં પ્રકાં રતનલાલ જૈન, સરસ્વતી પ્રેસ, આગરા

સહસ્રતીર્થ સ્તોત્ર : પંચમુદ્રા-અંતર્ગત

સહસ્રાહુતસ્તોત્ર : કર્તા : શ્રીદેવચંદસરિ, પંચમુદ્રા-અંતર્ગત

સત્યપુરીધર્મ-મહાવીરઉત્સાહ : કર્તા : શ્રીધનપાલ કવિ, જૈન સાહિત્ય સંશોધક-અંતર્ગત, પૂના

સમરરાસુ : કર્તા : શ્રીઅંબેદેવસરિ, પ્રકાં જૈન ઐતિહાસિક ગૃહ કાવ્ય સંચય-અંતર્ગત : પ્રકાં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

સમવાયાંગસૂત્ર : પ્રકાં આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

સમ્રાટ પ્રિયદર્શી : લેખક : પ્રકાં ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહે-રચંદ શાહ, વડોદરા

સિદ્ધપુર ચૈત્યપરિપાટી : કર્તા : શ્રીકલ્પવર્ધનગણિ (હસ્તલિખિત)

સુપાસનાહુચરિત્ર : કર્તા : શ્રી લક્ષ્મણગણિ, સંપાં પં. હરગોવિંદદાસ, પ્રકાં જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા

સુરસુદરીકથા : કર્તા : શ્રીધનેશ્વરસરિ, સંપાં પં. હર-ગોવિંદદાસ, પ્રકાં જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા

સુવાસ : (માસિક) વડોદરા

સૂત્રકૃતાંગત્સૂત્રિ : પ્રકાં આગમોદય સમિતિ, મેસાણા

સૂરત ચૈત્યપરિપાટી : સં. કેશરીચંદ ઝવેરી, પ્રં મોતીચંદ મગનભાઈ, સુરત

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ : લે. મુનિ વિદ્યાવિજય, પ્રકાં યશો-વિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

સૂર્યપુરના સ્વર્ણકુળ : લે. કેશરીચંદ ઝવેરી, પ્રં મોતી-ચંદ મગનભાઈ, સુરત

સૂર્યપુર રાસમાલા : કર્તા : લાલાશાહ, વિનયવિજય, પ્રં મોતીચંદ મગનભાઈ, સુરત

સોરિયાતીર્થસ્તવન : કર્તા : કવિ લાલચંદસરિ, જૈન-સત્ય પ્રકાશ-અંતર્ગત, અમદાવાદ

સોપાસના પ્રાચીન અવશેષોની યોધ : સુવાસ (માસિક) -અંતર્ગત

સોમસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીમતિસોમ, પ્રકાં જૈન જ્ઞાનપ્રસારકમંડળ, મુંબઈ

સેતુમકુલ પદ્માવલી : પદ્માવલી સમુચ્ચય-અંતર્ગત, અમદાવાદ
સંસ્કૃત શિક્ષાલોખ : વિજયપુર જહાન-અંતર્ગત, મુંબઈ
સંસ્કૃતપ્રાંતકે પ્રાચીન જૈન સ્મારક : સંસ્કૃત શીતલ-
પ્રચાદણ, પ્રકા. હિનાબાલ જૈન, પ્રયાગ
સ્ક્રીપ્ટ ઇન ઇન્ડિયન પેઇન્ટીંગ : એન. સી. મહેતા. મુંબઈ
સ્થાપત્ય-શૈલી : પ્રકા. આગમોદય સમિતિ, સુરત
હુશીરબઃ : લે. મુનિ જયંતવિજયણ, પ્ર. યશોવિજય જૈન
મંથમાળા, ભાવનગર
હુશીરબઃમર્દન : કર્તા : શ્રીજયસિંહસુરિ, પ્રકા. ગાય-
કવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા
હસ્તિનાપુર : લે. અમરચંદ, પ્રકા. જૈન કલ્પસરલ રિસર્ચ
સોસાયટી, બનારસ

હસ્તિનાપુર : લે. વિજયેન્દ્રસુરિ-સમાધિમંદિર, શિવપુરી
હસ્તિનાપુર : પ્રકા. શ્રીહસ્તિનાપુર જૈન સ્વેતાંબર તીર્થ-
કમીટી, દેહલી
હીરવિજયસુરિરાસ : કર્તા : કવિ ત્ર્યમબદાસ, આનંદ કાવ્ય
મહોદધિ-અંતર્ગત, પ્રકા. દેવચંદ લાલબાઈ પુસ્તકાલયારંકે,
સુરત
હીરસૌભાગ્યકાવ્ય : કર્તા : શ્રીસિંહવિમલગણે, પ્રકા. નિર્ણય-
સાગર પ્રેસ, મુંબઈ
હુએનસાંગકા ભારતભ્રમણ : અનુ. હાકુદાસ શર્મા,
સીતાપુર, પ્રકા. ઇન્ડિયન પ્રેસ લિ., પ્રયાગ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠા :	પંક્તિ : અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૯	૧૮ કરાવામાં	કરવામાં
૩૧૨	૩૭ કરેલા છે.	કરેલા છે.
૩૨૧	૧૧ શ્વેતવણી	શ્વેતવણી
૩૨૭	૧૧ જ્વંતસ્વામીની	જ્વંતસ્વામીની
૩૩૨	૩૩ પવાર	પવાર
૩૩૫	૨૫ જૈનસિંહ	જૈનસિંહ
૩૪૦	૨૩ (વિ. સં. ૧૩૨૨)	(વિ. સં. ૧૩૩૫)
૩૪૩	૨૨ ચૌદમા સૈકા	ચૌદમા સૈકામાં
૩૪૪	૧૯ ઘટેની	ઘટેની
૩૪૫	૧૯ દર્શનીય પ્રતિમા છે.	દર્શનીય છે.
૩૪૭	૩ 'ધૂલેવ'	'ધૂલેવ'
૩૫૦	૨૦ છટ્ટા	સાતમા
૩૫૧	૧૭ અકપરન	અકપરની
૩૫૩	૩૦ જયલપાલ	જયલપાલ
૩૫૭	૧૬ (પારમી સદીમાં)	(તેરમી સદીમાં)
"	૨૧ પારમા	તેરમા
૩૫૮	૩૪ લાહારી	લાહારી
૩૬૭	૩૨ સં. ૧૧૫૭	સં. ૧૧૫૬
૩૭૩	૨૦ કાનકી	કાનકા
૩૭૬	૧ સિતાનવાસવનું	સિતાનવાસલનું
"	૩૦ શવ	શૈવ
૩૭૯	૨૫ સં. ૧૭૫૦	સં. ૧૭૫૦
૩૮૧	૨૯ ભૌગોલિક	ભૌગોલિક
"	૩૨ 'ડબલ્કિ'	'ડબલ્કિ'

પૃષ્ઠા :	પંક્તિ : અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૯૦	૨ ખાખા	ખખા
"	૩૫ પડેલાં છે આજે	પડેલાં આજે
૩૯૩	૨૬ પદ્માસનસ્થ	પદ્માસનસ્થ
૪૧૨	૮ 'કલિંગ	'કલિંગ
૪૧૩	૧૧ જગન્નાથપુરીના	જગન્નાથપુરી અને
૪૧૯	૧૪ આવેલું	આવેલું
૪૨૨	૩ આવસ્થાનિયુક્તિ	આવસ્થાનિયુક્તિ
૪૩૫	૨૮ સંકાના	સંકાના
૪૪૭	૮ પરનો	પરના
૪૫૦	૧૮ મહાવીરની	મહાવીરના
"	૩૩ દાદશાંગીની	દાદશાંગીની
૪૫૭	૩૩ સમન્વયક રતાં	સમન્વય કરતાં
૪૫૮	૩૧ જનગૃતિ	જનગૃત
"	" સર્પાકૃત	સર્પાકૃતિ
૪૭૬	૧૧ આ આ કારણે	આ કારણે
૪૮૧	૩૧ પ્રસેનજિત	પ્રસેનજિત
૪૯૦	૨૮ પહોરતો	પહોરનો
૪૯૫	૧૩ કરી છે.	કરે છે.
૪૯૮	૧૧ "અરસનાં	"આરસનાં
૫૦૩	૧૭ લાખને	લાખ ને
"	૧૮ યુદ્ધ	યુદ્ધ
"	૨૦ પ્રાપ્તિ	પ્રાપ્તિ
૫૦૫	૧૧ ખારવેલધિપતિ	ખારવેલાધિપતિ
૫૦૬	૪ સ્વચ્છ	સ્વચ્છ

માલવાની મંદિરાવલી

જૈન સૂત્રોમાં નિર્દિષ્ટ રૂપા આર્ય દેશોમાં માલવાનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ મળતો નથી પણ પ્રાચીન જનપદોમાં માલવય (ભગવતી, અ. ૧૫) અને અવંતિ (અંશુતરનિકાય: પૃ. ૨૧૩)નો ઉલ્લેખ આ પ્રદેશનો નિર્દેશ કરે છે. એના ઉત્તરીય ભાગની રાજધાનીનું નગર અવંતિ હતું. અવંતિના નામે આ પ્રદેશ અવંતિ નામે ઓળખાતો હતો. પરંતુ માલવગણની અહીં સ્થિતિ થયા પછી પ્રાચીન અવંતિ જનપદ માલવ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો આ પ્રદેશમાં માલવા, નેમાડ અને મધ્યપ્રદેશના કેટલાક ભાગોનો સમાવેશ થતો હતો. આજે આ પ્રદેશ ‘મધ્યભારત’ નામે ઓળખાય છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અવંતિમાં ચંડપ્રદ્યોત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પટરાણી શિવાદેવી અને અંગારવતી વગેરે રાણીઓ ભગવાન મહાવીરના ધર્મશાસનને માનતી હતી. ચંડપ્રદ્યોત પણ ભગવાન મહાવીરનો ઉપાસક હતો. તેની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળતી હતી. ચંડપ્રદ્યોતના જૈનત્વ વિશે જૈન સાહિત્ય એવી નોંધ કરે છે કે, સિંધુ-સોવીરના રાજા ઉદાયન પાસે ગોશીર્ષચંદનની ભરાવેલી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા હતી, જેનો જીવંતસ્વામી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. આ મૂર્તિની રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતી હમેશાં પૂજા કરતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી તેની દેવાનંદા નામની દાસી એ મૂર્તિની સંભાળ રાખતી. એ દાસી દ્વારા ચંડપ્રદ્યોતે એ મૂર્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ મૂર્તિના સ્થાને ચંદનનિર્મિત બીજી મૂર્તિ મૂકીને ચંડપ્રદ્યોત જેવો નાઠો તેવો જ ઉદાયને તેનો પીછો પકડ્યો. ઉદાયને દશપુર (મંદસોર) પાસે ચંડપ્રદ્યોતને હરાવી પકડ્યો પરંતુ ઉદાયન કોઈ આકસ્મિક કારણે એ પ્રતિમાને પાછી લઈ ચક્ર્યો નહિ. આખરે ઉદાયને વસાવેલા એ દશપુરમાં અને પાછળથી ચંડપ્રદ્યોતે વસાવેલા બાયલસ્વામીપુર (બેલસા)માં એ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી, જે સ્થાન વિદિશામાં જીવંતસ્વામીના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એ તીર્થના નિભાવ માટે કેટલાંયે ગામોનું તેણે દાન કર્યું.

ચંડપ્રદ્યોતે એવી જ એક જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી હતી, જેની અવંતિ—ઉજ્જૈનમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવામાં આવી હતી. દશાશ્વપુર (એરછ)માં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. મહારાજા સંપ્રતિના સમયે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિં. સં. ૨૪૫ થી ૨૬૧) અને આર્યા સુવ્રતા ગણિની વગેરે આ પ્રતિમાઓના વંદન નિમિત્તે આ પ્રદેશમાં આવ્યા હતા.

ચંડપ્રદ્યોતને પાલક અને ગોપાલ નામે બે પુત્રો અને વાસવદત્તા નામે પુત્રી હતી. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ સમયે પ્રદ્યોત રાજા પણ મૃત્યુ પામ્યો એટલે પાલક રાજા ગાદીએ બેઠો, જ્યારે ગોપાલે ગણધર સુધર્મસ્વામી પાસે જઈ દીક્ષા લીધી. પાલકને અવંતિવર્ધન અને રાષ્ટ્રવર્ધન નામે બે પુત્રો હતા. પાલક વીર નિં. સં. ૨૦ માં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે અવંતિવર્ધન તેની ગાદીએ આવ્યો. અવંતિવર્ધને રાષ્ટ્રવર્ધનની પત્ની ધારિણીને પોતાની બનાવવા માટે રાષ્ટ્રવર્ધનનું ખૂન કરાવ્યું પરંતુ ધારિણીએ આ પરિસ્થિતિને સમજી લઈ કોશાંબી જઈને દીક્ષા લીધી. ધારિણી ગર્ભવતી હતી. તેણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. તેનું કોશાંબીના અપુત્રિયા રાજા અન્વિતસેને પાલન કર્યું. તેનું નામ મહિપ્રજા રાખવામાં આવ્યું. અવંતિવર્ધને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા શ્રીજંપૂસ્વામી પાસે વીર નિં. સં. ૨૪ માં દીક્ષા લીધી. અવંતિવર્ધન પછી રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર અવંતિપેણ ઉજ્જૈનની ગાદીએ અને અન્વિતસેનના મરણ પછી મહિપ્રજા કોશાંબીની ગાદીએ આવ્યા. અવંતિ અને કોશાંબી વચ્ચે પરાપૂર્વનું વેર આદ્યું આવતું હતું, બંને સ્થળે બે લાઈઓ રાજવી હતા. પરંતુ તેઓ એક બીજાના સગપણને બાજુતા નહોતા. જ્યારે અવંતિપેણે કોશાંબીને વેરો દાખ્યો ત્યારે કોશાંબી માતા ધારિણીએ ત્યાં આવીને બંનેનો પવિત્રથ કરાવ્યો. બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું વર્ષોનું વેર આમ એકાએક દૂર થયું. એ બંને રાજવીઓએ કોશાંબી અને ઉજ્જૈની વચ્ચે વત્સલા નદીના કાંઠે પહોંચી ગુફામાં અનશ્વન કરી રહેલા સુનિ ધર્મ-

ધોધનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ ઊજવ્યો.^૧

ધર્મધોધ મુનિ જ્યાં ધ્યાન ધરીને ઊભા હતા ત્યાં અવંતિપેણે મોટો સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. વત્સિકા નદી, જેને વેશ અથવા વેશાદી કહે છે તે સાંચીની પાસે આજે પણ વિદ્યમાન છે. સંભવ છે કે, અવંતિપેણે બંધાવેલા સ્તૂપનો નાશ કરીને સાંચીનો બોદ્ધસ્તૂપ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હોય.

આ હકીકત માલવા-ઉજ્જૈનમાં જૈન રાજવીઓની પરંપરા અને તેમણે નિર્માણ કરેલાં ધર્મસ્થાનો દ્વારા જૈન-ધર્મના પ્રચારનો નિર્દેશ કરે છે.

માલવાના દક્ષિણ ભાગની રાજધાનીનું નગર માહિષ્મતી (મહેશ્વર) હતું. પ્રાચીન દશાર્ણનો પ્રદેશ પણ આ ભાગમાં આવેલો હતો. દશાર્ણનો ઉલ્લેખ આર્યદેશમાં કરેલો છે. તેની રાજધાનીનું નગર મૃત્તિકાવતી હતું. કયાંક વિદિશાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

એ વિદિશાની પાસે કુંજરાવર્ત અને રથાવર્ત નામે બે પર્વતો એક બીજાની બેઠાબેઠા હતા. ‘મહાભારત’માં રથાવર્તગિરિનો અને ‘રામાયણ’માં કુંજરાવર્તગિરિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા રથાવર્ત-ગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજરાવર્ત પર્વત ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામીનું વિ. સં. ૧૧૪ માં નિર્વાણ થતાં એ પર્વત પણ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

દશાર્ણપુરની ઉત્તર-પૂર્વમાં દશાર્ણકૂટ નામે પર્વત હતો. તેને ગબ્બાપદ અથવા ઈંદ્રપદ પણ કહેતા. તેની ચારે તરફ ગામ વસેલાં હતાં. ભગવાન મહાવીરે દશાર્ણભદ્રને આ ગિરિ ઉપર દીક્ષા આપી હતી. આર્ય મહાગિરિએ (વીર નિ. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫) આ પર્વત ઉપર તપસ્યા કરી હતી. ‘આવશ્યક સૂચિ’માં દશાર્ણકૂટનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આર્ય સુહસ્તિસૂરિ (વીર નિ. સં. ૨૪૫ થી ૨૬૧) જ્યારે ઉજ્જૈનમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ભદ્રા શૈલાણીના પુત્ર અવંતિસુક્રમાલને પ્રતિબોધી દીક્ષા આપી હતી. અવંતિસુક્રમાલે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે સ્મશાનમાં બંધીને અનશન કર્યું અને એ જ રાતે શિયાલણીએ તેમને પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવ્યા. તેમની ૩૨ પત્નીઓ પૈકી એક ગર્ભવતી પત્નીને છોડી બાકીનીએ દીક્ષા લીધી. ગર્ભવતી પત્નીથી મહાકાલ નામે પુત્ર થયો. તેણે પિતાના મૃત્યુસ્થાને એક દેવકુલ (મંદિર) વીર નિ. સં. ૨૫૦ માં બનાવ્યું, જે મંદિર ‘મહાકાલ’ નામે ખ્યાતિ પામ્યું. તે મંદિરમાં અવંતિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ મંદિર જૈનોમાં તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું હતું. પાછળથી શૈવોએ એ મંદિર ઉપર અધિકાર કરી લીધો અને મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમયે શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ રાજાની સમક્ષ એ મંદિરમાં પધરાવેલા લિંગનો સ્ફોટ કરી જિનપ્રતિમા બતાવી આપી ત્યારે રાજાએ વિ. સં. ૧ માં એક શાસનપત્ર લખી આપી એ મંદિર જૈનોને અપર્ણ કર્યું; આ હકીકતનો ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં કરેલો છે.^૨

માલવા અને ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર કરનાર સમ્રાટ સંપ્રતિ હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય એવો નિર્દેશ કરે છે કે:—એક વેળા સંપ્રતિ દિગ્વિજય કરીને પોતાના મહેલના ઝરુખામાં બેઠો હતો. ત્યાં જીવંતસ્વામી ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો નીકળ્યો. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ : બંને આવ્યાર્યો રથયાત્રાની મોખરે ચાલતા હતા. સંપ્રતિ એ રથોત્સવ જોઈ વિચારમાં ઊંડો ઊતરી ગયો. પરિણામે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે એકદમ મહેલની નીચે આવ્યો અને ગુરુદેવને પ્રદક્ષિણા ઘર્ષ બે હાથ જોડી પૂછવા લાગ્યો : ‘આપ મને જોળખો છો ?’ સૂરિમહારાજે જ્ઞાનનો ઉપયોગ ઘર્ષ બણાવ્યું : ‘ગત ભવનો મારો શિષ્ય આવજો સંપ્રતિ.’ તેને આ હકીકતથી ગુરુ ઉપર ભારે શ્રદ્ધા બેસી ઘર્ષ અને તે જ વખતે તેણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો અને તે પછી તેણે જૈનધર્મનાં ત્રણ ઉચ્ચાર્યાં, તીર્થયાત્રાઓ કરી કલિંગ આદિ દેશો પણ જીત્યા.

સંપ્રતિ જેવો ધર્મપરાયણ હતો તેવો સુદક્ષણમાં કુશળ હતો. તેણે ભારતના બધા સભ્યોને પોતાના ખંડિયા બતાવ્યા હતા. એ સિંધુ નદી બેળાંબી અઘ્યાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઈરાન સુધી પહોંચ્યો હતો અને એવાની સત્તા

૧. ‘આવશ્યક નિયુક્તિ’ ગાથા : ૧૨૮૭ ની ટીકા.

૨. સાલોટિ કાઉએ “જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર” સર્પિક લેખ ‘વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ’.

દેહાવી હતી. તેણે જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવી અનાર્થ દેશોમાં પણ ધર્મોપદેશકોને મોકલી જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. એ જ કારણ છે કે જૈનોના ઇતિહાસમાં સંપ્રતિએ મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અશોક સંબંધી શિલાલેખોને વાંચતાં ઐતિહાસિકોએ કેટલીક ગંભીર ભૂલો કરેલી હોય એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. એ ચર્ચાનો સાર તપાસીએ તો પ્રિયદર્શિન એ અશોક નહિ પણ સમ્રાટ સંપ્રતિ જ હતો એમ કબૂલ કરવું પડે. શિલાલેખોને એ રીતે જોવામાં આવે તો અશોક કરતાં સંપ્રતિના જીવન સાથે તે વધુ બંધબેસતા જણાઈ આવે.

આર્ય ચંડુક, આર્ય ભદ્રશુભ, આર્ય રક્ષિતસૂરિ અને આર્ય આપાઠ અહીં પધાર્યા હતા. આર્ય કાલકસૂરિએ પોતાની સાધ્વી બેન સરસ્વતીનું અપહરણ કરનારા ગર્દભિદ્વે રાબાને શાહી રાબાઓ દ્વારા પરાસ્ત કરાવી ઉજ્જૈનની ગાદી ઉપર બલભિત્ર-ભાનુભિત્રને બેસાડયા હતા; જે બંને ભાઇઓ વિક્રમાદિત્યના નામે ખ્યાતિ પામ્યા.^૩ એ પછી ઉજ્જૈનનું મહાકાલ મંદિર ફરીથી શેવોના અધિકારમાં ગયું.

દશપુર (મંદસોર)માં આર્ય રક્ષિતસૂરિએ (વીર નિ. સં. ૫૨૨) અધ્યાપક વિધ્યની પ્રાર્થનાથી જૈન સાહિત્યને ચાર અનુયોગમાં વિભાજિત કર્યું હતું. આર્ય રક્ષિતસૂરિના સમય સુધી વસ્ત્રપરિધાન કારણ પ્રસંગે જ થતું હતું. તેમના સમય સુધી સાધુને એક જ પાત્ર રાખવાનો આદેશ હતો પરંતુ તેમણે વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત ' માત્રક ' નાનું પાત્ર રાખવાની આજ્ઞા આપી.^૪ તેમના સમય સુધી સાધ્વીઓ સાધ્વીઓના પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત લેતી હતી પણ આર્ય રક્ષિતસૂરિથી સાધ્વીઓનો એ અધિકાર રદ થયો. સાધુઓની માફક સાધ્વીઓને પણ સાધુઓ પાસે આલોચના લેવાનું ત્યારથી નહીં થયું.

આ ઉપરથી લાગે છે કે, આર્ય રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે જે બધાં પરિવર્તનો કર્યાં તે અસામાન્ય સંયોગોને આધીન થઇને કર્યાં હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી એટલું નહીં થાય છે કે પ્રાચીન ઋમણ સંસ્કૃતિનો હ્રાસ અને નવીન આચાર-પદ્ધતિનો પ્રારંભ શ્રીઆર્ય રક્ષિતસૂરિના શાસનમાં થવા માંડ્યો. એમના સમયે આ પ્રદેશોમાં જૈન સંસ્કૃતિ નવા સ્વરૂપે સજીવન બની.

એ પછી શુભ સમયમાં ઉદયગિરિ ઉપર શુભ સં. ૧૦૬માં ચંકર મુનિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો શિલાલેખ મળી આવે છે અને તાલનપુરના મંદિરમાં રહેલી તારાપુરની વિ. સં. ૬૧૨ ના સંવત્તવાળી પ્રતિમાનો લેખ જોવામાં આવે છે. વળી, ગ્વાલિયરના આમરાજ (નવમો સૈકો) ને પ્રતિબોધ કરનાર બપ્પભટ્ટિ જેવા મહાવિદ્વાને આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર કરી કેટલેય સ્થળે જૈનમંદિરો બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આમરાજે ગ્વાલિયર,^૫ કનોજ,^૬ મધુરા વગેરે સ્થળે જિનમંદિરો બંધાવ્યાની અને કેટલેય સ્થળે મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની માહિતી ' પ્રભાવકચરિત ' કાર આપે છે. એકંદરે મધ્યકાળમાં જૈનધર્મના પ્રસારની સામગ્રી બહુ જૂજ મળી આવે છે.

એ પછી લગભગ ૧૦-૧૧ મા સૈકામાં માલવાના વિદ્યાપ્રિય રાજવીઓ મુંજ અને ભોજના સમયમાં જૈનાચાર્યો એ રાજવીઓનો રાજસભામાં આવ્યાના પુરાવાઓ પ્રબંધ બંધોમાંથી મળી આવે છે. કવીશ્વર ધનપાલના ભાઈ શોભન મુનિ, સુરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ વગેરે આચાર્યોએ ભોજની રાજસભામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો પરચો બતાવી તેમની વાહસભાઓમાં વિજય મેળવ્યો હતો. વાહવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ તો ભોજ (વિ. સં. ૧૦૬૭ થી ૧૧૧૧) ની રાજસભા વચ્ચે ૮૪ વાહીઓ ઉપર વિજય મેળવી ભોજરાજ તરફથી માલવાના ૮૪ લાખ^૭ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. જેમાંના સાઠહજાર જેટલા રૂપિયા તો તેમણે થરાહના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. આ ઉપરથી માલવામાં જૈનાચાર્યોએ રાજવીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડી જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો એ સમયે અહીંની મંદિરાવલીના જીર્ણોદ્ધારો પણ થવા લાગ્યા, અને નવીન મંદિરો બંધાવા પણ માંડ્યાં એટલું ઉપયુક્ત હકીકતોમાંથી જણાય છે. પરંતુ એ મંદિરો પાછળથી મુસ્લિમોના આક્રમણને ભોગ બન્યાં અને કેટલાંક જૈનમંદિરો મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યાં હોવાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

૩. " જૈન સત્ય પ્રકાશ " વિક્રમાંકમાં ' સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય ' શીર્ષક મારો લેખ.

૪. ' બપ્પભટ્ટિ ચૂલ્લિ ' ઉદ્દેશ—

૫. ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ બેઝુ^૮ શ્રીમહાવીર જિનનું મંદિર કરાવી તેમાં લેખ્યમય જિનપ્રતિમાની સ્થાપના કરી હતી.

૬. કનોજમાં ૧૦૧ હાથની બેઝાઇવાળું જિનચૈત્ય બનાવી ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાને શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.

૭. માલવાના ૧ લાખના ગુજરાતના ૧૫ હજારનો બદલો (exchange) થતો હોવાથી ભોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ ગુર્જર દેશના રૂપિયા આપ્યા હતા.

ડૉ. હરિહર ત્રિવેદી પોતાના એક લેખમાં સાચું જ કહે છે કે—“મહામૂહ ગીર્જનીના સમયથી તુગલમકાળ સુધી સ્થૂલ રીતે ગણીએ તો અગિયારમીથી ચૌદમી શતાબ્દી સુધી દેશમાં જે આક્રમણો થયાં, તેમાં મકાનો અને દેવાલયોનો જે ભવંસ થયો તેમાં જૈનમંદિરોની સંખ્યા વધારે હતી. આ ચાર શતાબ્દીઓમાં અનેક જૈનમંદિરો ધરાશાયી થયાં; જેવાં કે—અમરેશ્વર, સુજવાયા, ગ્વાલિયર, અદેરી, પૈથા, છાપેડા, દાદુર, સંધારા વગેરે.”

નેમાહના અલિરાજપુર, મથવાડ, વડહલા, સોરવા, કચારા, માલવર્ધ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટીપોળ, કાલીવેલ, છોટી હતવી, (ચાંદગઢ ક્ષણિયા)માં જિનાલયોનાં ખંડિયેરો પડેલાં છે. માલવર્ધના જિનાલયનું શિખર માત્ર બચેલું છે જ્યારે મંડપ અને નવચોડી તૂટેલી હાલતમાં છે. રાંછણાદમાં ૬ જિનમંદિરો હોવાના કારણે તે ‘નવવસહી’ નામે ઓળખાતાં હતાં. અત્યારનાં બે મંદિરો તો પાછલા સમયમાં બનાવેલાં છે, પરંતુ તેમાંની મૂર્તિઓ પ્રાચીન કાળની છે. રાંછણાદના જૂના ઉપાશ્રયમાં સં. ૧૨૬૬ નો લેખ આજે પણ મળી આવે છે.

ડૉ. હરિહર ત્રિવેદી માળવાનાં જૈન મંદિરોના નિર્માણ અને સ્થાપત્ય વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે :— “ખિલ્લ નરેશોના જમાનામાં સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો (શિલાલેખો) રચાયા, તેનો હવે ધીરે ધીરે પત્તો મળે છે. મંદસોર જિલ્લાના ખટવાડા ગામમાં આ વંશનો ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં અંકિત એક લેખ મળ્યો છે. તેમણે અનેક મહેલો કૂવા, વાવ વગેરે બનાવ્યાં; તેમાં ધાર, માંડવગઢ, સાહલપુર અને ઠીકરી વગેરેનાં નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. તે સમયમાં એક વિશેષતા એ હતી કે હિંદુ અને જૈન સમાજમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાની વૃદ્ધિ થઈ અને તેના ફલસ્વરૂપે હિંદુ અને જૈન મંદિરો પાસે પાસે જ નિર્માણ થયાં. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો: સાહલપુર, તારાપુર, ચેલી, નડેરી, સંધારા અને કેથુલી વગેરે.

“(સોળ શતાબ્દી...)માં જે જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરોનું નિર્માણ થયું, તેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યકળાની જ છાપ વધારે નજર આવે છે.

“આવી રીતે ૧૫-૧૬ મી શતાબ્દી માળવાના જૈન મંદિરોનો પુનરુદ્ધારનો સમય સમજવો જોઈએ. આ સમયમાં અરધ, રાખેત્ર, ચંદેરી, રતલામ, રામપુરા ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં જે જિનમંદિરો બન્યાં તે કળાની દૃષ્ટિએ અનોખાં છે.

“કુકડેશ્વરનું પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર એક ચળૂતરા ઉપર બંધાયું છે અને તે પછી બનેલ કાંગરાઓથી સુશોભિત એક દ્વારવાળા પરકોટાથી ઘેરાયેલું છે. એના થાંભલા, શિખર, દાસા અને અન્ય સ્થાનો ઉપર ભુદી ભુદી ભાતનાં તેલચિત્રો શોભી રહ્યાં છે.”

આ પ્રમાણે મધ્યભારતનાં જૈન મંદિરોની સુંદરતા, અને જૈનોએ સ્થાપત્યકળાની કરેલી અભિવૃદ્ધિનું વર્ણન કરી આગળ જતાં તેમણે પોતાની તટસ્થવૃત્તિના પ્રતીક સમાન એ પણ જણાવ્યું છે કે—“અહીંનાં જૈન મંદિરોના ઉત્કર્ષમાં કેવળ આક્રમણકારી મુસ્લિમ શાસકો જ બાધક નહોતા પરંતુ સંકુચિત વિચારવાળા અને ધર્માન્ધ તથા અહંમન્ય પ્રાણીઓના મનમાં ‘હસ્તિના તાલ્લખમાનોડપિ ન ગચ્છે જૈનમન્દિરમ્’ વાળી ભાવના પણ કામ કરી રહી હતી. એટલું જ નહિ; પોતાની આ કળાને જીવિત રાખવાના હેતુથી અમારા જૈન બંધુઓને કયાંય કયાંય સંઘર્ષ પણ કરવો પડ્યો, જેમકે મંદસોર જિલ્લાના કોઠડી નામના ગામમાં ‘રામમંદિર’ના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ છે. આ મંદિરની સ્થાપત્યકળા મધ્યકાળના જૈન મંદિરોના જેવી જ છે અને તેમાં સ્થાપેલી પ્રતિમાનું પૂરું નામ ‘જૈનબંજન રામ’ છે, જે કોઈ સમયે આ સ્થાન ઉપર ધર્મનિમિત્તે થયેલા સંઘામનું દ્યોતક છે.”

આ અવતરણો ઉપરથી પણ મધ્યકાલીન જૈન સ્થાપત્યકળાના વિકાસ-પ્રાસનો ખ્યાલ આવે છે અને માળવામાં ઐતિહાસિક કાળનાં મંદિરોનો ક્રમસર વિકાસ સ્પષ્ટ થાય છે.

મારવાડનાં મંદિરો પછી મેવાડનાં મંદિરોની નામાવલીના કોઠા આપેલા છે, પરંતુ મેવાડનો ઇતિહાસ મારવાડના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે જ જોડાયેલો હોવાથી ‘મારવાડની મંદિરાવલી’માં જ મેવાડનાં મંદિરોનો ઇતિહાસ આવી બીજ છે એટલે તેનું અમે અલગ વિવેચન કર્યું નથી. વળી, ગ્વાલિયર જેવાં મધ્યભારતનાં સ્થાનોનો ઉત્તર પ્રદેશના કોઠાઓમાં ઉલ્લેખ છે, છતાં તેવાં સ્થળો વિશે અમે અહીં જ નિર્દેશ કરેલા છે.

૧૬૯. લક્ષ્મણી

(કોઠા નંબર : ૩૧૧૭)

માળવા અને નેમાડ પ્રાંતના નાકા ઉપર આવેલા અલિરાજપુરથી ૫ માઈલ દૂર લક્ષ્મણી નામનું તીર્થધામ જંગલમાં છે. હાહોદથી મોટર રસ્તે અલિરાજપુર અને ત્યાંથી બળદ ગાડી દ્વારા લક્ષ્મણી અવાય છે. હાહોદથી ૩૬ માઈલ દૂર ઈશાનપૂણામાં આ તીર્થ છે. અલિરાજપુરમાં બે જૈન મંદિરો છે અને ૧૦૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે.

જો કે આજ સુધી આ લક્ષ્મણી તીર્થનો કોઈને પત્તો નહોતો પણ ભૂગર્ભમાંથી જ્યારે ૧૪ જેટલી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી ત્યારથી ત્યાં શોધખોળ થવા માંડી, જેના પરિણામે પાંચથી સાત થરો સાથેનાં સાત જિનાલયો, એક ભવ્ય બાવન જિનાલય તેમજ બળે માઈલ ચોરસ ભૂમિ વિસ્તારમાં જિનમંદિરોના પડેલા સ્તંભો, પથ્થરો, તોરણો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવ્યાં છે. આ અવશેષોથી જણાય છે કે આ તીર્થ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું પુરાતન હોવું જોઈએ.

જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, આ તીર્થ સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધી ભારે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. સં. ૧૪૨૭ના માગશર માસમાં નેમાડનાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરનાર શ્રીજયાનંદ મુનિ એક ‘પ્રવાસગીતિ’માં આ પ્રકારે કહે છે:—

“ માંડવનગોવરિ સગસયા, પંચ તારાઉર વરા, વિસ ઇગ સિગારિ તારણ, નંદુરી દાદજ્ઞ પરા ।

હથિની સગ લક્ષ્મણીઉર, રક્ષસ્ય સુરજિણહરા, મેટિયા અળ્લ જળવળ, મુણિ જયાણંદ પવરા॥

લક્ષ્વ તિય સહસ વિ પળસય, પળસયસ્સ સગસયા, સય ઇગવિસ દુસહસિ સયલ, દુક્કિ સહસ કળગમયા ।

ગામ ગામિ મત્તિપરાયણ, ધમ્મમમ્મ મુજાણગા, મુણિ જયાણંદ નિરક્કિવયા સવ્વલ સમણોપાસગા ॥ ”

આ અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે, પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં શ્રાવકોનાં ૨૦૦૦ ઘરો અને ૧૦૧ શિખરબંધી જિનાલયો હતાં.

વળી, પેથડ મંત્રીશ્વરના પુત્ર ઝાંઝણકુમારે માંડવગઢથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો ત્યારે તેઓ લક્ષ્મણપુર આવ્યા હતા; એવો ઉલ્લેખ ‘સુકૃતસાગર’માં કરેલો છે. મતલબ કે, સોળમી-શતાબ્દી સુધી આ સ્થાનનો મહિમા જૈનોને જાણીતો હતો. તે પછી આ તીર્થ બાહ્યાહોના આક્રમણને ભોગ બન્યું હશે અને જૈન વસ્તી ઉચાળો ભરી ગઈ હશે.

સં. ૧૯૯૩ માં શ્રીમદ્ વિજયચતીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનાં અવશેષો તરફ ધ્યાન આપી તીર્થના ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો, જેના પરિણામે અલિરાજપુરના નરેશ પૂર્વ-પશ્ચિમ ૫૧૧ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૬૧૧ ફીટ લાંબી-પહોળી જમીન શ્વેતાંબર જૈન સંઘને અર્પણ કરી અને તેમાં એક ત્રણ શિખરી વિશાળ જિનમંદિર, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, બે કૂવા અને એક સુંદર બગીચો બનાવવામાં આવ્યો.

સં. ૧૯૯૪માં આ બિજયચતીન્દ્રસૂરિજીએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તેમના જ હાથે જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

આ મંદિર ૧૫૦ x ૫૧ ફીટ લાંબુ-પહોળું છે અને અને તેની જિંચાઈ ૩૫ ફીટ છે. અંદરનો મૂળગભારો ૨૬ x ૧૦ ફીટનો છે. ચાર ચોક્કીવાળો રંગમંડપ ચોરસ છે. તેના ઉપર છત છે અને ગભારા ઉપર ત્રણ શિખરો છે, જેમાં વચ્ચું શિખર જૈન પદ્ધતિ મુજબ છે અને બાજુનાં શિખરો ગુંબજ આકારે બનેલાં છે. ગભારો ત્રણ દારનો છે.

વચલા દારના મૂળનાયક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની પરિકર વિનાની ધવલ પાષાણની પ્રતિમા ૪૭ ઈંચની છે. પથ્થરો ઉપર પ્રાચીન સ્તંભનું કોતરકામ નજરે પડે છે અને તેના ઉપર “સં ૧૦૧૩ વર્ષે વૈશાખ સુદિ સત્તમ્યા” આટલો લેખ વંચાય છે બાકીના અક્ષરો ઘસારા ગયા છે.

મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ અને શ્રીમલિકનાથ પ્રભુની મૂર્તિઓ ત્રે ઈંચની છે. જમણી તરફના

ગભારામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ ૩૨ ઈંચની છે અને તેના ઉપર સંપ્રતિ કાળનાં ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે. ડાબી બાજુમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બે પ્રતિમાઓ બહામો રંગની ૧૩-૧૩ ઈંચની છે. આ ત્રણે શ્રીઆદિનાથપ્રભુની મૂર્તિઓ એક જ સમયે બનેલી અને પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જણાય છે. એક પ્રતિમા ઉપર નીચે સુજળ લેખ લેવાય છે:—

“ સંવત્ ૧૩૧૦ વર્ષે માઘ સુદિ ૫ સોમવાદને પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય મંત્રી ગોસલ તસ્ય ચિં મંત્રી ગંગદેવ તસ્ય પત્ની ગંગદેવી તસ્યા: પુત્ર મંત્રી પદમ તસ્ય માર્યા ગોમતિદેવી તસ્ય પુત્ર મંં સંભાજીના પ્રતિષ્ઠિતં ॥ ”

આ શિલાલેખો ઉપરથી આ મૂર્તિઓ, અહીંનાં મંદિરો અને અહીંના જૈન સંઘની તત્કાલીન સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને અહીંનાં મંદિરોની પૂર્વકાલીન પરંપરાનું આમાંથી સૂચન મળે છે.

આવાં અનેક જૈન તીર્થો ભૂગર્ભમાં ભળી ગયાં છે જેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે. આ તીર્થોની માફક અલિરાજ-પુર, મથવાડ તેમજ નેમાડ રાજ્યના વડહલા, સોરવા, કચારા, માલવર્ધ, મેલગામ, કુકડિયા, મોટી પોલ, કાલીવેલ, છોટી હતવી (ચાંદગઢ કુળિયા) વગેરે ગામમાં જિનાલયો અને મકાનોનાં અનેક વિશાળ ખંડિયેરો પડ્યાં છે જેને જોતાં એની પ્રાચીન આબાદીનું અનુમાન થઈ શકે છે. માલવર્ધના જિનાલયનો મંડપ અને નવચોકી તૂટેલી હાલતમાં પડેલાં છે. માત્ર શિખર છાત્રું હાલતમાં બાકી રહ્યું છે; તેમાંની ફેરણી-ધોરણી જોતાં દેલવાડાનાં જિનાલયો અને ઊંચાઈમાં તારંગાના જિનાલયથી જરાયે ઓછાં ઊંચાં એમ નથી એવું જણાઈ આવે છે.^૧

સોળમી શતાબ્દી પછીના કોઈ ભયંકર વિપ્લવમાં આ મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં છે અને વસ્તી પણ ઘટવા માંડી છે એમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જણાય છે.

★

૧૭૦. રતલામ

(કોડા નંબર : ૩૧૩૧-૩૧૪૨)

રતલામ રાજ્યની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર રતલામ છે. સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર વસેલું આ નગર રત્નપુરી, રત્નલલામપુરી અને ધર્મપુરી નામે પણ ઓળખાય છે. આ નામોમાં જ અહીંના ધર્મશીલ જૈનોનો સંકેત નિર્દિષ્ટ હોય એમ જણાય છે. જૈન શ્વેતાંબરોનાં ૪૩૩ ઘરોમાં લગભગ ૧૨૦૦ જૈનોની અહીં વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળા અને ૨ પુસ્તક ભંડારો વિદ્યમાન છે. અહીં આવેલાં ૧૨ જૈન મંદિરો આ પ્રકારે છે:—

૧. કસ્ટમ ઓફિસની સામે ગુજરાતી મંદિરના નામે ઓળખાતું શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. ગુજરાતીઓએ બંધાવેલું આ મંદિર પચરંગી લાદી અને રંગીન કામથી સુશોભિત લાગે છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ ૧૧ હાથ પ્રમાણની છે. બીજા ગભારામાં શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ આદિ ભગવાનોની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સિવાય સમેતશિખર અને નેમિનાથ ભગવાનની બનના વરઘોડાના ૨ પટ્ટો પણ સ્થાપન કરેલા છે.

ઉપર્યુક્ત મંદિરના ડાબા હાથ તરફ ગુજરાતીઓની ધર્મશાળા છે.

૨. શેઠના બઠારમાં ચતિ ખૂબચંદ્રણે બંધાવેલું ઘર દેરાસર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ ૭ ઈંચની છે અને સં. ૧૭૦૧ માં તેની અંબનશલાકા કરેલી છે. મંદિરમાં વિ. સં. ૧૬૦૧ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૩. મહેતાજીના વાસમાં કબીરજીના મંદિરથી ઓળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની ૧૧ હાથ ઊંચી શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. મંદિરમાં શ્રીઐતમસ્વામી, શ્રીવિજયાનંદસૂરિ અને શ્રીવીરવિજયજી મહારાજની આરસમૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૭૦૮ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

૧. વિસ્તાર માટે જુઓ : “ મેરી નેમાડનાથ ” બે. આ. શ્રીવિજયપતીન્દ્રસૂરિ.

આ મંદિરની પાસે બે માળની ધર્મશાળામાં ૫. શ્રીમેલીવિજયજીનો જ્ઞાનભંડાર છે.

૪. ચાવરિયા બજારમાં બાબાસાહેબના નામથી જોળખાતું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું બાવન જિનાલયયુક્ત શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨૥ હાથ જિંચી છે. તેમના આસન ઉપર સં. ૧૮૮૬ નો લેખ છે. મૂળનાયકની આસપાસ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીની ૧૥ હાથ જિંચી પ્રવેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. મંદિરના પાછલા ભાગમાં હાહાજીની છત્રી છે. આ મંદિર ભદ્રારકગચ્છીય શ્રીકસ્તુરચંદ્રજીએ બંધાવ્યું છે. મંદિરના આગલા ભાગમાં ધર્મશાળા છે.
૫. ઉપયુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીપૂજ ગંભીરચંદ્રજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની ૧૥ હાથ પ્રમાણ પ્રતિમા વિરાજમાન છે, સિવાય ગૌતમસ્વામીની એક ધાતુમૂર્તિ પણ છે.
૬. એ જ બજારમાં ગૂગરિયાના મંદિરથી જોળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૧૥ હાથ જિંચી છે અને તેની આસપાસ રહેલી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની બંને મૂર્તિઓ પણ ૧૥ હાથ જિંચી છે. શ્રીસંઘે સં. ૧૮૬૨ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવ્યું છે.
૭. ઘાટી પર ખરતરગચ્છીય શ્રીલાલચંદ્રજી ચતિએ બંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨૥ હાથ જિંચી છે. આ મંદિરનો કેટલોક ભાગ જીર્ણ થયેલો છે.
૮. ઉપયુક્ત મંદિરની પાસે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. શ્રીઅગરજી ચતિએ આ મંદિર બંધાવેલું હોવાથી અગરજીના મંદિર તરીકે જોળખાય છે તેમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ હાથ જિંચી છે. મંદિરની સામેના ચોકમાં ચૌમુખી સમવસરજી છે, તેમાં ચારે દિશામાં એકેક મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે. આ સિવાય વીશવિહરમાન જિનપદ્મ, નંદીશ્વર દ્વીપપદ્મ, સત્તરિયસ જિનપદ્મ, ચૌવીશ યક્ષ-ચક્ષિણી પદ્મ વગેરે પદ્મો આ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં આ મંદિર બંધાવેલું કહેવાય છે.
૯. એ જ બજારમાં શ્રીમેલીલાલજીના મંદિરથી અને શ્રીમહિનાથ ભગવાનના નામે જોળખાતું શિખરબંધી મંદિર છે. અત્યારે મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાન વિરાજમાન છે એટલે અગાઉ શ્રીમહિનાથ ભગવાન મૂળનાયક હશે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપરથી લાગે છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા ૨૬ હાથ જિંચી છે, અને બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. મંદિરમાં સં. ૧૬૫૨ નો લેખ વિદ્યમાન છે.

મંદિરની બહાર આવેલી એક છત્રીમાં સં. ૧૬૫૨ ના લેખવાળી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ૫ શ્રીટ જિંચી અને બીજી છત્રીમાં સં. ૧૭૦૧ ના લેખવાળી શ્રીમહાવીરપ્રભુની ૫ શ્રીટ જિંચી તેમજ સં. ૧૮૬૩ ના લેખવાળી શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૧ હાથ જિંચી છે. જિનાલયની પાછળ બગીચો છે.

૧૦. હનુમાન કુંડીની પાછળ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આ મંદિર કરમચંદ્રજી ચતિના મંદિરથી જોળખાય છે.
૧૧. તમાકુ બજારમાં તળાવના કિનારે આવેલા વિશાળ બગીચામાં શ્રીચંદ્રપ્રભુનું શિખરબંધી મંદિર દિવાન બહાદુર શેઠ કેશરીચંદ્રજીએ સં. ૧૬૫૨ માં બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ સપરિકર છે અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક પ્રતિમા પ્રાચીન છે. મંદિરનો મંડપ વિશાળ છે અને પચરંગી લાઢીઓથી ભૂમિકા જડેલી છે. આ મંદિરમાં સુખડની ગુરુમૂર્તિ ૧ વિદ્યમાન છે.
૧૨. ઉપયુક્ત મંદિર પાસે કોટાવાળાની પેઢીમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં પાનાની ૧ મૂર્તિ વિરાજમાન છે.

૧૭૧. બિખડોહ

(કોડા નંબર : ૩૧૪૫)

રતલામથી ૬ માઈલ અને સાગોદિયાથી પશ્ચિમ તરફ ૨૦ માઈલ દૂર બિખડોહ નામે ગામ છે. આ સ્થળે જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થ વિદ્યમાન છે. વિશાળ વંડામાં ૫ દેરાસરો મુક્ત સોષશિખરી મંદિર સં. ૧૩૦૦ લગભગમાં બનેલું જણાય છે. આને શ્રીકૃષ્ણરિયાનાથજીનું મંદિર પણ કહે છે.

મધ્યના મોટા જિનાલયમાં શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવ ભગવાનની ૧૦ હાથ મોટી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા વેળુની બનેલી છે, જેના ઉપર લેપ કરેલો છે, બહારના ભાગમાં શ્યામવર્ણી ૨ કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ અને ૬ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બધીયે મૂર્તિઓ પ્રાચીન જણાય છે. પાછલા ભાગના ૨ દેરાસરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને આગલા ભાગના દેરાસરોમાં શ્રીચંદ્રપ્રભાસ્વામી વગેરેની ચૈતવર્ણી જિનપ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ મંદિર પાસે એક ખંડિત કિલ્લો વિદ્યમાન છે. યાત્રીઓ માટે એક જૈન ધર્મશાળા છે. પ્રતિવર્ષ પોષ વદિ ૧૦ થી અમાવાસ્યા સુધી મેળો ભરાય છે. અહીં એક પણ જૈનની વસ્તી નથી.

૧૭૨. સાગોદિયા

(કોડા નંબર : ૩૧૪૬)

રતલામથી ૪ માઈલ દૂર સાગોદિયા નામે ગામ છે. આ ગામથી ૧ માઈલ દૂર જૈન શ્વેતાંબરોના તીર્થધામથી ખ્યાત એક શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૨ હાથ ઊંચી છે. બીજી નાની-મોટી ૭ પ્રતિમાઓ સાથે ૨ મૂર્તિઓ અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની છે.

મંદિરની પાસે યાત્રીઓ માટે ધર્મશાળા બનાવેલી છે. તેની પાસે નાનો બગીચો પણ છે. પ્રતિવર્ષ કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. આ સ્થળે જૈનોની વસ્તી નથી.

૧૭૩. સેમલિયા

(કોડા નંબર : ૩૧૪૮)

નામલી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર સેમલિયા નામે પ્રાચીન ગામ છે. અહીં ૬૦ જૈન શ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈન ધર્મશાળા, ૧ પુસ્તકભંડાર અને ૧ ચુંદર જિનમંદિર તીર્થરૂપ મનાય છે.

ત્રિશિખરી આ જિનમંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા ૩ હાથ ઊંચી વેળુની બનેલી છે. મૂળનાયકની બંને તરફ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીકૃષ્ણનાથ ભગવાનની ત્રણ-ત્રણ શ્રીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે, તેના ઉપર સં. ૧૫૪૩ ના લેખો વિદ્યમાન છે. લગભગ એ જ સમયમાં આ મંદિરનો છાત્રાલય થયેલો છે.

આ મંદિર કોણે, કયારે બંધાવ્યું એ બાબતને કશું સાધન નથી, પરંતુ કિંવદંતી એવી છે કે, કોઇ સમર્થ અતિ કોઇ સ્થળેથી આ મંદિરને ઉપાડી અહીં લઇ આવ્યા છે. આનો છાત્રાલય થતી વખતે પ્રાચીન જાગને સમૂળો નષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ મંડપમાં પ્રાચીન સમયના માત્ર ૪ થાંભલાઓ વિદ્યમાન રહેલા છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, આ મંદિર ૧૨ મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન નથી. અહીં બાહરવા સુદિ ૨ ના દિવસે મેળો ભરાય છે.

૧૭૪. રીંગણોડ (કોમ નંબર : ૩૧૮૪-૩૧૮૫)

બાણ સ્ટેશનથી અગર ડોઢર સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે રીંગણોડ ગ્રામ પસેલું છે. આનું પ્રાચીન નામ ઈંગલપુરપત્તન હતું એમ કહેવાય છે.

અહીં પ્રાચીન સમયમાં ૬ શિખરબાંધી મંદિર હતાં, જે ‘નવવસહી’ નામે પ્રસિદ્ધ હતાં. અત્યારે તો એ મંદિરોના કારણીદાર પથ્થરો અને શિખર વગેરેનાં અવશેષો તેમજ મકાનો, વાવડીઓ અને બીજાં દેવાલયોના ખંડિયેરો છ માઈલના વિસ્તારવાળી જમીન ઉપર પથરાયેલાં પડ્યાં છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન સમયમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જે ૩-૪ કોશ ભૂમિ ઉપર આબાદ હતું. અહીંનાં પ્રાચીન જૈન મંદિરોનું સમર્થન, મળી આવેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓ ઉપરથી પણ મળે છે.

અહીંના ઝુંઝારપુરામાં આવેલા એક હબ્બમના મકાનના માટીના ઓટલામાંથી સં. ૧૬૭૨ માં શ્રીનેમિનાથ ભગવાન આદિની ૫ જિન મૂર્તિઓ અને ૧ પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિઓ મળી આવી હતી.

આ મૂર્તિઓ માટે નવું જિનમંદિર બાંધવાનો વિચાર થતાં દેવાસના નરેશ સદાશિવરાવ પંવારે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાનું વિશાળ મેદાન અર્પણ કર્યું, તે પછી શિખરબાંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

૧. આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ જિંચી વેળુની બનેલી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, જે ઉપર્યુક્ત મળી આવેલી પ્રતિમાઓ પૈકીની છે. તેની આસપાસ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ જિંચી સ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે. આ બધી મૂર્તિઓને સં. ૧૬૮૨ માં પથરાવવામાં આવી છે.

આ મૂર્તિઓ પૈકી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૧૬ નો સ્પષ્ટ લેખ વિદ્યમાન છે અને બીજી મૂર્તિઓ પણ શિલ્પદૃષ્ટિએ તત્કાલીન સમયની છે.

વળી, અહીંના એક માટીના ઢગલામાંથી શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીના ખંડિત પરિકરનો નીચેના ભાગ મળી આવ્યો છે તે સરકારી કચેરીમાં સુરક્ષિત છે. એ અવશેષમાં વચ્ચે લક્ષ્મીદેવી, તેની બંને પડખે હાથીઓ અને તે પછી ૨ દેવતાઓની મૂર્તિઓ કારેલી છે. નીચેના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે:—

“ ॥ સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે ભાષાઢાદિ ૯ રવૌ શ્રીમાલીય સાં લોહદાંગજ સાં વચ્છ માં હીરુપુત્રેજ કલ્હાપાલ્હા પાવાસા બાહિલ્યેન શ્રીચંદ્રપ્રભર્ષિનં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીચૈત્રકગચ્છે શ્રીગુણચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રીરવિપ્રભસૂરિમિઃ મદ્રમસ્તુ સંવત્સ્ય ॥ ”

૨. અહીં એક ઉપાશ્રય છે, જે ૮૦૦ વર્ષ જૂનો હોવાનું કહેવાય છે. એ હકીકતને શિલાલેખનું સમર્થન પણ મળે છે. આ ઉપાશ્રયમાં પથ્થરોથી બાંધેલું લોચરું છે, અને તેની નીચે બીજું લોચરું પણ છે. ઉપલા લોચરાના એક પાટડા ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કીર્ણ છે:—

“ સંવત્ ૧૨૯૬ માદ્રવા શુરુપંચમીષટિતઃ પુત્રવત્ત સાં રતન જિનરૂપસૂરિ પ્રતિષ્ઠા કારિતા ॥ ”

—સં. ૧૨૬૬ માં પુત્રવત્ત અને રતન શેઠે આ લોચરું બનાવ્યું જેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનરૂપસૂરિએ કરી.

આ ઉપાશ્રયના એક ભાગમાં ધૂમટબાંધી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીમાલોએ બાંધાવેલું છે. આમાં મૂળનાયક સહસ્રરૂપા પાર્શ્વનાથની ૧૧ હાથ જિંચી સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

ઉપર્યુક્ત શિલાલેખોના સામગ્રી ઉપરથી સમજાય છે કે, ૧૨-૧૩ મી શતાબ્દીમાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી અને ૧૫ મી શતાબ્દી સુધી એટલાં જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં પરંતુ મુસ્લિમકાળમાં આ નગર આક્રમણને લોભ બન્યું ત્યારે જિનાલયો નાશીય ગયાં અને જૈન વસ્તી ઘટી ગઈ.

આજે અહીં ૧૨૫ મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. ૨ ધર્મશાળાઓ અને ઉપર્યુક્ત ૨ જૈનમંદિરો આજ વિદ્યમાન છે.

૧૭૫. મંદિરોર

(કેશ નંબર : ૩૧૮૮-૩૧૯૫)

મંદિરોરનું પ્રાચીન નામ દશપુર. દશપુર એટલે દશ મહોદ્ધાઓનું ખનેલું નગર, જેમાં એકેક મહોદ્ધા વિશાળ પુર-નગર જેવો હતો. જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયમાં સિંધુ-સૌવીર દેશના વીતમ્બપુરપત્તનના ઉદાયન રાજા પાસે ચંદનનિર્મિત શ્રીમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પ્રતિમા જીવંતસ્વામીની હતી.^૧ ઉદાયન અને તેની પત્ની પ્રભાવતી એ પ્રતિમાની પૂજા કરતાં હતાં. પ્રભાવતીના મરણ પછી એ પ્રતિમાની પૂજા કરવાનું કામ દેવહતા નામની દાસીને સોંપવામાં આવ્યું. દેવહતા ઉજ્જૈનીના રાજા ચંદ્રપ્રદોતના પ્રેમમાં પડી અને ચંદ્રપ્રદોત એ પ્રતિમાના સ્થળે બીજી પ્રતિમા મૂકીને મૂળ પ્રતિમા લઈને નાઠો. આ ચોરીની ખબર પડતાં ઉદાયને દશ રાજાઓની સાથે તેનો પીછો કરી હરાવ્યો અને તેને પકડી લીધો. પાછા ફરતાં ચોમાસું એસવાથી ઉદાયન રાજાએ જંગલમાં પડાવ નાખ્યો. સાથેના દશ રાજાઓ પણ માટીના કિલ્લા બાંધીને રહ્યા, એ ઉપરથી તેનું નામ 'દશપુર' પાડવામાં આવ્યું.^૨ ઉદાયન રાજા પોતે જૈન હોવાથી સાંવત્સરિક (પચુપણા) પર્વના દિવસે ચંદ્રપ્રદોતે ઉપવાસ કરવાથી પોતાનો સ્વધર્મ જાણીને તેને છોડી મૂક્યો. એ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિને ઉદાયન ઉપાડી શક્યો નહિ, આથી એ મૂર્તિને દશપુરમાં જિનમંદિર બંધાવી સ્થાપન કરવામાં આવી. એ પછી ચંદ્રપ્રદોતે આ ગામ જિનમંદિરના નિભાવખર્ચ માટે અર્પણ કરી ઉજ્જૈન ગયો. એ પછી એ મંદિર માટે ૧૨૦૦ ગામ ભેટ કરવામાં આવ્યાં હતાં.^૩ પાછળથી ચંદ્રપ્રદોતે ભાવલસ્વામી ગઢ વસાવી, તેમાં એક મોટું જિન મંદિર બંધાવી એ મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી.

કોઈ સમયે પશ્ચિમ માલવાની રાજધાની અહીં હતી અને માલવગણના પ્રધાન નગર તરીકે આની ખ્યાતિ હતી. સંભવતઃ વૈશ્યાલીના વિનાશ વખતે જે તિરછવીગણ અહીં આવોને રહ્યો તે જ માલવગણ નામે ઓળખાયો હોય, એવી સંભાવના છે.

દશપુરનો સૌથી પહેલો શિલાલેખીય ઉલ્લેખ શકવંશીય નહપાન રાજાના નાશિકવાળા અભિલેખમાં મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં નહપાન ભુગુકચ્છનો રાજા હતો એમ જણાવ્યું છે. ઇતિહાસમાં એનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દીનો પ્રારંભકાળ બતાવ્યો છે.

દશપુરમાં જીવંતસ્વામી પ્રતિમા હોવાનો જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપર્યુક્ત રાજા ઉદાયને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ વિશે જ છે. એ મૂર્તિને પાછળથી વિદિશા લેસ્લામાં મૂકવામાં આવી. તેથી વિદિશામાં પણ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ હોવાનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથો કરે છે. આર્થ રક્ષિતસૂરિનો આ ભૂમિમાં વીર નિ. સં. ૫૨૨ માં જન્મ થયો હતો. તોષલીપુત્ર નામના જૈનાચાર્યે તેમને અહીં દીક્ષા આપી, જે દીક્ષા ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં શિષ્યનિષ્ઠેટિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આર્થ રક્ષિતસૂરિ એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમને શાસનના કઠોર નિયમનો મંદ કરવા પડ્યાં હતાં. તેમણે સમયની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ એક પાત્ર સાથે માત્રક (નાનું પાત્ર) રાખવાનો આદેશ કર્યો, સાધ્વીઓને આલોચના કેવાનો અધિકાર રદ કર્યો અને અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી ધર્મકથાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને અણિતાનુ-ચોત્ર એ ચાર અનુયોગોને અલગ અલગ કર્યા.^૪

૧. તથા ચ સામી જીવતિ, તાહે ગોસીસમઈ પઢિમ મહાદિસવંતાતો કરેતા ૧- એ. ૭૩૩માં શ્રીજિનદાસગણિએ રચેલી 'આવશ્યકચૂર્ણિ'ની ૭૪૪મી નિયુક્તિ ઉપરની ચૂર્ણિ-૫૦ ૩૬૭-૪૦૧

૨. નિઠાએ ચ સે ઝકો કમો દાસીપતિઆ ઉદાયવરજ્જો, વચ્છા ગિયચળવરં પહાવિજ્જો, પઢિમા જેવ્છદ્ધ, અન્તરા વાસેળ ઉવહો ઠિમ્મો, તાહે ઉવસંદમયેળ વચ્ચ વિ ચ્ચાળો ખૂલીવાગારે કરેતા ઠિમ્મો.....તાહે સં દશપુર જાવં ૧-શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી 'આવશ્યક ટૂતિ' ૫૦ ૨૬૯-૩૦૦

૩. પ્રયોત્તોડપિ વીતમ્બપ્રતિમાયે વિશુદ્ધધી: ૧ શાશ્વતેન દશપુરં દશ્વાડવમ્તિપુરીમગત્ ૥૬૦૪૥

અન્વેષ્યવિદિશાં ગત્વા, માલવજ્ઞામિનામકમ્ ૧ દેવકીર્ણ પુરં ચક્રે, નામ્યથા ઘરણોદિતમ્ ૥૬૦૫૥

વિદ્યુન્માલીકૃતાયં તુ, પ્રતિમાયે મહીપતિ: ૧ પ્રવરો દ્વાદશમામસહસ્રાન્ શાશ્વતેન ૬: ૥૬૦૬૥

—શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજિત-ત્રિપટિશ્લોકાકાપુરુષ ચરિત-૫ર્વ-૧૦, સર્ગ: ૨

૪. "આવશ્યક નિયુક્તિ" ગાથા: ૨૪૨

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય સ્થાન હથપુર-મંદસોર હતું. ચંદસોરમાં જ વીર નિ. સં. પદ્મ માં આ આર અનુભવોળો વિભાગ કર્યો તે 'ત્રીજી આગમ ચાલના' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આર્યવક્ષિતસૂરિએ "અનુભવોળદ્વારસૂત્ર" ની સંકલના ખજુ કરી હતી. આ હકીકત ઉપરથી જોનાના કેંદ્રધામ તરીકે ચંદસોરનું વર્તમાલીન મહત્વ કેવું કર્યો એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી.

આર્યવક્ષિતસૂરિએ અહીંના તત્કાલીન રાજાને પ્રતિજ્ઞા કરી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. તેમનો સ્વર્ગવાસ સંભવતઃ હથપુરમાં જ વીર નિ. સં. પદ્મ માં થયો. વીર નિ. સં. ૪૮૪ વર્ષે સ્મૃત કર્મ પ્રરૂપત્વર સ્થવિર ચોષ્ઠાઆદિલથી અબદિક નામના સાતમા નિર્ભવના સિદ્ધાંતથી સ્થાપના ચંદસોરમાં જ થઈ હતી.^૫

માંડવગઢના સંગ્રામ સોની મંત્રીએ અહીં એક જૈન મંદિર પંદરમી શતાબ્દીમાં બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આજે અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૬ ઉપાશ્રયો અને ૪ ધર્મશાળાઓ છે. કુલ ૮ મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. ખલચીપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથના જૈન દેવળની ભોંતમાં ચણેલી દ્વારપાળોની પ્રતિમા ગુપ્તકાલીન હોવાનું તજજ્ઞોનું મંતવ્ય છે. અહીંના ખાનપુરા સદરખબારમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર 'પદ્માવતીના દેરાસર' તરીકે ઓળખાય છે. આમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા વિદ્યમાન છે. અહીંના ટેકરાઓ તથા પ્રાચીન અડિયેરોની શોધ કરવામાં આવે તે જૈનોના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રકરણનો ક્ષેત્રો ધવાનો સંભવ છે.

અહીંથી ૪ માઈલ દૂર આવેલું સોંઠની ગામમાં ચણાધર્મીએ રાંધેલો કીર્તિસ્તંભ વિદ્યમાન છે.

દશાશુર પુર :

આ હથપુરની પાસે જ દશાશુર નામે નગર હતું. દશાશુરની ઉત્તર-પૂર્વમાં દશાશુરકૂટ નામે પર્વત હતો, જેનું બીજું નામ ગળગ્રપદ અથવા ઈંદ્રપદ હતું. 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર' માં દશાશુરકૂટનું વર્ણન છે. આરે તરફ આવેલાં ગામોથી આ પર્વત ઘેરાયેલો હતો. ભગવાન મહાવીરે દશાશુરના રાજાને આ સ્થળે દીક્ષા આપી હતી. આર્થ મહાગિરિએ આ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરી હતી. આજે આ તીર્થભૂમિ હોંકોને અજ્ઞાત છે.

૧૭૬. મગસી

(કોઠા નંબર : ૩૨૦૦)

મગસી સ્ટેશનથી ૦૫ ફર્લાંગ દૂર મગસી નામે ગામ છે. આ તીર્થ કેટલું પ્રાચીન છે એ સંબંધે જાણવાને કાર્ક સાધન નથી પરંતુ કહે છે કે આજે જે સ્થળે મંદિર છે તે સ્થાનેથી મળી આવેલા એક પ્રાચીન લેખરામાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા નીકળી આવી હતી, તે મૂળ સ્થાને આજે આરસનો ચોતરો બનેલો છે અને એ જગા ઉપર વિશાળ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર કોણે બંધાવ્યું એ સંબંધે 'વીરવંશાવલી'કાર કહે છે—“સોની સંગ્રામે સ. ૧૪૭૨ માં મગસી પાર્શ્વનાથનો ઝિંખપ્રાસાદ સ્થાપ્યો.” આ સંગ્રામ સોની વહિયાર દેશના લોકોના ગામના રહેવાસી હતા. તે માંડવગઢ ગયા અને બેપ્પરથી સંપત્તિ ને કીર્તિ મેળવ્યાં. તેમની કુશળતા એક ગયાસુદીન બાદશાહે તેમને મંત્રી તરીકે નીમ્યા હતા. તેમણે અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં પોતાની સંપત્તિનો છુટે હાથે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેના પરિણામે કેટલાક ગ્રંથબંડારો અને ૧ મગસીમાં પાર્શ્વનાથ, ૨ માંડવગઢમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, ૩ મંદસોર, ૪ પ્રમ્લા-મંડલ, ૫ સામલિયા, ૬ ધાર, ૭ નગર, ૮ ખેડા, ૯ ચંદ્રાઉલી વગેરેમાં મળીને કુલ ૧૭ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં.

સં. ૧૭૭૮ ના પોષ વદિ ૧૩ ના દિવસે નરસિંહદાસે આ તીર્થની યાત્રા કરી 'મગસીમંડન-પાર્શ્વનાથસ્તવન'ની રચના કરી છે. તેમાં આ મંદિર પ્રવેતાંબર આવડે બંધાવ્યાની હકીકત આપી છે.^૬

૫. લેખ જ મોક્ષમાહિમ પુણ્યમણ્ડ પદવિતિ ॥—“આવસ્થાનિયુક્તિ” ગાથા. ૨૩૭.

૬. જુઓ : “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૫, અંક : ૨.

હાટખજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક બાજુએ ચિત્રામણિ પાર્શ્વનાથ અને બીજી બાજુએ શ્રીનેમનાથ ભગવાનની સ્થાપ મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરમાં બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ હજારો સૈકાની છે ને બીજી મૂર્તિઓ ઉપર સં. ૧૫૪૨ ના લેખો વિદ્યમાન છે. મૂળ મંદિરની ચારે બાજુએ મળીને કુલ ૪૨ દેવકુલિકાઓ છે. મંદિરની આગળ એક ચૌમુખ દેવળ છે, તેની આગળ રાયણવૃક્ષ છે. દેરીમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પગલાં છે.

મંદિરની પાછળ આવેલા બગીચામાં પાંચ દેરીઓ છે, જેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન, શ્રીઅભયદેવસૂરિ અને હાદાણ વગેરેનાં પગલાં પથરાવેલાં છે. અહીં ૫૦ જૈનોની વસ્તી અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

૧૭૭. તાલનપુર

(કોઠા નંબર : ૩૨૨૫-૩૨૨૬)

હાલોડ સ્ટેશનથી ૭૩ માઈલ અને કુકસીથી ૨૧ માઈલ દૂર તાલનપુર નામે પ્રાચીન તીર્થસ્થળ છે. એનું પ્રાચીન નામ તુંગિયાપત્તન અથવા તારણપુર. સોળમી શતાબ્દીના આરંભમાં અહીં સારી આબાદી હતી એથી જ શ્રીપરમદેવાચાર્યનું અતુર્ભાસ અહીં થયું હતું અને તેમણે આ સ્થળે ‘શ્રીમહાવીર જિનશ્રાદ્ધકુલક’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો, તેની પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ સં. ૧૫૨૮ વર્ષે આશ્વિનસિતે ૫ તિથી તુંગિયાપત્તને લિખિતમિદં શ્રીમહાવીરજિનશ્રાદ્ધકુલકં પરમદેવાચર્યેણ સ્વપરપઠનાર્થમ્ ॥ ”

૧. સં. ૧૬૧૬ માં અહીંના એક ખેતરના ભોંયરામાંથી ૨૫ જિનપ્રતિમાઓ નીકળી હતી. કુકસી જૈનસંઘે સં. ૧૬૫૦ માં શિખરખંધી મંદિર બંધાવ્યું, જેમાં એ મૂર્તિઓ પથરાવવામાં આવી. આ પ્રતિમાઓ ઉપર લેખ નથી પરંતુ એની રચનાપદ્ધતિ ઉપરથી આ પ્રતિમાઓ વિક્રમની છઠ્ઠી-સાતમી શતાબ્દીની માલમ પડે છે. મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સ્વસ્તિ શ્રીપાર્શ્વજિનપ્રસાદાત્ સંવત્ ૧૦૨૨ વર્ષે માસે ફાલ્ગુને સુદિપક્ષે ૫ ગુરુવારે શ્રીમાન્ શ્રેષ્ઠિસુગરજાગ્યે પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીશૃણ્ણ-મહિસૂરિભિઃ તુંગોવાપત્તને ॥ ”

૨. બીજી મંદિર શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી છે. સં. ૧૬૦૩ માં એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. મૂળનાયકની જમણી તરફથી ચોથી પ્રતિમાના આસન ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

“ સંવત્ ૬૧૨ વર્ષે શુભચૈત્રમાસે શુક્રે ચ પંચમ્યાં તિથી મૌમવાસરે શ્રીમંદપદ્મને મધ્યમાગે તારાપુરસ્થિતપાર્શ્વનાથપ્રાસાદે, ગગનચુંબી- (વિ)શિસ્ત્રે શ્રીચંદ્રપ્રભવિવસ્ય પ્રતિષ્ઠા કાર્યા પ્રતિષ્ઠાકર્તા ચ ધનકુવેર શાં ચંદ્રમિદમ્ય માર્યા જમુનાપુત્રશ્રેયોર્થે પ્રૌ જગન્નંદ્રસૂરિભિઃ ॥ ”

આ શિલાલેખથી આ મૂર્તિ માંડવગઢની પાસેના તારાપુરનો હોવાનું જણાય છે, જે તત્કાલીન જૈનોની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અહીં કાર્તિકી ૧૫ અને ચૈત્રી ૧૫ ના રોજ મેળા ભરાય છે.

આ ગામની ચારે બાજુના ભૂમિપ્રદેશ ઉપર લગભગ બળે માઈલ સુધી જિનાલયો અને મકાનોના સુંદર નકસી-દાર પથ્થરો નીકળી આવે છે, જેનાથી આ સ્થળની પૂર્વકાલીન આબાદીનું અનુમાન કરી શકાય છે. અહીંની ગોખડા વાવડી અને તળાવનો ઘાટ એની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું બાન કરાવી રહ્યો છે.

અહીં જૈનોનું એકે ઘર નથી, પણ ૨૧ માઈલ દૂર આવેલા કુકસીમાં ૩૫૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રયો અને ૨ ધર્મશાળા છે, એમાં ૬ જિનાલયો છે. તેમાંનું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર સં. ૧૩૧૭ માં બંધાવેલું મનાય છે.

૧૭૮. ખાચરોહ

(કોઠા નંબર : ૩૨૫૨-૩૨૬૦)

ખાચરોહ કસ્બાનું મુખ્ય શહેર ખાચરોહ છે. આ શહેરના બે વિભાગો છે. એક જૂનું શહેર અને બીજું નવું શહેર. બંને વિભાગો એક બીજા સાથે મળી ગયેલા છે.

સં. ૧૩૩૬ ના પોષ વદિ ૧૨ ને મંગળવારે ખાચરોહ ગામમાં 'સંધ્યાચારભાષ્ય' નામક ગ્રંથની પ્રતિ લખવામાં આવ્યાની એક પ્રશસ્તિપુષ્પિકા મળે છે.^૧ આ પુષ્પિકામાં ઉદ્દેશ્યેલ ખાચરોહ ગામ એ જ ખાચરોહ હોવાનો સંભવ છે. એ એમ હોય તો આ ગામ ૧૪ મા સેકા પહેલાંનું માની શકાય.

અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોનાં લગભગ ૧૮૫ ઘરો છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૩ પોષધશાળાઓ અને ૬ જિનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. શીતલામાતાના વાસમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી પ્રાચીન મંદિર છે, જેનો સં. ૧૬૪૦ માં શ્રીવિજય-રાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. મૂળનાયકની સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથ જિંચી છે અને તેની આભુઆભુએ શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.
૨. કબડિયાના વાસમાં યતિ રામાજીનું ઘર-ઢેરાસર છે, જેનો સ. ૧૬૫૧ માં શ્રાવિકા કસ્તુરબાઈએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૬૫૫ માં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે, એ સમયે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ જિંચી પ્રતિમા બિરાજમાન કરેલી છે, તેની બંને તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ ૧૫-૧૫ હાથ પ્રમાણની પ્રતિષ્ઠિત છે.
૩. મન્નાજીના વાસમાં યતિ મોતીચંદજીએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે, મૂળનાયકની પ્રતિમા ૨ ફીટ જિંચી છે. તેની બંને તરફની મૂર્તિઓ ૧-૧ ફૂટની જિંચી છે.
૪. ચૌહાણોના વાસમાં યતિ રોડજીએ બંધાવેલું ઘર ઢેરાસર હતું, જેનો સં. ૧૬૫૧ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં શિખર-બંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨૨ ઇંચની સુંદર પ્રતિમા બિરાજમાન છે અને તેની બંને તરફ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભ બિનેશ્વરની ૧૪-૧૪ ઇંચની પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.
૫. લીંબડાવાસમાં યતિ ભેરજીએ બંધાવેલા જિનાલયનો સં. ૧૬૬૬ માં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારે તેને શિખરબંધી બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૨ ફીટ જિંચી પ્રતિમા બિરાજમાન છે જ્યારે તેની બંને તરફ શ્રીચંદ્રપ્રભ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ૧૫-૧૫ ફૂટ જિંચી પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે.
૬. બાડીપુરામાં યતિ રામચંદ્રજીએ બંધાવેલું શિખરબંધી મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨૫ ફીટ જિંચી પ્રતિમા છે. તેની આસપાસ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ ૧૫-૧૫ ફૂટ જિંચી સ્વેતવર્ણી છે.
૭. બજારના નાકા પર યતિ શ્રીકૃષ્ણચંદજીએ બંધાવેલા ઘર ઢેરાસરનો સં. ૧૬૬૨ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવતાં તેને શિખર-બંધી બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરની સં. ૧૬૭૪ માં ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૩ ફીટ જિંચી શ્યામવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની એક તરફ શ્રીસંભવનાથનો પાષાણમયી સ્વેત પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ધાતુપ્રતિમા ૧૫ ફૂટ જિંચી છે. મંડપમાં એક તરફ શ્રીપાર્શ્વ-નાથની ૩૫ ફીટ જિંચી પ્રતિમા છે અને બીજી તરફ ૩૫ ફીટની એક પ્રતિમા પધરાવેલી છે.
૮. જૂના શહેરમાં ભટેવરા જેનોનું શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ઘર ઢેરાસર પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧૫ હાથ જિંચી સુંદર પ્રતિમા બહામી વર્ણની છે, તેના આસપાસ ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત ૧૫૪૩ વર્ષે માસોત્તમવાસે અગત્યન સુદિ ૩ સોમવાસે શ્રીઆદિનાથશિવે કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ મેરુવિજયેન સ્વાચરોહ-પત્તને સ્થર્મ મંવતુ ॥”

૧. 'જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ' પૃષ્ઠ : ૧૨૬.

૬. ઉપરુક્ત મંદિરની પાસે જ માલવી જૈનોનું ઘર દેરાસર છે. ત્યારે આ જૂના શહેરમાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી હતી ત્યારે સૌથી પહેલું આ મંદિર ગાંધવામાં આવેલું. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રવેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. મૂળનાયક ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત ૧૫૪૪ વર્ષે વૈશાલ સુદિ ૩ મંગલવાસરે મહારક શ્રીજિનપ્રભસૂરિપ્રતિષ્ઠિત શ્રીસ્વાચરોદવાસ્તવ્યમાલવીસંઘેન શ્રીપાર્શ્વનાથ-ચિંત્ર સ્થાપિત ॥”

ખબરમાં રાજવિદ્યાનગરી ખસે શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિનું સચાધિમંદિર છે. અહીંનાં મંદિરોનો અર્જુનકાર શ્રીવિજય-રાજેન્દ્રસૂરિના ઉપદેશને આભારી છે.

★

૧૭૬. ઉજ્જૈન

(કોઠા નંબર : ૩૨૭૪-૩૨૮૩)

ભારતની આત પુરાણી નગરીઓમાં ઉજ્જૈની એક મુખ્ય નગરી છે અને ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે વસેલી છે. એનું પ્રાચીન નામ અવંતિકા. પુષ્પકરંડિની અને વિશાળા એવાં પણ એનાં પુરાતન નામો મળે છે.

માલવાની પ્રાચીન રાજધાનીનું આ નગર દક્ષિણપથના મુખ્ય નગર તરીકે પંકાતું હતું. અહીંના યોધિકો જેમનો ઉલ્લેખ ‘મહાભારત’ અને જૈન ગ્રંથો કરે છે, તેઓ ઉજ્જૈનીના નિવાસીઓને ભગાડી લઈ જતા હતા. ચીની યાત્રી હુએનસાંગ ત્યારે માલવામાં આવ્યો ત્યારે માલવા વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. ઇ. સ. ની સાતમી-આઠમી શતાબ્દી સુધી માલવા અવંતિના નામે ઓળખાતો હતો. અવંતિને બદલે ઉજ્જૈન નામ કેમ પાડ્યું એ સંબંધે શ્રીદયાશંકર હોમે પોતાના “ભારતકે તીર્થ”માં આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“અવંતિકામાં રાજા સુધન્વા રાજ્ય કરતો હતો, તે જૈન ધર્માવલંબી હતો. તેના સમયમાં અવંતિકા એક વિશાળ નગરી હતી. તેણે આનું પ્રાચીન નામ પરિવર્તન કરીને ઉજ્જૈન નામ રાખ્યું, ત્યારથી આ નગર ઉજ્જૈન નામે વિખ્યાત થયું, રાજા સુધન્વાના સમયમાં આ નગર જૈનોનું એક પ્રધાન કેન્દ્ર બની ગયું હતું.”

ઉજ્જૈન શબ્દમાંથી જેવો જૈનત્વનો ખૂંજતો ધ્વનિ સંભળાય છે તેવો અવંતિ શબ્દમાંથી પણ ફલિત થાય છે. એ વિશે જણાવીએ તે પહેલાં એના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરીએ તોયે જૈનધર્મના કેન્દ્ર તરીકેની પરંપરાની સાબિતી મળી આવે.

ભગવાન મહાવીરના સમયે ચંડમલોત અહીંનો રાજા હતો, તે જૈનધર્મી હતો. તેણે રાજા ઉદાયન પાસેની અવંત-સ્વામીની મૂર્તિને લઈ આવવા માટે તેને સ્થાને બીજી મૂર્તિ મૂકવા એક નવી ચંદનનિર્મિત મૂર્તિ બનાવી હતી. તે મૂર્તિ પાછળથી ઉજ્જૈનમાં જ હતી, જેની યાત્રા માટે લોકો આવતા હતા. કંઈક સમય પછી અશોકનો પુત્ર કુણ્ડલ અહીંનો મુખેશ્વર હતો. કુણ્ડલ પછી તેનો પુત્ર સંપ્રતિ અહીંનો શાસક થયો, એના સમયમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અવંતસ્વામી પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા અહીં આવ્યા હતા. તેમણે સંપ્રતિને જૈનધર્મી બનાવ્યો. સંપ્રતિએ જૈનધર્મના વિકાસમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે એની ઇતિહાસ શાખ પૂરે છે.^૧

આચાર્ય ચંડકુદ્ર, આ. ભદ્રગુપ્ત, આર્ય રક્ષિતસૂરિ, આર્ય આવાહ આદિ આચાર્યોએ અહીં વિહાર કરી જૈનધર્મના ઉપદેશની ધારા વહેલી રાખી હતી. એ પછી વિક્રમ સંવતની શરૂઆત પહેલાં આર્ય કાલકસૂરિએ ગઈંજિલેને સિદ્ધાસનથી ઉતારીને તેના સ્થાને શકસ્તાનના શાહીઓને સ્થાપ્યા હતા. એ પછી વિક્રમાદિત્યે અહીંનું સભ્ય સ્થાપ્યું. વિક્રમસંવ-

૧. ભગવદ્ગીતાનુસાર ચંદનં વસ્તુ ચ પુષ્પગાઢણા । પવનમ્મિ ચ મત્તી, તો જાતો સંવતીરણો ॥—બૃહત્કલ્પસૂત્ર-ગાથા : ૩૨૭૭-તેની રીકામાં ફેસકાપ્તિ (વિ. સં. ૧૩૩૨) જણાવે છે કે—શ્રીચંદ્રસ્વામિપ્રતિમસંસ્કાર્યસુઅધિવ્યાપાર્યસુદિવિજય આચર્યમ્ ॥ બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ભાષ્ય, ભા. ૩, પ. ૯૧૭-૧૮.

તસ્યની પ્રવૃત્તિ શ્રીકાલકાચાર્યની મુકુપાનુ જ કળ હતું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર વિક્રમહિત્યનું ખિન્ન મેળવનાર રાજવીની સમાધા એક વિકરણ હતી.

આ નગરીની પ્રસિદ્ધિ આવી અનેક ઘટનાઓને આભારી છે પરંતુ વિશેષ ઉલ્લેખનીય ઘટના, જેના કારણે આ નગરી જૈન તીર્થ રૂપે ગર્વિત છે તે અવંતિસુકુમાલનું સ્મારક છે. આર્ચ સુહસ્તિસૂરિએ અહીંના અવંતિપાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપના કરી, જે વિશે જૈન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે :

આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ ઉજ્જૈન આવ્યા ત્યારે બદા શેઠાણીના પુત્ર અવંતિસુકુમાલે નલિનીશુદ્ધિ વિમાનનું વર્ણન સાંભળ્યું ને તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થઈ આવ્યું. સૂરિજી પાસે પ્રતિજ્ઞા પામી તેમણે દીક્ષા લીધી પરંતુ સાધુસમાધારીને ચિરકાળ પાળવાને અશક્તિમાન હોવાથી તેમણે શુરુ પાસેથી અનશન કરવાની આજ્ઞા મેળવી. તેમણે જંગલમાં 'કંથારિકા કુડુંગ' પાસે અનશન લઈ તપશ્ચર્યા આદરી. કાયોત્સર્ગસ્થ આ ધ્યાની મુનિના શરીરને શિયાળિયાં ખીસે ખીસે ફાલી ખાઈ ગયાં.

આ કરુણ ઘટનાથી વૈરાગ્ય પામી બદા માતા અને અવંતિસુકુમાલની બન્નીશ રાણીઓ પૈકીની એક સમર્થા હતી, તેને છોડીને બધાંએ દીક્ષા લીધી. સગર્ભા રાણીએ મહાકાલ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેણે શ્રીઆર્ચ સુહસ્તિસૂરિના ઉપદેશથી વીરનિર્વાણ સંવત્ ૨૫૦ લગભગમાં ક્ષિપ્રાના કાંઠે પિતાના સ્મારકરૂપે શ્રીઅવંતિપાર્શ્વનાથનું ગમનચુંબી વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું, જે 'મહાકાલ મંદિર'ના બીજા નામથી પણ ઓળખાતું હતું. આ જૈન મંદિર પુખ્તમિત્રના સમયમાં મહાદેવના મંદિરમાં પરિવર્તન પામ્યું. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે એ મંદિરમાંથી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને તેમના ઉપદેશથી એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.

આ ઘટનાનો પ્રાચીન એવા સ્વેતાંબર આગમોથી લઈને ચૂર્ણિઓ, ટીકાઓ, પ્રણામો અને કથાઓમાં થોડા ફેરફાર સાથે એકસરખો ઉલ્લેખ મળે છે, એ પ્રાચીન ગ્રંથો અને અદ્યતન સ્થિતિના અવલોકન સ્વરૂપ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ડૉ. શાલોટ્ટે કાઉએ "વિક્રમ સ્મૃતિ ગ્રંથ"માં 'જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર' શીર્ષક લેખમાં જે પ્રમાણે આપી ફલિતાર્થ ઘટાવે છે એનો સાર અહીં આપવો ઉપયુક્ત ગણાયો.

પ્રાચીન એવા 'સંથારયપર્વણુચ' નામના જૈન ગ્રંથમાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે :—

“ઉજ્જેણીનયરીણ, અવંતિનામેણ વિસ્મુઓ બાસી । પાઓવગમનિબન્નો, મુસાણમજ્જમ્મિ ઇગંતો ॥
તિન્નિ રયણીણ સ્વહ્ઓ, મલ્લંકી રુદિયા વિકરુદંતી । સોત્તિ તહ સ્વજ્જમાણો, પઢિવન્નો ઉત્તમં અદ્દં ॥”

—ઉજ્જૈની નગરીમાં અવંતિ નામે વિખ્યાત પુરુષ હતો. તેણે સ્મશાનમાં એકાંત સ્થળે સમાધિસ્મરણ અંગીકાર કર્યું. રુદ્ર શિયાળણીએ અવંતિને ત્રણ રાત સુધી ચૂંથી નાખીને આપો. આ પ્રમાણે બક્ષિત હોવા છતાં તેણે ઉત્તમાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો.

આ હકીકતના અનુસંધાનમાં 'મરણુસમાધિપર્વણુચ' માં ઉલ્લેખ છે કે—

“મરણમ્મિ જસ્સ મુક્કં, સુકુસુમગન્ધોવર્ણં ચ દેવેહિ । અજ્જિવિ ગંધવર્ણં સા, તેં ચ કુહંગીસરહ્ણાં ॥”

—તેમના મરણ સમયે દેવતાઓએ ઉત્તમ ફૂલ અને સુગંધિત પાણી વરસાવ્યું. આજે પણ તે ગંધવતી નદી અને કુહંગીસરનું સ્થાન વિદ્યમાન છે.

ઉપયુક્ત ગંધવતી અને આ નામનો ઘાટ ક્ષિપ્રાના પ્રવાહની પૂર્વ દિશામાં અવંતી પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિર પાસે આજે વિદ્યમાન છે. આ ગ્રંથની 'ચૂર્ણિ' માં જણાવ્યું છે કે—

“તોસે પુત્તો તત્થ દેવકુલં કરોત્તિ, તેં દિયાણિ મહાકાલં જાતં । લોકેણ પરિગહિતં ॥”

—તેના પુત્રે ત્યાં દેવમંદિર બંધાવ્યું તે હવે મહાકાલ બની ગયું. અન્યધર્મીઓએ તે મહણ કર્યું.

આ મહાકાલે બધાવેલા જિનમંદિરને શેવોએ મહણ કર્યું ત્યારે વિક્રમહિત્યના સમકાલીન સિદ્ધસેન દિવાકરે

ત્યાં સ્થાપેલા શિવલિંગમાંથી એ સભ્યની સમક્ષ શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી અને એ જૈન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.^૨ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકથા’માં રાજાએ આ મંદિરને કેટલાંક ગામો આપ્યાં ને તેનું શાસનપત્ર લખી આપ્યાની હકીકત આ રીતે આપી છે :—

“તતશ્ચ ગોહદમણ્ડલે વ સાંવદ્રાપ્રમૃતિપ્રામાણામેકોનવિશતિ, ચિત્રકૂટમણ્ડલે વસાહપ્રમૃતિપ્રામાણાં ચતુરશીતિ, તથા ઘુંટારસી-પ્રમૃતિપ્રામાણાં ચતુરિશતિ, મોહદવાસકમણ્ડલે હિસરોહાપ્રમૃતિપ્રામાણાં ષડ્પચ્છાશતં શ્રીકુહુંગેશ્વર-ઋષભદેવાય શાસનેન સ્વનિઃશ્રેયસાર્થમદાત્ । તત્તઃ શાસનપટ્ટિકાં ‘શ્રીમદુજ્જન્યાં, સંવત્ ૧ ચૈત્ર સુદી ૧, ગુરો, માટદેશોયમહાક્ષપટલિકપરમાર્હતશ્વેતાશ્ચગેપસકભાક્ષણમૌતમમુત-કઠ્ઠવાયનેન રાજાડલેસયત્ ॥”

—એ પછી રાજાએ પોતાના કથ્યાણુ માટે કુહુંગેશ્વર ઋષભદેવને શાસનદ્વારા ગોહદમંડલમાં સાંખડા આદિ ૯૧ ગામો, ચિત્રકૂટમંડલમાં વસાડ આદિ ૮૪ ગામો, ઘુંટારસી આદિ ૨૪ ગામો અને મોહડવાસકમંડલમાં હિસરોડા આદિ ૫૬ ગામો સમર્પણ કર્યાં. પછી રાજાએ શાસનપટ્ટિકા, ઉજ્જૈનમાં ચૈત્ર શુકલા પ્રદિપક્ષ સંવત્ ૧ શુક્રવારના દિવસે ભાટદેશનિવાસી મહાક્ષપટલિક પરમશ્રાવક, શ્વેતાંબર મતના અનુયાયી પ્રાક્ષણુ ગૌતમપુત્ર કાત્યાયન દ્વારા લખાવી.

આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે પહેલી સદીમાં આ એક શ્વેતાંબર જૈનોનું મુખ્ય તીર્થધામ હતું.

પુરાણોમાં જણાવેલ ‘કુહુંગેશ્વર મહાદેવ’નું મંદિર આજે પણ ગંધવતી ધાટના સિંહપુરી નામે પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં છે. તે શિખરયુક્ત નાનું એક ચોરડાનું મંદિર છે. તેમાં દરવાજાથી લઈને સામેની ભોંત સુધી એક પંક્તિમાં ત્રણ લિંગ સ્થાપન કરેલાં છે. ડાબી દીવાલની ઉપર ખૂણામાં એક સાડા પાંચ ફીટ ઊંચો અને દોઢ ફૂટ પહોળો શિલાપટ્ટ ચોડેલો છે, જેના પર ઉત્કૃષ્ટ નાની નાની મૂર્તિઓ ચોરાસીની સંખ્યામાં નથી અને એ મહાદેવની પણ નથી. ઉપરથી નીચે સુધી ગણતાં એ મૂર્તિઓની ૨૦-૨૧ પંક્તિઓ છે. શિલાપટ્ટનો નીચેનો કિનારો ઇર્ષ્ય થઈ ગયો છે. સોથી નીચેની પંક્તિ અથવા લેખ વગેરે વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. ઉપરની ૯ અને નીચેથી ઉપરની ૬ પંક્તિઓમાં ૯-૯ નાની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે, મધ્યની બે પંક્તિઓમાં માત્ર ૩-૪ મૂર્તિઓ છે, જેનાથી ચોરસેલી એક મોટી મૂર્તિ શિલાપટ્ટના કેંદ્રસ્થળમાં વિરાજે છે. આ મૂર્તિના માથે એક પાંચ-સાત ફણવાળા સર્પની આકૃતિઓ જોવાય છે. આ રીતે મૂર્તિઓની સંખ્યા ૧૭૫ અથવા ૨૧ પંક્તિઓ હોય તો ૧૮૪ ગણાય. બધી પદ્માસનાસીન અને શિવપશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ સિદ્ધ અથવા તીર્થંકરની મૂર્તિઓ છે. મધ્યમાં રહેલી મોટી મૂર્તિ તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વ અથવા શ્રીપાર્શ્વનાથની જણાય છે.

આવા શિલાપટ્ટો જૈન મંદિરોમાં આજે પણ મળી આવે છે. આ શિલાપટ્ટને અવંતિસુકુમાલ મુનિના સમાધિસ્તૂપનો અવશેષ માનવામાં ખોલ હરકત નથી.

વસ્તુતઃ ઈસ્વી. પૂર્વે કેાઈ સમયમાં ગંધવતીની પાસે વર્તમાન સિંહપુરીમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનું સ્મારક મંદિર વિદ્યમાન હતું, જેમાં અવંતિસુકુમાલ મુનિનો સ્તૂપ અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રતિમા સ્થાપન કરી હતી. આસપાસ સ્મશાન ભૂમિ અને જંગલ હોવાથી જૈનોએ મૂર્તિની પૂજાસેવાની ઉપેક્ષા કરી. સ્તૂપ ખંડિત થયો અને મંદિર ઉજ્જડ પડી રહ્યું તેમાં હિંદુઓએ સ્મશાનના અધિષ્ઠાતાના ઉપલક્ષમાં એક લિંગ સ્થાપન કર્યું. તીર્થંકર પ્રતિમા હ્રુમ થઈ ગઈ, મંદિર હિંદુમંદિર બન્યું. સ્થાનના આધારે તે કુડંગીસર અથવા કુડંગેશ્વર અથવા ગહન જંગલના ઇશ્વર એ નામે પ્રચલિત થયું. આ કુડંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં કેાઈ એક ઉદ્ધાર વિચારવાળા વિક્રમાદિત્યની ઉપાધિ ધારણ કરનાર વિક્રમ કે ગુપ્ત સમ્રાટના સમયમાં અને તેમની ઉપસ્થિતિમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનું આગમન અને પ્રાચીન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનો પ્રાદુર્ભાવ—અત્કારિક રીતે કે પ્રાકૃતિક રીતે થયો. ઉક્ત પ્રતિમા કુહુંગેશ્વર પાર્શ્વનાથના નામે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈને જૈન તીર્થનું કેંદ્ર બની, જેની ઉપાસના માટે કેટલાંક ગામ આપવામાં આવ્યાં. એ પછી ઉક્ત મંદિર હિંદુઓના હાથમાં આવ્યું ગયું.

શ્રીમાનતુંગસૂરિએ ઉજ્જૈનીના વૃદ્ધ ભોજને ‘મક્તામરસ્તોત્ર’ની રચના દ્વારા અમત્કૃત કર્યો હતો. વૃદ્ધ ભોજનો સમય વિક્રમનો સાતમો સૈકા મનાય છે.

વિદિપ્રિય ચરમારવંશી મુંબ અને ભોજના સમય (૧૦-૧૧ મી સદી)માં જૈનાચાર્યોએ અહીં સારો પ્રભાવ પામ્યો હતો. ભોજના સમયમાં યોગન યુનિએ પોતાના બાઈ કવીશ્વર જતપાલને પરમાર્હત બનાવ્યો હતો, જૈન અન્ય પછી તેમણે 'તિલકમંજરી' વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી હતી. શ્રીશાંતિસૂરિએ તેનું અંશોધન કર્યું હતું. તેમની જ પ્રાર્થનાથી શાંતિસૂરિએ માલવામાં વિહાર કરી ભોજરાજની સભાના ૮૪ વાદીઓને છૂટી લઈ ભોજરાજે તેમને વાદિ-વેતાલનું બિરુદ આપ્યું હતું અને ભોજરાજના તરફથી ચરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી રૂપિયા મેળવ્યા હતા. માલવાના ૧ લાખના ગુજરાત દેશના ૧૫ હજાર થતા હોવાથી ભોજે તે હિસાબે ૧૨૬૦૦૦૦ મૂર્બર દેશના રૂપિયા^૧ શાંતિસૂરિને અર્પણ કર્યા હતા, જેમાંથી ૧૨ લાખ ત્યાંના જૈન દેરાસરો માટે ખરચાવ્યા અને બાકીના ૬૦ હજાર ચરાઈ નગરમાં મોકલાવ્યા અને તે રૂપિયાથી ચરાઈના આદિનાથના મંદિરમાં મૂળનાયકની ડાબી બાજુમાં દેરી અને રથ કરાવ્યા હતા.

એ સમયમાં સૂરાચાર્યે^૨ પણ ભોજરાજની સભામાં વાદીઓને છૂટ્યા હતા. ભોજે બનાવેલા બચાકરણમાંથી તેમણે બૂલો બતાવીને માલવીય પંડિતોની મસ્કરી કરી હતી. આથી ભોજ તેમના ઉપર ભારે ગુસ્સે થયો હતો અને તેમને સભામાં બેઠાવી કઠોર ઠંડ કરવાનો હતો, પણ તે પહેલાં જ કવિ જનપાલે તેમને ગુપ્ત રીતે માર્ગ દેખાડી ગુજરાત પહોંચાડી દીધા હતા.

એ પછી પણ જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર ચાલુ રાખ્યો હતો પરંતુ પાછળના કાળમાં ત્યાંથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી. એ પ્રાચીન કાળનું ઉત્તજૈન હાલના ઉત્તજૈનથી ૨ માઈલ દૂર હતું. આજે અહીં ૧૨૦૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. ૪ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા અને ૨૦ જેટલાં જૈન મંદિરો છે. તેમાં અવતિપાર્થનાથના મંદિરમાંની મૂર્તિ પ્રાચીન સમયની છે. તેના કારણે આજે પણ આ સ્થળ તીર્થરૂપે ગણાય છે.

૧૮૦. ભેલસા

(કોડા નંબર : ૩૩૦૬)

ભેલસા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ભેલસા નામે ગામ ભોપાલ રાજ્યમાં સાંચી પાસે આવેલું છે. આ ગામની પ્રાચીનતા અહીંથી મળી આવેલા ઘણા સ્તૂપોના અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. ડૉ. ભાંડરકર ભેલસા-તામ્રપત્રને આધાર આપી વિદિયાને હાલના ભેલસા તરીકે ઓળખાવે છે.^૨

જૈન સાહિત્યમાંથી આ હકીકતને સમર્થન કરતી વિગતો મળે છે તેનો સાર એ છે કે, જૈનોના પ્રાચીન આર્ય દ્વત્રીમાં ઉલ્લેખેલા દશાણ્વ દેશની રાજધાનીનું નગર વિદિયા હતું. મહાકવિ કાલિદાસે 'મેઘદૂત'માં એનું સમર્થન કર્યું છે, ભરહુતના શિલાલેખોમાંથી પણ વિદિયાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ નગરી વિદિયા-વેત્રવતી (બેતવા) નદીના કાંઠે વસેલી હતી. તેમાં ભગવાન મહાવીરની ગોરીર્ષ ચંદનથી બનાવેલી છવંતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાથી વિદિયા જૈન તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. આર્ય મહાગિરિ અને આર્યસુહસ્તિસૂરિ આ પ્રતિમાના દર્શન નિમિત્તે અહીં પધાર્યા હતા.

આ વિદિયાની પાસે જ ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ઉત્તજૈનીના ચંડપ્રયોતે ભાયલસ્વામી નામના વણિકના નામ ઉપરથી ભાઈલસ્વામીપુર વસાવ્યું હતું. વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રીચિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકથ' (પૃ. ૮૬)માં ભગવાન મહાવીરના તીર્થનામોમાં ભાઈલસ્વામીગઢનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે:—

‘ માઈલસ્વામિગઢે દેવાધિદેવ : । ’

આ રીતે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા વિદિયામાં અને ભાઈલસ્વામીગઢમાં ઉલ્લેખવાનું કારણ એ સમજાય છે કે, ભાઈલસ્વામીગઢ વિદિયાનો એક ભાગ કે પરુ કોથ, અને વિદિયાના ભાઈલસ્વામીગઢમાં એ પ્રતિમા અધિષ્ઠિત દેવમંદિર હોવું એમ.

૧. આ હકીકત એ વખતે સ્મરણ અને ગુજરાતનાં નાણાં બંધો (exchange) સ્પષ્ટ છે.

૨. Dr. Bhandarkar, Progress Report, western circle part-II, P. 59.

ઉપરોક્ત જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ આદિ કથાથી આવી અને તેનો મહિમા કેમ ગણાયો એ વિશે શ્રીચિનહાસ મહાર 'આવશ્યક નિર્ણય' (વિ. સં. ૭૩૮)માં, શ્રી હરિભક્તસૂરિ 'આવશ્યકવૃત્તિ'માં અને શ્રીકેમવંદનાચાર્ય 'ત્રિષષ્ટિ-અલોકપ્રભાસિત' પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧માં જે હકીકત જણાવે છે તેનો સાર આ છે.

વિદ્યુન્માલી નામના દેવે મહાહિમવંત પર્વતમાંથી ગોશીર્ષ ચંદન લાવી ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ભરાવી હતી એ પ્રતિમા ભાયલસ્વામી નામના વણિકના હાથમાં આવી. એ વણિક પાસેથી વીતભયપત્તનના રાજા ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતીએ આ પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરી. પ્રભાવતી આ પ્રતિમાનું સદા પૂજન કરતી હતી. જ્યારે તે દેવલોક પામી ત્યારે તેની કુળના ઠાસી દેવાનંદાને એ પ્રતિમાની પૂજા વગેરેની સારસંભાળનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

ભાગ્યથોએ સુવર્ણગુટિકાના પ્રયોગથી કુળના ઠાસી રૂપવતી બની ગઈ અને ઉજ્જૈનીના રાજા ચંડપ્રદોત પર મુગ્ધ બની, તેની સાથે પરણવાની ઈચ્છા દર્શાવતો સંકેશ મોકલ્યો. ચંડપ્રદોતે તે વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી પ્રતિમા સાથે લઈને આવવાની શરત મૂકી. થયેલી ગોઠવણ અનુસાર ચંડપ્રદોત શ્રીખંડ વૃક્ષની તેના જેવી જ એક જીવંતસ્વામી પ્રતિમા બનાવી સાથે લાવ્યો અને તે મૂળ પ્રતિમાને બદલે મૂકીને દેવાનંદા સાથે નાઠો. પણ તરત જ ઉદાયનને તેની ખબર પડતાં તે પ્રદોતની પાછળ પડ્યો. દશપુર પાસે ઉદાયન અને પ્રદોત વચ્ચે યુદ્ધ થયું અને દશ રાજાઓની સહાયથી ઉદાયને પ્રદોતને હરાવ્યો. ઉદાયને એ મૂળ પ્રતિમાને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ દેવતા તરફથી સૂચન મળ્યું કે, વીતભયપત્તનનો પાંદુથી નાશ થવાનો હોવાથી એ પ્રતિમા ઉઠાવી શકાશે નહિ. વર્ષાકાળ નજીક આવતાં તેમણે જે સ્થળે જીવજીવી નાખી તે સ્થળે માટીનો કિલ્લો બંધાવી નગર વસાવ્યું; જેમાં ઉદાયન સાથે દશ રાજાઓ પણ રોકાયા. એ દશ રાજાઓ ઉપરથી એ નગરનું નામ દશપુર પડ્યું, જે હાલ મંદસોર નામે ઓળખાય છે. પછી તેા ઉદાયને પશુપંથના સંવત્સરી સમાપનાના દિવસે જૈન ધર્માવલંબી પ્રદોતને સમા આપી.

ઉદાયનના ગયા પછી પ્રદોતે એ જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના પૂજન-અર્ચન માટે દાનપત્રથી દશપુર ગામ સમર્પણ કર્યું અને પછીથી વિદિશા આવીને તેણે બાર હજાર ગામનું દાનપત્ર પણ લખી આપ્યું. પ્રદોત અને દેવાનંદાએ એ મૂર્તિનું પૂજન કરવા માટે વિદિશાના શ્રીમંત વણિક ભાયલસ્વામીને એ પ્રતિમા આપી અને એ ભાયલસ્વામીના નામ ઉપરથી પ્રદોતે ભાયલસ્વામીપુર વસાવી આપ્યું.^૧

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમય સુધી આ પ્રતિમા વિદિશામાં જ હતી. અને તેની રચનાના કાલવામાં આવતી હતી. વિદિશામાં સંપ્રતિએ મહેલ બંધાવેલો હતો, જ્યાંથી તેણે આર્યસુહસ્તિસૂરિનાં દર્શન કર્યા પછી તેને જાતિસ્મરણ થયું હતું.^૨

'આવશ્યક નિર્ણય'માં ઉલ્લેખ છે કે, આર્ય મહાગિરિ, આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને શ્રેષ્ઠી વસુભૂતિ પાટલીપુત્રથી મહાકિશ્ક-વિદિશા, ઉજ્જૈની અને એલકચ્છમાં રહેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાના વંદનાર્થે આવ્યા હતા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વિદિશાની જેમ ઉજ્જૈનીમાં અને એલકચ્છ-દશાર્ણપુર-એરછમાં પણ જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાઓ હતી.

'બૃહત્કદપચૂર્ણિ'માં^૩ 'બૃહત્કદપસૂત્ર ભાષ્ય'ની ટીકામાં^૪ અને 'વસુદેવહિંડી'માં^૫ ઉલ્લેખ છે કે ઉજ્જૈનીમાં જીવંતસ્વામીની મૂર્તિના વંદન નિમિત્તે આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને આર્યા સુવ્રતા નામનાં ગણિની આવ્યાં હતાં.

૧. "પ્રયોતોડપિ વીતમયપતિમાર્થે વિદ્યુદધીઃ । શાસનેન દશપુર વસ્તાડવન્તિપુરીમગાત્ ॥૬૦૪॥

બન્ધુવિદિશા ગત્વા ભાયલસ્વામિનામકમ્ । દેશકીયં પુરં ચક્રે નામ્વથા ધરણોદિતમ્ ॥૬૦૫॥

વિદ્યુન્માલીકૃતાયં તુ પ્રતિમાયં મહીપતિઃ । પ્રદશો દ્વારશ્યામસહસ્રાન્ શાસનેન ચ ॥૬૦૬॥ "

૨. "અળગા બાયરિયા ક્તીવિશં ચિચ્ચહિમ વરિયા ગતા । તથા રહુણુજાતે રણ્ણો ધરં રહોવરિ અવતિ । સર્પતરણા બોલોયગગણ બજ-કુલ્લથી વિહોઃ । અતીક્કરણં જાત ॥"—'નિશીથચૂર્ણિ'

૩. "ક્તો ચ બજાકુલ્લથી ક્કરજેષિ ચિચ્ચહિમિ વંદઓ બાગઓ ॥—'બૃહત્કદપચૂર્ણિ'

૪. "જીવસ્વામિપ્રતિમાવંદનાર્થમુજ્જૈનમાર્થસુહસ્તિન બાગમનમ્ ॥"—'બૃહત્કદપસૂત્ર-ભાષ્ય'માં-૩૨૭૭ ઉપરની ટીકા, પ્રસ્તુત : ૩, પૃ. ૬૧૭-૧૮.

૫. "તતો જા બાસાસિયા વીસ્યા તેણ સત્થેણ સ્સં ડગ્ગેષિ બ્બહ્ ॥ તેણ વ સત્થેણ સ્સં મહુસિસસાનિપરિવાર ધિણવચ્ચસારવરક્કયા કુલ્લયા કામ ગમિવો જીવસામિવંદિયા ॥"—'વસુદેવહિંડી, ભા. ૧, પૃ. ૬૧.

આજે આ ત્રણે સ્થાનોમાંથી કયાંઈ જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ નથી, જેથી જીવંતસ્વામીની મૂર્તિરચના વિશે ખ્યાલ આવી શકે, પરંતુ હાલમાં જ વડોદરા પાસેના અઠોઠા ગ્રામથી એક જીવંતસ્વામીના ઉલ્લેખવાળી પ્રતિમા મળી આવી છે, જે ઈ. સ. ના ૫૫૦ માં ભરાઈ હોવાનું અનુમાન કરતાં શ્રીઉમાકાંત શાહે ‘જીવંતસ્વામી’ના ઇતિહાસ અને રચના વિશે અવેષણા પૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આપણી સામે રહેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો આ નમૂનો ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની રચના વિશે શાસ્ત્રીય પરંપરાને ખ્યાલ આપે છે કે, જીવંતસ્વામીની મૂર્તિઓ રાજકુમારને યોગ્ય અલંકારથી સુશોભિત બનાવવામાં આવતી, વિદ્યુન્માલીએ બનાવેલી મૂર્તિ અલંકાર સહિત હોવાનો પુરાવો શ્રીહિમચંદ્રસૂરિ (‘ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત’ પર્વ : ૧૦, પૃ. ૧૪૬) આ પ્રકારે આપે છે:—

“વિદ્યુન્માલ્યપિ તસ્યાજ્ઞાસુરરીકૃત્ય સત્વરઃ । ક્ષત્રિયકુંડપ્રામેડસ્માનપર્યત્ પ્રતિમાસ્થિતાન્ ॥૩૮૯॥

ગત્વા મહાહિમવતિ, ક્ષિવા ગોશીર્ષેચન્દ્રમ્ । અસ્મન્મૂર્તિ તથાદૃષ્ટાં, સાલક્ષારાં ચકાર સઃ ॥૩૯૦॥

શ્રીઉમાકાંત શાહે પોતાની હકીકતની શાસ્ત્રીય પરંપરા સિદ્ધ કરતાં ઉપર્યુક્ત વિદ્યુન્માલીકૃત જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૧ ની આસપાસ બની હોવાનું અનુમાન તારખ્યું છે.

આ રીતે પુરાતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ પુરાવાનું શાસ્ત્રીય સમર્થન મેળવતી આ પરંપરાને જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દશમાં બનેલી જીવંતસ્વામી પ્રતિમાનો ઇતિહાસ જોનાના મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિશાસ્ત્ર રચનામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવે છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

આજે અહીં ૧૦૫ જૈન સ્તેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને શ્રીમુનિમુવતસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર વિદ્યમાન છે. આ મંદિર અહીંના શ્રીસથે સં. ૧૮૮૬ લગભગમાં બંધાવેલું છે. તેમાં ૪ પાષાણની અને ૫ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે.

ઉદ્યોગમરિ :

વિદિશા (બેલસા)થી ૪ માઈલ દૂર ઉદયગિરિ નામે પહાડી છે. તેમાં ૨૦ શુક્રાઓ બનેલી છે. તે પૈકી ખડેલી અને છેલ્લી શુક્રાઓ તો આજે પણ જૈન શુક્રાઓ તરીકે ઓળખાય છે. વીસમી શુક્રામાં આર્ય ભદ્રશાખાના મુનિ શંકર-ભદ્રે ગુપ્ત સંવત્ ૧૦૬ માં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો શિલાલેખ આ પ્રકારે મળી આવે છે:—

“(૧) નમઃ સિદ્ધેશ્વરઃ ॥

શ્રીસંયુતાનાં ગુણતોયધોનાં, ગુણાન્વયાનાં તૃપસત્તમાનાં । (૨) રાજ્યે કુલસ્યાધિવિવર્દમાને, ષડ્ભિયુતૈર્વર્ષરતેષ માસે ॥ સુકાર્તિકે બહુલદિનેષ પંચમે,(૩)ગુહામુલે સ્ફુટવિકટાંકટામિમાં । જિતદ્વિષો જિનવરપાર્શ્વસંજ્ઞિકાં, જિનાકૃતિ શમદમવાન(૪)ચીકરત્ ॥ આચાર્યભદ્રાન્વયમૂષણસ્ય, શિષ્યો હાસાવાર્ચકુલોદ્ભવસ્ય । આચાર્યમો(૫)શર્મ્મમુનેસ્સુતોસ્તુ, ષઘાવતાસપતેર્ષટસ્ય ॥ પૌરંજેયસ્ય રિપુઘ્નમાનિનસ્સસંધિલ(૬)સ્યેત્યભિવિશ્રુતો મુત્રિ । સ્વસંજ્ઞયા શંકરનામશબ્દિતો, વિધાનયુક્તં વતિમાર્ગમાસ્થિતઃ ॥ (૭) સ ઉત્તરાણાં સદશે કુરુણાં, ઉદગદિશાદેશચરે પ્રસૂતઃ । (૮) ક્ષયાય કર્મારિગણસ્ય ધીમાન્, યદત્ર પુણ્યં તદપાસસર્ગ્જ ॥”

—ભદ્રાર્યશાખા અને ભદ્રાર્યકુલમાં આર્ય ગોશર્મ થયા; જે પદ્માવત અસ્વસેન્યના માલિક, મહાસુભટ, સુહૃદવીર, શત્રુને હંકાવનાર, ટેકિલા અને જનસમૂહમાં માન્ય હતા. તેમના પુત્ર તેમજ શિષ્ય મુનિ શંકરે આ શુક્રામાં ગુપ્ત-સંવત્ ૧૦૬ માં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી.

સ્થાવર્તગિરિ : કુંજસ્થાવર્તગિરિ :

વિદિશા (બેલસા)ની પાસે સ્થાવર્ત અને કુંજસ્થાવર્ત નામના એ પર્વતો એક બીજાને નજીક છે. જોનાના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલા સ્થાવર્તગિરિ ઉપર આર્ય વજ્રસ્વામી ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા અને કુંજસ્થા-

૮. “જૈન સ્તંભ પ્રકાશ” પર્વ : ૧૭, અંક : ૫-૬.

૯. ફોટો—‘ગુપ્ત અભિલેખ’ પૃ. ૨૫૦.

પર્વત પર્વત ઉપર વસવાટીનું નિર્માણ વિ. સં. ૧૧૪ માં થયું, જોથી એ પર્વત પણ તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. 'મહાભારતમાં'માં રક્ષાવર્ત અને 'સામાવલ્ય'માં કુંજવાવર્તનિર્મિતો ઉલ્લેખ છે.

૧૮૧. અમીઝરા

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૭)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૦ માઈલ દૂર જ્વાલિયર રાજ્યના જિલ્લાનું અમીઝરા નામે કસ્બાતી શહેર છે. અગાઉ અહીં રાઠોડોનું રાજ્ય હતું ત્યારે એ કુંદનપુર નામે જોળખાતું રાજધાનીનું નગર હતું. રાઠોડોના સમયનો કિલ્લો આજે ખંડિયેર હાલ-તમાં વિદ્યમાન છે. જ્યારે અંગ્રેજોએ અહીં છાવણી નાખી ત્યારે અહીંના રાઠોડ રાજાએ તેને બાળી નાખી આથી અંગ્રેજોએ એ રાજાના આખાથે કુટુંબને મારી નાખ્યું અને કુંદનપુરને બેહાલ બનાવી મૂક્યું. એ પછી આ શહેર શિવિયા નરેશના કબજામાં આવતાં ફરીથી આબાદ થયું અને તેનું મૂળ નામ અમીઝરા કાયમ રાખવામાં આવ્યું. આ નામ અહીંના જૈન મંદિરમાં રહેલી અમીઝરા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવેલું છે.

આજે અહીં ૧૨ જૈન પ્રવેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાધ્યક્ષ અને ૧ જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. શહેરની મધ્યમાં આવેલા આ શિખરબધી મંદિરમાં મૂળનાથક અમીઝરા પાર્શ્વનાથની પ્રવેતવર્ણી ૩ હાથની ભેંચી પ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“સંવત્ ૧૫૪૮ માષકૃષ્ણે તૃતીયાતિથી ઔમવાસરે શ્રીપાર્શ્વનાથચિંત્રં પ્રતિષ્ઠિતં પ્રતિષ્ઠાકર્તા શ્રીવિજયસોમસૂરિભિઃ(રિઃ) શ્રીકુંવન-પુરનગરે શ્રીરત્નુ ॥”

આ મંદિરમાં એક ભોંયડું છે તે ૩૬ હાથ ચોરસ પ્રમાણનું છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે આ સ્થળ તીર્થરૂપ ગણાય છે.

૧૮૨. ભોપાવર

(કોઠા નંબર : ૩૩૨૮)

મેલનગર સ્ટેશનથી વાહનમાર્ગે ૪૦ માઈલ દૂર રાજગઢ છે અને ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ૫ માઈલ દૂર ભોપા-વર નામનું જૈન તીર્થધામ મધ્યભારતમાં આવેલું છે મહી નદીના કાંઠા ઉપર જ આ ગામ વસ્યું છે. આ ભોપાવરને કેટલાક પ્રાચીન કાળનું 'ભોજકટ નગર' માને છે પણ એ સાચું નથી. મુનિરાજ શ્રીજંબૂવિજયજી પોતાના 'ભોજકટ' શીર્ષક લેખમાં 'ભોજકટ'નું સ્થાન નિશ્ચિત કરતાં આ પ્રમાણે જણાવે છે:—“એટલું નક્કી જ છે કે ભોજકટ વિદર્ભનું પાટનગર હોવાથી વિદર્ભ દેશ કે જે અત્યારે વરાડના નામથી જોળખાય છે તેમાં જ ભોજકટનું સ્થાન હોવું જોઈએ.... માળખામાં રાજગઢની દક્ષિણે પાંચ માઈલ દૂર આવેલા 'ભોપાવર' તીર્થને કિંવા કચ્છમાં આવેલા બુજ પ્રદેશને ભોજ-કટ માનવામાં આવે તેના કશો અર્થ નથી કેમકે તે વિદર્ભની બહાર છે ... વરાડમાં ઉમરાવતીથી પશ્ચિમે આઠ માઈલ દૂર ભાતકુલી નામે (લગભગ ૨૦/૪૦ પૂર્વ રેખાંશ ઉપર) એક પ્રાચીન ગ્રામ છે. અહીં પ્રાચીન કિલ્લો પણ છે. વરાડના લોકો આ ગામને જ 'ભોજકટ' માને છે. અહીં રુકિમનું એક મંદિર પણ છે. તેથી પણ આ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. વળી, કુંડિનપુરથી* પણ આ ગામ લગભગ ૩૭ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી. એટલે રુકિમ કૃષ્ણ સાથે લડવા માટે કુંડિનપુરથી

૧. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૧૦.

૨. એજન : વર્ષ : ૧૫ : અંક : ૬-૭-૮.

નીકળીને આટલે દૂર આવ્યો હોય અને પછી પસંજ્ય થવાને લીધે પોતાને જામ કુડિનપુર પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ સોજકટ નગર વસાવીને રહ્યો હોય એ સર્વથા યનવાજોગ છે.” આના પુરાવામાં તેમણે એક તામ્રપત્રનો ઉતારો પણ આપ્યો છે.

આ હકીકતથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે સોપાવર એ પ્રાચીન સોજકટ નથી, અજંબતા, સોપાવર પ્રાચીન સ્થળ હોય એમાં સંદેહ નથી, કેમકે ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં અવશેષો અહીંથી મળી આવે છે અને તેથી આ સ્થળનો નિર્ણય કરવો સંશોધનનો દૃષ્ટિએ જરૂરી બને છે.

સોપાવરમાં આજે તો જૈનોનાં એકે ઘર નથી પણ લગભગ ૭૫ વર્ષ પહેલાં અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હોવાનું કહેવાય છે. અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા અને ૧ જૈન મંદિર છે.

અહીં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરખંધી વિશાળ કેટયુક્ત મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ૧૨ ફીટ જિંચી, ભવ્ય અને તેજસ્વી છે. બંને હાથ નીચે દેવીઓની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયકની બંને બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીચંદ્રપ્રભની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે, જ્યારે બહારના ભાગમાં શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા હાલમાં જ કરવામાં આવી છે. ઉપરના ભાગમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. ઉપરાંત, શ્રીગૌતમસ્વામી શ્રીજંબુસ્વામી અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિઓ પણ તેમાં વિદ્યમાન છે.

સભામંડપ અને શિખરમાં કાચનું કામ હમણાં જ કરવામાં આવ્યું છે તેથી આખું મંદિર મનોહર લાગે છે.

દેરાસરની નીચેના ભાગમાં પ્રાચીનકાળનું જૈન મંદિર ઇટાચેલું હોય એમ એના દેખાતા શિખરભાગ ઉપરથી માલમ પડે છે. આ ઉપરથી પણ આ તીર્થ પ્રાચીન હોવાની ખાતરી થાય છે. વિદ્વાનોએ આ વિશે શોધ કરવાની જરૂર છે.

માગશર વદિ ૧૦ ના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. એમાં આવતા હરેક વર્ણના લોકો આ મંદિરની મૂર્તિને ‘અમણદેવ’ ને નામે ઓળખે છે અને ભક્તિભાવથી નૈવેદ્ય ચડાવે છે.

૧૮૩. માંડવગઢ

(કોઠા નંબર : ૩૩૪૨)

મહુ સ્ટેશનથી ૫૫ માઈલ દૂર માંડવગઢ નામે તીર્થસ્થળ છે. પ્રકૃતિને પરમપ્રિય માલવાનો અતિપ્રાચીન અને હૃદય હૃદ માંડવગઢ કોણે બંધાવ્યો એ વિશેની જુની જુની કંતકથાઓ પ્રચલિત છે. મંડુ નામના હુદારને પારસમણિ મળ્યો અને તે દ્વારા તેણે લોહામાંથી સોનું બનાવવા માંડ્યું ત્યારે તેના રક્ષણ માટે આ કિલ્લો બંધાવ્યો. વસ્તુતઃ માળવાના કોઈ સમર્થ રાજાએ પરદેશીઓનાં આક્રમણ ખાળવા આ સ્થળે મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો હશે. આ કિલ્લાનો આકાર માંડવાની માફક હોવાથી તેનું નામ માંડવગઢ પડ્યું હોય એ યનવાજોગ છે. આ કિલ્લો ભારતવર્ષમાં અજોડ, ભવ્ય અને અજેય દુર્ગ તરીકે નામાંકિત છે. ફિરસ્તા કહે છે—“અચાવ ગણતરીએ તો માંડવગઢ જગતભરમાં વધુમાં વધુ અજાયબ કિલ્લો છે.” એ કિલ્લાને કશા સિદ્ધદાર ને ચાર ગુપ્તદાર હતાં. કિલ્લામાં જળાશયો, ખેતરો, મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, મહેલો, રમણીય ઈમારતો અને બગીચા હતા, દરિયાની સપાટીથી એક હજાર હાથ જિંચે આવેલો ને ૪૪ માઈલના વિસ્તારને પોતામાં સમાવી દે એવા સુંદર સ્થળનું આકર્ષણ કોને ન હોય! એથી જ પ્રતીકાર, પરમાર, સોલંકી, સુરિભો અને મરાઠાઓએ તેના ઉપર અધિકાર કર્યો હતો.

નવમી શતાબ્દીથી પહેલાં તેના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો નથી તોપણ કનોજના પ્રતીકારીના સમયમાં તેનું ભાગ્ય ખીલી ઊઠ્યું હોય એમ જણાય છે.

ધારના વિદ્યાપ્રેમી રાજા સોજરાએ (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૫) માંડવમાં એક સંસ્કૃત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. તેરમી શતાબ્દીમાં માંડવગઢ એના ઉચ્ચત એશ્વર્યની વરમ સીમા પર હતું. એ સમયે અહીં આત લાખની વસ્તી હતી.

ઈ. સ. ની તેરમી સદીના મધ્યભાગમાં ન્યારે જયવર્માદેવ અથવા જયસિંહ (તૃતીય) રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે તેનો મંત્રી પૃથ્વીધર (પ્રથમ) શાવક બાહ્યેશ સેનાપતિ, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને ચારિત્રસંપન્ન પુરુષવર હતો. તેણે રાજ્યને ઉત્તમ બનાવવામાં અબ્રહ્મી ભાગ લખ્યો હતો. તેની ધાકથી કોઈ દુરમન માંડવગઢનું નામ લઈ શકતો નહોતો. એ જેવો રાજનીતિજ્ઞ હતો તેવો જ ધર્મશીલ હતો. એના સમયમાં માંડવગઢમાં ૩૦૦ જિનમંદિરો હતાં. એ પ્રત્યેક મંદિર ઉપર પેથડશાહી સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા, તેમજ અઢાર લાખ રૂપિયા ખર્ચીને ‘શત્રુજયાવતાર’ નામે ૭૨ જિનાલયવાળું ભવ્ય નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેણે ભવ્ય સંઘે કાઢ્યા તેમાં પણ અઢળક સંપત્તિ વાપરી હતી. ૭૨ હજારનું દ્રવ્ય વાપરી આખા નગરને શણગારી મહોત્સવપૂર્વક ધીરધર્મધોષસૂરિનો માંડવગઢમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરી ઝોંકારપુર, તારાપુર, કર્ભાવતી (હલોઈ), ધારાનચરી, નાગપુર (નાગોર), વડોદરા, કરેડા, ચંદ્રાવતી, ચિતોડ, ચાંપ, ઈન્દ્રપુર (ઈંદોર), વામનસ્થલી (વથલી), જયપુર, ઉત્તરજૈન, બલધર, (બલોર), પ્રતિષ્ઠાનપુર (પેઠણ), વર્ધમાનનગર (વઢવાણ), હસ્તિનાપુર, જુહાપુર (જૂનાગઢ), જવહરપુર (ધોળકા) દેવગિરિ (કોલતાબાદ) વગેરે ૮૪ ગામોમાં તેણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. સાત સરસ્વતીભંડારો પણ સ્થાપન કરાવ્યા હતા. તેનું વસ્ત્ર માથે બોઢવાથી રાણીઓના રાગો પણ તેના પ્રભાવે કેટલેક પ્રસંગે નાખૂંદ થયા હતા, એવી સાત્ત્વિક વૃત્તિનું તેજ એનામાં હતું.

પૃથ્વીધર પછી માંડવગઢના મંત્રીપદે તેનો પુત્ર ઝાંઝણ આવ્યો. એ પણ પિતા જેવો જ પરાક્રમમાં અજોડ હતો. કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હોવા ઉપરાંત ધર્મવીર હતો. સં. ૧૩૪૬માં કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે તેણે શત્રુજયનો ભવ્ય સંઘ કાઢ્યો હતો. કરેડામાં સાત માળનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઝાંઝણના છ પુત્રો—ચાહડ, બાહડ, દેહડ, પદ્મસિંહ, આદ્યરાજ અને પહુ રાજ્યમાં મંત્રીપદે અને ઊંચા અધિકારપદે હતા. તેમણે સ્થાપત્ય અને સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. એકંદરે ઝાંઝણના વંશજોએ સં. ૧૪૯૨ સુધી એટલે હોશંગ બાદશાહના સમય સુધી અધિકારો ભોગવ્યા હતા.

હરખ્શન સં. ૧૩૦૫માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ આ ગઢ પર અધિકાર કર્યો અને તે પછી હોશંગ બાદશાહ અને તેના સાળા મહમ્મુદ ખિલજી (સં. ૧૪૯૨-૧૫૨૫) એ માંડવને સંસ્કૃતિ, શિલ્પકળા, વૈભવ અને શક્તિનું સુંદર કેંદ્ર બનાવી દીધું. તેમના દિવાન ચંદાશાહ નામે શ્રેષ્ઠી હતા. તેમણે રાજકીય ગૌરવ સાથે જૈનધર્મની મહત્તા પણ વધારી હતી. તેમણે ચાર લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ૭૨ જિનમંદિરો અને ૩૬ દીવાદાંડીઓ બંધાવી હતી.

તેમના જ સમયમાં મંડન નામના વિદ્વાન શ્રેષ્ઠી ઉપમંત્રી હતા. તેમણે ‘મંડન’ શબ્દાન્તવાળા લિખ્ત લિખ્ત વિષયના કેટલાયે ગ્રંથો લખેલા આજે ઉપલબ્ધ છે. જેવા કે-૧ સારસ્વત મંડન, ૨ કાવ્યમંડન, ૩ ચંપૂમંડન, ૪ કાદંબરીમંડન, ૫ ચંદ્રવિજય, ૬ અલંકારમંડન, ૭ શૃંગારમંડન, ૮ સંગીતમંડન, ૯ ઉપસર્ગમંડન. આ સિવાય ‘કવિકલ્પદ્રુમ સ્કંધ’ અને ‘પ્રાસાદમંડન’ ગ્રંથો પણ એમના રચેલા કહેવાય છે.

આ સમયમાં બોશવાલ શ્રેષ્ઠી સંશ્રામસિંહ સોની ખજાનચીના અધિકારપદે હતા. તેમણે મહમ્મુદ ખિલજીને રાણા કુંભા અને હસિણમાં નિઃશ્રમ સાથે થયેલા સંશ્રામમાં મદદ કરી યશઃકીર્તિ અપાવી હતી. રાણા કુંભા ઉપર મેળવેલા વિજયની ચાહગીરીમાં તેણે માંડવગઢમાં સાત માળનું ‘કીર્તિમંદિર’ બંધાવ્યું હતું. સંશ્રામસિંહ કેવળ રાજદ્વારી પુરુષ નહોતા, પરંતુ તેઓ નામાંકિત વિદ્વાન પણ હતા. તેમણે સં. ૧૫૦૨ માં ‘બુદ્ધિસાગર’ નામનો અતિઉપયોગી ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે આઠ હજાર સુવર્ણ મહોરોનો વ્યય કરી જુદા જુદા સ્થળે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા અને સુવર્ણક્ષિરે આગમો લખાવ્યાં હતાં, તેથી રાજાએ તેમનું રાજહરબારમાં સન્માન કર્યું હતું.

મહમ્મદ ખિલજી પછી તેનો પુત્ર ગયાસુદ્દીન બાદશાહ (સં. ૧૫૨૫-૧૫૫૬) માંડવગઢની બાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના દિવાનપદે શ્રેષ્ઠી જીવજી અને મેવરાજ નામના જૈન બોશવાળો હતા અને ઉપમંત્રી ગોપાલ નામે શાવક હતો. બોપાલ જામરો તિરંદાજ હોવા સાથે ધર્મવીર શ્રેષ્ઠી હતો. તેણે માંડવગઢથી તારાપુર જતાં રસ્તામાં સૂર્યકુંડ સં. ૧૫૪૨ ના માગશર સુદિ ૭ને રવિવારે બંધાવ્યો હતો તથા સં. ૧૫૫૧ના વૈશાખ સુદિ ૬ને શુક્રવારે તારાપુરમાં એક જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, તેમાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પધરાવી હતી. તે કુંડ અને મંદિર આજે પણ શિલાલેખ સાથે મોજુદ છે.^૧

એ સમયમાં શ્રેષ્ઠી જાવડાદે એક લાખ દ્રવ્ય ખરચીને શ્રીમુખતિસાધુસુરિના પ્રવેશમહોત્સવ કરાવ્યો હતો અને શ્રીઆદિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીરસ્વામી એ પાંચ પ્રભુનાં વિશાળ જિનાલયો માંડવગઢમાં બંધાવી ૧૧ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. તેમણે ૧૧ શેર સુવર્ણની અને ૨૨ શેર રૂપાની પ્રતિમા બરાબી હતી. ઉદારતા અને સંપત્તિના કારણે તેઓ 'શ્રીમાલભૂપાલ' અને 'લઘુશાલિભદ્ર'ના બિરુદોથી પંકાતા હતા. ગયાસુધીન બાદશાહ તેમને પોતાના લાઈ જેટલું માન આપતો હતો.

સં. ૧૫૬૮ ની એક હાથપોથીની પ્રચસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે-મેઘરાજ શ્રેષ્ઠીએ અહીં કિલ્લા ઉપર બિંચું મંદિર બંધાવી, તેમાં વિશાળ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^૨

એ પછી નાસિરુદીન ખિલજી (સં. ૧૫૫૬-૧૫૬૭) ના મંત્રી તરીકે પુંજરાજ અને સુંજરાજ નામના જૈન શ્રેષ્ઠીઓ હતા. એમના સમયમાં ગઢાશાહ અને લેંસાશાહ નામના વણિક શ્રેષ્ઠીઓએ ધોળકાના વેપારીઓ ઉપર એક પ્રસંગે એવી છાપ પાડી કે જેથી તેમને 'શાહ' પદ છોડી દેવાનું કબૂલવું પડ્યું. માંડવગઢમાં આજે પણ એ દાનવીરોની મહેલાતો બાકી છે. તેમની હવેલી આગળ ૧૪૦૦ સ્ફટિકનાં બિંબો લંડાર્યાની વાત આજે પણ સંભળાય છે.

સં. ૧૬૭૪ માં બાદશાહ જહાંગીર માંડવગઢ આવ્યો અને વિજયદેવસુરિની તપશ્ચર્યાથી મુગ્ધ બની જઈ તેમને 'જહાંગીરી મહાતપા'નું બિરુદ આપ્યું હતું.

આ સિવાય શેઠ જોડાશાહ અને બીજા અનેક શ્રેષ્ઠીઓએ રાજકીય અને સામાજિક કાર્યો કરી ભારે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

આ રીતે માંડવગઢ જ્યારે ઉત્તતિના શિખરે હતું ત્યારે ૩૦૦ જિનમંદિરો અને એક લાખ જૈનોનાં ઘરોની વસ્તી હતી, જેમાં સાત લાખ જૈનો વસતા હતા. એ બધામાં એવો સંપ હતો કે કોઈ નવો જૈન ત્યાં વસવા માટે આવતો ત્યારે તેને ઘર ફાટ સુવર્ણમહોર અને એક ઈંટ અપાતી જેથી એક જ દિવસમાં પોતાને રહેવાનું સુંદર મકાન અને લક્ષ્યાધિપતિ બની જતો. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે માંડવગઢમાં લક્ષ્યાધિપતિથી ઓછો સંપત્ત કોઈ જૈન વસતો નહોતો.

“માંડવગઢનો રાજિયો, નામે કેવ સુપાસ; ઋષભ કહે જિન સમરતાં, પહોંચે મનની આશ.”

કવીશ્વર ઋષભદાસનું આ પદ્ય માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વનાથના પ્રસિદ્ધ તીર્થ તરીકે ગવાયું છે, તે આજે તો માત્ર સ્મરણરૂપ બની રહ્યું છે. આજે એ મંદિર કે બિંબનો પત્તો નથી. માંડવગઢની એક શ્રીસુપાર્શ્વનાથની ધાતુમૂર્તિ ધુરહાનપુરના મંદિરમાં છે. તે સંભવ છે કે, આ પદ્યમાં સ્મરણ કરેલા સુપાર્શ્વનાથની હોય.

આજે માત્ર એક શાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મંદિર નીચા ઘાટનું અને રમણીય છે. ભમતીની રચના સુંદર છે. તેમાં ગોખલાના આકારની ફેરીઓ છે. તેમાંથી મૂર્તિઓ ઉત્થાપન કરી લીધેલી હોય એવાં ચિહ્નો જણાય છે. મંદિરમાં એક મોટું ભોંયરું છે પરંતુ તેમાં ઊતરવું મુશ્કેલ છે. ઊતરનારને ઉપદ્રવ થાય એમ કહેવાય છે. મંદિર પ્રાચીન હોવાથી ભૂંડો વગેરેમાં ફાટો પડી ગઈ છે. મૂળનાથકની પદ્માસનાસીન મૂર્તિ ધાતુની છે. તેની જિંઆઈ ૨૪” ઈંચ છે. માંડવગઢના વિધ્વંસ બાદ સં. ૧૮૫૨ સુધી આ મૂર્તિનો પત્તો નહોતો. આ મૂર્તિ એક ભીલને હાથ આવતાં ત્યાંના શાવકોએ તેની પાસેથી મેળવીને સં. ૧૮૬૬ માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તેના ઉપર સં. ૧૫૪૭ નો સંશ્રામ સોનીના વંશજોએ બરાઆનો લેખ છે, તે આ પ્રકારે છે—

“સં ૧૫૪૭ મહાસુદિ ૧૩ રવિ શ્રીમંદળસોનીજ્ઞાતોય શ્રેષ્ઠી અર્જુનસુત શ્રે ૦ ગોવલભાર્યા હર્ષુ.....સુત પારિષ માંદળભાર્યા શ્રવિકા છીછી સો.....માંદરાજભાર્યા દત્તા વિહવાદે દિ ૦ માકળતારે પુત્ર ૨ સો ૦ ટોદરમલ્લ સોની કૃણદાસ પુત્રી નાઈ હવાઈ પરિવારસ ॥”

ઉપર્યુક્ત મંદિરની સામે એક રસ્તો લાલ મહેલ તરફ જાય છે તે માર્ગે બે ફર્લાંગ પર રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક ખડિયૈર મકાન નજર પડે છે તે અસલ જૈન મંદિર હોવાનું સૂચવે છે. મૂળગભારી, સ્વપ્નામંડપ, શૂમટ અને

૨. “જૈન સત્ત્વ પ્રકાશ” વર્ષ ૧૯૦૧, અંક ૭ માં “પિસ્તાલીશ અગાચો બખતાર બે ભાઈઓની પ્રચસ્તિ” સીધક લેખ.

જમણી વગેરે મંદિર અવસ્થામાં છે. જોની આસપાસ વિશાળ ચોક છે. તેમાં મૂર્તિ નથી થરેલું મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનાં ચિહ્નો છે.

માંડવગઢથી એકાદ માઈલ દૂર મલિક મુગિસની એક મસ્જિદ છે. તેમાં થોડા ફરફાર સિવાય થાંભલા વગેરે બધાં નિશાનો જૈન મંદિરનાં જણાય છે. બીજાં બાળીમસ્જિદ વગેરે મકાનો પણ મુસ્લિમકાળમાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં હોય એવાં પ્રમાણો મળે છે.

તેરમા સૈકાથી લઈને સત્તરમા સૈકાની માંડવગઢના શ્રેષ્ઠીઓએ બરાવેલી મૂર્તિઓ માંડવગઢ અને બીજે સ્થાને આજે પણ મોજુદ છે.

અડતી પછી પડતીના અચલ નિથમનું બાન કરાવતું આ માંડવગઢ પોતાના ઉજ્જવળ યશોદેહિ છતિહાસના પૃષ્ઠોમાં અક્ષર બનેલું છે.

તારાપુર :

માંડવગઢથી ૨ માઈલ દૂર તારાપુર નામનો હરવાઓ છે. ત્યાંથી ૨૦-૩ ગાઉ દૂર તારાપુર નામે ગામ છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ વિષમ છે. સીધો પહાડ ઊતરીને ત્યાં જવાય છે. ત્યાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. અત્યારે એ મંદિરમાં મૂર્તિ નથી પણ મંદિર સાચુત ઊભું છે. તારાપુરના મંદિરની જૂનામાં જૂની પ્રતિમા આજે કુકસી પાસેના તાલનપુરના જિન-મંદિરમાં છે, તેના ઉપર સં. ૬૧૨ નો લેખ અને 'તાલનપુર' ના વર્ણનમાં નોંધ્યો છે.

મંદિરની બારશાખમાં તીર્થંકરની મંગળમૂર્તિ અને કળશ-કુંભ વગેરે ચિહ્નો મોજુદ છે. મૂળગભારાને ત્રણ દ્વાર છે. તેમાં દાહ પાષાણની વેદી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ બે ગોખો તોરણોથી અલંકૃત છે. રંગમંડપ ૧૮x૧૮ ફીટનો સમચોરસ છે. શુંબજમાં દાહ પાષાણની બાર નૃત્યપૂતળીઓ શોભે છે. બીજી દેરણી પણ મનોહર છે. મંદિરના બહારના ભાગમાં એટલા છે. તેના ઉપરના ભાગમાં ગોખ છે, તેમાં પૂર્વ તરફના ગોખમાં સિદ્ધચક્ર, સમવસરણ આદિની રચના શ્યામ પાષાણમાં કરેલી છે. ગયાસુદીન બાદશાહના મંત્રી ગોપાલે આ મંદિર સં. ૧૫૫૧માં બંધાવ્યા સંબંધી લેખ મંદિરમાં હયાત છે.

૧૮૪. ધાર

(કોઠા નંબર : ૩૩૪૪-૩૩૪૫)

મહુ કોશનથી ૩૬ માઈલ દૂર ધાર નામે નગર છે. પ્રાચીન કાળની ધારા નગરી એ જ આજનું ધાર છે. આ નગરી ક્યાર વસી એ વિશે 'મળધર્મિતામણિ'માં ઉલ્લેખ છે કે-અગ્નિવેતાલ નામનો વ્યંતર દેવ કાશ્મીરની ઉત્તર-નીમાં આવ્યો અને ધારા નામની ગણિકાના મોહમાં દસાયો, એ સમયે ઉજ્જૈનીના રાજાએ ઠેઠની પાસેથી પુરાણકાલીન લંકાનું વર્ણન સાંભળી એવું ફરમાન બહાર પાડ્યું કે જે કોઈ લંકાનું હુબહુ ચિત્રપટ બનાવી આપે તેને મોંમાગ્યું' હંનામ આપવામાં આવશે. ધારા ગણિકાએ અગ્નિવેતાલની સહાયથી એ ચિત્રપટ બનાવી રાજાને બતાવ્યું ત્યારે રાજાએ પ્રસન્ન થઈ હસ્તિત વરદાન માગવા સૂચવ્યું. ધારાએ જણાવ્યું કે, 'મારા નામે નવી નગરી વસાવવામાં આવે.' આ ઉપરથી રાજાએ એ ગણિકાના નામ ઉપરથી તેના ચિત્રપટના આધારે ધારાનગરી વસાવી.

આ હકીકતમાં સત્યાંશ કેટલો છે એ બાણવું મુશ્કેલ છે. શ્રીનંદકિશોર દ્વિવેદીએ 'ધારરાજ્યકા ઇતિહાસ'માં જણાવ્યું છે કે, પંચાર વૈરિસિંહ બીજાએ સને ૬૧૪ થી ૬૪૧ની વચ્ચે શત્રુઓને તરવારની તીક્ષ્ણ ધારાથી મારી બગાડ્યા અને નવું નગર વસાવ્યું, જેનું નામ ધારાનગરી પાડવામાં આવ્યું.

ધારાનગરી પ્રાચીન છે અને પુંચાર રાજાએ વસાવેલી છે એમાં શંકા નથી. માલવાના પરાક્રમી અને સંસ્કાર-મિત્ર મુજ અને લોકજની અહીં રાજધાની હતી. ધનપાલ એવા પ્રખર પંડિતોથી આ રાજાઓની રાજસભા અનેક અજ્ઞાતી. એ જ ધનપાલે બનાવેલા શંભો આજે જૈન સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથોરૂપે પ્રશંસા પામ્યા છે. લોકજના સમયે

કેટલાક જૈનાઓ અહીં આવીને રહેતા. કેટલાક ગ્રંથોની રચના ઉપરથી પણ એ હકીકત ફલિત થાય છે. સૂરાચાર્ય, શાંતિસૂરિ આદિ વિદ્વાનોએ ધારાની રાજસભાને છૂટી હતી. સને ૧૩૧૦માં જયસિંહ યોધા સુધી પરભારોની અહીં આવી હતી અને તે પછી આ રાજ્ય મોગલ સત્તા નીચે આંબુ એમ ઇતિહાસથી જણાય છે. સને ૧૭૨૫માં મહમ્મદ તખલખે અહીંની એક નાની પહાડી ઉપર કિલ્લો બંધાવેલો છે.

મુસ્લિમ હકુમતમાં ધારાનાં કેટલાંયે પ્રાચીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોને ખાંડિત કરવામાં આવ્યાં કે મસ્જિદમાં ફેરવી દેવામાં આવ્યાં. ભોજરાજે બંધાવેલું સંસ્કૃત વિદ્યાલય, જેના પથ્થરોમાં અનેક ઉપયોગી ગ્રંથો ઉત્કીર્ણ કરવામાં આવ્યા હતા, તેને ઘસી નાખી આખાંયે વિદ્યાલયને મસ્જિદમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યું છે. આ મસ્જિદમાં આજે પણ બે સ્તંભો ઉપર રાજા ઉદયાદિત્યના સમયે સર્પાકારે વ્યાકરણ ગ્રંથને કોરી કાઢવામાં આવ્યો હતો તે સુરક્ષિત રહી ગયેલો છે.

અહીં સને ૧૪૦૫માં બંધાવેલી લાટ મસ્જિદ છે, તેમાં જૈન મંદિરોનાં ચિત્રો જોવાય છે. આ મસ્જિદમાં બે મંદિરોના પથ્થરો કામમાં લીધા હોય એમ જણાય છે. બીજી મસ્જિદોમાં પણ જૈન ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે.

એ પછી મુસ્લિમોના આતંકથી અને વેપાર આદિના ક્ષાસથી જૈનોની વસ્તી ઘટવા માંડી.

અત્યારે આ નગરમાં ૧૨૫ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. શહેરમાં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન છે.

૧. બનિયાવાડીમાં ૧ ઘર દેરાસર આવેલું છે, જે પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઆદિત્ય ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા ૨૫ હાથની જિંચી છે. તેના ઉપર સં. ૧૨૦૩નો લેખ છે; જેમાં શ્રીક્ષેમસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. બાહ્ય મંડપમાં બંને તરફના ગોખલાઓ પૈકી એકમાં શ્યામવર્ણી ૩૫ હાથની પ્રતિમા છે, બીજા બીજી તરફના ગોખલામાં સં. ૧૩૬૨માં પ્રતિષ્ઠિત ૩ હાથની મૂર્તિ છે. તેની સાથે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ૨ હાથની જિંચી ધાતુપ્રતિમા અને ધાતુમય ચોમુખ પ્રતિમા વિરાજમાન છે. બીજી એક આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૩૨૮ અને શ્રીશાંતિનાથની ધાતુપ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૭ના લેખો છે.

આ શિલાલેખોથી માની શકાય કે, ૧૬મા સૈકા સુધી અહીં જૈનોની વસ્તી સારી હતી.

૨. બીજી મંદિર સહર બજારમાં શિખરબંધી નવું બંધાવેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની આસપાસ રહેલી શ્રીપાર્શ્વનાથનો બંને પ્રતિમાઓ એકેક હાથ જિંચી છે, તેના ઉપર લેખ નથી પરંતુ ખૂબ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

૧૮૫. ધમનાર

(કોઠા નંબર : ૩૩૮૦)

મંદસોરથી ૩ માર્ગલ દૂર ધમનાર નામે ગામ છે. અહીં ૨૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા નથી. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર છે.

અહીં એક પહાડી છે, જેનો વ્યાસ ફોટેક કોશનો છે અને જિંચાર્ધ ૧૪૦ ફીટ છે. ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. ચારે બાજુ કુદરતી રીતે કોટ બનેલો છે. જો કે આજકાલ તેમાં ભાવાઓ રહે છે. નાનાં મોટાં મંદિરોમાં ચતુર્ભુજ, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે પરંતુ કોઈ કોઈ શુક્રાઓમાં તે જૈન તીર્થંકરોની કાયોત્સર્ગસ્થ અને પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. કેટલીક શુક્રાઓમાં બોદ્ધ મૂર્તિઓ પણ છે. ચંબલ નદી તરફની શુક્રા સ્પષ્ટ રીતે જૈન શુક્રા છે. તેના સ્તંભોમાં જૈન સ્થાપત્ય વિદ્યમાન છે. શુક્રામાં શ્રીકૃષ્ણદેવ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીર-સ્વામી ભગવાનની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિઓને લોકો પાંડવોની મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખે છે, વાસ્તવમાં આ મૂર્તિઓ ઉપસુંકત પાંચ તીર્થંકરોની છે. એક શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરની મૂર્તિ પણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧ ફીટ જિંચી છે.

બીજી એક ૧૦૦ ફીટ લાંબી અને ૮૦ ફીટ પહોળી જૈન ગુફા છે, જેને લોકો 'ભીમ બજાર' તરીકે ઓળખે છે. આ ગુફામાં શસ્ત્રબંધાર અને રાજલોક નામના ઓરડાઓ છે. રાજલોકમાં ભગવાન શ્રીઆદિનાથની ૨ પ્રતિમાઓ મોબુદ છે.

આ બધી ગુફાઓ ઇલોરા, કાર્લે સાલ્સેટ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગુફાઓ જેટલી મોટી નથી પરંતુ તેના કરતાં પ્રાચીન તો છે જ.^૧

૧૮૬. વર્ધ

(કોડા નંબર : ૩૪૧૪)

પીપલિયાથી ૩ માઈલ દૂર વર્ધ નામે ગામ છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે આ ગામ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ ધર્મશાળાઓ છે.

મૂળનાથક શ્રીવર્ધ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં બંધાયેલું હોવાનું મનાય છે. મૂળનાથકની મૂર્તિ ઉપર લેખ નથી પરંતુ તેમની પલાંઠી નીચે બંને બાજુએ વામની વિચિત્ર આકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે અને મૂર્તિની રચના પણ એના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે છે.

દર વર્ષે પોષ દશમીએ અહીં મેળો ભરાય છે.

૧૮૭ ઘસોઈ

(કોડા નંબર : ૩૪૪૫)

સુવાસરા સ્ટેશનથી ૭ માઈલ દૂર ઘસોઈ નામે ગામ છે. ગામમાં ૧૨૫ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે. મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આ મંદિર ધૂમટબંધી છે. તેમાં પાષાણની ૪ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

આ ગામમાં ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળા એક સુકાઈ ગયેલા તળાવમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો હાલમાં જ પ્રાપ્ત થયાં છે. એ વિષે અંગ્રેજી દૈનિક 'ભારત'ના તા. ૩૧-૭-૫૦ ના અંકમાં આ પ્રકારે હકીકત પ્રગટ થયેલી છે, તે અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે.

“ ભારતીય કળાભંડાર કેટલીયે સદીઓથી પ્રકૃતિના પરિવર્તનના પરિણામે જમીનમાં દટાયેલી પડ્યો છે અને નજર બહાર છે, તે મધ્યપ્રદેશના સુવાસરાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા ઘસોઈ ગામના (દટાયેલા) એ કળાકૅંદ્રને એ સ્થળના નિયામક (Director) શ્રીનાગેશ ચવલકરે પ્રકાશમાં મૂક્યું છે.

શ્રી ચવલકર, જેઓ પ્રસિદ્ધ કળાકાર અને મૂર્તિનિર્માપક છે, તેમણે હાલમાં જ આ ગામની મુલાકાત લઈને જણાવ્યું છે કે, અહીંના ૪ માઈલના ઘેરાવાવાળા સૂકા તળાવમાંથી શિલ્પકળાના હજારો ટુકડાઓ મળી આવ્યા છે. આ ટુકડાઓમાં સુંદર કારીગરીવાળા સ્તંભો, માનવઆકૃતિઓ અને ગર્દભના મસ્તકની આકૃતિવાળા સોનાના કેટલાક સિક્કાઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીચવલકર કહે છે કે, સરોવરની પાસે અર્ધ દટાયેલી સુંદર આકૃતિઓ અને કારીગરી ભરેલા પથ્થરો મળે છે. સારા અનુભવી પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું મંડળ અહીં આવીને જુઓ તો ઘણી સામગ્રી ઉપર પ્રકાશ પાડી શકાય એમ છે, આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની પ્રાચીન છે, જે એ સમયની સંસ્કૃતિનું સંતોષકારક સુંદર ચિત્ર રજૂ કરી શકે.

જૈન મંદિરોનાં અડિયેરો, અવશેષો અને સમાધિઓ આવે પણ ત્યાં નજર પડે છે, જે એ સમયના લોકોની સંસ્કૃતિ અને સૌંદર્ય ભાવનાનો પુરાવો રજૂ કરે છે.

તેઓ જિંદગી છે કે, આ યોધની માહિતી થોડા દિવસોમાં જ પુરાતત્ત્વખાતાને મોકલી આપીશ.^૧

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળે આ પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ જરાયે ઓછું નહોતું. આપણા ઇતિહાસકારોને ઉપેક્ષિત બનેલી જૈન સંસ્કૃતિનું આંતરરહસ્ય સમજાશે ત્યારે જ ભારતીય ઇતિહાસનું વાસ્તવિક ચર્ચ પ્રગટ થશે.

૧૮૮. આયડ [મેવાડ]

(કોડા નંબર : ૩૫૧૨-૩૫૧૬)

ઉદેપુર સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર આયડ નામે ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ આઘાટ અને આહડ હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આ ગામ કેટલું પ્રાચીન હશે એ બાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ આઘાટમાં રાજ કરતા અદ્ધ (અદ્ધલ) રાજનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે મેવાડની ખ્યાતોમાં પ્રસિદ્ધ પામેલા આહુ રાવલ હોવાનો સંભવ છે. તેમના સમયના સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦ ના શિલાલેખો મળ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મેવાડની મૂળ રાજધાની નાગદાથી ફેરવીને આઘાટમાં નવી રાજધાની સ્થાપી હશે. આથી આ નગર અગિયારમા સૈકાથી પ્રાચીન હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે.

આ અદ્ધુરાજની સભામાં રાજગચ્છીય શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ દિગંબરોને પરાજિત કર્યાનો ઉલ્લેખ આ રીતે મળી આવે છે:-

“ વાદં જિત્વાડ્લુકદ્માપસમાયાં તલપાટકે । આતૈકપદો યસ્તં શ્રીપ્રદ્યુમ્નં પૂર્વજં સ્તુવે ॥ ”

શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિ ‘પ્રભાવક્યરિત્ર’ ની પ્રચસ્તિમાં એ હકીકતનું સમર્થન કરતાં કહે છે—

“ અલ્લસમાયાં વિજિતે વિગમ્બે ॥ ”

અદ્ધુરાજની રાણી હરિયદેવી હૂણરાજની પુત્રી હતી. એ રાણીના નામે ‘હર્ષપુર’ નામે ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું;^૨ જેમાંથી જૈનોના પ્રસિદ્ધ ‘હર્ષપુરીયગચ્છ’ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ રાણીનો રેવતી દોષ સમર્થ જૈનાચાર્ય બલિ-લદ્રસૂરિરાજે દૂર કયો હતો. આ રીતે રાજા અને રાણી જૈનધર્મથી પ્રભાવિત થયાં હતાં, તેમના મંત્રીએ અહીં શ્રીમાર્ધનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એ વખતે ચિતોડમાં બિરાજતા સંડેરગચ્છીય શ્રીચણેશ્વર-સૂરિને બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમના હાથે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ સૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૨૬ માં થયો એટલે એ પૂર્વે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી હતી એટલું નિશ્ચિત છે.

લગભગ આ સમયમાં જ ચિતોડનો પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિસ્તંભ બાધવામાં આવ્યાનું જણાય છે.

અગિયારમી સદીમાં થયેલા પરમાર્હત કવીશ્વર ધનપાલે ‘સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ’ નામક અષ્ટાશ્વમાં રચેલા કાવ્યમાં આઘાટના જિનમંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

તેરમા સૈકામાં થયેલા રાજા જૈન સિંહના સમયમાં તેમનો જગત્સિંહ નામે મહામાત્ય હતો ત્યારે હેમચંદ નામના શ્રાવક જૈનોના સમગ્ર આગમ ગ્રંથોને અહીં તાડપત્ર પર લખાવ્યાં હતાં એ જ સમયે શ્રીજગન્ન્યાંદ્રસૂરિએ કરેલા ઉગ્ર તપને જોઈને રાજવીએ તેમને ‘તપા’ બિરૂદ આપ્યું હતું.^૩ ત્યારથી ‘તપાગચ્છ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે આજ સુધીયે તેના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. આ જગન્ન્યાંદ્રસૂરિએ રાજસભામાં કેટલાક દિગંબર વાદીઓને છૂટી લીધા ત્યારે એ સમયના રાજાએ તેમને ‘હીરલા’ બિરૂદથી નવાજ્યા હતા.

૧. “ જૈન સત્ત્વ પ્રકાશ ” વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૧. ટાઇટલ પેજ ૩

૨. ‘સમરાદિત્યસંક્ષેપ’ ની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવના સ્લોક :

૩. શ્રી. ઓઝાજી કૃત ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ જિલ્લા : ૨, પૃ. ૪૨૬-૨૭

૪. શ્રી. મુનિસુંદરસૂરિ કૃત : ‘ગુર્વાવલી’ સ્લોક :

આ રીતે જોઈએ તો તપ અને જ્ઞાનની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓએ અહીંની જનતા ઉપર ભારે અસર કરી હતી અને એ સમયથી આઘાટ જૈન પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. એ પછી જૈનાચાર્યો અહીં અવાગનવાર આવી ઉપદેશ આપતા અને ચતુર્માસ નિમિત્તે રહેતા હતા. એ સમયે અને પછીથી બંધાયેલાં પાંચ મંદિરો અહીં આજે પણ વિદ્યમાન છે.

(૧) બબ્બરમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકામાં બંધાયેલું જણાય છે, એમાં પાષાણની ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન જણાય છે. તેના વિશે વિગતવાર શોધ કરવાની જરૂર છે. (૨) ગામ બહાર આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ લગભગ ઉપયુક્ત મંદિરના સમયનું છે. તેમાં ત્રણ પાષાણની અને એક ધાતુની પ્રતિમા છે. એ સિવાય શ્રીજગત્સંદ્રસૂરિની એક આરસ પ્રતિમા પણ છે. (૩) ગામ બહાર બીજું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી ઉપયુક્ત મંદિર જેટલું જ પ્રાચીન છે. તેમાં પાષાણની ૧૨ મૂર્તિઓ છે. (૪) લેડલાલજીની વાડીમાં આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું ઘર દેરાસર સં. ૧૯૬૪માં બંધાયું છે. તેમાં ૨ આરસની અને ૨ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. ઉપરાંત આરસના ત્રેલો ૨ પટ્ટો પણ છે. (૫) ગામ બહાર શ્રીસંજેશ્વર પાર્શ્વનાથનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ બારમા સૈકા જેટલું પ્રાચીન છે. આ મંદિરમાં પાષાણની માત્ર એક પ્રતિમા છે.

૧૮૯. નાગદા

(કોઠા નંબર : ૩૫૧૯)

જેમણી સ્ટેશનથી ૬ માઈલ અને ઉદયપુરથી ઉત્તર દિશામાં ૧૪-૧૫ માઈલ દૂર એકલિંગજીની પહાડીમાં નાગદા તીર્થ આવેલું છે. એતું પ્રાચીન નામ નાગહ્રદ કે નાગદ્રહ હતું. હ્રદ કે દ્રહનો અર્થ તળાવ થાય છે તેથી આ નામના અહીંના કોઈ પ્રસિદ્ધ તળાવનું એ નામમાં સૂચન છે.

પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાય છે કે એક કાળે મેવાડની પાટનગરી તરીકે નાગહ્રદનું સૌભાગ્ય ઉજ્જવળ હતું. સેંકડો વર્ષો સુધી એની બહોજલાલી પુરજોશમાં હતી. લોજરાજે માંડવગઢમાં જે ‘ભારતીલવન’ નામનું વિશાળ વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું તેના પ્રધાન અધ્યાપક કર્ણાટકી આચાર્ય ભટ્ટ ગોવિંદ નામે હતા તેમને લોજરાજે આ ગામ બક્ષીસમાં આપ્યું હતું, એ હકીકત દર્શાવતું દાનપત્ર હાલમાં જ મળી આવ્યું છે. જૈનોના તીર્થ તરીકે એ પંકાયું હતું. ઇતિહાસથી જણાય છે કે, કિલ્લીના સુલતાન સમસુદ્દીન અલ્તમશે મેવાડ પર ચડાઈ કરી ત્યારે એણે લંચકર કાળનો દુર્ધર્મ આંચકો અનુભવ્યો. એ ધસાયું, દુર્ભાગ બન્યું અને આજે એક વેરાન ગામડામાં પલટાઈ ગયું છે. હલકી કોમનાં ચાર પાંચ મકાનો સિવાય બીજી વસ્તી નથી. માત્ર જૈનોએ એની તીર્થ તરીકેની નામના આજ સુધી બળવી રાખી છે.

આ તીર્થ કોણે વસાવ્યું એનો પત્તો મળતો નથી. શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ ‘નાગહ્રદ તીર્થસ્તોત્ર’માં સંપ્રતિરાજે અહીં મંદિર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે:—

“ન સંપ્રતિ તં વૃષ્ટિ સ્તવીતિ કઃ, સુસ્થાકૃતા યેન જગજ્ઞનાઃ સદા । શ્રીપાર્શ્વ ! ત્રિશ્વે હિતશર્મદાયક ! ત્વતીર્થકન્પદુમરોપણાદિહ ॥ ” ૧

—જગતનાં ઇચ્છિત સુખોને આપવાવાળા—હે પાર્શ્વનાથ પ્રભો ! આપના તીર્થરૂપી કદપવૃક્ષને રોપવાથી જેણે જગતનાં મનુષ્યોને હમેશાં સુખી કર્યાં છે, એવા સંપ્રતિ રાખની કોણ સ્તવના ન કરે ?

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર સંપ્રતિરાજે બંધાવ્યું હશે. વળી, એ જ આચાર્યે રચેલી ‘સુર્વાવલી’માં નોંધ્યું છે કે—

“ સ્વોમાળમૂલતકુલજસ્તસોડમૂલ, સમુદસૂરિઃ સ્વશં ગુરુર્થઃ । ચકાર નાગહ્રદપાર્શ્વતીર્થ, વિશામ્બુધિર્વિગ્વસનાન્ વિજિત્ય ॥ ” ૨

—પ્રેમાણ્ય રાખના કુળમાં થયેલા શ્રીસમુદ્રસૂરિએ દિગંબરીને છતીને નાગહ્રદ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ચોતાને સ્વાધીન કર્યું.

૧. “ સ્તોત્ર સંગ્રહ ” ભા. ૨, પૃ. ૧૫૮, પ્રકાશક શ્રીવશીવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

૨. “ સુર્વાવલી ” શ્લોક ૨૬, પૃ. ૪.

શ્રીસમુદ્રસૂરિના સત્તાસમય પટ્ટાવલીઓના આધારે પાંચમી શતાબ્દી મનાયો છે. અહીં આ તીર્થ એ પહેલાંનું ગણાય.

અહીંના વાઘેલા તળાવ^૩ પાસે ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના છૂર્ચ મંદિરમાં મૂર્તિના એક પખાસણ નીચે સં. ૧૧૬૨નો લેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

“સં. ૧૧૯૨ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૪ રવિ દેવશ્રીપાર્શ્વનાથઘ્રીસ્તલસંવશાચાર્યચંદ્રમાર્યા..... ॥”

બીજો લેખ સં. ૧૩૫૬ નો ત્યાંથી જ મળી આવ્યો છે તે આ પ્રકારે છે:—

“સં. ૧૩૫૬ વર્ષે શ્રાવણ વદિ ૧૩ જારેસા તેજસ્વતસંવપતિપાસદેવ સંઘસમસ્ત જેનસાહત શ્રીપારસનાથ ॥”

ઉપર્યુક્ત શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ શિલાલેખોવાળું મંદિર હશે એમ જણાય છે.

શ્રીશીલવિજયજી, અને શ્રીજિનતિલકસૂરિએ તીર્થમાળામાં^૪ નોંધેલા નમિનાથભગવાનના મંદિરનો તેમજ શ્રીસોમતિલકસૂરિએ બનાવેલા એક સ્તોત્રમાં ‘અહીં પેથડશાહે નમિનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૫ તેનો પણ આજે પત્તો નથી. આજે તો એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનાથકની પદ્માસનસ્થ રથામ પાષાણની સુંદર મૂર્તિ ૬ ફીટ ઊંચી છે. તેની નીચે મોટું પખાસન છે. આસપાસ પરિકર હોવાનું વર્ણન તેની નીચેના સં. ૧૪૬૪ ના લેખમાં છે, પણ આજે એ પરિકર અહીં નથી. એ લેખ આ પ્રકારે છે:—

“૧૪૯૪ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૧ ગુરુવાર મેદપાટદેશે દેવકુલપાટકપુરવરે નરશ્વરશ્રીમોહલપુત્રશ્રીકુંભકર્ણમૂપતિવિજયરાગ્યે શ્રીઠસંસે(શે) શ્રીનવલક્ષ્મણાપામંડન સાં લક્ષ્મીધરસુત સાં ભાષુ તત્પુત્રસાધુ શ્રીરામદેવ તદ્વાર્યા પ્રથમા મેલાદે દ્વિતીયા માલ્હણદે । મેલાદેકુક્ષિસંમૂત સહજપાલ । માલ્હણકુક્ષિસરાજહંમોપમજિનધર્મકર્પૂરવાતસયધાનુક સાં સારંગ । તદંગના હીમાદે લક્ષ્મણદેપ્રમુખપરિવારસહિતેન સાં સારંગેન(બ) નિજમુજોર્જિતલક્ષ્મીસફલીકરણાર્થ નિરુપમમદમુત્તેશ્રો મહત્ શ્રીશાંતિજિનચરિત્રં સપરિકરં કારિતં । પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવર્ધમાન-સ્વામ્યન્વયે શ્રીમત્સ્વરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપદે શ્રીજિનવર્ધનસૂરિ(સ્ત)પદે શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ(સ્ત)પદપૂર્વાચલચૂલિકાસહસ્ર(સ)કરાવતારૈઃ શ્રીમજિનસાગરસૂરિભિઃ ॥ સદા વંદંતે શ્રીમદ્ધર્મમૂર્તિરૂપાધ્યાયાઃ । વટિતં સૂત્રધાર મદનપુત્રધરણાચીક્રામ્યાં । આચંદાર્ક નંયાત્ ॥શ્રીઃ॥”

આનો ભાવ એ છે કે, સં. ૧૪૬૪ ના મહા સુદિ ૧૧ ને ગુરુવારે દેવકુલપાટક નગરમાં રાણા મોકલના પુત્ર કુંભ-કર્ણના રાજ્યમાં એશવાલ જાતિના નવલખા શાખામાં થયેલા શ્રેષ્ઠી સારંગે આ મૂર્તિ બરાવી અને શ્રીજિનસાગર-સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ શિલાલેખથી જણાય છે કે નાગદા નગર તૂટ્યું ત્યારે આ ગામ દેવકુલપાટકના એક પરા જેવા વિભાગરૂપે ગણાતું હતું. બીજું આ લેખમાં નિરુપમમદમુત્ત એવું આ મૂર્તિનું વિશેષણ જણાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ આજે પણ અદ્ભુતજાના નામે ઓળખાય છે. વળી, આ મૂર્તિ પરિકર સાથે બનાવવામાં આવી હતી; આટલી વિશિષ્ટ હકીકતો આમાંથી તરી આવે છે.

મંદિરના સભામંડપના થાંભલા ઉપર સં. ૧૮૭૮નો લેખ છે.

આ રીતે જોતાં સં. ૧૧૬૨ થી સં. ૧૮૭૮ સુધીના લેખો અહીંથી મળી આવે છે. તેથી અહીં સમયે સમયે છૂર્ચદારો થતા રહ્યા છે અને જોનારો વેશન જંગલમાં પણ આ તીર્થને બચાવી રાખ્યું છે. છેલ્લો ઉદાર પાટણવાળા શેઠ લલ્લુભાઈએ મેવાડનાં બીજાં મંદિરોની સાથે જ આ તીર્થને પણ કરાવ્યો છે.

આ મંદિરની પાસે જ જમણી બાજુએ બીજું એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર છૂર્ચ હાલતમાં પડ્યું છે. આ મંદિર કેસરિયાજી તીર્થની પદ્ધતિનું વિશાળ જોવાય છે. આજે તેમાં મૂર્તિ વગેરે નથી.

૩. કુંભકર્ણ રાણાના પિતા મોકલ રાણાના ભાઈ વાઘસિંહના નામે આ તળાવ બંધાવ્યું હોવાથી એ ‘વાઘેલા તળાવ’ કહેવાય છે.

૪. “નાગદાહિ નમી બીલાવિલાસ” —શીલવિજયજી; “નાગદાહિ પાસ તું નમી જીટિ” —શ્રીજિનતિલકસૂરિ

૫. “જાગદગે જાગિ” —સુદાસની, શ્લોક: ૧૬૬, પૃ. ૧૬.

આ સિવાય અહીં જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર અને નીચે જમીન ઉપર અનેક મંદિરો તુટીફૂટી અવસ્થામાં પડ્યા છે. જૈન અને હિંદુ શિલ્પના ઉત્તમ કૌટીના નકશીબર્ધા નમૂના અને કેટલાકમાં તો શિલાલેખો પણ જોવાય છે.

એકલિંગળ :

આ ગામથી ૦૧ માઈલ દૂર ‘એકલિંગળ’ નામે હિંદુઓનું તીર્થધામ છે. મેવાડના મહારાણાઓ આ તીર્થનું બહુમાન કરે છે. એમાં લિંગ નથી પરંતુ ચતુર્ભુજ મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. આવી મૂર્તિઓ જવલ્લે જ મળે છે. એની પ્રતિષ્ઠા રાયમલ રાણાએ કરાવી છે. એ વિશે સો સ્લોકવાળી પ્રશસ્તિ પણ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર છે. આ મંદિરની શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય જોતાં અસલ એ જૈન મંદિર હોય એમ જણાય છે. કેટલીક ટેકરીઓની ખારસાખ ઉપર તીર્થંકરોની મંગળમૂર્તિ વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન્ ગોરીશંકર ઓઝા લખે છે કે- ‘ગામમાં તૂટેલાં મંદિરો છે જે પહેલાંનાં જૈન મંદિરો હોય.’

આસપાસનાં તૂટેલાં મંદિરોની શોધખોળ કરવામાં આવે તો નાગઢા, એકલિંગળ, દેવકુલપાટક વગેરે ગામોના સ્થાનિક ઇતિહાસની શંખલા કમવાર મળી આવે.

૧૬૦. રાજનગર

(કોઠા નંબર : ૩૫૮૪-૩૫૮૫)

કાંકરોલી સ્ટેશનથી ૨૫ માઈલ દૂર રાજનગર નામે ગામ છે. મહારાણા રાજસિંહે આ ગામ પોતાના નામે વસાવી ‘રાજસાગર’ નામનું ૪ માઈલ લાંબુ અને ૨ માઈલ પહોળું વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું છે. આ તળાવની જળરજ્જ ત્યાળ બંધાવતાં રાજસિંહે એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ ગામમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ૧ મંદિર અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

આ રાજનગરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાની પહાડી છે. એ પહાડી ઉપર બીજું ચૌમુખજીનું વિશાળ જૈન મંદિર છે, જે ‘દયાળશાહના કિલ્લા’ના નામે ઓળખાય છે. દયાળશાહ નામના ઓશવાલ ગૃહસ્થે આ મંદિર બંધાવેલું છે, જેની પાછળ એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો એવી હકીકત નીચેના કવિત્તમાં આજ સુધી જળવાઈ રહી છે :-

“ નવચોડી નવ લાખડી, કોડ રૂપિયોરો કામ; રાણે બંધાયો રાજસિંહ, રાજનગર હે ગામ.
વોહી રાણા રાજસિંહ, વોહી સાહુ દયાળ; વણે બંધાયો દેહરો, વણે બંધાઈ પાળ. ”

આ મંદિર નવ માળનું ગગનચુંબી બંધાવ્યું હતું. એની ધમની છાયા ૧૨ માઈલ સુધી ઊડતી હતી; એમ કહેવાય છે. પાછળથી ઓરગજેએ આ કોઈ રાજશાહી કિલ્લો છે એમ ધારીને મંદિર તોડી નાખ્યું. આજે તો માત્ર એક માળ કાયમ રહ્યો છે ને બીજો માળ નવો બન્યો છે. તેમાં મૂળનાયક ચૌમુખી ઋષભદેવ ભગવાન બિરાજમાન છે. મેવાડની પંચતીર્થીમાં આ તીર્થની ગણના છે.

મંદિરમાં જે મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે તે બધી ઉપર એક બાતના લેખો છે, એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે- “ સં. ૧૭૩૨ના વૈશાખ સુદિ ૭ ને ગુરુવારે મહારાણા રાજસિંહના રાજ્યમાં સંઘવી દયાળદાસે ચતુર્ભુજપ્રાશ્નાદ બંધાવ્યો અને તેની વિશ્વગચ્છીય શ્રીવિનયસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ” આ લેખમાં દયાળશાહના પૂર્વજોની બે-ત્રણ પેઢીનો ઉલ્લેખ પણ છે.

દયાળશાહ કયાંના વતની હતા તે બણવામાં આવ્યું નથી. પણ શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ સંઘવી ગોત્રના સરૂપયા ઓશવાલ હતા. તેમના પૂર્વજો સીસોદિયા હતા, જેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. એ પછી તેઓ ઓશવાલ જૈન તરીકે ઓળખાયા.

તેઓના પુત્ર ગજૂ અને તેના પુત્ર રાજૂને આર પુત્રો હતા. એ પૈકી દયાળશાહ સૌથી નાના હતા. દયાળશાહે આવું અદ્ભુત મંદિર બંધાવ્યું એની પાછળ એક વિચિત્ર ઘટનાએ ભાગ ભજવ્યો છે, જેનો દ્રંકર્મ અહીં નિર્દેશ કર્યો ઉપજુએ ગણાય.

એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના પ્રસંગે મહારાણાને જીવતા બચાવી લેવાથી દયાળશાહ રાણાની આગળ તરી આવ્યા અને ધીરે ધીરે વીરતાભર્યાં કાર્યોથી વિશ્વાસુ મંત્રી તરીકે નિભાયા, મંત્રી તરીકેનો કારકીર્દિમાં પણ તેઓ તેજસ્વી નીવડ્યાં. ઓરંગઝેબે જે હિંદુ મંદિરો તોડી નાખ્યાં હતાં, તેનો બહોલો તેમણે મસ્જિદો તોડીને લીધા હતા અને માળવામાંનાં બાદશાહી રાણાની જગ્યાએ મહારાણાનાં થાણું સ્થાપી દીધાં હતાં. એ યુદ્ધની લૂંટમાંથી દયાળશાહ કેટલાંયે જીંટ ભરીને સોનું ને સંપત્તિ લઈ આવ્યા જે તેમણે મહારાણાને ભેટ ધરી હતી.

આવી ઝળકતી કીર્તિ મેળવનાર દયાળશાહ ઉપર મહારાણાની પ્રસન્નતા સોળે કળાએ ખીલી જીઠે એમાં નવાઈ નથી. વીર દયાળશાહની ધર્મભક્તિએ મહારાણા આગળ જે બોલ નાખ્યો તેના પરિણામે મહારાણાએ પહાડી ઉપર મંદિર બંધાવવાની પ્રસન્નતાપૂર્વક મંજૂરી આપી; જે પણ આ ઘટનાનું ઉજ્જવળ પ્રતીક બની રહ્યું છે.

સરોવરના કિનારા ઉપર અને દયાળશાહના મંદિરવાળી ટેકરી તેમજ રાજમહેલની ટેકરી વચ્ચે એક નવચોક્કી નામનું સ્થાન છે. આમાંની ત્રણ ચોકીઓ અને તોરણોમાંની કારીગરી દેલવાડાનાં સુંદર મંદિરોની કોરણીની માફ આપી રહી છે. આ ચોકીમાં મેવાડના મહારાણાઓનો પ્રશસ્તિરૂપે પચીસ સર્ગનું ‘રાજપ્રશસ્તિ’ નામે સંસ્કૃત કાવ્ય ઉત્કીર્ણ છે. આ કાવ્ય, શિલાઓ ઉપર મળી આવતા લેખોમાં સૌથી મોટો કાવ્યલેખ છે. આ પ્રશસ્તિમાં દયાળશાહની વીરતાનું વર્ણન પણ કરેલું છે.

તેરાપંથ મતની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આ જ રાજનગર છે. શ્રીભિક્ષમસ્વામીએ અહીંથી જ પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો હતો.

અહીંથી ૨૫ માઈલ દૂર આવેલા કાંકરોલી ગામમાં જૈન મંદિરનો મૂર્તિઓ થોડાં વર્ષો પહેલાં તોડી નાખી ગ્રૂમ કરી દેવામાં આવી હતી; જે માત્ર ધર્મવિદ્વેષનું પરિણામ હતું.

૧૯૧. ચિતોડ

(કોઠા નંબર : ૩૬૩૫-૩૬૪૨)

ભારતની મૌલિક સંસ્કારસંપત્તિ સમા ચિતોડગઢનું નામ અને એ ભૂમિનું પ્રત્યેક રજકણ ગમે તેવા માનવીમાં નવી તાજગી બક્ષે એવું છે. ખરેખર, શૌર્ય અને સ્વમાનના સંસ્કારોની દ્રઢતા આ વીરભૂમિના નામથી કયો નર અબળાયો હશે ? ‘કમ્મે સ્વરા સો ધમ્મે સ્વરા’ ની જૂની કહેવતને પણ ચરિતાર્થ કરતી આ ભૂમિએ જેમ શૌર્યમાં તેમ ભક્તિમાં પોતાની અજબ નામના નોંધાવી છે. એવી ભૂમિને ધર્મધોરી ઉદારચરિત્ર જૈનાચાર્યોએ પસંદ કરી પાઠવિહારથી પુનિત બનાવી છે અને દાનશૂર જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાની ખ્યાતિને ખાતર નહિ પણ પોતાના આત્મ-કલ્યાણની બધી બાવનાનું જે પ્રગટીકરણ કર્યું છે તે અહીં બંધાવેલાં મંદિરોદ્વારા આપોઆપ જાનવલ્લભાન બન્યું છે. એનો ઇતિહાસ રોમાંચ ખડાં કરી દે એવો છે. અહીંના રાજકીય સંબંધોમાં પણ જૈનધર્મની છાય અંકાયેલી એવાય છે, જૈનો સાથે રાણાઓનો મીઠો સંબંધ હતો, એની ઇતિહાસ ગવાહી આપે છે.

અહીંનો કિલ્લો મૌર્યવંશી રાજા ચિત્રાંગદે બનાવ્યો હતો તેથી તેને ચિત્રકૂટ કહેવામાં આવે છે. વિક્રમની આઠમી શતાબ્દીમાં મેવાડના શુદ્ધિલવંશી બાપા રાવલે રાજપૂતાના પર રાજ્ય કરનાર મૌર્યવંશના છેલ્લા રાજાની માનને મારીને આ કિલ્લો પોતાના અધિકારમાં લઈ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે પરમારો પાસેથી માલવાનું રાજ્ય હસ્તગત કર્યું ત્યારે આ કિલ્લો પણ તેના અધિકારમાં આવ્યો. એ અધિકાર કુમારપાલના સમયમાં પણ ચાલુ હતો. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ઉલ્લેખ છે કે-‘કૃતજ્ઞ ચક્રવર્તી રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ નામના કુંભારને સાતસો ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો પટ્ટો કરી આપ્યો હતો. તેના વંશજે કુંભાર હોવાથી યરમાતા હતા જે હજી સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’ આ કથન કુમારપાલનો કિલ્લો ઉપર અધિકાર હોવાનું પ્રમાણ આપે છે. કુમારપાલ સં. ૧૨૧૬માં પરમાર્કત બન્યો તે પહેલાંના એ શિલાલેખો અહીંથી મળી આવ્યા છે. એક લેખ સં. ૧૨૦૭ નો છે. તેમાં સપાઠલક્ષ (અજયેર રાજ્ય)ના રાજા

આનાક (આના, અર્ધોરાજ)ને છતીને કુમારપાલ ચિતોડની શોભા જેવા ચારુ આપ્યો ત્યારે ત્યાંના એક શિવમંદિરને એક ગામ ભેટ કર્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ બીજો લેખ ત્યાંથી જ મળ્યો છે, જે ઉદયપુરના વિકટોરિયા હોલ નામના સંગ્રહાલયમાં છે. તેની મધ્યનો ભાગ ઘસાઈ ગયો છે અને તેમાં સંવત આપેલો નથી પણ આ લેખથી નક્કી થાય છે કે આ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો અને ત્યાં તેનો સૂર્યો રહેતો હતો, એ પછી કુમારપાલના ભત્રીજા અભયપાલને હરાવી મેવાડના રાજા સામંતસિંહે સં. ૧૨૩૧ ની આસપાસ આ કિલ્લા ઉપર પાછું શુદ્ધિવંશીઓનું રાજ્ય કાયમ કર્યું, એ સમયથી આજ સુધી જો કે વચ્ચે કેટલાંક વર્ષ આ રાજ્ય મુસલમાનોને આધીન રહ્યું હતું છતાં શુદ્ધિવંશી સિસોદિયાના અધિકારમાં જ ચાલ્યું આવે છે.

ચિતોડ સાથે જૈન સમાજનો સંબંધ પુરાણો અને તાણાવાણાની જેમ ગૂંથાયેલો છે. આ સંબંધ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરથી પ્રાચીન સમય સુધી લંબાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય એકમતે વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી મનાય છે જ્યારે બીજા મતે પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દી હોવાનો વિદ્વાનોએ નિર્ણય કર્યો છે. તેઓ વિદ્યાની સિદ્ધિ અર્થે આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેમનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો આઠમી-નવમી શતાબ્દી બતાવે છે તેમનું નિવાસસ્થાન કેટલાક કાળ ચિતોડ હતું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ સમયે ચૈત્યવાસીઓ સામે એમણે ભારે ધુનરો કર્યો હતો. બારમી શતાબ્દી સુધી અહીં ચૈત્યવાસી આચાર્યોની પ્રબલતા હતી. રાજાઓ એમનું સન્માન કરતા અને સગવડો આપતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ એ સંબંધે પ્રબળ વિરોધ જાહેર્યો અને તેમના ઉપદેશથી બેઠો સાધારણે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું વિધિચૈત્ય સં. ૧૧૬૭ માં નિર્માણ કર્યું. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ ‘અષ્ટસત્તિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા’ આદિ ગ્રંથો ચિતોડના મંદિરમાં ઉત્કીર્ણ કરાવ્યા હતા. શ્રીજિનવલ્લભસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર શ્રીજિનહત્તસૂરિનો (સં. ૧૧૬૬) પદમહોત્સવ અહીં થયો હતો. સં. ૧૩૫૩ ના ફાગણ વદિ ૫ ના રોજ મહારાજા સમરસિંહના રામરાજ્યમાં ચિતોડના ચોરાસી મહોલ્લામાં જલયાત્રાપૂર્વક સ્થાનીય ૧૧ જૈન મંદિરોનાં છત્ર અને શ્રીમુનિસુવતસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીઅન્જિતનાથ અને શ્રીવાલ્મીકીસ્વામીની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરી હતી. સં. ૧૩૩૫ ના ફાગણ સુદિ ૫ ના રોજ સકલ રાજ્ય પુરાને ધારણ કરનારા સુવરાજ અમરસિંહના સાંનિધ્યથી શ્રીઆદિનાથ મંદિર પર ધ્વજરોપણ થયું હતું; એવી હકીકત ‘ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી’ નોંધે છે.

શ્રીઓઝાજી કહે છે કે, “મહારાણા તેજસિંહની પટરાણી જયતલ્લહેવી, જે સમરસિંહની માતા હતી, તેણે (વિ. સં. ૧૩૨૨ માં) ચિતોડ પર સ્થાપિત પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.”^૨

૫. શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમે સં. ૧૫૨૪ માં રચેલા ‘સોમસોભાગ્યકાવ્ય’ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈંદરનિવાસી વચ્છરાજનો બીજો પુત્ર બેઠો વીસલ જે દેવકુલપાટક (દેલવાડા)માં રહેતો હતો અને શ્રીલાખા રાણાથી સંમાન્ય હતો, તેણે પંદરમા સૈકામાં ઉત્તર શિખરથી સુરોચિત શ્રીભૈયાસનાથ પ્રાસાદ ચિત્રકૂટ ગઢ પર બંધાવ્યો હતો.^૩ વળી, બેઠો શુભરાજના પુત્ર બાલે પંદરમા સૈકામાં કીર્તિસ્તંભની પાસે જ ચારે તરફ દેવકુલિકાઓથી યુક્ત વિશાલ જિનચૈત્ય બંધાવી શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે ત્રણ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.^૪ આ સિવાય મહારાણા મોકલના સમયમાં તેમના મુખ્ય મંત્રી સરણપાલજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી ઘણાં જિનમંદિરો કરાવ્યાં હતાં. માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારે જે ૮૪ જિનમંદિરો ઠેર ઠેર બંધાવ્યાં તેમાંનું એક ચિત્રકૂટમાં પણ બંધાવ્યું હતું.

શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ અહીં પ્રાણલોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો અને શ્રીજિનભદ્રસૂરિએ ચિતોડ આદિ સ્થળોએ જિન મંદિરો આદિ બંધાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. સં. ૧૫૦૫ માં કુંભા રાણાના ભંડારી શ્રીવેલ્લાર્કે પુરાણા ખંડિત મંદિરના સ્થાને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું અષ્ટાપદ નામે ચૈત્ય બંધાવી તેની ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનસેનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ મંદિરને ‘શૃંગારચોકી’ કહે છે. આણું નામ શા કારણે પડ્યું હશે તે બાલુવાનું રહે છે પણ તેનું ખરું નામ તો ‘અષ્ટાપદાવતાર શાંતિજિનચૈત્ય’ હતું.

૧. “Apigraphia Indica” Vol. II, P. 422, 424

૨. “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ” પૃ. ૪૭૩.

૩. જુઓ; એ જ કાવ્યનો સર્ગ : ૬, શ્લો. ૧૬, ૧૭.

૪. જુઓ; સર્ગ : ૬, શ્લો. ૭૦, ૭૧.

સં. ૧૫૮૭ માં શત્રુજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર મહાદુર બચ્છાવતોના વંશજ મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્ર ચિતોડમાં રહેતા હતા. રાણા પ્રતાપના ભંડારી દાનવીર ભામાશાહનો મહેલ અહીં જ હતો.

સં. ૧૫૬૬ માં 'પં. શ્રીજયહેમરચિત અને સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીકર્ણપ્રમોદના શિષ્ય અચંદીએ રચેલી 'તીર્થમાલા'થી જણાય છે કે, સોળમી શતાબ્દીમાં અહીં ૩૨ જિન મંદિરો હતાં; જેમાં તપા, ખરતર, અંબલ, નાણાવાલ, ચિત્રવાલ, પૂર્ણિમા, મલધારી વગેરે ગરુડોનાં અલગ અલગ જિનચેત્યો શોધી રહ્યાં હતાં. સોળમા સૈકાની આ 'તીર્થમાલા'માં મંદિરોની નોંધ આ પ્રકારે તારવી શકાય છે:

૧ શ્રીશ્રેયાંસનાથ મંદિર, ૨ શ્રીધર્મશ્રેષ્ઠીએ બંધાવેલું શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૩ શ્રીસોમચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર, ૪ ચૌમુખ ચંદ્રપ્રભ જિન મંદિર, ૫ શ્રીઆદિનાથ મંદિર, ૬ શ્રેષ્ઠી આકાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ મંદિર, ૭ શ્રીસુમતિનાથ મંદિર, ૮ શ્રીવીરવિહાર ચેત્ય ૬૦ પગથિયાંવાળું, જેના વિશે શ્રીચારિત્રરત્નગણિએ 'ચિત્રકૂટીય મહાવીરપ્રાસાદ પ્રસ્થિત' રચી છે, જે 'રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ના જર્નલમાં સર ભાંડારકરે અને ૧૯૦૮ માં પ્રગટ કરી છે. તેમાં આ મંદિરના નિર્માતા ઈંદરનિવાસી શેઠ ગુણરાજનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. 'સોમસોભાગ્ય કાવ્ય' અનુસાર આ મંદિર ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ બંધાવેલું હતું:-

" શ્રીચિત્રકૂટનાસ્મિ દ્રક્ષે રક્ષેણ તુક્ષ્મજિનચૈયમ્ । દુર્ગત્યોપરિ પરિવૃત્તમમિતઃ શ્રીદેવકુલિકામિઃ ॥

શ્રીગુણરાજસ્ય સુતઃ સુતનુઃ સુકૃતો કૃતી ચ બાલાહઃ । કારિતવાન્ શ્રીકીર્તિસ્તમ્મતટે શ્રીમતાં મુકુટઃ ॥ "

(—સર્ગ : ૬, શ્લોક : ૭૦, ૭૧)

પ્રશસ્તિ અનુસાર આ મંદિરની દક્ષિણ દિશામાં બંધાયેલું મંદિર પોરવાડ કુમારપાલ શેઠે બંધાવ્યું અને ઉત્તર દિશાનું મંદિર શેઠ તેજપાલના પુત્ર ભામાએ બંધાવ્યું છે. ૯ દોશી રતનાએ બંધાવેલું શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર અને તેની સાથે શેઠ કર્મસીએ બંધાવેલું શ્રીસુપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૧૦ સાત મજલાવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ, ૧૧ શ્રીપુનાસુત-રચિત પાર્શ્વ જિનમંદિર, જેનું નિર્માણ જિનદાસ શાહે કરાવ્યું હતું. 'મધ્ય ભારતકે જૈન સ્મારક'માં ઉલ્લેખ છે કે, અહીંના શ્યામ પાર્શ્વનાથનું મંદિર સં. ૧૩૩૫ માં રાવલ તેજસિંહની ધર્મપત્ની જૈતલદેવીએ કરાવ્યું અને તેના પુત્ર રાવલ કુમારસિંહે એ માટે ભૂમિ અર્પણ કરી. ૧૨ શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું મંદિર, ૧૩ શ્રીઆદિનાથનું મંદિર, ૧૪ શ્રીમલધારગચ્છીય શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનમંદિર, ૧૬ શ્રીશાંતિનાથનું ખરતરવસહી મંદિર, ૧૭ સાત ફજાવાળા શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર, જેમાં સત્તરિસપદ્મ અને શત્રુજય તેમજ ગિરનારના પટ્ટો છે. ૧૮ ખરહરડિયા ધનરાજે બંધાવેલું શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૧૯ ડાંગા જિનદત્તે બંધાવેલું શાંતિ જિનમંદિર, ૨૦ શ્રીશાંતિનાથનું લોલાવસહી મંદિર, ૨૧ નાગોરીકારિત શ્રીમુનિસુવ્રત મંદિર, ૨૨ અંબલગચ્છીય શ્રીશીતલ જિનમંદિર, ૨૩ નાણાવાલગચ્છીય શ્રીમુનિસુવ્રત જિનમંદિર, ૨૪ પહીવાલગચ્છીય શ્રીસીમંધર જિનમંદિર, ૨૫ ચિત્રવાલગચ્છીય શ્રીપાર્શ્વ જિનમંદિર, ૨૬ પૂર્ણિમાગચ્છીય શ્રીસુમતિ જિનમંદિર, ૨૭ માલવીઓનું ચૌમુખી આદિ જનમંદિર, જેમાં શત્રુજય, ગિરનાર અને અષ્ટાપદની રચના છે. ૨૮ શ્રીમુનિસુવ્રત જિનમંદિર, તેની સામે ગુફામાં કીર્તિધર, સુકેશલ મુનિ, ત્રણ ગોમુખોથી વહેતો જલકુંડ, નજીકમાં કુંભા રાણાનો કીર્તિસ્તંભ, કુંભેશ્વર વગેરે છે. ૨૯ શ્રીવેલા શેઠે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર, ૩૦ શ્રીઅજિતજિનનું સરણાવસહી, ૩૧ શ્રેષ્ઠી કુંગરે બંધાવેલું શ્રીશાંતિ જિનમંદિર અને ૩૨ શ્રીસંભવ જિનમંદિર બંધાયેલાં છે.

આ રીતે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીથી લઈને સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંના જૈનોએ વિસ્તારેલી કીર્તિવેલને ગૌરવશાળી ઇતિહાસ જૈનોના કેંદ્રધામ સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. અલગત, વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દીમાં આક્રમણથી કંઈક ક્ષતિ પહોંચી હતી. પંદરમી સદીમાં તો જૈનોએ એ બહોજલાલી પાછી મેળવી લીધી પણ એ તો હોલવાતા દીવાનો છેલ્લો ચમકારો જ હોય એમ જણાય છે. છેવટે સમ્રાટ અકબરના સમયમાં એટલે સત્તરમી સદીમાં ચિતોડે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ ખોસું, ફરી પાછું હાથ ન આવ્યું; માત્ર એની યશસ્વી કારકીર્દિ ગવાતી રહી.

ઉપર્યુક્ત ૩૨ મંદિરોમાંથી અત્યારે માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યાં મંદિરો જ બચી રહ્યાં છે. બાકીનાં નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. જોગણીસમી સદીમાં બે ત્રણ મંદિરો બીબ્બા બન્યાં છે. એક પ્રાચીન જિન મંદિરમાં તો દેવીની મૂર્તિ પૂજાઈ રહી છે.

અહીં નીચે નમસ્કાં પાછલા સમયમાં કેટલાંક જિનમંદિરો બન્યાં છે, તેમાં ત્રણ વિદ્યમાન છે. (૧) ટંકશાળની માલો શ્રીઆદિનાથ અમળાનું સૂમટપાંથો, (૨) છરીયાના મહેલમાં ત્રીજો માલો શ્રીપદપ્રભજિનનું અને (૩) જૂના જવાર

દેવેશ્વર મંદિર પાસે શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું છે. પં. ઝોરીચંદ્ર જોશીના કથન મુજબ નગરમાં પ્રવેશ કરતાં પૂર્વમાં પણ જૈન મંદિરોના કેટલાયે પથરો લાગેલા જોવાય છે.

ચિત્રોડ ગઢ જંઠશનથી કિલ્લા સુધી પાછી સડક બાંધેલી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચિતોડ નગર છે. ગંબીરી નદીની નદી અહીંના પ્રાચીન ગૌરવનું ગીત ગાતી વહી રહી છે.

ચિતોડનો કિલ્લો સમુદ્રની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફીટ ઊંચી, ૩ માઈલ લાંબી અને અનુમાનથી ૦૧ માઈલ પહોળી ઉત્તર-દક્ષિણ સ્થિત પહાડી પર બનેલો છે. “ગઢ તો ચિતોડ ગઢ ઓર સખ ગઢેયા”નું બિરહ પામેલો આ કિલ્લો આજે ખખડી ગયો છે. તળેટીથી કિલ્લાની ઊંચાઈ ૫૦૦ ફીટ છે, પહાડ પર સમતલ ભૂમિ હોવાથી અહીં કેટલાયે કૂંડો, તળાવો, મંદિરો અને મહેલો વગેરે બંધાયેલા છે. પહેલાં આ ગઢ ઉપર સારી આબાદી હતી પરંતુ અત્યારે તો પહાડીના પશ્ચિમી ખૂણા ઉપર લગભગ ૨૦૦ ઘર વિદ્યમાન છે, બાકી બધાં મકાનો પડી ગયાં છે. આ કિલ્લામાં કેટલીયે કમારતો આજે પણ જો ગૌરવશાળી અતીતકાળની ઐવિત્ર સ્મૃતિમાં ઊભી છે. આજે અહીં પાંચ જૈન મંદિરો ઊભાં છે. (૧) શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ધૂમટબંધી મંદિર, (૨) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર, (૩) સતવીસ દેવરી નામે જોળખાતું શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર અને (૪) ગોમુખી પાસે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર તેમજ (૫) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર છે. આ મંદિરો અને બીજાં અવશેષો ઉપર જરા દૃષ્ટિ દેવડી લઈએ :

રામપોળમાંથી આગળ જતાં જૂના રાજમહેલની પાસે ઉત્તર તરફ એક નાનું કળાયુક્ત મંદિર છે જેને લોકો ‘શુન્કર ચેરી’ ના નામે જોળખે છે. મંદિરની ચોતરફ મૂર્તિઓ ભરચક છે. ખરેખર, શુન્કરચેરી એ ચિતોડગઢના સૌંદર્યનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. મધ્યમાં એક નાની વેદી ઉપર ચાર થાંભલાવાળી છત્રી છે અને મૂળનાથક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન છે. નજર પડતાં જ આંખ ઠરી જાય એવું મૂર્તિવિધાન છે. સં. ૧૨૩૨ માં બંધાયેલું આ સુંદર સ્થાપત્ય સં. ૧૩૬૦ માં ચિતોડની લૂંટ વખતે ખંડિત થયું, તેના જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંલાના ખજાનથી વેલાકે સં. ૧૫૦૫ માં કરાવ્યો અને તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનસેનસૂરિએ કરી એમ ત્યાંના શિલાલેખથી જણાય છે.

બડીપોળ પાસે જૈન મંદિરોનાં કેટલાંક અવશેષો છે. એમાં ‘સતવીસ દેવરી’ નામે જોળખાતું વિશાળ જૈન મંદિર બાવન જિનાલયવાળું છે. કહેવાય છે કે આમાં ૨૭ ભગ્ન મંદિરોનાં ખંડિયેરો પડ્યાં છે, તેથી તેનું નામ ‘સતવીસ દેવરી’ પડ્યું છે, આમાં જ ત્રણ મંદિરોનો આચાર્ય શ્રીવિજયનીતિસૂરિજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સં. ૧૬૬૮ ના માધ્યમ સુદિ ૨ ના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આમાં કેટલીક મૂર્તિઓ અને પરિકરો પડ્યાં છે. એક પરિકરના લેખ મળ્યો છે તેના ઉપર સંવત નથી, પરંતુ—“ચૈત્રવાલગચ્છના પ્રતાપી આચાર્ય ભુવનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય, જેમણે પોતાની વિદ્વત્તા અને સહૃદયતાથી સૂર્યેશ્વર અને મેવાડના રાજાઓ તેમજ પ્રજાને રંજિત કરી કેટલાયે રાજવીઓથી સન્માનિત બન્યા હતા, તેમના ઉપદેશથી વર્મનસિંહે સીમંધરસ્વામી અને યુગમંધરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી”—એવો ઉલ્લેખ છે. સં. ૧૪૬૬, સં. ૧૫૦૫, સં. ૧૫૧૦, સં. ૧૫૧૩, સં. ૧૫૩૬ ના લેખો મળી આવે છે, જેમાં બધી મૂર્તિઓને સ્વેતાંબર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આગળ મીરાંબાઇનું મંદિર આવે છે. રાણા કૃતેસિંહજીએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. આ મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે, તેના ઉપર ડબ્બલ આમલસારની સુંદર ગોઠવણી છે, શિખરના ભાગમાં એક મંગળચૈત્ય નજરે પડે છે. ડાબી અને જમણી બાજુના દેવો ઉપરની છાજલીમાં અને તોરણમાં આલેખેલી જિનમૂર્તિઓ તેમજ ચોક્કમાં જમણી બાજુના મંદિરની પાછલી દીવાલમાં પાંચતીર્થી મૂર્તિ જોઈ આ મંદિર અસલના વખતમાં જૈન મંદિર હશે અથવા જૈન મંદિરના પથરો કામે લગાડ્યા હશે એમ જણાઈ આવે છે.

એથી આગળ ચોક્ક રાણાનું મંદિર છે, જેને સમિધેશ્વરનું મંદિર પણ કહે છે. લોકરાજે બંધાવેલું ત્રિભુવન નારાયણનું મંદિર આ કે બીજું એ જાણવાનું રહે છે. ચોક્ક રાણાએ તો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે. આ મંદિરમાં સં. ૧૨૦૭ નો કુમારપાલનો લેખ છે જેનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે. આ મંદિરના પાછલા ભાગમાં જૈન મૂર્તિઓ ફેરેલી છે. જેમાં એક મૂર્તિના હાથમાં સુહસ્રતિ છે. મંદિરની બહાર ડાબી બાજુએ દીવાલમાં તીર્થંકર ભગવાનને અભિષેક કરાવતો હોય એવા કળા સાથેના ઇંદ્રોની આલેખનાપૂર્વકની જિનમૂર્તિ છે. એ જ દીવાલ ઉપર કંઈક અજાણ એક શ્રીઆદિનાથ મૂર્તિ ફેરેલી છે. તેમજ હાથમાં સુહસ્રતિ છે, હાથા હાથમાં પુસ્તક છે, સામે ક્યાંકાંક્યાં છે. તેની હાથે

સાધુ, ધાવક, શાવિકા ઉપરેશ સાંભળી રહ્યા હોય એવો ઘટનાપ્રસંગ આલેખેલો છે, તેથી આમળ એક ખીબ જોવાયાની મૂર્તિ કોરેલી છે, તેમની સામે ઠવણી છે, સામે બેઠેલા સજની ઉપરેલ અવધુ કરી રહ્યા છે. એથી આમળ એક રાજા સુરુવંદના નિમિત્તે મોટા આડંબર સાથે શાવિકાદિ પૂર્વક સંઘ સાથે આવી રહ્યો હોય એવું સૂચન કરતો પ્રસંગ આલેખેલો છે, એથી આગળ સુકુટધારી ઈદ્ર જિનેશ્વર ભગવાનને અભિષેક માટે ખોળામાં ધરીને બેઠા હોય એવો ભાવ આલેખ્યો છે, એક સ્થળે એક જોનાચાર્ય ખગલમાં એધો અને હાથમાં મુદ્રાપતિ લઈને બેલા હોય એવી આકૃતિ બતાવી છે. આ બધા પ્રસંગોમાં મોટે ભાગે જિનેશ્વરના કસ્યાણુક ભાવોની આલેખના સ્પષ્ટ વરતાય છે. મંદિરની બિટ્ટ ઉપર જબ્બર નરથર વગેરેની રચના સાથે આ ભાવો આલેખ્યા છે. આ ઉપરથી આ મંદિરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે.

આગળ સતીએનું મંદિર છે. દરવાજા ઉપર ૬૧ સ્તોત્રનો સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યમય શિલાલેખ સં. ૧૩૩૧ ના અષાઢ સુદિ ૧૩ ના પુષ્ક નક્ષત્રમાં લખેલો છે. લખનાર સજન નામે છે.

જોમુખ કુંડ પાસે મહારાણા રામભલના સમયનું નાનું જૈન મંદિર છે. તેમાં સુકેશલ મુનિની છબી છે. કુંડ ઉપર જતાં પ્રથમ ધર્મશાળા જેવું મકાન આવે છે. તેમાં વચ્ચે આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે. તેના ઉપર કનડી ભાષાનો લેખ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂર્તિ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આવી હશે. જમણી બાજુએ કીર્તિધર મુનિ અને તેમની જમણી બાજુએ પ્રાકૃતમાં લેખ છે. ડાબી બાજુએ સુકેશલ મુનિ ધ્યાનમગ્ન બેઠા છે. તેમની ડાબી બાજુએ માતા વ્યાધીનો જીવ ઉપસર્ગ કરી રહ્યો હોય એમ બતાવ્યું છે. એ બધી મૂર્તિઓ ઉપર નામે કોતરેલાં છે. એકંદરે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને કનડી ભાષાના લેખો જોવાય છે. સંસ્કૃતના લેખમાં 'વિ. સં ૧૪૦૮ શ્રીજિનમદસુરિ' એવું લખેલું વંચાય છે. આ જ મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથના પરિકરનો લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સંવત્ ॥ ૧૪ માર્ગ સુદિ ૩ શ્રીચૈત્રપુરીયગચ્છે શ્રીવુડાગણિ મર્તપુરમહાદુર્ગ શ્રીગુહિલપુત્ર વિ.....હાર શ્રીમહાદેવ શાવિકિન-વામાંગદક્ષિણામિમુલ્કદ્વારગુફાયાં કલિં શ્રુતદેવીનાં ચતુ.....ભનાં ચતુર્ણાં વિનાયકાનાં પાદુકાવટિતસહકારસહિતા શ્રીદેવી ચિતોહરી મૂર્તિ શ્રીમર્તુગચ્છીયમહાપ્રભાવક શ્રીઆનંદવર્મસુરિમિ:.....શ્રી સાં સામાસુ સા. હરપાલેન એસે પુણ્યોપાર્જના.... ...અપીયતે ॥”

‘ભર્તુગચ્છીય શ્રીઆનંદવર્મસુરિએ જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે મૂર્તિ શ્રીહરપાલે બનાવી’ એટલો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે, બાકીની વિગત અને સાલ-મિતિ વગેરે સમજાતું નથી.

ગઢ ઉપર સાત માળનો જૈન કીર્તિસ્તંભ વિક્રમના ચોદમામાં સેકા નિર્માણ થયો હોય એમ જણાય છે. શ્રીઆદિનાથના સ્મારક તરીકે આ બંધાવેલો છે. તીર્થ કરોની નાની એટી મૂર્તિઓ સ્તંભ પર ચોમેર કોતરેલી છે. ઘાટમાં વિખ્યાત જયસ્તંભના જેવો જ, મૂળથી છેક ટોચ સુધી સુંદર શિલ્પઅચિત આ સ્તંભ જૈન શિલ્પકળાનો ઉજ્જવળ નમૂનો છે. એની જિંચાઈ ૮૦ ફીટ અને મૂળની તેમજ ટોચની પહોળાઈ અનુક્રમે ૩૦ અને ૧૫ ફીટ છે. કીર્તિસ્તંભની છત વીજળી પડવાથી તૂટી ગઈ ત્યારે મહારાણા શ્રીકૃતેસિંહજીએ એંસી હજાર રૂપિયા ખર્ચીને એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.

આ કીર્તિસ્તંભની બાજુમાં જ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. એનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં સં. ૧૪૬૪ માં એશવાલ મહાજન ગુણરાજના પુત્ર બાલાએ કરાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ કસ્યામાં આવ્યો છે. હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં જ તેનો ફરીથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

★

૧૬૨. કરેડા

(કોડા નંબર : ૩૬૪૫)

ઉડયપુર-ચિતોડ રેલ્વેના કરેડા સ્ટેશનથી ૧૧૧ માઇલ દૂર કરેડા નામે ગામ છે. શિલાલેખમાં અનુ ‘કરેડા’ નામ મળે છે. આ ગામના ઉલ્લેખવાળા અક્ષીના જૈનમંદિરનો એક શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સં ૧૩૨૬ વર્ષે ચૈત્ર અ(શ)વિ ૧૫ સોમકેરેદ . સજરામકુળીજાનિવરેવેવ કરેડાપ્રામે શ્રીઆર્ચનાથાય પૂજાર્ચ . સોમવર્ષિનિ સં(ત)૧)સુભમજાનિકાયાં ઉવકાર....(૬ વર્ષ).... ॥”

સં. ૧૩૨૧ ના ચૈત્ર વદિ અમાવાસ્યા અને સોમવાર-સોમવતી અમાવાસ્યાના પર્વ દિવસે અહીં મહારાવલ શ્રીઆચિમદેવે કરહેડા-કરેડા આમના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા માટે નડૂલ (નાડોલ) ની મંડવીમાંથી-જકાતખાતામાંથી અમુક રકમ ઉઠકની અંબલિ મૂકવાપૂર્વક અર્પણ કરી છે. (બાકીનો થોડોક ભાગ ઘસાયેલા અક્ષરોના કારણે વંચાતો નથી.)

અહીં ૧ જૈન ધર્મશાળા છે અને પ્રવેત પાપાણુનું સોમશિખરી બાવન જિનાલય મંદિર પ્રાચીન બાંધણીનું નજરે પડે છે. મૂળભારો, ગૂઢમંડપ, ચોકીઓ, ભમતીની દેરીઓ, વિશાળ સભામંડપ, શૃંગારચોકી અને શિખર સાથેની રચનાવાળું છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૫૨નો લેખ છે. આ મૂર્તિ જીર્ણોદ્ધાર પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હશે. લોકોના કહેવા પ્રમાણે મૂળનાયક ભગવાનની સામેના એક ભાગમાં એવું છિદ્ર મૂકવામાં આવેલું જેથી પોષ મુદિ ૧૦ ના દિવસે સૂર્યનાં બિંબ એ પ્રતિમા ઉપર પડી શકે, પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર સમયે એ તરફની બીંત બિંબો અહીં લેવામાં આવતાં હવે એ પ્રકાશ પડતો નથી.

અહીંની દેવકુલિકાઓની એક ભારશાખમાંથી મળેલો એક લેખ શ્રીપૂરુષચંદ્રજી નાહરે આ પ્રકારે નોંધ્યો છે:-

“ સંવત્ ૧૦૩૯ [વર્ષે શ્રોતેરકાળે શ્રોયશોભદ્રસૂરિસંતાને શ્રીચામાચાર્યા.....પ્ર૦ મ૦ શ્રોયશોભદ્રસૂરિભિઃ શ્રીપાર્શ્વનાથમિત્વં પ્રતિષ્ઠિતં....પૂર્વચંદ્રેણ કારિતં ॥ ”

આ શિલાલેખ બતાવે છે કે શ્રીચશોભદ્રસૂરિએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આથી આ દેવકુલિકાઓ કરતાં આ મંદિર વધુ પ્રાચીન હોવાનું અને એથીયે પુરાણ આ ગામ હશે એવું અનુમાન સહેજે નીકળે છે.

વળી, ભમતીની એક દેરીની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૦૩ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને સોમવારનો લેખ છે, બીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૩૪૧ ના જેઠ મુદિ ૧૫ ને રવિવારનો લેખ છે અને ત્રીજી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૬૬ ના જેઠ ૩ ને બુધવારનો લેખ છે. આ મંદિરનો સભામંડપ મેવાડનાં બીજાં મંદિરો કરતાં એની વિશાળતાથી અલગ તરી આવે છે. આ મંડપની બંને બાજુએ નાના મંડપોવાળાં બે દેરાસરો બનેલાં છે, તેમના એક મંડપમાં અરબી ભાષાનો લેખ જોવાય છે, જે પાછળથી કોઈએ લગાવી દીધો હોય એમ લાગે છે. સભામંડપના થાંભલાંઓમાં સાંકળથી લટકતા ઘંટેની આકૃતિઓ બનેલી હોવાથી લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ મંદિરને બંધાવવામાં કોઈ વણઝારાએ સારો ફાળો આપ્યો હશે. વસ્તુતઃ આવી આકૃતિઓ તો શિલ્પસ્થાપત્યનો એક પ્રકાર છે. દક્ષિણનાં વણ્ણવ મંદિરોમાં આવો શિલ્પપ્રકાર આજે પણ જોવા મળે છે.

સભામંડપના ઉપરના ભાગમાં એક મસ્જિદની આકૃતિ બનેલી છે. એ વિશે કહેવાય છે કે, જ્યારે અકબર બાદશાહ અહીં આવ્યો ત્યારે તેણે આવી આકૃતિ બનાવરાવી, જેથી મુસ્લિમો આવા સુંદર મંદિરનો નાશ ન કરે. આ હકીકતમાં તથ્યાંશ ન હોય તોય એટલું નક્કી છે કે, મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરને બચાવી રાખવા માટે મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સમયે આવો આકાર બિલો કરવામાં આવ્યો હશે. કેમકે આવા આકારો તો કેટલાંયે જૈન મંદિરોમાં ઉપયુક્ત હોયથી જ બિલા કરવામાં આવેલા જોવાય છે.

‘ગુર્વાવલી’માં ઉલ્લેખ છે : ‘શ્રીપાર્શ્વઃ કરહેડકે’ અર્થાત્-મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે કરહેડામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું.

‘મુકુતસાગર’ નામના ગ્રંથમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે કે-“ માંડવગઢના મહામંત્રી પેથડકુમારના પુત્ર ઝાંઝણકુમાર મોટા સંઘ સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. શ્રીધર્મધાપ આદિ અનેક સૂરિપુંગવો સંઘમાં સાથે જ હતા. સંઘ અનેક સ્થળોની યાત્રા કરતો ચિતોડ આવ્યો. ચિતોડનાં અનેક જિનમંદિરોનાં દર્શન કરી સંઘ કરહેડા આવ્યો. અહીં ઉપસર્ગ હરનારી સુંદર શ્યામવર્ણી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. સંઘપતિને તિલક કરવામાં આવ્યું તે પછી સૂરિઓએ ઉપદેશ આપતાં સંઘપતિએ અહીંના નાના જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનો આરંભ કરાવ્યો. એ પ્રાચીન મંદિર ઉપર મંત્રીશ્વર સાત માળનું બંધ્ય મંદિર બંધાવ્યું ”:-

“ તત્તૈવ્યમન્તરે કિપ્ત્વા પાદાન્નાન્તોદ્ગ્રહસ્તઃ । પ્રાસાદઃ સપ્તમૃગોઽન્દમ્બપાવિયુતોઽરચિ ॥ ”

આ હકીકતથી જણાય છે કે મંત્રીશ્વર પેથડકુમારે બંધાવેલા મંદિરને અંબલે સાત માળનું કરાવ્યું હશે; પરંતુ હાલમાં આ સાત માળના મંદિરનો અહીં પતો નથી. ઉપયુક્ત મંદિર તો સં. ૧૦૩૬ ખરેખર છે, જ્યારે

પેથડ અને ગાંઝણવાળું મંદિર ચોદમા સૈકાનું છે. સંભવ છે કે પેથડ-ગાંઝણવાળું મંદિર તૂટતાં અસલના પ્રાચીન મંદિરને બચાવવા મસ્જિદનો આકાર બિલો કરી દેવાયો હશે અને તેથી જ તે પ્રાચીન મંદિર બચી શક્યું હાગે છે. અહીં અનેક ખડિયેરા પડેલાં છે. તેમાંથી શોધ કરવામાં આવે તો એ મંદિરના અવશેષો જડી આવે.

૧૯૩. ખડોહા

(કોહા નંબર : ૩૮૩૦)

તલોદથી ૧૦૦ મીટર દૂર ખડોહા નામનું પ્રાચીન ગામ છે. આનાં મેઘપુરપાટણ અને વટપદ્ર આદિ પ્રાચીન નામો જૈન ગ્રંથોમાંથી બહુવા મળે છે. આ ગામની ચારે બાજુએ લગભગ ૧૫ ફીટ સુધી પથરાયેલાં પ્રાચીન ખડિયેરા જોવાય છે. આજે અહીં ૧૦૦ જૈન સ્તેતાંબરોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

ઊંચી બેઠક પર આવેલા વિશાળ જિનાલયને ચારે બાજુએ ચાર શિખરો વિદ્યમાન છે. સં. ૧૧૯૫ લગભગમાં આ મંદિર બંધાયેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે. તેના પશ્ચાત્તની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૭૩ માં શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિએ અને મૂળનાયક મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૦૪ માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ કરેલી છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ તરફ આવેલાં દેરાસરોમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.

મંડપમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૩ હાથ ઊંચી સ્વેતવર્ણી પ્રતિમા છે, જેના ઉપર સં. ૧૩૫૬ ના મહા સુદિ ૧૨ ને ગુરુવારનો લેખ છે. આ પ્રતિમા અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર આવેલા એક પીપળાના ઝાડની પાસેથી મળી આવી હતી. આ જ મંડપમાં ૧ ચોવીશ જિનકલ્યાણક પદ્મ અને ૧ વીશ વિહરમાન જિનપદ્મ છે. તેમાંના પહેલા પદ્મ ઉપર સં. ૧૩૬૪ ના વૈશાખ સુદિ ૫ નો લેખ વિદ્યમાન છે. મંદિરમાં બધી મળીને પાપાણી ૩૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. મંદિર છત્તરમાં છે. આ જિનાલયના પાછલા ભાગમાં એક જૂનો ઉપાશ્રય છે.

અહીં શેઠ મનજી ટૂનીલાલના ઘરના એક ગોખલામાં ધાતુની મૂર્તિઓ ૨, પાપાણી નાની ૨ પ્રતિમાઓ, સિદ્ધચક્રના ૩ ગદ્દાઓ અને સ્ક્રાટિકની મૂર્તિ ૧ દર્શનીય પ્રતિમા છે.

અહીંથી ૪ ફર્લાંગ દૂર એક પીપળ વૃક્ષની નીચેના ચોતરા ઉપર બે દેવકુલિકાઓ છે, જેમાં સ્થાન પાપાણીના કેશરિયાળના બે પગલાંઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. કહેવાય છે કે, ધૂલેવામાં શ્રીકેશરિયાળની જે મૂર્તિ છે તે અહીંથી પ્રગટ થઈને ધૂલેવામાં સં. ૬૦૯ માં પ્રગટ થઈ હતી, જે મૂર્તિ કેશરિયાળ તીર્થમાં મૂળનાયક રૂપે પૂજાય છે.

વાગડ પ્રાંતમાં આ ગામ કેશરિયાળ તીર્થ જેટલું પવિત્ર ગણાય છે.

૧૯૪. પુનાલી

(કોહા નંબર : ૩૮૩૨)

તલોદ સ્ટેશનથી ૧૦૦ મીટર દૂર પુનાલી નામનું પ્રાચીન ગામ વાગડદેશના ડુંગરપુર રાજ્યમાં આવેલું છે. અહીં ૧૦૦ સ્તેતાંબર જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૧૦૦ લગભગમાં બંધાયેલું પ્રાચીન છે. મૂળનાયકની ૧ હાથ ઊંચી સ્વયંભૂષી પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ મૂર્તિ છત્તરોદાર સમયે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે.

૧૯૫. ડુંગરપુર (કોઠા નંબર : ૩૮૪૩-૩૮૪૬)

તલોદ સ્ટેશનથી ૭૫ માઈલ દૂર ડુંગરપુર શહેર આવેલું છે. ધનમાતા પહાડની ત્રિકોણ વિશાલ જમીન ઉપર ડુંગરપુર શહેરની રાજધાનીનું આ ડુંગરપુર શહેર વસેલું છે. આને ગિરિપુર પણ કહે છે. ધનમાતા પહાડના ઉપરથી શહેરની આરે બાજુએ મજબૂત કોટ બાંધેલો છે. આ કોટ, પાસેના થાણા ગામમાં રહેતા મંત્રી શાલાશાહ જૈન ઓશવાલે વિક્રમના સોળમા સૈકામાં બંધાવેલો છે. શાલાશાહ ડુંગરપુરના રાજવી ગોપીનાથ અને સોમદાસના સમયમાં મુખ્ય મંત્રી હતા. તેમણે ઉપરથી બીલો ઉપર વિજય મેળવી નામાંકિત પરાક્રમી તરીકે ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમની વીરતાની ખ્યાતિ સાથે ખામ્બિકતાની કીર્તિ પણ તેમણે અહીં તેમજ બીજે સ્થળે બંધાવેલાં જૈન મંદિરોથી પ્રગટ થાય છે.^૧

શાલાશાહના સમયમાં ૭૦૦ જૈનોનાં ઘરો અહીં આબાદ હતાં. એમને મારી નાખવામાં આવ્યા થઈ જૈન વસ્તી ઉચાળો ભરીને અહીં ગઈ. એ પછી જૈનો અહીં આવીને વસ્યા એમ કહેવાય છે. આજે અહીં ૪૦૦ જૈન સ્વેતાંબરોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રમ, ૨ ધર્મશાળા અને ૪ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. ઘાટી પર જૂના મહેલમાં મંત્રી શાલાશાહે બંધાવેલું બાવન જિનાલય મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૧૫ ફૂટ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકની આસપાસ ધાતુનું પરિકર છે. મંદિરમાં ૫૦ પાષાણની અને ૨૬ ધાતુની મૂર્તિઓ છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં એક લોચરું હતું જે ઠંઠ રાજમહેલ સુધી લાંચું હતું. આ લોચરા વાટ મહારાણી હમેશાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતી હતી. આ લોચરું આજે બંધ છે.

૨. ઉપરથી મંદિરના પાછલા ભાગમાં શિખરબંધી શ્રીમહાવીર ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયકની ચતુર્ભુજી પ્રતિમા ૨ ફીટ ઊંચી છે અને સં. ૧૬૧૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આ મંદિરના દ્વારમાં મંજલમૂર્તિ ઉપર આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“સં ૧૪૮૦ વર્ષે પૂર્ણિમાપક્ષે શ્રીહિમચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીલક્ષ્મીચંદ્રસૂરિ[ના] શ્રીમહાવીરપ્રાસાદ[ના] કારાપિતા(ત:) મુરુશ્રેયોર્થે ॥”

૩. અહીંના માણેકચોકમાં આવેલું ત્રીજું સૌધશિખરી વિશાળ મંદિર બાવન જિનાલયવાળું છે. અહીંના નિવાસી વીસા હુમડાવીય સ્વેતાંબર જૈન શેઠ શામળદાસ દાખડાએ સં. ૧૫૨૬ માં બંધાવ્યું છે. કહેવાય છે કે, આ મંદિરમાં થેલેલાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની વિશાળકાય ધાતુપ્રતિમા બિરાજમાન હતી પરંતુ મુસલમાનોએ સુવર્ણના હોભથી એ મૂર્તિને ગળાવી નાખી. એ પછી સ્વેતવર્ણી શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૨૫ હાથ ઊંચી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. તેનું પરિકર ધાતુનું છે, જેમાં ચોવીશ તીર્થંકર મૂર્તિઓ અને ૨ કાઉસગિયા પ્રતિમાઓ કોરેલી છે. આ પરિકર સં. ૧૫૨૬ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો તેના ઉપર લેખ છે. મંદિરની અને બાવન દેવકુલિકાઓની મૂર્તિઓ ગણતારાં પાષાણની ૭૨ અને ધાતુની ૩૩ પ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે. એ સિવાય કેટલાક પાષાણ અને ધાતુના પટ્ટો છે. ૧ ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ અને ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે. મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૮૬૬ ના લેખો છે.

૪. ફોજના વડલામાં ચોથું શિખરબંધી મંદિર શ્રીઆંતિનાથ ભગવાનનું છે. મૂળનાયકની ચેતવર્ણી પ્રતિમા ૧૫ હાથ ઊંચી છે અને તેના ઉપર સં. ૧૬૦૮ નો લેખ છે.

૧. ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ વર્ષ : ૫, અંક : ૧૦ અને ૫. ઓગાસ્ટ ફૂટ ‘ડુંગરપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ’ પૃ. ૫૮, ૬૬.

૨. તેમણે ડુંગરપુરના આંતરી ગામમાં શ્રીઆંતિનાથનું જિનાલય બંધાવેલું છે, જે તેમના કીર્તિકલાપમાં કીર્તિસ્તંભ રૂપે વિદ્યમાન છે. તેમાં સં. ૧૫૨૫ નો લેખ ઉત્કીર્ણ છે; જેમાં તેમના વંશનું વિશદ વર્ણન કરેલું છે. વળી, ચૂંડાવાહના પાલ અને ડુંગરપુરની વચ્ચે થાણા ગામમાં, જ્યાં તેઓ નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં એક વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું શરૂ કર્યું હતું, જે અધૂરું બનેલું પડ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ મંદિર બંધવાની શરૂઆત કર્યા પછી તરત જ શાલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા હશે, જેથી એ મંદિર અધૂરું બનેલું પડી રહ્યું. એ સિવાય અમલગઢ (આણ)ના મંદિરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની ૧૨૦ મણની ધાતુપ્રતિમા જે તેમણે અને તેમના ભાઈએ ભરાવીને બંધાવ્યાનો સં. ૧૫૧૮ નો લેખ તેમાં કોતરેલો છે.

૧૯૬. કેસરિયાળ

(કેઠા નંબર : ૩૮૪૬-૩૮૫૦)

ઉદયપુરથી દક્ષિણ દિશામાં ૪૦ માઈલ દૂર આવેલા પહાડી પ્રદેશમાં 'ધૂલેવ' નામે વ્હમ છે. પ્રાચીન વર્ણનકારો ધૂલેવને અગરદેશમાં આવેલું કહે છે. તેથી તેની અગ્ગાત્મક તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ છે. આસપાસના પર્વત ધગ્ગ-ખડ્ગ નામે ખ્યાત હશે એમ લાગે છે. મહામણા જગલમાર્ગમાં ચાત્રીઓ માટે રાજ્ય તરફથી નવ યોદ્ધાઓ મૂકવામાં આવેલી છે, જેમાં તીર-કામઠાં ખારી બીલો ચાત્રીની સાથે રહે છે. આથી લૂંટાવાનો ભય રહેતો નથી, માર્ગમાં આવતાં ગામો પૈકી કાયા, બારાપાલ અને ટિટ્ટી ગામમાં મહારાણાઓ ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી છે. ધૂલેવ ગામમાં ચાર વિશાળ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. બહારમાં મુંદર નકશીવાળું ભવ્ય બાવન જિનાલય મંદિર આવેલું છે. નજરઆતામાં પ્રવેશ કરતાં જ બહારના પ્રદક્ષિણાના ચોકમાં એક બીલો દરવાજો આવે છે. તેની બંને બાજુએ પથ્થરના હાથીઓ બેઠા છે. બહારના ગોખલાઓમાં પ્રજ્ઞા અને શિવની મૂર્તિઓ પાછળથી બેસાડી દેવામાં આવી છે. અહીંથી દરેક પગથિયાં ચડતાં મંડપમાં શ્રીમરુદેવી માતાની હસ્તિઆરૂઢ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.

આખું જ મંદિર મૂળગભારો, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, સભામંડપ, ભમતીની બાવન દેવકુલિકાઓ, શૃંગારચોકી, શિખર અને કોટબધી રચનાવાળું છે. મૂળગભારામાં મૂળનાયક શ્રોત્રપભદ્રેવ ભગવાનનો ૩ ફીટ ઊંચી રથામવર્ણી તેજસ્વી પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની ચમત્કારિતાની ખ્યાતિને લીધે રવેતાંબર કે દિગંબર, પ્રાજ્ઞા કે અગ્નિચ, લીલ કે બીજી વર્ણના લોકો પણ અહીં દર્શનાર્થે આવે છે. બીલો આ ભગવાનને 'કાળાદેવ' નામે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે માને છે. એ લોકો ભગવાનના નવજનો એવો પ્રતાપ અનુભવે છે કે એ નવજનો એક છાંટે લીધા પછી જીવ ભય તો પણ જૂઠું બોલતા નથી. શ્રીતેજવિજયજીએ રચેલા 'કેસરિયાળના રાસ' માં આ મૂર્તિના ચમત્કાર વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. આ મૂર્તિ પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં કેસર ચડતું હોવાથી એ 'કેસરિયાળ'ના નામે ઓળખાય છે.

મૂળનાયકની મૂર્તિ વિશે એમ કહેવાય છે કે, આ પ્રતિમા પહેલાં ઉજ્જૈનમાં હતી. ત્યાંથી વાગડદેશના બડોદા ગામમાં આવી^૧ અને ત્યાંથી ધૂલેવ ગામમાં લાવવામાં આવી. આ પ્રતિમા અહીં ક્યારે આવી એની સાદ બહુવામાં આવી નથી પણ 'ઈપીરિયલ ગેઝેટિયર'ના વર્ણન મુજબ આ મૂર્તિ તેરમા સૈકાના અંતમાં લાવવામાં આવી હશે.^૨

આ મૂર્તિ ખૂબ પ્રાચીન હોવાથી કેટલીયે જગાએ ખાડાઓ પડી ગયેલા હતા તેથી લેપ કરાવેલો છે. મૂર્તિ ઉપરનું પરિકર પ્રાચીન છે. તેમાં બંને બાજુએ બે ઇંદ્રો, બે કાઉસગિયા જિનપ્રતિમાઓ, અને મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં નાની આકૃતિઓ છે, જેને નવઅહ કહે છે. વળી હાથી, સિંહ, દેવી વગેરેની આકૃતિઓ અને તેની નીચે વૃષભોની વચ્ચે દેવી વગેરેના આકારો કેટલેલા છે. ગૂઢમંડપના ગોખલાઓમાં પણ મૂર્તિઓ પથરાવેલી છે.

એમ કહેવાય છે કે, અસલ આ મંદિર ઇંદોનું બનેલું હતું. તે તૂટી જતાં તેના જીર્ણોદ્ધાર રૂપે સૂર્યવંશી મહારાણા મોઢલ જ્યારે ચિતોડની રાજગાદીએ (ચૌહાની સદીમાં) હતા ત્યારે આ મંદિર પથ્થરનું બનાવવામાં આવ્યું. સામાન્ય રીતે તપાગચ્છાચાર્થ શ્રીજગન્નાથદ્રસૂરિના સમયમાં જ તેમના પ્રજ્ઞ પુરુષાર્થથી મેવાડના રાણાઓ જૈનો સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યાની ઇતિહાસ સાખ પૂરે છે.

આ મંદિરમાંથી મળી આવેલા ત્રણ શિલાલેખો ઉપરથી 'ઇડિયન એંટીકવેરી'માં જણાવ્યું છે કે, આ મંદિરનો ચૌહાની અને પંદરમી શતાબ્દીમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો.^૩ સભામંડપની બીંત પર ઉત્કીર્ણ સં. ૧૪૩૧ નો શિલાલેખ આ પ્રકારે વંચાય છે:—

૧. બડોડાનું પુરાતન મંદિર આજે તો ભૂમિશાયી છે. તેના પથ્થરોથી બનાવેલો એક મળતરો વડા હેડળ આજે હયાત છે.

૨. x x x It is said to have been brought from Jujarat towards the end of the thirteenth century. x x x.—“The Imperial Gezeteer of India.” Vol. XXI (New edition 1908) P. 16.

૩. It is difficult to determine the age of this building, but three inscriptions mention that it was repaired in the fourteenth and fifteenth century.—“Indian Antiquary,” Vol. I.

“શ્રીકાયાવાસવાસીતા કેવલાવદાગ નમો ક્ષમાપ્રત(૧) બાદિનાથ(થં) પ્રણમતિ-વિક્રમાદિત્યસંવત્ ૧૪૩૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ અક્ષય-તિથી વૃષદિને ચાદીના પુરાં ૪૪૪ ॥”

આ શિવાય સં. ૧૪૩૮, સં. ૧૫૧૬ ના લેખો પણ મળે છે. એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, વિ. સં. ૧૬૮૫ ના આરંભના થિ પ ને સોમવારના દિવસે મંદિરનો મધ્ય ભાગ બની ચૂક્યો હતો. એ પછી મંદિરનાં પગથિયાં ચડતાં જે શ્રીમદુદેવી માતાની મૂર્તિ પ્રવેતાંબરીય દૃષ્ટિ મુજબ મૂકવામાં આવી છે તેની પાસેજ સં. ૧૬૮૮ માં સ્થાપન કરેલાં ઉપાધ્યાય શ્રીભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર નામના ગુરુશિષ્યનાં ચરણયુગલોની સ્થાપના કર્યાના તે પર શિલાલેખો મોબુદ છે.

નવચોક્કીનો ભાગ સં. ૧૮૪૩ માં શ્રીજિનભક્તિસૂરિ અને શ્રીજિનલાભસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવાયો છે એ સબંધી લેખો પણ મળે છે. નવચોક્કીના મંડપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર પાષાણનો એક નાનો સ્તંભ ઊભો છે. તેની ચારે તરફ તેમજ ઉપર નીચે નાના નાના ગોખલાઓ બનેલા છે. લોકો આને મસ્જિદનો આકાર માને છે. મુસ્લિમ સત્તા વખતે આ મંદિરના રક્ષણ માટે આવે આકાર ઊભો કરવામાં આવ્યો હોય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નવચોક્કીમાંથી સભામંડપમાં જવા માટે ત્રીજી પ્રવેશદ્વાર છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ધ્વજ-ઠંડસહિત વિશાળ શિખર છે અને સભામંડપ, નવચોક્કી તેમજ બહારની શૃંગારચોક્કી ઉપર ધૂમટો છે. મંદિરની ત્રણે બાજુએ દેવકુલિકાઓની હારમાળા ઊભી છે, જેમાં પ્રત્યેકના મધ્યમાં મંડપ સહિત એકેક દેરી બનેલી બોવાય છે. આ દેવકુલિકાઓની પશ્ચિમના મધ્યમાં બનેલાં મંડપવાળાં ત્રણ મંદિરોને અહીંના લોકો શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર કહે છે પરંતુ શિલાલેખો અને અંદરની મૂર્તિના લેખો આને શ્રીઋષભદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવે છે. આ દેવકુલિકાઓ અને ગર્ભગૃહના અંતરાલમાં અંદરનો પ્રદક્ષિણપથ છે. આ બધી દેરીઓ પાછળથી બનેલી છે.

પં. શ્રીગૌરીશંકર ઓઝા જણાવે છે કે-“આ મંદિરના ખેલામંડપમાં તીર્થંકરોની ૨૨ મૂર્તિઓ અને દેવકુલિકાઓમાં ૫૪ મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. દેવકુલિકાઓમાં વિ. સં. ૧૭૫૬ માં બનેલી શ્રીવિજયસાગરસૂરિની મૂર્તિ પણ છે. પશ્ચિમની દેવકુલિકાઓમાંથી એકમાં અનુમાનથી ૬ ફીટ ઊંચું પથ્થરનું એક મંદિર જેવું બનેલું છે, જેના પર તીર્થંકરોની ધણીયે નાની નાની મૂર્તિઓ ખોદેલી છે, આને લોકો ‘ગિરનારજીનું બિંબ’ કહે છે. ઉપર્યુક્ત ૭૬ મૂર્તિ-ઓમાંથી ૧૪ મૂર્તિઓ પર લેખ નથી, લેખવાળી મૂર્તિઓમાંથી ૩૮ દિગંબર સંપ્રદાયની અને ૧૧ પ્રવેતાંબરીની છે.... લેખવાળી મૂર્તિઓ વિ. સં. ૧૬૧૧ થી ૧૮૬૩ સુધીની છે.”

આ ઉપરથી સહેજે અનુમાન નીકળે છે કે, ચોદમા સેકા લગભગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરેલા આ મંદિરમાં પ્રવેતાંબર આચાર્યોએ જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા કરાવેલાં છે જ્યારે દિગંબર મૂર્તિઓ કોઈ પ્રસંગે પાછળથી પથરાવવામાં આવી છે, જેમાં મોટે ભાગે લેખવાળી મૂર્તિઓને પસંદ કરવામાં આવી છે.

મંદિરમાં પ્રવેતાંબર વિધિ મુજબ સ્વર્ગસ્થ શ્રીકૃતેસિંહજી મહારાજાએ પોતાના તરફથી સવા લાખ રૂપિયાની આંગી ચડાવી હતી. મહારાજાઓએ આ મંદિર પ્રત્યે પરંપરાગત ભક્તિ બતાવેલી છે અને જ્યારે તેઓ મંદિરના દર્શનાર્થે આવે છે ત્યારે તેઓ મંદિરના બીજા દ્વારથી પ્રવેશ કરતા નથી પરંતુ બહારના પ્રદક્ષિણપથમાં બનેલા નાના દ્વારથી જ પ્રવેશ કરે છે. મંદિરનો હાલનો બધો વહીવટ એક જૈન કમિટીના હાથમાં છે.

૨. બહારના ભાગમાં આવેલા શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૦૧ માં શ્રીસુમતિચંદ્ર મહારાજે કરાવ્યાનો લેખ તેમાં મોબુદ છે.

સં. ૧૮૬૦ માં રચાયેલી એક ‘લાવણી’ પરથી આ મંદિરનો કોટ એ સમયે બંધાવાયો હશે એમ લાગે છે:-

“દેવલ તો મજબૂત બન્યા હૈ, ઉપર ફંદા સોનેકા । ઓલું દોલું કોટ બનાયા, સવ સંગીન બંદ ચૂનેકા ॥”

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી નિઃસંદેહ આ પ્રવેતાંબર તીર્થ હોવા છતાં સો કોઈના માટે વંદનીય તીર્થ બનેલું છે.

પંજાબ અને સિંધની મંદિરાવલી

પંજાબ અને સિંધ પ્રાંતનો સંબંધ ઘણી વખત ઓકાધિકાર હેઠળ રહ્યો છે અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ બંને પ્રાંતોએ સંસ્કારોની ઘણી આપ-લે કરી છે. એ રોતે જોતાં બંને પ્રાંતોમાં થયેલા જૈનધર્મના પ્રચાર અને ધર્મસ્થાનોનું આહુ ઈર્શન કરી લઈએ. આજે આ બંને પ્રદેશોનો મોટો ભાગ પાકીસ્તાનની હકુમત હેઠળ છે.

પંજાબમાંથી મળેલાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન અવશેષો એમ પ્રગટ કરે છે કે, ભિન્ન ભિન્ન સમયે જૈનધર્મનાં કેંદ્ર ભિન્ન ભિન્ન હતાં. જેમ કે : તક્ષશિલા, સિંહપુર, પાર્વતિકા (પંવર્ધ્યા), નગરકોટ (કાંગડા), લાલપુર (લાહોર) વગેરે. એનો અર્થ એવો નથી કે જૈનધર્મ તે તે સમયે તે તે કેંદ્રો સુધી મર્યાદિત હતો. તેના અનુયાયીઓ બીજા સ્થળોમાં પણ જોવાય છે. પોતાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ ઊંચી હોવાનું પણ જણાય છે.

પ્રાચીન કાળથી તક્ષશિલા જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતું. ભગવાન ઋષભદેવ અને તેમના પુત્ર બાહુબલિનો સંબંધ તક્ષશિલા સાથે હોવાની નોંધ જૈનોના આગમગ્રંથો આપે છે.^૧

ભગવાન ઋષભદેવે ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલી (ગંધાર) દેશનું રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લીધી હતી. બહલી (પૂર્વ ગંધાર)ની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેંદ્ર હતું. વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ અને વિક્રુત વૈદ્યરાજ જીવકે અહીંની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

ભગવાન ઋષભદેવે તક્ષશિલાની ભૂમિને પોતાના પાદવિહારથી પવિત્ર કરી હતી, તેથી તેમના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્ન ઉપર બાહુબલિએ ‘ ધર્મચક્ર ’ તીર્થની સ્થાપના કરી હતી વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ઉલ્લેખ છે કે:—

‘ તક્ષશિલાયાં બાહુબલિવિનિર્મિતં ધર્મચક્રમ્ ॥ ’ (પૃં ૭૫)

‘ મહાનિરીયસૂત્ર ’ અનુસાર આ ધર્મચક્રતીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું બીજું નામ ‘ ધર્મચક્ર ભૂમિ ’થી પણ ખ્યાત હતું. એ સમયથી આ ભૂમિ જૈનધર્મનું કેંદ્ર હતી.

એ પછીના સમયમાં આ સ્થાન વિશે જાણવાને કશું સાધન મળતું નથી પરંતુ જૈનોના ‘ છેઠ ’ સૂત્રોથી જણાય છે કે, સાધુઓને ઠુકાળ, વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ અને બીજી કોઈ અપરિહાર્ય આપત્તિના સમયે પંજાબ અને સિંધમાં જવું પડે તો ત્યાંથી પાછા આવવું જોઈએ. કેમકે ત્યાંના લોકોમાં ભક્ત્યાભક્ત્યનો વિચાર હોતો નથી અને પાખંડી સાધુઓનો ત્યાં નિવાસ છે. જૈન સાધુઓ યૂજા (સ્થાણતીર્થ) સુધી વિહાર કરી ચક્રતા હતા યૂજા દેશ અયોધ્યાની પશ્ચિમે હતો. સરસ્વતી અને ઘાઘરા નદી વચ્ચેનો કુરુક્ષેત્રનો એ પ્રદેશ હતો.

એ પછી ઇતિહાસકાળમાં સમ્રાટ અશોક તક્ષશિલાનો સૂચો હતો. તેમનો પુત્ર કુજાલ પણ તેમની સાથે જ રહેતો હતો. સમ્રાટ સંપ્રતિએ તેમના પિતા કુજાલના શ્રેય માટે તક્ષશિલામાં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું, જે ‘ કુજાલસ્તૂપ ’ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું.

સમ્રાટ સંપ્રતિના સમયે જૈન સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી હતી તેમાં આ પ્રદેશો પણ સમાઈ જતા

૧. ‘ જહત્ કલ્પસૂત્ર ’ ગાથા: ૧૭૭૪; ‘ આવશ્યકચૂર્ણિ ’ પૃં ૧૬૨; ‘ આવશ્યકનિર્ણયિ ’ પૃં ૩૨૨.

હશે એમ લાગે છે; કેમકે એ પછી જૈનાચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે.

આચાર્ય કાલકસૂરિ સિંધ અને પંજાબ સુધી વિચર્યા હતા. ભાવડારગચ્છના શ્રાવકો આચાર્ય કાલકસૂરિ અને તેમની પરંપરાના આચાર્યોના ઉપાસક હતા. ઉચ્ચાનગર પંજાબમાં હતું, જેના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવેલી ઉચ્ચાનાગરી શાખાના આચાર્યો આ પ્રદેશમાં વિહરતા હતા. આચાર્ય શાંતિ શ્રેષ્ઠિકના શિષ્યો ઉચ્ચાનગરની આસપાસ વિહરતા હોવાની નોંધ મળે છે. વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વામિ મહારાજ ઉચ્ચાનાગરી શાખાના શ્રુતધર હતા. તેમણે તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયની અધ્યયન પરિપાટીને ધ્યાનમાં રાખીને જ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી હોય એવી સંભાવના છે.

વિ. સં. ૧૦૮માં શત્રુંજય તીર્થનો છુલ્લોદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી ભવડિશાહે ભગવાન ઋષભ-દેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી મેળવીને શત્રુંજય તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી. ‘પ્રભાવકચરિત’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે બીજા-ત્રીજા સૈકામાં તક્ષશિલામાં ૫૦૦ જિનચેત્ય વિદ્યમાન હતાં અને જૈનસંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. એવા સમૃદ્ધ નગરમાં ફેલાયેલા મહામારીના રોગને શ્રીમાનદેવસૂરિ (વિ. સં. ૨૬૧ : સ્વર્ગવાસ)એ નાટોલ (મારવાડ)થી ‘લઘુશાંતિ’નો પાઠ મોકલી ત્યાંના ઉપદ્રવ શાંત કર્યો હતો. આ ઉપદ્રવની શાંતિ થયા પછી ત્રીજા વર્ષે તુરુકોએ તક્ષશિલાનો ભંગ કર્યો.^૨

આ તુરુકો વિશે ઇતિહાસથી એમ જાણવા મળે છે કે, સેસેનિયન રાજા અર્દશીરે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરીને સિંધ સુધીનો પ્રદેશ કબજે કર્યો હતો. સંભવ છે કે, એ જ રાજાએ તક્ષશિલાનો પણ નાશ કર્યો હોય અને અહીં વસતા જૈનો આ ખંસ પહેલાં થયેલી કાઈ ધમાલના કારણે અહીંથી પૂર્વ પંજાબમાં જઈને વસ્યા હોવા જોઈએ. પં. કદ્યાણુવિજયજી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી એવું અનુમાન તારવે છે કે- ‘ઓશવાલ જાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમના નગરોથી નીકળેલ જૈન સંઘમાંથી ભતરી આવી છે. એ જાતિની કેટલીક ખાસિયતો અને શાકદ્રીપી પ્રાણજી (સેવકો)નો સંબંધ જોતાં પણ ઓશવાલોના પૂર્વ પુરુષો હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશામાંથી આવ્યા હશે એમ ખુશીથી કહી શકાય.’^૩

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તક્ષશિલાના નાશ પછી અહીંથી જૈનોની લાગવગ ઓછી થતાં જૈનોનાં ચેત્યો અને તીર્થો ઉપર બોદ લોકોએ પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. છઠ્ઠા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હુએન-સંગે એવી નોંધ લીધી છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ બોદોના તાબામાં હતું, જેને લોકો ‘ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્ત્વનું તીર્થ’ કહેતા હતા. વસ્તુતઃ જૈનોના ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધર્મચક્રતીર્થ જ પાછળથી બોધિસત્ત્વને નામે બોદ તીર્થ બની ગયું.

આ હકીકત હંતકથા માત્ર નથી પણ તેનાં પુરાતાત્વિક પ્રમાણો પણ હાલમાં જ મળી આવ્યાં છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાં (U) ‘L’ (F) ‘એફ’ પ્લોકોમાંથી જૂની પદ્ધતિનાં જૈન ચેત્યો અને જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે. એ ઉપરથી અસલના જૈનોના તીર્થ તરીકેની સાબિતી હવે વિદ્વાનોને માન્ય થતી જાય છે.

શ્રીઅભયદેવસૂરિના કથન મુજબ સોવીર દેશ સિંધુ નદીની પાસે હતો, તેથી તે સિંધુ-સોવીર કહેવાતો હતો. આ પ્રદેશની રાજધાનીનું નગર વીતભયપુરપત્તન હતું. ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન રાજા ઉદાયનના રાજકાળ પછી આ નગર કુહરવી આપત્તિને ભોગ બન્યું હતું. એનું બીજું નામ કુંભારપ્રક્ષેપ હતું. કુંભારપ્રક્ષેપ સિંધુવદ્ધીની અંતર્ગત હતું.^૪ કેટલાક વિદ્વાનોએ દોરેલાં અનુમાનો ઉપરથી મોહેન-જો-દારોનો પ્રદેશ વીતભયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે. મોહેન-જો-દારોના ખોદકામમાંથી એક પતરા ઉપર ઉત્કીર્ણ સર્પદંશુચુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની આકૃતિ મળી આવી છે.

આચાર્ય હરિશુભસૂરિએ પંચધર્મ પાર્વતિકા (સંભવતઃ હડપ્પા) નગરીમાં હૂણપતિ તોરમાણને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. આ ૦ અભયચંદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આ ૦ અમલચંદ્રસૂરિના હાથે શ્રાવક સિદ્ધરાજના વંશ જ કુંડલક અને કુમારે કાંગડામાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા (નવમી સદ્ધિમાં?) કરાવી હતી.

૨. ‘પ્રભાવકચરિત’ માં ‘માનદેવસૂરિ પ્રબંધ’

૩. ‘પ્રભાવકચરિત’ ભાષાંતરમાં ‘પ્રબંધપર્વાલોચન’ પૃ. ૭૩.

૪. શ્રીજગદીશચંદ્ર જૈન: ‘ભારતક પ્રાચીન જૈન તીર્થ’ પૃ. ૪૮.

કાંગડામાંથી મળી આવેલાં જૈન મંદિરોનાં અવશેષો અને શિલાલેખો તેની પ્રાચીન સ્થિતિ ઉપર વાસ્તવિક પ્રકાશ પાડે છે. પંદરમી-સોળમી શતાબ્દી સુધી અહીંનાં જૈન મંદિરો બરાબર હયાત હતાં. તે પછી તેનો ખ્વંસ થયેલો છે.

અરતરગચ્છના આઠ શ્રીજિનહતસૂરિએ પંજાબમાં વિહાર કર્યો હતો પણ તેમને થયેલા કડવા અનુભવ પછી તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉચ્ચાનગર, મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી અને અજમેરમાં ચોમાસુ કરવાની મનાઈ કરી હતી. અરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રીજયસાગરગણિ સં. ૧૪૮૪ માં જૈન સંઘ સાથે પંજાબનાં વિવિધ સ્થાનોમાં ફર્યા હતા. તેમણે કાંગડા તીર્થની યાત્રા કરી એ વિશે ‘વિશિષ્ટ ત્રિલેખી’માં એમણે વર્ણન કર્યું છે.

સત્તરમા સૈકામાં જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના આદેશથી તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પંજાબમાં આવ્યા હતા. ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રના ઉપદેશથી લાહોરમાં અકબરે ઈદના દિવસે હિંસા ન કરવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું. મંત્રી કર્મચંદ્રની વિનતિથી આઠ જિનચંદ્રસૂરિ લાહોર પધાર્યા હતા, જેમણે અકબર પાસેથી બંભાતના અખાતમાં એક વર્ષ માટે જીવરક્ષાનું ફરમાન મેળવી લીધું હતું. વાઠ માનસિંહને સૂરિપદ અહીં આપવામાં આવ્યું હતું અને શ્રીહીરવિજયસૂરિના નામે અષાઠ ચોમાસીના સપ્તાહની અમારિનું ફરમાન તેમણે મેળવ્યું હતું. ઉપાધ્યાય જયસોમે લાહોરમાં રહીને જ ‘કર્મચંદ્રપ્રબંધ’ની રચના કરી હતી. ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે લાહોરમાં ‘અષ્ટલક્ષ્મી’ નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. ઉપાધ્યાય બાનુચંદ્રે લાહોરમાં સમ્રાટ અકબર પાસેથી શ્રીસંઘને ઉપાશ્રય અને દેરાસર માટે જમીન અપાવી હતી. તેમણે સમ્રાટ જહાંગીરની કન્યાની શાંતિ નિમિત્તે લાહોરમાં શાંતિસ્નાત્ર બજાવ્યું હતું, યત્રુજયનો કર માફ કરાવ્યો હતો, ઉનામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિના સમાધિસ્થાન માટે જમીન અપાવી હતી અને શેઠ દુર્જનશલ્ય પાસે લાહોરમાં શાંતિજિનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ ઉપાધ્યાયે લાહોર, કારમીર, પીરપંજાબ અને રત્નપંજાબ સુધી પોતાનો વિહાર લંબાવ્યો હતો.

શ્રીવિજયસેનસૂરિ સમ્રાટ અકબરન વિનતિથી લાહોર પધાર્યા હતા. અહીં તેમણે શ્રીબાનુચંદ્રને ગણિપદ આપ્યું હતું.

એ પછી લોકામતના મુનિઓ, સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓ, પંજાબ સંપ્રદાય અને અજીવમત પંજાબમાં પ્રસર્યો હતો. શ્રીબુદેરાયજી મહારાજ દુલવામાં, શ્રીમૂલચંદજી ગણિ સિયાલકોટમાં, શ્રીવૃદ્ધિચંદજી મહારાજ રામનગરમાં અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજ પંજાબની ભૂમિમાં જ જન્મ્યા હતા.

શ્રીબુદેરાયજી મહારાજે પંજાબમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો, જેના પરિણામે ગુજરાનવાલા સિયાલકોટ, ખતિયાલા, પપનાખા, રામનગર, હોશિયારપુર અને પડસરમાં જૈનમંદિરો બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

શ્રીઆત્મારામજી મહારાજ, આઠ વિજયકમલસૂરિ, મુનિ ચંદનવિજયજી અને આઠ શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિએ પંજાબમાં જૈનધર્મને સ્થિર કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ મેરઠ જિલ્લો અને મુજફરપુર જિલ્લામાં સં. ૧૬૮૬ માં અહીં હબ્બર નવા જૈનો બનાવી જિનાલયોની સ્થાપના કરાવી છે.

લાહોર મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટર સ્વર્ગસ્થ ડૉ. કે. એન. સીતારામે ત્રિગર્ત દેશનું પરિભ્રમણ કરી કેટલાંક જૈન અવશેષોની શોધ કરી હતી, તેમાંથી ૨ ચોવીશીઓ, ૨ એકલમલ જિનમૂર્તિઓ અને જૈનમંદિરોના કેટલાક અવશેષો જોયા હતા, તેમણે આ પ્રદેશમાં કેટલીયે જૈન મૂર્તિઓ અને મંદિરોને હિંદુઓએ અપનાવી લીધેલાં જોયાં હતાં. જેમકે-વૈદ્યનાથ પપરોલાના રેલ્વે સ્ટેશન અને ડાકબંગલા વચ્ચે આવેલું ગણપતિનું કહેવાતું મંદિર વાસ્તવમાં જૈન મંદિર હોવાનું જણાયું હતું. લાહોરના મ્યુઝિયમમાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓનો સંગ્રહ કરેલો છે જેને આજે પણ ખોદ મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ હકીકત આપણને અહીંની ભૂમિ ઉપર જૈન અવશેષોની શોધ માટે પ્રેરણા કરી રહી છે.

ઈડસ સ્ટેશનની પાસે આવેલી નાગજીનની પહાડીમાં જૈન તીર્થ કરોની મૂર્તિઓની અરુપ્પટ આકૃતિઓ નજરે પડે છે, જે બીજા-ત્રીજા સૈકાની હોવાનું જણાય છે.

બ્યારથી હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં બાગલાં પડ્યાં ત્યારથી પાકીસ્તાન વિભાગના જૈનોની વસ્તી ત્યાંથી હિંદમાં વસવાટ કરવા આવી છે. એથી આ પ્રદેશના જૈનમંદિરો જોઈએ તેવાં સુરક્ષિત નથી.

૧૯૭. દિલ્હી

(કોશ નંબર : ૩૮૫૧-૩૮૫૬)

ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમાં દિલ્હીની ગણના કરવામાં આવી છે. આજની માફક કેટલાયે રાજવીઓએ દિલ્હીને પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું હતું પરંતુ આ નગર કોણે વસાવ્યું અને દિલ્હી એવું નામકરણ શાથી થયું એ વિશે ઘણા મતભેદ છે. કવિ કિસનદાસ અને કલ્હણે દિલ્હી બાબતમાં રચેલી ‘દિલ્હી રાજવલી’માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ્યું છે:—

“નૃપ અનંગપાલ બાવીસમા, ખતીસ લક્ષણ તાસ; સંવત જહાં નૌસર્ગ નિડોતર (૯૦૯), વર્ષમિત સુપ્રકાસ.
ગુરુવાર દશમી દિવસ, ઉત્તમ તહ આસાદે માસ; દિલ્હી નગર કરિ ગઢિ કીલ્હી, કહે કવિ કિસનદાસ.
સો ગહકે જન્મ છપેડી, ઉતપતિ ગડતહ વેર; સોવ હુધ કિલ્હી વહાં, ગાડી બધ દિલ્હી ફેર.”

આ અવતરણ ઉપરથી સં. ૯૦૯ માં દિલ્હીની સ્થાપના થઈ એમ જણાય છે.

“પટ્ટાવલી સમુચ્ચય” બા. ૧ ના પૃષ્ઠ : ૨૦૧ ઉપર પ્રગટ થયેલ ‘ઐતિહાસિક પત્ર’માં દિલ્હી વસાવવા સંબંધે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“સંવત ૭૦૩ ફિલિ તુવર વસાઈ અનંગપાલ તુઅર.”

આપે કનિગદામ સાહેબે સને ૭૩૬ માં અનંગપાલે (પ્રથમ) દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૧ પં. લક્ષ્મીધર વાજપેયી પણ તોમરવંશીય અનંગપાલ (પ્રથમ)ને દિલ્હીનો મૂળ સંસ્થાપક ગણે છે, જેનો રાજ્યાભિષેક સને ૭૩૬ માં થયો હતો. તેણે સર્વ પ્રથમ દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછી તેના વંશજો કનોજમાં ચાલ્યા ગયા. એ પછી બીજો અનંગપાલ દિલ્હીમાં આવ્યો અને તેણે દિલ્હીને પોતાની રાજધાની બનાવી.^૨ તેણે નવું શહેર બનાવી કોટ બનાવ્યો. કુતુબમિનારની પાસે પડેલાં મકાનોનાં પ્રાચીન ખડિયેરો અનંગપાલ બીજાની રાજધાનીનાં માનવામાં આવે છે. એના સમયનો એક શિલાલેખ પણ મળ્યો છે, જેમાં લખ્યું છે કે:—“સંવત્ ૧૧૦૯ અનંગપાલ વહી”. વળી, કુતુબમિનારની પાસે આવેલા અનંગપાલના મંદિરના સ્તંભ ઉપર તેનું નામ પણ ઉત્કીર્ણ કરેલું મળે છે.^૩ શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર સને ૧૦૫૦ માં અનંગપાલ નામના એક તોમર સરદાર દ્વારા દિલ્હીની સ્થાપના થયાનો ઉલ્લેખ કરે છે^૪ અને શ્રીઓઝાણ પણ આ બીજા અનંગપાલે દિલ્હી વસાવી એમ જણાવે છે.^૫ આ અનંગપાલ તોમરવંશીય ક્ષત્રિય હતો અને સં. ૧૩૮૪ નો એક શિલાલેખ, જે દિલ્હી મ્યુઝિયમમાં છે, તેમાં તોમરવંશીઓએ આ દિલ્હી વસાવ્યાનો નિર્દેશ આ પ્રકારે મળે છે:—

“देशोऽस्ति हरियानाख्यो पृथिव्यां स्वर्गसंनिभः । हिल्लिकारुणा पुरी तत्र तोमरैरुमित निर्मिता ॥”

તોમરવંશીય અનંગપાલે નગર વસાવી દિલ્હી નામ આપ્યું એ પહેલાં એનું નામ ઈન્દ્રપ્રસ્થ હતું. દિલ્હી એવું નામ પાડવામાં ઉપર્યુક્ત કિસનદાસની કવિતામાં કારણ બતાવ્યું છે કે, જમીનમાં લોઢાની ખીલી રોપતાં એ ઢિલી પડી ગઈ અને તેથી નગરનું નામ દિલ્હી પડ્યું. ફરિસ્તા કહે છે કે, અહીંની માટી એટલી નરમ છે કે, તેમાં મુશ્કેલીથી ખીલી સજ્જડપણે રહી શકે છે એથી જ ઢિલી ભૂમિવાળા આ નગરનું ‘દિલ્હી’ એવું નામ પડી ગયું. આનો યોગિનીપુર, દિલ્હી, દેહલી વગેરે નામોથી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જૈન સાહિત્યમાં આ નામોનો ખૂબ ઉપયોગ થયેલો છે, જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખ પરથી અગિયારમા સૈકા પછીના અહીંના જૈનોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મળે છે, તે ઉપર આછી નજર ફેરવી લઈએ:

૧. ‘ગણધર સાર્થચતક’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે શ્રીવર્ધમાનસૂરિ સં. ૧૦૪૦ લગભગમાં અહીં આવ્યા જેમણે શ્રીઉદ્યોતનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. હતી.

૧. Cuningham : The Archaeological survey of India. P. 149.

૨. “દિલ્હી અથવા ઈન્દ્રપ્રસ્થ” પૃ. ૬.

૩. “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ” પ્રથમ ભાગ : પૃ. ૨૩૪

૪. “ઇતિહાસ પ્રવેશ” બા. ૧, પૃ. ૨૨૦.

૫. “ટોડ રાજસ્થાન” પૃ. ૨૩૦.

૨. 'ઉપદેશસાર' ની ટીકા મુજબ સં. ૧૦૮૮ માં આબુ ઉપર વિમલવસહીની રચના કરનાર મંત્રી વિમલશાહને દિલ્હી પતિએ છત્ર મોકલ્યું હતું, આ દિલ્હીપતિનું નામ એમાં જણાવેલું નથી.
૩. 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તોમરવંશી રાજા મહનપાલના સમયમાં એટલે સં. ૧૨૨૩ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ દિલ્હી નજીકના કોઈ ગામમાં પધાર્યા ત્યારે દિલ્હીનો શ્રાવકસમુદાય તેમને વંદન કરવા જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મહનપાલ રાજાને મંત્રીઓ દ્વારા એ વાતની ખબર પડતાં સ્વયં પોતાના રાજ્યાધિકારીઓ અને સૈનિકો સાથે સૂરિજી પાસે ગયો અને સૂરિજીને દિલ્હી પધારવા માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરી હતી. સૂરિજીએ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેમનું શાહી સ્વાગત કર્યું અને રાજાના અનુરોધથી ત્યાં ચતુર્માસ કર્યું પણ દુર્ભાગ્યવશ બાદરવા વદિ ૧૪ ને દિવસે તેમનો અહીં સ્વર્ગવાસ થયો, જેમનો સ્તૂપ આજે પણ કુતુબમિનાર પાસે વિદ્યમાન છે.

શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના સમયમાં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું અને એ મંદિરના ઠક્ષિણ સ્તંભમાં અતિબલ અધિષ્ઠાયકની સ્થાપના કરેલી હતી.

૪. સં. ૧૩૦૫ ના અષાઠ સુદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનલાભસૂરિએ 'ખરતરગચ્છગુર્વાવલી'ના પ્રથમ અંશની રચના દિલ્હીના શેઠ સાહુલીના પુત્ર હેમચંદ્રની પ્રાર્થનાથી કરી હતી.
૫. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (પૃ. ૪૦૪) મુજબ: માંડવગઢના મંત્રી પેથડના પુત્ર ઝાંઝણ સાથે સં. ૧૩૨૦માં દિલ્હીના શેઠ બીમે પોતાની સોભાગ્યદેવી નામની પુત્રી પરણાવી હતી.
૬. વિ. સં. ૧૩૮૯ ના બાદરવા વદિ ૧૦ ના રોજ શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકથપ' નામનો ગ્રંથ હસ્તીર મહમ્મદના પ્રતાપી રાજ્યમાં પૂરો કર્યો હતો. આ હસ્તીર મહમ્મદ તે જ તથલક નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો બાદશાહ હતો. તેને તેમણે પ્રતિબોધ કર્યો હતો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા બાદશાહે શત્રુજય, ગિરનાર, ફલોધિ વગેરે તીર્થોના રક્ષણ માટેનાં ફરમાનો લખી આપ્યાં હતાં. સૂરિએ ણંદીવાનોને પણ મુક્ત કરાવ્યા હતા અને બાદશાહના ભંડારમાં રહેલી મહાવીર પ્રતિમાની માગણી કરી મેળવી લીધી હતી, જે મૂર્તિ 'તાજદીન સરાઈ'ના ચૈત્યમાં સ્થાપન કરી હતી, તે પછી શ્રીજિનદેવસૂરિની સુલતાન સાથે સુલતાન થતાં તેમણે ૮૦૦૦ શ્રાવકો રહી શકે એવી 'સુલતાન સરાઈ' નામે ઝોળખાતી જગા આપી, જેને 'ભટ્ટારક સરાઈ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. સુલતાને ત્યાં ચૈત્ય અને પોષધશાળા કરાવી અને ચૈત્યમાં કાનાનૂરની મહાવીર પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૮૬ લગભગમાં આ પોષધશાળામાં પ્રવેશ કર્યો અને એ જ સાલમાં વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના રોજ જિનચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ સુલતાને ખરહ અને માતંડ નામનાં એ ગામે પણ ચૈત્ય માટે સૂરિજીને અર્પણ કર્યાં હતાં.
૭. દિલ્હીના રહીશ સંઘપતિ દેવરાજ દેલિગે સં. ૧૩૭૬ ના જેઠ સુદિ ૮ ના દિવસે સંઘ સાથે શત્રુજયની યાત્રા કરી એ સંઘે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ પ્રકારે નોંધ કરે છે:—

"મહિમંડલિ હુય સંઘવજ્ઞા, દિવરાય સરિસ નહુ જતુ જગા । જિણિ દિલ્હિયનગરિહિ મજ્જિસયં, દેવાલુઝ કહિદહુ જતુકયં ॥"

૮. સં. ૧૩૮૦ માં દિલ્હીના શ્રીમાલજાતીય શેઠ હસુના પુત્ર સુશ્રાવક રચપતિએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહ, જેણે સમ્રાટ ગયાસુદીનથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેની દ્વારા તેણે મંત્રી નેળની સહાયતાથી તીર્થયાત્રા માટે ફરમાન મેળવ્યું અને પોતાના પુત્ર મહમ્મદસિંહ, ધર્મસિંહ, શિવરાજ, અભયચંદ તેમજ પોત્ર બીજમ, ભાઈ જયલપાલ આદિની સાથે સ્થાનીય મંત્રી દલીય, સાધુ જયજીપાલ, શ્રીમાલ મોળ, શા. છીતમ, ફેડુ, આદિની સાથે વૈશાખ વદિ ૭ ના રોજ પ્રસ્થાન કરી શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી કાર્તિક વદિ ૪ ના દિવસે દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા. શેઠજીના પુત્ર ધર્મસિંહે શાહી ફરમાન મેળવી આ સંઘનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.
૯. સં. ૧૪૧૫ માં શ્રીજિનોદભસૂરિનો પ્રવેશમહોત્સવ દિલ્હીના શ્રીમાલ શા. રતના, પૂતા વગેરેએ કર્યો હતો.

૬. મહનપાલનો એક સિક્રો પ્રચલિત થવાની હકીકત જૈન મંત્રી હકકુર ફેરુએ રચેલા 'મુદ્રાશાસ્ત્ર' સંબંધી એક મહત્વપૂર્ણ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૩. પંદરવી સતાબ્દીની એક 'તીર્થમાળા'માં અહીં ૧. શ્રીશાંતિનાથ, ૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી, ૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ૪. શ્રીનેમિનાથ એમ ચાર મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે મળે છે:-

“ સંતિ વીર સિરિપાસ નેમિ દીછી જિજ્ઞાસુ ॥ ”

૧૧. સં. ૧૬૭૫ લગભગમાં કવિવર બનારસીદાસ અહીં આવ્યા હતા અને અહીંના શ્રાવકસંઘને મળ્યા હતા.
૧૨. સં. ૧૭૪૬ માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં અહીંના મહાવીર મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.
૧૩. સં. ૧૮૮૦-૬૦ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ અહીં ચતુર્માસ કર્યું હતું.

લગભગ દશમા સૈકાથી લઈને આજ સુધીનાં મળી આવતાં આ પ્રમાણે આ શહેરમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર આશે પ્રકાશ પાડે છે.

આજે અહીં ૬૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૩ જૈન ધર્મશાળાઓ છે; જેમાંની એક કિનારી બજારમાં લાલા ત્રિકમ-ચંદ્રજીએ સં. ૧૯૬૩ માં બંધાવી છે; બીજી લાલા ધસીટામલજીએ કિનારી બજાર પાસે આવેલા ભોજપુરામાં, અને ત્રીજી વેદવાડામાં લાલા નવલમલ ખેરાતીલાલે બંધાવેલી છે.

અહીં ૬ જૈનમંદિર છે. તે પૈકી ૩ શિખરબંધી, ૧ ઘરદેરાસર અને ૨ મંદિરો શહેરના પરાંઓમાં આવેલાં છે.

૧. કિનારી બજારમાં આવેલા ચેલપુરી નામના મહોદ્ધામાં શિવાલા ગલીના નાકે મૂળનાયક શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની ભોંતો અને છતોમાં સુંદર સોનેરી નકશીકામ કરેલું છે.

આ મહોદ્ધામાં જ એક ઉપાશ્રય અને નાનો સરખો પુસ્તકભંડાર છે.

૨. કિનારી બજારમાં આવેલા નવધરા મહોદ્ધામાં શહેરનું મોટામાં મોટું શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મંદિરની ભોંતો અને છતમાં સુંદર સોનેરી ચિત્રકામ કરેલું છે. રંગમંડપની ભોંતો પર શત્રુજય, ગિરનાર, ચંપાપુરી વગેરે તીર્થોના પટ્ટો સફેદ આરસમાં કોતરેલા છે. રંગમંડપની છત્રીમાં થાંભલાઓ પર તથા ચારે બાજુએ વિવિધ પ્રકારની સોનેરી શાહીથી આલેખેલું ચિત્રકામ તેમજ જૈનધર્મની બુદ્ધી બુદ્ધી કથાઓના પ્રસંગચિત્રો ખાસ પ્રેક્ષણીય છે. આ ચિત્રકામમાં અસલની મોગલકળાનો ધીમે ધીમે છાસ કરી રીતે થતો ગયો તેનો ખ્યાલ પણ આવે છે. મેડા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની લગભગ દશમા સૈકાની ધાતુપ્રતિમા દર્શનીય છે. આમાં ધાતુ-પ્રતિમાઓ ૩૦૦ ઉપરાંત છે, જે શહેરમાં જૈનોની વસ્તી ઓછી થતાં ભોંયરામાં ભંડારી દેવામાં આવી છે. વિવિધ રત્નોની પ્રતિમાઓ પણ દર્શનીય છે. સ્ફટિકની ૧૦, સંગેષ્ઠિપની ૨, ધૂંધલાની ૨ અને મરગજની ૧ પ્રતિમા છે. સિવાય ૧ ચાંદીની, ૩૧ ધાતુઓની અને ૨૦ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે. વળી, ૨૬ ઇંચની સ્ફટિકની શ્રીગૌતમ-સ્વામીની સમચોરસ ચરણપાદુકા પણ અહીં છે.

૩. કિનારી બજારની નજીકમાં આવેલા ચીરાખાના મહોદ્ધામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી દેવાલય છે. મંદિરમાં લીલા મરગજ રત્નની ૨૬ ઇંચની શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની દર્શનીય મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. મરગજ રત્નની મૂર્તિની ત્રણે બાજુએ કાચની ગોઠવણી એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે કે, કાચમાં મૂળ પ્રતિમાનું પ્રતિબિંબ પડે અને ભગવાનની ચોમુખી પ્રતિમા હોય એવું દ્રશ્ય નજરે પડે. ખરેખર, આવી અદ્ભુત ગોઠવણી ભગવાનની સમવસરણ સ્થિત અવસ્થાનો વાસ્તવિક ચિતાર આંખ સામે ખડો કરે છે.

૪. કિનારી બજારમાં આવેલી અનારગલીમાં લાલા હબ્બરીમલજીનું ઘરદેરાસર વિદ્યમાન છે. લાલા હબ્બરીમલજીના પાંચમી પેઢીએ થયેલા પૂર્વજ વીશા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના ઝવેરી શેઠ નેમિચંદ મૂળ પાટણના રહીશ હતા. પરંતુ મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંના સમયમાં બાદશાહી ઝવેરી તરીકે દિલ્હીમાં આવ્યા હતા.

આ દેરાસરમાં ધાતુની ૧૫ અને બુદ્ધા બુદ્ધા રત્નોની ૧૦ પ્રતિમાઓ છે. વળી, રત્નની એક પાદુકા જોડી પણ છે.

૫. શહેરથી કુતુબમિનાર જતી મોટરના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથે ચોગડી મસ્જિદ નામે દિલ્હીનું નાનું પરું વસેલું છે. મોટરની સડકથી ૧ માઈલ દૂર નાની દાદાવાડીને નામે ઓળખાતી એક વિશાળ દાદાવાડી બાવેલી છે. તેમાં ખરતરગરછીય શ્રીજિનકુશળસૂરિનાં પગલાં એક છત્રીમાં બિરાજમાન કરેલાં છે. છત્રીની સામે જ મેડા ઉપર સં. ૧૬૭૭ માં બંધાવેલું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું દેરાસર છે. આખુંયે સ્થાન રમણીય છે.

આ દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા, નવધરાના દેરાસરના મૂળનાયકની પ્રતિમા અને દિલ્હીના દિગંબર જૈનમંદિરના મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પ્રતિમા—એમ ત્રણ પ્રતિમાઓ વીશેક વર્ષ પહેલાં ખોદકામ કરતાં રહેલે પાટા નીચેના ભાગમાંથી મળી આવી હતી.

૬. ઉપર્યુક્ત ચોગડી મસ્જિદથી ૪ માઈલ અને દિલ્હી શહેરથી મોટર રસ્તે ૧૧ માઈલ દૂર ઐતિહાસિક કુતુબમિનાર આવેલો છે. આની નજીકમાં લોખંડના કીર્તિસ્તંભવાળું એક ખંડિયેર હાલતનું મકાન છે. તેની છતોમાં તીર્થંકરોની કેટલીક નાની મૂર્તિઓ કોરેલી છે, જે ખંડિત કથામાં છે.

“All about Delhi” નામના પુસ્તકમાંથી જાણવા મળે છે કે, કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ વસ્તુતઃ જૈન મંદિરોની સામગ્રીથી બનાવેલી છે. એમાં શક નથી કે પ્રારંભમાં અંદરના ભાગના સ્તંભોની માફક દીવાલોની બહારનો ભાગ પ્લાસ્ટરથી પૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવાયો છે પરંતુ આ બધું પ્લાસ્ટર હવે ઊખડી રહ્યું છે. તેમાં પૂર્વ તરફના દ્વારના મધ્ય ગુંબજની બંને બાજુએ સ્થિત કમબદ્ધ સ્તંભાવલીનું દૃશ્ય દરથી જોવાય છે. એ અત્યંત સુંદર સ્તંભો પૂર્વમાં અચ્છાદિત માર્ગની ઉત્તર દિશામાં છે. તેના ઉપર કરેલી કોરણીમાં પુષ્પમાલયુક્ત વ્યાઘ્રમુખ, ગુચ્છાદાર દોરડાં, સાંકળથી લટકતી ઘંટડીઓ, સ્તંભોમાં ઉત્કીર્ણ ખંડિત અને અખંડિત જિનમૂર્તિઓ અને બીજી અનેક રચનાઓથી આનું સ્થાપત્ય છત્તુ થાય છે. આ મંદિર બ્યારે બંધાયું હશે ત્યારે દેલવાડાનાં મંદિરો સદૃશ સુંદર બનેલું હશે. મંદિરના પ્રાચીન અંશે ૧૧-૧૨ મી શતાબ્દીના હોય એમ જણાય છે.

મહરૌલી

કુતુબમિનારથી આશરે ૦૧ માઈલ દૂર મહરૌલી નામે એક પરું છે. ગામમાંથી પસાર થતાં ડાબા હાથ તરફ ૦૧ માઈલ દૂર ‘દાદાગુરુકા રાસ્તા’ નામના સ્થળે મોટી દાદાવાડી આવે છે. આ રસ્તેથી પસાર થતાં બંને બાજુએ સેંકડો મકાનોનાં ખંડિયેશ નજરે પડે છે, જે ભૂતકાલના એક સમૃદ્ધ નગરનો ખ્યાલ આપે છે.

દાદાગુરુના નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં મહિધારી શ્રીજિનચંદ્રસૂરિનું સમાધિસ્થળ આવેલું છે. આ સમાધિસ્થળની નજીકમાં જ શ્રીસંઘે સં. ૧૬૬૦ માં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર બંધાવેલું છે. આ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે; જે મોટી દાદાવાડીના નામે ઓળખાય છે.

આ શહેર પંજાબ પ્રાંતમાં નથી પરંતુ પંજાબમાં જવા માટે એન. ડબલ્યુ. રેલ્વેનું જંકશન હોવાથી અને પંજાબના પ્રવેશદ્વારસમું હોવાથી તેને પંજાબમાં મૂક્યું છે.

૧૯૮. સિયાલકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૮૫૮)

સિયાલકોટ નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ સાલકોટ હતું. સં. ૧૬૬૨માં બ્યારે અકબરનું રાજ્ય હતું ત્યારે શ્રીપૂજ્ય હરદાસના શિષ્ય ઋષિ રૂપચંદ્રજીએ સાલકોટમાં ‘પરદેશી રાજાની ચોપઈ’ નામે પુસ્તક લખ્યું હતું, એ જ રીતે સં. ૧૬૬૩માં ઋષિ ગંગુએ ‘વૈરાગ્યશતક’ની પ્રતિલિપિ કરી હતી. આ ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે, સત્તરમા સૈકામાં જૈન સાધુઓ—ચતિઓ આ પ્રદેશમાં ખૂબ વિહરતા હતા; અને તે તે સ્થળે સ્થિર રહીને પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રતિલિપિઓ પથ્થુ કરતા હતા.

સં. ૧૭૦૬માં હંસરાજગણિના શિષ્ય ઋષિ સુકેશવે 'સિયાલકોટમંડળ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનકા છંદ' નામક ૨૧ કડીઓનું કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકૌ, ગણધરો તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાની સંખ્યા વગેરેનું ખૂબીથી વર્ણન કર્યું છે. અંતે કલશમાં આ પ્રકારે જણાવ્યું છે:—

“ સખ સંઘસ્વામી સુક્તિનામી, મનહ કામી દાયગા, સંવત ગ્રહ ૯ અર શત સતારહ, ૧૭૦ માસ કાલિગ દાયગા; તમ પદ્મ રવિ દિન રુદ્ર તિથિ ગિન, સાલકોટપુરમંડળે, હંસરાજ ગણિ શિષ્ય ઋષિ સુકેશવ, સ્તવ્યો વામાનંદણે. ”

આ પદ્યમાં આપેલા 'સાલકોટપુરમંડળે' શબ્દ જ સુતરાં સિદ્ધ કરે છે કે, સં. ૧૭૦૬માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર વિદ્યમાન હતું; અને મંદિર હતું એટલે તેના માનનારા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનો પણ હતા એ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલી કનકમંડીમાં લાલા લધેશાહના મકાનમાં એક ઘરદેરાસર છે, તેમાં ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે; જેમાંની એક શ્રીનિમિનાથ ભગવાનની ચોવિશી પ્રતિમા સં. ૧૨૮૦ ના લેખવાળી મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે; જે પાટણથી મોકલવામાં આવી હતી.

અહીં ૨૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૧૯૯. ખાનકા ડોગરા

(કેઠા નંબર : ૩૮૬૯)

સુખખેડી રેલ્વે સ્ટેશનથી ૭ માઈલ અને લાહોરથી મોટર રસ્તે ૪૭ માઈલ દૂર ખાનકા ડોગરા નામે ગામ છે. ગામની વચ્ચે કચેરી બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર શિખરબાંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૯૮૩માં બાંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૫૭નો લેખ છે.

મૂળ રામનગરના રહેવાસી લાલા બનારસીદાસ જૈન, જેઓ આ ગામમાં રહે છે, તેમની પાસે એળ વગરના લીલા કલાર રંગના નિર્મળ પાનાનો ૨૧ ઈંચની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની અદ્ભુત પ્રતિમા છે. તેમનું કહેવું છે કે, એળ વગરનું આવડું મોટું પાનું જગતભરમાં કેાઈ ઠેકાણે નથી. મૂર્તિનું એકે એક અંગ સ્પષ્ટ છે. મૂર્તિની સુંદર નાભુક નાસિકા, ખભા સુધી લાંબા કાન, સર્પનું લાંછન અને પલાંડીના બંને અંગે સ્પષ્ટ છે. આવી અમૂલ્ય અને અજોડ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો એક લક્ષ્યો છે. આ પ્રતિમાથી જ આ ગામ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. દૂર દૂરના યાત્રાળુઓએ અને મુંબઈ વગેરે શહેરના નામી ઝવેરીઓએ આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી, રત્નપરખનો એક અનુપમ નમૂનો બેઠું પ્રશંસા કરી છે.

આ પ્રતિમા લાલા બનારસીદાસ જૈનના હાથને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીએ ઠેાઠ પાસેથી અપાવી હતી. આસપાસના જંગલી પ્રદેશના કારણે આ મૂર્તિ તેમને તિજોરીમાં છુપાવી રાખવી પડે છે. હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં ભાગલાં પડ્યાં પછી આ પ્રતિમા ક્યાં છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

૨૦૦. રામનગર

(કેઠા નંબર : ૩૮૭૦)

લાલપુરથી વજીરાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં અકાલગઢ સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર રામનગર નામે ગામ છે.

ગામની વચ્ચે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરમંદીર મંદિર છે. આનું વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર પંજાબમાં એકે નથી. મંદિર છુદ્ધ થયું છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૪૮નો લેખ છે.

અહીં ૧૦ જૈનોની વસ્તી, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ જૈન ધર્મશાળા છે. ૧ પુસ્તકભંડાર પણ છે. શ્રીગુટેરાયજી મહારાજે આ ગામમાં મુદ્રપતિ બાંધવાનું છોડ્યું હતું.

★

૨૦૧. ભેરા

(કેડા નંબર : ૩૮૭૧)

અકાલગઢ સ્ટેશનથી ભેરા જવા માટે વઝીરાબાદ, લાલામૂસા અને મલકવાલ જંકશનોએ ગાડી બદલી મોટી લાઈનમાં છેલ્લા આવેલા ભેરા સ્ટેશને જવાય છે. સ્ટેશનથી ભેરા ગામ ૧ માર્મલ દૂર છે.

હાલનું મોહેન-જો-દડો નામનું સ્થળ પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તન હોવાની કેટલાક વિદ્વાનો સંભાવના કરે છે. એનો પરિચય અમે સિંધ પ્રાંતના વર્ણનમાં આપ્યો છે.

આ ભેરાને જ વીતભયપુરપત્તન માનવામાં આવે તો તેની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિનું ઐતિહાસિક કારણ એ છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેની પાસે ગોશીર્ષવંદનથી બનાવેલી શ્રીમહાવીર ભગવાનની જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. એ પ્રતિમા ચંડપ્રલોત રાજા ઉપાડી ગયો ત્યારે વીતભયપુરપત્તનનો ધૂળની આંધીથી નાશ થવાનો ભણી એ મૂર્તિને દશપુર (મંદસોર) અને પાછળથી ભાયલસ્વામીપુર (ભેલસા)માં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

વીતભયપુરપત્તન ધૂળથી ઢાંધા ગયું તે પછી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની પ્રેરણાથી રાજા કુમારપાલે (બારમી સદીમાં) એ વીતભયપુરપત્તનનું ખોદકામ ખાસ નીમેલા અધિકારીઓ મારફત કરાવ્યું હતું અને ત્યાંથી ઉદાયનવાળી પ્રતિમા મેળવી, એટલું જ નહિ એ પ્રતિમા માટે ચંડપ્રલોતે આપેલાં ગામોનું શાસનપત્ર પણ નીકળી આવ્યું હતું. કુમારપાલે એ પ્રતિમા પાટણમાં મંગાવી એક સ્ફટિકમય ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

આ હકીકત આપણને બારમા સૈકામાં આં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ નરેશના પુરાતાત્વિક જ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે અને પ્રાચીન વીતભયપુરપત્તનની તીર્થ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ વર્તમાન ભેરામાં પણ જળવાઈ રહી હોય એમ જણાવે છે.

જેલમ જિલ્લામાં જેલમ નદીના તટ પર એક પહાડ આવેલો છે. ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો અને ખંડિયેરા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ જમીનમાંથી ખોદકામ કામ કરતાં સિદ્ધા વગેરે ચીજો મળી આવે છે. પ્રાચીન કાળનું વીતભયપુરપત્તન એ જ હાલનું ભેરા એવી કેટલાકોની માન્યતા છે. પણ આ ભેરા ગામને વચ્ચે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ થઈ રહ્યાં એમ કહેવાય છે. એ વખતનું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર હતું, અને સેંકડો જૈનોની વસ્તી પણ હતી પરંતુ વર્તમાન જિન-મંદિર છોડીદારૂપે નવેસર બાંધવામાં આવ્યું છે.

ઓશવાલ શ્રાવકોને અહીં ભાવડા કહેવામાં આવે છે. એ ભાવડોના મહોલ્લામાં આ મંદિર આવેલું છે. મૂળનાયક ચંદ્રપ્રભજિનેશ્વર મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે.

જૈન ધર્મશાળા છે પણ જૈનોની વસ્તી નથી. મંદિર પાસે ઘણાં ખંડિયેરા પડેલાં છે.

★

૨૦૨ લાહોર

(કોઠા નંબર : ૩૮૬૭-૩૮૬૮)

લાહોર પુરાતન નગર છે. કંતકથા તો એવી છે કે, શ્રીરામચંદ્રના પુત્ર લવે લવપુર વસાવ્યું અને કુશે કુશપુર એટલે કસૂર વસાવ્યું. એ લવપુર અદ્યતન લાહોરના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ વિદ્વાનના કથન મુજબ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી શતાબ્દીમાં કોઈ લોહ નામે રાજા થયો જેણે આ લાહોર વસાવ્યું હતું અને થોડા દિવસમાં જ આ બહુ મોટું નગર બની ચૂક્યું. લાહોરમાં લોહનું મંદિર છે અને અમૃતસરમાં લોહગઢ દરવાજો છે. એનો સંબંધ લવ સાથે છે કે ઉપર્યુક્ત લોહ નામના રાજા સાથે છે એનો નિર્ણય કરવાને કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ જે લાખોકલ નગરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જ લાહોર હોવાનું કેટલાકોનું મંતવ્ય છે. અમોર ખુસરૂએ આને ‘લાહાનૂર’ નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૧ એવી જ રીતે જૈનોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સોળમા સૈકાની અને તે પછીની પુષ્પિકા-પ્રશસ્તિઓમાં પણ લાહાનૂર નામથી ઉલ્લેખ થયો છે.^૨ ‘ભાનુચંદ્રચરિત’માં અને તીર્થમાળાઓ કે પદ્માવલીઓમાં આને ‘લાખપુર’ નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે.

જો કે પંજાબમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ ખૂબ પ્રાચીન, ઉજ્જવળ અને મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં કેટલાંયે વર્ષોથી પંજાબની રાજધાનીના આ લાહોર નગરમાં અકબરના સમયથી પહેલાંનાં અવશેષો મળતાં નથી. વસ્તુતઃ એ વિશે જોઈએ તેવી શોધ થઈ નથી પરંતુ શોધ કરવામાં આવે તો પ્રાચીન અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

જો કે ખ્રિસ્તી શતાબ્દીના અંતમાં પછી દિગંબર જૈનોએ અહીં વસવાટ કર્યો છે પરંતુ રવેતાંબર જૈન સંપ્રદાયને માનનારા ઓશવાળ કુટુંબો પરાપૂર્વથી અહીં વસે છે, તેમને લોકો ‘ભાવડા’ના નામે ઓળખે છે, ભાવડા નામની ઉત્પત્તિ લાહોરથી દક્ષિણ દિશામાં સાત-આઠ માઈલ દૂર આવેલા ભાવડા નામના ગામ ઉપરથી થઈ છે. આ ગામમાં કોઈ સમયે સંભવતઃ ઓસવાલ જૈનોની વસ્તી ખૂબ હશે એથી જ જૈન ઓશવાલોનું નામ ભાવડા પડ્યું. જૈનોમાં એક ભાવડારગચ્છ-ભાવગચ્છ પ્રાચીન કાળથી હતો, જેનો સંબંધ શ્રીકાલકાચાર્ય સાથે બતાવવામાં આવે છે. સંભવ છે કે, તક્ષશિલાથી આવેલા જૈનો આ ગામમાં જ સૌ પ્રથમ રહ્યા હોય. એ ભાવડા-ઓશવાલોની આ નગરના જે ભાગમાં વસ્તી છે તેને ‘થડિયાં ભાવડયાન’ અથવા ‘ભાવડોંકા મહોલ્લા’ કહે છે. આ મહોલ્લા સમ્રાટ અકબરના સમયમાં કે તેથી કંઈક અગાઉ વસ્યો હશે, જેમાં અકબરના સમયનું જૈન મંદિર અને ઉપાશ્રય આજ સુધી વિદ્યમાન છે.

એ સમય પછી તો પંજાબના ગામ-નગરોમાં જે સ્થળે ઓશવાલ જૈનો વસે છે અને જૈન મંદિર હોય છે એ સ્થળ ‘ભાવડોંકા મહોલ્લા’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સોળમા સૈકામાં થયેલા સમ્રાટ અકબરના સમયે લાહોરમાં બે મુખ્ય શ્રાવકો હતા એમ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતથી બાજુવા મળે છે. એક દુર્જનસાલસિંહ અને બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર. દુર્જનસાલસિંહ તપાગચ્છીય શ્રીવિજયહીરસૂરિના પરમભક્ત હતા; જેમના જીવન વિશે શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ સં. ૧૬૫૧ માં ‘દુર્જનસાલ બાવની’ની રચના લાહોરમાં કરી છે. તેમાંથી બાજુવા મળે છે કે, દુર્જનસાલે લાહોરમાં એક રવેતાંબર જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું અને સંધ સાથે શોરીપુર તીર્થની યાત્રા કરી હતી તેમજ ત્યાંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. બીજા મંત્રી કર્મચંદ્ર બિકાનેરના વતની હતા અને ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના ભક્ત હતા, જેમના વિશે ‘કર્મચંદ્રમંત્રિપ્રબંધ’માંથી બહુ બાજુવાયોગ્ય વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ રાય કલ્યાણમલની તરફથી અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા.

એમના સમયમાં જૈનાચાર્યોએ પંજાબમાં વિહાર કરી જૈનેતર પ્રબળને જૈનધર્મથી પરિચિત બનાવી પ્રભાવિત કરેલી છે. આપણે બીજી રીતે બાજુવાને છીએ કે, સમ્રાટ અકબરને વિવિધ ધર્મોના સિદ્ધાંતોની ખૂબ જિજ્ઞાસા રહેતી.

૧. “અજ હદે સામાનિયા ના લાહારનૂ, હેય ઇમારત નેસ્ત મગર દારે કસૂર.”—કિરનુસ્સઅદૈન.

૨. સં. ૧૫૬૧ માં લખાયેલી “આજ્ઞતરોવવાઈય” સૂત્રની પ્રતિ અમૃતસરના જૈન ભંડારમાં છે;

સં. ૧૬૬૪ માં લખાયેલી ‘જંબુદીવપરજ્યુતિ’ સૂત્રની પ્રતિ પછીના જૈન ભંડારમાં છે; સં. ૧૮૧૧ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પોથી પંજાબ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગમાં છે—આ બધી પોથીઓમાં ‘લાહોર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ: Dr. Banarasidas Jain—A catalogue of Manuscript in the Punjab Bhandars, Book No. 40, 915,

એક સમયના જૈનધર્મના તપસ્યાના મહોત્સવથી એ એવો પ્રભાવિત બની ગયો કે એ સમયના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહરીવિજયસૂરિને શુજરાતથી બોલાવી સં. ૧૬૩૯ માં તેમની પાસેથી જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ થયો; એટલું જ નહિ વિશ્વને હિતકારી એવા જૈનધર્મની ઝીણામાં ઝીણી વિગત બાણુવાની તેની ઉત્કંઠા વધી ગઈ. રાજકાજમાં રચ્યો-પચ્યો રહેવા છતાં એ સમયથી જૈન સાધુઓના પરિચયમાં તે રહેવા લાગ્યો. મંત્રી કર્મચંદ્રની પ્રેરણાથી અકબરે ખરતર-ગચ્છોય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિને લાહોરમાં બોલાવી સં. ૧૬૪૮ માં તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. સં. ૧૬૪૯ માં શ્રીવિજય-સેનસૂરિ અને બાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય લાહોરમાં આવ્યા અને અકબરના દરબારમાં જૈનધર્મના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો સંભળાવતા રહ્યા. ઉપાધ્યાય બાનુચંદ્રના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્રને તો જહાંગીર પોતાના પરમમિત્ર તરીકે ઓળખાવતા હતા.

શ્રીસમયસુંદર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૯માં ‘રાજાનો વક્તે સૌખ્યમ્’ એટલા આઠ અક્ષરોના વાક્ય ઉપરથી આઠ લાખ અર્થો કરી બતાવી લાહોરમાં અકબરને પોતાની વિદ્વત્તાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દીધો હતો.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષોના સમયમાં જૈનધર્મની નોંધપાત્ર જે પ્રભાવના લાહોરમાં થઈ તેના મૂળકારણ રૂપ એક મહોત્સવનો પ્રસંગ શ્રીસિદ્ધિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે ‘બાનુચંદ્રચરિત’માં આ રીતે વર્ણવ્યો છે:^૩

અકબરના પુત્ર સલીમને ત્યાં મૂળ નક્ષત્રમાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. જ્યોતિષીઓએ જણાવ્યું કે, આ પુત્રી પોતાના માતા-પિતાને કંટપ્રહ થશે એથી તેનો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ; ત્યારે અકબરે એ વિશે શ્રીબાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયની સલાહ લીધી. તેમણે કહ્યું:—‘અષ્ટોત્તર સ્નાત્રપૂજાથી મૂળ નક્ષત્રનો પ્રભાવ દૂર થઈ જશે.’ આ સાંભળી અકબરે રાજકર્મચારીઓને આજ્ઞા આપી કે, નવા બનાવેલા ઉપાશ્રયમાં જિનપૂજાની તૈયારી તાબડોતોબ કરવામાં આવે. શ્રાવક ધ્યાનસિંહને પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરવા માટે સૂચના આપવામાં આવી. તદનુસાર ઉપાશ્રયની પાસે એક મોટા સમારોહ સાથે પૂજા કરવામાં આવી. એ પ્રસંગે મંત્રી કર્મચંદ્ર વગેરે હાજર હતા. સ્વયં અકબર પોતાના સામંતો અને કુમાર સલીમની સાથે વાજતે ગાજતે આ જિનપૂજામાં આવ્યો. સમ્રાટ અકબરે જે મહોત્સવ કરાવ્યો હોય એને જોવા માટે લોકોની મેદની કેટલી જાતી હશે એની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. પૂજાની સમાપ્તિ થતાં શ્રાવક ધ્યાનસિંહ અને મંત્રી કર્મચંદ્રે અકબરને હાથી-ઘોડાની બેઠ આપી સત્કાર કર્યો અને સલીમને એક બહુમૂલ્ય હાર અર્પણ કર્યો. અકબરે એ સ્નાત્રપૂજાનું પવિત્ર જળ પોતાની આંખે લગાડ્યું. આ રીતે જૈનધર્મનો મહિમા લાહોરમાં ગાજતો થયો.

હિંદ અને પાકીસ્તાનનાં બાગલાં પડયાં તે અગાઉ અહીં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૭૫ માણસોની વસ્તી હતી. સૈદ મીઠાબજારમાં આવેલા બાવડોંકા મહોલ્લામાં મૂળનાયક શ્રીસુવિધિનાથ બગવાનનું દેરાસર શિખરબંધી છે.

શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિએ રચેલી ‘દુર્જનસાલ બાવની છંદ’માં જણાવ્યું કે, “લાહનૂરગઢ મજિઝ પવર પ્રાસાદ કરાયઉ” શ્રીદુર્જનસાલસિંહે લાહોરમાં જે મોટું મંદિર કરાવ્યું, તે મંદિર આ હશે એમ જણાય છે.

આખુંથે મંદિર પ્રવેતાંબરના કબજે હતું પરંતુ દિગંબરોની વિનતિથી પ્રવેતાંબરોએ એ મંદિરમાં દિગંબરોની ત્રણ મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવા દીધી; જેના પરિણામે અને ૧૬૧૬ માં દેરાસરની બચ્ચોવચ દીવાલ વાણી લઈને દિગંબર બાઈઓને અડધું મંદિર સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. અહીં દિગંબર જૈનોની ૨૫૦ માણસોની અને સ્થાનકવાસીઓની પણ ૨૦૦-૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

આ દેરાસરમાં હાહા જિનકુશળસૂરિની આરસની પાદુકાઓડી છે. અગાઉ આ પાદુકાઓડી મંત્રી કર્મચંદ્રે બાવડા ગામમાં બહુ મોટી જમીન ખરીદ કરી, તેમાં સ્થાપન કરી હતી. તેમાં એક વાવડી પણ બંધાવી હતી. પંચાશી-નેવું વર્ષ પહેલાં ત્યાંના જમીનદારો એ જમીન પચાવી બેઠા ત્યારે ત્યાંની ચરણપાદુકા ગુરુમાંગટ ગામમાં લાવવામાં આવી. એ પાદુકા જૂની બની જતાં તેને લાહોરના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે અને ગુરુમાંગટમાં નવી પાદુકા બેઠી સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ સ્થળે પ્રત્યેક માસે મેળો ભરાય છે.

લાહોરના જિનમંદિરમાં રહેલી શ્રીજિનકુશળસૂરિની ચરણપાદુકા બાવડા અને તે પછી ગુરુમાંગટથી અહીં

લાવવામાં આવેલી છે, તેના ઉપર મંત્રી કર્મચંદ્રે આ પાટકા સ્થાપન કરાવ્યા સંબંધી લેખ આ પ્રકારે મળે છે:—

“ શ્રીમદ્કવચસાહિત્યુત્તરાણ સંવત્ ૩૧૧ વૈશાલ્ય શુભપક્ષીય તૃતીયાયાં ત્રિનકુશલસૂરિપાતુકે મંત્રિકર્મચંદ્રકારિતેતિ [જંગમયુગ]પ્રધાન
.....રિમિ: શ્રીસ્વરત્નગચ્છે શ્રીભિમપુર | શ્રી | સંવસ્ય કલ્યાણમસ્તુ || ”

આ લેખ અહીંના સ્થાનિક જૈન ઇતિહાસ માટે મહત્વનો ગણાય. વળી, દેરાસરના ભંડારમાં સં. ૧૬૬૭ ના લેખવાળી શ્રીઅન્નિતનાથ ભગવાનની પ્રતિમા વિદ્યમાન છે, જેમાં લાહોરને બદલે ‘લાહુર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લાહોરમાં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનું આ માત્ર એક જ મંદિર છે છતાં કેઠામાં નં. ૩૮૬૭ પર લાહોરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમના જૈન વિભાગમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો અને ત્રણ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ હોવાથી તેની નોંધ લીધી છે. આ મ્યુઝિયમ લાહોર સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા અનારકલી બજારના નાકા ઉપર છે. તેમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યો આ પ્રકારે વિદ્યમાન છે:

૧. (૧) દેવો અને જૈન મંદિરના શિખરનો ભાગ.

૨. (૫) એક જિનમૂર્તિ લાલ પથ્થરની બનેલી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ એકેક ચામરધર બેસેલા છે. પહાંડી નીચે મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે. ધર્મચક્રની જમણી બાજુએ બે હાથવાળો યક્ષરાજ છે અને ડાબી બાજુએ ખોળામાં બેસાડેલા બાળક સાથેની બે હાથવાળી અંબિકા દેવીની મૂર્તિ છે. જિનમૂર્તિના મસ્તકના પાછળના ભાગમાં ભામંડલની આકૃતિ કેરેલી છે. વળી, મસ્તકની બાજુમાં હાથી તથા ગંધર્વો અને ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે. આની શિલ્પ રચના લગભગ આઠમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

૩. (૬૬) હંસ ધરવાળો જિનમંદિરના તોરણનો એક ભાગ.

૪. (૧૦૬) મથુરાના કંઠાલીટીલાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા થાંભલા જેવી જ રચનાવાળો એક સ્તંભ.

૫. (૧૧૩) જેલમમાંથી મળી આવેલો જૈન મંદિરનો સ્તંભ.

૬. (૧૧૪) મુખથી ખંડિત થયેલી ખારા પથ્થરની એક જિનમૂર્તિ.

૭. (૧૧૫) મસ્તક વિનાની એક પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ.

આ પાષાણનાં જૈન શિલ્પો સિવાય પ્રાચીન બે ધાતુપ્રતિમાઓ છે, જેના નીચે ક્રમશઃ આ પ્રકારે લેખો ઉત્કીર્ણ છે:—

[૧] “ શં.(સં) ૧૩૭૫ વર્ષે કાગુણ વદિ ૭ સોમે સાં ધીણાપુત્રેણ સાં લાલે[ણ] શ્રોપાર્શ્વનાથદેવવિંબં કારાપિત(તં) પ્રતિ-
ષ્ઠિ(ષ્ઠિ)તં ચંદ્રગચ્છે શ્રીચ(પ્ર)માણંદસૂરિમિ[:] સાં લાલ્લા રાણાસુત: સ્વાસ્વટચિયં || ”

[૨] “ સંવત્ ૧૪૮૬ વર્ષે મહાશુદિ ૧૧ શનો ઉપકેં ડાંગીગોત્રે સંં બોહિથમાર્યા સોમિણિ પું રેહા માં રચણાદે પિતૃધાલ્હા-
નિમિત્તં શ્રીશાંતિનાથવિંબં કાં પ્રં ક્ષેમર્વિગચ્છે તપાપક્ષે શ્રીપુણ્યપ્રમસૂરિપદે શ્રીજયસિંહસૂરિમિ: || ”

કાંગડા :

લાહોરથી ૧૭૦ માઈલ પૂર્વેત્તર દિશામાં કાંગડા નગર આવેલું છે. આ નગરના નામ ઉપરથી જ જિલ્લાનું નામ પણ કાંગડા પડેલું છે. અત્યારે કાંગડાની કચેરી જિલ્લાથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા ધર્મશ્યાળા નામના સ્થાનમાં છે.

રાવી અને સતલજ નદીના મધ્યવર્તી ત્રિગર્ત પ્રદેશમાં કાંગડા નગર વસેલું હતું. એક સમયે પહાડી ભાગની રાજધાનીનું આ શહેર હતું. ભારતની પ્રાચીન શાસનપદ્ધતિ અને સંસ્કૃતિનો આ નગર નમૂનો હતું.

કહે છે કે, મહાભારતમાં દુર્યોધન તરફથી વિરાટનગર ઉપર ચડાઈ કરનાર સુશર્મચંદ્ર રાજા લડાઈમાં હારી જવાથી ત્રિગર્ત તરફ નાસી ગયો અને તેણે જ આ નગર વસાવ્યું હતું પોતાના નામ ઉપરથી આ નગરનું નામ પણ સુશર્મપુર રાખવામાં આવ્યું હતું. કાંગડાનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હોવાનો ઉલ્લેખ 'વૈદનાથ પ્રશસ્તિ'માં છે અને સં. ૧૪૮૪માં રચાયેલા 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માંથી પણ એ હકીકતને સમર્થન મળે છે કે, કાંગડાના શ્રીઆદિનાથનો મૂર્તિ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનના સમયમાં રાજા સુશર્મે સ્થાપન કરી હતી.

કાંગડાનું પ્રાચીન નામ ભીમકોટ પણ મળી આવે છે. નગરને લોકો ભીમનગર કહેતા હતા. ખરું જોતાં કાંગડા તો કિલ્લાનું નામ છે. તેનું 'ળીણું' નામ નગરકોટ કિલ્લા અને નગર બંનેના નામથી વહેવારમાં આવેલું છે. કાંગડા શબ્દનો પ્રયોગ મોગલ બાદશાહોના સમયથી વ્યવહારમાં આવ્યો છે, જે કોટ અને નગર બંનેનું સૂચન કરે છે. તેનું એક વધારાનું નામ કાનગઢ પણ જાણવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ કહાનગઢ એવું જ નામ હશે કેમકે હોશિયારપુર જિલ્લાના જૈને નામક કસબામાં જૈનોની ખૂબ વસ્તી છે, તેઓમાં એવી કંઈકથા છે કે, છસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજા કહાનચંદ્રે કિલ્લામાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

સં. ૧૪૮૪ માં રચાયેલી 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં 'અંગદક મહાદુર્ગ' એવું નામ કાંગડા માટે આપેલું છે. કોટ કાંગડા બે નાની નદીઓ: બાણ ગંગા અને માંછના મધ્ય ભાગમાં તેના સંગમ પર આવેલી લાંબી અને ટૂંકી એવી પહાડી પર આવેલું છે એ માંછલના વિસ્તારવાળો તેને કોટ છે. કોટની આસપાસ જાંડી ખાઈ બનાવેલી છે.

કોટના પૂર્વ ભાગમાં મહેલ, મંદિર વગેરે સ્થાનો બનેલાં છે. જિંઘા સ્થાન પર રાજમહેલ છે અને તેથી કંઈક નીચે એક મોટા ચોકમાં અંબિકાદેવી અને લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સં. ૧૬૬૨ માં ભૂકંપથી ધરાશાયી થયેલું છે અંબિકાદેવીના મંદિરથી દક્ષિણ દિશામાં ૨ જૈન મંદિરો છે, જેનાં પ્રવેશદ્વારો પશ્ચિમ તરફ છે. એકમાં પથાસન માત્ર બચી રહ્યું છે જેના ઉપર અસલમાં જૈન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી હશે. બીજામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની પહાડીમાં સં. ૧૫૨૩ નો એક લેખ છે.

અહીંના કાલીદેવીના મંદિરમાંથી એક બીજો લેખ ડો. કનિંધકામે બોધને તેની નકલ લઈ લીધી હતી. તદનુસાર તેમાં 'ઓ સ્વસ્તિ શ્રીમિનાય નમઃ।' અને સં. ૧૫૬૬ થક સં. ૧૪૩૧ ની સાલ લખેલી હતી.

કાંગડા નગરમાં સૌથી પ્રાચીન એવું ઇન્દ્રેશ્વરનું મંદિર રાજા ઇન્દ્રચંદ્રે બંધાવેલું છે. આ રાજા સં. ૧૦૮૫-૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન હતો. મંદિરમાં માત્ર શિવલિંગ છે પરંતુ બહારના ભાગમાં ઘણી મૂર્તિઓ છે, તેમાં બે જૈન મૂર્તિઓ સૌથી પ્રાચીન છે. એમાંની એક મૂર્તિ વૃષભ લાંછનયુક્ત શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની છે, જેને અહીંના લોકો ભૈરવની પ્રતિમા સમજીને સિંદૂર ચડાવે છે. તેના ઉપર ૮ પંકિતનો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ઓમ્ સંવત્ ૩૦ ગચ્છે રાજકુલે હરિરમૂલમયચંદ્રમા:[I] તલ્લિખ્યોમલચંદ્રાલ્લય[સ્ત]ત્પદાંભોજવટપદ:[II] સિદ્ધરાજસ્તતઃ દક્ષઃ દક્ષાદ-
જનિ [ચ]દ્રકઃ । રત્નેતિ ગૃહિણી તસ્ય[ય] પા-ધર્મ-યાયિની । અજનિષ્ઠાં સુતો [તસ્ય] જૈન[ધર્મ]ધર્મ(વ)રાયણૌ ઝ્યેષ્ઠઃ કુળહલકો [અ]જિ[તા]
કનિષ્ઠઃ કુમારમિથઃ । પ્રતિમેયં [અ]જના.....નુજ્યા । કારિતા..... ॥”

આ લેખમાં રાજકુલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને શ્રીઅભયચંદ્રસૂરિનું નામ આપેલું છે. આ અભયચંદ્રસૂરિ તે જ હોવાનો વધુ સંભવ છે કે જેઓ પ્રસિદ્ધ તર્કપચ્ચાનન 'સન્મતિપ્રકરણ'ના દીકાકાર હતા. કેમકે તેઓ પણ રાજગરુડના હતા. આ લેખમાં સં. ૩૦ આપેલો છે તે સપ્તર્ષિ અથવા લોકિક સંવત છે. તેમાં શતાબ્દીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. સંભવતઃ આ નવમી શતાબ્દી હશે.

બીજી જિનપ્રતિમા પદ્માસનસ્થ છે. તેની ગાદીમાં બે ભુબાળી સ્ત્રી અને તેની તરફ હાથીની મૂર્તિ ઉત્કીર્ણિત છે. આ બંને પ્રતિમાઓ ઓસરીની દીવાલમાં ખૂબ મજબૂત રીતે સજ્જડ કરેલી છે.”

આ બધાં અવશેષોથી એ જાણી શકાતું નથી કે, જૈનો અહીં કયારે આવ્યાં ! અનુમાન છે કે વેપાર અને રાજ-

કાર્ત્તિક નિમિત્તે અહીં આવીને સ્થિર થયા હશે. 'ખરતરગચ્છ પદ્માવલી'ના એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, તેરમા સેકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી.

કાંગડાનાં બીજાં અવશેષોને જોતાં કહી શકાય એમ છે કે કાંગડા જૈનોના મહાતીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ આ હકીકતનો સ્પષ્ટરૂપે ક્યાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. સં. ૧૪૮૪માં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલી 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'થી આ નગરની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. એમાં ફરીફરથી નીકળેલા જૈન સંઘ વચ્ચેનાં કેટલાંયે સ્થાનોમાં થતો કાંગડા પહોંચે છે અને ત્યાંથી બીજે રસ્તે થઈ બાકીની પંચતીર્થ કરતો ફરીફર આવે છે. એ જાતમાહિતીનો અહેવાલ શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે નોંધ્યો છે, એમાંથી જણાય છે કે એ વખતે (સં. ૧૪૮૪)માં કાંગડામાં ૪ જિનમંદિરો વિદ્યમાન હતાં તે પછી એટલે સં. ૧૪૬૭ માં રચાયેલી 'નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી' માંથી અહીં ૫ જિનમંદિરો આ પ્રકારે હોવાનું જણાય છે:—

“આલિંગવસહી(૧) પંદિયઈ એ મણિમય બિંબ ચડેવીસ; વન્ન મુહૂરત વન્ન દિણ વન્ન વરસ વન્ન માસ. ૮ રાયવિહારહ વીર (૨) જિણુ નિમ્મલ કંચણ કાય; નિમ્મિય દેવલ અઘ વિમલ રૂપચંદ સિરિય. ૯ સિરિયાલ ધિરિય ભવણિ પૂજઉ જિણુવર પાસ(૩); આદિનાથ ચઉથઠ(૪) ભવણિ પણ્ણમિય પૂરિય આસ. ૧૦ ધવલઉ ઊચઉ પંચમઉ એ ખરતરતણુઉ પ્રાસાદ; સોલસમઉ સિરીસંતિ જિણુ(૫) દીઠઈ હુઠ આણુંદ. ” ૧૧

'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં ૪ જિનમંદિરોનો ઉલ્લેખ છે અને પાંચમું મંદિર શ્રીમાલ ધિરિયા કારિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઉપરુક્ત 'તીર્થમાળા'થી જણાય છે. 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં ગોપાચલપુરમાં ધિરરાજકારિત શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ છે અને 'ચૈત્યપરિપાટી'માં ઉલ્લેખેલા ધિરિયા સંભવતઃ એક જ વ્યક્તિ જણાય છે.

નગરકોટમાં સાધુ ક્ષીમસિંહ કારિત ખરતરવિધિ ચૈત્યમાં શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ કરી હતી એવો ઉલ્લેખ 'વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી'માં છે પરંતુ તેનો સંવત આપ્યો નથી, પરંતુ 'ખરતરગચ્છ ગુર્વાવલી' (અપ્રસિદ્ધ)માં એ વિશે આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“સં. ૧૩૦૯ શ્રીપ્રહ્લાદનપુરે માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ સમાધિશેખર—ગુણશેખર—દેવશેખર—સાધુમત્ત—વીરવલ્લભમુનીનાં તથા મુક્તિસુન્દરી સાધ્વી દીક્ષા । તસ્મિન્નેવ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૦ શ્રીશાંતિનાથ—અજિતનાથ ધર્મનાથ—વાસુપૂચ્ય—મુનિસુવ્રત—સીમન્ધરસ્વામિ—પદ્મનાથપ્રતિમાયાઃ પ્રતિષ્ઠા કરિતા ચ સાં. વિમલચન્દ્રહીરાદિસમુદાયેન ! તથાહિ સાધુવિમલચન્દ્રેણ શ્રીશાંતિનાથો નગરકોટપ્રાસાદસ્થો મહાદ્રવ્યવ્યયેન પ્રતિષ્ઠાપિત; અજિતનાથો લલસાધારણેન, ધર્મનાથો વિમલચન્દ્રપુત્રક્ષેમસિંહેન....॥ ”

અર્થાત—ઉક્ત શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ક્ષેમસિંહના પિતા એણે વિમલચન્દ્રે પૂજા દ્રવ્યવ્યયથી સં. ૧૩૦૬ ના મહા સુદિ ૧૦ ના દિવસે (પ્રહ્લાદનપુરમાં) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિના હાથે કરાવી હતી.

શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાય પછી આ મંદિરો ક્યાં સુધી વિદ્યમાન હતાં એ જાણવાને કશું સાધન નથી પરંતુ બીજી તીર્થમાળાઓ અને સ્તવનોથી જણાય છે કે, સં. ૧૬૩૪ અથવા તે પછી કંઈક સમય સુધી સાધુઓ યાત્રા નિમિત્તે અહીં આવતા. સં. ૧૬૮૩ ની આસપાસમાં મંદિરોનો નાશ થયો હશે.^૫

હાલમાં અહીં જૈનોનું એકે ઘર વિદ્યમાન નથી.

તક્ષશિલા :

પંજાબમાં રાવલપીંડીથી ૨૦ માઈલ દૂર તક્ષશિલા નામનું સ્થેશન છે. પ્રાચીન કાળે આ નગર સમૃદ્ધિશાળી હતું. આશ્વ, બોદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આ નગરનું વર્ણન મળી આવે છે. 'મહાભારત' (આદિ પર્વ: અધ્યાય: ૩, સ્લોક: ૨૦-૧૭૨)માં જણાવ્યું છે કે, જનમેજય રાજાએ આ સ્થળે નાગયજ્ઞ કરીને તક્ષક નાગને પરાજિત કર્યો હતો, તક્ષશિલાના વિશાળ વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉલ્લેખ બોદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળે છે; જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તક્ષશિલાનો સંબંધ ભગવાન ઋષભદેવના સમય સુધી પહોંચે છે.

૫. “જૈન સત્યપ્રકાશ” : વર્ષ : ૧૧, અંક : ૧.

ભગવાન ઋષભદેવે ભરતને અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને બાહુબલિને બહલીદેશનું શાસ્ત્ર સોંપી દીધા હતા. બહલીદેશની રાજધાનીનું નગર તક્ષશિલા હતું.

જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથો ગંધારનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે; જેમાં પશ્ચિમ ગંધારની રાજધાની પુષ્કરાવતી અને પૂર્વ-ગંધારની રાજધાની તક્ષશિલા હતાં.

એક સમયે ભગવાન ઋષભદેવ વિહાર કરતા તક્ષશિલામાં આવ્યા અને તેની ખબર બાહુબલિને મળતાં તેઓ ખીબા દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા, પરંતુ ભગવાન ત્યાંથી ચાલી ગયા હતા. બાહુબલિએ ભગવાનના આગમનના સ્મરણરૂપે તેમના ચરણચિહ્નો ઉપર ‘ધર્મચક્ર તીર્થ’ની સ્થાપના કરી હતી.^૧ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ઉલ્લેખ છે કે:—

“તક્ષશિલાયાં બાહુબલિવિનિર્મિતં ધર્મચક્રમ્ ॥” (પૃ ૮૫)

તક્ષશિલામાં બાહુબલિ રાજાએ સ્થાપન કરેલું ધર્મચક્ર તીર્થ છે.

‘મહાનિશીથસૂત્ર’માં જણાવ્યું છે કે, આ ધર્મચક્ર તીર્થ ચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું ધામ હતું. તક્ષશિલાનું ખીબું નામ ‘ધર્મચક્રભૂમિ’થી પણ પ્રસિદ્ધ હતું. એ સમયથી તક્ષશિલા નગર જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હતું.

એ પછીના સમય વિશે જણવાને કોઈ સામગ્રી મળતી નથી. પણ મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા આદિ પ્રદેશોમાં ભક્ષા-ભક્ષ્યનો વિચાર ન હોવાથી અને પાખંડી સાધુઓની બહુલતા હોવાથી જૈન સાધુઓને વિહાર કરવાની મનાઈ જોતોના ‘છેદ’સૂત્રોમાં કરેલી છે.

મધ્યકાળમાં તક્ષશિલા સમગ્ર ભારતનું વિદ્યાકેન્દ્ર હતું જેમાં વિખ્યાત વૈયાકરણ પાણિનિ, વિશ્વત વૈધરાજ જીવક આદિ વિદ્વાનોએ અધ્યયન કર્યું હતું.

સમ્રાટ અશોક તક્ષશિલાનો સૂબો હતો ત્યારે તે પોતાના પુત્ર કુણ્ડલ સાથે રહેતો હતો. કુણ્ડલના પુત્ર સમ્રાટ સંપ્રતિએ પિતાના શ્રેય નિમિત્તે અહીં જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું; જે ‘કુણ્ડલસ્તૂપ’ નામે ઓળખાતું હતું, સંપ્રતિના સમયે સાધુઓના વિહારની મર્યાદાઓ વિસ્તરી તેમાં આ પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ હતો; કેમકે જૈનાચાર્યોએ એ પછી આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યાનાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે.

વિ. સં. ૧૦૮ માં શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવનાર મધુમતી (મહુવા)ના શ્રેષ્ઠી જાવડિયાહે ભગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ તક્ષશિલામાંથી જ મેળવીને શત્રુંજય તીર્થ ઉપર મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરી હતી.

‘પ્રભાવકચરિત’ અનુસાર ખીબા-ત્રીબા સેકામાં અહીં ૫૦૦ જૈન મંદિરો હતાં, જૈન સંઘ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતો. ખીબાં પણ અનેક મંદિરો અહીં મોજુદ હતાં. એકંદરે જન-ધનથી સમૃદ્ધ એવી આ નગરીમાં મહામારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. લોકો એકાએક મરવા લાગ્યાં, નગરમાં કોલાહલ વ્યાપી ગયો, કોઈ કોઈનું ન રહ્યું, સૌને પોતપોતાની પડી હતી, ગીધ અને કાગડાઓને માટે અહીં સુલક્ષ બની ગયો, ધરોમાં દુર્ગંધ ફેલાઈ ગઈ, મંદિરોમાં પૂજા બંધ પડી. આ મહામારી કોઈ રીતે શાંત થતી નહોતી. આ જોઈને શાસનદેવીએ પ્રગટ થઈને કહ્યું કે—‘શ્વેચ્છાના થોર અત્યાચારથી રૂબટ થઈને બધાં દેવ-દેવીઓ અહીંથી ચાલ્યાં ગયાં છે. આજથી ત્રીજે વર્ષે તુરુબકે આ તક્ષશિલાનો પ્વંસ કરશે. એનો એક જ ઉપાય છે કે તમે બધા આ નગર છોડીને ખીબા સ્થાને ચાલ્યા જાઓ.’ ખીબો ઉપાય પૂછતાં દેવીએ કહ્યું:— ‘નાડોલમાં શ્રીમાનદેવસૂરિ બિરાજેલા છે, તેમના ચરણનું પ્રક્ષાલન જળ લાવીને પોતપોતાના ઘરોમાં છાંટો એથી તમારો ઉપદ્રવ શાંત થશે.’

તક્ષશિલાના જૈન સંઘે વીરચંદ નામના એક શ્રાવકને નાડોલ મોકલ્યો. તેમણે શ્રીમાનદેવસૂરિને તક્ષશિલાના નિવાસીઓનું દુઃખ કહી સંભળાવ્યું. શ્રીમાનદેવસૂરિએ ત્યાં આવવા માટે ના પાડી પરંતુ તે શ્રાવકને તેમણે ‘લક્ષુશાંતિ સ્તવ’ પાઠ આપ્યો અને જણાવ્યું કે—‘આ સ્તવનથી મહામારી શાંત થશે.’ આચાર્યના કહેવા પ્રમાણે એ સ્તવનનો પાઠ કરવાથી થોડા દિવસોમાં તક્ષશિલામાં મહામારીનો ઉપદ્રવ શાંત થયો.

એ પછી ત્રીજે વર્ષે તુરુબકાએ વિશાળ નગરી તક્ષશિલાને ખેદાનખેદાન કરી નાખી.

શ્રીમાનદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૨૬૧ માં થયો એથી આ ઘટના ત્રીજા સૈકામાં બની એમ માની શકાય.^૭

ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં કુષાણોએ સિરકપ ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો તે હકીકત પુરાતત્ત્વની સામગ્રીથી સમજાય છે.

અનુશ્રુતિઓની આ ઘટનાનું સમર્થન તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તક્ષશિલાના સિરકપ નગરના ખોદકામમાંથી મળેલી સામગ્રીના આધારે ડૉ. સર જોન માર્શલના કથાનાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીના આરંભના વર્ષોમાં ઇંડોગ્રીક રાજાઓએ આ નગર ભીડના કિલ્લાથી હઠાવીને સિરકપમાં વસાવ્યું. તે ગ્રીક-શક, પહ્લવ અને કુષાણકાળ સુધી બરાબર વસેલું હતું સિરકપના રાજમાર્ગની આસપાસ કેટલાંક નાનાં મોટાં મંદિરો મળી આવ્યાં છે, જેને વિશે સર જોન માર્શલ કહે છે:—‘હવે મારો વિશ્વાસ છે કે, સિરકપના ‘એફ’ (F) અને ‘જી’ (G) પ્લોકનાં મંદિરો આ જ (જૈન) મંદિરોમાંનાં જ છે. પહેલાં હું આ મંદિરોને બૌદ્ધ મંદિરો માનતો હતો પરંતુ હવે એક તો તેની રચના મથુરાથી નીકળેલા આચાર્યપટ્ટો પર ઉત્કીર્ણ જૈન સ્તૂપો સાથે મળતી આવે છે અને બીજું એમાં અને તક્ષશિલાથી મળી આવેલાં અત્યાર સુધીનાં બૌદ્ધ મંદિરો સાથે ખૂબ ભિન્નતા છે. આ કારણોથી હવે હું આને બૌદ્ધોની અપેક્ષાએ જૈન સ્તૂપ જ માનું છું.’^૮

રાજમાર્ગની જમણી તરફ સ્થિત પ્લોક ‘જી’ માં મોટાં મકાનોનાં ઘણાં ભગવાવશેષો મળ્યાં છે, જેની ખાસ વિશેષતા એ હતી કે, એ મકાનોની સાથોસાથ પોતાનાં નાનાં મંદિર પણ બનેલાં હતાં. આ મંદિરો સડકની તરફ ખુલ્લાં પડતાં હતાં જેથી ભકતોના દર્શનમાં સગવડ રહેતી હતી.

આ હકીકત જૈન અનુશ્રુતિઓનું બરાબર સમર્થન કરે છે કે, એક સમયે તક્ષશિલા જૈનોનું પણ એક મોટું કેંદ્ર હતું, એમાં હવે શંકાને લેશ અવકાશ નથી.

પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત પ્રમાણે—ઓશવાલ ભાતિ તક્ષશિલા વગેરે પશ્ચિમ પંજાબના નગરોમાંના જૈનસંઘ-માંથી નીકળેલી છે. આ ઉપરથી માની શકાય કે, ઓશવાલોના પૂર્વજો પશ્ચિમ ભારતમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. ઉપ-રુક્ત તક્ષશિલાના ભંગ વખતે જૈનસંઘ પૂર્વ પંજાબ અને બીજાં સ્થળોમાં વસવાટ કરવા આદ્યો ગયો હતો.

શ્રીનગર : કાશ્મીર

જમ્મુથી ૨૦૩ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે કાશ્મીર રાજ્યનું શ્રીનગર છે. ‘ગિરનાર માહાત્મ્ય’ અને ‘વિવિધતીર્થ-કથા’થી જાણવા મળે છે કે, કાશ્મીર (શ્રીનગર)ના રહેવાસી સંઘપતિ રત્ન નામના શ્રાવક સાતમા સૈકામાં કાશ્મીરથી સંઘ લઇને ગિરનારની યાત્રાએ ગયા હતા અને ગિરનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એટલે એ સમયે કાશ્મીરમાં જૈનોની ઘણી વસ્તી હોવાનું જણાય છે.

કાશ્મીરના પ્રતાપ મ્યુઝિયમમાં કેટલીક મૂર્તિઓ છે તે પૈકી બુદ્ધ ભગવાનના નામે ઓળખાવેલી શ્યામ પાપાણની પ્રતિમા વાસ્તવમાં બીજા સૈકાની જિનમૂર્તિ છે. મ્યુઝિયમના ક્યૂરેટરના કથન મુજબ આવી મૂર્તિઓ કાશ્મીરમાં તપાસ કરતાં ઘણી મળી આવે તેમ છે. જે આ હકીકત સાચી હોય તો કાશ્મીરમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મનો સારો વિસ્તાર હશે, પણ આજે તો એનું નામોનિશાન પણ અહીં જોવાતું નથી; એ ખરેખર, વિધિની વિચિત્ર દશાનો ખ્યાલ આપવા પૂરતું ગણાય.

૭. જો કે જૈન અનુશ્રુતિઓ આ ઘટનાનો સમય ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી બતાવે છે પરંતુ પુરાતત્ત્વનાં પ્રમાણો આ ઘટનાનો વાસ્તવિક કાળ ઈ. સ.ની પહેલી શતાબ્દીનો અંત ભાગ હોવાનું જણાવે છે. આમ હોવા છતાં કેટલાક વિદ્વાનો કુષાણોનો સમય ઈ. સ. ૧૨૭ અથવા તે પછીનો બતાવે છે એ રીતે જોઈએ તો જૈન અનુશ્રુતિઓની વાત સાચી બની રહે. કેમકે મોટા ભાગની પટ્ટાવાલીઓ માન-દેવસૂરિને ૨૦ મા પદ્ધતર બતાવતાં તેમનો સમય વીર નિ. સં. ૮ મા સૈકા માને છે, જે ઈ. સ.ની બીજી શતાબ્દીના અંત ભાગમાં પડે છે.

૮. Sir John Marshall—A Guide to Taxila P. 78 (third edition)

૯. Sir John Marshall—Archaeological survey of India, Annual report. 1914-15, P. 2

૨૦૩. પિંડહાદનખાન

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૨)

લેરાથી પિંડહાદનખાન જવા માટે મલ્લકવાલ જંકશને ગાડી બદલવી પડે છે. ત્યાંથી ત્રીજું સ્ટેશન પિંડહાદનખાન આવે છે.

સ્ટેશનથી ૦૧ માઈલ દૂર કોટ તળાવ પાસે શ્રીસુભતિનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર છે. લાલા મૂલા શાહે સં. ૧૬૬૭માં બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ધાતુના અષ્ટકમળની વચ્ચે શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની મનોહર ધાતુપ્રતિમા છે. એ અષ્ટકમળની પાંખડીઓ પર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ઓસવાલ જ્ઞાતીય છાજહમોત્રીય પાં રૂપાપુત્ર તેજા હરદાસ । પાંચા । તેજસી માર્યા પદોપુત્રકુદાકેન શ્રેયોર્થે । શ્રીવાસુપૂજ્યર્થિનં બ્રહ્મલકમલં સંપુટસહિતં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં વ(વ)હત્ વ(વ)સ્તરગચ્છાઠો(ધિ)રાજ શ્રોજિનમાણિક્યસૂરિપદાલંકાર । શ્રીપાતિસાહિપ્રતિબોધક-તત્પ્રવક્ત્રયુગપ્રધાનશ્રીજિનચંદ્રસૂરિભિઃ પૂજ્યમાનં ચિરં જંવતુ ॥ ”

અહીં એક જૈન મંદિરનું ખંડિયેર પડેલું છે. શિખર અને ગભારાનો ભાગ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૬૨૬માં આ મંદિર બાંધવામાં આવેલું, એ સમયે અહીં ૪૦૦ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી હતી, પરંતુ સં. ૧૬૮૭માં અહીં જેલમ નદીમાં લારે પૂર આવવાથી ગામનો મોટો ભાગ તણાઈ ગયો. એની સાક્ષી પૂરતાં ઘણાં ખંડિયેરા ઊભાં છે. એ જ સમયમાં ઉપયુક્ત જૈનમંદિર પડી ગયું હતું. તેને એ સ્વરૂપે મૂકી રાખી બીજું જૈનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું, જેનો નિર્દેશ ઉપર કર્યો છે. આજે અહીં ૧૭ જૈનોની વસ્તી છે ને એક પુસ્તકબંડાર છે.

ગામથી દોઢ માઈલ દૂર દાક્ષિણી સીમેન્ટ ફેક્ટરી અને મીઠાની ખાણ આવેલી છે

૨૦૪. કાલાબાગ

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૩)

માડી ઇન્ડસ અને કાલાબાગ એ બંને સ્ટેશનો વચ્ચે સિંધુ નદી આવેલી છે. સ્ટેશનથી કાલાબાગ ગામ એક માઈલ દૂર છે. સિંધુ નદીનો પૂલ ઓળંગીને ગામમાં જવાય છે. આખું ગામ નાની પહાડીઓ પર વસેલું છે.

આ ગામમાં પહેલાં જૈનોનો લગભગ ૨૦૦ માણસોની વસ્તી હતી ત્યારે સં. ૧૬૬૩માં અહીં લોકાગચ્છના ચતિ-ઓના ઉપદેશથી મૂળનાયક શ્રીઅન્જિતનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૬૩નો લેખ છે. અહીં સાધુ-સાધ્વીઓનો વિહાર કેટલાયે વર્ષોથી બંધ છે. અત્યારે માત્ર ૪૦ જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે.

નાગાજીન પર્વત :

માડી ઇન્ડસ સ્ટેશનની સામે જ નાગાજીન પર્વત આવેલો છે. લોકભાષામાં તેને નાગારજન પણ કહે છે. પર્વતમાં લગભગ ૧ માઈલ દૂર નાની સરખી ગુફા વિદ્યમાન છે, તેમાં તીર્થંકરની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ ગુફામાં લગભગ ૧ ફૂટ ઊંચો અને ૦૧ ફૂટ પહોળો ખાલી ગોખલો છે. અહીંની પ્રચલિત હંતકથાના આધારે આ ખાલી ગોખલામાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા હતી. આ પર્વતમાં નાગાજીન યોગીએ રસસિદ્ધિ કરી હતી. આસ-પાસનું વાતાવરણ યોગીઓના નિવાસને અનુકૂળ જણાય છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ બીજા-ત્રીજા સૈકાની ગુફાઓને મળતું આવે છે. બ્યારે પ્રચલિત માન્યતા મુજબ સેદી નદીના કિનારેથી શ્રોઅભયદેવસૂરિએ અત્યારના ખંભાતમાં વિદ્યમાન શ્રીસ્થંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બારમા સૈકામાં પ્રગટ કરી હતી. ખરું જોતાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથનું સ્થાન આ નાગાજીન પર્વતમાં હોવાનું વાસ્તવિક લાગે છે. સંભવ છે કે, નાગાજીનના સમયથી લઈને શ્રોઅભયદેવસૂરિના સમયના વચ્ચે આખામાં એ મૂર્તિ સિંધુનદીના પૂરમાં તણાઈ આવતાં સમુદ્રવાટે સેદીનદીના કિનારે આવી હોય. વિદ્વાનોએ આ પર્વતના સ્થાપત્યની શોધ કરવા જેવી છે. આ પર્વતમાંથી ખોટા હીરાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં મળી આવે છે.

૨૦૫. બન્નુ

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૪)

કાલાખાગથી ૮૬ માઈલ દૂર નાની રેલ્વે ગાડીથી બન્નુ જવાય છે. સરહદના પ્રદેશમાં પેશાવરથી બીજા નંબરનું આ શહેર છે. હિંદ-પાકિસ્તાનનાં ભાગલા પડ્યાં તે પહેલાં અહીં ૬૫ ટકા હિંદુઓની વસ્તી હતી; જ્યારે મુસલમાનની વસ્તી ૫ ટકા હતી. રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન અને સરહદનું નાકુ હોવાથી આ શહેર મથક જેવું છે. ધોળે દિવસે માણસોને ઉપાડી ભય એવો આખોયે પ્રદેશ ભયાનક છે.

બન્નુ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર નવા બજારમાં 'ભાવડોંકા મહોલ્લા'માં ધૂમટળંધી સુંદર મંદિર છે. ૬૫ શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. બધાયે એક જ મહોલ્લામાં રહે છે. આ બધા જૈનો બન્નુથી ૧૮ માઈલ દૂર આવેલા લિતંબર નામના ગામથી આવેલા છે. તેઓ બધા જ્ઞાતિએ ઓશવાળ છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો જમીનદારીનો છે. બધા હથિયાર રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસંગ આવતાં વાપરી પણ બાણ છે. તેમના વડવાઓ મૂળે મોટી મારવાડ અને બિકાનેરના રહીશ હતા, વેપાર-ધંધા અંગે અહીં આવીને વસ્યા છે. લિતંબરમાં દાદાજીની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

અત્યારના બધા જૈનો જ્યારે લિતંબર છોડી બન્નુ રહેવા આવ્યા તે પહેલાં બન્નુથી ૪ માઈલ દૂર આવેલા સુખા-સખેલ નામના ગામમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનનાં ૩ ઘરો હતાં અને તે સમયે ત્યાં એક વિશાળ જૈન મંદિર પણ હતું. પણ સમય વીતતાં ત્યાં એક પણ જૈનની વસ્તી રહી નહિ ત્યારે મંદિરની પ્રતિમાઓ મુલતાન શહેર તથા જંડી-યાલા ગુરુ નામક ગામના જૈન મંદિરમાં લઈ જવામાં આવી. હાલમાં ત્યાં ખાલી ડેરાસર વેરાન દશામાં બિલ્લું છે.

બન્નુના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૬૮માં થયેલી છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

॥ “ સં ૧૬૦૬ ॥ વર્ષે માઘશુક ૫ રવૌ સાહ વાડાપાંક, ઓસવાલજ્ઞાં શ્રે ૦ દેલ્હા ઓ ૦ આલ્હણ શ્રે ૦ વાગદેવ(વેન)સ્વ-શ્રેયસે શ્રીઅજિતનાથ[જિનર્થિવં પ્રતિષ્ઠિતં] ॥

૨૦૬. મુલતાન

(કોઠા નંબર : ૩૮૭૬)

મુલતાન સીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર મુલતાન શહેર આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૨૦ માણસોની વસ્તી છે, ૧ ઉપાશ્રય અને ૧ પુસ્તકલંકાર પણ છે.

અહીંના ચૂડીસરાય બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૬૭૦ માં બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપની છતમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની જાન અને તેમના જીવનપ્રસંગોને લગતાં ચિત્રો બહુ જ સુંદર રીતે ચિતરાવેલાં છે. જમણી બાજુની ભીંત પર શત્રુજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોનાં ચિત્રો છે. આ મંદિરમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો ડેરાગાજીખાન, લોહિયા અને લિતંબર વગેરેના મંદિરોમાંથી આવેલી છે. મંદિરની સામે જ મંદિરની આવકમાંથી વીશ હજાર રૂપિયાના ખર્ચે એક મકાન ખરીદેલું શ્રીસંઘની માલિકીનું છે. દાદાવાડીનું એક વિશાળ કંપાઉન્ડ પણ શ્વેતાંબર સંઘની માલિકીનું છે. એ સિવાય બાર-તેર દુકાનો પણ તેમની જ માલિકીની છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં કુસંપ છે. સાધુઓના પિહારના અભાવે કેટલાય બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

પંજાબ અને સિંધની હદ અહીં પૂરી થાય છે. આગાઉ આ શહેર સિંધમાં ગણાતું પરંતુ બ્રિટીશ રાજઅમલ વખતે આને પંજાબમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

૨૦૭. ડેરાગાળખાન

(કેઠા નંબર : ૩૮૭૭)

મુલતાનથી મહમ્મુદકોટ જતી રેલ્વે લાઈનમાં ગાળખાટ સ્ટેશને જવાય છે. ગાળખાટથી ૬ માઈલના કાચા રસ્તે બંદર ઉપર જવાય છે. સિંધુમાં પાણીની ભરતી હોય ત્યારે મોટા વહાણથી ડેરાગાળખાન બંદરે ઉતરાય છે. સિંધુમાં પાણી ઓછું હોય ત્યારે હોડી દ્વારા પણ જઈ શકાય.

ડેરાગાળખાનથી ૧૫ માઈલના રસ્તે ૬ માઈલ કાચી સડક અને ૬ માઈલમાં પાણી સડક બાંધેલી છે. ડેરાગાળખાનના મોટર સ્ટેન્ડથી પા માઈલના અંતરે શહેર આવેલું છે. અહીં ૮૫ રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી છે. અગાઉ અહીં રવેતાંબરોની બધી વસ્તી હતી પરંતુ કેટલાક બીજા પંથમાં ભળી ગયા છે.

અહીં ભાવડોંકા મહોલ્લામાં પ્લોટ નં. ૨ માં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ચિત્રબંધી મંદિર સં. ૧૬૭૬ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૦૬ નો લેખ છે.

ગામથી પોણે માઈલ દૂર એક ઠાઠાવાડી છે, જેમાં શ્રીજિનકુશળસૂરિની અરણ્યપાદુકા છે.

હાલનું ડેરાગાળખાન નવું વસેલું છે. જ્યારે જૂનું ડેરાગાળખાન સિંધુના પૂરમાં તણાઈ ગયું હતું ત્યારે જૂના ડેરાસરની મૂર્તિઓ વગેરે મુલતાનના જૈન ડેરાસરમાં લઈ જવામાં આવી હતી. તેમાંથી માત્ર ૩ મૂર્તિઓ નવા વસેલા ડેરાગાળખાનમાં નવું મંદિર સં. ૧૬૭૬ માં બંધાવવામાં આંચું ત્યારે આપવામાં આવી.

આ મંદિરમાં એક પુસ્તકબંડાર પણ છે; જેમાં ૮૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. તે પૈકી એક ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘કાલકકથા’ની ૪૧ ચિત્રોવાળી સુંદર પ્રતિ છે. તેની પ્રાંત પુષ્પિકામાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“સં ૧૮૯૧ વર્ષે શ્રીજિનસાગરસૂરિરાજ્યે નામ માણિક્યસુંદરગણિનામુપદેશેન સામ શિવરાજકેન આત્મપુણ્યાર્થે લિખાપિતં ॥
શ્રી । લિખિતં લાલાકેન ॥ શ્રી: ॥

આ શહેર અગાઉ બહુચિસ્તાનમાં ગણાતું હતું પરંતુ હાલમાં પંજાબ પ્રાંતમાં ગણાય છે.

૨૦૮. જીરા

(કેઠા નંબર : ૪૮૭૮)

તલવંડી સ્ટેશનથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે જીરા નામે ગામ આવેલું છે. મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજશ્રીનું બાલ્યજીવન અહીં વીત્યું હતું. અહીં એક જૈન મંદિર છે. તેમાં પંજાબ પ્રાંતના જૈન ડેરાસરોની પ્રતિમાઓ પૈકી સૌથી પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાની એક થોવીશી છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ ॥ સંવત્ ૧૧૫૬ માઘ સુદિ ૧૪ શુક્રે ॥

આસીત પ્રાગ્વાટવંસ(શ)સ્ય મૂષકો(ણો) વિહિલામિઘઃ । પત્નો સલહિકા તસ્ય જિનદત્તઃ સુતસ્તયોઃ ॥ ૧ ॥

માર્યા ચ રોહિણી તસ્ય પુત્રૌ સાગરોહિકૌ । દુહિતા સિંહિણિ ચાન્યા વધુ [ઃ] સહજમતી તથા ॥ ૨ ॥

સંસારાસારતાં જ્ઞાત્વા પુત્રૈઃ સંવૈ[ઃ] સુસંપદા । કારિતો મોક્ષભાર્ય ચતુર્વિંશતિપટ્ટકઃ ॥ ૩ ॥

—પ્રાગ્વાટ વંશના આજ્ઞવણ્ણસમો વિહિલ નામે શ્રેષ્ઠી હતો. તેને સલહિકા નામે પત્ની હતી. તેમને જિનદત્ત નામે પુત્ર હતો, જેની પત્નીનું નામ રોહિણી હતું. તેમને સાગર અને રોહિકા નામે બે પુત્રો હતા. વળી, સિંહિણી નામે પુત્રી અને સહજમતી નામે પુત્રવધૂ હતી. આ બધા પુત્રપરિવારવાળા વિહિલ શ્રેષ્ઠીએ સંસારની અસારતા બાજીને મોક્ષપદના લાભાર્થે સં. ૧૧૫૭ ના મહા સુદિ ૧૪ ને શુક્રવારે આ ચતુર્વિંશતિ-થોવીશોનો પટ્ટ કરાવ્યો.

અહીં ૭૦૦ હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભંડાર છે. તેમાં ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણમાં સં. ૧૪૭(?) માં લખાયેલી ૩૫ ચિત્રોવાળી 'કલ્પસૂત્ર'ની હાથપોથી અત્યંત સુંદર છે. આવી સુંદર ચિત્રકામવાળી કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓ બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

છરાથી ૧ માઈલ દૂર જૈન આત્મભવન નામે એક મકાન છે, જેમાં પૂ આત્મારામજી મહારાજની સમાધિ છે.

ફરીદકોટ :

ફિરોજપુરથી બટોડા જતી રેલ્વે લાઈનમાં ફરીદકોટ સ્ટેશન છે. આ ગામમાં શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં ચતુર્માસ કર્યું હતું. એ ચતુર્માસ અગાઉ અહીંથી તેમણે કોટ કાંગડા તીર્થની યાત્રાનો સંઘ કાઢ્યો હતો. આ સંઘ એક રસ્તે થઈને કાંગડા પહોંચ્યો અને બીજે રસ્તે થઈ ફરીદકોટ પાછો આવ્યો તેમાં વચ્ચે આવતાં ગામો, તેનું વર્ણન, જૈન સંઘની સ્થિતિ અને જૈન મંદિરો વિશેનું માહિતીપૂર્ણ વર્ણન શ્રીજયસાગર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૪૮૪ માં રચેલી 'વિજ્ઞાપિ ત્રિવેણી'માંથી જાણવા મળે છે. એ સમયે ફરીદકોટમાં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી; જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન હતું.

આજે પણ એક શ્વેતાંબરીય જૈન મંદિર છે પરંતુ મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં માત્ર બે-ત્રણ ઘરો જ વિદ્યમાન છે જ્યારે સ્થાનકવાસીઓની સંખ્યા ૫૦૦ માણસોની છે. વર્તમાન દેરાસર બંધાવનારના વારસો સ્થાનકવાસી બની ગયા હોવાથી દેરાસરની સારસંભાળ એક ચતિજી રાખતા હતા, પરંતુ ચતિજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં એ દેરાસરનો કબજો સ્થાનકવાસીઓને સુપ્રત થયો એટલે અત્યારે આ મૂર્તિઓ અપૂજ રાખેલી છે અને દેરાસર બંધ રહે છે, એથી જ એને કોઠામાં ગણાવું નથી.

૨૦૯. હોશિયારપુર

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૨-૩૮૯૩)

હોશિયારપુર રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર હોશિયારપુર ગામ છે. શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજકની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, પાઠશાળા અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ભંડાર છે. અહીં શીશમહેલ બજારમાં શિખરબંધી ૨ દેરાસરો આવેલાં છે.

૧. મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂત્ર્ય ભગવાનનું મંદિર છે, જેના શિખરના ઘૂમટનો બધો ભાગ અમૃતસરમાંના શીખોના સુવર્ણ મંદિરની માફક સં. ૧૯૪૮ માં અહીંના સ્વં લાલા ગૂજરમલજીએ લાખોના ખર્ચે સોનાના પતરાંથી મઢાવેલો છે, આથી આ દેરાસર સુવર્ણ મંદિરના નામથી ઓળખાય છે. આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૫૦ માં થયેલી છે. મંદિરમાં સ્ફટિક રત્નની પ્રતિમા પણ છે.
૨. ઉપર્યુક્ત સુવર્ણ મંદિરની પાસે જ અહીંના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૫૦ માં બંધાવેલું મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. આ મંદિર ૩૨ ફીટ જિંચુ અને ૩૨ ફીટ પહોળું છે. કોટ-કાંગડાના દેરાસરમાંથી લાવવામાં આવેલું ધાતુનું સમવસરણ ઘણું જ સુંદર છે. આનું સમવસરણ ભારતભરના એકે જૈન મંદિરમાં નથી.

૨૧૦. લુધીઆના

(કોઠા નંબર : ૩૮૯૭-૩૮૯૮)

લુધીઆના રેલ્વે સ્ટેશનથી અડધો માઈલ દૂર લુધીઆના શહેર આવેલું છે. પંજાબનું આ મોટું ઔદ્યોગિક મથક છે.

અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તી લગભગ ૪૦૦ માણસોની છે. સ્થાનકવાસી જૈનોની વસ્તી લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની છે. હાલબજારમાં શ્રીસંઘે બંધાવેલા દેરાસરની નજીકમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે.

- અહીંના શ્વેતાંબર જૈનોમાં ઝોશવાલ બાઈચો પશુ છે અને મૂળ અબ્રવાલ દિગંબર જૈન બાઈચોને સ્વ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજે ઉપદેશ આપીને બનાવેલા શ્વેતાંબર જૈનો પશુ છે.

୨୧୧. માલ୍ଲેર ଡୋରା

માલેર કોટડા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૨૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને બીજા ઉપાશ્રય લાલા બિંદુમલજીએ બંધાવ્યો છે. તેમના જ તરફથી ચાલતી આત્માનંદ જૈનસ્કુલ મોતીબનારમાં આવેલી છે અને થોડી હસ્તલિખિત પોથીઓનો બંડાર પણ છે. વળી, ૧ આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કુલ પણ છે.

અહીં સદર બજાર અને ચોક બજારમાં અનુક્રમે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનાં મંદિરો શિખરબંધી છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં સં. ૧૧૬૧ ની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

નાભા રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧ માઇલ દૂર શહેર આવેલું છે. નાભા રાજ્યની રાજધાનીનું આ શહેર છે. અહીં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૫૦ માણસોની વસ્તી હોવા છતાં અને જૈન મંદિર વિદ્યમાન છતાં દેરાસરની પ્રતિમાઓને કોઈ પૂજતું નથી. દેરાસર બંધ જ રહે છે; તેથી તેની નોંધ કોઠામાં લેવામાં આવી નથી.

સહર બજારમાં આવેલા સનાતન ધર્મસભાની નજીકમાં એક મકાન છે, તેમાં જૈન દેરાસર છે. સ્વ. લાલા કાશીરામે આ દેરાસર તૈયાર કરાવેલું છે. દેરાસરમાં પાષાણની ૧ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ પૈકી ધાતુ-પ્રતિમાઓ પાછળ આ પ્રકારે ક્રમશઃ લેખો વિદ્યમાન છે:—

(१) " सं० १५३७ वर्षे वै० सु० १० ॥ "

(२) “॥ संवत् १५४९ व० ज्येष्ठ वदि ५ बुध दि० श्रीओगवालज्ञातीय । व । खेडीयागोत्रे सा० संसारचैद भ(भा०) भोली पु० सा० श्रीवंत सा० हीरा सा० वीरार्साहतेन श्रीआदिनाथर्षिर्बं का० आत्मपुण्या(प्या)र्थ प्र० श्री उ० गच्छम० श्रीदेवगुप्तसूरिभिः ॥”

આ દેરાસરની નીચેની દુકાનની માલિકી માટે સ્વ. લાલા કાશીરામની વિધવા પત્ની અને શ્રીસાદીરામ વચ્ચે કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો અને ચૂકાદા પ્રમાણે એ મકાન તેમની વિધવાનો મિલકતમાં ગણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમને કોઈ વારસ ન હોવાથી એ મકાનનો કબજો રાજ્ય લઈ લે એ પહેલાં જૈનોએ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પતિચાલામાં ધાબાખંધી જેન દેરાસર છે પરંતુ તદ્દન અપૂર્ણ હાલતમાં હોવાથી તેની નોંધ લેવામાં આવી નથી.
પતિચાલાના એક મતિશ પાસે ધાતુપ્રતિમાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે.

૨૧૨. અંબાલા

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૫)

અંબાલા સીટી સ્ટેશનથી ૦૧ માર્ચલ દૂર અંબાલા શહેર છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીં ઘણી જૈન સંસ્થાઓ છે. તે સંસ્થાઓના નામ સાથે સ્વ. પૂ. શ્રીઆત્મારામજી મહારાજનું નામ જોડાયેલું છે. જેમ કે: ૧ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ભવન, ૨ શ્રીઆત્માનંદ જૈન પ્રાયમરીસ્કૂલ, ૩ શ્રીઆત્માનંદ જૈન મલ્ટી-સ્કૂલ, ૪ શ્રીઆત્માનંદ જૈન વાચનાલય, ૫ શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, ૬ શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ, ૭ શ્રીઆત્માનંદ જૈન ધર્મશાળા વગેરે છે. આ ધર્મશાળા લાલા કુંદનમલ જયસુખરામે સં. ૧૯૯૮ માં બંધાવી છે. બીજી જૈન ધર્મશાળા સં. ૧૯૬૫ માં લાલા ઉત્તમચંદ આંદમલે બંધાવી છે. ૨ ઉપાશ્રયો છે, તે પૈકી ૧ શ્રાવિકાનો ઉપાશ્રય શ્રીમતી કોહીબાઈએ બંધાવ્યો છે.

અહીં આવેલા 'ભાવડોંકા મહોલ્લા'માં શ્રીકૃષ્ણભદ્રે ભગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. પંજબ પ્રાંતભરમાં આ મંદિર મોટામાં મોટું છે. દેરાસરની ધાતુપ્રતિમાઓ પૈકી મોટા ભાગની પ્રતિમાઓ પંદરમા સૈકાના લેખવાળી છે. એક પ્રતિમા સં. ૧૧૮૩ ના પ્રાચીન લેખવાળી છે, તે લેખ આ પ્રકારે છે:-

“। સંવત્ ૧૧૮૩ વર્ષે સુદિ ૧ માદિલિત્તા(શ્રા)વિકા કારિતા ॥”

શ્રીઆત્માનંદ જૈન કોલેજ સ્ટેશનથી ૦૧ માર્ચલ દૂર તલાવ લલુવાળા નામના સ્થળે આવેલી છે.

૨૧૩. કરાંચી [સિંધ]

(કોઠા નંબર : ૩૯૦૭)

સિંધ પ્રાંતની રાજધાનીનું આ કરાંચી શહેર નવું વસેલું હોવાથી ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર અને કચ્છના કેટલાંયે જૈન બાઈઓ અહીં વ્યાપાર્યે આવીને વસ્યા છે. અહીં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૧૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. અહીંના શ્રીસૂંઘે મળીને સં. ૧૯૬૧ માં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર રણછોડ લાર્ઝનમાં બંધાવ્યું છે. મંદિરની સાથે જ મોટો જૈન ઉપાશ્રય અને ધર્મશાળા છે. તેમાં જ જૈન પાઠશાળા વગેરે ચાલુ હતી. આજે આ શહેર પાકીસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર બન્યા પછી ત્યાંથી જૈનો આવ્યા ગયા છે.

મોહેન-જો-દારો :

સિંધ પ્રાંતના લારખાના જિલ્લામાં લારખાનાથી દક્ષિણે ૨૫ માર્ચલ અને ડોકી સ્ટેશનથી ૮ માર્ચલ દૂર સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારે મોહેન-જો-દારોનું સ્થાન આવેલું છે. સિંધી ભાષામાં મોહેન-જો-દારોનો અર્થ 'મરેલાંઓની ટેકરી' એવો થાય છે. એ વિશે આખ્યાયિકા એવી છે કે- સિંધમાં દહુરાય નામે એક જુલમી રાજા થઈ ગયો. તેની પ્રજા અને પોતાના સંબંધીઓ પણ તેનાથી ત્રાસી ગયાં હતાં. બાણે એ જુલ્મનો પ્રતિશોધ માટે જ કુદરતે આ ભૂમિ ઉપર ભયંકર ઠોપ વરસાવ્યો. ભારે વૃષ્ટિ અને વીજળીઓ સાથે આ ભૂમિ ઉપર ધરતીકંપ થયો. તેમાં દહુરાયની રાજધાની અને તેની પાસેનાં કેટલાંયે નગરો દટાઈ ગયાં અને તેના સ્થાને નાની નાની ટેકરીઓ બની ગઈ.

આ આખ્યાયિકાને જૈન અનુશ્રુતિઓમાં નોંધાયેલી એક કથાથી પ્રકારાન્તરે ટેકો મળે છે. એ કથા આ પ્રકારે છે:

સિંધુ નદીની પાસે આવેલો સિંધુ-સૌવીર નામે ઝોળખાતો દેશ હતો, જેમાં વીતભયપુરપત્તન નામે મોટું નગર હતું. તેમાં ઉદાયન નામે રાજા (ભગવાન મહાવીરના સમયે) રાજ્ય કરતો હતો. તે ચેટક રાજાની પુત્રી પ્રભાવતીને પરણ્યો હતો. એ રાજાને ઠોઠ વહાણના વેપારીએ ગોશીર્ષ્વદનથી બનાવેલી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની છબતસ્વામી પ્રતિમા આપી હતી. તે પ્રતિમાને ઉજ્જૈનનીના રાજા ચંડપ્રહોતે દેવાનંદા નામની ઠાસી દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મંડપોત એ પ્રતિમાને લઈને જેવો નાઠો તેવો જ ઉદાયન તેની પાછળ પડ્યો. તેને દશપુર (મંદિર) આગળ હસતી પહોંચી અને એ મૂર્તિને પાછી મેળવી. ઉદાયન એ મૂર્તિને ઉપાડવા લાગ્યો પણ મૂર્તિ આલી નહિ. અધિપતિ દેવે તેને જણાવ્યું કે—“ તારું વીતભયપુરપત્તન ધૂળની વૃદ્ધિથી દટાઈ જશે માટે આ પ્રતિમા ત્યાં લઈ જઈશ નહિ.” આથી એ મૂર્તિ દશપુરમાં અને પાછળથી ભાલવસ્ત્રામીગઢ (ભેલવા)માં પધરાવવામાં આવી. રાજા ઉદાયન પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફર્યો અને છેવટે તેણે પોતાના ભણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય સોંપી ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી.

કેઈ સમયે ઉદાયન રાજર્ષિ વિહાર કરતા વીતભયપુરપત્તનમાં પધાર્યા ત્યારે કેશીકુમારને તેના મંત્રીઓએ ભરમાવ્યો કે—‘ ઉદાયન તમારી પાસેથી રાજ્ય પાછું લેવા આવ્યા છે.’ આથી કેશીકુમારે બિશ્વાસમયે તેમના આહારમાં વિષ અપાવી દીધું અને રાજર્ષિ ઉદાયન અકાળે કાળધર્મ પામ્યા. રાજાના આ અપકૃત્યથી ઠોપાયમાન થયેલા દેવોએ ધૂળની ઘોર વૃદ્ધિ કરી, તેમાં આપુરે નગર દટાઈ ગયું.

આખ્યાયિકાનો હલુરાય અને અનુશ્રુતિનો કેશીકુમાર એક હોય કે ન હોય પણ વીતભયપુરપત્તન ઉપર જે વિનાશનું વાહળ વરસી ગયું એ ઘટનાનો બંનેમાં મેળ ખાય છે.

ઉદાયન રાજાને ન્યારે વિષ દેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ એક કુમારના ઘરમાં રહેતા હતા, અને ધૂળની વૃદ્ધિથી ન્યારે નગર દટાઈ ગયું ત્યારે એ કુમારનું ઘર માત્ર બચી રહ્યું હતું, એ ઘરને ‘કુભકારપ્રદેય’ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘આવશ્યક ચૂર્ણિ’ (પૃ. ૩૪, ૫૫૩) મુજબ એ સ્થાન સિણવણીમાં આવેલું હતું. ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન એ વિશે જણાવે છે કે—‘ પંજાબના મુજફ્ફરગઢ જિલ્લામાં સનાવત અથવા સિનાવત નામનું સ્થાન છે, જ્યાંની ભૂમિ ઉષર છે. સંભવતઃ આ સ્થળ સિણવણી હોવું જોઈએ અથવા તો સિંધ કે પંજાબમાં કેઈ રેતીમય પ્રાચીન સ્થાન સિણવણી હોવું જોઈએ.’ વસ્તુતઃ સિણવણી અથવા વીતભયપુરપત્તનને મોહેન્-જો-દારોની ભૂમિ સમીપે શોધવું જોઈએ. સંભવતઃ મોહેન્-જો-દારોની ભૂમિ જ વીતભયપુરપત્તન હોય એમ જણાય છે.

મોહેન્-જો-દારોમાં ત્રણ-ચાર સ્થળે ખોદકામ થયું છે. તેમાંથી એક નીચે એક એમ છ-સાત નગરો નીકળી આવ્યાં છે. તેમાંથી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. એક ટેકરી ઉપર એક સ્તૂપ પણ મળી આવ્યો છે, જે ૨૦૦૦ વર્ષ જૂનો માનવામાં આવે છે. આ સ્તૂપની નીચે કેઈ મંદિર દટાયેલું હોવાનું મનાય છે. આ સ્તૂપને સ્તૂપટેકરી (Stupa mound) કહે છે. ન્યારે બીજા ખોદકામવાળા પ્રદેશોના DK. પ્રદેશ, VS. પ્રદેશ, HR. પ્રદેશ એવાં નામો રાખવામાં આવ્યાં છે. સ્તૂપટેકરી અને DK. પ્રદેશ જોવાલાયક છે.

મોહેન્-જો-દારોમાં થયેલી શોધની વિગતો જૈન માર્શલે મોટા અંશેમાં પ્રગટ કરી છે. એ અંશેના આધારે કેટલાય અંશે પ્રકાશમાં આવ્યા છે. જૈન માર્શલના અંશેમાં ધાતુના પતરા ઉપર કૌતરેલી એક આકૃતિનું વર્ણન અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેની હકીકત અહીં ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે છે:

“ અહીં એક મનુષ્યનું એવું ચિત્ર મળી આવ્યું છે કે તેની પાછળ સર્પ રહેલો છે અને તેણે તે મનુષ્યના મસ્તક ઉપર પોતાની કૃણાઓને પસારી છે. આ દેવી આકૃતિની પાછળ એક વૃક્ષ છે કે જે વડનું ઝાડ જણાય છે. એમ જણાય છે કે, આ મનુષ્યની (દેવની) આકૃતિ એ બુદ્ધની મૂર્તિનો નમૂનો હોવો જોઈએ.”

જૈનધર્મના સ્વરૂપથી તદ્દન અજ્ઞાત હોવાના કારણે જૈન માર્શલે આ આકૃતિને બુદ્ધની જણાવી છે. વસ્તુતઃ આ આકૃતિ ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની જ છે એમાં શંકા નથી, કેમકે આવી આકૃતિ સાથે બુદ્ધજીવનની કેઈ ઘટનાનો સંબંધ હજી જાણવામાં આવ્યો નથી. આ સિવાય કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર ‘જિનેન્દ્રમૂર્તિ’ વગેરે નામો હોવાનું જણાય છે. બીજી કેટલીક સામગ્રીમાં પણ જૈન ચિહ્નો હોવાનું કહેવાય છે.

હિંદીભાષામાં પ્રગટ થતી ‘વિશ્વ ભારતી’ (પૃ. ૪૬૪)માં આ હકીકતનું સમર્થન કરતાં જે સૂચન કર્યું છે, તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર આ છે: ‘મોહેન્-જો-દારોથી મળેલી સામગ્રીમાં કાયેત્સર્ગસ્થ આસનવાળી મૂર્તિ મળી છે, જેની કંઈક સરખામણી ભગવાન ‘જિન’ સાથે કરી શકાય.’

આ આકૃતિમાં ઉત્કીર્ણ થતના વિશે જૈન ગ્રંથોમાં વર્ણન છે કે- “શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન એક વખત વિચરતા તાપસ્યાશ્રમે આવ્યા હતા અને ત્યાં દુવાની પાસે વડના ઝાડ નીચે રાત્રિએ પ્રતિમા ધારણ કરીને રહ્યા હતા; આ અવસરે કુદૃષ્ટ મેઘમાલી દેવે આવીને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને સિંહ, વીંછી વગેરે વિકૃત્તિને ઉપસર્ગ કર્યા છતાં અડગ જોઈને મેઘ વિકૃત્તિને કલ્પાંત કાળના મેઘની જેમ વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આથી ભણવારમાં જ ભગવાનની નાસિકાના અગ્રભાગ સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું. આ જ વખતે ધરણેન્દ્રનું આસન કંપાયમાન થયું અને પટરાણીઓ સાથે આવીને ધરણેન્દ્રે ભગવાનને કૃષ્ણાશી આચ્છાદિત કર્યા. ત્યાર પછી ધરણેન્દ્રે અવધિગાનથી મેઘમાળીને ઉપદ્રવ કરતો બાણીને તેની તર્જના કરવાથી મેઘમાળી પણ ભગવાનને નમીને શરણે થયો અને પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો.”

આ થતના જ ઉપયુક્ત આકૃતિમાં ઉત્કીર્ણ થયેલી છે.^૨

મોઢેન-જે-દારેમાંથી મળી આવેલી સામગ્રી ઈ. સ. પૂર્વે સવા પાંચ હજાર વર્ષની મનાય છે પરંતુ આ આકૃતિ કયા સમયની હશે તે હજી બાણવામાં આવ્યું નથી.

૨૧૪. હાલા

(કોઠા નંબર : ૩૮૦૮)

કરાંચીથી હાલા આવવા માટે ટંડા આદમ નામના સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે. ટંડા આદમથી ૧૬ માઈલ દૂર હાલા નામનું સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૭૫ માઈલ દૂર ગામ છે, અહીં ત્રણ મહોદલામાં થઈને બધા સ્વેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક ભાઈઓ રહે છે. તેમાં બીજા કોઈની વસ્તી નથી તેમની લગભગ ૨૫૦ માણસોની વસ્તી છે. મહોદલાના રસ્તાઓ વગેરે જગાની માલિકી અહીંના શ્રીસંઘની છે. તેની સાફસુધીનું કામ પણ જૈનો પોતાના ખર્ચે જ કરાવે છે. એટલે આ ત્રણ મહોદલામાં મ્યુનિસિપાલીટીનો કોઈ ખાતનો હક્ક નથી. બાણે ત્રણ મહોદલાઓનું એક નાનું સરખું જૈન ગામ હાલામાં વસાવ્યું હોય એવી કલ્પના એને જોતાં થઈ આવે છે.

આ જૈન મહોદલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાખાખંધી જૈન મંદિર આવેલું છે. મંદિરની બધી પ્રતિમાઓ છૂટી જ છે; કેમકે આ પ્રદેશમાં મુસલમાનોનું જોર હોવાથી પ્રસંગે તોફાન થાય તો એ મૂર્તિઓને તરત ખસેડી શકાય, એ દૃષ્ટિએ પ્રતિમાઓને સ્થિર કરેલી નથી. આ મંદિરમાં સં. ૧૩૭૯ની સાલનું ધાતુનું સમવસરણ છે અને સં. ૧૩૮૦ની સાલની અંબિકાદેવીની મનોહર ધાતુમૂર્તિ છે. જૈન મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ અંબિકાદેવીની મૂર્તિ નમૂનારૂપ અને ફોટા લેવાલાયક છે. એ બંને પરના લેખો ક્રમશઃ આ પ્રકારે છે:-

(૧) “સં ૧૩૭૯ માર્ગ વ૦ ૯ આ । જિનચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રોજિનકુશલસૂરિભિઃ શ્રોમવસરણ (ળ) પ્રતિષ્ઠિતં કારિતં સાં વીજહસુતેન સાં પાતાસુશ્રાવકેળ ॥”

(૨) “॥૧૦॥ સં ૧૩૮૦ કાર્તિક મુ ૧૪ શ્રોજિનચંદ્રસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રોજિનકુશલસૂરિભિઃ શ્રીઅંબિકા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”

અહીં એક પુસ્તકભંડાર પણ છે.

૨૧૫. ઉમરકોટ

(કોઠા નંબર : ૩૮૦૯)

છોર સ્ટેશનથી મોટરરસ્તે ૧૨ માઈલ દૂર ઉમરકોટ ગામ છે. સમ્રાટ અકબરનો જન્મ આ ગામમાં જ થયો હતો. અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૪૦ માણસોની વસ્તી છે.

બજારમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ધરદેશસર છે. હાલમાં કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેથી એક મોટું જૈન મંદિર બંધાવવાની શ્રીસંઘ ધારણા રાખે છે એમ સાંભળ્યું છે.

દક્ષિણ ભારત અને મહારાષ્ટ્રની મંદિરાવલી

જૈનોના સાડી પચીસ આર્યદેશોમાં દક્ષિણના પ્રદેશોનું નામ મળતું નથી એથી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી લઈને સમ્રાટ સંપ્રતિ(ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯)ના સમય સુધી આ પ્રદેશ જૈન સાધુઓના વિહારને યોગ્ય નહોતો. સંપ્રતિએ દક્ષિણપથ^૧ જીતી લઈ આંધ્ર, દ્રવિડ આદિ પ્રદેશોમાં સાધુઓના વિકાર મુખપૂર્વક થાય એ માટે જૈનકોને મોકલી તે તે સ્થાનોને વિહારયોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. એ જ હેતુથી તેણે ઠેર ઠેર જૈન મંદિરો પણ બંધાવ્યાં હતાં. એ પછી જ ઉત્તર તેમજ પૂર્વ ભારતની માફક દક્ષિણ ભારત પણ જૈનધર્મનું કેંદ્ર બની ગયું.

ઉત્તર ભારતમાંથી જૈનો પશ્ચિમ તરફ આવી વસ્યા તેમ તેમાંના કેટલોક ભાગ પૂર્વમાં ઓરિસા થઈને અને કેટલોક સમૂહ માલવા થઈને દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો.

શરૂઆતમાં પશ્ચિમ ભારતમાં જૈનોના પ્રવેતાંબર અને દિગંબર એમ બંને સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાઈ આવે છે. પાછળથી પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રવેતાંબરોની મુખ્યતા રહી છે; એ જ પ્રમાણે દક્ષિણમાં પહેલાં તે બંને સંપ્રદાયો હતા પણ પાછળથી ત્યાં દિગંબરોનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું હોય એમ લાગે છે. નિર્વસ દિગંબર મુનિઓને ઉચ્ચ-પ્રધાન પ્રદેશોની હવા પણ ખૂબ અનુકૂળ આવી, તેથી જ તેમણે દક્ષિણમાં પોતાનું કેંદ્ર જમાવ્યું.

દક્ષિણ ભારતમાંથી મળી આવેલી સામગ્રીના^૨ આધારે એમ કહી શકાય કે મદ્રાસ, કુર્ગ, હૈદરાબાદ, મૈસુર, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મીઓ ઈ. સ. પૂર્વેથી હતા અને તેમણે પોતાના ધર્મને ઉત્તમ બનાવવાના ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા હતા. પરિણામે અહીંના કેટલાયે રાજવંશો ઉપર તેમણે પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો, જેના કારણે કેટલાયે રાજવીઓએ જૈનોનાં પવિત્ર સ્થાનોને કેટલાંક દાન અને આશ્રય આપ્યાની હકીકત શિલાલેખો અને તામ્રશાસનોમાંથી જણાઈ આવે છે. કેટલાક શિલાલેખો તામિલના મદુરા અને રામાનદ જિલ્લામાંના જૈન મંદિરના ખંડિયેરોની પાસેથી મળી આવ્યા છે, જે શિલાલેખો અશોકના સમયની પ્રાક્ષીલિપિમાં છે પણ તે હજી સુધી પૂરેપૂરા બિઝેલી શકાયા નથી.

દક્ષિણના પશ્ચિમથી પૂર્વ કાંઠાના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈનધર્મનો પ્રભાવ ફરી વળ્યો હતો. શિલાલેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે કે, સમગ્ર મહારાષ્ટ્ર, કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠઠ ઓરિસા સુધી જૈનધર્મ પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો હતો.

કાનડી ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય અધિકાંશે જૈનાચાર્યોના જ હાથે ખેડાયેલું મળે છે અને તામિલ ભાષાનું સાહિત્ય પણ જૈન વિચારોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયેલું છે. ‘કુરુલ-તિરુકુરલ’ નામનું તિરુવલ્લુરનું કાવ્ય પહેલાં સૈકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ગણાય છે. એ ગ્રંથ નિર્વિવાદ જૈન વિદ્વાને રચેલો છે. એ પછી ‘સિલ્પપધિકરમ્’ અને ‘મલ્લિમેખલધ’ નામના ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈકીનું ‘સિલ્પપધિકરમ્’ જૈન ઇલ્લકો-આદિગલકૃત છે અને ‘મલ્લિમેખલધ’ કુલવનિકન સત્તનર નામના બોદ્ધે રચેલું છે. એ બંને વિદ્વાનો મિત્રો હતા જૈન કર્તા રાજવંશી હતા. બોદ્ધ કૃતિ એ કે પહેલી કૃતિ છે, છતાં તેમાં ઉક્ત જૈન કૃતિના નાયક અને નાયિકાનું છેલ્લું પ્રકરણ આવે છે. આ બોદ્ધ કૃતિમાં પણ જૈન-ધર્મ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. જૈન કૃતિમાં તેા નિર્મલ્યો અને તેમના મઠોના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે દક્ષિણ હિંદમાં જૈનધર્મનો વિકાસ ધણો થઈ ચૂક્યો હતો.

૧. “તેમ દુરદશિયો બંધા દાક્ષિણ જ બોચકિના” — નિર્ણયચૂર્ણ.

૨. Mysore and koorga Gazetteer, Apigraphia Karnatica.

જૈનોના ઔપદેશિક અને કાવ્યસાહિત્ય ઉપરાંત આગમિક સિદ્ધાંતોને દાર્શનિક રૂપ દેવામાં દક્ષિણ ભારતનો ફાળો મહત્વનો છે. સ્વામી સમંતલદ્ર, અઠલક અને વિદ્યાનંદ જેવા દાર્શનિકોએ જૈનદર્શનને અજેય બનાવવા માટે પોતાની પ્રતિભાને પ્રબલવિત કરી અનેકાંતવાદ જેવા સર્વદર્શનસમન્વયી સ્વતંત્ર દર્શનની ગૌરવપૂર્ણ મહત્તા વધારવાનું કાર્ય કર્યું હતું; જેના પરિણામે અનેક વિદ્વાનો, રાજવીઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયા અને ઔપદેશિક સાહિત્યથી જૈનધર્મ લોકધર્મ બની શક્યો.

જૈન સાહિત્યની હકીકતો પુરવાર કરે છે કે, લગભગ પહેલા-બીજા સૈકાથી લઈને આઠમા સદ્કા સુધી જૈનધર્મ એ દક્ષિણ ભારતમાં પ્રબળ શક્તિશાળી અને સર્વોપરિ હતો. પરાક્રમી મોટા રાજાઓના રાજવંશીઓનો તે કુળધર્મ જ નહિ પરંતુ સાધારણ લોકોમાં તે પ્રચલિત ધર્મ હતો. આ કિયારીલ ધર્મ સામે ઘણા પ્રહારો થયા છતાં તે વિજયી બની રહ્યો.

વિક્રમની શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાનીના નગર પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ)માં સાતવાહન નામે જૈનધર્મી રાજા હતો. એના સમયમાં આર્ય કાલકસ્તૂરિ ઉજ્જૈનથી વિહાર કરી પશુપણપર્વ ઉજવવા નિમિત્તે આવ્યા હતા. ઈંદ્ર મહોત્સવ અને પશુપણ પર્વ પાંચમના એક જ દિવસે આવતા હોવાથી સાતવાહન રાજાની વિનતિથી શ્રીકાલિકાચાર્યે પશુપણનું પર્વ ચોથના દિવસે ઉજવવાનું ઠરાવ્યું જે આજદિન સુધી ચોથના દિવસે જ મનાય છે. અહીં શ્રીસુનિસુવતસ્વામીની જીવંતસ્વામી મૂર્તિ હતી. અહીં શ્રાવણ સુદિ પ્રતિપદાના દિવસે શ્રમણપૂજા નામનો મોટો ઉત્સવ પણ ઉજવાતો હતો. પ્રતિષ્ઠાન વિદ્યાનું પણ મોટું કેંદ્ર હતું. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો ઉપયોગ શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અને 'છેક' સૂત્રોની ટીકામાં મહારાષ્ટ્રના અનેક રીતરિવાજોનું વર્ણન જોતાં આ પ્રદેશમાં જૈન સાધુઓની બહુલતાનું સૂચન મળે છે. શ્રીપાદલિપ્તસૂત્રિએ (ત્રીજા સૈકાની આસપાસ) પ્રતિષ્ઠાનના રાજાને રાજસભ્યમાં અનેકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. મતલબ કે, સંપ્રતિએ આ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ પછી મહારાષ્ટ્ર જૈનધર્મનું કેંદ્રધામ બની ગયો હતો. જ્યોતિષી જદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર જે શક સં. ૪૨૭માં વિદ્યમાન હતા, તે બંને ભાષ્યોએ પ્રતિષ્ઠાનમાં જ જૈન દીક્ષા લીધી હતી; જેમાંના જદ્રબાહુસ્વામીએ આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં પોતાની વિદ્વતાનો ભારે યોગ આપ્યો હતો.

મહારાષ્ટ્રની પૂર્વ-દક્ષિણમાં આવેલા તેલુચુ ભાષાનો સમગ્ર પ્રદેશ આંધ્ર અથવા તેલંગણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મ મૌર્યકાલ પહેલાંથી હોય એવું શેષગિરિના પારે છે પરંતુ મૌર્ય સંપ્રતિએ અને તે પછી પ્યારવેલે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પથો ઉત્તરેતર ૬૬ કર્યો જે લગભગ સાતમા સૈકામાં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ સુધી બરાબર સ્થિર હતો. તેણે જૈનોનાં ઘણાં મંદિરો અને મઠો નિહાળ્યા હોવાની હકીકત પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં નોંધી છે.

'આંધ્ર કર્ણાટક જૈનધર્મ' નામક પુસ્તકમાં જૈન અવશેષોની અનેક વાતો છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયરે એક જૈન કેંદ્રસ્થાન ગોઢાવરી નદીના કાંઠા પર જૈનગાંધ નામક ગામમાં હોવાનું શોધો કાઢ્યું છે. જૈનગાંધમાંથી અનેક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. ત્યાંથી જ માઇલ દૂર રામચંડ્રમાં એક સુંદર મંદિરનું દ્વાર છે તે જૈન લાગે છે, તેની સાથેનું સીતારામ મંદિર પણ જૈન હોવાનું જણાય છે. ધાન્યકટકનું અમરેશ્વર મંદિર જૈન કે બોદ્ધ મંદિર હતું. વરંગલના કકટિય ગણપતિએ જૈનો પર જીલ્લમ ગુજાર્યો તે સમયે આ પરિવર્તન થયું હશે. દક્ષિણમાં જૈનોના કળાયુક્ત મંદિરોનો નાશ મુસલમાનોએ નહિ પણ મોટે ભાગે હિંદુઓના કાંઈ સંપ્રદાયના હાથે થયો છે. આંધ્રપ્રદેશમાં રાજમહુદ્રોના રાજરાજ નરેન્દ્રના સને ૧૦૨૨માં ગાદીએ આવ્યા પછી જૈનધર્મને વધારે ક્ષતિ પહોંચી.

મૈસુર જે કર્ણાટકનું ખડું હૃદય છે ત્યાં બીજા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીના ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જૈનધર્મની વાહુ ઇતિહાસપરંપરા આબાહ રહી છે. કર્ણાટકમાં છ રાજવંશો થયા. ગંગ, કલ્હણ, રાષ્ટ્રકૂટ, ચૌલુક્ય, કલચૂરી અને હોયસાલ.

સિદ્ધનંદી નામના જૈનાચાર્યની કૃપાથી માધવ કોંબુનોવર્માએ કર્ણાટકમાં ગંગ રાજ્યની સ્થાપના ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં કરી. આ ગંગવંશીઓએ લગભગ અગિયારમા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્યએના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી લઈને પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કાટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી લઈને ઉત્તરમાં બેલગામ નિવસા સુધીના પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે.

ગંગવંશના માધવ, હિલિંગ, કિરિય માધવ, રાજા અરસિલ (બીજો), રાજમહા (ચોથો) વગેરે જૈન રાજાઓ

હતા. છેલ્લા રાજવીઓના મહામાત્ર ચામુંડરાય જૈનધર્મના પ્રચારમાં અર્વાચિક ફાળો આપ્યો હતો. તેણે મળવ્યેલ-ગોલામાં ઈ. સ. ૧૬૮૦માં શ્રીમદ્દિનેશ્વર મંદિર અને પહાડમાં કોરીને ચોમટેશ્વરની વિશ્વવ્રતકાવ (૬૦ શ્રીટ લિ'વી) પ્રતિમા બનાવી. આ મૂર્તિ આજે પણ અત્યંત સુંદર છે. એને ફરથી કે પાસે રહીને જુઓ તોપણ એનાં અંગ-પ્રત્યંગ એવાં જણાય કે ક્યાંય ફરી ખામી નજરે ન પડે. કંજાની દૃષ્ટિએ આ જૈન પ્રતિમાનો નમૂનો અદ્ભુત ગણાય છે. ચામુંડરાય વિદ્વાન પણ હતો. તેણે “ચામુંડપુરાણ” નામક ગ્રંથમાં તીર્થંકરોનું ચરિત આલેખ્યું છે.

શિવામર (ખીબ)ના સમયમાં ગંગવંશનું યતન શરૂ થયું અને ચોલા રાજા રાજન્દ્રે ઈ. સ. ૧૦૦૪ માં ગંગવંશની રાજધાની તલકાદને છત્તી લીધા પછી એ વશ અને જૈનધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી. એ પછી ગંગવંશીઓ બીજે સ્થળે ખારમા સૈકા સુધી વિદ્યમાન હતા.

કદંબવંશના રાજાઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મી હતા. તે વંશના ઉત્તરેતર રાજાઓએ જૈન શુદ્ધિ અને મંદિરોને અનેક દાનપત્રો આપ્યાં તે પરથી પણ તેમના કુળધર્મની સાબિતી મળે છે. એ વંશના પહેલા રાજા કુલ્લશ્વરધર્મએ તેના સેનાપતિ શ્રુતકીર્તિદ્વારા જૈનોને કોઈ જમીનનું દાનપત્ર આપ્યું હતું. તેના પોત્ર મુગેશવર્મ, જે પાંચમી સદીમાં વૈજયંતીમાં રાજ્ય કરવો હતો, તેણે એક (કલણંગ) ગામને ત્રણ વાગ્યેમાં વહેંચી આપ્યાનું દાનપત્ર આપેલું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ભાગ આદર્શ મંદિરો માટે, બીજો ભાગ અર્ધતપ્રરૂપિત સદ્ધર્મના ઈષાચક પ્રસિદ્ધ તપસ્વીઓ માટે જેમનો સંઘ શ્વેતપટ મહાશ્રમણસંઘ નામે સંજોધાતો હતો તેને, અને ત્રીજો ભાગ નિર્ઝંથ મહાશ્રમણ સંઘ માટે આપ્યો હતો.^૪ આ દાનપત્ર ઉપરથી આ પ્રદેશમાં પાંચમી સદીમાં પણ જૈન શ્વેતાંબર સાધુઓ પર્યાપ્ત સંખ્યામાં હોવાનું જણાય છે.

મુગેશવર્મ પછી રવિવર્મએ આશ્વઘી નામક ગ્રામ સિદ્ધાચતનની પૂજાને માટે અને સંઘની પરિવૃદ્ધિ માટે એટ કર્યાનું દાનપત્ર આપ્યું છે.^૫ તેના પુત્ર હરિવર્મએ વારિષેણાચાર્યને વસંતવાટક નામે ગામ આપ્યાનું એક તામ્રપત્ર પરથી જણાય છે. આ વંશના દેવવર્મએ યાપનીય સંપ્રદાયને સિદ્ધકેદાર ગામના ચૈત્ય માટે ભૂમિ અર્પણ કર્યાનું પ્રમાણ એક તામ્રપત્ર આપે છે.

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની રાજધાની નાથિક પાસે આવેલા મેરખંડમાં હતી, તે પછી નવમા સૈકામાં ચોલાની રાજધાની હૈદ્રાબાદ રાજ્યમાં આવેલા માલખેડમાં બદલી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં અમોઘવર્ષ પહેલો (ઈ. સ. ૮૧૧-૮૭૭) જૈનાચાર્ય જિન્સેન અને તેમના શિષ્ય જુણસંદનો ઈષાચક હતો. અમોઘવર્ષ જૈનધર્મનો ભારે પુરસ્કર્તા નિવડ્યો તેના પુત્ર કૃષ્ણ બીબાએ ઇલોરામાં કેલાસ શુદ્ધ કોતરાવી એ ઉપરથી તે રાજા શેવ હોવાનું જણાય છે. એ એક ભિચિત્ર વાત છે કે, કૃષ્ણ બીબાના સાંડલિક જુઝ્ઘીવર્મએ સૌદામિયાં પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે (શક સં. ૭૮૭) જૈન મંદિરને દાન કર્યું હતું. માલગુંડ (ધારવાડ જિલ્લા)ના જૈન મંદિરના એક લેખમાં વલ્લુક વૈશ્યે શક સં ૮૨૪ માં આવું જ દાન કર્યું હતું. તેમજ કૃષ્ણ બીબાનો ભાઈ ખિટ્ટિયા નિત્યવર્ષ જૈનધર્મી હતો. ઈન્દ્ર ચોથો ચુસ્ત જૈન હતો, જે અવણમેલ-ગોલામાં સંલેખનાર્પક મૃત્યુ પામ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સંખ્યા વધારે હતી. પશ્ચિમના ચોલકચ રાજા તેજપદેવે ઈ. સ. ૯૭૩ માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યને હરાવીને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર ખેતનું પ્રભુત્વ જમાવી લીધું ત્યારે જૈનધર્મ ઉપર પ્રહારો શરૂ થયા.

વાતાપીમાં રાજ્ય કરતા ચોલકચવંશી પુલકેરી રાજાઓ જૈનધર્મી હતા અથવા જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અભાવતા હતા. ૬૦૦ આંકરકરે એ માત્રને સમર્થન કરતાં જણાવ્યું છે કે- ‘જૈનધર્મ બહામીના જૂના ચોલકચોના સમયમાં અમરપદે આવ્યો, તે વખતે તેમને આશ્રય અપ્યો, એ જૈનધર્મિયોને આપેલાં દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે.’^૬ કૌતુક પાત્ર એ મતને રોકો આપે છે. જયસિંહ પહેલાના વખતમાં વસુચંદ્ર નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્યે ‘માલસવસ્તી’નું બિરુદ મેળવ્યું. શ્રીમદ્દિરાજ આચાર્યને જયસિંહે આદરમાન આપ્યું. એ વાદિસને તેમની રાજસભામાં ‘ચાર્યચરિત’ રચ્યું. આ ઉપરથી જયસિંહ પહેલો જૈનાચાર્યોના વાહ સંબંધમાં આવ્યાનું જણાય છે. જયસિંહના કૌતરાભિકારી

૪. Indian Antiquary. Part 7, Page 36-38.

૫. “જૈન સિદ્ધાંત ભારત” વર્ષ : ૧૫, કિસ્મ ૧, પ. ૧-૫.

પુલકેશી પહેલાંએ બલકા નગરમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યું. આ પુલકેશીએ અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો અને જૈન મંદિરને ઇનપત્ર પણ આપ્યું હતું. એ પછી કીર્તિવર્મા પ્રથમના રાજ્યમાં પણ જૈનધર્મને તેવો જ રાજ્યાશ્રય આપી રહ્યો.

પુલકેશીએ પછી પલ્લવો બળવાન થયા. તેમણે વાતાપી ઉપર અધિકાર કરી કાંચી લઈ લીધું. એ રાજાઓના સમયમાં જૈનધર્મને વધારે બળ મળ્યું એ સ્પષ્ટ છે. જૂના પલ્લવ રાજાઓના લેખો મુખ્યત્વે પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલા મળે છે. એ પૈકી એકમાં શિવસ્કંદ (શિવકુમાર)નો ઉલ્લેખ છે ને તેમાં સિદ્ધમ્ શબ્દથી શરૂઆત કરેલી છે જે તેના જૈનત્વનું સૂચન કરે છે. પલ્લવસમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મને નિર્માણ કરેલું સિતાનવાસવનું જૈન ગુફામંદિર એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે.

ચાલુક્યોના માંડલિકે પૈકી મોટા એવા ત્રણ કોંકણના શિલહરો, હલસીના કદંબો અને મેસુરના હોયસાલ જૈન રાજાઓ હતા. આ રાજાઓ કટોકટીના સમયે પણ જૈનધર્મને આશ્રય આપતા બંધ પડ્યા નહોતા. સૌદત્તિ (બેલગામ પ્રાંત)ના એક જૈન મંદિરને તેમણે દાનપત્ર આપ્યું હતું. તૈલપના પૌત્ર જયસિંહ ત્રીજાએ જૈનોના કેંદ્રધામ પટ્ટલકેરેમાં પોતાનો રાજધાની કરી હતી. કહે છે કે તેની રાણી મુગ્ગલદેવી વીરશૈવ હતી; તેના કારણે તે વીરશૈવ થયો. પછી તેણે જૈનો પર જૂલમ કર્યાની હકીકત 'બસવપુરાણ' અને 'અન્નબસવ પુરાણ'માં જણાવી છે. આમ છતાં થોડા વખત પછી જૈનોએ રાજ્યાશ્રય મેળવી પોતાની ધાર્મિક સત્તા ફરી જમાવી દીધી હોય એમ સોમેશ્વર પ્રથમ-ત્રૈલોક્યમલ્લે ઇંદ્રકીર્તિ નામના જૈનાચાર્યને આપેલી બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે.

એ પછી ચૌલુક્યો ઉપર ચડાઈ કરનાર, ચૌલ રાજાએ શૈવ સંપ્રદાયને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પુલિગેરે અને લક્ષ્મીશ્વરનાં જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો, પરંતુ સોમેશ્વર બીજાના એક માંડલિકે એ મંદિરોને સમરાવ્યાં. એ પછી કલચૂરી વંશના સેનાપતિ વિજયલરાય, જે ચુસ્ત જૈન હતો, તે ચૌલુક્ય સત્તા છીનવી લઈ રાજ થયો ત્યારે તેના મંત્રી બસવે જૈનધર્મ સામે બચકર પ્રપંચબળ ગોઠવી દીધી; પરિણામે વીરશૈવ ધર્મના પ્રબળ બુવારથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ ઓસરવા માંડ્યો.

કલચૂરી વંશના રાજાઓ મુખ્યત્વે જૈનધર્મી હતા. તેઓ કલ્યાણીમાં અને ત્રિપુરીમાં રાજ્ય કરતા હતા. કલચૂરી વંશનો આદિપુરુષ બોધરાજ અવશ્ય જૈનધર્મી હતો. એ વંશના શંકરગણ રાજાએ તો સાતમા સૈકામાં કુદપાક તીર્થનું જૈન મંદિર બંધાવી, તેમાં શ્રીમાબુદ્ધસ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ વંશનો વિજયલરાય (ઈ. સ. ૧૧૫૬-૧૧૬૭) જૈનો નિર્દેશ અગાઉ કર્યો છે, તે જૈનધર્મી હતો. તેનો મંત્રી બસવ નામે હતો. તેણે પોતાના પ્રચંડબળથી અનેક લોકોને પોતે સ્થાપેલા લિંગાયત ધર્મના અનુયાયીઓ બનાવ્યા. આ લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય બુલ્લમ શુભર્યો. તેમના બનમાલનો નાશ કર્યો, તેમનાં મંદિરો તોડી નાખ્યાં અથવા પોતાના ધર્મમાં ફેરવી દીધાં. આચાર્ય એકાંત રામચંદ્રે જૈનોનાં ૭૦૦ મંદિરોની મૂર્તિઓનો નાશ કરી તેમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધો.

આ લિંગાયતધર્મ જેને વીરશૈવ કહે છે, તે તેલુગુ પ્રદેશોમાં ચૌહાની અઢારમા સૈકા સુધી રાજધર્મ બન્યો. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, ઠેઠ સત્તરમા સૈકામાં પણ જૈનો ઉપર તેમણે બળબળથી પોતાના ધર્મની અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ હકીકત એવી છે કે, ઈ. સ. ૧૬૩૮માં એક મતાંધ લિંગાયતે હલેબીડમાંના જૈનોની એક ખસ્તિ (મંદિરના) સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કેતકું. જૈનોએ એ સામે વાંધો લીધો ને છેવટે સંધિ થઈ તેમાં એ શરત મૂકવામાં આવી કે જૈનોએ પોતાના મંદિરમાં શવ ક્રિયાકાંડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તાંબૂલ લાવતાં અને ત્યાર પછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી.^૬

મહારાના પાંડચવંશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપ્યો હતો એટલું જ નહિ; જૈનધર્મના આચારવિચાર પણ તેમણે કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા હતા. મહારામાં જૈનધર્મ અવસ્થાને હતો. પાંડચ રાજાઓમાં સુંદર નામે રાજા (૧૧ એ સૈકા) જૈન હતો. તેણે ચૌલ કન્યા રાજા રાજેન્દ્રની બહેન સાથે લગ્ન કર્યું અને એ રાણીના પ્રભાવથી સુંદરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો. સુંદર એવો દુરાચારી શૈવ નિવડ્યો કે તેની પ્રજામાં જેઓ શૈવ બન્યા નહિ તેમના ઉપર વિવેકશૂન્ય બનીને બુલ્લમ શુભર્યો. જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ એવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને તેણે શૂળીએ ચડાવ્યા. આ હકીકતનું ચિત્ર ઉત્તર આર્કાટમાં આવેલા તિવત્તર દેવાલયની બીંતમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે.

પૂર્વ કિનારાના પશ્ચિમ રાજ્યો (ઈ. સ. ના ૪ થી ૧૦ સેકામાં) પણ જૈનધર્મ તરફ વળેલા હતા. એમની રાજધાની કાંચીમાં જૈનધર્મનું સ્થાન સુખ્ય હતું. પશ્ચિમરાજ્ય મહેન્દ્રવર્મા જૈન હતો. તેને અપર નામના સતે શેવધર્મમાં લીધો. તે પછી એ રાજ્યએ કડુલોરનું જૈન મંદિર તોડી નાખી શેવ મંદિર બાંધ્યું.^૭

દક્ષિણ ભારતમાં શેવધર્મની સાથેસાથ વૈષ્ણવધર્મને પણ પોતાનું માથું જીંચકવાની પ્રેરણા મળી. રામાનુજાચાર્ય (સને ૧૦૫૦-૧૧૩૭) હોયસાલ બુદ્ધિદેવને પ્રભાવિત કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. તેણે જૈનો પૈકી જેઓએ વૈષ્ણવ-ધર્મ સ્વીકારવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાલીને પીલાવી નાખ્યા.^૮

ઈ. સ. ૧૩૬૮ના એક લેખથી જણાય છે કે, એ પછી પણ વૈષ્ણવોએ જૈનો ઉપર બુદ્ધિમ ગુબારો હતો. એ લેખની વિગત એવી છે કે, વિજયનગરના રાજા બુદ્ધરાય પાસે જૈનોએ એવી ધા નાખી કે વૈષ્ણવો તેમને પજવે છે આથી બુદ્ધરાયે એવી આજ્ઞા કરી કે-‘ પોતાના રાજ્યમાં બધા ધર્મના લોકોને સમાનભાવે રહેવાની અને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે.’ લેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે-શ્રવણમેલગોલામાં ગોમૈશ્વરની પ્રતિમાને કોઈ બ્રહ્મ કરે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨૦ માણસોનો ચોકી પહેરો મૂક્યો અને ખંડિત થયેલાં દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી.^૯

આમ બ્રાહ્મણધર્મની ચડતીકળાના પરિણામે વૈષ્ણવ અને શેવ સંપ્રદાયો નવા સ્વરૂપે બળ પામ્યા અને બંને સંપ્રદાયો જૈનધર્મના ભયંકર શત્રુઓ નિવડ્યા; જેમણે દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ ઉપર પ્રચંડ પ્રહારો કર્યા. પરિણામે જૈનધર્મના અનેક અનુયાયીઓ એ ધર્મમાં ભળી ગયા અને જૈન મંદિરોનો નાશ થયો, કાંતો જૈન મંદિરો બીજા ધર્મનાં મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં.

જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તન પામેલાં કેટલાંક મંદિરો જાણવા મળે છે: ઠા. ત. વિજયપુરનો મઝીક કરીમની મસ્જિદ, બેલગામ જિલ્લામાં આવેલા હમ્મીકેરીમાં બ્રહ્મદેવનું મંદિર, સતારા જિલ્લામાં આવેલા કવટલમાં જગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું જૈન મંદિર), રત્નાગિરિ જિલ્લામાં આવેલું ચંડીનું મંદિર, નાથિક જિલ્લામાં આવેલા ચાંદવડ પાસેના પર્વત ઉપરની મૂર્તિઓ, અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલા પેડગામનું ભૈરવનાથ મંદિર, કોલ્હાપુરમાં આવેલું અંબાઈમાનું મંદિર, ખીદ્રાપુરમાંનું કોપેશ્વરનું મંદિર, પંદરપુરનું વૈષ્ણવમંદિર અવટાગામનું પકાડ પરનું શેવ મંદિર વગેરે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરો હતાં. એ મંદિરોમાંનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. વળી, હૈદરાબાદ જિલ્લાના અનેક ગામોમાં, કલ્યાણી અને તેની આસપાસના ગામોમાં, મૈસુર જિલ્લાનાં અનેક ગામોમાં આજે જ વૈષ્ણવ અને શેવ મંદિરો છે તે પ્રાચીન કાળનાં જૈન મંદિરોમાંથી પરિવર્તિત કરવામાં આવેલાં છે.

શેવ અને વૈષ્ણવોના સંઘર્ષભયથી કેટલાંક જિનર્થિઓને જૈનોએ જ પોતે જમીનમાં પધરાવી દીધાં હતાં, એની વાત શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કરે છે.^{૧૦} એ સુજબ : કલ્યાણપુર દક્ષિણના ચોલ દેશમાં શ્રીરંગમ્ ટાપુનો ઉત્તરે પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે જેને આજે કલ્લનૂર કહે છે. એક સમયે હોયસાલ રાજ્યોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ નગરમાં શ્રીજિનપતિસૂરિના કાકા માનદેવ શાહે ભરાવેલી અને શ્રીજિનપતિસૂરિએ સં. ૧૨૩૩ માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ૨૩ પર્વ પરિમાણની પ્રાભાવિક શ્રોમહાવીર ભગવાનની પ્રતિમાને શ્રાવકોએ ગુપ્તસ્થળે વિપુલના પુરમાં સ્થાપી હતી. તે પછી સં. ૧૩૧૧ માં જ્યારે દુષ્કાળના કારણે ભજ્યો નામનો સૂત્રધાર આજીવિકા અર્થે અહીં કુટુંબ સાથે આવ્યો ત્યારે સ્વપ્નની સૂચનાથી એ પ્રતિમાના સ્થળને ખોદી કાઢતાં પ્રતિમાને બહાર કાઢવામાં આવી. શ્રાવકોને નિવેદન કરી, જિનચૈત્ય બંધાવી તેમાં એ મૂર્તિને સ્થાપન કરી અને એ સૂત્રધારની વૃત્તિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી. પાછળથી આ મૂર્તિને દિલ્હીના જૈન મંદિરમાં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

૭. Rice : Indian Antiquary. 1911, P. 215

૮. રામાનુજાચાર્યના કોઈ સમકાલીન પુરુષે લખેલા ‘યનિરાજ-વૈભવ’ના ૯૭ માં શ્લોકમાં જણાવ્યું છે:— ‘નિષ્પિદ્ધદેહા અપિ જૈનવર્ત્તા: ||’

૯. Rice : Indian Antiquary

૧૦. “વિવિધતીર્થક્રમ”માં ‘કલ્યાણનગરવીરકાવ્ય’

મહારાષ્ટ્રનું સોપારા પ્રાચીન કાળમાં જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હતું. જૈન જમણીના શૂંપરિક જમણી ઉત્પત્તિ આ નગરના નામ ઉપરથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. અહીં અનેક આચાર્યો આઘ્યાનાં અને કેટલાંયે જૈન મંદિરો વિદ્યમાન હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. આચાર્ય વજ્રસેન, આચાર્ય સમુદ્ર, અને આચાર્ય મંડુએ અહીં વિકાર કર્યો હતો. સોપારાથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા નાળા ગામમાં એક જૈન મંદિર છે તેમાં ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. ચૌદમી સદીના શ્રીજિવપ્રભસૂરિએ સોપારામાં શ્રીજિવબદેવનું મંદિર હોવાનું જણાવ્યું છે. સોપારામાંથી મળી આવેલી કેટલીયે મૂર્તિઓ નાળા અને અગાશીના મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. આ મૂર્તિઓમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ પણ છે.^{૧૧}

કાળ અને સંઘર્ષે અહીંનાં જૈન મંદિરો અને જૈનોની વસ્તીને હાનિ પહોંચાડી પણ અંતરાલે પડેલાં કેટલાંયે મંદિરો સુરક્ષિત છે અને બીજા પ્રાંતો કરતાં દિગંબર જૈનોની સંખ્યા આ પ્રદેશમાં હજી અધિક પ્રમાણમાં કાયમ છે; એની વિસ્તૃત માહિતી ‘મદ્રાસ મેસુર પ્રાંતકે જૈન સ્મારક’માં આપેલી છે. સ્વેતાંબર જૈન મંદિરો આ પ્રદેશમાં અત્યારે છે તે તો ગુજરાત-મારવાડથી વેપાર નિમિત્તે ગયેલા જૈનોએ ખંધાવેલાં પાછલા કાળનાં છે. પ્રાચીનકાળનાં સ્વેતાંબર મંદિરો શેવો, વૈષ્ણવો કે દિગંબરોએ અપનાવી લીધાં હોય એમ જણાય છે.

અમે દક્ષિણના પ્રદેશમાં રહેલી કેટલીક જૈન ગુફાઓનો આમાં પરિચય આપ્યો છે. એ ગુફાઓ સ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પ્રકારના સાધુઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા. કેટલીક ગુફાઓમાંથી મળી આવતા લેખો તો આ પ્રદેશમાં દિગંબરોની પ્રધાનતાના ક્ષરણને જ આભારી છે. એક ગુફામાંથી મળેલા પાંચમા સૈકાના મૃગેશવર્માનો શિલાલેખ એ વાતનું સ્પષ્ટરૂપ કરે છે, જેમાં સ્વેતાંબર, દિગંબર અને આર્હત મંદિરને માટે કાલગંગ ગામની ઉપજનો ભાગ વહેંચી આપવામાં આવ્યો હતો. આચાર્ય કાલકસૂરિએ મહારાષ્ટ્રની એક ગુફામાં નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ એ વાતનો બીજો પુરાવો છે. વળી, અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે, મૂર્તિઓ નમ્ર હોવા માત્રથી તે દિગંબર સંપ્રદાયની છે એમ ખાની લેવા જેવું નથી, કેમકે સ્વેતાંબરો નમ્ર અને અનમ્ર બંને મૂર્તિઓને માનતા આવ્યા છે, જેનું પ્રમાણ મથુરાના કંકાળી ટીલામાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખોથી પુરવાર થાય છે. એ નમ્ર મૂર્તિઓ ઉપર સ્વેતાંબરાચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.

આ પ્રદેશમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે. વળી, સિંહાનવાસલ, અજાવાસલ, જુડીવાડા, કુદવાક તીર્થ, ઇલોરા, મદ્રાસ મ્યુઝિયમ, હૈદરાબાદ મ્યુઝિયમ, બેંગલોર મ્યુઝિયમ વગેરે સ્થળોમાં રહેલી જૈન મૂર્તિઓ અને શિલ્પોનો કળા અને ઇતિહાસની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સ્વેતાંબર જૈનોના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉમેરી શકાય એવી સામગ્રી વિદ્વાનોને જણાઈ આવશે.

સિંહલદ્વીપમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો હોય એમ બોદોના ‘મહાવંશ કાવ્ય’થી જણાય છે. એ કાવ્યનો કર્તા મહાનાભ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં થઇ ગયો. તેણે પોતાના સમયમાં રાજા પશુકાલવની રાજધાની અનુરાધપુરમાં નિર્મિત સાધુઓનાં રવાસરો અને ઉપાશ્રયો હોવાની હકીકત નોંધી છે. એ ઉપરથી એટલું તો માનવું જ ઘટે કે સિંહલદ્વીપમાં ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પૂર્વે જૈનધર્મ પ્રવેશ કર્યો હતો જે પાંચમા સૈકા સુધીમાં ખૂબ વિકાસ પામી શક્યો હતો.^{૧૨}

૧૧. શ્રી. રણુહોડલાલ ધ. જ્ઞાની: ‘સુવાસ’-સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ’ ૧૯૬૫ -જૈન અસોસેશન અંક.

૧૨. M. S. Ramswami Ingar-South Indian Jainism, P. 32

૨૧૬. પૂના

(કેઠા નંબર : ૩૯૧૦-૩૯૧૭)

પેશ્વાઓની પ્રાચીન રાજધાનીના પૂના નગરમાં આજે હરકર અને સીટી વિભાગમાં મળીને કુલ ૫૭૨૦ જેટલા જૈનોની વસ્તી છે. હક્ષિણમાં રવેતાંબર જૈનોની વસ્તીવાળું આ જ મુખ્ય નગર છે. ૨ ઉપશ્રેયો અને કુલ ૧૦ જૈન ધર્મશાળાઓ છે. અહીં કુલ ૮ મંદિરો મોબુદ છે. આમાંથી છાવણીમાં ૨, વાનવડીમાં ૧, કોરોગાંવ રોડ પર ૧ અને શહેરમાં ૪ મંદિરો છે.

૧. સાચાપીર સ્ટ્રીટમાં ત્રણ માળનું સુંદર અને ભવ્ય મંદિર ધૂમટબંધી છે. જોના રૂપેરી હરવાળમાં પ્રવેશતાં મંદિરને ઘેરા રંગથી સુશોભિત બનાવેલું જોવાય છે. શહેરમાં આવેલા મોટા ગોડીલના મંદિર જેવું જ આ મંદિર રમણીય છે. ઉપરના માળમાં મૂળનાયક શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી છે. આ પ્રાચીન મૂર્તિ ખંભાતથી લાવવામાં આવી છે. અહીં પાષાણના સુંદર શિલ્પ-નમૂનાઓ પણ છે. તેના ઉપર ધૂમટબંધી શિખર છે. નીચેના માળમાં વ્યાખ્યાન હોલ છે. આ મંદિર સં. ૧૬૪૮માં બંધાવાયેલું કહેવાય છે પરંતુ અગાઉ આ સ્થળે એક પ્રાચીન મંદિર હતું જેમાં ધાતુપ્રતિમા વિરાજમાન હતી.
૨. સોલાપુર બજારમાં આવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. સં. ૧૬૬૬ માં આ મંદિર બાંધેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૪૬૪ નો પ્રાચીન લેખ છે.
૩. વાનવડી બજારમાં આવેલું શ્રીઆહિનાથ ભગવાનનું મંદિર ધૂમટબંધી છે. સં. ૧૬૪૭ માં આ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૦૩ નો લેખ છે.
૪. પૂના કેમ્પ કોરોગાંવ રોડ નં. ૬ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર બીજે માળે છે. એક બ્રહ્મચારી પ્રેમચંદે સં. ૧૬૬૬ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૫૬૬ નો લેખ છે.
૫. પૂના શહેરમાં વેતાળપેઠમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું સોથી પ્રાચીન, મોટું, અને ધૂમટબંધી મંદિર છે પણ બહારથી જોતાં એની કલ્પના આવી શકે તેમ નથી.

આ રવેતાંબરીય મંદિર વિશે કહેવાય છે કે, એક પ્રાચીન મંદિર જો કે, શહેરથી બહાર કલેવાયરમાં હતું પણ શહેરમાં જૈન મંદિર બાંધવાની રજા પેશ્વાઓએ આપી નહોતી. એ માટે જૈનોનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. લગભગ સને ૧૭૫૦ માં અહીં શંકરાચાર્ય અને જૈનાચાર્યનો ભેટો થયો અને લાંબી ચર્ચા પછી એમ નક્કી થયું કે પેશ્વાઓ જ્યાં વસતા ન હોય ત્યાં એક નાના મકાનમાં જૈન મંદિર બાંધવું. આથી પેશ્વાઓએ આ સ્થળે મંદિર બાંધવાની રજા આપી. એ પછી આ ભવ્ય અને સુશોભિત મંદિર મજબૂત દીવાલના કોટથી ઘેરાયેલું અને મોટા હરવાળવાળું સં. ૧૭૫૦ લગભગમાં બાંધવામાં આવ્યું. અંદરના ભાગમાં સુંદર રંગોથી ચિત્રદામ કરેલું છે. કેટલીક દીવાલો સુંદર શિલ્પ-નમૂનાઓથી અલંકૃત છે. પહેલી માળે મૂળનાયક શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જે સ્વામલક્ષ્મી અને પ્રભાસુમાં નાની છે. શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ કલાયુક્ત વિરાજમાન છે. એ સિવાય બીજી ધાતુ-પાષાણની પ્રતિમાઓ પણ ઘણી છે. ભોંયરામાં પાંચ મૂર્તિઓ છે : તેમાં એક ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે, તે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરતાં પ્રાચીન છે. પહેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૪૬નો લેખ જોવાય છે.

શ્રીઆહીશ્વર ભગવાનનું મંદિર પણ આમાં લેખવી દીધેલું છે. તેમાં એક પદ્માવતી દેવીની અને શ્રીમણિવલ્લભ યજ્ઞની મૂર્તિ છે. શ્રીમણિવલ્લભ ભગવાનના ચરણોત્તરે સ્થાપના પણ કરેલી છે.

મંદિરમાં આઠ મહારાજો છે. મંદિરનો ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગ કરતાં અર્વાચીન છે.

૬. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ભવ્ય મંદિર બે માળનું શિખરબંધી છે. તેને 'ઓશવાળેનું મંદિર' કહે છે. મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનના કાનના કુંડલ તથા મુકુટ નીલમમણિના બનાવેલા છે. આમાં સુંદર રંગનું કામ કરેલું છે. બીજે માળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન ગિરાજમાન છે.
૭. શુક્રવાર પેઠમાં આવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બે માળનું છે, જે પોરવાડોએ બંધાવેલું હોવાથી 'પોરવાડોનું મંદિર' કહેવાય છે. મંદિર સાદી બાંધણીનું છે. બંને માળમાં મૂર્તિઓનો પરિવાર છે.
૮. લક્ષ્મીરાડ પર મોતી માણેક મેન્શનમાં આવેલું ઘર દેરાસર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું છે.

શુક્રવાર પેઠમાં પાર્વતીય ટેકરી પાસે એક ઢાઢાવાડી આવેલી છે. આ દેરાસરમાં મૂર્તિઓ નથી પણ ચરણપાદુકાઓ, પથરાવેલી છે. મુખ્ય દેરાસરની પાછળ સંગેમરમરની એક સુંદર પાદુકા શ્રીહીરવિજયસૂરિની છે, જેના ઉપર સં. ૧૮૩૫ નો લેખ છે. દેરાસરની હીવાલમાં સ. ૧૬૬૬ નો લેખ છે. અહીં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ મેળા ભરાય છે.

આ સિવાય ૦૧ માર્ઘલ દર આવેલા શિવાઈનગરમાં અને ત્યાંથી ૦૧ માર્ઘલ દર આવેલા ખડકીમાં પણ ઘર દેરાસરો છે.

૨૧૭. જુનેર

(કોડા નંબર : ૩૮૨૬-૩૮૨૭)

- પૂનાથી ૫૦ માર્ઘલ દર મોટર રસ્તે આ ગામ આવેલું છે. ગામમાં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ મહારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાભવનનામનું છાત્રાલય છે. ગામમાં ૨ જૈન મંદિરો છે.
૧. બુધવાર પેઠમાં મૂળનાયક શ્રીઅમીઝરા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૬૨૧ નો લેખ છે.
 ૨. પશુસુંબામાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જૂનું છે.

૨૧૮. નાશિક

(કોડા નંબર : ૩૮૬૦-૩૮૬૩)

નાશિકરોડ સ્ટેશનથી ૭ માર્ઘલ દર નાશિક ગામ ગોદાવરીના કાંઠે વસેલું છે. આ ગામ વૈષ્ણવોના યાત્રાધામ તરીકે થયું એ પહેલાં શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના જૈનતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીના નામ ઉપરથી આનું પ્રાચીન નામ પદ્મપુર હતું. જૈન ગ્રંથોમાં આનું બીજું નામ કુંભકારકૃત બતાવવામાં આવ્યું છે. આ નગરના નાશની કથા રામાયણ, બીજા કથાઓ તેમજ જૈનોના નિરીયશૃષ્ટિ ગ્રંથમાં આવેપેલી છે. ચૌદમી શતાબ્દીના 'પ્રભાવકથરિત'માં 'નાસિકપુર'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આજે અહીં જૈન પ્રવેતાંબરોનાં ૫૦ ઘર છે. ૨ વિશાળ ઉપાશ્રયો અને ૩ મંદિરો મોજુદ છે.

૧. ચાંદવડકર ગલીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મંદિર સં. ૧૬૬૪ માં બાઈ હીરાબાઈ મોતીચંદે બંધાવ્યું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ ગિરાજમાન છે.
૨. પાર્શ્વનાથ ગલીમાં ચિતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૫૪૮ ની સાલનો લેખ છે. આ દેરાસરમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે. મંદિરમાં માનસદ્રશ્યનું સ્થાન છે. આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે.
૩. શેઠ હીપચંદ ન્યાલચંદના બંગલામાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૬૬૮ માં આ મંદિર શેઠ હીપચંદે બંધાવ્યું છે.

નશિક પાસેની જૈન ગુફાઓ :

નશિકથી પશ્ચિમ દિશામાં ૬ માઈલ દૂર જૈનોની પ્રાચીન અમારલેના નામક ગુફાઓ છે. આમાં ત્રીણ ગુફામાં સ્થેલા એક શિલાલેખમાં પ્રથમ 'સિદ્ધ' શબ્દ આવેલો છે જે જૈનત્વનું સૂચન કરે છે અને તેમાં જ અઘ્નકાલાકિષ્ણમ શબ્દ કાતરેલો છે. સંભવતઃ આ શબ્દ આર્ય કાલક વિશે વાપરેલો અશુદ્ધ શબ્દ હશે.

આપણે કાલકચાર્યની કથાઓથી બાણીએ છીએ આર્ય કાલકસૂરિએ દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો. તેમણે પ્રતિષ્ઠાન (પેઠણ)માં અતુર્ભાસ કર્યું હતું અને નિમિત્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ આ પ્રદેશમાં રહીને જ કર્યો હતો;^૧ આથી સંભવ છે કે, આર્ય કાલકસૂરિએ એ અભ્યાસ માટે કોઈ ગુફાનો આશ્રય લીધો હોય અને તેમનું નામ શિલાલેખસ્થ થયું હોય એવું અનુમાન છે.

પાંડુલેના નામની અગિયારમી ગુફામાં નીલવર્ણી પદ્માસનસ્થ શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ ૨ ફીટ ૩ ઇંચ ઊંચી છે.

અંજનેરીની ગુફાઓ :

નશિકથી ૧૪ માઈલ દૂર અંજનેરીમાં એક ઊંચી પહાડીમાં નાની નાની જૈન ગુફાઓ છે, જેમાં પદ્માસનસ્થ જૈન મૂર્તિઓ છે. એક નાના દ્વાર ઉપર પણ જિનપ્રતિમાઓ કોરેલી છે. અંદરની એક પડસાલ મંદિરરૂપે હોય એમ લાગે છે. બીજી નાની જૈન ગુફાના દ્વાર ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. આ પહાડી નીચે જૈન મંદિરોનાં અવશેષો પડેલાં છે. આમાંના એક મંદિરમાં શિલાલેખ પણ છે.

ચાંદોડની ગુફા :

નશિકથી ઉત્તર તેમજ પૂર્વ દિશાએ ૩૦ માઈલના અંતરે અને લાસન સ્ટેશનેથી ઉત્તરમાં ૧૪ માઈલ દૂર ચાંદોડ નામનું ગામ છે. આ ગામ પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. ચાંદોડનું પ્રાચીન નામ ચંદાદિત્યપુરી હતું. ચાદવ-વંશના રાજા દીર્ઘપત્તારે આ નગર વસાવ્યું હતું. ચાદવવંશના રાજાઓનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૦૧ થી ૧૦૭૩ સુધી હતો એમ ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે.

અહીં આવેલા પહાડની ઊંચાઈ સમતલભૂમિથી ૪૦૦૦-૪૫૦૦ ફીટની છે. પહાડ પર રેણુકા દેવીનું મંદિર છે અને જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ કાતરેલી જોવાય છે. મૂળનાથક શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામી હોવાનું લાગે છે.^૨

અનકાઈ-ટનકાઈની ગુફાઓ :

નશિક જિલ્લામાં આવેલા ચેવલા તાલુકામાં મનગાડ સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે એ ઊંચા પર્વતો છે, જેને અનકાઈ ટનકાઈના પહાડ કહે છે. ભાષામાં આને અંકઈ તંકઈ પણ કહે છે. પર્વતોની ઊંચાઈ ૩૧૮૨ ફીટ છે. અનકાઈ ગામથી ૧૦૦ વારના અંતરે છે.

સત્તરમા સૈકામાં થયેલા વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રીમેધવિજયજીએ મેઘદૂતસમસ્યા પૂર્તિરૂપે 'મેઘદૂત સમસ્યા-લેખ' નામનું વિશ્વસિપત્ર પોતાના શુદ્ધ શ્રીવિજયપ્રભસૂરિને દીવળંદર મોકલ્યું હતું, તેમાં ઓરંગાબાદથી લઈને દીવળંદર સુધીના ભૌગોલિક અને પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનો પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે. તેમાં ૪૭મા શ્લોકમાં તેઓ આ પર્વતનો 'અણકી-ટણકી' નામથી નિર્દેશ કરે છે; જેમાં પ્રાચીનકાળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો, તેથી તેમના ચરણથી પવિત્ર થયેલા આ સ્થળમાં તેમની સ્થાપનાનું સૂચન આ રીતે કર્યું છે:—

" ગત્યૌત્સુક્યેડપ્યગકિ-ટણકીદુર્ગયોઃ સ્યેયમેવ, પાર્શ્વસ્વામી સ હહ વિદ્વતઃ પૂર્વમુર્ચસિસેવ્યઃ ।

જામદ્રૂપે વિપદિ શરણં સ્વર્ગિકૌકેડમિત્ત્વમાભ્યાદિત્યં હુત્તવહ્મુસે સંમૃતં તદિ તેજઃ ॥ "

૧. જુઓ: મારી સંપાદિત 'કાલકચાર્યમંદ'ની પ્રસ્તાવના.

૨. Archaeological survey of India, vol. XVI, P. 48-51, Bombay-1897.

અનકાઈમાં જૈનોની સાત ગુફાઓ છે. આ સાત પૈકી ચાર ગુફાઓ સંબંધે આખજીને જણાવ્યા મળે છે. બાકીની ગુફાઓ ખ્વસ્ત થયેલી છે.^૧ ગુફાઓ નાની હોવા છતાં તેનું શિલ્પકામ અતિસુંદર છે. ઘણું શિલ્પકામ ખંડિત થયેલું છે.

(૧) પહેલી ગુફા બે માળની છે. નીચલા મળના આગળના ભાગને બે સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. બંને સ્તંભોની નીચે એકેક દ્વારપાલની આકૃતિ છે. પરસાલની અંદરનો ચોરસ ખંડ શિલ્પકામથી સુંદર બનાવેલો છે, તેમાં આવેલા ચાર સ્તંભોમાં ચાર હાથવાળી નાની કળામય આકૃતિઓ છે. આ ખંડના ઉપરના માળમાં પણ પરસાલ છે. તેમાં બે સાદા સ્તંભો અને અંદરનો ખંડ તદ્દન સાદો બનાવેલો છે.

(૨) બીજી ગુફા પણ બે માળની છે, જે પહેલી ગુફાને મળતી આવે છે. પડસાલો ચોરસ જેવી છે. નીચેના માળની પડસાલ ૨૬x૧૨ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. તેના બંને છેડે બે મોટી આકૃતિઓ છે. જમણી તરફની હાથી ઉપર બેઠેલી પુરુષની આકૃતિને ઈદ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે, જે વસ્તુતઃ યક્ષની મૂર્તિ હોવી જોઈએ. તેની પાસે અંબિકાની મૂર્તિ છે. તેને રંગ વગેરે લગાડીને વિદ્યુત બનાવી દીધી છે. અંદરનો ખંડ ૨૫ ફીટ સમચોરસ છે, તેમાં ૧૩ ફીટ સમચોરસનું મંદિર છે. મંદિરમાં તીર્થંકરની નાની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. વચ્ચે અર્ધ કોરેલી મૂર્તિ જાંઘા આસન ઉપર વિરાજમાન છે. તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ છે.

નીચેના આગળના ખંડમાં જમણી બાજુએ આવેલી નિસરણી દ્વારા ઉપર જવાય છે. કેટલાંક બાકોરામાંથી પ્રકાશ મળી રહે છે. ઉપર બારણામાંથી એક સાંકડા ઝરુખામાં જવાય છે. ઝરુખાના બંને છેડે સિંહની આકૃતિઓ કોરેલી છે. અંદરનો ખંડ ૬x૬ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. બે કે ચાર સ્તંભો સાથે સમચોરસ ૨૦ ફીટનો ખંડ બનાવવાની જગા રાખેલી જણાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિ માટે આગળ જ બેઠક બનાવી રાખેલી છે.

(૩) ત્રીજી ગુફા પણ બે માળની છે. આગળનો ચોરસો આશરે ૨૫x૮ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. એક તરફ આવેલી હસ્તિઆકૃત ઈદ્ર તરીકે ઓળખાવેલી આકૃતિ યક્ષની હથે એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ ખંડિત થયેલી છે, તેનો હાથી એળખાવી શકાતો નથી જ્યારે બીજી તરફ અંબિકા કેવીની આકૃતિ વિદ્યમાન છે. તેની પાસે કોઈ પ્રાણી ઉપર આકૃત થયેલી હાથમાં લાકડી સાથેની આકૃતિ છે. બીજી આકૃતિ હાથીવાળી છે. તેના હાથમાં છત્ર છે. પાછળ આગ્રવૃક્ષ કોરેલું છે. એ વૃક્ષના પાંદડાંના છ વિભાગ દર્શાવ્યા છે. આમાં ચામરધર અને ગંધર્વોનાં સ્વરૂપો પણ કોતરેલાં છે, ખંડની ચારે બાજુએ ચાર હાથવાળા પુરુષની ઠીંગણી આકૃતિઓ છે. વચ્ચે શિલ્પ-કોરણીયુક્ત કીર્તિમુખવાળું તોરણ છે.

એક સાદા દ્વારાનો બીજો ખંડ છે. બીજો ખંડ ૨૧x૨૫ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. છતને ચાર સ્તંભો ટેકવી રહ્યા છે. મધ્ય ચોરસમાં આવેખેલું કમળ ઘણું જ સુંદર છે. તેને ચાર પાંખડીઓની હાર છે. બહારની બીજી હારમાં ચોળ પાંખડીઓ છે. તેમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ હોય એમ જણાય છે. ત્રીજી હારમાં ચોવીસ પાંખડીઓ છે. તેમાં વાહન ઉપર વિરાજમાન દેવીઓ પોતાની સહચરીઓ સાથે બતાવી છે. એક અષ્ટકોણવાળા ભાગમાં આખું કમળ દર્શાવ્યું છે. તેની બહાર એક ખૂણામાં એક પગે બેઠેલી એક આકૃતિ છે. બીજા દરેક ખૂણામાં ત્રણ-ત્રણ આકૃતિઓ છે, જેમાં મોટી આકૃતિ વચ્ચે નભતી હોય અને બે આકૃતિઓ તેની પરિચર્યા કરતી હોય એવું અણખેળ કરેલું છે.

પાછલી દીવાલમાં દરેક બાજુએ જિનેશ્વર ભગવાનની પુરુષાકૃતિ મૂર્તિઓ બિરાજમાન કરેલી છે. તેમના બંને છેડે ભક્તનાં સ્વરૂપો અલેખ્યાં છે. નીચે સિંહ, હાથી અને ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. તેની નીચે હરણનું લાંબન ખતાવેલું હોવાથી આ મૂર્તિ સ્ત્રીશક્તિમય ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. ભગવાનની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. આ મૂર્તિના મસ્તકના બંને પડખે વિદ્યાધરની આકૃતિઓ છે. તેના ઉપર બે હાથીઓ દર્શાવ્યા છે. હાથીની સૂંઢ નાની આકૃતિ તરફ વળેલી છે. હાથીઓ ઉપર ચાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં રૂપો દર્શાવ્યાં છે. તેના ઉપરના ભાગમાં કીર્તિમુખવાળું અને છ ભરતુઓ યુક્ત એક તોરણ વિદ્યમાન છે, આ તોરણ ઉપર જોડી કમાનની નીચે સાત આકૃતિઓ બતાવી છે.

એક શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે જે ઉપર્યુક્ત મૂર્તિ કરતાં નાની છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિના મસ્તકે પાંચ નાગેન્દ્ર રૂણાઓ દર્શાવી છે અને તેની પાછળ અર્ધ ગોળાકાર છત્ર બતાવ્યું છે. જમણી બાજુએ એક ભક્ત બેઠેલો

૧. Gazetteer of the Bombay Presidency, 1883, Vol. XVI, P. 423-424.; Archaeological survey of western India. 1883, Vol. VI, P. 51,59.

છે અને ઢાળી બાબુએ સીની આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગમાં હાથ બેઢી ઊભેલી એક આકૃતિ છે. વળી, બંને બાબુએ બે આકૃતિઓ હાથમાં પૂજાની સામગ્રી સાથે દર્શાવી છે. નાના ગોખલાઓમાં પણ તીર્થંકર મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

અંદરના ખંડમાં જ્યાં માટે એક સાદું દ્વાર છે જે સમચારસ ૧૨ ફીટનું છે. મધ્યમાં મૂર્તિ માટેની જગ્યા ખાલી રાખેલી છે. પાછળના ભાગમાં એક મોટી ખારી છે, જે વાટે નીચેના ખંડમાં જવાય છે. આ ખંડમાં મૂર્તિઓ અસ્તવ્યસ્ત પડેલી છે. નીચેના ભાગમાં મૂર્તિઓ રાખવાના ગુપ્ત ખંડો છે.

(૪) ચોથી ગુફામાં પડસાલની આગળ બે મોટા ચારસ સ્તંભો છે. પડસાલ ૩૦x૮ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને અંદરનો દ્વારવાળો ખંડ ૧૮x૨૪ ફીટ લાંબો-પહોળો છે. બે સ્તંભો છતને આધાર આપી રહ્યા છે. બાબુની હીવાલમાં તેમજ આગળ પાછળના ભાગમાં પણ સ્તંભો છે. સ્તંભોની રચના ઠારણીયુક્ત છે. પાછલી હીવાલે એક શિલાશય્યા છે. અંદરના ખંડમાં પાછલી હીવાલે મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. હીવાલમાં એક કમાનવાળો ગોખલો છે, પણ તે પૂરા બનાવેલો નથી.

પડસાલની ડાબી બાબુના સ્તંભ ઉપર એક લેખ કટકોર્ણ છે જે કમનસીબે ઘસારા ગયેલો હોવાથી વાંચી શકાતો નથી. તેની લિપિ અગિયારમી-બારમી શતાબ્દીની જણાય છે.

બીજી ગુફાઓ મોટે ભાગે પૂર્ણ ગઈ છે અને વધુ ખંડિત થયેલી છે. ગુફાઓનાં બાસ્કાં અવશ્ય જોવાય છે. આમાંની એક ગુફાના મંદિરમાં જિનમૂર્તિ વિદ્યમાન છે.

૨૧૯. અહમદનગર

(કોઠા નંબર : ૩૯૭૮-૩૯૭૯)

મનમાડ જંકશનથી રેલ્વે લાઈન અહમદનગર સુધી ભાય છે. સ્ટેશનથી ૧૫ માર્ચલ દૂર અહમદનગર શહેર આવેલું છે. અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૫૦ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા અને ૨ જૈનમંદિરો છે.

૧. ચૂબરગલીમાં મૂળનાયક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા અને સં. ૧૨૨૩ ની સાલની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા જણાય છે.
૨. કાપડ બજારમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબંધી છે. આ મંદિરમાં બીજે માળે એક સ્વામ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આરસમૂર્તિ પ્રાચીન છે.

૨૨૦. સુતારા

(કોઠા નંબર : ૪૦૧૧-૪૦૧૨)

પૂનાથી હરિદ્વર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં સુતારારોડ સ્ટેશન છે. આ સ્ટેશનથી ૧૧ માર્ચલ દૂર સુતારા શહેર આવેલું છે. શહેરમાં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૨ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. સહાશિવપેઠમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર બીજે માળે આવેલું છે. મૂળનાયકની પહોળીમાં સં. ૧૬૩૧ ની સાલનો લેખ છે.
૨. મંજીવવારપેઠમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ મનોહર છે. આ મંદિર સં. ૧૭૫૦ માં રોઠ કિસનદાસ લક્ષ્મણદાસે બંધાવેલું છે.

૨૨૧. કરાડ

(કોડા નંબર : ૪૦૩૧)

પૂનાથી હરિહર જતી રેલ્વે લાઇનમાં કરાડ સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર કરાડ ગામ આવેલું છે. અહીં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૭૫ ઘરો છે. ૨ ઉપાશ્રયો, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈનમંદિર છે.

રવિવારપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીચંભવનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી વિશાળ મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંડી નીચે સં. ૧૬૮૨ નો લેખ છે. આમાં ૩ ચાંદીની પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૨. સાંગલી

(કોડા નંબર : ૪૦૪૦-૪૪)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઇનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઇનમાં સાંગલી સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામ આવેલું છે. અહીં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈનમંદિરો છે.

૧. હાઈસ્કૂલરોડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ૨ ચાંદીની મૂર્તિઓ છે.
૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નજીકમાં શેઠ ચતુરદાસ પિતાંબરદાસને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર શેઠ મોતીચંદ ખીમચંદે સં. ૧૬૨૫ માં બંધાવેલું છે.
૩. ગણપતિપેઠમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૯૬૦ માં શેઠ બાબુભાઈ રતનચંદે બંધાવેલું છે. આમાં ૧ ચાંદીની પ્રતિમા પણ છે.

૨૨૩. કુંભોજ

(કોડા નંબર : ૪૦૪૮)

કોલ્હાપુરથી ૧૩ માઈલ દૂર હાથકલંગડા સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૪ માઈલ દૂર કુંભોજ નામે ગામ છે. ત્યાં એક જૈન ધર્મશાળા છે. અહીં પ્રવેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.

પાસે આવેલી નાની ટેકરી પર શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય મંદિર ત્રણ માળનું છે. આ ટેકરીને 'બાહુબલીની ટેકરી' કહે છે. ડુંગર ઉપર ચડવાને પાકો પગથિયાબંધી માર્ગ બંધાવેલો છે. ગિરિ ઉપર એક પ્રવેતાંબર ધર્મશાળા છે અને દિગંબરીય બાહુબલી આશ્રમ છે.

પ્રવેતાંબર મંદિરના વચલા માળમાં શ્રીજગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ ભગવાન મૂળનાયક છે. મૂળનાયકની પલાંડી પર સં. ૧૬૨૬ નો લેખ છે. મંદિરમાં ચાર દેરીઓ છે. બે દેરીઓમાં તીર્થંકર પ્રતિમાઓ છે બ્યારે બીજી બે પૈકી એકમાં પદ્મવતી દેવી અને બીજીમાં મહિષાસુર મર્દિની મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૩૨૩ ની સાલની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે. નીચે લોચરામાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાન છે, અને ત્રીજે માળે શ્રીચંદ્રપ્રભ પ્રભુ છે.

સં. ૧૬૨૬ ના મહા સુદિ ૭ ને સોમવારના રોજ અહીં છેલ્લો ઉદ્ધાર થયો છે ને તે વખતે શ્રીવિજયનાનંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

કાતિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ અહીં મેળા ભરાય છે.

હેમકૂટગિરિ :

પ્રાચીન સ્તોત્રોમાં 'કળટિ હેમકૂટે' એવો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ હેમકૂટગિરિ કર્ણાટકમાં બેલારી જિલ્લામાં આવેલો છે. કિર્કિયા પર્વતની શ્રેણીઓના એક શિખર પર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ હતું. તેની આસપાસ ઠોટ બાંધેલો હતો. આને આ તીર્થ વિષ્ણુદ પામ્યું છે. આ પ્રદેશમાં શોધ કરવામાં આવે તો ઘણાં પ્રાચીન શિલ્પો મળી આવવાની સંભાવના છે.

★

૨૨૪. કેલ્હાપુર

(કેલ્હા નંબર : ૪૦૪૮-૪૦૫૫)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઇનમાં મીરજ જંકશન છે. ત્યાંથી નાની રેલ્વે લાઇનમાં કેલ્હાપુર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઇલ દૂર કેલ્હાપુર શહેર આવેલું છે.

અહીં પ્રાચીનકાળથી જૈનોની વસ્તી હતી. તેમના સંસ્કારો વિશે 'બાંબે ગેઝેટીયર'માં ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, અહીંના ખેડૂતો નોંધપાત્ર છે. તે મોટે ભાગે જૈન છે. તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીનકાલીન જૈન સંસ્કારોની સાબિતી આપે છે. તેઓ શાંતિપ્રિય અને ઉદ્યોગી છે.^૧

આ હકીકતના પુરાવારૂપ અહીંનું મહાલક્ષ્મીનું પુરાતન મંદિર છે. આ મંદિરનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય જૈનમંદિરોને મળતું આવે છે; એટલું જ નહિ આમાંથી મળી આવતા એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, અસલ આ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું;^૨ જેનું મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં પરિવર્તન કરવામાં આવેલું છે.

વળી, શહેરમાં બે મઠો આવેલા છે; તેની આસપાસ ઘણી જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. અહીંનું અંબામાતાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અસલ જૈન શાસનદેવી પદ્માવતીનું હતું. તેમાંથી મળી આવતા બારમા સેકાના શિલાલેખો એની સાબિતી આપે છે.

અહીં ૨૧૯૦માં મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૧૫ ઘરોમાં ૬૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૬ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લક્ષ્મીપુરીમાં મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું એક નૂતન શિખરખંધી મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પછાંઠી નીચે સં. ૧૬૬૭ની સાલનો લેખ છે. આમાં ૧ ચાંદીની મૂર્તિ પણ છે.
૨. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ બેધાજી માસીંગને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું નાણુક ઘર દેરાસર છે, દેરાસરમાં એક માત્ર ચાંદીની મૂર્તિ છે. સં. ૧૬૬૫ માં શેઠ બાળુભાઈ માસીંગે બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૩. લક્ષ્મીપુરીમાં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલજીને ત્યાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું નવીન હળવું સુંદર ઘર દેરાસર છે. તેમાં દક્ષત ચાંદીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. સં. ૧૬૬૭માં શેઠ જિતરાજજી હિંદુમલ રાઠોડે આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૪. વિલ્હનરોડ પર શેઠ તિલોકચંદ લાલાજીને ત્યાં બીજે માળે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં દક્ષત પાતુની ૧ પ્રતિમા છે. સં. ૧૬૬૫ માં શેઠ તિલોકચંદજીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૫. સુબરી પાલ્લરમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં ૧૨ પાતુમૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

૧. Bombay Gazetteer. (1908) Vol. II, P. 51

૨. જુઓ: 'સુદિપકાશ' અને ૧૯૪૬ એપ્રિલ-જૂનનો બંક: ૨ માં 'મહાલક્ષ્મીનું મંદિર' શીર્ષક લેખ.

૬. શરાદા બબરમાં મૂળનાયક શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું એક ઘર દેરાસર છે. આમાં કુદા ૨ પાતુમૂર્તિઓ જિજ્ઞાસુમાં છે. સં. ૧૬૮૩ માં થેઠ ચોલાણ વણાણએ આ દેરાસર ખંધાવેલું છે.

કોણારાવુરથી ૫ માઈલ દૂર જોલીઆનો પહાડ છે. ત્યાં એક મોટી જૈન ગુફા છે. અસલ અહીં એક જૈનવિદ્યાલય હતું.

ખીદ્રાપુરમાં શ્રીઋષભદેવનું મંદિર છે. અહીંનું કામેશ્વરનું મંદિર અગાઉ જૈનમંદિર હતું; એવાં ચિહ્નો એમાંથી જોવા મળે છે.

અલટા ગામના પહાડ પર આજે જે શિવલિંગનું મંદિર કહેવાય છે તે અસલમાં જૈનમંદિર હતું.

આ સિવાય હેરલા, સાવશ્રામ, બકાની, વઠગામ, બીહ વગેરે સ્થળે પ્રાચીન કાળનાં જૈન અવશેષો જોવામાં આવે છે.

ત્રિંગલવાડીનું ગુફામંદિર :

કગતપુરી જિલ્લામાં કગતપુરીથી ૬ માઈલ અને મુંબઈથી ૮૫ માઈલ દૂર એક પહાડી કિલ્લા ઉપર ત્રિંગલવાડી નામનું ગામ છે. આ પહાડી નીચે એક જૈન ગુફા ખંડિત અવસ્થામાં છે.

આ ગુફામાં બે ઓરડાઓ છે. આગળનો ઓરડો ૩૫ ફીટનો છે. ગુફાદ્વારની સામેની છતના મધ્યભાગમાં ગોળાકારે પાંચ માનવાકૃતિઓ કોતરેલી છે, અને બારણા ઉપર મંગળમૂર્તિ તીર્થંકર દેવની પ્રતિમા જોવાય છે. ગુફામાં પથ્થાસન ઉપર ત્રણ જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે. અંદરના બીજા ઓરડામાં ભીંત પાસેના ભાગમાં એક પુરુષાકાર જિનમૂર્તિ જણાઈ આવે છે. આ મૂર્તિની છાતીનો ભાગ અને મસ્તક ખંડિત થયાં છે. જ્યારે પગ તેમજ આસનના અવશેષો બચી રહ્યા છે. આસનના મધ્યભાગમાં વૃષભનું ચિહ્ન જોવાય છે, એથી આ મૂર્તિ ઋષભદેવની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ગુફાના ઉત્તર ભાગના ખૂણાની ભીંત ઉપર ખંડિત શિલાલેખ છે, જેમાં સં. ૧૨૬૬ ની સાલ વાંચી શકાય છે. ગુફાના બચી ગયેલા ભાગો ઉપરથી બાણી શકાય છે કે, પુરાતન કાળમાં આખીયે ગુફા સુંદર અને કળામય હતી.^૧

૨૨૫. હુબલી

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૦-૪૦૬૧)

પૂનાથી હરિહર સુધી રેલ્વે લાઈનમાં હુબલી જંકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર થહેર આવેલું છે. અહીં રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોનાં ૧૦૦ વરો છે. ૧ વિશાળ ઉપાશ્રય, ૧ ધર્મશાળા, ૧ લાયબ્રેરી અને ૨ જૈન મંદિરો છે.

૧. કંચગાર ગલીમાં મૂળનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર બન્ધ અને વિશાળ છે. મૂળનાયકની પલાંઠી નીચે સં. ૧૬૬૬ ની સાલનો લેખ છે.

૨. ઉપર્યુક્ત મંદિરની નજીકમાં મૂળનાયક શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની પલાંઠીમાં સં. ૧૬૦૩ નો લેખ છે. મંદિરમાં આંદીની ૪ મૂર્તિઓ પણ છે.

૨૨૬. ગદગ

(કોઠા નંબર : ૪૦૬૬-૪૦૬૮)

પૂનાથી હરિહર સુધી જતી રેલ્વે લાઈનમાં હુબલી જંકશન છે. ત્યાંથી એક નાની રેલ્વે લાઈન ગદગ સુધી બાંધે છે. ગદગ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર થહેર આવેલું છે. અહીં ૭૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

૧. Archaeological Survey of India, Vol. XVI P. 48, 49, 57, Bombay 1897.

૧. જૂના બજારમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આ મંદિર કચ્છી એકશબ્દ શ્રીકૃષ્ણ બંધાવેલું છે. આમાં ચાંદીની ૪ પ્રતિમાઓ પશુ છે.
૨. કાપડ મારફતની બાજુમાં મૂળનાયક શ્રીશ્રીચાંચનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર છે. આમાં ૨ પાતુઓ અને ૧ ચાંદીની પ્રતિમા છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૨૩ ની સાલનો લેખ છે.
૩. દેવસી ખેતસીના બંગલામાં મૂળનાયક શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું નાબુક ઘર દેરાસર છે. આમાં ચાંદીની ૨ પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૬૬૭ ની સાલમાં શેઠ દેવસી ખેતસીએ આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.
૪. શેઠ લાલજી લધાના બંગલામાં મૂળનાયક શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું ઘર દેરાસર છે. સં. ૧૬૮૦ માં આ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આમાં ચાંદીની કુલ ૧ પ્રતિમા છે.

૨૨૭. વિળપુર

(કે.સી. નંબર : ૪૦૭૬)

વિળપુર સ્ટેશનથી વિળપુર શહેર ૨ માઈલ દૂર છે. અહીં ૪૦૦ જેન ગ્રાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ધર્મશાળા છે.

નવા બજારમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. આ મંદિર સં. ૧૬૬૦ માં બંધાવેલું છે. બીજે માળે મૂર્તિઓ છે. મૂળનાયકની સહસ્રરૂપા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ એક ભોંયરામાંથી નીકળી આવેલી છે. આ પ્રતિમા દર્શનીય છે.

બઢામીની જેન ગુફા :

દક્ષિણ વિળપુર જિલ્લામાં આવેલું બઢામી સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પુરાતન નામ વાતાપી હતું. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીમાં આ સ્થાન ધણું પ્રસિદ્ધ હતું. ગ્રીક લેખક ટોલેમીએ બઢામીની નોંધ કરેલી છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીનીયાત્રી હુએનસાંગના સમયમાં અહીં ચોલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો. અહીં પલ્લવવંશના રાજકાળનો એક પ્રાચીન કિલ્લો છે. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં ચોલુક્યવંશી રાજા પુલકેશી પહેલાએ પછેલા પાસેથી બઢામી લઈ લીધું, તે પછી પૂર્વીય અને પશ્ચિમી ચોલુક્યોએ ઈ. સ. ૭૬૦ સુધી, રાષ્ટ્રકૂટોએ ઈ. સ. ૭૯૦ થી ૯૭૩ સુધી અને કલચૂરીઓએ અને હોયસાલ વંશના રાજકર્તાઓએ ઈ. સ. ૧૧૬૦ સુધી શાસન કર્યું. દેવગિરિના ચાહવોએ ઈ. સ. ૧૧૬૦ થી તેરમી શતાબ્દી સુધી અમલ કર્યો.

બઢામીમાં ૩ પ્રાકાશી ગુફાઓ છે. તેમાંથી કંઈક દૂર એક નાની જેન ગુફા છે. આ ગુફા અને ૬૪૦ લગભગમાં બની હોય એવું અનુમાન છે.

ગુફાની પડસાલ ૩૧×૧૬ ફીટ લાંબી-પહોળી છે અને ૧૬ ફીટ જિંચી છે. આગળના ભાગમાં ચાર સ્તંભો એક આકારના છે. તેના પાછલા ભાગમાં બે છૂટા અને બે જડેલા સ્તંભો છે. તેની પાછળ એક ખંડ રપાા ફીટ પહોળો અને ૬ ફીટ જિંચાઈમાં છે. એ ખંડથી ચાર પગથિયાં વટાવીને મંદિરની રચના કરેલી જોવાય છે. મંદિરમાં પાછલી દીવાલો ભગવાન મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ બિરાજામન છે. એ મૂર્તિની બંને બાજુએ અમરજારીઓ, સિંહો અને મકરનાં મસ્તકો આલેખ્યાં છે. પડસાલના બંને છેડે ચાર નાગો સાથે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને જોતમસ્વામીની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ બા. ફીટ જિંચી છે. તેમની આસપાસ સેવકો બતાવેલા છે. દીવાલ ઉપર તીર્થંકરોની ઘણી મૂર્તિઓ આલેખી છે. સ્તંભોમાં અને દીવાલો ઉપર સિંહોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. ગુફાની બહાર પૂર્વ તરફ શ્રીમહાવીર-સ્વામીની પદાસનરૂપ એક મૂર્તિ છે. આ ગુફાની પાસે એક મોટું સરોવર છે.

ચૌહોબની જેન ગુફા :

બઢામી સ્ટેશનથી ૧૪ માઈલ અને કટમેરીથી ૧૦-૧૨ માઈલ દૂર એકલ નામે પ્રાચીન ગામ છે. આનું અગ્રીન

નામ આમંપુર હતું. અને ૬૩૪ નો લેખ અહીંથી મળી આવે છે. સાતમી-આઠમી સદીમાં પશ્ચિમી ઓલુકપોની રાજધાનીનું આ શહેર હતું.

આમથી નેત્રસ્થ ખૂણામાં એક અડકવાળી ટેકરી ઉપર જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની પડસાલ ૩૨x૭ ફીટ લાંબી-પહોળી છે. પડસાલમાં ચાર ચોરસ સ્તંભો છે. તેની છતમાં મધર અને ફૂલો વગેરેની ડોરણી કરેલી છે. ભીંતની ડાબી બાજુએ સહસ્રલક્ષ્મી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેમની આસપાસ નાગ-નાગિણીઓ પરિચર્યા અર્થે બિભેલાં જોવાય છે. આ મૂર્તિના છેડે એક જિનમૂર્તિ છે અને બે સ્ત્રીઓ સેવા માટે બિભેલી બતાવી છે. મૂર્તિની પાછળ ગાડ છે અને તેની ડાબીઓમાં બે આકૃતિઓ બતાવી છે.

પડસાલમાંથી એક દ્વાર વાટે ચોરડામાં જવાય છે. બે સ્તંભોથી પ્રવેશદ્વાર બે વિકાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે, ચોરડો ૧૫ ફીટ લાંબો અને ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ પહોળો છે, તેની છતની મધ્યમાં કમળ ઉપસાવેલું છે અને ખૂણાઓમાં બીજા ચાર કમળોની ડોરણી છે. કમળની આસપાસ મધર, માછલાં, ફૂલો અને માનવીનાં માથાં વગેરે બતાવેલું છે. ખંડના પાછલા ભાગમાં બે દ્વારપાલો પૈકી એકની સેવામાં એક ઠીંગણી સ્ત્રી બતાવેલી છે. અંદરનું મંદિર ૮ ફીટ સમચોરસ છે. મધ્યમાં એક તીર્થંકરની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ચોરડાની ડાબી બાજુએ અને મંદિરની ભીંતો ઉપર સિંહાસનમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુ બિરાજમાન છે. પાછલી ભીંતના મધ્યભાગમાં ચમરધારીઓ સાથે બાર આકૃતિઓ બતાવી છે. આમાંની કેટલીક આકૃતિઓ હાથી ઉપર બેઠેલી છે. તેઓ પ્રભુના વંદન નિમિત્તે જઈ રહ્યા હોય એવો ભાવ દર્શાવેલો જણાય છે.

અહીં બે શિલાલેખો છે, જેમાંનો એક શક સં. ૫૦૭ અને બીજો સં. ૫૫૬ નો પુલકેશી બીજાના સમયનો છે.^૧

ઐવહલીની જૈન ગુફા:

કૃષ્ણા નદીના કાંઠે ઉંડાવહલી ગામની પાસે ઐવહલી નામે ગામ છે. ગામથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં એક અડકવાળી ટેકરી છે. ત્યાંથી ઉત્તર-પૂર્વમાં એક જૈન ગુફા આવેલી છે. ગુફાની આગળનો ભાગ દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં છે.

ગુફાની ચોસરીમાં ચાર થાંભલાઓ છે. ચોસરી ૩૨ ફીટ લાંબી અને ૧૭ ફીટ પહોળી છે. એની છતમાં ફૂલ અને વેલોની ડોરણી કરેલી છે. ચોરડામાં ડાબી બાજુએ સહસ્રલક્ષ્મી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ એક પુરુષ અને સ્ત્રી સર્પલક્ષ્મીની નીચે બિભેલાં છે. બીજી બાજુએ બે સ્ત્રીઓની આકૃતિ ડોરણેલી છે. તેની પાછળ વૃક્ષની ડાળીઓ અને બે આકારો દર્શાવ્યા છે.

પડસાલની લંબાઈ ૧૫ ફીટ, પહોળાઈ ૧૭ ફીટ ૮ ઈંચ, અને જિંચાઈ ૭ ફીટ ૧૧ ઈંચની છે. છતના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું કમલ અદ્ધર લટકેલું હોય એવો દેખાવ ડોરણે છે. બીજા ખૂણાઓમાં ૪ બીજા કમળોની આકૃતિઓ છે. મધ્યમાં માછલીઓ, ફૂલો અને માનવીનાં મસ્તકોનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં છે.

પડસાલની પાછળ જમણી તરફ હાથી ઉપર બેઠેલો એક દ્વારપાલ વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થયેલો દર્શાવેલો છે. તેના બે હાથમાં કમળનો આકાર છે. ડાબી બાજુએ એવો જ દ્વારપાલ એક ઠીંગણી સ્ત્રી સાથે હાથમાં પૂજાની સામગ્રી સાથે બતાવેલો છે.

પડસાલમાંથી ત્રણ પગથિયાં ચડીને એક દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન જોવાય છે. પડસાલની જમણી તેમજ ડાબી બાજુએ બે ચોરડીઓ બનાવેલી છે તેમાંની એક ચોરડીની ત્રણ દીવાલોમાં સુંદર ડોરણી કરેલી છે. મધ્યમાં શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેમની પાછળ કેટલાક ભક્તો અને પૂજારીઓ બિભા છે. પ્રભુની જમણી બાજુએ મસ્તક ઉપરના સર્પની કૃષ્ણાવાળો એક માનવી પોતાના સેવક સાથે પૂજા કરતો જોવાય છે. એ માનવી પાછળ ૧૨ માણસોની આકૃતિઓ જોવાય છે. એક ખૂણામાં હાથી ઉપર બેઠેલા ૩ ભક્તોની આકૃતિઓ છે. આ ચોરડીમાંના ચિત્રોમાં ચીરા પડેલા છે.^૨

૧. Cave temples of India, chapter : 2.

૨. Archaeological survey of the Bombay Presidency, P. 37, 38.

અક્ષાની જોડ ગુફા :

નિશ્ચય રાજ્યમાં આવેલા કાઢસા ગામથી ૫ માઈલ દૂર પૂર્વદિશામાં એક નાની પણ સીધા ચડાવવાળી એક ટેકરી ઉપર થોડા અંતરે કેટલીક ગુફાઓ આવેલી છે.

પહેલી ગુફાનો આકાર નિયમિત નથી. મોટે ભાગે આ ગુફા પુરાઈ ગઈ છે. આ ગુફાની પાછળ એક ગુફામંદિર છે, જે ૬૫ ફીટ પહોળું અને ૬ ફીટ ઊંડું છે. આની ઉપર પણ એક જ પથ્થરના સ્તંભવાળું નાનું મંદિર છે. કયા સંપ્રદાયનું છે તે બાણવામાં આવ્યું નથી.

ઉપર્યુક્ત ગુફાની ઉત્તર દિશામાં એક બીજી ગુફા છે, જે આગળના ભાગમાં ૨૫ ફીટ પહોળી છે અને ૧૬૫ ફીટ ઊંચી છે. ઉત્તરની હીવાલમાં એક લોંચડું છે અને દક્ષિણ બાજુની હીવાલમાં પણ એક લોંચડું છે.

ગુફાની કેઈ પણ હીવાલ સીધી નથી. પાછળના ભાગની હીવાલ ૨ ફીટ ૧૦ ઇંચ જેટલી પાછળના ભાગમાં ઢળી પડેલી છે. આમાં મધ્ય ભાગે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ પદ્માસને સ્થાપન કરેલી છે. એ મૂર્તિની પદ્માસનથી લઈને મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૬ ફીટ ૧૦ ઇંચ છે.^૧

૨૨૮. અમલનેર

(કોડા નંબર : ૪૧૦૫)

સુરતથી ટાપ્ટીવેલી રેલ્વે લાઈન બુસાવલ સુધી ભય છે. તેમાં અમલનેર સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં ૧૫૦ જૈનોનાં ઘરો છે. ૧ ઉપાશ્રય, ૧ લાયબ્રેરી અને ૧ જૈન મંદિર છે.

શહેરમાં મૂળનાયક શ્રીગિરૂઆ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાળંધી ભવ્ય મંદિર બીજે માળે છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા મનોહર છે. આમાં ચાંદોની ૮, સ્ફટિકની ૧ અને વેળુની ૧ પ્રતિમાઓ પણ છે.

૨૨૯. મદ્રાસ

(કોડા નંબર : ૪૧૧૬-૪૧૨૦)

મદ્રાસ પુરાણ શહેર છે. તેમાં ૪૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૫ ઉપાશ્રય અને ૫ જૈન મંદિરો છે.

૧. શાહુકાર પેઠ (નં. ૪૦૬) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ બિનેશ્વરનું શિખરળંધી મંદિર સં. ૧૬૬૨ માં બંધાવેલું છે.
૨. શાહુકાર પેઠ (નં. ૧૦૭) માં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર સં. ૧૬૭૨ માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની એક પ્રતિમા છે.
૩. વેંકટાચલ મુઢલી સ્ટ્રીટ ચૂલેમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર સં. ૧૮૧૭ માં બંધાવેલું છે.
૪. શહેરથી ૩ માઈલ દૂર દાહાવાડી નામના સ્થળમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર શ્રીસંઘે સં. ૧૬૮૫ માં બંધાવેલું છે. શ્રીબિનહત્તસુરિની સ્ફટિકની પ્રતિમા અને બીજી એક ગુરુમૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે.
૫. શહેરથી ૧૦ માઈલ દૂર મોટર રસ્તે રેડહિલ્સ જિતરીને ૦૫ ફર્લાંગ દૂર આવેલા પડિલ નામના સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીત્ય ભગવાનનું ધૂમટળંધી મંદિર છે.

આ મંદિરમાં મૂળનાથકળી પ્રતિમા પ્રાચીન અને અત્યંત સુંદર છે. અર્ધપદ્માસનસ્થ આ પ્રતિમાની લંબાઈ-પહોળાઈ ૬૦x૫૨ ઈંચની છે. પ્રતિમાના બે બાજા ઉપર કેશવાળીનું ચિહ્ન નથી તેમજ નીચે લાંછન પણ બતાવ્યું નથી, છતાં અહીંના જૈન ભાઈઓ આ પ્રતિમાને શ્રીગણેશદેવના નામથી ઓળખે છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પવિધાન લગભગ ૬૪૫માં સેક પહેલાંનું જણાય છે. આવી અલૌકિક મૂર્તિઓ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે.

અહીંના સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમમાં શિલ્પાવશેષોનો સારો સંગ્રહ છે. જગતભરમાં અજોડ એવી નટરાજની ધાતુમૂર્તિઓ આ સંગ્રહમાં ધણી છે. બધી મૂર્તિઓ સંવત-તિથિ વિનાની છે. મ્યુઝિયમમાં જૈન શિલ્પ-સ્થાપત્યનો સંગ્રહ પણ છે. તેમાં ૧૭-૧૮ જૈન અવશેષો છે. તેમાંથી માત્ર નોંધપાત્ર ચારેક શિલ્પો ખાસ દર્શનીય છે. (૧) દેવીયગ્રામથી મળી આવેલી લગભગ સાતમા સૈકાની શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા, (૨) અર્કાટ જિલ્લાના તિંદીવનમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, (૩) ગોદાવરી જિલ્લામાંથી મળી આવેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ, અને (૪) બેલારી જિલ્લામાં પેદુતુંબલમ્ ગામથી મળી આવેલી શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા વગેરે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ સ્થાપત્યો જોવાલાયક છે.

૨૩૦. સિત્તાનવાસલ

(ક્રમ નંબર : ૪૨૨૧)

મદ્રાસથી ૨૫૦ માઈલ અને પડુકોટાથી ૧૦ માઈલ દૂર સિત્તાનવાસલ નામે ખસો ગુંપડાંઓનું નાનું ગામ છે. સિત્તાનવાસલ-સિદ્ધઅણ્ણલવાસલ એટલે સિદ્ધ તથા મહાન પુરુષોનું નિવાસ સ્થાન અથવા મહાન સિદ્ધોનું નિવાસ સ્થાન; એવો અર્થ થાય છે. એ ઐતિહાસિક સ્થળ ગામથી ૦૧ માઈલ દૂર આવેલી ટેકરી પર છે; જે સિત્તાનવાસલની શુદ્ધિઓને નામે ઓળખાય છે.

મોટરની સડકથી પગરસ્તે ૦૧ માઈલ જતાં ટેકરીની તળેટીનો ભાગ આવે છે. અહીંથી જ ખડકમાંથી કોરી કાઢેલી શુદ્ધનો બહારનો ભાગ નજરે પડે છે. સિત્તાનવાસલ શુદ્ધની આસપાસ નાર્થમલય પર્વત, મલ્લયાદી પટ્ટી, કુદ્દમીય મલય અને કુત્તાનદ કોઈલ નામના પર્વતો આવેલા છે. એટલે ચારે બાજુએ આવેલા પર્વતોની વચ્ચે રહેલું આ સ્થાન રમણીય જણાય છે. આજે અહીં કોઈ જૈન વસ્તી નથી પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળ જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હોય એમ જણાય છે.

ભોંયતળિયેથી માત્ર ૫૦ કદમ ઉપર ચડતાં શુદ્ધ આવે છે. શુદ્ધમાં ૧૭ શિલાશબ્દાઓ છે; જેમાંની કેટલીક પર તો તક્ષિા પણ લગાવેલા જોવાય છે. કેટલીક શિલાશબ્દાઓ તો ચીકણી અને ઘુટેલી હોવાથી ચળકાટવાળી (પોલીશદાર) છે. આમાં જૈન મુનિઓ સમાધિ લગાવતા હશે એમ લાગે છે. પાસે જ પ્લાસ્ટી લિપિમાં બીજી ચતાબ્દીનો લેખ ઉટ્ટીર્ણ છે; જેમાં કેટલાક મુનિઓનાં નામ ઉલ્લેખ્યાં છે. શુદ્ધથી થોડે દૂર એક નાનો પણ ઊંડો કુંડ છે, જેમાં પાણી કદી સુકાતું નથી.

અહીં આવેલું શુદ્ધમંદિર ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫ માં થઈ ગયેલા પલ્લવસમ્રાટ મહેન્દ્રવર્મન પહેલાંએ બંધાવેલું છે, જે અહીંના શિલાલેખ સાબિતી આપે છે. મહેન્દ્રવર્મને અપ્પારસ્વામીના ઉપદેશથી શૈવધર્મને સ્વીકાર કર્યો એ પહેલાં તે જૈનધર્મી હતો. આથી જ જૈનધર્મમાં તેની શ્રદ્ધાના પ્રતીકસમું આ શુદ્ધમંદિર બંધાવ્યું. અપ્પારસ્વામી પોતે પણ પહેલાં ચાપનીય સંધના જૈન મુનિ હતા પરંતુ પાછળથી તે શૈવ થયા.

આ મંદિરની રચના દક્ષિણ ભારતમાં રાજા મહેન્દ્રવર્મને રચેલાં અન્ય શુદ્ધમંદિરો જેવી જ છે. અત્યારે મંદિરમાં ગર્ભગૃહ અને અર્ધમંડપ તો પ્રાચીન કાળનાં બનેલાં છે, જ્યારે મુખ્યમંડપ એ કાળના અન્યથ પ્રાપ્ત સ્તંભો વડે રાજ્ય તરફથી બનાવેલો છે. વસ્તુતઃ અગાઉ અહીં એક મુખ્યમંડપ હતો; એવું શુદ્ધ પાસેની એક શિલા ઉપર કેસેલા પાંડય શિલાલેખથી જણાય છે; એટલું જ નહિ, એનાં બનાવશેષો પણ અહીં જ પડેલાં છે આજે પણ જોવાય છે.

અર્ધમંડપ ૨૨૨x૧૦૨ ફીટ લાંબો-પહોળો છે અને ૮૨ ફીટ ઊંચો છે. અર્ધમંડપની સામેની બાજુએ બે મોટા સ્તંભો તથા બે નાના પથ્થરના અર્ધસ્તંભ છે. અર્ધમંડપની છતનો લંબાઈ ૧૬ ફૂટ પહોળો ભાગ સ્તંભોની બહાર કાઢેલો છે. સ્તંભોનો મધ્ય ૬ ફૂટ જાગ અટકેલો છે, જ્યારે નીચેનો ૬ અને ઉપરનો ૬ ફૂટ જાગ ચતુષ્કોણ છે. અર્ધસ્તંભોની રચના પણ એવી જ છે. સ્તંભોના વચ્ચેની મહેરાઓની રચના પલ્લવકાલીન કળાનો ખ્યાલ આપે છે. ગર્ભગૃહના દ્વારની બંને તરફ બાજુએ અર્ધસ્તંભો છે. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવા માટે ૩ પગથિયાં ચડવાં પડે છે. દરવાજો ૫૨x૨૨ ફીટ ઊંચો-પહોળો છે. ગર્ભગૃહ ૧૦x૧૦ ફીટ લાંબુ-પહોળું અને ૭૬ ફીટ ઊંચું છે.

આખું જોઈને ગુફામાં દરેક જગ્યાએ ચારે બાજુએ ભિત્તિચિત્રોથી ભરપૂર હતું, જે તેની ઊંડાઈ, છતો, થાંભલાઓ પર રહી ગયેલી રંગોની નિશાનીઓથી પુરવાર થાય છે. અત્યારે તો માત્ર તેના અર્ધમંડપ અને ગર્ભગૃહની અંદરની છતોમાં અને થાંભલાઓના ઉપરના ભાગમાં થોડાં ચિત્રો બચેલાં છે. ચિત્રોમાં પણ અર્ધમંડપની છતમાં આલેખેલું સરોવર, હાથી, હંસો તથા માછલી, પાટો વગેરે જલચર તેમજ સ્થલચર પ્રાણીઓના ચિત્રવાળું ભિત્તિચિત્ર ઉલ્લેખનીય છે. આ ચિત્ર જોનારા ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના જીવનપ્રસંગને લગતું હોય એમ લાગે છે.^૧

તળાવની એક તરફ બે પુરુષ બતાવેલા છે. તેમાંથી એક જમણા હાથે કમલ ચૂંટી રહ્યો છે અને ડાબા હાથમાં એક ફૂલ રાખવાની છાબડી લટકાવેલી છે. એ લાલ રંગથી બતાવેલું છે. એનો સાથી નારંગી રંગનો છે. તેના એક હાથમાં કમળ છે, અને બીજો હાથ મૂગીમુદ્રામાં છે. એક ત્રીજો પુરુષ નારંગી રંગમાં અલગ બતાવવામાં આવ્યો છે. તેની આકૃતિ અત્યંત સુંદર છે. તેના ડાબા ખભા ઉપર કમળનો એક શુભ્રો તથા જમણા ખભા પર એક પુષ્પ છે.

વસ્તુતઃ આ ત્રણ પુરુષોની રજૂઆત એમ લાગે છે કે, જે જગ્યાએ તીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી તે સ્થળે ભક્ત જોના કુંડ સરોવરમાં સ્નાન કરીને સરોવરનાં કમળો લઈ પૂજા માટે જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ત્રણેક પુરુષોની રજૂઆત કરી છે.^૨

બંને સ્તંભોના ઉપર સામેની બાજુએ (પશ્ચિમી) ચોખ્ખાના ભાગમાં બે નર્તકીઓનું ચિત્ર છે. જમણા સ્તંભ પર ચિત્રિત નર્તકીના ડાબા હાથમાં કમળ અથવા દંડ છે અને જમણો હાથ અભયમુદ્રામાં છે. તેના કાનોમાં પત્રકુંડલ અને હાથોમાં કડાં, ચૂડીઓ વગેરે આભૂષણો છે. ઉત્તરીય સ્તંભની નર્તકીની આકૃતિ અધિક સુંદર છે. તેના ડાબા હાથે ગજહસ્તામુદ્રામાં તથા જમણો હાથ અભયમુદ્રામાં છે. એ બંને આકૃતિઓના સ્થૂલ નિર્માણ, પાતળી કમર અને વઆભૂષણો પરથી તે અસ્રરાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનો કમરથી ઉપરનો શરીરભાગ વચ્ચરહિત છે.

જમણા સ્તંભનો ઉપરના ઉત્તરીય ચોખ્ખામાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીનું ચિત્ર છે. પુરુષ આકૃતિના મસ્તક પર મુકુટ તથા એક કાનમાં પત્રકુંડલ અને બીજા કાનમાં મકરકુંડલ છે. આ ચિત્ર સંભવતઃ આ ગુફાના નિર્માતા મહારાજા મહેન્દ્રવર્માનું લાગે છે. તેમની પાછળ રહેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર મહારાણીનું હોય એમ જણાય છે, જે ધણુખડું અસ્પષ્ટ છે.^૩ તેમની સામે થોડુંક છેટે તેમના કેઈ સેવકનું ચિત્ર જણાય છે. અર્ધમંડપની બહાર છતના આગળ કાઢેલા ભાગમાં કમળપુષ્પો અને બે સુંદર મોટા હંસોનાં ચિત્રો દોરેલાં છે.

૧. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન પોતાની સાધુઅવસ્થામાં વિહાર કરતા કરતા જમણામાં આવ્યા ત્યારે એક કમળ ભરેલા 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે કાયાસ્થગીયાને જોવા રહ્યા. એ સમયે કુંડ સરોવરની પાસે રહેતા સંકેહ હાથીએ પોતાની સંઘમાં પાણી ભરીને પ્રભુના ઉપર અભિષેક કર્યો, અને કુંડ સરોવરમાં જોડેલાં કમળપુષ્પો ચડાવ્યાં. એ જગ્યાએ હાથીનું સંસ્કૃત રૂપ 'કલિ' થતું હોવાથી અને 'કુંડ' નામના સરોવરના કિનારે આ પ્રસંગ બનેલો હોવાથી 'કલિકુંડ' તીર્થની સ્થાપના થયાના 'શ્રીપાર્શ્વનાથ ચરિત'માં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તે જ પ્રસંગ ચિત્રકારે આ ગુફામાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ કોરેલી હોવાથી બીતરેસે હોય એમ જણાય છે.

૨. આ ચિત્રને શ્રીયુત નાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતાએ પોતાના "Studies in Indian painting" નામના પુસ્તકમાં ચિત્રપેટ બીજી તરફ રજૂ કરીને મંધર્વના ચિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તે વાસ્તવિક જણાતું નથી.

૩. આ ચિત્રને શ્રીયુત ના. ચી. મહેતાએ "Studies in Indian painting"માં ચિત્રપેટ નં. ૧ માં મહાદેવના ભિત્તિચિત્ર તરીકે ઓળખાવી 'અર્ધનારીધર'ના ચિત્ર તરીકે રજૂ કર્યું છે, પણ તે ખરાબર નથી. કારણ કે આ ગુફા સાથે મહાદેવ કે અર્ધનારીધરને કશો સંબંધ નથી. વળી, આમાં સ્ત્રીનું અડધું અંગ ચિત્રિત નથી. ત્યારે આને શા ઉપરથી અર્ધનારીધરનું ચિત્ર ગણવામાં આવ્યું હશે ?

આ શુક્રામંદિરના ગર્ભદ્વારના અંદરના ભાગમાં ત્રણ અને ગર્ભદ્વારના બહારના અર્ધમંડપમાં બે મળીને કુલ પાંચ અર્ધ પદ્માસનસ્થ, લાંછન વિનાની, સાતમા સૈકાની, શુપ્તેન્દ્રિય જિનપ્રતિમાઓ છે. આ પાંચ પ્રતિમાઓ પૈકી ગર્ભદ્વારની અંદરની ત્રણે પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રની આકૃતિઓ કેતરેલી છે. આ પાંચ જિનપ્રતિમાઓનાં માથા આ પ્રમાણે છે:

ગર્ભદ્વારની ત્રણ પ્રતિમાઓ પૈકી ડાબા હાથથી પહેલી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૪૦ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૩૬ ઇંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૭ ઇંચની છે. બીજી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૮ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૦ ઇંચ અને છત્રસહિત ઊંચાઈ ૪૫ ૧/૨ ઇંચની છે. ત્રીજી પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૦ ઇંચ અને છત્રસહિતની ઊંચાઈ ૪૫ ૧/૨ ઇંચની છે.

૧ ગર્ભદ્વારથી બહારના અર્ધમંડપની પ્રતિમાઓ પૈકી જમણા હાથના ગોખલામાં અર્ધપદ્માસનસ્થ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની પાંચ ફણાઓ સહિતની જિનપ્રતિમા છે. તેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૫૦ ઇંચ અને નાગરાજની ફણા સહિતની ઊંચાઈ ૩૭ ઇંચની છે. બીજી પ્રતિમા ડાબા હાથના ગોખલામાં છે. તેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૩૭ ઇંચ, શિખા સુધીની ઊંચાઈ ૪૬ અને મસ્તક ઉપરના ઢાંડા સહિતના છત્ર સાથેની ઊંચાઈ ૫૩ ઇંચની છે.

મંદિરની બહાર પાસેની એક શિલા ઉપર એક પાંડચ શિલાલેખ છે અને અર્ધમંડપના જમણા સ્તંભ ઉપર પુરાણી તામિલ ભાષામાં આઠમી-નવમી શતાબ્દીનો લેખ છે આથી જણાય છે કે, બીજી શતાબ્દીથી લઈને ઠેઠ નવમી શતાબ્દી સુધી આ તીર્થની સારી નામના હતી.

અન્નાવાસલ :

ઉપર્યુક્ત સિત્તાનવાસલ શુક્રાથી પગરસ્તે ૦૧ માઈલ દૂર અન્નાવાસલ નામનું એક ગામડું છે. આ ગામ પહુકોટા શહેરથી મોટરરસ્તે ૧૫ માઈલ દૂર આવેલું છે.

આ ગામની સીમમાં આવેલા નારિયેળીનાં ઝાડના બગીચામાં બે ખંડિત અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ ખુદ્દલી પડેલી છે. આ બંને મૂર્તિઓ પશુ લગભગ સાતમા સૈકાની છે. તામિલ પ્રદેશમાં જૈનમૂર્તિઓને ‘જૈનવિશ્વમ્’ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ બંને જૈન વિશ્વમ્-જૈનમૂર્તિઓ પૈકીની એક મૂર્તિને ગરદનનો ઉપરનો ભાગ બિલકુલ નથી, પરંતુ બંને ખભા ઉપર કેશવાળી હોવાથી આ મૂર્તિ જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની હોવી જોઈએ. આ મૂર્તિની પાછળ સાંચીમાંના સ્તૂપના કંઠેશ જેવી આકૃતિ તથા અશોકવૃક્ષની આકૃતિઓ કેરી કાઢેલી છે; જે આ મૂર્તિ અરિહંત ભગવાનની હોવાનો પુરાવો આપે છે. આ મૂર્તિની પલાંડીની પહોળાઈ ૨૩ ઇંચ, ગરદન સુધીની ઊંચાઈ ૨૩ ઇંચ જ્યારે અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૬૭ ઇંચની છે. મૂર્તિના પાયાણમાં અબ્જબી એવી છે કે, એની પાછળના ભાગમાં પૈસાથી જુદી જુદી જગાએ ખખડાવીએ તે જુદી જુદી જાતના સૂરો સંભળાય છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં કમળનો ફંડ છે, બંને બાજુએ એકેક ચામરધર પુરુષાકૃતિ છે, મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રો છે, અને ત્રણ છત્રના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષની આકૃતિની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં જ બીજી મૂર્તિ પણ અશોકવૃક્ષ, ત્રણ છત્ર તથા બંને બાજુના બે ચામરધર સહિતની છે. આ મૂર્તિની પલાંડીની પહોળાઈ ૧૬ ઇંચ, મસ્તક સુધીની ઊંચાઈ ૨૦ ઇંચ અને અશોકવૃક્ષ સાથેની ઊંચાઈ ૪૪ ઇંચની છે. આ મૂર્તિના મુખનો ભાગ જરા ખંડિત થયેલો છે.

આ બંને મૂર્તિઓ દર્શનીય અને ફોટો લેવાલાયક છે. આવી મૂર્તિઓ મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પણ અમ્મસનીય છે.

નાર્થમલય :

અન્નાવાસલથી ૬ માઈલ દૂર નાર્થમલય નામનો પર્વત છે; જેનું પ્રાચીન નામ અર્ધનમલય હતું; પરંતુ પાછળથી તેના ઉપર હિંદુઓએ કબજો કરી લેતાં જૈનશુક્રાઓમાં હિંદુ દેવો સ્થાપન કરી દીધા છે, તેથી તેનું નામ નાર્થમલય પાડ્યું છે.

મદુરા, યાને મલાઈ:

મદુરા શહેરની મધ્યમાં દક્ષિણ ભારતમાં સૌથી મોટું ગણાતું 'મીનાક્ષી મંદિર' આવેલું છે. મંદિરની ચારે દિશામાં ચાર મોટાં જિંચાં ગોપુરમ્ આવેલાં છે. આ ગોપુરમ્ને ફરતી દેવસંહિનાં શિલ્પો પૈકી કેટલાંક શિલ્પો ધણી ઉચ્ચકોટિનાં છે.

મદુરા શહેરથી ૭ માઈલ દૂર 'યાને મલાઈ' નામે એક પર્વત છે. તામિલ ભાષામાં હાથીને 'યાન' શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પર્વતને દૂરથી જોતાં બેઠેલા હાથી જેવો દેખાય છે તેથી લોકો તેને યાને મલાઈ નામે ઓળખે છે.

પર્વતની તળેટીમાં નૃસિંહાવતારનું નવું જ બંધાવેલું મંદિર છે. તેની નજીકમાં યાને મલાઈ પર્વતની ટેકરી ઉપર જવાનો પગરસ્તો છે. આ પગરસ્તેથી ટેકરી ઉપર માત્ર ૧ ફર્લાંગ જઈએ એટલે ત્યાંના લોકોમાં 'પાંચ પાંડવોની ગુફા'ના નામથી ઓળખાતી એક પ્રાચીન જૈનગુફા આવે છે. આ ગુફામાં આવેલી જૈનમૂર્તિને બઠલે ઇ. સ. ૧૯૪૨ માં મહાદેવનું લિંગ નવું જ પથરાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ ગુફાના પ્રવેશદ્વારની મોટી શિલાના બારસાખ ઉપર નીચે પ્રમાણેનાં આઠ 'જૈનશિલ્પો' કેરી કાઢેલાં આજે પણ જોઈ શકાય છે.

(૧) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર બે છત્રો ઉડીરૂં છે. (૨) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે જ પદ્માસનસ્થ બોજી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યા હોય એમ દેખાય છે. (૩) કાયોત્સર્ગસ્થ મુદ્રામાં જિભેલા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર ધરજેન્દ્રે વિકુર્વેલી પાંચ ફણાઓ સહિતની એક જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ બે હાથ જિંચા કરીને વરસાદ વરસાવતા કમઠાસુરનું રૂપ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના જમણા પગના નીચેના ભાગમાં કમઠાસુરના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા આવેલો ધરજેન્દ્ર પ્રભુને વંદન કરતો રજૂ કરેલો છે. પ્રભુના ડાબા પગની નીચેના ભાગની બાજુમાં મસ્તકે ફણાસહિત અને હાથમાં છત્ર ધારણ કરીને જિભેલી ધરજેન્દ્રની પટરાણી જિભેલી છે. ધરજેન્દ્રની ડાબી બાજુએ નાનો ત્રણ લીટીનો પ્રાણીલિપિમાં લેખ કાતરેલો છે. આ લેખના ઉપરના ભાગમાં જડતા બે ગંધર્વો પણ કાતરેલા છે. (૪) કાયોત્સર્ગસ્થ જિભેલી એક જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક અપ્સરાની આકૃતિ છે. અપ્સરા હાથમાં કંઈક પકડી રાખીને જિભેલી છે. પ્રભુના પગની નીચે કમલનું ફૂલ કાતરેલું છે, અને કમળ નીચે પ્રાણીલિપિનો નાનો લેખ છે. (૫) એક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર છે અને મસ્તકની બંને બાજુએ એકેક જડતા ગંધર્વનું રૂપ આલેખ્યું છે. (૬) મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્ર સાથેની એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. (૭) સિંહના વાહનવાળી સિંહના ઉપર જ લલિતાસને બેઠેલી અને પોતાની ડાબી બાજુએ જિભેલા એક નાના બાળકના મસ્તક ઉપર પોતાનો ડાબો હાથ રાખીને બેઠેલી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ કાતરેલી છે. (૮) અર્ધ પદ્માસનસ્થ એક જિનપ્રતિમા છે, જેની પલાંડીથી પહોળાઈ ૧૨ ઈંચ અને જિંચાઈ ૧૨ ઈંચની છે. આ પ્રતિમાની બંને બાજુએ પોતાના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કાઢેલાં છે. પ્રતિમાની નીચે દશ લીટીનો પ્રાણીલિપિમાં લેખ કાતરેલો છે.

ઉપરનાં આઠ શિલ્પો એક સાથે શિલા ઉપર કમવાર કાતરેલાં છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત શિલાની ડાબી બાજુએ જરા ઉપરના ભાગમાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કાતરેલી છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો છે અને મસ્તકની પાછળના ભાગમાં ભામંડલ પણ કાતરેલું છે. ભામંડલની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા બતાવ્યા છે. વળી, પ્રભુની નીચે સિંહાસનની આકૃતિ પણ કાતરેલી છે, પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ નવ લીટીનો પ્રાણીલિપિનો લેખ છે.

આ શિલ્પોનું સ્થાપત્યવિષયન તેમજ કાતરાયેલા લેખોની લિપિ લગભગ બોજા-ત્રીજા સેકાની હોવાનું જણાય છે.

દક્ષિણ ભારતના જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ જિમિરાય એવી આ લેખસામગ્રીને પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. સાંભળવા પ્રમાણે તે દક્ષિણ ભારતના એકે એક પર્વત ઉપર બે બારીક તપાસ કરવામાં આવે તો કંઈ ને કંઈ જૈન શિલ્પો અથવા અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

૨૩૧. બેઝવાડા

(કોડા નંબર : ૪૧૩૯)

બેઝવાડા સ્ટેશનથી બેઝવાડા શહેર ૧ માઈલ દૂર આવેલું છે. આંધ્ર પ્રાંતમાં આ શહેર મોટામાં મોટું વેપારી કેન્દ્ર છે. અહીં ૨૦૦ જેન ક્લાવકોની વસ્તી છે અને ૧ ઉપાશ્રય તેમજ ૧ જેન મંદિર છે.

જેન ટેંપલ સ્ટ્રીટમાં શ્રીપદ્મનાભ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૬૬માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકરની મૂર્તિ મૂળનાયક તરીકે પધરાવેલી છે. આવતી ચોવીશીના તીર્થંકરોનાં મંદિરો જવલ્લે જ બેલામાં આવે છે.

બેઝવાડા શહેરથી ૧ માઈલ દૂર એક નાના મ્યુઝિયમમાં ૨ અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે; તે બંને લગભગ સાતમા સેકલની હોય એમ જણાય છે.

૨૩૨. શુડીવાડા

(કોડા નંબર : ૪૧૪૭)

બેઝવાડાથી શુડીવાડા તરફ એક નાની રેલ્વે લાઈન બાય છે. શુડીવાડા સ્ટેશનથી માત્ર ૧ માઈલ દૂર 'મારવાડી ટેંપલ'ના નામથી ઓળખાતું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. આ શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૮૬ માં અહીંના શ્રીસંઘે બંધાવ્યું છે. અહીં ૫૦ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોની વસ્તી છે. દેરાસરની બાબુમાં જ એક ઉપાશ્રય બંધાવેલો છે.

અહીંના મંદિરમાંના મૂળનાયકની હકીકત નોંધવાયોગ્ય છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ રચામ-પાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. આ મૂર્તિનું શિલ્પવિધાન કુદપાક, ભાંદક અને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરોમાંની પ્રતિમાને બરાબર મળતું આવે છે. મૂળનાયકના મસ્તક ઉપરની ક્ષણાઓ તો સાક્ષાત્ ધરણેન્દ્રે વિકુર્વી રાખી હોય એવો પહેલી નજરે જોનારને ભાસ થાય છે. બરેબર, શિલ્પીએ આવી આગેડૂબ રચના કરવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ અહીં કામે લગાડી હોય એમ જણાય છે.

અલબત્ત, આ સ્થળની તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ નથી પરંતુ કુદપાક આદિ તીર્થોના મૂળનાયક જેવી જ આ પ્રતિમાનાં હર્ષન કરવા જેવાં છે. કલાસ્વાસીઓએ આવા શિલ્પહર્ષનથી વચિત ન રહેવું જોઈએ, કેમકે શિલ્પકળાના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં આ મૂર્તિ એના શિલ્પપ્રકારમાં બીજા પ્રાચીન નમૂનાઓથી જરાયે ઓછી ભિતરે એવી નથી.

૨૩૩. તેનાલી

(કોડા નંબર ૪૧૪૩)

બેઝવાડાથી મદ્રાસ જતી રેલ્વે લાઈનમાં તેનાલી જંકશન છે. અહીં ૪૦ જેનોની વસ્તી અને ૧ ઉપાશ્રય છે.

શાંતિબબરમાં શ્રીભાણુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૮૦ માં બંધાવેલું છે. મૂળનાયકની પ્રાચીન મૂર્તિ જમીનમાંથી નીકળી આવેલી છે. એ દૃષ્ટિએ આ સ્થળનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે.

૨૩૪. હૈદરાબાદ

(કેડા નંબર : ૪૧૪૪-૪૧૪૮)

હક્કિયુ હિંદમાં નિગમ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હૈદરાબાદ છે. અહીં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ૩૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૫ જૈનમંદિરો અને ૧ દાદાવાડી છે. હૈદરાબાદની નજીકમાં આવેલા પ્રાચીન તીર્થ કુલપાકળનો વહીવટ અહીંના શ્રીમંત શ્રાવકો કરે છે.

૧. હૈદરાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર 'આર કમાન' ની પાસે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું કૂમટબંધી મંદિર અહીંના શ્રીચંદે સં. ૧૬૫૫ માં બંધાવેલું છે. અહીંનાં મંદિરોમાં આ મંદિર મુખ્ય છે.
૨. પાસેના 'કોઠી' વિભાગથી ઓળખાતા સ્થળમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે.
૩. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪૫ માઈલ દૂર દાદાવાડી આવેલી છે. આમાં દાદાસાહેબનાં આત્ર પગલાં છે. દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે શત્રુજય પટ્ટનાં દર્શન કરવા માટે અહીં મેળો ભરાય છે.
૪. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર 'કારવાન' માં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાબાબંધી મંદિર આવેલું છે. આમાં એક હીલા પાનાની અને એક પરવાણાની જિનપ્રતિમા છે.
૫. રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨૫ માઈલ દૂર બેગમ બજારમાં મૂળનાયક શ્રીગોડી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું કૂમટબંધી મંદિર છે.

અહીંના મુખ્યમંત્રીમાં દશમા સૈકા પ્રહેલાંની ૩ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ દર્શનીય છે.

૨૩૫. કુલપાક

(કેડા નંબર : ૪૧૫૧)

હક્કિયુ હૈદરાબાદ (નિગમ) થી ઈશ્તાન મુશ્તામાં ૪૮ માઈલ દૂર આવેલ સ્ટેશન છે. ત્યાં સ્વેતાંબર જૈનોની એક ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી પાકી સડકે ૪૧ માઈલ દૂર કુલપાક નામે ગામ છે. આ ગામની બહાર સ્વેતાંબરીય વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેની મધ્યમાં માણિકચસ્વામી ભગવાનનું આલીશાન મંદિર ખડું છે. જૈનોના પ્રાચીન તીર્થધામોમાં આની અણુપ છે. આને કુલપાક, કુલપાક, હક્કિયાપાક અને માણિકચસ્વામીના નામોથી પણ લોકો ઓળખે છે.

પ્રાચીન કાળથી સ્વેતાંબરાચાર્યોએ હક્કિયુ સુધી વિહાર લાંબાવી જૈનધર્મનો મહિમા આ પ્રદેશમાં વધાર્યો હતો. તેમણે કેટલાયે રાજાઓ, મંત્રીઓ અને જૈનેતરોને જૈનધર્મી બનાવ્યાનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્ય સુહસ્તિસૂરિ, કલિકાચાર્ય, પાદલિખ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, વજ્રસ્વામી, શ્રીવજ્રસેવસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, જિનપ્રભસૂરિ, સોમસુંદરસૂરિ, ભુવનસુંદરસૂરિ, રત્નચંદ્રસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ, જયચંદ્રસૂરિ, શાંતિગણિ, સોમધર્મ ગણિ વગેરે અને તે પછીના કેટલાયે ધર્માચાર્યોએ આ પ્રદેશમાં ધર્મની લહાણ કરી તીર્થના ઉદ્ધાર કરાવ્યે રાખ્યા છે, એ હકીકત તે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંતથી બાબ્બી શકાય એમ છે.

ચોદમા સૈકાના સમર્થ વિદ્વાન શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અહીંના મૂળનાયક માણિકચસ્વામી અભયદેવનો ઇતિહાસ 'વિવિધ તીર્થકથ' માં આપ્યો છે, જે અતિપ્રાચીન કાળનો કોઈ માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે. સોમધર્મ ગણિએ પણ પેટાના 'ઉપદેશ સંપત્તિ' ગ્રંથમાં જૂજ ફરફાર સાથે આ મૂર્તિની હકીકતને આલેખી છે અને મં. રામલાલજી ગણિના 'પ્રાચીન પત્ર' માં પણ આ હકીકતને ટેકો આપતાં થોડો ફરફાર સૂચવ્યો છે. એ બધી વિગતોને કે તેના સંશોધનને અહીં અવકાશ નથી. અહીં તે આપણે દૂંકમાં બેટલું ઐતિહાસિક તારણ કાઢી શકીએ કે—“કુલપાકમાં આવેલા કલ્યાણી નગરીમાં રાજ્ય કરતાં સહેર નામના શહેરનો પોતાના કોશમાં રેલાયેલી મરણીના ઉપદેશને ચાંપ કરતાં કોઈ અગમ્ય

મેરણથી માણિક્યસ્વામીનું પ્રાચીન બિંબ શોધી કાઢ્યું. એ મૂર્તિના ન્હવણજળથી મરકીને શાંત કરી. તે પછી મૂર્તિ માટે કુદપાક જેવું પવિત્ર સ્થળ નક્કી થતાં એ પરમાર્હત એવા શંકર રાજાએ સં. ૬૮૦ માં બન્ધ મંદિર બંધાવી, તેના નિર્માણ ખર્ચ માટે બાર ગામનું શાસન લખી આપ્યું.”^૧

શંકરગણ રાજાનો ઉપર નિર્દિષ્ટ સમય પણ ઇતિહાસ સાથે બંધાયેલો છે. એટલે આ હકીકતમાં સંદેહને અવકાશ નથી. આ શંકરગણ રવેતાંબરાચાર્યોનો ઉપાસક હતો, જેણે આ તીર્થની સ્થાપના કરી. કેમકે આ તીર્થની મહત્તાનાં જે વર્ણનો શ્રીજિનપ્રભાસૂરિ અને તે પછીના વિદ્વાન રવેતાંબરાચાર્યોએ અને ચાત્રીઓએ કર્યા છે તે જો પ્રાચીન પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે. વળી, આ શંકરગણ તેમજ કાંકણના સીલ્હરો, હલસીના કંઠો, અને મહિસુરના હોયસાલો જે બોલુકથ વંશના જૈન રાજવીઓ તરીકે ખ્યાત હતા, તેમનો ઉલ્લેખ દિગંબર શિલાલેખોમાં નહીવત આવે છે, તેથી જ તેઓ રવેતાંબર જૈન પરંપરાના અનુયાયીઓ હોવાનું પુરવાર થાય છે.

એ પછી તો જૈનો તરફના તેજોદ્રેષના કારણે કલચૂરીવંશના શૈવધર્મી રાજાઓએ બચંકર અત્યાચાર કર્યાના દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. એ સમયે આ તીર્થ એમના હુમલાઓમાંથી બચી શક્યું નહોતું.

બારમી સદીમાં લિંગાયત ધર્મે બારે જોર પકડ્યું, જેમાં વિજ્ઞલ નામના જૈન રાજવીના મંત્રી વસવરાયે એમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો. ઇતિહાસ કહે છે કે, વિજ્ઞલરાયને કપટથી કૂવામાં નાખીને મારી નાખવામાં આવ્યો અને વસવ તેમજ તેના ભાણેજ ચત્રવસવે વિજ્ઞલના મરણનો વિજયોત્સવ મનાવી લિંગાયત ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. એ સ્પષ્ટ છે કે તેમણે કલ્યાણીમાંથી જૈનધર્મને નામશેષ કરી મૂક્યો.

લોકવાયકા એવી છે કે વસવરાયે કુદપાકના જૈન મંદિરમાંથી મૂર્તિઓને ફેંકી દઈ તે જ મંદિરમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી. એ મંદિરને ‘સોમનાથનું મંદિર’ કહેવામાં આવે છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. જૈનોએ નજીકમાં નવું જૈન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં માણિક્યસ્વામીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી, એ જ જૈન મંદિર ઉપર્યુક્ત સોમનાથ મંદિરથી ૨૦૦ ફીટ દૂર ઊભું છે.

મતલબ કે, લગભગ સાતમા-આઠમા સૈકા પછી બારમા સૈકા સુધી આ તીર્થને મોટા ખરાબાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું અને લગભગ તેરમી સદીમાં આ પ્રાચીન તીર્થ નવા સ્વાંગમાં ઊભું થયું. સં. ૧૩૩૩, સં. ૧૪૬૫, સં. ૧૪૭૫, સં. ૧૪૭૬, સં. ૧૪૮૧, સં. ૧૪૮૩, સં. ૧૪૮૭, સં. ૧૬૬૫, સં. ૧૭૬૭ અને સં. ૧૬૬૬ સુધીના લેખો અહીંની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે જે પ્રગટ થયેલા છે.^૨

આ લેખો ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે જુદા જુદા આચાર્યોએ ઉપર્યુક્ત સાલમાં આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્નો કર્યા અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ પવિત્ર તીર્થનો છેલ્લો ઉદ્ધાર ચતિવર્ષ શ્રીશાંતિવિજયજીએ સં. ૧૬૬૫-૬૬ માં કરાવ્યો છે.

આજે આ મંદિર કુદપાક ગામના મોટર રસ્તા ઉપર ૪૦૦ ફીટ લાંબા-પહોળા કોટમાં ધર્મશાળાની મધ્યમાં આવેલું છે. આ પૂર્વાભિમુખ મંદિરની ઊંચાઈ જમીનની સપાટીથી તે શિખર સુધી ૬૮ ફીટની છે. પ્રાચીન શિખરને સમસવવામાં આવ્યું છે અને શ્રીમાણિક્યસ્વામીના ગભારાની બંને બાજુના ગભારામાં સીધો પ્રવેશ કરી શકાય એ માટે નવાં પ્રવેશદ્વારો બનાવવામાં આવ્યાં છે. એક ગભારામાંથી બીજા ગભારામાં પ્રવેશી શકાય એવી અંદરથી જ બારીઓ મૂકવામાં આવી છે. મૂળનાથકની ગાદીમાં નીચે મુજબનો લેખ છે:—

“સ્વસ્તિ શ્રીમત્પદાંબોજમેજુવાં સમ્મુક્તી સદા । તસ્મે દેવાધિદેવાય શ્રીઆદિપ્રમથે નમઃ ॥

સંવત ૧૭૬૭ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધદશમી પુણ્યર્કદિને વિજયમુહૂર્તે શ્રીમાણિક્યસ્વામિનામ્નઃ બાવીસરમગવતો વિંબરજં પ્રતિષ્ઠિતં । દિહીશ્વર પાતશાહ શ્રીચોરંગજેબ આલમગીર પુત્ર પાતશાહ શ્રીબહાદરશાહ વિજયરાજ્યે સુબાદાર નવાબ મહમદયુસુફખાનબહાદરસહાય્યાત્

૧. ‘વિવિધ તીર્થકસ્પ’માં ‘શ્રીમાણિક્યદેવકલ્પ’.

૨. “જૈન સત્યપ્રકાશ” વર્ષ: ૬, અંક: ૧૨ માં અને “તીર્થક્ષિત્ર કુદપાક”—લેખક: ચતિવર્ષ બાલચંદ્રાચાર્ય.

તક્ષમન્દે મહારકમીચિજયમસૂરિ શિષ્ય મં શ્રીવિજયગનસૂરિયે સત્તિ પેઢિતમીર્મદુઃસીલમપિશિષ્ય પેઢિતકેસરકુશલેન ચૈત્યોદ
કલ્પ:.....કેન પ્રાકાર: કારિત: । શાકે ૧૬૩૩ પ્રવર્તમે ॥ ”

સં. ૧૭૬૭ ના મૂળનાયકની ગાદીમાંના આ લેખમાં આ મંદિરના ઉદ્ધાર સંબંધી હદીકત આલેખી છે; પરંતુ મૂર્તિ તો પ્રાચીન જ છે.

શ્રીમાલિક્ષ્મસ્વામીના ગર્ભદ્વાર ઉપર સંગેમરમરમાં કોતરેલાં ચૌદ સ્વપ્નો અને અષ્ટમંગલ વચ્ચેનાં લાક્ષણિક ચિહ્નો છે. ગર્ભદ્વારની સામે જ સુશોભિત રંગમંડપ બનેલો છે. તેના દ્વારમાં ડાબી બાજુએ સફેદ પથ્થર પર આલેખેલ ચંત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. રંગમંડપના મધ્ય ભાગમાં ચોક્કસ રાખીને ચારે તરફના ગોખલાઓમાં પ્રાચીન મૂર્તિનું વિરાજમાન કરેલી છે. આ મંદિરમાંની પ્રતિમાઓ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી ભારતના બીજા કોઈ વિદ્યમાન જૈન તીર્થંકોય એમ જણાતું નથી. આ તીર્થમાં એકંદરે મંદિરની અંદર પૂજાતી પ્રાચીન ૧૩ પ્રતિમાઓ છે. સૌથી પ્રથમ મંજારાની પાંચ મૂર્તિઓનું દૂક વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) મૂળનાયક તરીકે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની સ્થામ પાષાણની પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. તેમાં કેશવાળી ચિહ્ન નથી. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૩૪ ૧/૨ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૩૮ ૧/૨ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ

(૨) મૂળનાયકની જમણી બાજુએ સ્થામ પાષાણની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ ૩૧ ઇંચ છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ પણ છે.

(૩) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ સફેદ આરસની કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા મંદિરમાંની બી પ્રતિમાઓ કરતાં પાછલા કાળની એટલે શિલ્પવિધાનની દૃષ્ટિએ અગિયારમા-બારમા સૈકાની છે.

(૪) મૂળનાયકની જમણી બાજુના ગભારામાં ઉચિત પદ્માસનની બેઠકવાળી પીરોબ રંગનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનામથી ઓળખાતી જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની રચના અદ્ભુત છે. બાજુ તેમના મુખમાંથી મંદ હાસ્ય નીતરતું હો એવી આબેહુબ રચના શિલ્પીએ બતાવી છે. ભારતભરના વિદ્યમાન જૈનમંદિરો પૈકીના વિજાપુરના જિનમંદિરમાં ૨ પ્રતિમાને મળતી એક જિનમૂર્તિ છે અને બીજી બે ખંડિત જિનમૂર્તિઓ મથુરાના કંકાલીટીલાના ખેઠકામમાંથી નીકળે આવેલી લખનોના મુગ્ધિયમમાં અત્યારે વિદ્યમાન છે. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૩૮ ૧/૨ અને ઊંચાઈ ૫૧ ઇંચ. અરેખર, આવી હાસ્યમૂર્તિનાં જેને દર્શન થયાં હશે તેના એ બડીના આનંદનું વર્ણન શબ્દોદ્ધાર આપી ન શકા

(૫) મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ આવેલી શ્રીનેમિનાથના નામથી ઓળખાતી સ્થામ પાષાણની પ્રતિમા બરાબર સમચતુરસ સંસ્થાનવાળી છે; કારણ કે આ પ્રતિમાની પહોળાઈ અને ઊંચાઈ બરાબર ૪૦ ઇંચની છે.

સહામંડપમાં આવેલી આઠ પ્રતિમાઓ ક્રમશઃ મૂળનાયકની ડાબી બાજુથી આ પ્રકારે છે:—

(૬) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે, જેમના મસ્તક ઉપર ધરણેન્દ્રે વિકુર્વેલી પાંચ કણ્ઠાઓવાળી સ્થામપાષાણ કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તકના પાછળના ભાગનાં સર્પનાં શુંચળાં શિલ્પીએ બહુ જ ખૂબી કાતર્યાં છે, જે પ્રેક્ષણીય છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસેના ગોખલામાં શ્રીચાંતિનાથના નામથી ઓળખાતી સ્થામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંડીથી પહોળાઈ ૪૬ ઇંચ અને મસ્તક પાછળના ભામંડળ સહિતની ઊંચાઈ પણ ૪૬ ઇંચની

(૮) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે જ શ્રીશીતળનાથના નામથી ઓળખાતી સ્થામપાષાણની અર્ધપદ્માસનસ્થ પ્રતિમા વસ્તુતઃ આ મૂર્તિ શ્રીશીતળનાથની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની હોય એમ જણાય છે. કેમકે તેમના બંને બ ઉપર કેશવાળીનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન જોવાય છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં કેશવાળીના ચિહ્નવાળી મૂર્તિ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જ હો છે. આ પ્રતિમાની હઠપથીમાં સફેદ નંબ આ મારે બેસાડવામાં આવ્યું હશે તે જણવામાં નથી પણ એ અહીં સારું લાગ નથી. આ પ્રતિમાની પલાંડીની પહોળાઈ ૪૪ ઇંચ અને ઊંચાઈ ૪૮ ઇંચની છે.

(૬) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની પાસે શ્રીસુમતિનામના નામથી જોળખાતી સ્થામળપાણીની અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે. ખરું જોતાં આ મૂર્તિ શ્રીસુમતિનામની નહિ પણ શ્રીઋષભદેવની જ લાગે છે. કેમકે એમના બંને ખભા ઉપર ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની માફક કેશવાળીનું ચિહ્ન નજરે પડે છે. આ મૂર્તિ સમયતુરસ્થ સંસ્થાનવાળી છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ બરાબર ૪૦ ઈંચની છે.

(૧૦) સભામંડપના હરવાજામાં પેસતાં આપણા ડાબા હાથ તરફના ગોખલામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી જોળખાતી જિનપ્રતિમા છે. પ્રતિમાના મસ્તક પાછળ નકશીવાળું સુંદર ભામંડળ છે. આ પ્રતિમાની પલાંડોની પહોળાઈ ૭૮ ઈંચ, જિંચાઈ ૩૭ ઈંચ અને ભામંડલ સહિતની જિંચાઈ ૪૪ ઈંચ છે.

(૧૧) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિના ગોખલા પાસે જ એક પીરોજ વર્ણની કાર્યોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના નામથી જોળખાય છે. મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ નાની નાની ૨૩ જિનમૂર્તિઓ છે; તેથી આ ચતુર્વિંશતિ જિનપદ્મ ગણાય. મધ્યની જિનપ્રતિમાની જમણી બાજુએ રહેલી ૧૨ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક ચાર હાથવાળી પદ્માવતી દેવીની પદ્માસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ કેતરેલી છે; જ્યારે ડાબી બાજુએ રહેલી ૧૧ જિનપ્રતિમાઓના નીચેના ભાગમાં એક વૃક્ષ નીચે બે હાથવાળા ચક્ષરાજ અને બે હાથવાળી ચક્ષણીની બે મૂર્તિઓ કેરેલી છે. વળી, મધ્યની મુખ્ય જિનપ્રતિમાની બંને બાજુએ એકેક ચામરધરની આકૃતિઓ દર્શાવી છે. આ પદ્મનું શિલ્પવિધાન શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ નમૂનારૂપ છે.

(૧૨) ઉપર્યુક્ત જિનપદ્મની બાજુમાં જ શ્રીસુપાર્શ્વનાથના નામથી જોળખાતી જિનપ્રતિમા છે. ખરી રીતે આ સુંદર મૂર્તિ પણ શ્રીસુપાર્શ્વનાથની નહિ પરંતુ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની જ લાગે છે. પ્રતિમાના ખભા ઉપર આલેખેલી સુંદર કેશવાળી તેની સાબિતી આપે છે. આ મૂર્તિની હડપચીમાં પણ સફેદ નંગ બેસાડેલું છે. આ પ્રતિમાની પલાંડોની પહોળાઈ ૩૬ ૧/૨ ઈંચ, જિંચાઈ ૪૧ ઈંચ અને મસ્તક પાછળના સુંદર કોરણીભર્યા ભામંડળ સહિતની જિંચાઈ ૪૮ ૧/૨ છે. આ પ્રતિમાનું ભવ્ય શિલ્પ જોતાં અસહ્ય આ તીર્થના મૂળનાયક તરીકે આ શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત હશે પરંતુ વર્તમાન જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વેળા અથવા તે પહેલાંના સમયમાં અત્યારના મૂળનાયકની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે, એમ જણાય છે.

(૧૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની જોડે શ્રીચંદ્રપ્રભુના નામથી જોળખાતી અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની પલાંડોથી પહોળાઈ ૪૬ ૧/૨ ઈંચ અને જિંચાઈ ૪૫ ઈંચની છે.

આ તેર જિનપ્રતિમાઓની નીચે વર્તમાન દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે નવાં નવાં લાંછન બનાવીને મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે. બધી પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ લગભગ બીજા-ત્રીજા સૈકાની હોય એવું એનું મૂર્તિવિધાન જણાય છે.

મૂળગભારાની બહાર અને સભામંડપમાંથી મૂળગભારામાં જવાના હરવાજામાં પેસતાં જમણા હાથના ગોખલામાં સ્થામળ પાપાણીની ૧૨ હાથવાળી દેવીની એક સુંદર મૂર્તિ નજરે પડે છે. આ મૂર્તિના મસ્તક ઉપર એક નાની પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા છે વાહન નથી એટલે આ મૂર્તિ ઘણું કરીને ચક્રેશ્વરીદેવીનો હોવાનો ભોધાયે.

શ્રીમાણિક્યસ્વામીના મંદિરની જમણી બાજુએ કાઢાણનું મંદિર છે અને ડાબી બાજુએ શ્રીકેસરિયાણનું પાહુકાનું મંદિર છે. મંદિરની પાછળ પુરાણી વાવ છે. ધર્મશાળાના વંડામાં કાળા પથ્થરનું પ્રાચીન તોરણ તેમજ બીજાં પ્રાચીન જૈન શિલ્પો સામવી રાખેલાં છે તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

અહીં ચૈત્રી પૂનમે મેળો ભરાય છે; જેમાં જૈનો ઉપરાંત જૈનેતરો પણ મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને આ તીર્થ માટેની તેમની શ્રદ્ધા મુજબ ભક્તિ દર્શાવે છે.

૨૩૬. ઔરંગાબાદ

(કેડા નંબર : ૪૧૫૯)

વિજ્ઞાન સભ્યમાં ઔરંગાબાદ નામનું શહેર આવેલું છે. અસહ્ય અહીં ખડકી નામે ગ્રામ હતું. મલેક અંબરે ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં નારકંડા નામનો અહેલ અને અસ્લિહ અહીં જોડાવ્યાં હતાં તે પછી તેના પુત્ર ફતેહખાને ઈ. સ.

૧૯૨૬ માં આ ગામને ફતેહનગર નામ આપી દિલ્હી બંધાયો, જે અદ્યાપિ મીચુક છે. એ પછી ફતેહનગરને મોરંગાબાદ નામ આપવામાં આવ્યું.

અસલના પ્રાચીન ગામમાં એક સમયે જૈનોની સારી વસ્તી હતી; જે આ શહેરમાં આવેલાં ત્રણ જિનાલયોથી પણ પુરવાર થાય છે. હાલમાં આ શહેરમાં પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની માત્ર ૫૦ માણસોની વસ્તી છે.

રેલ્વે સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર આવેલા ઝવેરીવાડામાં ત્રણ જિનાલયો વિદ્યમાન છે. (૧) મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરબાંધી છે. (૨) શ્રીપાર્શ્વનાથના મંદિરની નજીકમાં જ આવેલું શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર ધાખાબાંધી છે. (૩) શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મંદિર પણ ધાખાબાંધી રચનાવાળું છે.

આ ત્રણે દેરાસરની વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી જરાબર જળવાતી નથી; કેમકે તેના વહીવટ કરનારાઓ મોટે ભાગે પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓના વિહારના અભાવે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં બળી ગયા હોય એમ જણવા મળે છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરોની મિલકતમાંથી જ ચાલીસ હજારના ખર્ચે અહીં એક મોટું સ્થાનક બંધાવવામાં આવ્યું છે.

જૈન ગુફાઓ :

મોરંગાબાદથી ઉત્તર દિશામાં આવેલી ટેકરી ઉપર કેટલીક ગુફાઓ છે. એ ગુફાઓનું વર્ણન ડૉ. બ્રેડલીએ કર્યું છે; એ ઉપરથી સમજાય છે કે, સમતલ ભૂમિથી આ ટેકરી ૭૦૦ ફીટ જિંચી છે. તેમાં દોઢેક માઈલના વિસ્તારમાં ગુફાઓ પથરાયેલી છે. પહેલા વિભાગની પાંચે ગુફાઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકારી ગયેલી છે. છતાં લગભગ ૩૦૦ ફીટના સીધા ચડાવને ઓળંગ્યા પછી ત્યાં જઈ શકાય છે. એ ગુફાઓ પૈકી પાંચમી ગુફાને જૈનો શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે માને છે. તેની પાસે એક ગુફા જેવું છે, તે અસલમાં નાનું મંદિર હશે એમ લાગે છે. તેનો આગળનો ભાગ અને આગળનાં ભોંયરાં નાશ પામ્યાં છે. અત્યારે માત્ર પ્રવેશપથ સાથેનું મંદિર જ બચી રહ્યું છે. મંદિર અંદરની બાજુએથી ૮૫ ફીટ પહોળું અને ૮ ફીટ જિંચું છે. તેમાં પગાસણ ઉપર એક મહાન મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી છે, જે સંભવતઃ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની જણાય છે.

બીજી ચાર ગુફાઓ જંગલની ઝાડીથી ઢંકારી ગયેલી છે; છતાં તે જોઈ શકાય છે. આ પાંચે ગુફાઓથી પૂર્વ દિશામાં ૧૦૫ માઈલ દૂર એ જ ટેકરી પર ગુફાઓનો બીજો સમૂહ છે.

આ ગુફાઓ ભેતાં લાગે છે કે પૂર્વ કાળમાં આસપાસના પ્રદેશમાં જૈનોની સારી વસ્તી હતી.

ઇલુરાનાં ગુફામંદિરો :

મોરંગાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા ઇલુરા જવા માટે મોટરો મળે છે. મનમાડથી હૈદરાબાદ જતી રેલ્વે લાઈનમાં એલ્લારોડ નામનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૬ માઈલ દૂર ઇલુરા ગામ છે. ત્યાંની ભાષામાં તેને બેરુલ કહે છે. ગામથી ૧ માઈલ દૂર ૨૦ અક્ષાંશ અને ૪૦ રેખાંશ પર હારબધ કુલ ૩૫ ગુફાઓ આવેલી છે.

ઇલુરાની ૩૫ ગુફાઓ પૈકીની પહેલી નં. ૧ થી ૧૨ બોદ ગુફાઓ છે; નં. ૧૩ થી ૩૦ હિંદુ ગુફાઓ છે અને છેલ્લી નં. ૩૧ થી ૩૫ જૈન ગુફાઓ છે. આ રીતે ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા ત્રણે ધર્મોના અહીં પવિત્ર સંગમ અચેલો જોવાય છે.

સૌથી મોટા ભાગની ગુફાઓ રાજ્યપ્રમુખી બંધાઈ હોવાનું ઐતિહાસિકોનું અનુમાન છે. આ બધામાં ૧૦, ૧૨ બી બોદ ગુફાઓ, ૧૬ નંબરની હિંદુઓની કૈલાસ ગુફા અને ૩૨-૩૩ નંબરની જૈન ગુફા જે ઈદ્રસભાના નામે ઓળખાય છે તે ખાસ ધર્શનીય છે. ૧૦ નંબરની વિશ્વકર્માના નામે ઓળખાતી આકર્ષક ચેત્ય ગુફામાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે, જ્યારે ૧૬માં નંબરની કૈલાસ ગુફાના નામે ઓળખાતી હિંદુ ગુફા ઇલુરાની ૩૫ ગુફાઓની જરાબર મધ્યમાં આવેલી છે. આ ગુફામાં કમલસાક્ષીના મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ છે તેના ઉપર હાથોએ અભિષેક કરી રહ્યા હોય એવો દેખાવ આપેલો છે. મોટા જમ્મો મહાદેવનું બે માળનું મંદિર કુંગમર્મથી જ ઠેરરી કાઢવામાં આવેલું છે. આ મંદિર સમ્પૂર્ણ વંશના રાજવી પ્રથમ પુરુષને મિ. સં. ૮૧૦ ની અસપાસ દોરણી કાઢવાનું વિદ્વાનોનું માનવ છે. સિવાય, આ ગુફામાં એટલાં અર્ધા

હવે આપણે જૈન ગુફાઓ તરફ વળીએ. નં. ૩૧ થી ૩૪ ની ચારે જૈન ગુફાઓ એકી સાથે આવેલી છે.

આ મૂર્તિની બાજુમાં જ મસ્તકના બાગથી ખડિત થયેલી એક જિનમૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. મૂર્તિની પલાંઠી નીચે મધ્યમાં બાહુ ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે.

બાહુબલિની મૂર્તિ સામે એટલે સભામંડપમાં ડાબી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ૬ ફીટ ઊંચી કાર્યોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર ધરણેન્દ્રની સાત કણ્ઠાઓ દર્શાવી છે. કણ્ઠાઓની જમણી બાજુએ વરસાદ વર-સાવતા કમઠાસુરનું રૂપ બતાવ્યું છે. કોપથી ધમધમતા કમઠાસુરનું મુખ આલેખવામાં શિલ્પીએ સફળતા મેળવી છે. આ કમઠાસુરની નીચે જ પાડા ઉપર સવાર થઈને આવતા યમરાજનું દૃશ્ય જોવાય છે. આ યમરાજની ધરાધર નીચે કણ્ઠાઓથી અલંકૃત મસ્તકવાળા નાગરાજ આ ઉપસર્ગનું નિવારણ કરવા આવેલા હોય એમ બતાવ્યું છે. નાગરાજના પગની પાસે અર્ધ નાગના સ્વરૂપવાળી નાગરાજની બે પટરાણીઓ બંને હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરી રહી હોય એમ જણાય છે. પ્રભુના મસ્તકની ડાબી બાજુએ સૌથી ઉપર હાથ જોડે કરીને પ્રભુ ઉપર વરસાદ વરસાવવા માટે આવાહન કરતી કમઠાસુરની આકૃતિ છે. આ આકૃતિની નીચે એક બીજી આકૃતિ છે જે પેટના ભાગમાં સિંહની મુખાકૃતિ દર્શાવે છે, અને આ બીજી આકૃતિ નીચે સિંહ ઉપર સવારી કરીને આવતો એક દેવ શિલ્પીએ રજૂ કર્યો છે. આ ત્રણે આકૃતિઓ પ્રભુને ભય પમાડવા, પોતાના ધ્યાનમાંથી ચલિત કરવા માટે જ કમઠાસુરે વિકુર્વેલાં દેવોના સ્વરૂપોની જણાવે છે. આ ત્રણે દેવોની આકૃતિઓ નીચે, પ્રભુના ડાબા પગની બાજુમાં જ બે હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરતો ચક્ષરાજ બેઠેલો છે અને ચક્ષરાજની પાસે જ બે હાથવાળો યક્ષિણી બેઠેલી બતાવી છે. આ દૃશ્ય શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શત્રુ અને સેવક પ્રત્યેની સમદૃષ્ટિપૂર્ણ સ્તુતિનું સ્મરણ કરાવે છે કે—

“कमठे धरणेन्द्रे च स्वोचितं कर्म कुर्वति । प्रभुस्तुल्यमनोवृत्तिः पार्श्वनाथः श्रियेऽस्तु वः ॥”

અહીં પાર્શ્વનાથના ઉપયુક્ત શિલ્પમાં જ મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્રવાળી, અથોક વૃક્ષની આકૃતિવાળી અને બંને ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળીયુક્ત શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પદાસનસ્થ સુંદર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાની નીચે પદાસનના મધ્યમાં ધર્મચક્રની આકૃતિ કાતરેલી છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહનું સ્વરૂપ આલેખ્ય છે.

મહારાણી જાંઘર અર્થે પદ્માસનસ્થ ચોક વીર્યંકર પ્રતિમા ગિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા ગરફનના ઉપરના ભાગથી ખંદિત થયેલી છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ ચોક્કસ આમરખર બિરોધ છે. મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર ફેાતરેલાં છે. પ્રભુની પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના જેવી આકૃતિ પણ ફેાતરેલી છે અને પાછળના ભાગમાં ચોક તરિક્યાની આકૃતિ પણ જોવાય છે. આવી તરિક્યાની આકૃતિ આજંતાની મુદ્રામાં યુદ્ધ ભગવાનના પરિનિર્વાણ પ્રસંગે ફેાતરેલી છે.

તેથી જ આ શિલ્પમાં છે. મસ્તક ઉપરના ત્રણ છત્રોની બંને બાજુએ આકાશમાંથી અવતરણ કરતા હિંપાલ હાથમાં ચામળીનો ડુંભ લઈને અને ગંધર્વ હાથમાં પુષ્પની માળા લઈને આવતા જોવાય છે. પહાડોની નીચે પગાસનના મધ્યમાં આડું ધર્મચક્ર છે અને તેની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર જમણી બાજુએ એક જિંચી વેદી ઉપર બે હાથવાળો ચક્ષરાજ હાથોના વાહન ઉપર લલિતાસને બેઠેલો છે. તેના જમણા પગની નીચે ફાંડી સહિત કમલનું પુષ્પ કેતરેલું છે અને બંને બાજુએ એકેક પરિચારક બેઠેલો છે. મસ્તક ઉપરનો સુગટ અને ચક્ષરાજની આકૃતિ ઘણી જ સુંદર છે.

ગર્ભદ્વારની બહાર ડાબી બાજુએ બીજી જિંચી વેદી ઉપર બે હાથવાળી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ લલિતાસને બેઠેલી છે. અંબિકાની બેઠક નીચે સિંહનું વાહન સ્પષ્ટ દેખાય છે. દેવીના જમણા હાથમાં આમ્રલુખ છે અને ડાબા હાથે પકડીને ડાબા પગ ઉપર એક સુંદર બાળક બેસાડેલું છે. બાળકનું મસ્તક ખંડિત થયેલું છે. દેવીના મસ્તક ઉપર કેરીઓ સાથેનું એક આમ્ર-વૃક્ષ બતાવ્યું છે. આમ્રવૃક્ષની કેરી ખાતો એક વાંદરો પણ શિલ્પીએ આ શિલ્પમાં કેતર્યો છે. દેવીની બાજુમાં જમણા હાથ જિંચો રાખીને તથા ડાબા હાથમાં ખુલ્લું છત્ર પકડીને એક બ્રાહ્મણ બેસેલો છે. દેવીના મસ્તક પરનો સુંદર કેશ-કલાપ, મારવાડમાં આવેલા નાંદિયા ગામના જિનમંદિરમાં ગભારામાંના મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ પાસે ફૂલની માળા લઈને આવતા ગંધર્વ-સ્ત્રીના કેશકલાપને આબેહૂબ મળતો આવે છે.

સિવાય બંને બાજુની ભીતોમાં નાની મોટી પ્રતિમાઓ કેતરેલી છે. આ ગુફામાં શક સંવત ૧૧૬૬ માં કેત-રાયેલો એક શિલાલેખ છે.

(૨) ગુફા નંબર: ૩૨. ઉપયુક્ત ગુફાની પાસે જૈન ગુફાઓ પૈકી વિશાળ અને સુંદર શિલ્પયુક્ત સ્વરૂપોવાળી ગુફા આવેલી છે. આ ગુફામાં પેસતાં જ જમણી બાજુએ બેસેલા હાથોનું સ્વરૂપ કેતર્યું છે. ગુફાના ભોંયતળિયાના ગભારામાં મૂળનાયકની વેદી ઉપર ચોમુખ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. બધી પ્રતિમાઓ પદ્માસનસ્થ છે અને હરેકના પદ્માસનની મધ્યમાં એકેક ધર્મચક્ર તેમજ બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ કેતરેલી છે. હરેકના મસ્તક ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ત્રણ છત્ર છે. બંને બાજુએ એકેક ચામરધર દર્શાવ્યા છે અને છત્રની બંને બાજુએ એકેક ગંધર્વ પ્રભુભક્તિ નિમિત્તે આકાશમાંથી અવતરણ કરી રહ્યો હોય એમ જોવાય છે.

ગભારાની બહારની બાજુએ એક જિનપ્રતિમા ખંડિત થયેલી છે. તેમની જમણી બાજુએ ચક્ષરાજ અને ડાબી બાજુએ ચક્ષિણી અંબિકાની મૂર્તિ છે. ચક્ષરાજના મસ્તક ઉપર વડનું ઝાંડ અને ચક્ષિણીના મસ્તક ઉપર આમ્રવૃક્ષ કેતરેલું છે. બંને ઝાડ ઉપર એકેક પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા કેરેલી છે. બંનેના હાથનાં આયુધો ખંડિત છે. અંબિકાનું સ્વરૂપ કળામય અને દર્શનીય છે.

સભામંડપમાં જમણી બાજુએ ગુફા નંબર: ૩૧ ની બરાબર સામે ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ઉપસર્ગને લગતો પ્રસંગ અને ડાબી બાજુએ વેલડીથી વીંટાયેલી શ્રીબાહુબલિજીની મૂર્તિ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં કેતરેલી છે.

દેરાસરની નીચે મૂળનાયક તરીકે શ્રીમહાવીરસ્વામીની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમા એક ઝોરડીમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમાની નીચે પગાસનમાં વચ્ચે ધર્મચક્રને બદલે સિંહની આકૃતિ લાંછન તરીકે કેતરેલી છે અને વચ્ચેના સિંહની બંને બાજુએ બીજા એકેક સિંહની આકૃતિ દર્શાવેલી છે. પ્રભુની પીઠની પાછળ સાંચીના સ્તૂપના કઠેરા જેવી કેતરેલી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને બંને બાજુએ એકેક ચામરધર પરિચારક બેસેલા બતાવ્યા છે. ગભારાની બહારના ભાગમાં જમણી બાજુની ભીતે બેઠેલી ચક્ષિણી અંબિકાની સુંદરતમ મૂર્તિ બિરાજમાન છે. જમણે ડાબી બાજુએ ચક્ષરાજની મૂર્તિ છે. ચક્ષરાજ અને ચક્ષિણીની પાછળના ભાગમાં અજંતાના શિલ્પીઓએ કેતરેલા તકિયા જેવા તકિયો પણ અહીં દર્શાવ્યો છે. ચક્ષરાજ અને ચક્ષિણીના બંને હાથનાં આયુધો નાશ પામ્યાં છે.

અહીં સભામંડપની જમણી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો ઉપસર્ગ અને ડાબી બાજુએ તપસ્યા કરતા બાહુ-બલિની કાયોત્સર્ગસ્થ પ્રતિમાનાં શિલ્પો કેતરેલાં છે.

આ ઝોરડીની ઉપરના ભાગની ભીંત ઉપર (૧) નાગરાજની સાત ફણાઓ સહિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા

મિશ્રભાન છે. (૨) મધ્યમાં સ્થાપનાઆર્થ અને તેની એક બાજુએ બે સ્ત્રીઓ તેમજ બીજી બાજુએ બે જૈન સાધુઓ મિતાન કાથમાં રાખેલાં ધાર્મિક પુસ્તકમાંથી ધર્મોપદેશ સંભળાવતા હોય એવું દર્શન છે. (૩) સાત લઠવાઓની લડાઈનો પ્રસંગ પણ દર્શાવ્યો છે.

ઉપર્યુક્ત જોરડીની બરાબર સામેની બાજુએ એક બીજી જોરડી આવેલી છે. આ જોરડીના ગભારામાં એક અર્ધ પદ્માસનસ્થ બિનમૂર્તિ છે. તેની નીચે પદાસનમાં વચ્ચે આડું ધર્મચક્ર છે અને ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે. ગભારાની બહારની બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને તેમને કમઠાસુરે કરેલો ઉપસર્ગ, તપસ્થા કરતા બાહુબલિજી, હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલો અને મસ્તક પાછળ વટવૃક્ષના દેખાવ સાથેનો ચક્ષરાજ તેમજ સિંહના વાહન ઉપર આરૂઢ અને ડાબા હાથમાં ફળ રાખીને ભદ્રાસને બેઠેલી, જેના મસ્તકની પાછળ આમ્રવૃક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યું છે એવી ચક્ષિણી અંબિકાદેવીની મનોહર મૂર્તિ છે. સભામંડપમાં બંને બાજુએ અર્ધ પદ્માસનસ્થ બળે તીર્થ-કર પ્રતિમાઓ ગુપ્તેન્દ્રિયવાળી છે. તેમના મસ્તકે અશોકવૃક્ષની આકૃતિ બતાવી છે. આ રીતે ચાર પ્રતિમાઓ છે.

ગુફાના ઉપલા માથે ઇલ્લિસની બધી ગુફાઓનાં શિલ્પોમાં સર્વોત્તમ કહી શકાય એવાં બે મોટાં શિલ્પો સામસામે આવેલાં છે. જે શિલ્પોને આજમુખીના વિદ્વાનોએ ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી તરીકે જગતને જાણખાણ કરાવી છે, તે વસ્તુતઃ હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલા ચક્ષરાજ અને વાઘના વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલી ચક્ષિણીનાં જ શિલ્પો છે. બે હાથવાળી ચક્ષિણી એ અંબિકાદેવી સિવાય બીજું કંઈ નથી. ચક્ષ અને ચક્ષિણી પાછળ અનુક્રમે વટવૃક્ષ અને આમ્રવૃક્ષ કોતરી કાઢેલાં છે. આ અંબિકાદેવીની મૂર્તિના ઉપરના ભાગની છતમાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે, જેનો ઘણાખરો ભાગ નાશ પામ્યો છે છતાં બચેલા ભાગ ઉપરથી તેના સૌંદર્યનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. આ ગુફામાં સૌથી વધુ આકર્ષક તો સભામંડપમાં આવેલા ક્ષત્રિઓ છે. વિશાળ પરિધિવાળા આ સ્તંભોમાં ફૂલહારથી સુશોભિત મોટા કળશો અને બીજા આકારો કોતરેલા છે. આ ગુફામાં આવેલા ચક્ષરાજના મોટા શિલ્પને ઇંદ્ર તરીકે જાણખાવવામાં આવેલું હોવાથી આ ગુફાને લોકો ઇંદ્રગુફાના નામે જાણે છે.

(૪) ગુફા નંબર : ૩૩. ઉપર્યુક્ત ગુફાના ઢબે જ કોરી કાઢેલી છે, છતાં આ ગુફામાંના શિલ્પમાં વિશેષતા એ છે કે, ગભારાની બારણાખમાં બંને તરફ અને ઉપરના ભાગમાં યર્ધને ચોવીશ ભગવાનની મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી છે. આવી રચના અહીંની બીજી ગુફાઓના ગભારાના બારણાખમાં નથી. ગભારાની બંને બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ છે. આ ગુફાની છતમાં ઘણાં ભિત્તિચિત્રો દોરેલાં છે; જે ધીમે ધીમે નાશ પામી રહ્યાં છે. એક ખૂણામાં બચેલા ચિત્રકામ ઉપરથી આખાથે ચિત્રકામની સુંદરતાની કલ્પના સહેજે થઈ આવે છે. નાશ પામતાં આ ભિત્તિચિત્રોનાં છબીદાર કરાવવા માટે અમે અહીં જૈનસમાજનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

(૪) ગુફા નંબર : ૩૪. આ બહુ નાની ગુફા છે. પ્રતિમા વગેરેની સ્થાપનાઓ છે. આ ગુફાની છતમાં પણ કેટલાંક સુંદર ભિત્તિચિત્રો સ્વચ્છ રહેલાં છે.

(૫) ગુફા નંબર : ૩૫. આ ગુફાઓથી લગભગ ૭૫ માર્ગદિ દૂર એક ગુફા છે. તેમાં ક્ષણાયુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પદ્માસને બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિનો જિંચાઈ સિંહાસનના પાયાથી લઈને ક્ષણ સુધી ૧૦ ફીટની છે, જ્યારે બંને દીર્ઘાંશની પહોળાઈ ૬ ફીટ છે, સિંહાસન ઉપર જ શ્રી [?]ર્ધનપુરના વતની ગાલુગી નામના શ્રાવકના પુત્ર ચક્રેશ્વરે શક સંવત્ ૧૧૫૬ (વિ. સં. ૧૨૯૧)માં પ્રતિમા કરાવ્યાનો લેખ છે.^૧

ગુફા નંબર : ૩૬ થી ૩૮ માં ચક્ષરાજ અને ચક્ષિણીનાં સુંદર વિવિધ શિલ્પો તો ભારતીય શિલ્પના નમૂનાઓમાં ભાત પાડે એવાં છે. જળી, શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના કમઠાસુરના ઉપસર્ગના પ્રસંગવાળું શિલ્પ, અને શ્રીબાહુબલિજીની તપ-સ્થાના પ્રસંગનું શિલ્પ વગેરેના ફોટાઓ લેવડાવવા માટે જૈન સમાજે ખાસ લક્ષ દેવાની જરૂર છે અને ગુફામાં આવેલાં ભિત્તિચિત્રો જે હજી સુધી બચી રહેલાં છે તેની નકલો સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર પાસે કરાવી લેવા માટે જૈન સમાજે વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવું છે. જૈન સમાજ જેવી સંપત્ત સમાજ પણ જો પોતાના જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના અવશેષોની નકલો કરાવવા પૂરતી પૃથ્થ કાળજી નહિ રાખે તો ભવિષ્યની જૈન પ્રજા આ અમૂલ્ય કળાના વારસાથી વંચિત રહી જશે એમ અમારું માનવું છે.

★

મધ્યપ્રદેશની મંદિરાવલી

મધ્યપ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર ક્યારથી શરૂ થયો એ વિશે નિર્ણયાત્મક કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ જબલપુરની પાસે આવેલા રૂપનાથમાં સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ મળે છે; એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યનો આ પ્રદેશ સાથે સંબંધ હતો. અશોકના પૌત્ર મૌર્ય સંપ્રતિએ આ પ્રદેશમાં પોતાના ધર્મવિજયનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. સરશુભ રાજ્યમાં સરશુભથી ૧૨ માર્ગલના અંતરે આવેલા રામગિરિ પર્વતમાં બેમ્બીમારા નામક ગુફાઓમાં જે કેટલાંક ભિત્તિચિત્રો મળી આવ્યાં છે; તે ચિત્રોમાં પદ્માસનસ્થ વ્યક્તિનું ચિત્ર અને ગુફામાંનો શિલાલેખ પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી તે જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ નિર્વિવાદ છે. એ વિશે શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ કહે છે : ‘આ ગુફામાં એ જ સમયનાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીનાં અથવા તેથી કંઈક પાછલા કાળનાં ચિત્રો અંકિત છે, જે ઐતિહાસિક કાળની ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ છે પરંતુ એ ચિત્રોની સુંદર રેખાઓ તેના ઉપર ફરીથી ખેંચેલાં બેડોલ ચિત્રોમાં છુપાઈ ગઈ છે. બચેલા અંશે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ત્યાંના કેટલાક ચિત્રોનો વિષય જૈન હતો.’^૧ ડૉ. પ્લાએ ત્યાંના અભિલેખોની લિપિ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીની હોવાનું જણાવ્યું છે. એટલે એ લેખોમાં સંપ્રતિ સંબંધે હકીકત ન હોય તોપણ એ લેખો અને ચિત્રો સંપ્રતિકાલીન હોવાનું તો નક્કી થાય જ છે.

એ પછી આ પ્રદેશની નજીક આવેલા કલિંગ દેશના ચક્રવર્તી ખારવેલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ લગભગમાં આ પ્રદેશમાં જૈનત્વના પ્રસાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હશે એવું અનુમાન છે.

ઈ. સ. ના પહેલા-બીજા સદ્માં તો જૈનાચાર્યોએ અહીં પોતાનું મથક સ્થાપેલું હોવાનું જણાય છે. જૈનોના આગમ સાહિત્ય ‘કલ્પસૂત્ર’માં જૈન શ્રમણોની પ્રજ્ઞદ્વીપિક શાખાનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રદેશના પ્રજ્ઞદ્વીપ નામના દ્વીપ ઉપરથી જ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ પ્રજ્ઞદ્વીપ એલયપુરની નજીક આવેલી કૃષ્ણા અને વેણા નદીની વચ્ચે આવેલો હતો.

એ પ્રજ્ઞદ્વીપમાં અનેક તપસ્વીઓ રહેતા હતા. શ્રીવજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિતસૂરિ(ઈ. સ. પહેલો સદ્)એ પ્રજ્ઞદ્વીપના ૫૦૦ તાપસોને જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા. એ તાપસોથી જૈન શ્રમણોની પ્રજ્ઞદ્વીપિક શાખાનો આરંભ થયો હતો.^૨

વસંતપુરના નિલય શ્રેષ્ઠીના પુત્ર ક્ષેમંકરે આર્ય સમિતસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.^૩ વળી, હરંત સંનિવેશમાં રહેતો જિનહત્ત નામનો શ્રાવક સાધુઓ પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ હોવાથી તેમના નિમિત્તે આહાર તૈયાર કરાવતો હતો. આર્ય સમિતસૂરિ જ્યારે એ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે જિનહત્ત શ્રેષ્ઠીની એ હકીકત જાણીને તેમણે પોતાના સાધુઓને તેને ત્યાંથી આહાર વહોરવાનો નિષેધ કર્યો હતો.^૪

પ્રજ્ઞદ્વીપિક શાખાના પ્રસિદ્ધ આર્ય સિંહ પ્રજ્ઞદ્વીપિક નામે જ ઓળખાતા હતા. આર્ય સિંહને મધુમિત્ર અને સ્કંદિલ નામે બે શિષ્યો હતા. તેમાં મધુમિત્રના ગંધહસ્તિ નામે વિદ્વાન શિષ્ય પ્રજ્ઞદ્વીપિક શાખાના મુકુટમુણિ ગણાતા

૧. શ્રીરાયકૃષ્ણદાસ : ‘ભારતીય ચિત્રકળા’ પૃ. ૧૨

૨. ‘આચાર્ય સૂચિ’ પૃ. ૫૪૩

૩. ‘ચિત્રનિર્મિત-દીક્ષા’ પૃ. ૧૦૦

૪. એજન : પૃ. ૩૧

હતા. એ બંધકસ્તિએ 'આચારંગ-વિવરણ' વિ. સં. ૨૦૦ વીત્યા પછી લખ્યું એમ હિમવદ્વાચાર્યકૃત 'ચેરાવલી' જણાવે છે. આ વિદ્વાને વાચકપુંગવ શ્રીઉમાસ્વાતિના 'તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય' ઉપર 'ગંધકસ્તિ' નામે ૮૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મહાભાષ્ય અને અગિયાર અંગે ઉપર વ્યાખ્યાઓ રચી હોવાનું પણ જણાય છે.^૫

એ પછીનો ઇતિહાસ અહીંના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે મૂંઝાયેલો છે. કલચૂરી નરેશો આ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની ત્રિપુરીમાં હતી, જેને થોડી દેશ પણ કહેવામાં આવતો. તેઓ મોટે ભાગે જૈનધર્મના પોષક હતા; એનું પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ જૈનધર્મી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધમાં આવ્યા હતા. આ રાજવંશોમાં વિવાહસંબંધ પણ હતા. ઇ. સ. ની સાતમી શતાબ્દીમાં શંકરગણ નામક રાજા, જે જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો, તેણે કુદ્ધપાકનું મંદિર બંધાવી, તેમાં માણિક્યસ્વામીની મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠિત કરાવી; એટલું જ નહિ, તેણે એ તીર્થની રક્ષા માટે ૧૨ મામ ભેટ કર્યા હતાં કલચૂરી કાળના શિલાલેખો બહુરીબંદ આદિ કેટલાંક સ્થાનોની જૈન મૂર્તિઓને છોડીને મળી આવતા નથી.

ત્રિપુરીમાંથી કેટલાંયે જૈન અવશેષો મળી આવ્યાં છે. એક શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ, જેમાં ચક્ષુષી અંગિકા દેવી પણ છે, તે લેખ સાથેની મળી આવી છે. તે લેખમાં જણાવ્યું છે કે- 'માનાદિત્યની પત્ની સોમ તમને રાજ પ્રજામ કરે છે.'

બારમી શતાબ્દીમાં સિરપુરમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની સ્થાપના મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ હસ્તક થયેલી છે એ પછી જૈન સાધુઓ અને જૈન સંઘો આ અંતરિક્ષ, ભાંદક, કુદ્ધપાક વગેરે તીર્થોની યાત્રાએ આવતા હતા; એમ જણાય છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ(ચોદમો સેકો)એ આ તીર્થોને સ્વયં નિહાળી તે તીર્થોનો ઇતિહાસ 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'માં આલેખ્યો છે. એ પછીના યાત્રીઓમાં જૈન સાધુઓએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં આ પ્રદેશોનું જાતમાહિતીનું વર્ણન મળે છે.

વળી, બારમા સૈકાના સુંદર નમૂનારૂપ ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા પણ આ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલી છે સિવાય અહીંના ખેરમાર્ગમાં રહેલી પ્રતિમાઓના ઢગલાઓમાં કેટલીયે જૈન પ્રતિમાઓના અવશેષો હાથ લાગ્યાં છે.^૬

આવાં અનેક અવશેષો જ્યાં ત્યાં આ પ્રદેશમાં પડેલાં છે. કેટલાંયે મંદિરો જૈનેતરોએ પચાવી પાડ્યાં છે. ડોઠ હીરાલાલના મત પ્રમાણે 'કુર્કરા મઠની કારીગરી ૯-૧૦ મી શતાબ્દીની જણાય છે. પુરાતત્ત્વજ્ઞો આને જૈન મંદિર બતાવે છે.^૭ બરેઠા, બિલહરી અને બડગામમાં આવાં મંદિરોના અવશેષોની ખોટ નથી. એક માત્ર આરંગનું પ્રાચીન જૈન મંદિર બચી શક્યું છે તે એટલા માટે કે તેમાં જૈન મૂર્તિ રહી જવા પામી છે. નહિતર એનું પણ ક્યારનુંયે રૂપાંતર થઈ ગયું હોત.

ત્રિપુરી, બિલહરી, ડોંગરગઢ, કામઠા, ખાલાલાટ, આંમગાંવ, અને બડગાંવ આદિ કેટલાંક સ્થાનોમાં કેટલાંક સ્તંભો ઉપર સ્વસ્તિક, નન્દાવર્ત, મીનયુગલ અને કુંભકલશ વગેરે ચિહ્નો બેવામાં આવે છે અને જિનમૂર્તિઓ પણ મળી આવે છે. નિઃસંદેહ આ અવશેષો જૈન મંદિરો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.^૮

આ બધાં પ્રમાણેથી જણાય છે કે અહીં જૈન મંદિરો પ્રચુર પ્રમાણમાં અવસ્થિત હતાં જે દક્ષિણ ભારતની માફક અહીંનોને હાથ પડ્યાં છે.

હવેમાનતાલના જૈન મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનોખી કેટલીક મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. ભાંદક અને અંતરિક્ષ તીર્થોમાંના મૂળનાયકની મૂર્તિઓ અર્ધ પશાસનસ્થ અને પ્રાચીન છે; જેનો ઇતિહાસ તે તે સ્થળે આપ્યો છે.

૫. હિમવદ્વાચાર્ય કૃત 'સ્થવિરાવલી' પૃ. ૬

૬. 'ધર્મયુગ' તા. ૧૬-૯-૫૧

૭. 'મંડામગ્ગ' પૃ. ૭૬

૮. 'સાનોદ્ય' માસિકમાં મુનિ શ્રીકાન્તસાગરજીનો લેખ- 'યે ઉપેક્ષિત અવશેષ' વર્ષ : ૩, અંક : ૧૨.

૨૩૭. આકોલા

(કોઠા નંબર : ૪૧૬૮)

આકોલા રેલ્વે સ્ટેશન છે. સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર શહેર આવેલું છે. અહીં પ્રવેતાંબર જૈનોની ૫૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ૧ ઉષાશ્રય અને ૧ ખર્મશાળા છે. વરાડ પ્રાંતના પ્રાચીન તીર્થધામ અંતરિક્ષ જવા માટેનું આ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

અહીં બજારમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું ધૂમટબંધી એક મંદિર છે.

★

૨૩૮. સિરપુર-અંતરિક્ષ

(કોઠા નંબર : ૪૧૭૦)

વરાડમાં આકોલાથી ૪૪ માઈલ દૂર સિરપુર નામે ગામ છે. તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું તીર્થધામ આવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ તીર્થની પ્રતિમાનો સંબંધ એક પૌરાણિક આખ્યાયિકા સાથે હોવાનું જણાવે છે.^૧ એ મુજબ પ્રતિવાસુદેવ રાવણના સેવક માલિ અને સુમાલિએ આ પ્રતિમા વેળુની બનાવી હતી; અને તેનું પૂજન કરીને એ મૂર્તિને નજીકના કોઈ સરોવરમાં પધરાવી હતી. કાળાંતરે વિંગઉલ્લ-ચિંગઉલ્લ (એલચપુર) નગરના રાજા શ્રીપાલ, જેને કોઠ થયો હતો, તે જ્યારે શિકાર માટે બહાર ગયો ત્યારે સરોવરની નજીકમાં આવતાં તેણે સરોવરનું પાણી પીધું અને હાથ-મેં ધોવાથી તેનું શરીર એકદમ કંચનવર્ણું બની ગયું. તેનો કોઠ રોગ તદ્દન નાશ પામ્યો. આ રોગનાશક પાણીનું કારણ તપાસતાં તેમાં રહેલી માલિ-સુમાલિએ બનાવેલી વેળુની પ્રતિમા જડી આવી. એ પ્રભાવશાળી મૂર્તિ માટે શ્રીપુર-સિરપુર નગર વસાવી તેમાં મંદિર બંધાવ્યું અને મલધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સં. ૧૧૪૨ ના મહાસુદ ૫ ને રવિવારના રોજ વિજયમહૂર્તમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીપાલે આ સિરપુર ગામ આ મંદિરના નિભાવ માટે અર્પણ કર્યું. આ મૂર્તિને જ્યારે સ્થાપન કરવામાં આવી ત્યારે તે જમીનથી ખૂબ અદ્ધર રહેલી હોવાથી તેનો અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ પછી તેનો મહિમા એટલો લોકવિશ્રુત બન્યો કે કેટલાયે જૈનાચાર્યો અને જૈન સંઘો આ તીર્થની યાત્રા કરવા આવવા લાગ્યા.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિ (ચૌદમી સદી) કહે છે કે, પહેલાં મૂર્તિની નીચેથી એક પાણિયારી સ્ત્રી નીકળી બાથ એટલી એ પ્રતિમા અદ્ધર હતી પણ કલિયુગના પ્રભાવથી અત્યારે અંગલૂછાં જ નીચેથી નીકળે એટલી અદ્ધર રહે છે.

શ્રીસોમધર્મગણિએ સં. ૧૫૦૫માં રચેલી ‘ઉપદેશ સમતિકા’ (બીજો અધિકાર-દશમે ઉપદેશ)માં એ જ વાત નોંધી છે.^૨ એ પછીના શ્રીલાવણ્યસમયે સં. ૧૫૮૫માં રચેલા ‘અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ છંદ’માં આ મૂર્તિ, શ્રીપુરનગરમાં તીર્થની સ્થાપના, અને એ મૂર્તિના અદ્ધર રહેવા વિશે સુંદર વર્ણન આપ્યું છે, તે વર્ણન ભાગ આ પ્રમાણે છે:—

“પ્રૌઢી પ્રતિમા ભારી ઘણી, પાલખી છ મહોખા તણી; રાજ મન આવ્યો સંકેહ, કિમ પ્રતિમા આવે છે એહ. ૪૦ વાંકી દષ્ટિ ધ્યો આરંભ, રહી પ્રતિમા થાનક થિર થંભ; રાજ લોક ચિંતાતુર થયો, એ પ્રતિમાનો થાનક થયો. ૪૧ સૂત્રધાર સિલાવટ સાર, તેડી આવ્યો ગરથ ભંડાર; આલસ અંગતણાં પરિહરો, વેગે ઈહાં જિનમંડપ કરો. ૪૨ સિલ્લાવટ તિહાં રંગરસાલ, કીધા જિન પ્રાસાદ વિસાલ; ધ્વજ દંડ તોરણ થિર થંભ, મંડપ માંડયા નાદારંભ. ૪૩ પદ્મપદ્મ કીધો છે જિહાં, તે પ્રતિમા નવિ બેસે તિહાં; અંતરિક્ષ ઊંચા એટલે, તલે અસવાર બાયે તેટલે. ૪૪ રાજા રાણી મનને કોડ, ખરથે દ્રવ્ય તણી તિહાં કોડ; સપ્ત ફણામણિ સોહં પાસ, એલગરાયની પૂરી આસ. ૪૫

૧. “વિવિધતીર્થકલ્પ”માં ‘શ્રીપુરઅંતરિક્ષપાર્શ્વનાથકલ્પ’ ૫૦ ૧૦૨.

૨. મિવેશ્વ નગરં મઘ્યં શ્રીપુરં તત્ર મૂર્તિઃ । જગીશ્વરઃ પ્રોત્તુજં પ્રાસાદં પ્રતિમોપરિ ॥ ૧૧ ॥

અદી સર્ગસિદ્ધિજનૌ અદ્ધર નરી સ્વચ્છત્વે । તપશ્ચિન્મયઃ ક્રમતિ સ્વ પુરેતિ સ્થિતિરા જનુઃ ॥ ૨૨ ॥

કિન્નવન્દરસર્વાપ મૂર્તિ-પ્રતિમયોઃ સહ । અરણ્યેતિ તત્ર વાસ્તવ્યા વદન્તિ જનતા અપિ ॥ ૨૩ ॥

પૂજે પ્રભુને ઉભેવે અગર, તિન ઠામે વાસ્યો શ્રીનગર, રાજા રાજલોક કામિની, એલગ કરે સદા સ્વામિની. ૪૬”

શ્રીશીલવિજયજીએ સં. ૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાળામાં ઉપરુક્ત હકીકતની આ પ્રમાણે ટૂંકી નોંધ લીધી છે:

“અત્રુકમિ એલયશયનો રોગ, ફૂરી ગયો તે જ સંયોગ; અંતરિક પ્રભુ પ્રગટયા જામ, સ્વામી મહિમા વધ્યો તામ. આજે તો જાતો અસવાર, એવડો અંતર હુંતો સાર; એક દોરાનું અંતર આજ, દિન દિન દીપીએ મહારાજ.”

આ એલયપુરનો રાજા તે બીજો કોઈ નહિ પણ શ્રીપાલ નામે હતો, જેનો આ મૂર્તિના કારણે કોઈ રોગ ફૂર થયો. તેણે શ્રીપુર વસાવીને એ મૂર્તિ માટે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું. સાહિત્યની કથા ઉપરથી જણાય છે કે, આ શ્રીપાલ સોપારક નગરના મહાસેન રાજાની પુત્રી તિલકચુંદરીને પરણ્યો હતો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા પ્રમાણે એલય નામનો જૈન રાજા વિ. સં. ૧૧૧૫ માં એલયપુરની ગાદીએ આવ્યો હતો.

પ્રતિમાના અદ્ધર રહેવાની બાબતમાં અઝાઉ એક પાણિયારી બેડા સાથે જઈ શકે તેટલી અથવા એક થોડેસવાર નીકળી જાય તેટલી જગા પ્રતિમા અને ભૂમિતલ વચ્ચે હતી પણ ચોદમા સૈકાની આસપાસ ભૂમિ અને પ્રતિમા વચ્ચેનું અંતર એક અંગલુછાનું નીકળી જાય તેટલું રહ્યું જે આજે પણ જોઈ શકાય છે. વસ્તુતઃ પ્રતિમાના પાછલા ભાગમાં તાંબાની મેખ છે અને એ ભાગમાં પ્રતિમાના પાયાણુનો ભાગ જમીનને અડકે છે, જ્યારે બીજા બાણુનો ભાગ તદ્દન અદ્ધર રહે છે.

આ શ્યામ પ્રતિમા અર્ધપદ્માસનસ્થ અને પ્રાચીન છે. હાલમાં આ પ્રતિમા ભોંયરામાં પધરાવેલી છે. બાંદક, કુલ્પાક અને શુડીવાડાની મૂળનાયક પ્રતિમાઓ સાથે આ મૂર્તિનું સ્થાપત્ય મળતું આવે છે.

આ પ્રતિમાની મૂળ સ્થાપના ગામ બહાર આવેલા બગીચામાંના જિનમંદિરમાં કરવામાં આવી હતી. એ કળાપૂર્ણ વિશાળ મંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરને શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ પણ એક હબાર વર્ષ જૂનું બતાવે છે. આ સ્થળ આજે પણ દર્શનીય છે. એ પછી આ મૂર્તિને અત્યારના સ્થાનમાં લાવવામાં આવી છે.

શ્રીભાવવિજય ગણિએ બનાવેલા ‘અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર’માં તેમણે જાતે અનુભવેલા આ મૂર્તિના ચમત્કારનું વર્ણન આપ્યું છે. એ વર્ણન મુજબ તેઓ આંખના રોગથી તદ્દન અંધ થયા હતા ત્યારે તેઓ સિરપુર આવ્યા અને ભગવાનના દર્શન માટે તેઓ ભાવપૂર્વક સ્તવના કરતાં દેખતા થયા. એ પ્રત્યક્ષ દ્વળના ઉપલક્ષમાં તેમણે આ મૂર્તિ-વાળા નાના સ્થાનને બદલે વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું અને એ નવા મંદિરમાં શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સં. ૧૭૧૫ના ચૈત્ર સુદિ દના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ પ્રતિમાનું પ્રાચીન સ્થાન એક ભોંયરાના પેટા ભોંયરામાં હતું. તેમાં એક એટલા જેવી બેઠક ઉપર ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. તે અત્યારના મોટા ભોંયરામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી તે પછી પ્રભુના સ્થાને માણિબદ્ર યક્ષની સ્થાપના કરેલી છે. એ બેઠકની ડાબી બાણુએ પ્રાચીન કાળના અધિષ્ઠાયક દેવની મૂર્તિ પણ બિરાજમાન છે, તે મૂર્તિને લોકો માણિબદ્ર યક્ષ તરીકે ઓળખે છે. એટલે આ નાના ભોંયરામાં આજે માણિબદ્રની ૨ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. બીણું મોટું ભોંયરું જેમાં આ નાના ભોંયરામાંથી પણ જઈ શકાય છે તેમાં અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. વસ્તુતઃ ત્રણ અને એટું ભોંયરું એક મંદિરનાં બે સ્થાનો છે.

જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ આ તીર્થસ્થાનનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મહાનુભાવ પંચના ઐદમી સદીના ‘સ્મૃતિ-સ્થલ’ નામક મરહૂમ અંધમાં જુદાચાર વિભાગમાં અંતરિક્ષજીનો નામોલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે : “જાલ સરિ વાસ્સ-જાયાયેજા શ્રીપુરાવહમિ જા” — ‘જાઓ તો ઉપર શ્રીપારસનાથના શ્રીપુર થઈને જાઓ.’

આ ઉપરથી જણાય છે કે ચોદમી સદીમાં આ તીર્થસ્થાનનો મહિમા વ્યાપક બની ચૂક્યો હતો.

પોલકરોના સમયમાં આ મંદિરના ઉપરના એકમાં રહેલો જ્વળદંડ જે આંદીના પતરાંથી મણેલો છે તેમાં આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“ સંસ્કૃત શિરપુર અંતરિક્ષ મહારાજ વાપુસા નાગોસા સાવળી સાવળે બોસવાલ સિસંબરી હસ્તે પથા વાદ, દુષ્કાળ કલમનૂરી સન ૧૨૮૯ મિતી ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ ॥ ”

દસઢી સન ૧૨૮૮ એટલે વિ. સં. ૧૬૩૫ સમજવો.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્વેતાંબરાચાર્ય મહાધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીભાવવિજય યજ્ઞિએ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા તીર્થમાં સં. ૧૬૩૫ માં ધ્વજહંડ પણ સ્વેતાંબર શ્રાવકોએ જ ચડાવ્યો હતો.

આજે અહીં જૈન શ્રાવકોની વસ્તી નથી. માત્ર તીર્થસ્થાન અને એક જૈન ધર્મશાળા છે.^૧

✱

૨૩૯ બાંદક

(કોડા નંબર : ૪૧૮૩)

મધ્યપ્રદેશના ચાંદા જિલ્લામાં વર્ધા જંકશનથી બહાર શાહ અને મદ્રાસ જતી રેલ્વે લઇન પર ચાંદાની પાસે જ બાંદક નામે સ્ટેશનનું ગામ છે. એનું પ્રાચીન નામ ‘ભદ્રાવતી’. ‘મહાભારત’ અને જૈમિનિ ‘કથાસાર’માં ભદ્રાવતીનો ઉલ્લેખ આવે છે પરંતુ એમાં ઉલ્લેખેલ ભદ્રાવતી આ હશે કે કેમ એ શોધનો વિષય છે; પરંતુ દોઢ-પ્રે હજાર વર્ષના પુરાણ ‘ગણેશ પુરાણ’માં ‘ભાંનક-ભદ્રક’ નગરીનો ઉલ્લેખ છે તે નિર્વિવાદ રીતે આ સ્થળનો પરિચાયક છે.

કલિંગ દેશના જૈન રાજવી ખારવેલ, જેનો પત્તો એક માત્ર મળી આવેલા ઉદયગિરિના શિલાલેખના આધારે મળે છે, તેની રાણી આ ભદ્રાવતીની રાજપુત્રી હતી. સંભવ છે કે, ખારવેલે આ સ્થળે જૈન સંસ્કૃતિનો મહિમા વધાર્યો હોય.

પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે (ઇ. સ. ૬૨૯) આ નગરીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ કલિંગથી દેશલમાં આવતાં તેણે આપેલા વર્ણન મુજબનું સ્થાન આ જ લાગે છે.^૨

આ પ્રમાણે સિવાય ભદ્રાવતીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં છે. જૈનોએ આ સ્થળમાં જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો એ બહુવામાં નથી પરંતુ અવાંતર પ્રમાણેથી નક્કી થાય છે કે બોદ્ધો પહેલાં જૈનોએ આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ પ્રદેશમાં આવેલો અશોકનો કહેવાતો સ્તૂપ સમ્રાટ સંપ્રતિનો હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું મતવ્ય છે. બોદ્ધો પછી વૈદિકોએ પણ અહીં પગપેસારો કરેલો છે એનું અનુમાન અહીંના ચંદિકાના મંદિરના થાંભલા ઉપરના એક શિલાલેખથી થાય છે. તેમાં સંવત્ ૧૧૩૩ વૈક્રમે અને ચંદિકા એટલા અક્ષરો વાંચી શકાય છે. વળી, ગામમાં આવેલા ભદ્ર નાગના મંદિરની બહાર એક ખંડિત શિલાલેખ શાકે ૧૩૦૧ અથવા ૧૩૦૮ની સાલનો છે, જેમાં આ નાગનારાયણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યાની હકીકત છે. આ સિવાય તળાવ પાસેની ટેકરી ઉપરના એક મંદિરમાં સં. ૧૧૬૬નો લેખ વિદ્યમાન છે.

અહીંની જમીનમાંથી મળી આવતી જૈન, બોદ્ધ અને વૈદિક એમ ત્રણે પ્રકારની મૂર્તિઓ ઉપરથી આ નગરી સમયે સમયે ત્રણે સંસ્કૃતિઓનું કેંદ્રધામ રહી છે. મળી આવેલી સામગ્રી નાગપુર વગેરેના સંબંધસ્થાનોમાં રાખવામાં આવી છે.

આવી સંસ્કારધામ નગરી ઉપર કાળનો કૂર પંખો ફરી વળેલો જોવાય છે. આજે ખંડિયેરો અને જંગલમાં પલટાઈ જાયેલી આ નગરીએ લાંબા સમય સુધી પોતાના ઐશ્વર્યથી લોકોનું આકર્ષણ કર્યું રાખ્યું હતું એમ ઉપર્યુક્ત પુરાતાત્વિક સામગ્રી કહી રહી છે.

૧. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ : મુનિરાજ શ્રીજયવિજયજી મહારાજશ્રીની “શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ”માં પ્રગટ થયેલી ‘શ્રીઅંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ’ લેખમાળા : પુસ્તક : ૪૭, અંક : ૬ થી ૧૨, પુસ્તક : ૪૮ : અંક ૧ થી ૯

૨. આ દેશની રાજધાનીનો ધેરાવો ૮ માઈલ છે. આ દેશની ભૂમિ ફળદ્રુપ છે. સહેર અને ગામડાં નજીક નજીક છે. લોકો આખાદ છે. જોડા અને કાળા છે. રાજ સત્રિય છે. પણ ધર્મે બોદ્ધ છે. ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ૧૦૦ બોદ્ધ મઠો છે તેમાં ૧૦૦૦૦ મહાયાન ધર્મના બોદ્ધ સાધુઓ રહે છે. શહેરની દક્ષિણે અશોકે બનાવેલો સ્તૂપ છે, જ્યાં જુદા જુદા મતવાળાઓને જગ્યા હતા અને જ્યાં પાછળથી નાઆજીને આવીને વસવાટ કર્યો હતો.—On Yuan-Chawang's Travels in India " Part II.

આજે અહીં જે સ્થળે જૈન મંદિર બિલું છે ત્યાં આસપાસ જંગલ અને ઝાડીમાં પહેલાં એક નાનકડું મંદિર જીર્ણોદ્ધાર બનેલું હતું, તેમાં એક જૈન પ્રતિમા ધૂળમાં અડધી ઢટાયેલી અવસ્થામાં જોવાતી હતી. ગામડિયા લોકો તેને 'કેસરિયા બાબા' નામે ઓળખતા અને પોતપોતાની શ્રદ્ધા મુજબ સિંદૂર વગેરે ચડાવતા. એક વિદેશી પાદરીએ આ સ્થળ જોયું અને પુરાતત્ત્વખાતાના કાને હકીકત પહોંચાડી, ત્યારે આ મૂર્તિને સાફસૂક કરાવી યોગ્ય સ્થાને બેસાડી અને એક ચોતરફ બનાવી તારની વાડ બાંધી દર્શ આ સ્થળને 'રક્ષિત સ્મારક' તરીકે બહિર કરવામાં આવ્યું.

ચાંદા શહેરના વતનીઓને આની ખબર પડી ત્યારે ચાંદા, વર્ધા, હિંગનઘાટ, વરોરા વગેરે સ્થળના જૈનોએ મળીને સરકાર પાસેથી આ સ્થળનો કબજો મેળવ્યો. સને ૧૯૧૨માં આ પ્રતિમા અને ૧૦૧ એકર જમીન સરકારે પ્રવેતાંબર સંઘને અર્પણ કરી, જમીનનો પટો કરી આપ્યો. એ પછી અહીં સુંદર ધર્મશાળા અને જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૭૬ના ફાગણ સુદિ ૩ ના દિવસે જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલા આ તીર્થના નૂતન મંદિરમાં એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

સર ફેક્ટલાયર નામના કમીશનર જ્યારે મધ્યપ્રાંતના ગવર્નર હતા ત્યારે આ મૂર્તિનાં દર્શન કરી એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેમણે સરકાર તરફથી મંદિરને એક હબાર રૂપિયા અને ૧૪૨ એકર જમીન આ મંદિરને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી છે. આજે આ સ્થળ જંગલમાં મંગલ જેવું બની ગયું છે.

સ્થાનથી ગામ લગભગ ૧ માઈલ દૂર છે. ગામના છેડા ઉપર આ શિખરબાંધી મંદિર આવેલું છે. મંદિરના કંપાઉંડમાં પ્રવેશ કરતાં વિશાળ દરવાજાની બંને પડખે લાંબી ધર્મશાળા છે. સામે સુંદર મંદિર છે. જમણા હાથે ગુરુમંદિર અને ડાબા હાથે નાગપુરનિવાસી શેઠ હીરાલાલજી કેશરીભલજી જવેરીએ નવું બાંધાવેલું શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું નાનું જિનાલય છે.

મુખ્ય શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ત્રણ ગભારા છે. વચલા ગભારામાં ઉપર્યુક્ત હકીકતવાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે. આ પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન છે. તેના ઉપર લેપ કરાવેલો છે. પ્રતિમાની પહેળાઈ ૪૭ ઈંચ છે અને ફૂલ સહિત ૬૧ ઈંચ ઊંચી છે, સમ ફૂલના વિશાળ છત્ર યુક્ત આ મૂર્તિ અર્ધ પશ્ચાત્તરસ્થ છે. મૂળનાયક ભગવાનની આ પ્રતિમા, અંતરિક્ષ તીર્થના મૂળનાયક, કુદ્ધાક તીર્થના મૂળનાયક, અને તેમાંની બીજી ૧૧ પ્રતિમાઓ તેમજ શુડીવાડાના મંદિરના મૂળનાયકની પ્રતિમાઓની સમકાલીન લાગે છે.

મુખ્ય વેદીની આસપાસ વિશાળ વેદીઓ ઉપરની મૂર્તિઓ બહાર ગામથી લાવીને પથરાવવામાં આવી છે. આ બધી મૂર્તિઓના શિલાલેખો ઉપરથી એ ચારસો-પાંચસો વર્ષની પ્રાચીન જણાય છે.

મંદિરનું ખોદકામ કરતાં એક ચોમુખી જિનપ્રતિમા મળી આવેલી તે પણ ઉપર્યુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જેટલી જ પ્રાચીન જણાય છે. આ ચોમુખી પ્રતિમાને મંદિરના ઉપરના શિખરમાં કરાવેલા ગભારામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. તેના ઉપર કેસરિયા રંગનો લેપ કરવામાં આવ્યો છે.

પાછળથી ખોદકામ કરતાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ૧૬ ઈંચ ઊંચી એ પ્રતિમાઓ મળી આવી હતી; એ બંને મૂર્તિઓને નીચેની ઓરડીમાં પથરાવેલી છે. એક પ્રતિમાની ગરહન ઉપર વાળની લટો જોવાય છે, જેથી એ ઋષભદેવની પ્રાચીન પ્રતિમા હોવાનું નક્કી થાય છે.

અહીં ખોદકામ કરતાં એક બાવન જિનાલયનો પત્તો લાગ્યો છે, તેમાંથી ઘણી મૂર્તિઓ અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે પરંતુ ખોદકામ કરતી વખતે જ એ પ્રાચીન શિલાલેખોને સંતાડી દેવામાં આવ્યા અને થોડીક ખંડિત મૂર્તિઓ મળેલી તે એક ઓરડીમાં મૂકી રાખવામાં આવી છે.

અહીં ઓષધાલય, ગેશાળા, વાચનાલય, ઉપાશ્રય વગેરે બનેલાં છે પણ પ્રવેતાંબર જૈનોની વસ્તી નથી.^૧

૧. વિશેષ પરિચય માટે જુઓ: 'જૈન તીર્થ જ્ઞાવતી' પુસ્તિકા અને સુનિરાજ શ્રીજીસુવિજયજીનો લેખ- "શ્રીજ્ઞાવતી પાર્શ્વનાથ તીર્થ"- 'શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ:' પુસ્તક: ૪૮, અંક: ૪.

ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળની મંદિરાવલી

જૈનોના પ્રાચીન આગમગ્રંથોમાં ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર-બંગાળના પ્રદેશોને આર્યદેશોમાં ગણવામાં આવ્યા છે અને મોટા ભાગના તીર્થંકરોના જન્મ આદિ કથ્યાણુકો^૧ આ પ્રદેશના અયોધ્યા, અષ્ટાપદ, પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, બનારસ, કાકદ્વી, બદિલપુર, ચંપાપુરી, કંપિલપુર, રત્નપુરી, હસ્તિનાપુર, સમેતશિખર, મિથિલા, રાજગૃહ, શૌરીપુર, ક્ષત્રિયકુંડ, ઝલ્લુવાલુકા, પાવાપુરી વગેરે સ્થાનોમાં થયેલાં હોવાથી તે સ્થળો જૈન તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. વળી, જે સ્થાનો તીર્થંકરોના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયાં હોય એ પણ તીર્થની ખ્યાલિને વર્ધા છે પરંતુ સમય જતાં થયેલી રાજ્યકાંતિ, ધર્મકાંતિ અને દુર્ભિક્ષના કારણે જૈનોએ કરેલા સ્થળાંતરના પરિણામે એ તીર્થો પૈકીના પ્રયાગ, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, બદિલપુર, મિથિલા આદિ તીર્થોનો વિચ્છેદ થયો જ્યારે અષ્ટાપદ જેવાં તીર્થો વીસારે પડ્યાં છે. આ હકીકત આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની પુરાકાલીન સ્થિતિનું સ્મરણ કરાવી આપે છે.

હજારીબાગ જિલ્લામાં આવેલો સમેતશિખર પહાડ. જેનો શાબ્દિક વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સમ્ + આ + રત્ન = સારી રીતે આવેલા, એટલે નિર્વાણને યોગ્ય સ્થળ સમજીને આવેલા એવો અર્થ લગાવી શકાય, તેને જૈન અનુશ્રુતિઓથી સમર્થન મળે છે. ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી વીશ તીર્થંકરોએ આ પહાડ ઉપર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું જેના કારણે આ પહાડનું ‘સમેતશિખર’ એવું નામ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે. કોઈ સ્થળે સમેતશિખરને ‘સમાધિશિખર’ પણ કહ્યું છે. એ નામમાં પણ સમાધિને યોગ્ય સ્થાન એવા અર્થમાં પણ ઉપયુક્ત હકીકતનો જ નિર્દેશ છે. વળી, જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ, જેમણે ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી છેલ્લું નિર્વાણ આ સ્થળે પ્રાપ્ત કર્યું તેથી આ સમેતશિખર ‘પારસનાથ પહાડ’ના નામે પણ ઓળખાય છે.

આ તો જૈન ગ્રંથો અનુસાર વાત થઈ; પરંતુ આપણે બીજા ગ્રંથોનાં પ્રમાણો તરફ ધ્યાન આપીએ તો ઉપયુક્ત હકીકત સ્પષ્ટ થશે.

વૈદિક કાળમાં કીકટ-મગધનું સ્થાન હેય ગણાતું હતું. બ્રાહ્મણોના ‘સંહિતા’ ગ્રંથોમાં આ દેશ અને તેના નિવાસી-ઓની નિંદા કરવામાં આવી છે તીર્થયાત્રાના કારણે સિવાય તેમાં પ્રવેશવાનો એ ગ્રંથોમાં નિષેધ કરેલો છે. ત્યાં વધુ જખત રહેનારને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મગધને ‘માત્ય-દેશ’ કહી અનાર્ય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

બસો વર્ષ પહેલાંના એક જૈન કવિએ તેમની આ પ્રાચીન માન્યતાનું ચિત્ર રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે:

“કાશીવાસી કાગ મૂઝિ મુગતિ લહઈ; મગધિ મૂઝો નર ખર હુઈ એ.”

—કાગટો પણ કાશીમાં મરે તો મુક્તિ પામે પરંતુ માણસ જો મગધમાં મરે તો ગધેડો થાય.

૧. તીર્થંકરોની પાંચ ઘટનાઓને જૈનો કથ્યાણુક તરીકે ઓળખાવે છે. દરેક તીર્થંકરોનાં જ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ એમ પાંચ-પાંચ કથ્યાણુકોના હિસાબે અયોધ્યામાં ૧૬, પ્રયાગમાં ૧, અષ્ટાપદમાં ૧, શ્રાવસ્તીમાં ૪, કૌશાંબીમાં ૪, બનારસ- (બદ્દની)માં ૪, (બેલુપુર)માં ૪, (ચંદ્રપુરી)માં ૪, (સિંહપુરી)માં ૪, કાકદ્વીમાં ૪, બદિલપુરમાં ૪, ચંપાપુરીમાં ૫, કંપિલપુરમાં ૪, રત્નપુરીમાં ૪, હસ્તિનાપુરમાં ૧૨, મિથિલામાં ૮, રાજગૃહમાં ૪, શૌરીપુરમાં ૨, ક્ષત્રિયકુંડમાં ૩, ઝલ્લુવાલુકામાં ૧, પાવાપુરીમાં ૧ અને સમેતશિખરમાં ૨૦ મળીને ૧૧૭ કથ્યાણુકો અને ૩ સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં મળીને ૨૪ તીર્થંકરોનાં ૫ કથ્યાણુકો ગણતાં આ રીતે કુલ ૧૨૦ કથ્યાણુકો થાય.

બૌદ્ધધર્મના કારણે આ નિંદા કરવામાં આવી હોય એમ માની શકાય એમ નથી; કેમકે સંહિતાની રચના બુદ્ધદેવના ઉદય પહેલાં થઈ ચૂકી હતી એમ માનવામાં આવે છે. વળી, વ્રાત્યોની માન્યતા વિશે શ્રીજયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના આ કથનથી સમર્થન મળે છે કે, ‘આ વ્રાત્યો અહંત અને ચૈત્યોના ઉપાસક હતા, જેઓ બુદ્ધથી પહેલાં વિદ્યમાન હતા.’^૨ આ હકીકત જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર આછો પ્રકાશ પાથરે છે.

ડૉ. બાંકરકર ઉપરુક્ત હકીકતને ટેકા આપતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે, ‘પ્રાચીનકાળના લોકોને જૈનધર્મે આર્થ બનાવ્યા હતા.’^૩ વસ્તુતઃ વૈદિક કાળમાં મગધ, બિહાર, બંગાલ અને ઓરિસાના પ્રદેશોમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર હતો તેથી જ વૈદિક લોકોને એના પ્રભાવથી બચાવી લેવા માટે કડક આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ હકીકતને આપણે કંઈક વિગતથી જોઈએ.

જૈનોના ‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ અને ‘ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત’માં ૨૫૦ આર્થદેશો ગણાવેલા છે; જેમાં તીર્થંકરો, મહાવર્તીઓ, બલદેવ અને વામુદેવો આદિનો જન્મ થતો હતો અને જે પ્રદેશોમાં જૈન શ્રમણો વિહાર કરી શકતા એ જનપદો અને તેની રાજધાનીનાં નગરોનાં નામો ઉક્ત થયાં છે. આ પ્રકારે આપેલાં છે:—

જનપદ	રાજધાની	જનપદ	રાજધાની
૧. મગધ	રાજગૃહ	૧૪. શાંડિલ્ય	નંદિપુર
૨. અંગ	ચંપા	૧૫. મલય	બદ્રિલપુર
૩. બંગ	તામ્રલિપ્તિ	૧૬. મત્સ્ય (વચ્છ)	વૈરાટ
૪. કલિંગ	કાંચનપુર	૧૭. વરણા	અચ્છ
૫. કાશી	વારાણસી	૧૮. દશાર્ણ્ય	મૃત્તિકાવતી
૬. કૌશલ	સાકેત	૧૯. ચેદિ	શુક્તિમતી
૭. કુરુ	ગજપુર	૨૦. સિંધુ-સૌવીર	વીતભયપત્તાન
૮. કુશાવર્ત	શૌરીપુર	૨૧. શૂરસેન	મથુરા
૯. પાંચાલ	કાંપિલ્યપુર	૨૨. ભંગી	પાવાપુરી
૧૦. બાંગલ	અહિચ્છત્રા	૨૩. વાર્તા	માસપુરી
૧૧. સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી	૨૪. કુણાલ	શ્રાવસ્તી
૧૨. વિદેહ	મિથિલા	૨૫. લાઠ	કોટિવર્ષ
૧૩. વત્સ	કોશાંબી	૨૫૦. કેકય-અર્ધ	સ્વેતાંબી

આ જનપદોમાં ગણાવેલા સૌરાષ્ટ્ર, દશાર્ણ્ય, સિંધુ-સૌવીર, ચેદિ આદિને બાદ કરતાં મોટા ભાગના જનપદો ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર-બંગાલ અને તેની આસપાસમાં આવેલા છે. આ પ્રદેશોમાં કેટલાંક સ્થળો તો પ્રાચીન કાળનાં જૈનધર્મનાં મુખ્ય કેંદ્રધામો બની ચૂક્યાં હતાં, જે સ્થળોનાં નામ ઉપરથી જૈન શ્રમણોના ગણ, શાખા અને કુલોનાં કેટલાંક નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. ‘કલ્પસૂત્ર’ની ‘સ્થવિરાવલી’માં એવાં કેટલાંક ગણ, શાખા અને કુલોનાં નામો ઉલ્લેખ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે:—

ગોદાસ ગણની શાખાઓ—તામલિત્તિયા, કૌડવરિસિયા, પુંડવદ્ધણિયા, દાસી ખખખડિયા.

ઉત્તરબલિસ્સહ ગણની શાખાઓ—કૌસાંબિયા, સોઈતિયા (સુતિવત્તિયા), કૌડંબાણી, ચંદનાગરી.

ઉદેહ ગણની શાખાઓ—ઉદંબરિલ્લિયા, માસપુરિયા, મઈષતિયા, પુલ્લુષતિયા.

કુલ:—નાગબૂચ, સોમબૂચ, ઉદ્દલગચ્છ, હત્થલિલ્લ, નંદિલ્લ, પારિહાસ્ય.

૨. ‘ભારતીય ઇતિહાસની રૂપરેખા’ પૃ. ૪૦૧-૪૦૨.

૩. Annals of the Bhandarkar Oriental Institute. Vol. XII, P. 110.

આર્ય ગણની શાખાઓ—હરિયમાલગરી (હરિયમાલગરી), અંબડીયા, મવેશુયા, વજ્જનાગરી.

કુલ:—વચ્છલિજ્જ, પીઠધમ્મિઅ, હાલિજ્જ, પૂસમિત્તિજ્જ, માલિજ્જ, અજ્જવેડય, કપ્પહસહ.

ઉદુવાડિય ગણની શાખાઓ—અપિન્નિયા, ભદિન્નિયા, કાંકંદિયા, મેહલિન્નિયા.

કુલ:—ભદ્દજસિય, ભદ્દગુત્તિય, જસભદ્.

વેસવડિય ગણની શાખાઓ—સાવત્થિયા, રજ્જપાલિયા, અંતરિન્નિયા, ખેમલિન્નિયા.

કુલ:—મેહિય, કામિઠ્ઠિય, ઇંદ્રપુરગ.

માલવ ગણની શાખાઓ—કાસવન્નિયા, ગોયમન્નિયા, વાસિદિયા, સોરદિયા.

કુલ:—મસિગુત્તિ, ઇસિદત્તિય, અભિજયંત.

કોડિય ગણની શાખાઓ—ઉચ્ચાનાગરી, વિજ્ઞાહરી, વધરી, મન્નિઅમિહલા.

કુલ:—અંબલિજ્જ, વચ્છલિજ્જ, વાણિજ્જ, પણ્ડવાહણ્ય.

આ સિવાય અજ્જસેણિયા, અજ્જતાવસી, અજ્જકુમેરી, અજ્જમ્મસિપાલિયા, અંબડીવિયા, અજ્જનાઈલી, અજ્જજયંતી, અંબડીવિય વગેરે નામની શાખાઓના ઉલ્લેખો મળે છે. પુરાતત્ત્વની સામગ્રી આ ઉલ્લેખોનું સમર્થન કરે છે. મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળી આવેલી કુશાનકાલીન મૂર્તિઓના શિલાલેખોમાં આમાંનાં કેટલાંક ગણ, કુલ, શાખાનાં નામો કોરેલાં જોવાય છે, જે મૂર્તિઓ નક્કર હોવા છતાં શ્વેતાંબર આમ્નાયની હોવાનું પ્રમાણિત કરે છે.

કેમકે દિગંબર આમ્નાયમાં આવાં ગણ, કુલ, શાખાનો ક્યાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે, શ્વેતાંબરોને જે પ્રકારે અનન્ન મૂર્તિઓ માન્ય છે તેવી જ નગ્ન મૂર્તિઓ પણ માન્ય છે; એથી જ બંગાળ, મથુરા, દક્ષિણ તેમજ અન્ય સ્થળોમાંથી જે નન્ન મૂર્તિઓ મળી આવી છે તેને દિગંબરોની મૂર્તિઓ માની લેવી ઉચિત નથી. વળી, શ્વેતાંબર સૂત્રમાંથી જેને દિગંબરો માન્ય રાખતા નથી, તેમાંથી જ તત્કાલીન બંગાળમાં જૈનધર્મના પ્રભાવને પત્તો લાગે છે એથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, બંગાળ આદિ સ્થળોમાં શ્વેતાંબર જૈનોનો જ પ્રભાવ હતો; એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કહેવામાં બાધ નથી.

જો કે ઉપર્યુક્ત ગણ, શાખા અને કુલનાં નામોમાં સૂચિત તે તે પ્રદેશોના નામોનો ખરાબર પત્તો મળતો નથી છતાં કેટલાંક નામોથી આ પ્રદેશના તામ્રલિપિ, કોટિવર્ષ, પુંડવર્ધન, કોચાળી, શુક્તિમતી, ઉદુંબર, અંપા, કાંકંડી, મિથિલા, શ્રાવસ્તી, અંતરિન્નિયા, કોમિહલા આદિ સ્થળોમાં જૈન શ્રમણોએ પોતાનાં પ્રવૃત્તિકેન્દ્રો સ્થાપ્યાં હોવાનું જણાય છે. એ જ કારણે એ શ્રમણસમૂહ તે તે સ્થળોના નામ ઉપરથી ઓળખાતો હતો. આ પૈકી તામ્રલિપિ તે આજનું મિહનાપુર, કોટિવર્ષ તે દિનાજપુર, પુંડવર્ધન તે બોગડા જિલ્લો અને ખજ્જાડિયા તે પશ્ચિમ બંગાળનું ખરવાટ રાજ્ય માનવામાં આવે છે. આ બધાં સાહિત્યિક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી બંગાળમાં જૈનધર્મ અત્યંત કિયારીલી હતો અને જૈનોનો પ્રભાવ પ્રત્યેક જિલ્લામાં ફેલાયો હતો, એમાં સંદેહ નથી.

વિહાર પ્રાંત શ્રમણ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રધામ હતો. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધે આ પ્રદેશને પોતાનું વિહારક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું તેથી જ આ પ્રદેશ આજ સુધી વિહાર નામે ઓળખાય છે. ભગવાન મહાવીરના નામ ઉપરથી વીરભૂમિ, સિંહભૂમિ અને માનભૂમિ આદિ પ્રદેશોનાં નામો પડ્યાં છે. ‘આચારાંગસૂત્ર’થી જણાય છે કે ભગવાન મહાવીરને રાઠ જિલ્લાની વજ્જભૂમિ અને સુબ્રહ્મિમાં અનેક કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. આ પ્રાંત યાત્રા માટે દુર્ગમ ગણાતો. અહીંના નિવાસીઓ સાધુઓ પ્રત્યે નિર્દય હતા. તેઓ તેમની પાછળ કૂતરાંઓને ઉશ્કેરતા. એ કૂતરાંઓ વગેરેથી બચવા માટે સાધુઓને આ પ્રદેશમાં વાંસના ફાંડ રાખવા પડતા. જૈન સાધુઓ આજે પોતાની સાથે જે દાંડો રાખે છે તે સંભવતઃ એ સમયથી આજ સુધેલી મહાસિકાનો સૂચક હશે. બુદ્ધ અને ગાનમુનિ માટે તેમજ જમીન ઉપરનું પાણી માપવા માટે પણ તેની ઉપયોગિતા માનવામાં આવી છે.

આ ઉપરથી જોમ માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રારંભમાં જૈન સાધુઓને જંગલના આદિવાસીઓ સાથે તેમના વિશ્વકર્મા સામનો કરવો પડ્યો હતો, તે પછી જ સાધુઓના પરોપકારપરાયણ જીવનથી તેઓ પ્રભાવિત થયા હશે. કહેલા દેશવ્યાપી પ્રચારથી સમજાય છે કે, ભગવાન મહાવીરના સમયથી જૈનધર્મના ઉત્થાનની લહેર આ ના સમસ્ત પ્રદેશોમાં પણ પહોંચી ચૂકી હતી, જેના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પુરાતત્ત્વની મળી આવેલી શ્રી પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે એ વિશે કેટલાંક પ્રમાણો જોઈ લઈએ.

‘તિલ્થોગાલી પ્રકરણ’માં ઉલ્લેખેલા નંદ રાજાઓએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપોનું સમર્થન પાટલીપુત્ર (કુમ્હાર)ના કામોમાંથી મળે છે. આપણે ખારવેલના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખથી જાણીએ છીએ કે, નંદરાજ ઓરિસાનો વિજય કરી 1 ‘કલિંગજિન મૂર્તિ’ને પટણા લઈ આવ્યો હતો અને ઉપર્યુક્ત પાંચ સ્તૂપોના નિર્માણથી પણ નંદરાજના વનું સૂચન મળે છે.

જળી, પટણાના લોહાણિપુરથી ઈ. સ. પૂર્વ ત્રીજી શતાબ્દીની મૂર્તિઓ અને મોર્યાકાલીન લાકડાના પાટડાઓ પટણાના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યા છે.

ગોરખપુર જિલ્લાના કોહામથી એક શિલાલેખ ગુપ્ત સં. ૧૪૬નો મળી આવ્યો છે, જેમાં મદ્ર નામના માણસે કંકર્ત્વની મૂર્તિ સ્થાપન કર્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે:—

‘પુણ્યસ્કંધં સ ચક્ષે જગદિદમલિલે સંસરદ્વીપ્ય મીતઃ શ્રેયોર્થ મૂતમૂચૈ પથિ નિયમવતામર્હતામાદિકર્ત્વનું ।
મદ્રસ્તસ્યામ્મજોમૂત્ત્વિજગુરુયતિષુ પ્રાયશઃ પ્રીતિમાન્યઃ ॥ ૧૧’

આ શિલાલેખ ઉપરથી ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ ‘આદિકર્ત્વન’થી જૈનધર્મના પાંચ તીર્થંકરો (શ્રીઆદિનાથ, િતિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ તથા શ્રીમહાવીરસ્વામી)નો યોગ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે.

પુંડ્રવર્ધન જેના ઉપરથી પુંડવલ્લિયા શાખા અસ્તિત્વમાં આવી હતી તે સ્થાન આજે બોગરા જિલ્લામાં આવેલા સ્થાનના ખંડિયેરોમાં જોઈ શકાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે કેટલીયે સદીઓ પહેલાં આ પુંડ્રવર્ધન જૈનધર્મને કિલ્લો ગણતું આ હકીકત બોદોના ‘બોધિસત્ત્વાવદાન કલ્પલતા’ના ‘સુમાગધાવદાન’માં અનાથપિંડકની પુત્રી સુમાગધાની વાર્તાથી ખ્યાલમાં આવે છે. ‘દિવ્યાવદાન’માં પણ આ વાર્તાની પરંપરાની નોંધ મળે છે કે, પુંડ્રવર્ધનમાં ભગવાન બુદ્ધની પ્રત્યે અનાદર બતાવવાના કારણે સમ્રાટ અશોકે અનેક નિર્મથોને મારી નાખ્યા હતા. ચીની યાત્રી હુએનસાંગે પુંડ્રનગરમાં નિર્મથોને મારી નાખવાની નોંધ આપી છે.^૧

આ સ્થાનમાંથી મોર્યાકાલીન એક જૈન શિલાલેખ મળી આવ્યો છે અને બીજી કેટલીયે પુરાતત્ત્વ સંજ્ઞાથી મહત્ત્વપૂર્ણ શ્રી મળી છે જેમાં એક પ્રાચીન ખંડિત જૈન મૂર્તિ પણ છે.

મથુરાના એક શિલાલેખથી જણાય છે કે, કનિષ્ક સં. ૬૨ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૪)માં રાઢના જૈન સાધુની પ્રાર્થનાથી મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, એવું પ્રમાણ મળે છે.

પૂર્વ પાકીસ્તાનમાં આવેલા કોમિલ્લાથી ૬ માર્ચલ ફર મૈનામતી અને લાલલાઈની પહાડીઓ પૈકી મૈનામતીમાંથી તીર્થંકરોની પાષાણમયી પ્રતિમા મળી આવી છે; જે આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મના વિશેષ પ્રભાવનું સૂચન કરે છે. નાં મંદિરોના ખંડિયેરોની ઢીવાલ પર ચણા, કિર્તી, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો આદિની મૂર્તિઓ ઉત્કીર્ણ જોવા મળે છે.

૪. Corpus Inscriptions Indikerum. No. 15.

૫. Cowell, Divyavadana, P. 427.

૬. Watters, Yuan chwang, Vol. 2. P. 184.

શ્રી. બરઆ પોતાના નિબંધ ૫૦ ૬૫ માં જણાવે છે કે, ‘હુએનસાંગે જૂલથી આજીવકોને નિર્મથ માની લીધા છે. તે જ પરંપરા ના કથાનકોમાં પણ જોતરી આવી છે. વસ્તુતઃ નિર્મથોની સામોસાય આજીવકો પણ મોટા પ્રમાણમાં રહેતા હતા, તેમના વિશે ઉપર્યુક્ત હોવાનો સંભવ છે.’

ડૉ. કે. ડી. મિત્રને પ્રાચીન સમતટના સુંદરવનના ખાસ ભાગમાં અન્વેષણ કરતાં એકામાં એકી ૧૦ જૈન મૂર્તિઓનો પત્થો મળ્યો હતો. હુએનત્સાંગે આ પ્રદેશના નિર્જીવોના ગોરવની નોંધ કરી છે.

પહાડપુર તામ્રપત્ર (ગુ. સં. ૧૫૬)માં એક બ્રાહ્મણ ઇંપતીએ વટગોહલી વિહારના અર્હતની ચંદન, પૂપ, તથા ફૂલોની પૂજા ભરી રાખવા માટે એક ભૂમિનું દાન કરવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૭ વટગોહલીનો વિહાર બનારસના પંચ-સ્તૂપાન્વયના અધિકારમાં નિર્જીવ ગુરુ ગુહનંદિના શિષ્યની પરંપરાની અધ્યક્ષતામાં હતો.

શ્રીમદ્દેવલાલ પાત્ર જણાવે છે કે, પહાડપુરનો મઠ જે પ્રારંભમાં (પાંચમી શતાબ્દી કે તે પૂર્વે) મથર્થ રીતે જૈનો દ્વારા બનાવેલો પ્રતીત થાય છે તે થોડા સમય પછી બ્રાહ્મણોના મંદિરરૂપે પરિણત થયો અને તે પછી ઉત્તરી બંગાળના બોદ્ધોના સુપ્રસિદ્ધ સોમપુર વિહાર રૂપે (આઠમી શતાબ્દીમાં) પરિવર્તન પામ્યો હતો. જો કે અહીંથી એક પણ જૈન મૂર્તિ મળી આવી નથી પરંતુ આ હકીકતનું સૂચન એક તામ્રશાસનમાંથી મળે છે.^૮ જો એ તામ્રશાસન અપભ્રંશને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો આ સ્થળે જૈન મંદિરના અસ્તિત્વનો સાચો ઇતિહાસ આપણે મેળવી શક્યા ન હોત. આ જ સ્થિતિ જગન્નાથપુરીના ભુવનેશ્વર મંદિરને પણ લાગુ પડે છે.

વસ્તુતઃ બોદ્ધો અને બ્રાહ્મણોએ જૈન મંદિરને પોતાના ધર્મ અનુસાર રૂપ આપી બોદ્ધ ચૈત્ય કે બ્રાહ્મણ મંદિર બનાવી દીધાના ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. શ્રીઅદીશચંદ્ર વંદ્યોપાધ્યાય આપણને સૂચવે^૯ છે કે, ‘રાજગૃહની પહાડી ઉપર મખદુમની ગુફા જેને દેવદત્તની સમાધિગુફા બતાવવામાં છે તે વાસ્તવમાં દેવદત્ત કરતાંયે પહેલેથી પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવતું હતું. વસ્તુતઃ બોદ્ધોએ પાછળથી જ જૈનોના પ્રાચીનતર અવશેષો ઉપર પોતાના સ્તૂપ અથવા વિહાર બનાવી દીધા છે.’

તેઓ જોમેરે છે કે, ‘રાજગૃહના સોનભંડારના પહેલાના ખોદકામમાં જૈનો દ્વારા અને તે પછી કરવામાં આવેલા ઉપયોગથી જણાય છે કે, આ ગુફા મોર્યાકાળમાં જૈનો માટે બનાવવામાં આવી, તે પછી તેના ઉપર શિલાલેખ લખવામાં આવ્યો. શિલાલેખની લિપિ ગુપ્તકાલીન અથવા પ્રાચીન ઉત્તર ભારતની નાગરી લિપિ છે ’ તેમાં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે:—

“ નિર્વાંગભાગ્ય તપસ્વિયોગ્યે શુમે ગુહેર્હત્પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠે । બાચાર્યરત્ન મુનિવૈરદેવઃ ત્રિમુક્તયેડકારયદ્ દોષતેજાઃ ॥ ”

બીજા લેખમાં—“ સરનિક પો ” એવા અક્ષરો કોતરેલા વાંચવામાં આવ્યા છે.

લેખમાં ઉલ્લેખેલ ‘મુનિ વૈરદેવ’ અને ‘અર્હત-પ્રતિમા’ શબ્દો જ આ સ્થાનનું જૈનત્વ સૂચિત કરે છે, જેને કેટલાક બોદ્ધોનું બતાવે છે.

જો કે હુએનત્સાંગે રાજગૃહના વર્ણનમાં જૈનો વિશે કંઈ વર્ણન કર્યું નથી પરંતુ વિપુલ પર્વતના એક શિખર ભાગમાં સ્તૂપની સમીપે જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને અનેકવાર ઉપદેશ આપ્યો હતો, એ સ્થળે ઘણા નિર્જીવોને તેણે જોયા હતા. તે કહે છે: ‘કેટલાયે નિર્જીવો હજી અહીં નિવાસ કરે છે અને લગાતાર તપસ્યા કરી રહ્યા છે, જેઓ સૂર્યોદયથી લઈને સૂર્યાસ્ત સુધી સૂર્યની તરફ જોયા (ધ્યાન) કરે છે.’

રાજગૃહ જે જૈન અને બોદ્ધ એ બંને સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે તે આજે પણ જૈનોનું તીર્થસ્થળ છે. વૈભાર પર્વત અને ઉદયગિરિ પર ગુપ્તકાલીન ઘણી જૈન મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે. બીજી કોરેલી જૈન મૂર્તિઓ ૮-૯ મી શતાબ્દીની છે અને એક મૂર્તિ ઉપર બારમી શતાબ્દીના અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે. એવાં પણ શિલાલેખીય ઉદાહરણો મળે છે કે ધર્માનુરાગી જૈનોએ મુસ્લિમકાળમાં પણ આ સ્થળે મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી હતી.

ચિટખાંવ જિલ્લામાં સીતાકુંઠની પાસે ‘ચંદનાથ’ અને ‘સંભવનાથ’નાં પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન મંદિરો છે. આ સમયે જૈન મંદિરો શૈવનાં મન્યા છે પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે મૂળમાં આ મંદિરો જૈન તીર્થંકરોનાં હતાં.

૭. Apigraphica Indica, Part 20, No. 5, P. 59.

૮. ‘જૈન ભારતી’ વર્ષ : ૧૩, અંક : ૧.

૯. એજન : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૨.

આ સાહિત્યિક અને પુરાતત્ત્વિક સામગ્રીના આધારે આર. ડી. બેનરજી ઉલ્લેખે છે કે, 'જૈન પ્રચારકોની અસર અંગના દક્ષિણ કિનારા અને ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાથી લઈને ઉત્તરના સંયુક્ત પ્રાંતના જંગલો સુધી, જ્યાં જંગલી ગોંડ લોકો રહે છે તે ગોંડવાના પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલી હતી.'

આ વિસ્તારમાં બાંકુરા જિલ્લાનું બહુલાસા ધ્યાનપ્રેરે છે. તેમાં ઇટોથી અનેકું સુંદર મંદિર છે. જો કે અત્યારે તેમાં મૂળ સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના છે પણ તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પણ વિદ્યમાન છે. આ મંદિર એક ટેકરી ઉપર છે અને તેની એક દીવાલ નીચે અવશેષો દટાયેલાં પડ્યાં છે. ગોળ અને જિંઘા એવા કેટલાક સ્તૂપો તેમાં હોવાનું જણાય છે. આપણને એમ માનવામાં હરકત નથી કે આ શેવ મંદિરના પાયા નીચે જે સ્તૂપો વિદ્યમાન છે તે જૈન હોવા જોઈએ.^{૧૦}

બાંકુરાના દક્ષિણ-પૂર્વીય ભાગમાં વિશિષ્ટ અવશેષોની શોધ ડો. જે. સી. ફ્રેંચે કરી છે. એ અવશેષો દશજા સૈકાનાં જણાયાં છે. એક પથ્થરનું મંદિર જે કેટલાંયે વર્ષો અગાઉ પડી ગયેલું છે તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે અને તેના પરિકરમાં ભક્તોની આકૃતિઓ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે.

બાંકુરા જિલ્લાનું દોલજીરા સ્થાન પણ પુરાતત્ત્વનાં અવશેષો ધરાવે છે, જે સંબંધે હજી કોઈ શોધ કરવામાં આવી નથી.

સને ૧૮૭૨-૭૩માં મિ. બેગલરે બંગાલમાંથી કેટલાંય અવશેષો શોધી કાઢ્યાં તે મુખ્યતઃ જૈન હતાં. મિ. બેગલરે પુરિલિયાથી ૫૦ માઈલ દૂર સુવર્ણરેખા નદીના કિનારે દુલ્મી અથવા ઘાપુરદુલ્મી નામક ગામમાં ત્યજ્યેલાં ખંડિત મંદિરો, કિલ્લો અને અસંખ્ય મૂર્તિઓ જોઈ હતી.

ધોલી એક બીજું ગામ છે જે દુલ્મીથી ૧૨ માઈલ દૂર આવેલું છે. તેમાં જૈન મંદિરો અને જૈન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ મંદિરોમાંથી એક મંદિરની મૂર્તિના પગાસનમાં હરણનું ચિહ્ન ઉત્કીર્ણ હોવા છતાં ત્યાંના લોકો તેને 'અરનાથ'ના નામે પૂજા કરતા હોવાનું મિ. બેગલરે જોયું હતું.

ધોલીથી ૦૧ માઈલ દૂર સૂરસા ગામમાં મિ. બેગલરે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિની ભાજ મળી હતી.

પુરિલિયાથી ૨૩ માઈલ દૂર આવેલા પાકવીર નામના સ્થાનમાંથી જૈન મૂર્તિઓના અવશેષો મળી આવ્યા છે જેમાં શ્રીપદ્મભસ્વામીની એક મોટી મૂર્તિને ત્યાંના લોકો 'ભીરમ્'ના નામે પૂજતા હતા. વળી, બે મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીઋષભદેવની હતી અને બીજી સર્વતોભદ્રિકા-ચોમુખ મૂર્તિ હતી; જેમાં સિંહ લાંછનયુક્ત શ્રીમહાવીર, હરણ લાંછનયુક્ત શ્રીશાંતિનાથ, બળદ લાંછનયુક્ત શ્રીઋષભદેવ, અને બકરાના લાંછનયુક્ત શ્રીકુન્થનાથની પ્રતિમાઓ હતી. આ સ્થાનની પાસેથી પણ બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ મિ. બેગલરે શોધી કાઢી હતી; જે તેમણે બોદ્ધોના નામે ચડાવી દીધી છે. આમાંથી એક મૂર્તિ જેમાં એક ઝાડ નીચે એક મનુષ્ય અને સ્ત્રીની મૂર્તિઓ છે તે ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા હોવાનો સંભવ જણાવ્યો છે. બીજી મૂર્તિ અંબિકાની છે, જે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી તરીકે ઓળખાય છે.

આ બધાં પુરાતત્ત્વિક પ્રમાણો એમ સૂચવે છે કે, ઇ. સ. ની શરૂઆતથી કે તે પહેલાંથી લઈને અંગાળની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન મુખ્ય હતું પરંતુ પાલયુગમાં બોદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની મળી આવેલી સામગ્રીની તુલનામાં જૈનોની મૂર્તિ આદિ સામગ્રી ઓછી મળી આવે છે તે એ તથ્યનું સૂચન કરે છે કે, પાલયુગમાં જૈનધર્મ પોતાનું ગૌરવ ખોઈ રહ્યો હતો. આમ છતાં ઠેક તેરમા સૈકામાં શુજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાલ જ્યારે આ તરફ તીર્થયાત્રા માટે આવ્યા ત્યારે લાહ, ગાદા, માટું, ઢાલા, અવંતી અને અંગાલના સંબંધિતો તેમને જઈને મળ્યા હતા; જેનું 'વસંતવિલાસ' કાવ્યથી જણાય છે. આથી સમન્વય છે કે, તેરમી સદીમાં પણ લાહ, ગાદા અને અંગાળમાં સંગઠિત જૈનસંઘના નેતાઓ મોજુદ હતા.

૧૦. 'જૈન ભારતી' : વર્ષ : ૧૨, અંક : ૬-૧૦. Adishchadra Bandyopadhyaya, 'Traces of Jainism in Bengal.'

વસ્તુતઃ સાતમી આઠમા સૈકા પછી બંગાળમાં થયેલી કેઈ રાજ્યક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિને લોગ લેનો થયા ત્યારે તેઓ એ પ્રદેશથી પશ્ચિમ તરફ હઠતા ગયા અને પોતાના ઇષ્ટદેવોની મૂર્તિઓ પણ કેટલીક સાથે લેતા ગયા. એ જ કારણ છે કે, બંગાળમાં જૈન મૂર્તિઓ જેટલા પ્રમાણમાં મળતી જોઈએ તેટલી હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી અને એ પણ હકીકત છે કે, જૈનોનાં એ વિખ્યાત સ્થળોની શોધ અને ખોદકામ તરફ હજી સુધી કશું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. મારવાડના પ્રદેશોમાંથી આઠમા-નવમા સૈકાની મૂર્તિઓ અને શિલ્પસામગ્રી મળી આવે છે તેનો અકોડો આ પ્રાદેશિક પરિવર્તનનું સૂચન કરે છે. એ પછી તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં અને તે પછીના કાળમાં જૈનોની જે વસ્તી અહીં હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે તે તે વેપાર નિમિત્તે આવીને અહીં વસેલા જૈનો વિશે જ માની શકાય.

જાણી, જૈનોની વસ્તીનો મોટો ભાગ તેા ધર્મપરિવર્તન કરીને અહીં સ્થિર થયો અને અસલનાં જૈન મંદિરો અજૈન મંદિરોમાં પરિવર્તન પામ્યાં. અહીં સરાક નામની જાતિ એ અસલના જૈન શ્રાવકો હોવાનું ઇતિહાસવિદો પણ કબૂલ કરે છે. તેમની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનીઓ આજે પણ મોજુદ જોવાય છે.

સરાક જાતિના લોકો અત્યારે માનભૂમ, રાંચી, વર્ધમાન, બાંકુરા, મેલ્નીપુર અને સંઘાલ પરગણામાં ખસાયેલા છે. તે જાતિમાં આજે પણ આદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ, ગૌતમ વગેરે ગોત્રનામો જોવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે ભગવાન પાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કેઈ જીવની હિંસા કરતા નથી. એટલે સુધી કે જીવાતવાળાં ફળ કે વડ અથવા પીંપળાના ટેટાને પણ ખાતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા આજે પણ જોવાય છે. વસ્તુતઃ તેઓ ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શ્રાવકો હતા. આજે તેઓ ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં ધસાર્ધ ધસાર્ધને છેવટે સરાક બની ગયા છે. ‘સરાક’ એ ‘શ્રાવક’ શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે.

આસામ અને ઓરિસા પ્રદેશ વિશે અમે અહીં આ વિભાગમાં જ વર્ણન આપ્યું છે. ઓરિસાની હાથીશુંદ્રને પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ એ પ્રદેશમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ ઓરિસામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો. ઓરિસા ઉપર પાટલીપુત્રના નંદ રાજાએ ચડાઈ કરીને વિજય મેળવ્યો ત્યારે ઓરિસાના રાજબંડાર સાથે અહીંની ‘કલિંગ જિનમૂર્તિ’ પણ તે સાથે લઈ ગઈ હતો; એ હકીકત ચક્રવર્તી ખારવેલના શિલાલેખથી બાજુવા મળે છે. આથી એમ માની શકાય કે નંદ પહેલાં આ મૂર્તિનો પ્રભાવ લોકમાં બાજીતો થયો હતો, જેથી નંદ એ પ્રાભાવિક મૂર્તિને પોતાની રાજધાનીમાં સ્થાપન કરવા માટે લઈ ગયો. છેવટે એ જ મૂર્તિ ખારવેલે પાટલીપુત્ર ઉપર વિજય કરીને મેળવી હતી. જો કે આ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે નંદ પહેલાં કલિંગમાં જૈનધર્મના ઉપાસકો મોજુદ હતા. આ હકીકત ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોના મૂર્તિપૂજા વિશે પણ ઐતિહાસિક સૂચન કરે છે.

અશોકે કલિંગનો વિજય કર્યો ત્યારે ત્યાંની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ ડામાડોળ બની, અર્ધ હતી પરંતુ સમ્રાટ ખારવેલના સમય (વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૧૫૦)માં કલિંગ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં અગ્રણી પડતો ભાગ ભજવે છે અને ખારવેલ મહારાજા જૈનધર્મને રાજધર્મની સ્થિતિ સુધી પહોંચાડી છે; એ જ કલિંગમાં આજે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં બનેલી જૈન સુદ્ધાઓને બાદ કરતાં જૈનત્વનું નામોનિશાન પણ જણાતું નથી.

ગ્વાલિયર અને તેની આસપાસનાં કેટલાંક ગામો મધ્યભારતનાં હોવા છતાં કોઠાઓમાં તેને ઉત્તરપ્રદેશના વિભાગમાં મૂકેલાં હોવાથી તેનું વર્ણન પણ અમે અહીં જ આપ્યું છે.

૨૪૦. ગ્વાલિયર

(કેડા નંબર : ૪૨૩૪-૪૨૩૮)

પ્રાચીન સાહિત્ય અને શિલાલેખોમાં ગ્વાલિયરનું સ્થાન ઉલ્લેખનીય છે. જૈન ગ્રંથો અને શિલાલેખોમાં તેને ગોપગિરિ, ગોવગિરિ, ગોપાચલ, ગોપાલાચલ, ઉદયપુર આદિ નામોથી ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે.

આ નગરનું ગ્વાલિયર નગર કેમ પડ્યું એ વિશે એક હંતકથા સંભળાય છે કે, ગ્વાલિય નામના મહાત્માએ શરસેન રાજાનું કષ્ટ નિવારણ કર્યું તેથી રાજાએ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા તેમના નામે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો બંધાવ્યો. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ અહીંનો કિલ્લો ત્રીજી શતાબ્દીમાં બંધાયો હશે. ભારતના પ્રાચીન કિલ્લાઓમાં ગ્વાલિયરના કિલ્લાની ગણના કરવામાં આવે છે.

ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં આવેલું સૂર્યમંદિર શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે. હૂણુ જાતિના મિહિરકુલે આ મંદિર બંધાવેલું એમ મંદિરમાં લાગેલા શિલાલેખથી જણાય છે. આ લેખ ઈ. સ. ૫૧૫ નો માનવામાં આવે છે.^૧

એ પછી નવમી શતાબ્દીમાં કનોજના રાજા નાગાવલોક જેને જૈનો આમ નામે ઓળખે છે તેનો અધિકાર ગ્વાલિયર સુધી હતો. આમ રાજા એક વર્ષિક કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાં સંતાન કોષાગારિક-કોઠારી નામે ઓળખાયાં અને છેવટે એ ઓશવાળમાં ભળી ગયાં.

આ આમ રાજાના ગુરુ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિ હતા. તેણે આ સૂરિના ઉપદેશથી જેમ કનોજમાં ૧૦૧ હાથ જિંઘાઈવાળું જિન ચૈત્ય બનાવરાવીને તેમાં ૧૮ ભાર સુવર્ણની પ્રતિમાની બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી તેમ ગ્વાલિયરમાં ૨૩ હાથ જિંઘાઈ શ્રીમહાવીર ભગવાનનું જિન મંદિર કરાવી તેમાં લેખ્યમય જિન પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી હતી. કહે છે કે, આ ચૈત્યના એક મંડપમાં એક કરોડ સુવર્ણ ટંકાનો ખર્ચ થયો હતો. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના ઉપદેશથી આ આમ રાજાએ જૈનધર્મનાં મહત્વનાં કાર્યો કર્યાની હકીકત જૈન પ્રબંધોમાં ઉલ્લેખી છે. આમ રાજાનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૭ માં અને મૃત્યુ સં. ૮૬૫ માં થયું હતું.

‘પ્રબંધકોષ’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આમ રાજાએ ગોપગિરિમાં બંધાવેલા જૈન મંદિરમાં જ્યારે નમસ્કાર કર્યા ત્યારે શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ “શાન્તો વેષઃ સમસુલ્લકલો” થી શરૂ થતા ૧૧ પદોનું સ્તોત્ર બોલ્યું હતું.

એ પછી આમરાજના પૌત્ર રાજા લોજદેવના સમયના ત્રણ શિલાલેખો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાંથી મળી આવ્યા છે; જેમાંનો એક સંવત વિનાનો છે, જ્યારે બીજો વિ. સં. ૬૩૨ અને ત્રીજો વિ. સં. ૬૩૩ નો છે.

શ્રીપ્રદુમ્નસૂરિએ અગિયારમી શતાબ્દીમાં ગ્વાલિયરના રાજાને પોતાની વાદ્યશક્તિથી રંજિત કર્યો હતો. વળી, મહાગોપપુરમાં બોદાચાર્યેને જીતીને પાછા વળતાં શ્રીવીરાચાર્યે ગ્વાલિયરમાં અનેક પરવાહીઓને જીત્યા હતા, જેથી ખુશ થઈને ત્યાંના રાજાએ છત્ર, ચામર આદિ રાજચિહ્નો શ્રીવીરાચાર્યની સાથે મોકલ્યાં હતાં.^૨ એમના જ સમકાલીન મલ્લધારી શ્રીઅભયદેવસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે નાગાવલોકે (આમરાજે) કિલ્લા ઉપર શ્રીવીર ભગવાનનું જે મંદિર

૧. નવમી સદીમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિએ રચેલી ‘કુવલયમાળા’ કથાની પ્રશસ્તિમાં હૂણુ જાતિના આદિ સમ્રાટ તોરમાણુનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે આ મિહિરકુલનો પિતા હતો. આ તોરમાણુના ગુરુ ગુપ્તવંશીય હરિગુપ્ત જૈનાચાર્ય હતા. તોરમાણુની રાજધાની ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રગાગા નદીના કિનારે આવેલી પવ્વઘ્યા (પર્વતિકા) નગરીમાં હતી. તોરમાણુ એ નગરીમાં હરિગુપ્ત આચાર્યને નિવેશ આપ્યો હતો. અહિંજીવ્યાથી મળી આવેલા સિક્કાઓમાં એક પર ‘મહારાજ હરિગુપ્તસ’ એવા શબ્દો ઉલ્લેખેલા છે, તે આ હરિગુપ્ત આચાર્ય સાથે રાજકીય સંબંધ ધરાવે છે અને જૈનધર્મની તત્કાલીન મહત્તા ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે. આ પવ્વઘ્યાનો સંબંધ સંભવતઃ હરપ્પા સાથે હોય એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૨. “શ્રીપ્રભાવકચરિત”મંત્રી ‘વીરાચાર્ય’ પ્રબંધ

બંધાવ્યું હતું તે કોઈ કારણસર બંધ પડ્યું હતું અને ભારે અવ્યવસ્થા હતી, આથી આ આચાર્યે પૂજા પ્રચલન કરી ભુવનપાલ રાજા દ્વારા એ મંદિર ખુલ્લું મુકાવી પૂજા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવી હતી.^૩

તેરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ‘સકલતીર્થ સ્તોત્ર’માં જ્વાલિયરની ગણના તીર્થોમાં કરવામાં આવી છે. મુનિ કલ્યાણ-સાગરે રચેલી ‘પાર્શ્વતીર્થ નામમાલા’માં જ્વાલિયરના પાર્શ્વનાથ મંદિરનો તીર્થમંદિરો નોંધ્યો છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી ‘વિગ્નપ્રતિવેદી’માં ગોપાચલપુર (જ્વાલિયર)માં ધીરરાજે બંધાવેલા શ્રીશાંતિનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.

વળી, જ્વાલિયરના તંવરવંશી રાજા વીરમના હરબારમાં રહેવાવાળા જૈનાચાર્ય શ્રીનયચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૦ની આસપાસ ‘હરમીર મહાકાવ્ય’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, જેમાં ચૌહાણોનો ઇતિહાસ આપેલો છે.

એ પછી લગભગ પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીમાં દિગંબરોએ આ સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં લીધું અને કિલ્લા ઉપર મોટી વિશાળકાય જિનપ્રતિમાઓ કોરાવી, જેનો ઉલ્લેખ પ. શીલવિજયજી પણ આ પ્રકારે કરે છે:—

“બાવન ગજ પ્રતિમા દીપતી, ગઠ ગુઆલોરિ શોભતી”

શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી પણ ઉલ્લેખે છે કે—

“ગઠ ગ્વાલેર બાવન ગજ પ્રતિમા, વેઈ જુપલ રંગરોલીજી.”

આ દિગંબર પ્રતિમાઓ ઉપરના શિલાલેખો પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીના છે

આજે જ્વાલિયર અને લશ્કર બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. લશ્કરમાં ૩૦૦ અને જ્વાલિયરમાં ૧૫૦ જૈન શ્રાવકોની વસ્તી છે. લશ્કરમાં ૩ ઉપાશ્રય અને ૩ જૈન મંદિરો છે જ્યારે જ્વાલિયરમાં ૨ મંદિરો છે. મંદિરોનો પરિચય આ પ્રકારે છે:

૧. લશ્કરના શરાઈ બબરના ઓસવાલ મહોલ્લામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ચિત્રકામ અને મીનાકારી કામ સારું કરેલું છે. શ્રીસંઘે સં. ૧૮૭૫ માં બંધાવેલું છે.
૨. એ જ મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર સં. ૧૯૬૮ માં શેઠ સૂરજમલ ખાડીવાલે બંધાવેલું છે.
૩. કટીધાટી ઢાઢાવાડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.
૪. જ્વાલિયરના છોટા બબરમાં ચતિજીના ઉપાશ્રયમાં શ્રીમુનિમુદ્રતસ્વામીનું ધાબાબંધી મંદિર છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૩૬ નો લેખ છે.
૫. જ્વાલિયરમાં શીતલાગઢીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધૂમટબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આમાં બધી મૂર્તિઓ ધાતુની છે.

ફરગ્યુસન નોંધે છે કે—Two Jain temples at Gwalior finished about 1093 A. D. covered with elaborate sculpture.—આ મંદિરો શોધવાનાં રહે છે

૩. “ગોપાલગિરિધિહરસંઠિતકર્મજિનાવ્યવહારમલદ્વં । પુનિવ દિગ્ગ જાલપ, સંસારાગિર્ણિ ચિરકાલ ॥

ગંતુવ લક્ષ અનિરુદ્ધ, મુવનપલમજિહાનમૂલાલ । અશ્વત્થપત્તોત્તે મુલ્લલ્લ કારિયં લેખ ॥”

—શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિચિત “મુનિમુદ્રતસ્વરિત”ની પ્રશસ્તિ: શ્લોક: ૧૦૦-૧૦૧.

૨૪૧. લખનૌ

(કેડા નંબર : ૪૨૪૩-૪૨૬૨)

‘લખમણ કિલ્લા’ નામે ઓળખાતું નાનકડું ગામડું આગળ જતાં લખનૌ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. સુબા-ઉફ-દોલા પછી અસફ-ઉફ-દોલા ફેબ્રુઆરીમાં ગાદી પર આવ્યો ત્યારે તેની કૃપા લખનૌ ઉપર જતરી. જોતજોતામાં એ અવધ-દેશની રાજધાનીનું શહેર બની ગયું. આ શહેર ગોમતી નદીના કિનારે વસેલું છે અને નવાબી સમયની કેટલીયે ઇમારતો એની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ કાળમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં હશે અને કેટલાંક તો એ ભૂમિ ઉપર લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષોમાં પાછાં નવા સ્વરૂપે નિર્માણ થયાં હોય એવી અહીંના મંદિરોની હકીકત સાંપડે છે.

આજે અહીં ૨૫૦ જૈન આવકોની વસ્તી છે. ૫ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો છે. ૨૦ જૈનમંદિરો છે તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

૧. ઠાકોરગંજ હાદવાડીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર લાલા ગુલાબચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૮૮૮નો લેખ છે.
૨. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ઈંદરચંદળ ખેમચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે.
૩. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે.
૪. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીસીમંધરસ્વામીનું ધાળાબંધી મંદિર રાજ વચ્છરાજીએ બંધાવેલું છે.
૫. ઉપયુક્ત મહોલ્લામાં શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર લાલા શિખરચંદળ બાબાજી કલકત્તાવાળાએ બંધાવેલું છે.
૬. ખુનખુનજીરોડ રૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઅરનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર શેઠ ઈંદરચંદળ લક્ષ્મીચંદળએ બંધાવેલું છે.
૭. શેઠ હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરીના મકાનમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર લાલા ગિરધારીલાલજી ઝવેરીએ સં. ૧૬૩૦માં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં એક પાનાની મૂર્તિ છે અને બીજા પાસે પ્રાચીન ચિત્રો છે.
૮. રૂડીવાળીગલીમાં તપાના મંદિર તરીકે ઓળખાતું શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ છે અને સં. ૧૬૭૧ની સાલનો સોની કુરંપાલ શેઠનો લેખ વિદ્યમાન છે.
૯. રૂડીવાળી ગલીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાળાબંધી મંદિર શ્રીલક્ષ્મીબાઈએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૮૬ નો લેખ છે.
૧૦. ભોરનતોલામાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર સં. ૧૬૦૦માં શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૮૨નો લેખ છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
૧૧. ભોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શ્રીસંઘે બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૨૪ ની સાલનો લેખ છે.
૧૨. ભોરનતોલામાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૬૭૧નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૨ નીલમની મૂર્તિઓ છે.
૧૩. ભોરનતોલામાં શ્રી... ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર શેઠ ગુલાબચંદળ ઝવેરીએ બંધાવેલું છે.

૧૪. શાહકેતમજમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર શેઠ રઘુનાથપ્રસાદજી બંધાવેલું છે. ૧૯૪૪ માં બંધાવેલું છે.
૧૫. સોનીતોલામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર શ્રીસંધે સં. ૧૯૦૦ લગભગમાં બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં એક સ્ફટિકની પ્રતિમા છે.
૧૬. સોનીતોલામાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર દેરાસર સય બદીદાસજીએ સં. ૧૮૫૦ લગભગમાં બંધાવેલું છે.
૧૭. કુલવાળી ગલીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર શેઠ ધરમચંદજી રૂપચંદજીએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની અને ૧ પાનાની મૂર્તિ છે.
૧૮. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું ઘર દેરાસર સં. ૧૯૬૦ લગભગમાં બંધાવેલું ત્રીજે માળે છે. આ મંદિરમાં ગોતમસ્વામીની ધાતુમૂર્તિ ૧ છે.
૧૯. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરખંધી મંદિર ઝવેરી ઈશ્વરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૯૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, જે બીજે માળે છે.
૨૦. સતધરા બહોરનતોલામાં શ્રીચિંતામણિ ભગવાનનું ઘર દેરાસર ઝવેરી ઈશ્વરચંદજી ખેમચંદજીએ સં. ૧૯૧૨ લગભગમાં બંધાવેલું છે, આ મંદિરમાં એક માત્ર ધાતુની મૂર્તિ છે.

અહીં કેસરબાગમાં આવેલું અબ્બયબધર ખાસ આકર્ષક અને દર્શનીય છે. આમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનો બહુ મોટો સંગ્રહ કરેલો છે. આ પ્રાચીન સમગ્રી મોટે ભાગે મથુરાના કંકાલી ટીલા, ઉત્તાર તેમજ આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળી આવેલી છે. એના વિશે ડૉ. કુલરર, ડૉ. બુલ્લર, ડૉ. સ્મીથ વગેરે વિદેશી વિદ્વાનોએ બારે શ્રમ ઉઠાવી ઠીક પરિચય કરાવ્યો છે છતાં કેટલીક સામગ્રી ઉપર હજીયે બોદ્ધ પરિચયક છાપ અકિત છે. તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુઓ જૈન સ્થાપત્યની જણાઈ આવે છે. આ અજ્ઞાન આજના વિકસિત અધ્યયન કાળમાં હવે દૂર થવું ઘટે.

આમ છતાં જૈન સ્થાપત્યની લગભગ ૭૦૦ વસ્તુઓ આ સંગ્રહમાં પડી છે. તેમાં ૧૫૦-૨૦૦ પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ છે. તેમાંથી જૂન વસ્તુઓ જ અખંડિત છે. પચીસ ઉપરાંત પાષાણની ચોવીશીઓ છે. પચીસેક આયાગપટ્ટના ટુકડાઓ છે. અખંડ આયાગપટ્ટ બહુ થોડા હોવા છતાં પ્રાચીન કાળની પૂર્ણ પદ્ધતિ ઉપર અને જૈનોની સ્તૂપ રચના ઉપર અનેરો પ્રકાશ પાડે છે. વળી, મંદિરનાં શિખરો, શિખર ઉપરના ભાગો, મનોહર તોરણો, આરસમાં આલેખેલાં સુંદર ચિત્રો, ઉંખરાઓ, પીઠિકા, સિંહદ્વાર, સિંહ અને હાથીનાં પૂતળાં, ઝીણી કેતારણીથી ઓપતા સ્તંભો, સ્તંભોના ટુકડાઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી છે. મૂર્તિઓ અને આયાગપટ્ટો ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કેતારણેલા લેખો છે જે કુથાન, કનિષ્ઠ અને હવિષ્કાલીન હોવાનું જણાય છે. કંકાલી ટીલાનો એક શિલાલેખ શંખાકાર અક્ષરોમાં છે. સિંચાય વિકસની નવમી-દશમી થતાજી પછીના શિલાલેખોવાળી મૂર્તિઓ પણ છે. હરદ્વારથી આવેલી એક જૈન મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૨૦૦ ની સાલનો લેખ છે. બીથુરથી આવેલી મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૫૧-૫૨ નો લેખ છે. એક પ્રાચીન અંબિકાની મૂર્તિ છે, જેના ઉપર શ્રીનેમનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

કેટલીક સામગ્રીની વિગત “ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ”માં આલેખેલી છે તેના આધારે અહીં ટૂંકમાં ઉદાહરણ પૂરતી વિગત આપીએ છીએ:

૧. દેવનું પૂજન કરતી જૈન આર્યિકાઓનું આ શિલ્પ ગોળ પથ્થરમાં આલેખેલું છે પણ એ એટલું બધું ઘસાઈ ગયું છે કે તેની સ્પષ્ટ વિગત તરત સમજમાં આવતી શકતી નથી. (J. 1)

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રાચીન ચરણપાદુકા છે. (J. 2)

૩. રાબા હવિષ્કમા સમયના લેખવાળી પ્રતિમા છે. (J. 9)

૪. રાબા હવિષ્કમા સમયની મનોહર મૂર્તિ છે. (J. 16)

૫. એક ચોવિંશી છે જેમાં સાથે જ પંચતીર્થી છે. વચ્ચે શ્રી.જયભદ્રેની સુંદર મૂર્તિ છે. ખભા ઉપર લટકતા વાળ, અર્ધ વિકસિત નેત્રયુગલ અને સુધારસ ઝરતું મુખકમળ જોઈ ગમે તેવો માનવી પણ મુગ્ધ બની જાય એવું આલેખન છે. (J. 18)

૬. હંસવાહિની સરસ્વતીની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 24)

૭. સં. ૬૦ નાં ઉલ્લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 26)

૮. સં. ૬૨ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 27)

૯. સં. ૬૩ ના લેખવાળી કુશાનકાલીન મૂર્તિ છે. (J. 34)

૧૦. કુશાનકાલીન આ મૂર્તિ દર્શનીય છે. (J. 35)

૧૧-૧૨. ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. સિંહના પાયાવાળી પાટ અને તેની નીચે ધર્મચક્ર છે. બંને બાજુએ વસ્ત્રધારી સાધુઓની આકૃતિ છે. (J. 53-54)

૧૩. ભામંડળવાળી આ મૂર્તિ દર્શકનું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. (J. 114)

૧૪-૧૫-૧૬-૧૭. આ ચારે મૂર્તિઓ સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક છે. તેમાં (J.143) વાળી મૂર્તિને જોતાં થાય છે કે શિલ્પીએ આ મૂર્તિ નિર્મિત સમયે પૂજ ઘેર્ય રાખીને ઘડી હોય એવી અલૌકિક છે. તેની નીચે ઘસાયેલો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સંવત્ ૧૦૭૬ કાર્તિક શુક્લદ્વાદસ્યાં શ્રીશ્વેતાંબર.....માયુરીકાયાં શ્રીદેવવિ.....પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ”

બીજી મૂર્તિ (J. 144) નીચે લેખ છે પણ વંચાયો નથી. (J. 146) ત્રીજી પ્રતિમા નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સંવત્ ૧૧૩૮ શ્રીસેતંબર શ્રીમાયુર શ્રીસંઘ શ્રીદેવતતિનિર્મિતપ્રતિમાકારિ ॥ ”

આની નીચે વસ્ત્રધારી સાધુઓ ભક્તિભાવે અંજલિ કરતા જોવા હોય એવું આલેખન છે. (J. 142-146)

૧૮. ચોમુખી પ્રતિમાઓ નાની હોવા છતાં શાંતિ અને વેરાગ્યનો ભાવ પ્રદર્શિત કરી રહી છે. (J. 236)

૧૯. એક આરસનો અખંડિત આયાગપટ્ટ છે. આયાગપટ્ટો ઘરમાં પૂજા નિમિત્તે રાખવામાં આવતા હતા. (J. 258) વચ્ચે સુંદર જિનમૂર્તિ છે અને ચારે તરફ પ્રમાણસરની સુંદર રેખાવલી (ડિઝાઈન) છે. (જુઓ ચિત્ર: “ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ ”)

૨૦. ‘ કદપસૂત્રની આખ્યાયિકાનો આગેહૂબ ભાવ આ શિલ્પમાં ઉતાર્યો છે. હરિણૈગમેષી દેવ માતા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાંથી ભગવાન મહાવીરને હસ્તસંપુટમાં ભક્તિથી ઉપાડી માતા ત્રિશલા રાણીની કુક્ષીમાં પધરાવવા લાઇ જાય છે. એક બાજુ મનોહર શય્યામાં દેવાનંદા સૂતાં છે અને બીજી તરફ ત્રિશલાદેવી રાજભવનમાં પલ્લવક શય્યામાં પોઠમાં છે. પાસે દાસીઓ પણ સૂઈ રહેલી છે. હરિણૈગમેષી દેવ રાણી ત્રિશલાના શયનભવન પાસે આવી રહ્યો હોય એવું ભાવગમ્ય ચિત્ર છે; શિલ્પી બાણે એ સમયે સાક્ષાત્ દ્રષ્ટાદેયે હાજર રહ્યો હોય એવો હૃદયંગમ તાદશ ચિતાર આલેખ્યો છે, આ શિલ્પ તુટેલું છે. (જુઓ ચિત્ર: “ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ ”) (J. 626)

૨૧. સવસ્ત્ર કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે અને તેના ઉપર એક નાની રમ્ય મૂર્તિ છે. (J. 776)

૨૨. ભગવાન નેમનાથની સુંદર મૂર્તિની ગાદીમાં કરેલું ઠોરણી કામ દર્શનીય છે. (J. 777)

૨૩. શ્રીનેમનાથ ભગવાનની શાસનાધિષ્ઠાત્રિકા દેવી અંબિકાની રમણીય મૂર્તિ છે. (J. 851)

૨૪. નાગરાજ ધરણેન્દ્રના આસનવાળી શ્રીપાર્થનાથ ભગવાનની પ્રતિમા અતિસુંદર છે. (J. 879)

૨૫. એક મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સં. ૧૧૩૨ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૨ શનૌ પં. જ્ઞતસોમદેવ તસ્ય શિષ્ય વિશાલદેવ[:] પ્રતિમે(માં) પ્રણમતિ ॥ ” (J. 880)

૨૬. લાંબોટની રચનાયુક્ત કાયોત્સર્ગસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

૨૭. એક ચૈવીશપદની મૂર્તિ છે, જેમાં શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિ નીચે વૃષભ લાંછન છે અને કોરણીભયુ પરિકર છે. તેમાં શાસનદેવીની આકૃતિઓ પણ આલેખેલી છે.

૨૮. એક પથ્થરમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મોત્સવ ઊજવતા દેવતાઓનું સુરમ્ય ચિત્ર કોરેલું છે.

આ સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુઓ છે પણ એ બધાનો ઉલ્લેખ કરવાને અહીં સ્થાન નથી.

૨૪૨. કાંપિલપુર

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૩)

કાયમગંજ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર ગામમાં આવેલ છે. ત્યાંથી ૫ માઈલ દૂર ‘કંપિલપુર’ નામનું ગામ છે. આ તરફના લોકો જેને ‘કંપલાના લાડકા’ નામે ઓળખે છે તે જ જૈનોનું કાંપિલપુર કે ‘કંપલાજી’ તીર્થધામ છે. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦માં રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં આ તીર્થમાં બનેલી ઘટનાઓનું આકર્ષક દર્શન આ રીતે કરાવે છે.

“ જીહો અયોધ્યાથી પશ્ચિમ દિશે, જીહો કાંપિલપુર છે કાય; જીહો વિમલ જન્મભૂમિ બાબુએ, જીહો પિટિયારી વહિ બાય. ૧૪
જીહો બ્રહ્મદત્ત ચક્રી ઈહાં, જીહો ચૂલણીનાં ચરિત હોય; જીહો કેસર વનમૃગ કીડતો, જીહો સંજય રાજા હોય. ૧૫
જીહો ગર્હભિલ્લ ગુરુવચનથી, જીહો ગંગાતટ વ્રતસાર; જીહો ઉત્તરાધ્યયને જાંબુએ, જીહો દ્રુપદી પીહરવાસ. ૧૬

શ્રીસોભાગ્યવિજયજી કંપલાને ‘પિટિયારી’ એવું નામ પણ આપે છે એટલે અદ્વારમી સદીમાં આ સ્થળ એ નામે બાણીનું હશે.

ડોઁ કુંહરર કહે છે કે, અહીં કેટલાંક જૈન મંદિરો છે, જેમાં કેટલીક મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી ભેવાય છે.^૧

એક વખતની ક્ષણ પાંચાલ દેશની રાજધાનીનું સંપન્ન નગર આજે તો ઝુંપડાવાળા નાનકડા ગામમાં ફેરવાઈ ગયું છે. આ ગામના પાછલા ભાગમાં એક ઊંચી ટેકરી ઉપર શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મંદિર તેમના જન્મભૂમિ કલ્યાણકોના સ્મારક તરીકે જીર્ણોદ્ધાર પામીને બેઠું છે.

એક વિશાળ વંડામાં કોટખંધી ધર્મશાળા છે અને તેના મધ્ય ભાગમાં કોટસહિત શિખરખંધી નાનું છતાં મનોહર મંદિર છે. મૂળનાયક શ્રીવિમલનાથ ભગવાન છે. તેમની ડાબી બાજુએ શ્રીમલ્લિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ તેમજ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન પ્રતિષ્ઠિત છે. વચલી વેદિકા ઉપર ચાર જોડી પગલાં છે ને મંદિરના કોટના ચાર ખૂણે કલ્યાણકોની ચાદ આપતી ચાર પાદુકાઓની સ્થાપના કરેલી છે.

વંડાની પાછળના ભાગમાં જૂનાં વીંછરાયેલાં ખંડિયેરા આ પ્રાચીન સંપત્તિ નગર ઉપર ફરી વળેલા કાળચક્રની ચાદ બધાવે છે.

અહિચ્છત્રા —

પ્રાચીન ઇન્દ્રમાં અહિક્ષેત્ર, અધિક્ષેત્ર અથવા અહિચ્છત્રાનું નામ ઉલ્લેખાયેલું જોવાય છે. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રમાંથી— ‘જ્ઞાતાધર્મકથા’, ‘આવશ્યનિર્યુક્ત’ આદિ ગ્રંથોમાં અહિચ્છત્રાને તીર્થસ્થાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ‘આવશ્યનિર્યુક્ત’માં તેનો આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

“ ગજામપદે દશાર્ણકૂટવર્તિનિ તથા તક્ષશિલાયાં ધર્મચક્રે તથા બહ્વિષ્ણુપ્રાયાં પાર્શ્વનાથસ્થ ધરણેન્દ્રમહિમાસ્થાને ॥ ”

ધરણેન્દ્રે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો મહિમા કર્યો હતો એવું ‘અહિચ્છત્રા’ નામક તીર્થ. અહિચ્છત્રાનો અર્થ નાગદંડા અથવા નાગના દંડાની છત્રી એવો થાય છે. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ આ સાર્થક નામનો મર્મ ખુલ્લો કરતાં કહે છે:—

“ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છન્નસ્થપણામાં વિહાર કરતા સંખવર્ષ (શંખાવટી) નગરીમાં પધાર્યા અને ત્યાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા ત્યારે કમઠ નામના અસુરે ઉપસર્ગ કરવા અવિચ્છિન્ન ધારાથી વર્ષા કરી. જ્યારે ભગવાનને નાસિકા સુધી પાણી આવી પહોંચ્યું ત્યારે ધરણેન્દ્ર નામના નાગરાજે આવીને પોતાની દંડા ઉપર ભગવાનને ઉપાડી લીધા. ત્યારથી આ નગરીનું નામ અહિચ્છત્રા પડ્યું. ”

આ અહિચ્છત્રા તીર્થ કયાં આવ્યું? શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનોએ પ્રાચીનકાળમાં અહિચ્છત્રા નામનાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હતાં; એવું નક્કી કર્યું છે. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુરુ-જાંગલ દેશમાં અહિચ્છત્રપુર છે જેને ભેષપુર રાજ્યના ઉત્તરવિભાગમાં આવેલું હોવાનું ‘નાગોર’ હોવાનું પં. ગૌરીશંકર ઓઝા જણાવે છે.^૧ એ સિવાય સિંધમાં એક અહિચ્છત્રપુર હતું^૨ અને પ્રાચીનકાળના ઉત્તર પાંચાલની રાજધાનીનું નગર અહિચ્છત્રા હતું.

આ પુરાતન તીર્થ અહિચ્છત્ર નગર આજે બરેલી જિલ્લામાં આવેલા એઓનલા નામના ગામથી ઉત્તરમાં ૮ માઈલ દૂર રામનથર શહેર છે, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૩૫ માઈલના ઘેરાવામાં કેટલાંક ખંડિયેરા પડ્યાં છે. આ ખંડિયેરાવાળી જગ્યા પ્રાચીન અહિચ્છત્રા તરીકે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઓળખી કાઢી છે.

‘મહાભારત’માં અહિચ્છત્રાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ જૂના પાંચાલ દેશના એ ભાગ થતાં ગંગાના દક્ષિણ કંઠક ઉપર અર્ધવતી નદી સુધીનો પ્રદેશ, જેનું મુખ્ય શહેર ‘કપિલ્ય’ હતું તે દુપહને મળ્યો અને ઉત્તર પાંચાલનો અહિચ્છત્ર દેશ અને તેની રાજધાનીનું નગર અહિચ્છત્રાપુરી દ્રોણાચાર્યને મળ્યાં.

‘મહાભારત’ની જેમ પ્રાચીન ગ્રાંથો સાહિત્યમાં તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અહિચ્છત્રાનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ ગ્રંથોની હકીકતો એવાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ. સ. ના ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ સુધી અહિચ્છત્રા નગરી આઘાઠ હતી; એમ જણાય છે.

આ દેશના વતનીઓ અહિચ્છત્ર કહેવાતા હતા. અહીંના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હતી એમ ‘કામસૂત્ર’ના રચયિતા વાત્સ્યાયને નોંધ્યું છે. ‘ગાથાસત્તસર્ષ’માં પણ આ નગરીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ભારતપ્રવાસે આવેલા ખગોળવેત્તા ટોલેમીએ જેને Adisadra (અડીસડ્રા) નામે ઓળખાવ્યું છે તે જ આ પ્રાચીન નગરી અહિચ્છત્રા છે. અહીંથી એક પ્રાકૃતલિપિનો લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં અહિચ્છત્રાનું ગ્રીક સ્પષ્ટમાં ‘ઓકિસડર’ નામ આપ્યું છે.

અહીંથી મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓ ઉપર કનિષ્ક સંવત્ ૪૦, કલિષ્ક સં. ૪૦ અને ૭૪ ના ઉલ્લેખો મળે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે અહીંના જૈન તીર્થનો મહિમા જળકળતો હતો.

મહારાજા હરિગુપ્તનો એક સુવર્ણ સિક્કો અહીંથી મળી આવ્યો છે. એક તરફ મહારાજા હરિગુપ્તસ્ય અને બીજી તરફ દેવવાળા કળશનું ચિહ્ન આપેલું છે. હરિગુપ્ત આ અહિચ્છત્રા પ્રદેશના ગુપ્તવંશી રાજા હતા અને પાછળથી તેમણે

૧. “ નામસી પ્રાસરિણી ખનિકા ” ભા. ૨, પૃ. ૩૨૬.

૨. Epigraphia Indica, vol. 3, P. 253.

તેને લીક્ષા લીધી હતી. ‘કુવલયમાળા’ની પ્રથમસ્થિતિમાં શ્રીકૃષ્ણોત્તરસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ સુરુએની નોંધ આપી છે, તેમાં એમી પ્રથમ હરિશ્ચંદ્રને નોંધ્યા છે. તેઓ હૃષીકેશ તોરમાણના સુરુ હતા અને માળવના રાજા હેમચંદ્રને લીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા. તેઓ છઠ્ઠા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ ઇતિહાસક્રોએ પુરવાર કર્યું છે.

સાતમા સૈકામાં અહીં આવેલા ચીનીયાત્રી હુએનત્સાંગ કહે છે કે—“અહીં એક નાગર્યહ હતો. બુદ્ધે લાગલાગત સાત દિવસ સુધી અહીં પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અહીં ૧૨ મઠો હતા અને તેમાં હજારો સંન્યાસીઓ રહેતા હતા. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોનાં ૬ દેવાલયો હતાં અને ૩૦૦ બ્રાહ્મણો મહાદેવની પૂજા કરતા હતા. નગરની ચારેકેર એક કિલ્લો હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩ કોશનો હતો.”

આમાં ઉલ્લેખેલો નાગર્યહ તે જ જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થસ્થળ હોય એમ લાગે છે. શ્રીકેમચંદ્રાચાર્ય અહિંછત્રનો ઉલ્લેખ કરતાં તેનું બીજું નામ ‘પ્રત્યથથ’ બતાવે છે.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં પોતાના સમયે આ નગરમાં થું થું વિદ્યમાન હતું તેની નોંધ કરે છે: ‘અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મૂળ ચૈત્ય, તેની પાસેના સિદ્ધિક્ષેત્રમાં આવેલું ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતી સુક્તા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું બીજું મંદિર, કિલ્લાની પાસે અંબાજીની મૂર્તિ, મીઠા પાણીના ૭ કુંડો, મહાપ્રભાવવાળી ઉત્તરા વાવડી, ધનવન્તરી કૂવો, બ્રહ્મકુંડ, નગરીને ફરતો કિલ્લો, સિદ્ધરસ કૃપિકાઓ અને અનેક પ્રકારની ઓષધિઓ સમૃદ્ધ વન ઉપવનો વિદ્યમાન હતાં.”

આ હકીકતો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, આ નગરીમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી જૈનોનો પ્રભાવ હતો. અહીંથી કેટલીક પુરાતાર્ત્વિક સામગ્રી જડી આવી છે એ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

અહીંના પુરાતન કિલ્લાથી ઉત્તરમાં કંઈક દૂર ‘કટારી ખેડા’ નામે જગા છે ત્યાં જૈન મંદિરનો ટેકરો છે. તેમાંથી કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને એક જૈન સ્તૂપ મળી આવ્યો છે. એ સ્થળે એક પ્રાચીન સમયના મોટા સ્તંભનો અંશ પણ વિદ્યમાન છે. તેમાં આ રીતે કોતરેલા અક્ષરો વાંચવામાં આવ્યા છે:—

“ભાચાર્યે ઇંદ્રનંદિ શિષ્ય મહાદરિ પાર્શ્વપતિસ્ય કોદારિ.....”

એ સ્તૂપની ઉપર સિંહોની ચાર આકૃતિઓ કોતરેલી છે, જેને મહાવીર ભગવાનના લાંછન તરીકે ઓળખી શકાય. ડો. કુહરરે પહેલાં આ સ્તૂપને બોદ્ધ સ્તૂપ જાહેર કર્યો હતો પરંતુ મિ. હાવેલે આ સ્તૂપને જૈનોનો પુરવાર કરી બતાવ્યો છે; જે બધા વિદ્વાનોએ હવે સ્વીકારી લીધું છે. આ સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૮ મી થતાબ્દીનો હોવાનું કહે છે.

કુશાનકાલીન કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અને પદ્માસનો મળી આવ્યાં છે. તેમાં એક જૈન મૂર્તિનો ડાબી બાજુનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો મળ્યો છે. આ મૂર્તિ પદ્માસન સહિત ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી છે. પદ્માસનની બંને બાજુએ એકેક સિંહ અને વચમાં ધર્મચક્ર તેમજ આજુબાજુમાં કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો વંદન કરતાં બતાવ્યાં છે, પદ્માસન ઉપર બ્રાહ્મી લિપિમાં નીચે મુજબ અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે:—

“સં. ૧૨ ના ૪ માસ ૧૧ દિવસે ઇતિશયપૂર્વમ કોટિગન ગામમાહાસિમાનો કુલાતો અને ઉચ્ચનાગરીશાસ્ત્રાતો જેનિસ્થ બાર્યપુસિહસય ॥”

—સં. ૧૨ ના વરસાદના મહિનામાં ૧૧ મા દિવસે કોટિગણ, બમમાહાસિય કુલ, અને ઉચ્ચનાગરીશાખામાં આચાર્ય પુસિહસય જગેરે.

આ મૂર્તિને દિગંબરીય મૂર્તિ બતાવી છે પરંતુ કોટિગણ અને ઉચ્ચનાગરીશાખા એ તો ખાસ કરીને પ્રાચીન જૈન પ્રવેતાંબરીય સૂત્રશાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખાયેલી મળે છે.*

૩. ડો. કનિંધલામે ઉચ્ચનાગરને ઉજ્જાનગર નામ સાથે સરખાવી તેને બુદ્ધ હજારે પાસે બતાવ્યું છે પરંતુ પુરાતન જૈન સાહિત્યથી જણાય છે કે ઉચ્ચસ્થળ એટલે ઉચ્ચનાગર નામનું પુરાતન સ્થાન તક્ષશિલાથી ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું હતું; જેમાંથી જૈન શ્રમણોની ઉચ્ચનાગરી શાખાનો જન્મ થયો. આ શાખાના જન્મકાળ અપાર્શ્વર્ય ઐશ્વિક હતા. આ શાખા પ્રવેતાંબર શ્રમણોમાં ગણાય છે.

બીજી એક ચતુર્મુખ જૈન મૂર્તિના પબાસનવાળો ભાગ મળી આવ્યો છે તેમજ બીજા બે પથરે લેખવાળા મળ્યા છે તે બધા બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. તેમાં પબાસનવાળો શિલાલેખ સં. ૭૪ની સાલનો કુશાનકાલીન છે. ડૉ. કુકરે જતાંયો હતો તેમ આ થક સંવત નથી.

(૧) “સં. ૭૦૪ વ. ૧ દિ. ૫ અચરણતો ગણતો કુલાતો વજનકરિતો શાસ્ત્રાતો અચરીરકાતો.....નયનસ્ય વાચકસ્ય શિશિનયે અર્ચગહવલાયે પળ તિથારિયે શિશિનયે આર્યદાસિયે દેવસ્ય કુટ્ટમ્બિનયે ધરવલાયે દત્તિ.....સશુયે ॥”

કુશાન સંવત્ ૧૨ના લેખવાળી જૈન મૂર્તિ રામનગરમાંથી જ મળી આવેલી છે તે ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:-

(૨) “સં. ૧૦૨ વ. ૪ દિ. ૧૦ એતસ્ય પુર્વાયાં કોટિયાતો ગણતો બ્રહ્મદાસિયાતો કુલતો ઉચેનગરીતો શાસ્ત્રાતો ગણિસ્ય આર્ય-પુશિલસ્ય શિશિનિ દત્તિ લાતિ.....તિહરિનન્દિસ્ય મગિનિયે નિવર્તના સાવિકાનાં વદ્રકિનિનં જિનદાસિ રુદ્રદેવ દાતાગાલા રુદ્રદેવ સાનિના રુદ્ર ગહમિત્ર.....કુમારશિરિ વમદદાસિ હસ્તિસેના પ્રહશિરિ રુદ્રદતા જયદાસિ મિત્રશિરિ ॥”

ગામની ઉત્તર દિશાએ કંઈક દૂર એક મોટા ટેકરા ઉપર એક સમયે જૂનાં કેટલાંક મંદિરો હશે એવું જણાઈ આવે છે. તેમાંથી એક જૈન મંદિરનો સભામંડપ મળી આવ્યો છે. તેના ઉપર ઈ. સ. ૬૬ થી ૧૫૨ સુધીના લેખો કાતરેલા મળે છે. તેની પાસે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઈંટોનું બનાવેલું એક અર્વાચીન જૈન મંદિર પણ વિદ્યમાન છે.

આ સિવાય બીજા કેટલાંક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૦૦૪ સુધી તો આ નગર આબાદ હતું. એ પછી મુસ્લિમ કાળમાં આ નગરનું પતન થયું એમ વિશેષજ્ઞોનું માનવું છે.

૨૪૩. મથુરા

(કોઠા નંબર : ૪૨૬૬)

યમુના નદીના કિનારે વસેલી મથુરા પુરાતન નગરી છે. રપા આર્થદેશો પૈકી શૂરસેન જનપદની રાજવાનીની આ નગરી હતી.^૧ એને ‘ચિરકાલ પ્રતિષ્ઠિત’ કહેવામાં આવી છે.^૨ મથુરાનું બીજું નામ ઈંદ્રપુર હતું.^૩ એની ભૂતકાલીન યશસ્વી સમૃદ્ધિ આજે અહીં રહી નથી છતાં એના પ્રાચીન વૈભવની એંધાણી પૂજમાં ઠટાયાની ઝાંખી થઈ આવે છે. આજે તો આ વૈદિકોનું તીર્થધામ બનેલું છે પણ એક કાળે મથુરા સાથે જૈનધર્મનો ગાઢ સંબંધ હતો એમ જૈન અનુશ્રુતિઓ કહેવા લાગે છે :

સાતમા તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વનાથના સમયથી આ નગરીની મહત્તાનો આરંભ થાય છે. કલ્યાણક ભૂમિ ન હોવા છતાં આ નગરીની ગણના જૈનોની પવિત્ર તીર્થભૂમિ જેટલી આંકેલી છે, એ હકીકત અહીં ભજવાયેલી મહત્વની ઘટનાઓનો સંકેત કરે છે. ત્રેવીસમા શ્રીનેમનાથ ભગવાનના સમયમાં ઉગ્રસેન રાજાની અહીં રાજધાની હતી. તેમની પુત્રી સતીશિરોમણિ રાજમતીના જન્મથી, શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીમહાવીર ભગવાનના ચરણસ્પર્શ અને ઉપદેશથી તેમજ અંતિમ દેવળી શ્રીજંબૂસ્વામીના નિર્વાણથી આ ભૂમિને જૈનધર્મના કેન્દ્રની મહત્તા વરી ચૂકી હતી. આર્ય મંજૂ અને આર્ય વજ્ર જેવા પ્રાભાવિક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા.

જૈનોના સાહિત્ય (જહતકલ્પ)માંથી પુરાવો સાંપડે છે કે, અહીં શ્રીસુપાર્શ્વનાથનો મોટો (સોનાનો) સ્તૂપ હતો. એને દેવોએ નિર્માણ કર્યો હતો.^૪ ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વ આઠમી શતાબ્દીમાં તેને ઈંટોથી મઠો લેવામાં આવ્યો અને તેની પાસે એક મંદિર પણ બંધાવવામાં આવ્યું. પાંચમી-છઠી શતાબ્દીમાં જ્યારે

૧. ‘જહત કલ્પસૂત્ર-ટીકા,’ ભા. ૩, પૃ. ૬૧૨-૧૪.

૨. ‘ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર-શાંત્યાચાર્ય ટીકા,’ પૃ. ૧૨૫.

૩. ‘આચારંગચૂર્ણ’ ઉત્તરભાગ, પૃ. ૧૮૩.

૪. મહુરાજપરીપ જૂઓ લેખનિક્ષિતો ॥-જહતકલ્પસૂત્ર-ભાગ ૬, પૃ. ૧૬૫૬.

હુણોએ એ સ્તૂપને તોડી-ફોડી નાખ્યો ત્યારે આઠમી શતાબ્દીમાં બાબ્બાદિસ્ટરિએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. હજારી શતાબ્દીના અંતમાં આ 'દેવનિર્મિત સ્તૂપ'ની રચનાના ઉલ્લેખો મળે છે. દિગંબરાચાર્ય હરિષેણના 'કથાકોશ'માં અને તે પછીના 'યશસ્તિલકૃષ્ણ'માં પણ આ સ્તૂપની કથાનાં સુવિસ્તૃત પ્રમાણો નોંધાયાં છે. 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર'માં ચૈત્યેના શાશ્વત ચૈત્ય, સાધર્મિક ચૈત્ય, મંગળ ચૈત્ય અને ભક્તિ ચૈત્ય એવા જે ચાર પ્રકારો બતાવ્યા છે તદનુસાર શ્રીશુભાર્થનાથનું ભક્તિચૈત્ય મથુરામાં હતું.^૫ પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે કે, જૈનોનો આ દેવનિર્મિતસ્તૂપ જેનું બીજું નામ 'વોદસ્તૂપ' પણ હતું તે કુશાનકાળમાં મથુરાના કંકાલી ટીલામાં અવસ્ય હતો એમાં શંકા નથી. ખાંડિયેશ અને અવશેષોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે સાંચી અને બરહુતના બૌદ્ધ સ્તૂપોની માફક તોરણ, વેદની, વેદિકા, સ્તંભ અને સૂચી આદિથી અલંકૃત હતો. ભિન્ન ભિન્ન સમયના સેંકડો શિલાલેખોની સાથે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ના અશ્વરેમાં લખાયેલો એક મહત્વપૂર્ણ શિલાલેખ ડૉ. કૂહરરને મળ્યો હતો તે સિદ્ધ કરે છે કે, મથુરાના સ્તૂપનું તોરણ, સાંચી અને બરહુતના સ્તૂપોના તોરણો કરતાં અધિક પ્રાચીન હતું. આ સ્તૂપની રચના સંબંધે આપણે વિચાર કરી લઈએ.

“મધ્યમાં પવિત્ર ચિહ્ન તરીકે ત્રિશૂલના આધારે રહેલ ધર્મચક્ર આપેલું છે કે જે કમળ પર રહેલું છે. સ્મૃતિચક્ર યા ધર્મચક્ર એ જૈન, બ્રાહ્મણ અને બુદ્ધ એ ત્રણે સંપ્રદાયની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. આ ચક્ર મથાળે બે બાબુ કર્ણીકારે આગળ પડે છે. તથા તેમાં પાયા તરફ ઢળતા બે શંખો હોવાથી એ બાબતમાં તે બુદ્ધ અને જૈન શિલ્પથી જુદું પડે છે. આકૃતિની જમણી બાબુનો પૂજકોનો સમૂહ પોતાના હસ્તકમળમાં હાર લઈ બિભેલ ચાર સ્ત્રી આકૃતિઓનો છે, જે શિલાલેખમાં નિર્દેશિત અર્હતની પૂજા કરવાનો ઇરાદો દર્શાવે છે. પહેલી ત્રણ આકૃતિઓમાંની દરેક પોતાના જમણા હાથમાં લાંબી ઢાંડીવાળું કમળ ધરાવે છે, બ્યારે ચોથી આકૃતિ કે જે કદમાં નાની છે તે યુવાન દેખાય છે અને તેણે ભક્તિભાવથી હાથ જોડેલા છે. ડૉ. બુહલરના મતે, આ સ્ત્રીઓના ચહેરા ચિત્રના જેવા દેખાય છે અને તેઓનો વિચિત્ર વેશ આખા શરીરને ઢાંકતા પગ સુધીના એક જ વસ્ત્રનો છે અને તે કમરે વીંટાયેલું છે.”^૬

કોઈ કાળે એ સ્તૂપને બૌદ્ધોએ પોતાના કબજામાં કરી લીધો હતો,^૭ જેની સાચી પ્રતીતિ થતાં મથુરાના રાજાએ એ સ્તૂપ જૈનોને પાછો અપાવ્યો હતો.

પૂર્વે દિવસોમાં આ સ્તૂપનો ઉત્સવ થતો. જૈન સંઘો એની યાત્રાર્થે આવતા હતા. આ દેવનિર્મિત સ્તૂપમાં પંદર દિવસ ઉપવાસ કરી શ્રીજિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે બિષેઈથી નાશ પામેલા 'મહાનિશીથ' સૂત્રને સાંધ્યું હતું.

'બૃહત્કલ્પસૂત્ર' મથુરાના મકાન-સ્થાપત્યનો આપણને ખ્યાલ આપતાં જણાવે છે કે, મથુરામાં ધરના બારણાના ઉત્તરંગા ઉપર અર્હત પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવતી, જેને 'મંગલ ચૈત્ય' કહેતા. મકાન પડી ન જાય એ ખાતર આવી સ્થાપના અનિવાર્ય ગણાતી. આથી મથુરા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ૯૬ ગામોમાં આવાં 'મંગલચૈત્ય'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ હકીકત જૈનોના રાજકીય અને ધાર્મિક પર્યટન આપણને જાન કરાવે છે.^૮

મથુરામાં બંડીર ચક્ષુનું આયતન પણ હતું, જ્યાં લોકો યાત્રાર્થે આવતા હતા.

ભારતીય ઇતિહાસની નોંધો સ્મરણ કરાવે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીમાં મથુરા ઉત્તરાપથના રાજમાર્ગ પર વિશાળ નગર હતું. એ સમયથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધી જૈન સંસ્કૃતિએ અહીં વિદ્યા અને કળાની સાધનાથી વિવિધ અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ કરી હતી.

વિદ્યાસાધનાની દૃષ્ટિએ ભેઈએ તો આગમશાહિત્યની જે ત્રણ પ્રસિદ્ધ વાચનાઓ થયેલી-એક પાટલીપુત્રમાં, બીજી મથુરામાં અને ત્રીજી વલ્લભીપુરમાં-તે પૈકીની બીજી વાચનાનું જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. 'માથુરીવાચના' અથવા 'સ્કાંદિલીવાચના'ના નામે પ્રસિદ્ધ પામેલો આગમવાચનાનો પાઠ આ ભૂમિમાં બચવસ્થિત

૫. 'વિવિધતીર્થકલ્પ'-'મથુરાપુરી કલ્પ' પૃ. ૧૭.

૬. 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ' -પૃ. ૨૩૦.

૭. કુદ્દા મંચરિ, ચ દસ રૂનો ચિત્ર કુદ્દાજી -વિવિધતીર્થકલ્પ પૃ. ૧૭.

૮. અરિહંતવાક્ય, મથુરાનગરીય મંચરિય જુ : પેલેજ નગરીય ચ, જનનજવાન બહેજી II -બૃહત્કલ્પસૂત્ર-ગાથા- ૧૭૭૬.

જ્યોત્સના પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજીની કાલગણના મુજબ; આ મહત્ત્વ વીરનિર્વાણ સંવત ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૬૫૭ થી ૬૭૦)માં બની હતી. એ સમયે આ પ્રદેશમાં પડેલા ભારે દુષ્કાળથી જૈનોમાં મુખોપમુખ રહેતી મુતપરંપરા વિવિધ ધર્મ માંડી. બાલ્યે જૈન શાસ્ત્રના મળખૂત પાયા હાલી ઊઠ્યા. એ સમયે દૂરદેશી એક આચાર્ય-પુંમને કમર કસી. શ્રુતધર આચાર્ય સ્કંદિલ વિદ્યાધર આમ્નાયના અને શ્રીપાદલિપ્તસૂરિની પરંપરાના સમર્થ આચાર્ય હતા. એમની આ પ્રદેશમાં ભારે નામના હતી. આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના સમયે પડેલા દુષ્કાળની સ્થિતિ પછી થયેલી ' પાટલી-પુત્રની વાચના ' એમના લક્ષમાં હતી. દુષ્કાળના ઓછાયા દૂર થતાં જ તેમણે જૈન પ્રવેતાંબર શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમવાચનાનો પાઠ વિશુદ્ધ કર્યો હતો. આ ઉપરથી એટલું નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે ઓથી શતાબ્દીમાં મથુરા જૈનધર્મનું મોટું કેંદ્ર હતું.

એ પછી કનોજના પ્રતિહારવંશીય નાગભટ્ટ અથવા નાગાવલોક તરીકે જે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તેને જૈનોએ આમરાજના નામે ઓળખાવ્યો છે. તેણે શ્રીખંપલકૃત્સૂરિના ઉપદેશથી સં. ૮૨૬ માં આ તીર્થધામનો ઉદ્ધાર કરાવી^{૧૦} અહીં એક જિનાલય બંધાવ્યું હતું. તેમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂળનાયકની મૂર્તિ જ્વાલિયરથી લાવવામાં આવી હતી. છેવટે સોળમા સૈકામાં મંત્રી કર્મચંદ્રે મથુરાના જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ' વિવિધ તીર્થકલ્પ 'માં આ નગરીના વૈભવનો અને અહીંનાં પવિત્ર ધામોનો શોભાનો વાસ્તવિક પરિચય કરાવતાં કહે છે:—“ મથુરા ખાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી હતી. એની આસપાસના કોટ-કિલ્લાને ચમુનાનાં પાણી સ્પર્શતાં હતાં. ધવલગૃહો, દેવાલયો, જિનાલયો, વાવ, કૂવા, પુષ્કરિણી અને હાટોનો અહીં પાર નહોતો. ” જો કે આ સમૃદ્ધ શોભા કયા સમયે હતી એ એમણે નોંધ્યું નથી. સંભવ છે કે, ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીથી લઈને અગિયારમી શતાબ્દી સુધીમાં વિકાસ પામેલી આ સમૃદ્ધિનું વર્ણન હશે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં પણ અહીં મહાલક્ષ્મી નિર્મિત સ્તૂપ, કલ્પદ્રુમ (પાર્શ્વ મંદિર) અને શ્રીનેમિનાથ પ્રાસાદ વગેરે પવિત્ર સ્થળો મોબુદ્દ હતાં.

‘ હીરસોભાગ્ય ’કાર શ્રીદેવવિમલ ગણી કહે છે કે, “ શ્રીહીરવિજયસૂરિ જ્યારે સંઘ લઈને અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં (જે મંદિરોનાં) દર્શન કર્યાં હતાં. વળી, શ્રીજંખૂસ્વામી અને શ્રીપ્રભવસ્વામી વગેરેનાં પરંપરા-સાધુ-સાધ્વીઓના સ્તૂપોની તેમણે ગણના કરી હતી. ”

આજે આ પ્રાચીન વૈભવ અને પવિત્ર સ્થળો મોબુદ્દ નથી. લગભગ અગિયારમી શતાબ્દી પછી અહીં જૈનધર્મની આથમતી કળા જોવાય છે. સત્તરમી સદીમાં એ ખુઝાતી કળાનો દીવો કંઈક સંકેતરોયો ખરો પરંતુ તે પછી ઔરંગઝેબના ઝાઝાવાતી આપટા આગળ ટકી શકે એવું એનું મળ્યું નહોતું.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અહીંનાં પ્રાચીન અવશેષોની શોધ થઈ નહોતી ત્યાં સુધી આ નગરી વૈદિક સંસ્કૃતિનું પ્રાચીન તીર્થધામ મનાતી હતી. ખોદોએ પણ એને પોતાની તીર્થભૂમિ બતાવી હતી પરંતુ મથુરાના જૂના કિલ્લાથી ૧ માઈલ દૂર આવેલા ‘ કંકાલી ટીલા ’ નામે ઓળખાતા સ્થળનું ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે જ જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી પુરાતત્ત્વની સામગ્રીએ જૈનોના ઉપયુક્ત દાવાને પુરવાર કરી બતાવ્યો છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મથુરાના શિલાલેખો ઇ. સ. પૂર્વે તથા પછીના ઇંડોસિથિયન સમયના જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક પુરાવો છે તેની ના પાડી શકાય એમ નથી. ભારતીય વિદ્વાન રા. બ. રાધાકૃષ્ણજી કહે છે: “ મથુરા જૈનો માટે પડેલા નંબરે, ખોદો માટે બોજ નંબરે અને વૈષ્ણવો માટે ત્રીજા નંબરે છે. મતલબ કે, અહીંના કંકાલી ટીલાથી જે પ્રાચીન શિલાલેખો અને મૂર્તિઓ વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ નીકળી છે તે બધામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ જૈનોની મળી છે. તે પછી ખોદોની અને એ સમય પછીની વૈષ્ણવોની છે. ”

બિન્સેન્ટ સ્મિથે “ Jain stupas of Mathura ”માં નોંધ્યું છે કે, “ કનિષ્ઠકામને જે વસ્તુઓ અહીંથી મળી આવી છે, તેમાંને જોઈ ભાગ પ્રાપ્ત થઈને સશસ્ત્ર મૂર્તિઓને બાદ કરતાં બધી જૈનોની જ મળી આવી છે. ”

વસ્તુતઃ ઇ. સ. ની કેટલીયે શતાબ્દી પૂર્વે મથુરામાં મૂર્તિ-નિર્માણ થવા લાગ્યું હતું પરંતુ ખુદની મોલિક અને

૬. ‘ વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના ’-પૃ. ૧૦૬.

૧૦. ‘ વિવિધ તીર્થકલ્પ ’, પૃ. ૧૬.

પહેલી ભારતીય પ્રતિમા બનાવવાનું સર્વ પ્રથમ કૌશલ મથુરાને પ્રાપ્ત થાય છે. કુશાનવંશી રાજાઓના શાસનકાળ પહેલી બુદ્ધની મૂર્તિનું નિર્માણ પરંપરાથી વર્જિત હતું પરંતુ કુશાનોના શાસનકાળમાં બોદ્ધોના મહાયાન પંથનો પ્રચાર થઈ ગયા પછી પહેલી બુદ્ધ મૂર્તિ બની અને તેને માટે જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓથી નમૂના લેવામાં આવ્યા. આ દૃષ્ટિએ શુંગકાળની મથુરાકળા વિશેષતઃ જૈન સંપ્રદાયની છે; એમ શ્રીરાયકૃષ્ણદાસજી પોતાના ‘ભારતીય મૂર્તિકળા’ નામક પુસ્તકમાં જણાવે છે.^{૧૧} કુશાન રાજાઓના શાસનકાળ તો મથુરાકળાનો સુવર્ણયુગ છે; એમ બેધકક કહી શકાય.

આ હકીકતો આપણને કહેવા માંડે છે કે, જૈન સંસ્કૃતિ આ નગરીમાં ધાર્મિક વિકાસ સાધી જે સોળે કળાએ ખીલી હતી એનું બોદ્ધો અને વૈદિકોને મન ઓછું મૂલ્ય નહોતું. એ ગૌરવે એમને આકર્ષ્યા અને એમણે મથુરાની કાચાપલટ કરવામાં બારે ભાગ ભજવ્યો.

આ પ્રાચીન સામગ્રીનો મોટો ભાગ આજે લખનૌના પ્રદર્શનાગરને શોભાવે છે. મથુરાના સ્થાનિક પ્રદર્શનાગરમાં પણ કેટલીક સામગ્રી ગોઠવાયેલી છે. આ શિલ્પસામગ્રી વિવિધતા અને વિલક્ષણતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વની છે. અધિકાંશે જૈન મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં જુદા જુદા તીર્થંકરોને ઓળખાવવા માટે તેમનાં વિશિષ્ટ લાંછનો અથવા ચિહ્નોના ઉપયોગ થયો છે પરંતુ કુશાનકલીન પ્રતિમાઓમાં આવાં લાંછનો બેવાતાં નથી. માત્ર ઋષભદેવની પ્રતિમાને ઓળખવા માટે એમના સ્કંધ ઉપર બે છૂટી લટો પહેલી બેવાય છે. પદ્માસનસ્થ અને જિણી કાયાત્સર્ગસ્થ એમ બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ મળે છે. આમાં મિશ્રરૂપની ઔમુખ પ્રતિમાઓ જેને સર્વતોભદ્ર કહે છે તે પણ આજે પ્રાપ્ત છે. ડૉ. બુદ્ધલરના મતે અહીંથી મળેલો નીચેનો લેખ પ્રાચીનતમ છે :-

“ સમનસ માદરસ્તિસ અંતેવાસિસ વજાપુત્રસ [લાવકામ] ઉત્તરદાસક[?]સ પાસાદો તોરનં ॥ ”

—મહારખિત (મહારક્ષિત) મુનિના શિષ્ય, વહીનો પુત્ર (વાત્સી માતા) શ્રાવક ઉત્તરદાસકના મંદિરના ઉપયોગ માટે શબ્દગારેલું એક તોરણ.

આ ઉપરાંત સાધુઓની જે મૂર્તિઓ મળી છે તેમાં પણ સવસ્ત્ર અને હાથમાં વસ્ત્ર રાખીને બેસેલી નગ્ન એમ બે પ્રકારની છે. નગ્ન મૂર્તિઓ ઉપરથી રખે કોઈ દિગંબર સંપ્રદાયની એ મૂર્તિઓ હોવાનું કહી શકાય; કેમકે આગમ ગ્રંથોમાં સ્થવિરકદંપી અને જિનકદંપી એવા સાધુઓના આચારલેહો બતાવ્યા છે એ મુજબ: સ્થવિરકદંપી નગરનિવાસી બની ઉપદેશપરાયણ હોવાથી સચેલક રહેતા જ્યારે જિનકદંપીઓ તપ:-પરાયણ બની જંગલમાં રહેતા અને અચેલક સ્થિતિમાં સંયમની સાધના કરતા. આથી જિનકદંપી સાધુની અવસ્થાને બતાવતી એ મૂર્તિઓ માની શકાય.

આ કંકાલી ટેકરીમાંથી સ્તૂપનો એક ભાગ જડી આવ્યો છે. એ સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપરનો ભાગ સાંકડો છે. અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન જિનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્ઠ (?)ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્ઠની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં છે, એટલે શ્વેતાંબર મૂર્તિ છે એમાં સંદેહ નથી. તેના ઉપરનો લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (?)ની સાલ હોવાનું જણાય છે, કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું, તે લેખ આ પ્રમાણે વંચાય છે :-

“ (૧) [સિ]દ્ધમ્ સં ૯૫ (?) પ્રો ૨ વિ ૧૮ કોદ્ય[?]તો ગણતો બાનીયતો કુસાસો વહર[તો] [સા]સ્તાતો આર્ય અરહ[મહ]
(૨) સિસિનિ ધામથાયે (?) પ્રહદતસ્ય ધિ.....ધનહથિ ॥ ”

—સિદ્ધ સં, ૯૫ (?)માં બીજા [માસ]માં ૧૮ દિવસે કોદ્ય (કોટિક) ગણનાં યાત્રીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા-
[દિન]ની શિષ્યા ધામથ(?)ની વિનિતથી ગૃહસ્થની પુત્રી ધનહથી (ધનહસ્તિ)ની સ્ત્રીની [લેટ].

આ અને બીજા લેખોમાં કોટિકગણ, યાત્રીયશાખા અને વૈરશાખા જેવા લેહોપલેહો નોંધાયેલા મળે છે, તેના ‘કલ્પસ્તૂપ’ની પદ્મવલીસ્પર્શ સાથે પણ મળે આવે છે. આ દૃષ્ટિએ મથુરાની સામગ્રી શ્વેતાંબર જૈનોની પ્રાચીનતાને

પ્રામાણિક કરાવે છે. વળી, ભગવાન મહાવીરના જીવનનો ગર્ભાપહાર પ્રસંગ આખોયે શિલાપટ્ટ ઉપર અંકિત થયે છે એ પણ એનું પૂરતું સમર્થન કરે છે.

અહીંથી વિવિધ પ્રકારના ફોરજીભર્યા આયાગપટ્ટો પણ મળી આવ્યા છે. એનું શિલ્પવિધાન અઝેડ છે. તેમાં ચોખ્ખા આકારમાં વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા કોતરેલી હોય છે અને આસપાસ જુદી જુદી જાતની પવિત્ર નિશાનીઓ શિલ્પબદ્ધ કરવામાં આવે છે. અષ્ટમંગલ—દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્યયુગલ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત—ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે. વળી, સ્તંભો અને ચક્ર પણ એમાં કોતરેલા છે.

આ રચના સાચીના પ્રવેશદ્વારના તોરણસ્તંભો સાથે આબેહૂબ મળતી આવે છે. મથુરા સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત (ક્યુ. ર સ ખ્યક : ૩) આયાગપટ્ટ અનેક દૃષ્ટિઓથી મહત્વપૂર્ણ છે. આના ઉપર મથુરાના પ્રાચીન સ્તૂપની પ્રતિકૃતિ બનેલી છે અને ઉપરની બાજુએ છ પંક્તિનો લેખ પણ છે, જેનાથી વિદિત થાય છે કે, “શ્રમણોની શ્રાવિકા ગણિકા લવણુ-શોભિકાની પુત્રી ગણિકા વસુએ પોતાની માતા, બહેન, ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી તથા અન્ય પરિજન સાથે અર્હતમંદિરમાં દેવકુલ, આયાગસભા, આયાગપટ્ટ આદિની સ્થાપના કરાવી.” બીજા પટ્ટ ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલો લેખ છે જે પ્રાચીન કનિષ્ઠના રાજ્યના સમયમાં એટલે ઈ. સ. ના પ્રારંભમાં લખાયેલો હોવો બાકી; તે લેખ આ પ્રમાણે છે:—

“(૧) નમો અરિહંતાણં સિંહકસ વણિકસ પુત્રેણ કોશિકપુત્રેન (૨) સિંહનાદિકેન આયાગપટ્ટો પ્રતિષ્ઠાપિતો અરહંતપૂજ્યે ॥”

—અરહંતોને નમસ્કાર. સિંહ વણિકના પુત્ર અને કોશિકીના પુત્ર સિંહનાદિકે અર્હતની પૂજા માટે આયાગપટ્ટ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો.

બીજો આયાગપટ્ટ જેનો સમય જુહલરના મતે કનિષ્ઠના પહેલાના સમયનો છે; તે લેખનો અર્થ નોંધવા જેવો છે:—

“અર્હત વર્ધમાનને નમસ્કાર. ચક્રો તથા પોથિયોને માટે કાળા નાગ સમાન ગોત્રિપુત્રની કોશિકગોત્રની પત્ની શિવ-મિત્રાએ આયાગપટ્ટ (પૂજાની એક તકતી) કરાવ્યો.”

આ શિલાલેખ અહીંના જિનમંદિરની પ્રાચીનતાનો એવડો પુરાવો રજૂ કરે છે. એક બીજો શિલાલેખ જૈન સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. તે લેખનો અર્થ આ છે:—

“૭૬ વર્ષના વર્ષાઋતુના ચોથા માસના વિશખા દિવસે..... ની સ્ત્રી શ્રાવિકા દિના(દત્તા)એ ભેટ આપેલી મૂર્તિ દેવોએ બંધાવેલ વોદસ્તૂપમાં પધરાવવામાં આવી.”

આ શિલાલેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મથુરામાં એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો, જે જુહલરના મતાનુસાર ઈ. સ. ૧૫૭ (શક સં. ૭૬)માં દેવોથી બંધાયેલ મનાતો—અર્થાત્ એ એટલો પ્રાચીન હતો કે તેની રચનાની સારી હકીકત જુલાર્ક ગર્ભ હતી.

આ સ્થળે સાધ્વીઓનાં નામો અને તેમની પ્રવૃત્તિની નોંધ પણ શિલાલેખોમાંથી સાંપડે છે: એક લેખમાં સાધ્વીઓનાં નામવાળો અંશ આ રીતે મળે છે:—

“.....અર્ચસંગમિકયે શિશીનિનં અર્ચવસુલયે નિર્વર્તનં.....”

—પૂજ્ય સંગમિકાની શિષ્યા, પૂજ્ય વસુલાના ઉપદેશથી. આર્ચ સંગમિકા અને આર્ચ વસુલાના ઉપદેશથી અપાયેલા દાનો ઉપરથી નક્કો થાય છે કે મથુરાના જૈનોમાં સાધ્વીઓનું પણ અગત્યનું સ્થાન હતું.

લખનઉ અને મથુરાના સંગ્રહાલયમાં અનેક એવી પ્રતિમાઓ સુરક્ષિત છે, જેમાં ચારે બાજુએ એકેક તીર્થંકરની જોડી કે બેઠી મૂર્તિ હોય છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ કેટલીક વખત એક જ તીર્થંકરની હોય છે અને કયાંક ભિન્ન ભિન્ન તીર્થંકરની હોય છે. ચારે બાજુએ દર્શન થવાથી અને બધી બાજુએ ભદ્ર-કલ્યાણકર હોવાથી તેને ‘સર્વતોભદ્રિકા’ પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. કુશાનકાલીન સર્વતોભદ્રિકા પ્રતિમાઓ મોટે ભાગે જોડી જ મળે છે, તેમાંથી કેટલીક મથુરા સંગ્રહાલયની બી ૭૩, બી ૬૭, બી ૬૮, બી ૭૦ આદિ તથા લખનઉ સંગ્રહાલયની જે. ૨૩૦, જે. ૨૩૫ વગેરે છે.

ઉપરાંત સરસ્વતીની મૂર્તિઓ જેનું જોન પરંપરામાં મહત્વનું સ્થાન છે અને જે તીર્થંકરની વાણીનું મૂર્તરૂપ છે, તેની બે મૂર્તિઓ લખનઉ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. તેનો ક્રમાંક જે. ૨૪ અને જે. ૩૫ છે. આ મૂર્તિઓ ઈ. સ.ના પ્રારંભની છે.

આ સિવાય અહીંના કંકાલી ટીલામાંથી બે મંદિરોના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે. વળી, ૮૦ મૂર્તિઓ, ૧૨૦ સ્તંભો અને બીજાં કોરણીયાર્યાં તોરણો વગેરેનાં કેટલાંયે શિલ્પો અને શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત બીજા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ, સ્તંભો, તોરણો, કુંભીઓ વગેરેની વિવિધ સામગ્રી મળેલી જોવાય છે. આ બધાના વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. ઉપર્યુક્ત નમૂનારૂપે આવેલેલી વિગતો અહીંના સ્વેતાંબર જૈનોની ભૂતકાલીન સમૃદ્ધિની ઝાંખી કરાવવા માટે પૂરતી ગણાય.

આજે અહીં શ્રાવકોનાં ૮-૧૦ ઘર વિદ્યમાન છે. દિગંબરોની વસ્તી વધારે છે.

બીયામંડીમાં એક પ્રાચીન સ્વેતાંબર મંદિર છે. તેનો જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૮૪ માં મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) એ કરાવ્યો છે. વળી, ચૌરાશીનું મંદિર ૮૪ આગમોના સ્મરણરૂપે જિજ્ઞાસુ થયેલું તે આજે દિગંબરોના હસ્તક છે. તેમાં ઉપાંચ વિવેકહર્ષજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓ, પાદુકા-સ્તૂપો વગેરે હતા, મૂળનાયક ઉપર લેખ પણ હતો. એ બધા ઉપર સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ હાથ ભૂંસ્યો છે એ ખરેખર, શોચનીય છે. આ મંદિરના પાછળના ભાગમાં દિગંબરોએ નવીન મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે.

અહીં સ્વેતાંબર ધર્મશાળા ધવાની જરૂર છે.

અહીંથી મળી આવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ, આયાગપટ્ટો અને સ્તૂપ ઉપરના લેખો અને તેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. મથુરામાંથી મળેલા એક લેખવાળા કોતરકામની વચ્ચે એક સ્તૂપ છે. તેની બાજુબાજુએ કઠેરો છે. તેને એક દ્વાર છે અને સ્તૂપ ઉપર જ કોતરેલી બે કઠેરાની હારો છે. એક મધ્યમાં ગોળાકાર અને બીજી જરા ઊંચે છે. સ્તૂપની બંને બાજુએ એકેક નાચતી સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓની પેલી પાર એકેક સ્તંભ છે. જમણી બાજુના સ્તંભને સિંહ છે અને ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર ‘ધર્મચક્ર’ કોરેલું છે. જિંચે સાધુઓ સ્તૂપ તરફ ઢોડી આવતા હોય એવા કિન્નરોની આકૃતિઓ છે. કિન્નરોને ડુંવાટાવાળું શરીર અને મનુષ્ય જેવું મુખ છે. સાધુઓ નમ્ર છે.

બે કઠેરાની હારોની વચ્ચે જે છ લીટીનો લેખ છે, તેની કોપી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ ની હોય તેમ લાગે છે. તે લેખ આ પ્રકારે છે:—

“(૧) નમો અરહતો વધમાનસ વંદાયે ગણિકા(૨)યે લેખ શોભિકાયે ચિત્તુ શમણસનિકાયે (૩) નાદાયે ગણિકાયે વાસયે અરહતા દેવકુલે (૪) આયગસમા પ્રપા શિલાપટા પ્રવિસ્થાપિતં નિગમા(૫)ના અરહતાયતને સહ માત્તેરે મગ્ગિનિયે ચિત્તેરે પુત્રેણ (૬) સવિન ચ પરિજ્ઞેન અરહતપુજાયે ॥”

—અહીં વર્ધમાનને નમસ્કાર. ગણિકા હંડાની પુત્રી ગણિકા નંદાએ વેપારીઓના આહત દેવાલયમાં શ્રમણ સમૂહને રહેવા માટે તથા અહીં તની પૂજા માટે એક નાનું આહત-દેવાલય, આચાર્યો માટે બેઠકો, એક (પાણીનો) કાવ, અને એક શિલાપટ્ટ (દેવાલયનું પુણ્ય) આપ્યા, બહેન, પુત્રી અને સગાંઓ સાથે (ભોગવવાને) કરાવ્યાં.

આ સ્તૂપ આકારમાં તથા રેખાવમાં આજમુખી મળી આવેલા બૌદ્ધ સ્તૂપોને એટલો બધો મળતો આવે છે કે એ આ જોન લેખ ન હોત તો તેને બૌદ્ધ સ્તૂપ તરીકે જ ગણવામાં આવ્યો હોત.

૨. કુશાન સંવત્ ૬૫૨ લેખવાળી મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી મળેલી મૂર્તિ આજે લખનો મ્યુઝિયમમાં છે. ખડ્ગા-અનસ્થ આ મૂર્તિનું મસ્તક ખડિત છે. મૂર્તિની જમણી બાજુએ બે પુરુષો હાથ જોડીને બેઠા છે અને ડાબી બાજુએ એક સ્ત્રી બેઠેલી છે. તેના ઉપરનો લેખ અપભ્રંશ સંસ્કૃત ભાષામાં આ પ્રકારે છે:—

“સિદ્ધં સં. ૧ દે. ૩ વિ. ૧૦ પ્રદમિત્રસ્ય ચિત્તુ શીવશિરિસ્ય વધુ પદ્મહસ્ય કોટિયાતો ગણાતો આર્ચતરિકસ્ય કુટુમ્બિનિયે ઠાનિયાતો કુલાતો વૈરાતો શાસ્ત્રાતો નિર્વર્તના મહાપદ્મયે દસિ ॥”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૬મ્મ વર્ષના હેમંતના ત્રીજા માસમાં ૧૦મા દિવસે દેવિયમણ, સ્થાનીય કુલ અને વજ-
જના આર્ચ તરિકની આગ્રાથી એકડલની સો, શિવશિરની પુત્રમધ્મ મહામિત્રની પુત્રી અહપલાએ આપેલી (કરમલેલી).

ઉપરુક્ત લેખની મધ્ય અક્ષરમળ પંક્તિઓ છે. પ્રથમ પંક્તિની ગાદીની ધાર ઉપર અને બીજી પંક્તિઓના પદ
(નિશ્ચિત પદ ઉપર મૂકેલી ગાદી પર જોઈ મૂર્તિની) ઉપર કેતરેલી છે. પાકની મધ્યમાં બે પંક્તિમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“ આર્ય અઘમસ શિશિનિ ॥ ”

—આર્ય અઘમની સ્ત્રી શિષ્યા.

૩. કુશાન સંવત્ ૪૮ની સાલની શ્રીસંભવનાથની એક મૂર્તિ લખનો મ્યુઝિયમમાં છે. આ મૂર્તિને હાથ અને
મસ્તક ખંડિત છે, પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્રામાં અવસ્થિત છે. તેની ગાદી નીચે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. મધ્યમાં
ત્રિસ્તનનું ચિહ્ન છે અને તેની નીચે બે નાનાં ચક્રો આલેખ્યાં છે. એક તરફ પુરુષ અને એક તરફ સ્ત્રીની આકૃતિઓ
છે. તેમના હાથમાં પુષ્પ અને ચક્ર છે. તેની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ મહારાજસ્ય હુવિષ્કસ્ય સંવસરે ૪૦૮ વ૦ ૨ વિ૦ ૧૦૭ ઇતસ્ય પુવાયં કોટિયે [ગણે] કમદાસીયે કુલે પંચનગરિયે શાસ્ત્રાયે
ધુજવલસ્ય શિશિનિયે ધુજશિરિયે નિવતના બુધુકસ્ય વધુયે શવત્રન (!) પોત્રિયે યશાયે વન સંમક્સ્ય પ્રોત્તિમા પ્રતિસ્થાપિતા ॥ ”

—મહારાજ હુવિષ્કના ૪૮મા વર્ષે વર્ષાઋતુના બીજા માસમાં ૧૭મા દિવસે શવત્રનની પોત્રી અને બુધુકની વધુ
યશાએ દેવિય ગણુ બ્રહ્મદાસીય કુલ અને વજનાગરી શાખાની ધુજવલની શિષ્યા ધુજશિરની આગ્રાથી સંભવનાથની
મૂર્તિને સ્થાપન કરી.

૪. કુશાન સંવત્ ૫૮ની મૂર્તિ પરનો લેખ:—

“ સિદ્ધં નમ સર[સ]તમ મહારાજસ્ય હુવિષ્કસ્ય સંવસરે અઘપનવસ્ય મસ ૩ દિવસ ૨ ઇતસ્યામ્ પુર્વામાં પે (!) ગણે આર્ય ચેટિયે કુલે
હરિતમાલ્યધિમાતો શા.....વાલકસ્ય હમિનાદિસ્ય શિશોગન.....નાગસેનો દનમ્ ॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. સરસતમ મહારાજ હુવિષ્કના ૫૮મા વર્ષે ઉનાળાના ૩ માસમાં બીજે દિવસે.....ગણુ આર્ય
ચેટિયકુલ અને હરિમાલ્યધિ (હરિતમાલ્યધિ) શાખાના વાલક હમિનદી (અગનદિ?)ના શિષ્ય નાગસેન(?)નું દાન.

૫. કુશાન સંવત્ ૭૧ની મથુરાની એક જૈન મૂર્તિ છે, તેની જંઘા અને કમરનો ભાગ જ બચેલો છે. મૂર્તિની
પાછળના સમઘોરસ સ્તંભના ભાગ ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સમ૦ ૭૦૧ વ૦ ૧ વિ૦ ૧૦૫ ઇતયે પુવયે હમિય(?) મુનશિમિતા(?) યે(?) મિનિરવ સુવોતિ ધિતુ હેમદેવસ્ય ॥ ”

—૭૧મા વર્ષે વર્ષાના પ્રથમ માસમાં ૧૫મા દિવસે હેમદેવની.....મિનિરવની બેનની પુત્રીની પુત્રી....મુનાશિમિતાની....

૬. કુશાન સંવત્ ૭૪ની સાલની એક ચૌમુખ જિનપ્રતિમા છે. એ મૂર્તિની દરેક બાજુએ થોડાક ભાગો ઉપસાવેલા
છે. મધ્યમાં સ્તંભ છે અને તેના ઉપર ચક્ર છે. બંને બાજુએ ત્રણ-ત્રણ અક્ષતા હાથ બેઠીને બેસેલા છે. મૂર્તિની
ગાદીની ચારે બાજુએ લેખ છે. દરેક બાજુએ લેખની બાજુએ લીટીઓ છે, જેમાં થોડાક ભાગ બચાવેલો છે, તે લેખ
આ પ્રકારે છે:—

“ સં૦ ૭૦૪ મ૦ ૧ વિ૦ ૫ અઘવરણતો ગણતો કુલાતો વજનકરિતો શાસ્ત્રાતો અયશીરકાતો.....નધનસ્ય વાલકસ્ય
શિશિનિયે આર્ય વસિયે દેવસ્ય કુદ્ધવસ્યે ધરવલાયે દત્તિ.....સશુયે ॥ ”

—૭૪ની સાલમાં ઉનાળાના પ્રથમ માસમાં પાંચમી દિવસે.....જેનની પત્ની ધરવલાની, ધરવલાયે—કુદ્ધવસ્ય—કુદ્ધવસ્યનાયસી
આગ્રા અને આમક (સંભોગ)થી નધન.....વાલકની.....શિષ્યા.....દાસીની આગ્રાથી દાન.

૭. કુશાન સંવત્ ૮૦ની મથુરાની જૈનમૂર્તિ પરનો લેખ:—

“ સિદ્ધં મહારજસ્ય વાસુદેવસ્ય સં ૮૦ હમ્બ ૧ દિ ૧૦૨ વસત્ય વુષ્યાં સત્ત્વો સ મિત્ત સંવત્સરિણિ(?) વસુદેવસ્ય ॥ ”

—મહારાજ વસુદેવના રાજ્યમાં ૮૦ વર્ષે હેમંતના પ્રથમ માસમાં બારમા દિવસે આવક....સ....ની પુત્રી બલની વધુ...

૮. કુશાન સંવત ૬૬૦ મધુરાનું એક શિલ્પ, પીળી રેતીના પથ્થરમાં છે, જેનો એક ટુકડામાં ઉપસાવેલો ભાગ છે ચોરસ આકારના બાજોમાં છે. ઉપરનો ચોરસ સારી હાલતમાં છે. તેના ઉપર સ્તૂપનો આકાર છે. સ્તૂપની આસપાસ ૨ ચિત્ર-મૂર્તિઓ છે. એક મૂર્તિ ઉપર છત્ર છે બીજી મૂર્તિ કણાયુક્ત શ્રીચાર્ધનાથ ભગવાનની છે. નીચેના ભાગમાં એક સ્ત્રી બતાવી છે, જેણે એક હાથ ઉઘાડેલો છે અને બીજા હાથ જંઘા ઉપર મૂકેલો છે, તેની ડાબી બાજુએ એક અર્ધનમ્ પુરુષની આકૃતિ છે. પુરુષની ડાબી બાજુએ છે સ્ત્રીઓની નાની આકૃતિઓ છે અને તેમની પાછળ એક ઝાડ નીચે બેસેલા નાગની આકૃતિ પ્રણામ કરતી બતાવી છે આ ટુકડાના ઉપરના ભાગમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ સિદ્ધં સં ૧૦૧ પ્રિ ૨ દિ ૧૦૬ કોટિવાતો મળતો ઠનીકતો વૈરાતો શાસ્ત્રાતો આર્યસુર શિશિનિ ધમશિરિયે નિવર્તનામહદતસ્ય ચિતા ધનહથિ । સનથ શ્રેષ્ઠિ વિજા કળ યમળ ॥ ”

—સિદ્ધને નમસ્કાર. ૬૬ વર્ષે શ્રીજી મહુના બીજા માસમાં સોળમા દિવસે કોટિય ગણની સ્થાનીય કુલની વજૂશાખાના આર્યસુરની શિષ્યા ધર્મશિરિની આજ્ઞાથી મહદતની પુત્રી ધનહથિ અને ધ શ્રેષ્ઠી વિજા (વિદ્યા) કૃષ્ણ શ્રમણ.

આ બધા લેખોમાં આપેલા કેટલિયગણ, વારણગણ, બ્રહ્મહાસીયકુલ, સ્થાનીયકુલ, ચેટિયકુલ, વજૂનાગરીશાખા, પંચ-નાગરીશાખા, માલિજનશાખા—આ બધા ગણો, કુલો અને શાખાઓ સ્વેતાંબરીય સૂત્રોની પદ્માવલીઓમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે અને તેની સાથે મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી નમ્ મૂર્તિઓ પણ સ્વેતાંબર સમ્રાજમાં બરાબર માન્ય હતી એમ પુરવાર થાય છે.

૨૪૪. સોરીપુર

(કોડા નંબર : ૪૨૬૭)

શીકોડાબાદ જંકશનથી ૧૩ માઈલ દૂર અને નવી રેલ્વેના બાહ્ય સ્ટેશનથી વાયવ્યપૂર્ણમાં ૫ માઈલ દૂર યમુનાના દક્ષિણ કાંઠે બટેશ્વર નામે ગામ વસેલું છે. અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર પહાડી રસ્તે શોરીપુરનાં ધ્વંસાવશેષો આવેલાં છે. પ્રાચીન કાળમાં આજના બટેશ્વર વગેરેનો સમગ્ર વિસ્તાર શોરીપુરમાં સમાઈ જતો હતો. આનાં સોરિયપુર, સૂર્યપુર, સોરીપુર અને શોરીપુર વગેરે પ્રાચીન નામો મળી આવે છે. બટેશ્વર નામ તો બહાવરનરેણે અહીં સ્થાપેલા બદ્રેશ્વર શંકરના મંદિર ઉપરથી બદ્રેશ્વર વસ્તુ તે પછી બટેશ્વર-વટેશ્વર નામ પડ્યું હોય કાં તો અહીં આવેલાં વડનાં વૃક્ષોની બહુલતાથી બહેરમાં આવ્યું હોય. અમે તે હોય પણ આ બટેશ્વરની જમિન જ પ્રાચીન કાળનું શોરીપુર છે. આ દેશના નિવાસીઓની ‘સોરસેની’ ભાષા બ્યારણ-સાત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

મગેસ્થિનિસે પોતાના ભણતગમણ વૃત્તાંત નામે ‘એરિયન’માં શોરીપુરનો Calisoboraca (કલીસોબોરેકા) નામે ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે આ નગર યમુનાના જમણા કાંઠે મનુષ્યોથી ભરચક સુંદર અને સમૃદ્ધિશાળી નગર છે.^૧

જેમના પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી ‘સમવાચાંસુત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસુત્ર, આજ્ઞક નિર્મુક્તિ, કલ્પસુત્ર’ વગેરેમાં શોરીપુરનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૫મા આર્યદેશોમાં કુશાવર્તની રાજધાનીનું આ નગર હતું. યાદવકુલતિલક શ્રીનેમનાથ ભગવાનના જન્મથી પવિત્ર થયેલી આ જમિન તીર્થધામની ખ્યાતિને વરે એમાં નવાઈ નથી.

લગભગ પાંચમા-છઠ્ઠા સેકામાં રચાયેલા ‘વસુદેવકાંડી’ નામના કથાકાવ્યમાં ઉલ્લેખ છે કે, “હરિનંદમાં સોરી અને વીર નામના બે ભાઈઓ હતા, જેમાં સોરીએ ‘સોરિપુર’ અને વીરે ‘સોરી’ નામનું સોરીનો પુત્ર અંધક-

વૃષ્ણિ થયે, તેને ભદ્રા રાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે હથ પુત્રો અને કુંતી તથા માદ્રી નામે બે કન્યાઓ થઈ. વીરનો પુત્ર ભોજવૃષ્ણિ થયો. તેનો પુત્ર ઉગ્રસેન થયો અને ઉગ્રસેનને બંધુ, સુબંધુ તેમજ કંસ વગેરે છ પુત્રો થયા હતા. ”

શ્રીહિમચંદ્રચાર્ય^૨ પોતાના ‘ત્રિપટિશાલાકાપુરુષચરિત’ ગ્રંથમાં સોરીએ શોરીપુર વસાવ્યાનું જણાવી વિશેષમાં જોગે છે તેનો સાર એ છે કે, સમુદ્રવિજય શોરીપુરીમાં અને કંસ મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા^૨ સમુદ્રવિજયના પુત્ર શ્રીનેમનાથ હતા અને કૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર હતા. શ્રીકૃષ્ણે કંસને મારીને મથુરાનું રાજ્ય હાથ કર્યું પરંતુ મગધના પશકમ્પી જરાસંધ રાજાના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ અને સમુદ્રવિજય વગેરે માદ્રવે. પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રની દ્વારિકા નગરીમાં જઈને વસ્યા.^૩ એ સમયે અનેક જૈન કુટુંબો તેમની સાથે ગયા હશે અને તેથી જ સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનોનો પ્રવેશ શ્રીનેમનાથ અને શ્રીકૃષ્ણના જેટલો જ પ્રાચીન ગણાય.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી આ ભૂમિમાં આવ્યા હતા.^૪ એમના સમયમાં આ નગરનો રાજા સૌર્યદત્ત નામે હતો. અહીંના સૌર્યાવતંસક ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરે એક માછીમારના પૂર્વ ભવોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું હતું.^૫

ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને તે પછીના સમયમાં અનેક પ્રજાવશાળી સૂરિપુંગવો આ તીર્થની યાત્રા કરતા ને જીવનને કૃતાર્થ બનાવતા પણ એ સમયની ઘટનાઓ ઉપર અજવાળું પાડે એવી માહિતી મળી શકતી નથી. સમેતશિખર તીર્થની યાત્રા કરનારાઓ આ તીર્થભૂમિને વીસરતા નહોતા; એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. શ્રીખંપભટ્ટસૂરિએ (સ્વર્ગ: સં. ૮૯૫) મથુરા તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એ સમયે શોરીપુરનો પણ ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો એ પછી શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ (સ્વર્ગ: સં. ૯૯૧), શ્રીઉદ્ધોતનસૂરિ (સં. ૯૯૪), શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૦૨), શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ (તેરમો સૈકા) વગેરે પ્રજાવશાળી આચાર્યો સમેત શિખરની યાત્રાએ જતાં આ શોરીપુરમાં આવ્યા હતા. ચૌદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે કે, “શૌર્યપુરે શક્તિજિનાલયે.....શ્રી નૈમિનાથ:” અર્થાત્-શોરીપુરમાં શંખ રાજાએ (ઉદ્ધાર) કરાવેલા જિનાલયમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાન છે.

એ પછીનો શોરીપુરનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. લગભગ સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી સેહિલ, જે ‘હીરસોભાગ્ય મહાકાવ્ય’કાર શ્રીસિંહવિમલગણિના પિતામહ થતા તેમણે, શોરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વી, આવક અને આવિકાઓ હતાં. સંઘવી સેહિલે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની એક મૂર્તિ ભરાવી હતી પરંતુ તેની અંજન-શલાકા થઈ શકી નહોતી. છેવટે સમ્રાટ અકબરને પ્રતિજ્ઞા કરવા ફતેહપુરસિક્રીમાં અને તે પછી આગરામાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે સં. ૧૬૩૯ માં આવેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિ સં. ૧૬૪૦ માં શોરીપુર તીર્થની યાત્રાએ સંઘ સાથે પધાર્યા ત્યારે તેમણે સં. સેહિલે ભરાવેલી મૂર્તિની અંજનશલાકા કરી પ્રતિષ્ઠા કરી અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચરણપાડકા પણ તેમાં પધરાવી હતી.

સં. ૧૬૬૨ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજી, તેમના શિષ્ય શ્રીજયવિજયજી પૂર્વ દેશની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે તેમણે શોરીપુરમાં સાત શ્વેતાંબર મંદિરો હોવાની નોંધ કરી છે:

“શ્રીજિનવર પ્રાસાદ સાત પૂજી બહુ ભગતઈ; જનમભૂમિ પ્રજી નૈમિની પ્રજીમી બહુ જીગતિઈ.”

એ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષગણિ શોરીપુર પધાર્યા હતા અને તેમણે ઘણી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સં. ૧૬૬૮ માં શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ, સં. ૧૬૭૧ માં શ્રીસહજસાગર ગણિ, પં. વિજયસાગર, પં. હેતુસાગર ગણિ વગેરે સાથે આગરાથી શોરીપુરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા, એ જ સમયમાં શ્રીકલ્યાણસાગરજીએ પણ યાત્રા કરી

૨. ત્રિપટિશાલાકાપુરુષચરિત ‘પર્વ ૮, સર્ગ ૨, પૃ ૨૦.

૩. “Historical quarterly” Vol, 10, No. 3, P. 542.

૪. પં. બેચરજીસ કૃત-‘ભગવતી સ્તવ’ અનુવાદ, ભા. ૨ પૃ. ૧૩૯, ૧૪૦, ટિપ્પણ.

૫. ‘વિશ્વવાચસ્પત બાળ્ય’ કાટકામાર્ગ વૃત્તિ, પૃ ૧૪૨.

હતી. સં. ૧૭૪૭ માં શ્રીસોભાગવિજયજી, સં. ૧૭૫૭ માં ઉપાધ્યાય શ્રીમેધવિજય ગણિ અને સં. ૧૮૦૫ માં પં. શ્રીકુશળવિજય ગણિ વગેરેએ શૌરીપુરની યાત્રાઓ કર્યાની હકીકત તીર્થમાળાઓ અને ઐતિહાસિક કાવ્યો પૂરી પાડે છે.

આ પ્રમાણેથી સમજાય છે કે શ્રીહરીવિજયસૂરિએ આ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરી યાત્રાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો ત્યારથી આ તીર્થની યાત્રા આજસુધી ચાલુ રહી છે. શ્રીહરીવિજયસૂરિએ અહીંના ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધ કર્યો હતો અને તેમને જૈનધર્મથી પરિચિત કર્યા હતા, ત્યારથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહેતી હતી.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ શૌરીપુરનાં ધ્વંસાવશેષોમાંથી અનેક વસ્તુઓ મળી આવી છે. સર કર્નિઘડામે દર્શાવેલા ૭ ટેકરાઓ આજે પણ ગઢવી (ગઢી)ના નામે ઓળખાય છે. તેમાંના બે ટીલાઓ (ટેકરાઓ) જેને 'પુરાણખેડા (પ્રધુમ્ન ખેડા)' અને બીજો 'ઓંધખેડા (અનિરુદ્ધ ખેડા)' કહે છે તેમાં અનેક મંદિરો, મકાનો, અને તેની મોટી મોટી છંટા વગેરે જોઈ શકાય છે. અહીંની જૂની ધાર પર એક ઊંચી કરાડ છે તેને ઢોંકો 'કંસકરાડ' કહે છે. આ બધાં નામોના આજે અપભ્રંશ થઈ ગયો છે પરંતુ વસ્તુતઃ એ બધાં સ્થળોનાં નામો મહાભારત કાળની યાદ અપાવે છે. પુરાણ ખેડા સાતેક હિંદુમંદિરોના ઝુમખાથી ઢંકાયું છે જ્યારે ઓંધખેડામાં પાંચેક ચોરસ ધૂમટવાળાં જૈનમંદિરો ખંડિયેરરૂપે જોવાય છે.^૪ આ ખંડેરો શૌરીપુરની પ્રાચીનકાલીન ભવ્ય બાહોજલાલીનાં સ્મારકો છે, એમાં શંકા નથી. સર કર્નિઘડામના કથન પ્રમાણે આ ખંડિયેરોવાળી ભૂમિ ઉપર જૈન તેમજ અહિર પ્રજાએ લગભગ ૪૦૦ વર્ષ સુધી વસવાટ કરીને તેનું નામ બદલ્યું પાડ્યું હતું. તેમણે અહીં ૧૭૦ જેટલાં મંદિરો જોયાં હતાં, જેમાં ૯ મંદિરો તો મોટાં હતાં. આ પૈકીનાં કેટલાંક મંદિરો ઊભાં છે. તેમાંનાં એકમાં અહીં શિવમંદિર બંધાયાનું પ્રમાણ મળે છે; પરંતુ એ પહેલાં જૈનોનું આ મુખ્ય સ્થળ હતું. યમુનાના ઘાટે સ્થપાયેલાં નવાં શિવાલયોની વચ્ચે એક પ્રાચીન જૈનમંદિર અને જૈન ઘાટ પણ છે.

સર કર્નિઘડામે અહીંથી અનેક પુરાણી વસ્તુઓ, જેમાં મૂર્તિઓ, શિલાલેખો, તામ્રસિક્કા, પ્રસ્તરખંડો વગેરેનાં ભગ્નાવશેષોનો સંગ્રહ કર્યો હતો અને સને ૧૮૭૦માં ઇર્લાઈલે અહીંથી એકઠી કરેલી બીજી અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓ કેટલાંયે ગાડામાં ભરીને આગરા મોકલી આપી હતી. એ વસ્તુઓમાં સં. ૧૦૮૪(૯૪૧)ના લેખવાળી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિમા, લીંત પરના જૈન શિલાલેખો અને બીજી વિવિધ શિલ્પમૂર્તિઓ છે, જેના વિશે ઇતિહાસ ગવેષકોએ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે. એમાંથી જ જૈન ઇતિહાસનાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી રહેશે.

અહીંના જૈન દેવાલયની વ્યવસ્થા યતિ ઋષભદાસના શિષ્ય ધન્નામલજી સ્વેતાંબર યતિ મહાત્મા કરતા હતા, એથી જ એ મંદિર 'યતિમંદિર' નામે જાણીતું હતું. મંદિરના કંપાઉંઠની સામેનો ચોતરો પણ યતિજીના નામે ઓળખાય છે. એ યતિની ગાદીએ આવેલા શિષ્યે દિગંબર જૈનોના પ્રભાવમાં આવી જઈ મંદિરની વ્યવસ્થાને બદલે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને બદલે તેમાં શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની દિગંબરીય મૂર્તિને સ્થાપન કરી દીધી. સરકારી ગેઝેટીયરના નકશામાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું નામ ઉલ્લેખાયું છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસનાં અનેક પ્રમાણો હોવા છતાં અને દિગંબરો શૌરીપુરને નેમિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ માનતા ન હોવા છતાં દિગંબર અને સ્વેતાંબરો વચ્ચે તીર્થમાલિકીનો ઝગડો ઉપસ્થિત થયો. છેવટે જોનો ચૂકાદો સ્વેતાંબરોના લાભમાં આવ્યો છે.

તીર્થમાળાકારે આ તીર્થભૂમિ વિશે સાચું કહ્યું છે:

“લુહો સોરિપુર સંજિયામણો લુહો, જન્મ્યા નેમિજિજ્ઞંદ; લુહો યમુના તટિનીને તટે લુહો, પૂજ્યાં હોઇ આણ્ડં.”

પહાડી પરનાં પાંચ જૈન મંદિરો પૈકી ચાર મંદિરો ખાલી પડ્યાં છે. એકમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં હતાં. સં. ૧૬૬૦ માં ગ્વાલિયરનિવાસી શેઠ નથમલ ગુલેશ્વરજીએ અહીંના આલીયાન મંદિરનો લુહોદાર કરાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે આગરાના જૈન સંઘે તેનો વહીવટ સંભાળ્યો. સં. ૧૬૮૧ માં તેના લુહોદારનું કામ પૂરું થતાં એક મૂર્તિની ખુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી અને શ્રીજયંતવિજયજી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

કલકત્તાવાળા શેઠ હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદજીએ એક નવી જૈન ધર્મશાળા બંધાવી છે, જેથી યાત્રાળુઓને સગવડ રહે છે.

૨૪૫. રત્નપુરી

(કેઠા નંબર : ૪૨૮૩-૪૨૮૪)

ચોક્કાવલ સ્ટેશનથી ૨ કીલોમીટર દૂર રત્નપુરી નામનું તીર્થ આવેલું છે. આજકાલ આ ગ્રામને 'નવરોઈ' નામે લોકો ઓળખે છે. અહીં જૈનોની વસ્તી બિલકુલ નથી.

ગ્રામની બહાર પાંચેક વીધાના ઘેરાવામાં કિલ્લાવાળા સુંદર સ્થળમાં પંદરમા તીર્થંકર શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનાં અવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એમ ચાર કલ્યાણક્રીડાનું સ્મરણ આપતું પવિત્ર ધામ છે. પ્રથમ ધર્મશાળા આવે છે તે એમાંથી એક ભારી વાટે મંદિરના ચોગાનમાં જવાય છે.

૧. વચ્ચે સમવસરજીના ત્રણ ગઢની માફક ત્રણ પગથાર પર આ મંદિર નાબુકતાનો અંબાર ધરી ઊભું છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક્રીડા પાઠકા પદ્મવેલી છે. તેની સામે આવેલા શિખરમાંથી જિનમંદિરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપત્યમૂર્તિ પ્રતિમા છે અને તેની આસપાસ શ્રીધર્મનાથ અને શ્રીઅરનાથ વગેરેની પ્રાચીન બૃહદ્ ભૂતિઓ સ્થાપન કરેલી છે. મંદિરની મધ્ય વેદિકામાં કેવલજ્ઞાન કલ્યાણક્રીડા સ્થાપના છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર સ. ૧૮૭૭ માં બાળુ છોટનજી લખનૌવાળાએ કરાવેલો છે.

૨. દક્ષિણ દ્વાર સામે આરસની સુંદર છત્રીવાળું દેવાલય સ. ૧૬૬૮ માં શેઠ ધસુમલજી મારવાડીએ બંધાવેલું છે. તેમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પોષ્ટા બે હાથ જેવડી મૂર્તિ બિરાજે છે. એ સિવાય બીજી સાત પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.

ચારે ખૂણામાં ચાર દેરીઓ છે. અગ્નિખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાન અને શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં પગલાં છે. નૈઋત્યખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના અવન કલ્યાણક્રીડા સ્થાપના, વાયવ્યખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના જન્મ કલ્યાણક્રીડા સ્થાપના, અને ઈશાનખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના દીક્ષા કલ્યાણક્રીડા સ્થાપનાનાં પગલાં છે.

આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે, જેનો હાલમાં જ જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

૨૪૬. બનારસ

(કેઠા નંબર : ૪૨૮૭-૪૨૮૯, ૪૩૦૩-૪૩૧૦)

બનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી. આ નામમાં અહીંની વરણા અને અસી નામની બે નદીઓના સંગમની સ્મૃતિ જળવાયેલી છે. એને કાશી પણ કહે છે. આ કાશી નગરીની પ્રાચીનતાનાં મૂળ ઊંડાં છે, શોધવાયે અશક્ય છે. એને માટે એમ કહી શકાય કે કાશીએ ભારતની અનેક નગરીઓના ઉત્થાન અને પતન બાતે નિહાળ્યા હોય એટલી એ વૃદ્ધ છે. આ નગરી પ્રાચીનકાળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંસ્કૃતિઓ અહીં સુભગ સંગમ થતો રહ્યો છે, અને તેથી જ આજે પણ ભારતની બધી વિદ્યાઓનું કેંદ્ર બની રહી છે. સરસ્વતી ધામો માટે આજ સુધી કાશી ઉપમાન બની રહી છે.

જૈન અનુશ્રુતિઓના આધારે અતિપ્રાચીનકાળમાં શ્રીમુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો અહીં જન્મ થયો હતો. ત્યારથી જૈનો માટે બનારસનું મહત્વ વધવા લાગ્યું. એ પછી નજીકમાં આવેલી ચંદ્રપુરીમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ ભગવાન અને સિદ્ધપુરીમાં શ્રીત્રેયાસનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો, અને ઈ. સ. પૂર્વે નવમી શતાબ્દીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનો આ સ્થળે જન્મ થયો હતો. એ રીતે અહીં કુલ ૧૧ કલ્યાણક્રીડા થયાં છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને આ નગરને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપ્યો હતો. એ કે તેમનું નિર્વાણ સમેતશિખર ઉપર થયું હતું પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ માટે તેમણે આ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. ભગવાન જુદાં જુદાં પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં નિર્ગમનો પરિચય થયો હતો, જેની નોંધ તેમના પિટક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જ શિષ્યો હતા. જૈન ગ્રંથોમાં તેમને પાર્શ્વપત્ય નામે ઓળખાવ્યા છે. આથી

સિદ્ધ થાય છે કે એ કાળમાં વારાણસી સમયોનું કેંદ્રધામ હતું અને બનારસથી લઈને સમેતસિખર સુધીનો પ્રદેશ એમની ઉપદેશવાણીથી પ્રભાવિત થયો હતો. ભગવાન મહાવીર પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથના પંથે એ જ મહાન ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા. એમના સમયમાં આ નગરી મલ્લકી જાતિના રાજાઓની રાજધાની હતી. મહારાજ એલિકને આ નગરી પહેરામણીમાં મળી હતી; એવો ઉલ્લેખ આગમગ્રંથોમાં આવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે એ પ્રભાવે યોગ્યરૂપે લીધું અને તેનો વિકાસ થયો. દશાશ્વમેધઘાટ એ વાતની સાબ પૂરી રહ્યો છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના વખતમાં અહીં અશ્વમેધ યજ્ઞની ધૂમ મચેલી હતી. પરંતુ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભક્તના અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશના જ કારણે એ યજ્ઞે અહિંસારૂપમાં પરિવર્તન પામ્યા. વૈદિક ભોંકે આવે પણ મુસલમાન ભાવનાથી પોતાનું અંતિમ ઇવન આ સ્થળે સમર્પણ કરવાની ભાવના રાખે છે. આ અદર્શ એ જ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રમણસંસ્કૃતિના વિજયનું ચિહ્ન છે. વસ્તુતઃ જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાનો અહીં પ્રભાવ પાધ્યો ત્યારે બીજી સંસ્કૃતિઓને માટે આ સ્થાન આકર્ષણનું કારણ બન્યું એમ કહેવામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બાધ નથી.

એ પછી જૈનોના આ કેંદ્રધામની મહત્તા ક્યારે ઘટવા માંડી એ બાજી ચકાતું નથી.

કાશી આજે તો હિંદુધર્મનું મોટું તીર્થસ્થળ છે. કાશી-વિશ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તેમનું ચાત્રધામ છે. ‘વિશ્વનાથ તીર્થકંથ’ કાર શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, “વિશ્વનાથ મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીની મૂર્તિ છે.” આ તીર્થધામ પાસે એક મસ્જિદ છે, તેને વિશે કહેવાય છે કે તે અસલ શિવાલય હતું પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોનારને એમાંની જૈન શૈલી નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

વસ્તુતઃ કાળ-ઘટનાએ આર્યાવર્તની અંદર ઘણા ઘણા રંગ બનાવ્યા છે. કોણ બાણે કેટલાયે પલટા આવી ગયા અને એ પલટામાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવ મંદિરો પલટાતાં જ રહ્યાં. કોઈ કાળે જ્યાં જૈન મંદિર હોય ત્યાં શૈવ મંદિર બની જાય અને શૈવ મંદિર હોય ત્યાં મસ્જિદ બને. રાજકાંતિઓ અને આક્રમણના સમયમાં એમ બને એ સ્વભાવિક છે.

ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓની પરંપરાને સાચવી રાખનારા સમર્થ પંડિતો અહીં જ મળી આવે છે. અમી જ હર્ષન, બ્યાકરણ, બ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે વિદ્યાઓનું આ પીઠ છે. એના એવા શુભેચ્છી જ એ ભારતનું મસ્તક ગણાય એમાં નવાઈ નથી. ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અહીંના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન મોખરે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ માટે પણ પૂરતી સગવડ છે.

ચોદમા સૈકાના શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે આ નગરી ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. ૧. દેવ-વ્યાસ-જુસી, જ્યાં વિશ્વનાથનું પ્રાચીન મંદિર હતું. ૨. રાજધાની-વારાણસી, જ્યાં મવન-મુસલમાન ભોંકે અધિક વસેલા હતા. ૩. મહન-વારાણસી, જે આજકાલ મહનપુરાના નામે જોળખાતો ભાગ છે તે જ હોવો જોઈએ. ૪. વિજય-વારાણસી, જ્યાં લેલુપુરામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જૈનમંદિર છે, તે હોવી જોઈએ; કેમકે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થ પાસે તળાવ હોવાનું કહે છે અને પશુ તેની જાળ તળાવ છે.

એ પછી આ સ્થળ ઉપર બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ બન્યું હશે એમ લાગે છે; કેમકે સત્તરમા સદ્કાના એક જૈન કવિએ કહેવાયું છે કે—

“કેસ ચ્યાલીસ પ્રવાળથી રે, વાસણસી વિખ્યાત; અંતરાલ એ દેરાની રે, ઘાલીસી કહું વાત રે.
રખ્યો નગર સોહામણી, વાણસી વિલાસ; વવલગહે વખાણના, ઉચ્ચ અતિચિત્ત.
વિજય નગરી લેલુપુરા, વિહાં ભાટનાં બેઠાં પ્રતિમા પાસ વિજુલસી, પૂર્વે પૂરણ નેહ.”

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યારે અહીં વૈદિક મતાનુયાયીઓનું પૂળ જોર હતું ત્યારે જૈન મંદિર બાંધવાની ચરવાનગી મળી ચકતી જઈ અને મંદિર બાંધાય તો બીજો જ દિવસ જમીનહોસ્ત બને એવી વિષમ સિધ્ધિ હતી, એ સમયે એ ભાટ હોતો. અહીં રહિતા લેખો ભગવાનની મૂર્તિ સમજાવી અને આજે જ્યાં લેલુપુર તીર્થ છે ત્યાં એક વહની નીચે મધુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને જૈન પાર્શ્વનાથ પૂજા કરતા હતા.

જૈન કહે મુજબ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાને મહાન તપસ્યા કરતા કમલ જોડીના તાપણમાંથી સજાના નામને લાવ્યો.

હોય તે સ્થળ આ જગ્યા મહિના કાઠે હતું. અહિંસાધર્મની આ અબૂતપૂર્વ ઘટનાનું કોઈ સ્મારક આપણા કથનસીંચે જણાવે નથી પરંતુ તેમના ચાર કલ્યાણકોનું એક માત્ર સ્મારક ચોક બજારથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલા લેહુપુરમાં છે.

[૧] લેહુપુરના મંદિરનો અડધો ભાગ પ્રવેતાંબરો અને અડધો ભાગ દિગંબરોના કબજામાં છે. ધર્મશાળાની વચ્ચે જ ધાવાખંધી પ્રવેતાંબર જૈન મંદિર આવેલું છે. ઊંચી બેઠકની છત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ વિરાજમાન છે અને બીજી પ્રતિમાઓ પણ છે. સાથે બગીચો અને હાથાણની દેરી છે. આ મંદિર અને [૨] અંગ્રેજી કોલેજમાં આવેલું શ્રીપાર્શ્વનાથનું ઘર દેરાસર સિવાય અહીંનાં બાકીનાં મંદિરો શિખરખંધી છે. [૩] સુતાતોલામાં શિખરખંધી શ્રીગોપીપાર્શ્વનાથનું છે. [૪-૭] નયાઘાટ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીઆદિનાથ; એમ ચાર મંદિરો છે. [૮] રામઘાટ ઉપર શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું, [૯] બાહુજીકા ફરસમાં શ્રીઆદિનાથનું, [૧૦] ઠઠેરીબજારમાં શ્રીકૃષ્ણચિંતામણિ, જેમાં સ્ફટિકનાં બિંબ અને પાદુકાઓ છે, અને [૧૧] ભદ્રેની ઘાટ ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરો વિદ્યમાન છે. છેલ્લું સુંદર મંદિર વચ્છરાજ ઘાટના મધ્યે ગંગાની સપાટીથી લગભગ ૨૫૦ ફીટ ઊંચે આવેલું છે, આગળ વિશાળ ચોક છે, તેમાં આરસની છત્રીમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતી સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં જિનબિંબો અને પગલાં વિરાજમાન છે. સુવર્ણ કળશોથી સુશોભિત શિખર છે. અહીંનું વાતાવરણ ગમે તેવાનું મન હરી લે એવું છે. અહીં ૧૦૦ જૈનોની વસ્તી છે, ૨ ધર્મશાળા અને ૨ ઉપાશ્રયો વિદ્યમાન છે.

ચંદ્રપુરી :

કાશીથી ૧૪ માઈલ અને કાઠીપુર સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ચંદ્રપુરી નામનું ગામ છે. અહીંના લોકો આ ગામને ચંદ્રાવતી કે ચંદ્રોટી નામે ઓળખે છે. ગંગાના કિનારે ઊંચી ભૂમિકા ઉપર આ ગામ વસ્યું છે. આ નાના ગામડાની મધ્યમાં પ્રથમ દિગંબર મંદિર આવે છે અને ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલતાં એક ચાર વીઘા જેવડા વિશાળ ચોગાનમાં કિલ્લાથી ઘેરાયેલું, આડમા તીર્થંકર શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનાં ચાર કલ્યાણકોનું સૂચન કરતું નાનું છતાં મનોહર મંદિર ઊભું છે. નજીકમાં જ ચરણપાદુકાની દેરી અગાઉ હતી પરંતુ ગંગામાં પૂર આવવાથી આ દેરી ધ્વસ્ત બની અને મંદિર ખંડિયેર જેવું બની ગયું. આ મંદિરવાળા ટેકરાને લોકો 'રાજનો ટીલો' કહે છે. હાલમાં જ તેનો જીર્ણોદ્ધાર અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી થઈ રહ્યો છે.

આ સ્થળથી જરા દૂર એક મોટી જૈન પ્રવેતાંબર ધર્મશાળા છે અને મંદિરની સામી બાજુએ દિગંબરી જૈન ધર્મશાળા છે. ગામમાં જૈનનું એકે ઘર નથી.

આ તીર્થનો શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આથી ચૌદમી શતાબ્દીમાં આ તીર્થની યાદ જૈનો ભૂલ્યા તહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં આસપાસમાં ઘણા ટીંબા ટેકરાઓ છે. એનું જોડકામ કરવામાં આવે તો પુરાતત્ત્વની કેટલીયે વસ્તુઓ જણી આવે એવો સંભવ છે.

સિંહપુરી (સારનાથ) :

ચંદ્રપુરીથી પાછા ફરતાં લગભગ ૬ માઈલ પર અને સારનાથ સ્ટેશનથી ૭૧ માઈલ દૂર આ તીર્થધામ આવેલું છે. અહીંથી એક માઈલ દૂર હીરાપુર કે હીરાવન નામનું ગામ છે. સિંહપુરીમાં અગિયારમા તીર્થંકર શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ચાર કલ્યાણકો થયાં હતાં. સંભવતઃ આધુનિક સારનાથ એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળના શ્રેયાંસનાથનો જ અપભ્રંશ હોય. સારનાથ નામ વસ્તુતઃ ક્યારથી કેવી રીતે પ્રચલિત થયું એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે.

શ્રીમદ્દીશવ્યંદ્ર વંશોપાધ્યાય સારનાથ તીર્થનો રહસ્યસ્ફોટ કરતાં કહે છે કે, "ભારતના કોઈ પણ તીર્થસ્થાનનું મહત્ત્વ નિર્ધારિત કરવામાં આપણે જે સૌથી વધુ ભયંકર ભૂલો કરી છે એમાંની એક એ છે કે, આપણે બૌદ્ધધર્મને અતિશયોક્તિપૂર્ણ મહત્તા આપી છે. અશોક અને અશ્વમેધ ચીની યાત્રીઓ અને તેનાં વિવરણોના પ્રભાવથી બીજા ધર્મોનો એના પરથી અધિકાર જ જતો રહ્યો હોય એમ જણાય છે. મિગડાવ (સારનાથ) ના રક્ષિત મુગધીયાનની પ્રાચીનતા એથીયે આજેનાં જર્મ સંકેતે એમ છે. આ તથ્ય તર્કની કસોટી પર કદી કસવામાં આવ્યું નથી."

સારનાથના યોગકામમાંથી જે લેખ પ્રાપ્ત થયો છે તે જૈનધર્મ સંબંધે સૂચન આપે છે.

“ધર્માશોકનરાષ્ટ્રિવસ્થ સમયે ધ્રીધર્મચક્રી જિનો, યાદક્ તન્નયરક્ષિતઃ પુનરર્થ ચક્રો સ્તોડન્દ્રસ્તુતં ।

વી(વિ!)હારઃ સ્થવિરસ્થ તસ્ય ચ તથા યજ્ઞાદયં કારિતઃ, તત્ત્વિએવ સમર્પિતથ વસતા વા ચન્દ્રચન્દ્રધૃતિઃ ॥”

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ધર્મચક્રી વિશે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. છતાં કેટલાક વિદ્વાનો આને બુદ્ધ તથાગત સમજે છે. વસ્તુતઃ ધર્માશોક એ સંપ્રતિનું બીજું નામ છે. આમાં ધર્માશોકે બનાવેલા ધર્મનાથ ધર્મચક્રી તીર્થ કરના વિહારનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે.

આ બાતમીમાંથી એટલું ક્લિત થાય છે કે સારનાથ (સિંહપુરી) ના મૃગદ્વાર ઉદ્યાનની પ્રાચીનતા જે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે તેના કરતાં આગળ બધું શકે એ હકીકત જૈનોના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો સાથે બંધાયેલી છે. પરંતુ જૈનોએ પોતાના તીર્થોના ઇતિહાસ તરફ આજસુધી દુર્લભ કયું છે. છેલ્લા દશ વર્ષમાં બૌદ્ધધર્મીઓએ હુમ પ્રાચઃ ધર્મ ગયેલા પોતાના ધર્મ માટે જે ધમશ બતાવી છે તેના સોમા ભાગ જેટલી ધમશ પણ ભારતના જૈનોએ બતાવી નથી. સારનાથની જેટલી પ્રસિદ્ધિ દેશ-પરદેશમાં છેલ્લા દશ વર્ષમાં થઈ છે તેટલી પ્રસિદ્ધિ જૈનોના આ સિંહપુરી તીર્થ માટે થઈ શકી નથી એ શોચનીય બીના છે. આજે જૈનમંદિર નિર્જન સ્થાનમાં તદ્દન વિખુટું પડી ગયેલું જોવાય છે.

રેલ્વે સડક સામેના કંપાઉડમાં એક તરફ નાની પ્રવેતાંબર ધર્મશાળા છે અને બીજી તરફ કોટવાળું શ્રીગ્રેયાંસનાથ ભગવાનનું દેવાલય છે. તેની સામે સમવસરણના આકારનું મંદિર છે, જે ભગવાનના કેવળજ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવી રહ્યું છે. કોટના ચારે ખૂણામાં ઉપર નીચે ગોળાકાર ચાર દેરીઓ બનેલી છે, જેમાં ભગવાનના જીવનપ્રસંગોનો ચિતાર અને ચરણ-પાદુકાઓ છે. અગ્નિખૂણામાં અધિષ્ઠાયક દેવની દેરી છે. નૈઋત્યખૂણામાં આવેલી દેરીમાં ભગવાનની માતા ચૌદ સ્વપ્ન નિહાળતી હોય એવો દેખાવ આપ્યો છે. વાયવ્યખૂણાની દેરીમાં જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના છે અને ઇશાનખૂણામાં દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં આરસના બનાવેલા એક અશોકવૃક્ષ નીચે ભગવાન દીક્ષા લઈ રહ્યા હોય એવું દર્શ્ય આપ્યું છે અને નીચેની છત્રીમાં વ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના બતાવી છે. વળી એક છત્રીમાં મૈત્રપર્વત ઉપરના જન્માભિષેકનું દર્શ્ય બતાવ્યું છે, જ્યારે બીજી છત્રીમાં ચરણપાદુકાઓ છે. એક છત્રીમાં કુશાલાજીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ સ્થાનનું સૂચન કેમ નહિ કયું હોય? સંભવ છે કે એ સમયે એ વિચિત્ર થયું હોય અને પછીથી તેને જીર્ણોદ્ધાર થયો હોય. ગમે તે હોય પણ ‘ધર્મેક્ષા સંનિવેશ’ સંબંધે તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે અને ત્યાં ગગનચુબી શિખરવાળું બૌદ્ધસ્તૂપનું આયતન હોવાનું તેઓ કહે છે. આજે જે ‘ધર્મેષ્વસ્તૂપ’ કહેવાય છે તેને જ તેમણે ‘ધર્મેક્ષા સંનિવેશ’ કહ્યું છે. ધર્મેષ્વરના સંબંધ ધર્મચક્ર સાથે હોવાનું આથી પુરવાર થાય છે. આ સ્તૂપ ૬૦ ફીટ જિંઓ અને ૩૦૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઇસિપત્તન નામે આ સ્થળને ઉલ્લેખ આવે છે. ચોથી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી ફાહિયાને આ સ્થળની નોંધ લીધી છે. છઠી શતાબ્દીમાં હુણોના નાયક મિહિરકુલે અહીં આક્રમણ કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે. સાતમી શતાબ્દીના ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગે અહીં ૩૦ બૌદ્ધવિહારો જોયા હતા, જેમાં ઘેરવાદના અનુયાયી ૧૫૦૦ બિશુઓ રહેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧૦૦ હિંદુમંદિરો હતાં. અગિયારમા સદ્ગામાં મહમ્મુદ ગિઝનવીએ સારનાથ જીતી લીધું તે પછી કનોજના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવી, જે બૌદ્ધ હતી, તેણે અહીં ‘ધર્મચક્ર જિનવિહાર’ બંધાવ્યો હતો, પરંતુ સં. ૧૧૬૪માં શહાબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ કુતબુદ્દીને અહીંનાં દેવળોનો નાશ કર્યો છતાં બે વિશાળ સ્તૂપો બચી રહ્યા હતા. આજે અહીં એક ભવ્ય બાંધણીવાળો વિહાર બાંધેલો વિદ્યમાન છે.

★

૨૪૭. આગરા

(કોશ નંબર : ૪૨૬૮-૪૩૦૮)

પુરાણ કાળમાં જે સ્થિતિ ‘અબવન’ કહેતા એ જ આ આગરા શહેર યમુનાના કાંઠે વસેલું છે. શિલાલેખોમાં આને ‘ઉમ્મસેનપુર’ ‘અર્ગલપુર’ એ નામે ઉલ્લેખનું છે. ઇ. સ. ૧૧૧૨ થી ૧૨૨૩ સુધી આગરા પર સલ્તુટ અશોકનો

અધિકાર હતો એમ ઇતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે, પરંતુ એટલા પ્રાચીન કાળનાં કોઈ અવશેષો જોવા મળ્યા નથી. વિદેશી સંશોધક ડૉ. ફુહરની નોંધથી જાણવા મળે છે કે, મોગલોએ અહીં રાજકીય અડો જમાવ્યો એ પહેલાંનાં કેટલાંક મળી આવેલાં અવશેષોમાં એક પ્રાચીન જૈનમંદિરના ધાંસલા અને શિલાલેખવર્ગી મૂર્તિ મળી આવી છે. નહીં અને તે તરફનો કિલ્લાનો દરવાજો: એ ઊની વચ્ચે સ્તંભોનો હાર ઊભી હતી અને કાળા-ભૂરા પથ્થરમાં બહુ પરિશ્રમ-પૂર્વક પ્રકાશથી નકશીદાર વિશાળકાય મૂર્તિ એ સ્થળેથી મળી આવી. એ મૂર્તિ વીસમા તીર્થંકર મુનિસુવતસ્વામીની છે. તેના ઉપર કુટિલ લિપિમાં એ મૂર્તિ સમર્પણ કર્યાનો સં. ૧૦૬૩ નો લેખ છે. એ સ્તંભાવલી આ સ્થળે ઊભેલા જૈનમંદિરની છે, એમાં સંદેહ નથી. કિલ્લો બંધાવતાં એ મંદિર પાડી નાખવામાં આવ્યું હતું; એમ તેઓ જણાવે છે.^૧ શોધવામાં આવે તો આ સિવાય બીજાં અવશેષો પણ મળી આવવા સંભવ છે.

આ હકીકત દશમી-અગિયારમી સદીમાં અહીંના જૈન સમાજની સમૃદ્ધ સ્થિતિનું અનુમાન કરવા માટે પૂરતી ગણાય.

એ પછી પંદરમી શતાબ્દીમાં બહલોલ લોદીએ આ નવીન શહેર આગરાનો પાયો નાખ્યો અને તેના પુત્ર સીકંદર લોદીએ આ નગરીને ભારતની પાટનગરીનું સૌભાગ્ય અર્પું ત્યારથી એનાં રૂપરંગ બદલાવા લાગ્યાં. બાદશાહ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં તો અહીં લક્ષ્મીની છાંયો ઊડી રહી હતી. આજે એ સમૃદ્ધિ તો કાળની ખોટમાં ઓસરી ગઈ છે, છતાં એ બાદશાહી ત્રિપુટીએ સર્જેલી વિવિધ ઇમારતોમાં એમની સમ્રાટપણાની ગોરવગરિમા આજે પણ કદાપી શકાય છે. અહીંના ‘અકબરબાદ’ નામે પ્રસિદ્ધ પામેલા કિલ્લાની પ્રચંડ વિરાટતા, શિલ્પસમ્રાટ તાજમહેલની કળામય અદ્ભુત સૌંદર્યવિભૂતિ, ક્ષતિમદ્દોલા કે અકબરની કબર: ગમે તે જુઓ તો એ બાદશાહોની ભાવના એમાં ડોકિયાં કરી રહી હોય એમ જણાયે. એ બધી જોવાલાયક ગણાતી ઇમારતો પાછળ એ બાદશાહોએ સામ્રાજ્યની અનર્ગલ સંપત્તિનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરી પોતાના કૌટુંબિક સંસારની વાસનાકથાનાં બંધ સમારકો ઊભાં કર્યાં છે. એ જોઈ એમાંથી કોઈ સાત્ત્વિક પ્રેરણા સ્ફુરે એવી આશા રાખી શકાય નહિ. એ માટે તો એ બાદશાહોની ધર્મજિજ્ઞાસા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો જોના સાથેના તેમના ગાઢ સંપર્કનો ખ્યાલ આવે. ઇતિહાસનાં પુષ્ટ પ્રમાણો આપણને સમ્રાટ અકબર અને જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિના મિલનપ્રસંગની યાદ આપે છે.^૨ શ્રી હીરવિજયસૂરિ બાદશાહ અકબરને ફતેપુરસિક્રીમાં સં. ૧૬૩૬ માં મળ્યા અને તેમને જૈનધર્મના સ્વરૂપથી વાકેફ કર્યાં એટલું જ નહિ; તેમાં તેને રસ ઉત્પન્ન કર્યો. અકબરે એ સૂરીશ્વરને પોતાના વિદ્વદ્ગરબારમાં માનભર્યું સ્થાન આપી ‘જગદ્ગુરુ’ની પદવીથી નવાભ્યા. સૂરીશ્વરે તેને માંસાહાર-માંથી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને જર્ણતથિના દિવસોમાં સમસ્ત રાત્ર્યમાં અમારિપટલ વગાડાવવાનાં ફરમાનો મેળવી લીધાં. વળી, બૃહપરસ્ત બાદશાહોથી જૂંગળાતા જૈન ભક્તો માટે યાત્રીઓને હરેક પ્રકારે છૂટછાટ આપવાના પરવાના પણ પ્રાપ્ત કર્યા. અકબરે જે ધર્મનો રસસ્વાદ ચાખ્યો તે તેના પુત્ર જહાંગીર અને પોત્ર શાહજહાંએ વારસામાં સ્વાચ્છી રાખ્યો. શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ તેમના દરબારમાં પણ ધર્મગુરુ તરીકેનું સ્થાન એ જ રીતે સાચવી રાખ્યું હતું. આ વિશે કેટલાયે પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી વિસ્તૃત માહિતી સાંપડે છે. શ્રીવિવેકહર્ષગણીએ સં. ૧૬૬૮ માં બાદશાહ જહાંગીર પાસેથી મેળવેલા ફરમાનનું એક ચિત્રપટ, જે શાહી ચિત્રકાર શાહિવાહન ઉસ્તાદે ચીતર્યું છે તેના ઉપરથી પણ આ હકીકતનો હૂબહૂ ચિતાર મળી રહે છે અને બાદશાહો પાસેથી મેળવાયેલાં એ ફરમાનો પણ પ્રગટ થઈ શક્યાં છે.^૩

ખતલબ કે, અકબર બાદશાહ સાથે ફતેપુરસિક્રીમાં થયેલા મુલાકામિલન પછી તરત જ સૂરીશ્વરે આગરાની ભૂમિમાં પદાર્પણ કર્યું અને તેમની સમક્ષ કેટલાંયે જૈન મંદિરો ઊભાં થયાં, જેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે પોતે કરી એવી હકીકત તીર્થમાળા નોંધે છે. શ્રેષ્ઠી માનસિંહ, સંઘવી ચંદ્રપાલ, શ્રીહીરાનંદ મુકીમ વગેરે જે આવકો રાત્ર્યમાં અગ્રગણ્ય હતા તેમણે વિશાળ જિનમંદિરો બંધાવી સૂરીશ્વર પાસે પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી શિલાલેખોથી જણાય છે કે, ધાનસિંહ અને દુર્જનશય નામના શ્રાવકોએ ભરાવેલાં કેટલાંયે બિંબોની પ્રતિષ્ઠા શ્રીહીરવિજયસૂરિએ કરી હતી.^૪ વળી, જહાંગીરના માનીતા મંત્રીઓ દુરંપાલ અને સોનપાલે શ્રીશ્રેયાંશ્રમણનું બંધ્ય મંદિર બંધાવી તેની તથા ૪૫- જિનપ્રતિમાઓની

૧. A. Fuhrer: ‘Archaeological Survey of India’ (New Series) Vol. ii.

૨. ‘સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ’ ફરમાનો સાથે.

૩. ‘દુરંપાલ કોશ’ ફરમાન સાથે; અને ‘Comisriet: The Imperial Moghal Farmans in Gujrat.’

૪. ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયકૃત ‘તીર્થમાળા’ પૃ. ૭૩, ૭૪.

સં. ૧૮૭૧ માં અંગલમંડીય અધ્યક્ષોના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી તેમજ સં. ૧૯૬૭ વર્ષે શ્રીવિવેકદાસ ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ બંને મંદિરો આજે મોબુદ નદી નદીનાર છે મંદિરો જુદા જુદા હતાં તેની બધી મૂર્તિઓ શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં લાવવામાં આવી છે. એ જ જુદાં મંદિરો ઉક્ત શ્રેષ્ઠીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો હોવાની સંભાવના છે.

આજે અહીં ૧૧ જિનમંદિરો મોબુદ છે. ૩૦૦ જેટલા જોન આવકોની વસ્તી, ૩ ઉપાધ્યક્ષો અને ૨ જોન ધર્મશાળાઓ છે.

૧. રોશન મહોલ્લામાંના શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના વિશાળ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૩૬ માં થઈ અને ઉદાર શ્રેષ્ઠી શ્રીમાનસિંહે (મહા કલ્યાણે) એ ઉત્સવ પ્રસંગે અઢળક ધન વાપર્યું હતું. મૂળનાથક ઉપર શ્રીમાનસિંહે આ મૂર્તિ બરાબર અને શ્રીહીરવિજયસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. ખસેના વિશાળ ચોકજા સલામંડપમાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુ, શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, શ્રીચૌમુખજી તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. ગોખલાઓમાં ખીજી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. વચમાં જોઈ એઠક પર બિરાજમાન શ્રીશીતલનાથ ભગવાનની રથમવણી મૂર્તિ ચક્ષુ-દીપ્ત વિનાની સ્વેતાંબરાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે. તેના ઉપર ચક્ષુ ચડાવાતાં નથી. આ મૂર્તિ એક મસ્જિદમાંથી મળી આવી હતી. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાની મૂર્તિ છે. સં. ૧૩૮૬ ના લેખવાળી પંચ-તીર્થીની પ્રતિમા આ મંદિરમાં મોબુદ છે.^૫ વળી, સં. ૧૯૭૧ નો મોટો શિખાલેખ, જેમાં શ્રેષ્ઠી કુરપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક ખ્યાતિ આલેખી છે તે આ મંદિરમાં છે.^૬

૨. તેની પાસે જ શ્રીસીમંધરસ્વામીનું મંદિર છે, જે શ્રેષ્ઠી હીરાચંદ નિહાલચંદે બંધાવ્યું હતું. તેમાં મૂળનાથક સીમંધરસ્વામી નહિ પણ શ્રીચંદ્રાનન પ્રભુ હોવાનું કહે છે.

રોશન મહોલ્લામાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ મહારાજના સમયનો એક જૂનો ઉપાશ્રય છે. આ ઉપાશ્રય વિશે એમ કહેવાય છે કે અકબર બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ પોતાના કબજામાં આવેલો એક પ્રાચીન ગ્રંથબંધાર સૂરીશ્વરને સમર્પણ કર્યો હતો જે આ ઉપાશ્રયમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

૩. નાકમંડીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર પથ્થરની બાંધણીવાળું છે. તેની ભમતીમાં પણ પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

૪. હાંગમંડીમાં શ્રીનેમનાથ ભગવાનનું નાનું મંદિર છે.

૫. મોલીકટરામાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ઉપરના ભાગમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુ બિરાજમાન છે. બહારના ભાગમાં શ્રીસીમંધર પ્રભુ અને શ્રીઅબિનંદન જિન પ્રતિષ્ઠિત છે.

૬. મોલી કટરામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનના મંદિરમાં દાદાનાં પગલાં છે.

૭. મોલી કટરામાં શ્રીકેશરિયાનાથ ભગવાનના મંદિરમાં વચ્ચે નીલગની નાની પણ સુંદર પ્રતિમા છે. બહારના ગોખલાઓમાં પણ પ્રતિમાઓ છે. પાછળના ભગીચામાં દાદાજી અને રણધીરવિજયજીની પાદુકાઓ છે.

૮. મોલી કટરામાં શ્રીસૂરપ્રભુ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં શ્રીજિનકુશલસૂરિની ચરણપાદુકાઓ પણ છે.

૯. બેલનગંજમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી સુંદર મંદિર છે. મૂળનાથકની મનોહર મૂર્તિ રણવાળી છે. બાબુમાં હીરવિજયસૂરિ, શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ અને શ્રીવિજયધર્મસૂરિની મૂર્તિઓ છે.

પાસે વિશાળ ધર્મશાળા અને તેની બાબુમાં શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર છે. તેમાં ૨૨૦૦૦ પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે અને ૮૦૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પોથીઓ છે. મંદિર, ધર્મશાળા અને જ્ઞાનમંદિર શ્રીલક્ષ્મીચંદ્ર જેડે શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી બંધાવામાં છે.

૧૦. ચિલનગંજમાં શેઠ તેજકરજી અંદમલના મકાનમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુનું ચર હેરાસર છે.

૧૧. શહેરથી ૨૫ માઈલ દૂર ચહાગંજમાં તપાગચીય ઠાઠા શ્રીહીરવિજયસૂરિની ઠાઠાવાડી અને શ્રીમહાવીરપ્રભુનું મંદિર છે, જે 'શેઠજીના મંદિર'ના નામે ઓળખાય છે. તેના લોંચરામાં ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં શ્રીગોવત્સ્વામી, શ્રીસીમંધરસ્વામીની ચરણ પાદુકાઓ છે અને શ્રીઆત્મારામજી મહારાજની મૂર્તિ છે. બહારના ભાગમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિનાં પગલાં છે. અગાસી ઉપર શ્રીચણ્ડીચરિત્રચળની દેરી છે. મંદિર પાસે નજીકમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિની દેરીમાં પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. પાસે એક ધર્મશાળા છે.

આજે અહીં શ્રાવકોની વસ્તી ઓછી થઈ છે પરંતુ એક કાળે જૈનોની પુરબહોજલાલી હતી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીબનારસીદાસે પોતાના મતની સ્થાપના આગરામાં કરી હતી, જેનું ખંડન શ્રીમેઘવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રકાંડ શકિતને 'યુક્તિપ્રબોધ' ગ્રંથ દ્વારા કરવું પડ્યું હતું.

૨૪૮. ગીરડી-ઋણુવાલુકા

(કોડા નંબર : ૪૩૧૧-૪૩૧૨)

ગીરડી નામે સ્ટેશનનું નાનું ગામ છે. અહીંથી સમેતશિખર જવા માટે વાહનો મળે છે. સ્ટેશનની નજીકમાં રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ યાત્રાળુઓની સગવડ માટે વિશાળ ધર્મશાળા બંધાવી છે. તેમાં દરેક પ્રકારની સગવડ મળે છે.

ધર્મશાળાની પાસે એક મનોહર જિનાલય રા. બ. ધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલું છે. મંદિરની આરસછત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નાગફણાવાળી મૂર્તિ સ્વસ્તિકના લાંછનયુક્ત છે.

અહીં કોલસા અને અખરખની ખાણો હોવાથી આ નાનું ગામ પણ વેપારનું મથક બની ગયું છે. અખરખ સફેદ, લાલ અને કાળી જાતનું હોય છે. જે અખરખ ફળમાં અને લંબાઈમાં બહાં અને મોટાં હોય તે વધારે કિંમતી ગણાય છે. એને સાફ કરવાનાં કારખાનાં અહીં જ છે.

ખરાકંઠ :

ગિરડીથી પાકી સડકે સમેતશિખરના માર્ગે ૧૦ માઈલ દૂર ખરાકંઠ નામનું ગામ નદી કિનારે વસેલું છે. આ આમના નામ ઉપરથી આ નદીને લોકો 'ખાકર' નામે ઓળખે છે. આ ખાકર નદી જ અસલની ઋણુવાલુકા હોવાની જૈનોની માન્યતા છે.

અહીંથી ૩ માઈલ દૂર 'જમક' નામે ગામ છે, જ્યાં શાલવૃક્ષોનું ગાઢ વન પણ છે. એ જમક ગામ જ અસલનું જંબીય ગામ મનાય છે.

જૈનશાસ્ત્રોથી જણાય છે કે, જંબીયગામની બહાર આવેલા બ્યાવૃત્ત ચૈત્યની પાસે ઋણુવાલુકાના તટ ઉપર, સ્યામાક ગૃહસ્થના ખેતરમાં, શાલવૃક્ષની નીચે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ધ્યાન ધરતાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

ભગવાન મહાવીરે ૧૨ વર્ષની ઘોર તપશ્ચર્યા કરીને જે નદી કિનારે નિર્મળ એવું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એ ઋણુવાલુકા એ જ ખાકર નદી હોવા વિશે યાત્રીઓ, કવિઓ અને સંશોધકોમાં બે મત છે.

પ્રાચીન 'તીર્થમાળા'ના કર્તાઓ પણ આ કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી. અહીં ચારેક કવિઓના મતો ક્રમશઃ નોંધીએ છીએ.

(૧) "ગિરિ આગિં કોશે બારે, ઉપરિથી દેવ જુહારે; રિણુવાલુકા જંબી ગામ, વીરહ મિન કેવળ કામ."

—૫. શ્રી વિજયસાગર (૧૭મી સદી)

(૨) સમેતશિખર આગલિ વીસ કોસ, રણુવાલુકાનર્ધ પાસં; જંબીગામ વિસાલ તુ, જજ જજ જંબ.

વર્ષમાન તિહાં નામ જાણીવર્ષ, સુમુખિ જિનહર વીર નમીજઈ; આણી ભાવ સ્થાલ તુ. જય જય જ'૦.
ઈમ સુણીઈ લોકની વાત, તિહાં જઈઈ કીધી ભત; ઇહાંથી કીજઈ ધ્યાન તુ, જય જય જ'૦."

—૫. શ્રી હંસસોમ (સં. ૧૫૬૫)

(૩) " સમેતશિખરથી જિમભુઈ પાસ, જ'લીય ગામ અઝઈ બહુ વાસ;
રિજુવાલુકા નદીનઈ તીર, કેવલ પામ્યઈ શ્રીમહાવીર, "

—૫. શ્રી જયવિજય (સં. ૧૬૬૪)

(૪) ' ગિરિથી દૂરે દક્ષિણ દિશિ, દેખિઈ રિજુવાલુકા રે નાંમ; દામોદર તરની હુમણાં વહે', વીર જિન કેવલ ઠામ. "

—૫. શ્રીસૌભાગ્યવિજય (સં. ૧૭૫૦)

આ અવતરણે પૈકી (૧) પં. વિજયસાગર નામના યાત્રી આ સ્થળને સમેતશિખરથી ૧૨ કોશ દૂર બતાવે છે, જ્યારે (૨) પં. શ્રીહંસસોમ એ સ્થળને સમેતશિખરથી ૨૦ કોશ દૂર બતાવતાં ભિન્ને છે કે— ' લેકોના કથનથી એમ જણાય છે, (૩) પં. શ્રીજયવિજયે સમેતશિખરથી જ'લીયગામ કેટલું દૂર છે તે બતાવતું નથી પરંતુ તેનાથી જમણી બાજુએ હોવાનું સૂચન કર્યું છે, જ્યારે (૪) પં. સૌભાગ્યવિજયે એ સ્થળને દક્ષિણ દિશાએ રહેલી દામોદર નદીને ઝળુવાલુકા બતાવે છે.

પં. શ્રીકલ્યાણવિજયે આ વિશે સંશોધન કરતાં ઉદ્ઘેષે છે કે—“ આ ઉદ્ઘેષેથી ભગવાનની કેવળ કલ્યાણકની ભૂમિને નિશ્ચિત પત્તો લગાડવો કઠણ છે. આજકાલ જ્યાં સમેતશિખરની પાસે કેવળભૂમિ બતાવવામાં આવે છે તેની પાસે ન તો ઝળુવાલુકા અથવા એનાથી મળતાજુલતા નામવાળી કોઈ નદી છે અને ન જંભિયગામ અથવા એના અપ-બ્રાટ નામનું કોઈ ગામ છે. સમેતશિખરથી પૂર્વ-દક્ષિણ દિશામાં દામોદર નદી આજે પણ છે પરંતુ ઝળુવાલિકા અથવા ઊંચવાલિયા નદીને કયાંઈ પત્તો નથી. હા, ઉક્ત દિશામાં ' આજી ' નામની એક મોટી નદી અવશ્ય વહે છે, જો આ આજીને જ ઊંચવાલિયા માની લેવામાં આવે તો જુદી વાત છે, પરંતુ એક વાત અવશ્ય વિચારણીય છે કે આજી એક મોટી અને આ નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન નદી છે. ' સ્થાનાંગસૂત્ર 'માં ગંગાની પાંચ સહાયક મોટી નદીઓમાં આની ' આજી ' એ નામથી જ પરિગણના કરવામાં આવી છે. આથી આજીને ઊંચવાલિયાનો અપભ્રંશ માનવો ઠીક નથી. એક વાત એ પણ છે કે, આજી અથવા દામોદર નદીથી પાવા-મધ્યમા, જ્યાં ભગવાનનું બીજું સમવસરણ થતું હતું તે લગભગ ૧૪૦ માઈલ દૂર પડી બચ છે. જ્યારે શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનથી મધ્યમા ૧૨ યોજન દૂર બતાવી છે. ' આવશ્યકચૂર્ણિ 'ના લેખાનુસાર ભગવાન કેવલી થયા એ પહેલાં ચંપાથી જંભિય, મિડિય, છમ્માણી થઈને મધ્યમા ગયા હતા અને મધ્યમાથી પાછા જંભિય ગામમાં ગયા હતા, જ્યાં ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થતું હતું. આ વિહારવર્ણનથી સમજાય છે કે, ' જંભિયગામ ' અને ' ઝળુપાલિકા ' નહીં મધ્યમાના રસ્તામાં ચંપાની પાસે જ કયાંક હોવાં જોઈએ, જ્યાંથી ચાલીને ભગવાન એક રાતમાં જ મધ્યમા પહોંચ્યા હતા. આથી ૧૨ યોજનનો હિસાબ પણ ઠીક ઠીક બંધ બેસે છે. ”

મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયે કહે છે કે—“ આ સ્થાન પરત્વે કેટલાક મહાનુભાવો એમ કહે છે કે, આ સ્થાપના તીર્થ છે. અમારી દૃષ્ટિએ આ વાત લગારે સાચી નથી લાગતી. અહીંથી ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવ પાવાપુરી ગયા છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે કે આ સ્થાનથી પાવાપુરી (અપાપાપુરી) ૧૨ યોજન દૂર છે, આજે પણ પ્રાયઃ અહીંથી પાવાપુરી એટલી જ દૂર છે. પગરસ્તે લગભગ ૧૦૦ માઈલ દૂર અહીંથી પાવાપુરી છે. ૧૨ યોજનની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુ બરાબર મળી રહે છે. બીજું જમગામ અને ઝળુપાલ નહીં પણ વિદ્યમાન છે; એટલે પ્રજા શ્રીમહાવીર દેવના કેવળજ્ઞાનનું સ્થાન આ જ છે એમ અમને નિર્વિવાદ લાગે છે. ”

ઉપર્યુક્ત મતભેદો કેવળજ્ઞાનના સ્થાન માટે એકમત નથી; એટલું તો સમજાય છે. છતાં અહીં બરાકડ ગામની નજીકમાં નદી કિનારે ૧ નાણુક ધર્મશાળા અને ૧ જિનાલય છે. તેમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. ચરણપાદુકા ઉપર પણ આ પ્રકારે જીર્ણોદ્ધારનો લેખ વિદ્યમાન છે:—

૧. " ભગવાન મહાવીર " પૃ. ૭૫૭-૫૪૮.

૨. " એમ તીર્થોનો સંતિકાવ " પૃ. ૪૬૬-૬૬૭.

“ સત્યુપાસકાનન્દીતટે સ્નાનાનુકુલી(પિતૃ)દેવે વૈષ્ણવ શુભ ૧૦ તૃતીયપ્રહર કેવલજ્ઞાનકાન્ધાગ્નિક-સમવસરખમન્ત મુર્ચિવા-
વાદવાસ્તવ્યપ્રસાપસિદ્ધ તદ્માર્ગ મહેસાવલુંબર તત્તુત્ર લક્ષ્મીવતસિદ્ધ મહાદુર-તત્કમિષ્ટખાતા ધનવતસિદ્ધમહાદુરેણ સં૦ ૧૯૩૦ વર્ષે
ચીર્ણોવા(દો)ર(૧૦) કારાપિત્ત(તઃ) ॥ ”

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, રા. બ. શ્રીધનપતિસિદ્ધિજીએ સં. ૧૬૩૦માં આ તીર્થસ્થળનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

જીર્ણોદ્ધાર આ સ્થળના નિર્ણય માટે વધુ પ્રકાશ પાડે એ જરૂરનું છે.

★

૨૪૯. મધુવન

(કોડા નંબર : ૪૩૧૩-૪૩૨૩)

‘વારસ્નાથ હીલ’ નામે ઓળખાતા સ્ટેશનને ઇસરી પણ કહે છે. ઇસરીમાં સ્ટેશનની નજીક વિશાળ જૈન ધર્મ-
શાળા છે અને તેમાં એક નાનું જિનાલય છે. થેક આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી (કારખાનું) છે, જે પહાડ વગેરેની
વ્યવસ્થા અને દેખરેખ રાખે છે. ધર્મશાળામાં યાત્રાળુઓને બધી સગવડ મળે છે.

ઇસરીથી ૧૪ માઈલ દૂર મધુવન ગામ છે. મોટર, ગાડાં વગેરે વાહનો અહીંથી મળી શકે છે મધુવન સુધીનો
આખાથો માર્ગ ગીચ ઝાડીથી રજિયામણો લાગે છે.

મધુવન સમેતશિખર પહાડની તળેટીમાં વસેલું છે. એના નૈઋત્યિક સોદર્યમાં દેવમંદિરોની હારમાળાનું કળાવિધાન
ભાત પાડી રહ્યું છે.

યાત્રાળુઓ માટે હરકેર થેકાણીએ અને બાબુ ધનપતિસિદ્ધિજીએ બંધાવેલી બે વિશાળ પ્રવેતાંખર જૈન ધર્મશાળાઓ
છે. ધર્મશાળાની અંદર જ યાત્રાળુઓ માટે ભોજનશાળા પણ છે. આ સિવાય દિગંબર તેરાપંથીઓ અને વીસપંથીઓની
પણ ધર્મશાળા અને મંદિરો છે.

પ્રવેતાંખર ધર્મશાળામાં પ્રવેશતાં કોટની બહાર ભોમિયાજીનું મંદિર છે. પહાડ જેવી આકૃતિવાળા મંદિરમાં
શાસનદેવતા યક્ષની મૂર્તિ છે. ધર્મશાળામાં જુદા જુદા પાક કોટયુક્ત વંડમાં પ્રવેતાંખર જૈનોનાં ૧૧ જિનાલયો લગોલગ
આવેલાં છે. [૧-૩] મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ત્રણ, [૪] વીથ તીર્થંકર ભગવાનોની પાહુકાનું, [૫] શ્રીશુભ
ગણધરનું, [૬] નીચે ગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું અને ઉપર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું, [૭] શ્રીજગતથેકે બંધાવેલું શ્રીશ્યામ-
ળિયા પાર્શ્વનાથનું, [૮] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૯] શ્રીજયદ્રૂપ નવલખાએ બંધાવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભ
જિનેશ્વરનું, [૧૦] શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, [૧૧] નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનાં મંદિરો છે. ધર્મશાળાની
પાછલી બાજુએ ડાબે હાથે હાકાજીની છત્રી છે અને થોડે દૂર શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની દેરી છે. ઉપયુક્ત મંદિરોમાં સાત
મંદિરો મુખ્ય છે અને બાકીનાં તેની આબુબાબુએ આવેલાં છે.

[૧૨] ‘રાબ દોડી’ના નામે ઓળખાતા ગામ બહારના મંદિરમાં શ્રીસુધર્મસ્વામી બિરાજે છે ને [૧૩] ભોમિયાજીનું
મંદિર મળીને કુલ ૧૩ પ્રવેતાંખર મંદિરો અહીં વિદ્યમાન છે. દેરાસરની પાસેની કોટડીમાં તથા દેરાસરની અંદર એક બાબુએ
કેટલીક નવીન પ્રતિમાઓ તેમજ યક્ષ, યક્ષિણીની મૂર્તિઓ સંઘરી રાખેલી છે.

★

૨૫૦. ગુણાયા

(કોડા નંબર : ૪૩૨૪)

નવાહા સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર ગુણાયા નામે જૈનોનું તીર્થધામ છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં શુણ્ણીલવન
નામે ઓળખાતું રાજગૃહનું ઉદ્યાન તે જ આ ગુણાયા એમ માનવામાં આવે છે. ભગવાન મહાવીર અત્યારે અત્યારે રાજગૃહ.

આવતા ત્યારે ‘ગુણશીલન’ના ચૈત્યમાં રહેતા હતા. એ ચૈત્ય ગુણશીલ નામના મથળું હતું. એ ગુણશીલનમાં ભગવાન મહાવીરના હાથે સેંકડો લોકોએ શ્રાવકધર્મ અને અમણધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે અણધરે અનશનપૂર્વક એ ઉદ્યાનમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. આ સ્થળ રાજગૃહથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હતું.^૧ અત્યારે આ સ્થળ ‘કલ્પિણ-પૂર્વ’માં છે. અસહનના ચૈત્યનું કોઈ નિશાન અત્યારે હાલ નથી. અત્યારનું મંદિર માલ્લિકા કાળનું છે.

અદીશચંદ્ર વંદોપાધ્યાય જણાવે છે કે—“પટણા જિલ્લાના ગિહાર સબડીવીજનના બેસબક પરગણાનું આધુનિક ગુણાયા ગામ ગુણશીલાનું સ્થાન બની શકતું નથી. ડો. વિમલચરણ લેંએ ઈસગિલ્લી પાસે કલ્પશિલા ચટ્ટાણને ગુણશીલા માન્યું છે, જ્યાં નિર્જન યતિઓ તપ કરતા જોવાયા હતા, પરંતુ ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિથી પણ એ અવિશ્વસનીય છે, કેમકે ‘કલ્પશિલા’ ચટ્ટાણ છે અને ‘ગુણશીલા’ ચૈત્ય છે.”

તેઓ એના સમર્થનમાં ભેરે છે કે, ‘ઉવાસગઢસાઓ’ ગુણશીલાનું સ્થાન ‘બાહિકા’ને નિર્ધારિત કરે છે. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત ‘ત્રિષ્ટિશિલાકાપુસ્તકચરિત’ અનુસાર ગુણશીલા ચૈત્યનું સ્થાન વૃક્ષોપશોભિત હતું. ‘ભગવતીપુરાણ’ ગુણશીલાની સ્થિતિ રાજગૃહમાં જ બતાવે છે. શ્રીહેમચંદ્રમણીત ‘સ્થવિરાવલીચરિત’માં ગુણશીલાનો ઉલ્લેખ (અભ્યાસજી) રાજગૃહની અંતર્ગત જ કરેલો છે. દિગંબરીય ‘ઉત્તરપુરાણ’માં વિપુલ પહાડીનો ઉલ્લેખ મહાવીરના સ્થાયી આવાસરૂપે કર્યો છે. શ્વેતાંબર સૂત્ર ગુણશીલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પશ્ચિમ બતાવે છે જે વિપુલ પહાડીનું સ્થાન છે.”

આ હકીકત હજી વધુ સંશોધન માગી લે છે. અત્યારે તો જેનો હાલના ગુણાયાને ગુણશીલરૂપે માને છે.

ભગવાનના સમયની પવિત્ર સ્મૃતિઓની આદ આપતું આ તીર્થસ્થાન એક સોહામણા સરોવરની વચ્ચે આવેલું છે. નાનુક બાંધણીથી બોપતા સુંદર જિનમંદિરમાં જવા માટે કંઠેકામંથી પૂલ બાંધેલો છે.

મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેની આબુબાબુમાં ભગવાન મહાવીર અને ચણધર ગૌતમ-સ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પર સં. ૧૬૮૮નો લેખ છે અને શ્રીમહાવીર ભગવાનની પાદુકા પર સં. ૧૬૩૦ નો લેખ છે. આ શિલાલેખો અનુક્રમે છેવટે આપેલા છે.

અગ્નિપૂજાની છત્રીમાં ૨૦ તીર્થંકરોની સ્થાપત્યપૂજા પાદુકાઓ, વાયવ્યપૂજાની છત્રીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની પાદુકા, નૈર્ઋત્યપૂજાની છત્રીમાં શ્રીઋષભદેવની પાદુકા અને ઈશાનપૂજાની છત્રીમાં શ્રીવાસુપુત્ર ભગવાનની પાદુકાઓ બિરાજમાન છે.

અહીં નાની પણ સુંદર ધર્મશાળા છે. મંદિરના શિલાલેખો આ પ્રકારે છે—

૧. શ્રીગૌતમસ્વામીની પાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) સંવત્ ૧૬૮૮ વર્ષે વૈસાખ (શાસ્ત્ર) સુદિ ૧૫ તિથી મંત્રોદલ વંશે(વંશે) ચોપરા ગો(૨)ત્રે ઠાં વિમલદાસ તત્પુત્ર ઠાં તુલસી (૩) દાસ તત્પુત્ર શ્રી ઠાં સંપ્રામ ગોવર્દનદાસ તત્પુ માતા ઠકુરી શ્રીનિ(૪) હાલી તત્પુ ૦ માર્યા ઠકોરા યુ ૦ મ [૦] શ્રીજિન (૫) કુસલસૂરિકા કારિ(રા)પિતા વૃગ્ય(૬) શ્રીમોપ્પ્રોશ્રીરાજસૂરિકિલમાને ઉપધ્યાય અમયધર્મે(૭)ન પ્રતિષ્ઠા સ્થિરછાને સ્વરત્ન(૮)ગણ્ઠે ॥ ”

૨. શ્રીઆદિશ્વર ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ સંવત્ ૧૯૨૪ મિતિ માષ કૃષ્ણ ૫ ઐમે શ્રીગુણશિલચૈત્યે શ્રીદૂગડ પ્રતાપસિંહજીત્રિકાનાં માર્યા મહતાબકુંવર તત્કુલિતોત્પન્ન-કનિષ્ઠપુત્રશ્રીરાધધનપતસિંહ બહાદુરનામ્ના સ્વપત્ની પ્રાણકુંવર જન્મસફલીકરણાર્થે શ્રીઅષ્ટપદતોર્થે શ્રીરાત્રંજયનિર્વાણભતયા શ્રીઆદિ-જિનચરણપાદુકા કારાપિતા શ્રીજિનચરણસૂરિકાસ્ત્રવાં ૮૦ સવાસ્થામગણિના પ્રતિષ્ઠિતં શુભમ્ ॥ ”

૩. શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ સં. ૧૯૩૦ માષ સુ. ૫ સકલસંધેન શ્રીરાગપાદુકા કારાપિત (તા) સ્થાપિત (તા) શ્રીગુણશીલચૈત્યે આલ્પહિતાય ॥ ”

૪. અર્ચાદારનો શિલાલેખ:—

“ સં. ૧૯૨૪ મિતિ માઘ કૃષ્ણ ૫ મીમે ગુણશીલચૈત્યે દૂગડગાંત્રે શ્રીપ્રતાપસિંહજી તતમાર્ચા મહતાબકુંવર તદ્ પુત્ર વિદ્વ રાજ-
વહાદુર તત્પ્રથમ પત્ની પ્રાણકુંવર જન્મસાફલ્ય કરાપિતા જીર્ણોદ્ધાર । ૩૦ શ્રીબાળંદવલ્લભગણિ તત્શિષ્ય ૩૦ શ્રીસાગરચંદ્રગણિ
ઉપદેશાત્ ॥ શ્રી: ॥ શુભં મૃયાત્ ॥ ”

૫. અર્ચાદારનો બીજો શિલાલેખ:—

“ શ્રીજિનેંદ્ર જયતી(તિ) સ્વસ્તી(તિ) શ્રીમદ્વીરજિનેંદ્ર સં. ૨૪૨૯ વિ. સં. ૧૯૫૯ વર્ષે વૈ. વદ ૮ બુધવારે શ્રીતપા-
ગચ્છમ્નાયધારક સુબ્રાવક દસાશ્રીમાલજાતીયે સા. રૂપચન્દ્ર રંગીલદાસ દેવચન્દ્ર પાટનવાલા હાલ મુકામ ચેવલા મુંબઈ ચેવનના સ્મનાર્થ
તત્ત્વચ્ચુ ચતુરચન્દ્ર સુત વેલચન્દ્ર વાલચન્દ્ર ભાગચન્દ્ર જળ=૩ ચે ॥ શ્રીગુણશીલચૈત્યે આ ધર્મશાલા બંધાવી છે તથા દેરાસરમાં પદાસનો
ગોસ્વલ્લભો વરવાજો મમતીની દેરી=૪ સહીત સર્વે આરસનું કામ તથા તલાવનો માંત તથા રીપેર વીંગેરે જીર્ણો(ર્ણો)દ્વાર કરાવો(વ્યો)-
ને શ્રીશુભં મવતુ સદા । સલાટ માહચંદ્ર જગજીવન મીલો પાલોતાણાવાલા ॥ ”

૨૫૧. સમેતશિખર

(કોડા નંબર : ૪૩૨૫)

મધુવનમાં આવેલા લોમિયાળના મંદિરથી સમેતશિખર પહાડ ઉપર ચડવાનો રસ્તો છે. પહેલાં પહાડ તરફ આવ-
વાને ત્રણ સડકો હતી. સં. ૧૭૭૦ સુધી આ સડકો કામમાં આવતી હતી. ઉત્તર-પશ્ચિમથી આવનારા યાત્રાળુઓ પટના
અને નવાદાથી ખડગદિહા થઈને માલગંજ આવતા હતા. દક્ષિણ-પૂર્વ તરફથી આવતા યાત્રાળુઓ માનપુર-જૈનપુર સ્થાનથી
આહીને નવામઢ થઈ પાલગંજ આવતા. આજે આ મધુવનનો જ માર્ગ મુખ્ય છે.

આ પર્વત સમેતશિખર, સમિદગિરિ, સમાધિગિરિ, મદલ પર્વત અને શિખરજી એવાં નામોથી ઓળખાય છે,
ગિરિ ઉપર ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી પહેલા આદિનાથ, બારમા વાસુપૂત્યસ્વામી, બાવીશમા શ્રીનેમનાથ અને ચોવીશમા
મહાવીરસ્વામી સિવાયના ૨૦ તીર્થંકરો અને કેટલાયે મુનિવરો નિર્વાણ પામ્યા છે. તીર્થંકરોમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન
અહીં છેલ્લા નિર્વાણ પામ્યા તેથી લોકો આને ‘પાર્શ્વનાથ પહાડ’ પણ કહે છે. રાજદક્ષિણમાં પણ આનું ‘પાર્શ્વનાથ
હીલ’ નામ નોંધાયેલું છે, આથી જ આ પહાડ પ્રાચીન કાળથી જૈનોનું મુખ્ય પવિત્ર તીર્થધામ મનાયો છે.

આ તીર્થનો વચક્ષા કાળનો ઇતિહાસ જાણવા મળતો નથી. પણ લગભગ બીજા સૈકામાં થયેલા વિદ્યાસિદ્ધ
શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ અને નવમા સૈકામાં થયેલા પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ આ તીર્થની હમેશાં યાત્રા કરતા હતા
એવો ઉલ્લેખ ‘પ્રભાવક ચરિત’માંથી મળે છે. તેરમા સૈકાના આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ રચેલી ‘વન્દાનુવૃત્તિ’માં શિખરજી
ઉપર જિનાલય અને જિનમૂર્તિઓ હોવાની નોંધ આપી છે. કુંભારિયા (આરાસણ)ના મંદિરના એક શિલાલેખથી જણાય
છે કે—“ સં. ૧૩૪૫માં શરણુદેવના પુત્ર વીરચંદ્રે પોતાના ભાઈ, પુત્ર, પૌત્રો આદિ પરિવાર સાથે શ્રીપરમાણ્વંદસૂરિના
હાથે સંમેતાચલમાં મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ” એના મૂળ લેખનો ઉપયોગી સંદર્ભ આ પ્રકારે છે—

“ સં. ૧૩૪૫, શ્રીસમેતશિખરતીર્થે મુલ્યપ્રસિદ્ધાં મહાતીર્થયાત્રાં વિધાપ્યાત્મજન્મ એવં પુણ્યપરંપરયા સફલીકૃતઃ(તે) ॥”

એ પછી સં. ૧૬૭૦માં આગરાનિવાસી શેઠ કુંરપાલ અને સોનપાલે આ તીર્થનો સંઘ કાઢી તીર્થયાત્રા કરી હતી એનું

૧. ચૈત્યાગ્તર્થચિન્ન ગણ, કૃષ્ણ તિલક પ્રવક્ષિણા: । સ્વપક્ષિવા જિનાનુચરચંદ્રમાસ લાદર: ॥ એ જ પ્ર. ૫૦ ૭૮, ૭૯.

૨. “ અર્ચાદાયક પ્રવક્ષિણા જૈન લેખસંગ્રહ ” લેખક: ૩૦

વર્ણન શ્રીજયકીર્તિએ ‘સમેતશિખર રાસ’માં વિગત રીતે કર્યું છે.^૩ તે પછી તો ઘણા સંધો અને યાત્રીઓ આ તીર્થમાં આબ્યાની નોંધ તીર્થમાળાઓ આપે છે.

સત્તરમા સૈકાના પં. શ્રીજયવિજયણ આ તીર્થનું વર્ણન કરતાં આનો મહિમા શત્રુંજય જેવો આંકતાં કહે છે—

“સમેતાચલ શત્રુંજય તોલક, સીમંધર જિનવર એમ બોલક, એહ વચણ નવિ ડાલક.”

બ્યારે અઢારમા સૈકાના પં. વિજયસાગરણ આ તીર્થને શત્રુંજય કરતાં પણ વધુ મહત્તા આપતાં કહે છે—

“અધિકા એ ગિરિ ગિરિઅડા, શત્રુંજયથી બહુચાણ.”

આ બંને યાત્રી કવિઓએ સમેતશિખરની આસપાસના મનુષ્યો અને ભૂમિની રસાલતાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ વખતની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ કવિઓએ કરેલા વર્ણનનો સાર આ પ્રમાણે છે:

અહીંના હોઠા લંગોટિયા છે, માથું ઉઘાડું રાખે છે, માથે વાળનાં જૂંચળાં વધારે છે. સ્ત્રીઓ કાંચળીઓ પહેરતી નથી. કાંચળી નામથી તો ત્યાં ગાળ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ કદરૂપી-ભૂતડા જેવી લાગે છે. માથું ઢાંકેલી કોઈ સ્ત્રીને તેઓ જુએ છે ત્યારે તેમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંના બીલો હાથમાં ધનુષ્ય અને બાણ લઈ ફરે છે.

એ પછી આગળ જતાં આ કવિઓએ અહીંની રસાલ ભૂમિનું સ્વાભાવિક વર્ણન કરી આ દેશમાં થતાં ફળ, ફૂલ અને ઔષધાદિ તેમજ પંખીઓ, પશુઓ અને ઝરણાંઓ વગેરેનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે.

સમેતશિખરની યાત્રાએ જનારાઓને તે સમયમાં રાજાની સમ્મતિ મેળવવી પડતી હતી; એવું તીર્થમાળાઓ પરથી જણાય છે. એક યાત્રી કવિ કહે છે કે, બંગાળમાં આવેલા ઝરિયા ગામમાં રઘુનાથસિંહ રાજા રાજ્ય કરે છે, તેના દીવાનનું નામ સોમદાસ છે. સમેતશિખરની યાત્રાએ જતાં જે કોઈ યાત્રી અહીં આવે છે તેની પાસેથી અકષો રૂપિયો લઈને તેને આગળ જવા દે છે. વચમાં દલાલો પણ ફર્યા કરે છે. તેઓ કહે છે કે—‘શ્રીપાર્શ્વનાથના પાળેલા અમે રખવાળ છીએ. તમે સંઘ લઈને આવ્યા છો માટે જે કંઈ લાગ્યા હો તે અમને આપો.’

આગળ જતાં આ કવિ જણાવે છે કે, કતરાસના રાજા કુંબુસિંહ પણ હાણ લે છે. વળી, સમેતશિખરની તળેટીમાં રઘુનાથપુરા ગામ છે. અહીંથી બે ગાઉ સપાટ જમીન પર આજ્યા પછી પહાડનો ચડાવ આવે છે; એમ પણ કવિએ જણાવ્યું છે. આ પછી કવિ આખી એક ઢાળમાં આ મનોહર અને રસાળ પહાડનું વર્ણન કરી પહાડમાં થતી વનસ્પતિઓ, વાઘ, સિંહ વગેરે કેવાં કેવાં જનવરો આ જંગલમાં રહે છે તે પણ નોંધે છે.

આજે પણ આખો પર્વત સઘન વનરાજિથી વીંટાયેલો છે. અહીંની ભૂમિમાં મોટી મોટી હરડે, ધોળી મુસળી, વત્સનાગ, વરાધનાં પાંદડાં, આમળાં અને બીલામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે. આજે જેનું આપણને જ્ઞાન રહ્યું નથી એવી અમત્કારિક ઔષધિઓનો આ ભૂમિ લંડાર છે એમ કહીએ તો ચાહે. વસ્તુતઃ અહીં રત્નમર્મા વસુધરાણું અજાયબીભર્યું દર્શન થાય છે.

કેઈ કેઈ ઠેકાણે ગુફાઓ છે. પહેલાં આ પર્વતની શ્રેણીઓમાં હાથીનાં ઝુંડ વસતાં હતાં એમ કહેવાય છે. આજે તો ગેંડા, સાબર, રીંછ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ અવારનવાર જોવામાં આવે છે પરંતુ આજસુધી કેઈ યાત્રીને હેરાન કર્યા હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ ગિરિરાજની જિંચાઈ સમુદ્ર સપાટીથી ૪૪૮૧ ફીટની છે. પં. શીલવિજયણ ‘તીર્થમાળા’માં નોંધે છે કે—‘આ પહાડ સાત કોશ જિંચો અને પાંચ કોશ પહેળો છે.’

આ તરફનાં પ્રદેશમાં રહેનારા રજપૂતો અને બીલો વગેરે આ ‘પારસનાથ’ પ્રણે મહાદેવ-મોટા દેવ તરીકે માને

છે અને ભાવથી યાત્રા કરે છે. અહીં પોષ દશમીએ મોટો મેળો ભરાય છે અને તેમાં જૈન-જૈનેતર હજારો માણસો આવે છે. અહીંની યાત્રા આસો મહિનાથી ફાગણ સુદિ ૧૫ સુધીની ગણાય છે. તે પછી બીલામની પુષ્કળતાને લીધે પાણી બગડી જાય છે અને મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ વધી પડે છે જેથી યાત્રાળુઓ ણાકીના કાળમાં યાત્રાએ આવતા નથી.

સવારે ત્રણ-ચાર વાગ્યે યાત્રાળુઓ પહાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરે છે અને સાંજે ચારથી છ વાગ્યા સુધીમાં પાછા મધુવન આવે છે. કેઈ યાત્રી ઉપર રહી શકતો નથી.

એમિયાળના મંદિરથી પહાડ ઉપર ચડવા માટે સાંકડી પણ સુંદર જાડક બાંધેલી છે. છ માઈલ ઉપર ચડ્યા પછી બુદી બુદી ટેકરીઓ ઉપર જતાં છ માઈલનો રસ્તો થાય છે અને ઊતરતાં છ માઈલ; એમ મળીને ૧૮ માઈલનો પંથ થાય છે.

જે માઈલ ઉપર ‘મંધર્વનાથ’ અને ત્યાંથી અર્ધો માઈલ દૂર ‘સીતાનાથ’ આવે છે. અહીંથી અઢી માઈલ દૂર પહાડની ૨૮ ટૂંકો પૈકી પ્રથમ શ્રીગૌતમસ્વામીની ટૂંક આવે છે. તેમાં ચોવીશ તીર્થોંકર ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી છે.

જે પછી બીજી ટૂંક શ્રીકુંથુનાથની, ત્રીજી શ્રીચંદ્રાનનની, ચોથી શ્રીનેમિનાથની, પાંચમી શ્રીઅરનાથની, છઠ્ઠી શ્રીમહિનાથની, સાતમી શ્રીશ્રેયાંસનાથની, આઠમી શ્રીસુવિધિનાથની, નવમી શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની, દશમી શ્રીમુનિવ્રતસ્વામીની, અગિયારમી શ્રીચંદ્રપ્રભુની, બારમી શ્રીઆદિનાથની, તેરમી શ્રીશીતળનાથની, ચોદમી શ્રીઅનંતાનાથની, પંદરમી શ્રીસંભવનાથની, સોળમી શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની, સત્તરમી શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની ટૂંકો-દેરીઓ છે. આ બધી દેરીઓમાં ચરણપાદુકાઓ પથરાવેલી છે.

અઠારમી ટૂંક મુખ્ય છે. શિખરબંધી મોટું કોટયુક્ત વિશાળ મંદિર છે. તેની પાસે કુંડ હોવાથી તેને ‘જળમંદિર’ પણ કહે છે. આ મંદિર જગતશેઠ શ્રીપુશ્પાલયકે બંધાવેલું છે. તેને ‘ધુરમટ’નું મંદિર પણ કહે છે. આખા પહાડ ઉપર મૂર્તિઓ માત્ર આ મંદિરમાં જ છે. તેમાં મૂળનાથક સહસ્રકૃષ્ણા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપલ મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

મૂળનાથકની બંને બાજુએ સ્થાપ અને પ્રવેત મોટી મૂર્તિઓ છે. આરસની એક છત્રી નીચે સહસ્રકૃષ્ણા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

અહીં નજીકમાં નાની પ્રવેતાંગર જૈન ધર્મશાળા છે ને પાણીનો એક કુંડ છે.

જે પછી એગણીશમી ટૂંક શુભ ગણધરની છે. દેરી જીર્ણ થવાથી અહીંથી પગલાં ઉત્થાપન કરી જળમંદિરમાં સ્થાપન કર્યાં છે. વીશમી શ્રીધર્મનાથની, એકવીશમી શ્રીસુમતિનાથની, બાવીશમી શ્રીશાંતિનાથની, ત્રેવીશમી શ્રીમહાવીરસ્વામીની, ચોવીશમી શ્રીસુપાર્શ્વનાથની, પચીશમી શ્રીવિમળનાથની, છવીશમી શ્રીઅજિતનાથની, સત્તાવીશમી શ્રીનેમિનાથની અને અઠાવીશમી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની ટૂંકો છે.

છેલ્લી ટૂંક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ મનાય છે. આ ટૂંક ખૂબ જ ચી છે. એંરી પગથિયાં ચડ્યા પછી એ ટૂંકનો દરવાજો આવે છે. સુંદર શિખરબંધી મંદિર બાંધેલું છે. આને ‘મેઘાડંગર ટૂંક’ પણ કહે છે.

ગિરિજા ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભુની ટૂંક અને આ મેઘાડંગર ટૂંક સામસામે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં જિંચાયાં જિંચાં શિખરો પર આવેલી છે. તેમાંથી આ મેઘાડંગર ટૂંકનું શિખર સોથી જિંચું છે.

અહીંથી ઊતરતાં સરકારી ડાકબંગલો આવે છે. આ સ્થળે બે માર્ગો ફેંટાય છે. એક રસ્તો મધુવન તરફ જાય છે અને બીજો નિઝિયાવાટના ડાકબંગલો પાસે થઈને સીધો ઇસરી તરફ જાય છે. બીજા રસ્તે લોભિયા સિવાય જવું બેખમભર્યું છે.

૧. જળમંદિરમાં રહેલી મૂર્તિઓના શિલ્પકૌશલ્ય તે પૈકી મૂળનાથક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો કોણ:—

“ ॥ સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરો સા । સુસાલચંદેન શ્રીપાર્શ્વવિંબં કારાપિતં । પ્ર । સકલસુરિભિઃ ॥ ”

૨. મૂળનાથની બાબુના શ્રીસહસ્રદશ પાર્વતીના લેખ:—

“ (૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે વૈશાલ સુદિ ૧૩ ગુરો શ્રીમત્સુરાવાલકાસ્તવ્ય સા । —સુ— ગોત્રીય ઓસવંસજ્ઞાતી(૨)ય વૃદ્ધશાળીય સા । છાલચંદ્રસુતસુગચંદેન શ્રીમદ્વજ્રા ઉપદેશાત્ આત્મજ્યેયાર્થે ચ શ્રીસમ્પત્તેષ્ઠે (૩) પાર્શ્વજિનવિહારશ્રીસુતપ્રભાવપાર્શ્વજિનવિવં કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ સુવિહિતામ્બીમિઃ સચ્ચત્સૂરિવરૈઃ ॥ નંબર ॥ ”

૩. દેશસરમાંની પ્રાચીન ધાતુની ચીવીશીની પાછળનો લેખ:—

“ (૧) ૯ સં[૦] ૧૧૮૭ વૈશાલ શુ[૦] ૩ ગુરો નંદાગિપ્રામે માલુ શ્રાવિકયા આત્મીયપુત્ર લખદેવશ્રેયોર્થે ચતુર્વિંશતિપદ્ધત્ કારિતઃ ॥ (૨) શ્રીમોદગચ્છે શ્રોવચ્યમદ્વિસંતાને શ્રીજિનમદ્રાચાર્યૈઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ”

૪. સનેતશિખર પર્વત પરની બુદી બુદી દેવીઓમાં આવેલ ચરણપાદુકા પરનો લેખો: તે પૈકી બીજા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૫ વર્ષે માષ સુદિ ૩ ગુરો વિસ(૨)નોગોત્રીય સા ચુસાલચંદેન શ્રીમજિત(૩)નાથપાદુકા કારાપિતા શ્રીમત્પાગચ્છે ॥ ”

૫. છોટોદારનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સંવત્ ૧૯૩૧ । માષે । શુ । ૧૦ । ચંદ્રે । શ્રીમજિતનાથ(૨)જિનેદ્રસ્ય (૩) ચરણપાદુકા જીર્ણોદ્ધારરૂપા શ્રીસંધેન કારાપિતા । મલધારપૂર્ણિમા શ્રીમદ્વિજયગચ્છી મદ્રા(૪)રક । શ્રીજિનશાંતિસાગરસૂરિમિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ચ ॥ ”

૬. ત્રીજા તીર્થંકર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સંવત્ ૧૮૨૫ વર્ષે માષ સુદિ ૩ ગુરો (૨) વિરાનીગોત્રીય સા૦ ચુસાલચંદેન (૩) શ્રીસંભવપાદુકા કારાપિતા શ્રીમત્પાગચ્છે ॥ ”

૭. છોટોદારનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સંવત્ ૧૯૩૧ । માષે ॥ શુ ૦ ૧૦ । ચંદ્રે શ્રીસંભવજિનેદ્રસ્ય । (૨) ચરણપાદુકા શ્રીસંધેન કારાપિતા । મલધાર—પૂર્ણિમા (૩) વિજયગચ્છે । શ્રી મદ્રારકોત્તમશ્રીપૂજ્યશ્રીજિનશાંતિસાગરસૂરિમિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ॥ ”

૮. છોટોદારનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સં ॥ ૧૯૩૩ કા જેષ્ઠ(જ્યેષ્ઠ)શુક્રદ્વાદશ્યાં શનિવાસરે શ્રીઅમિનન્ત(૨)નજિનેદ્રસ્ય ચરણપાદુકા જીર્ણોદ્ધારરૂપા શ્રીસંધેન કારિ(૩)તા મલધારપૂર્ણિમા વિજયગચ્છે શ્રીજિનચંદ્રસાગ(૪)સ્તૂરિપદ્મોદયપ્રમાકરમદ્રારકશ્રીજિનશાંતિસાગ(૫)સ્તૂરિમિઃ પ્રતિષ્ઠિતાં । સ્થાપિતાં ચ શુભં શ્રેયસે ભવતુ । ”

૯. પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સં ૦ । ૧૮૨૫ વર્ષે માષ સુદિ ૩ ગુરો વિરાનીગોત્રીય સા[૦] ચુસાલ(૨)ચંદેન શ્રીસુમતિનાથપાદુકા કારાપિતા પ્ર । સર્વસૂરિમિઃ । શ્રી(૩)તપાગચ્છે ॥ ”

૧૦. છોટોદારનો લેખ:—

“ (૧) ॥ સં । ૧૯૩૧ । માષે શુ । ૧૦ । શ્રીસુમતિનાથજિનેદ્રસ્ય ચરણ(૨)પાદુકા । જીર્ણોદ્ધારરૂપા । ગુર્જરેષ્ઠે શ્રીસંધેન સ્થાપના (૩) । કારાપિતા । વિજયગચ્છે । મ । શ્રીજિનશાંતિસાગરસૂરિમિઃ । પ્રતિષ્ઠિતં ॥ ”

આ સિવાયના લેખો સ્થાનાભાવે અહીં આપ્યા નથી.

૨૫૨. કુંડલપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૨૬)

નાલંદા રોડનથી પશ્ચિમ તરફ ૧ માઈલના અંતરે કુંડલપુર નામે ગામ છે. આનું બીજું નામ 'વડગામ' પણ હતું. રોડનથી ઠેઠ સુધી પાકી સડક બાંધેલી છે. પૂર્વ તરફ વિશ્વવિખ્યાત નાલંદાનાં અડિયેરો એનું જૂતાકલીન ગૌરવ સૂચવી રહ્યાં છે.

શાઓમાં જેનો ગુપ્તચરગામ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે જ આ કુંડલપુર અને નાલંદા. આ બંને રાજગૃહનાં ઉપનગરો તરીકે ઉલ્લેખાયાં છે. રાજગૃહ અને નાલંદા વચ્ચે એક યોજનનું અંતર બતાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં અંબલદિકા નામનું વન વચ્ચે પડતું હતું.

અનેક અદ્વૈતિકાઓ અને બાજ-બગીચાઓથી શોભતા આ સમૃદ્ધ નગરોમાં અનેક ધનાઢ્યો અને વિદ્વાનો વસતા હતા. ભગવાન મહાવીરનાં ૧૧ ગણધરો પૈકી ૩ ગણધરો ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના ત્રણ ભાઈઓનો અહીં જન્મ થયો હતો. નાનપણમાં જ વેદ-વેદાંગમાં પારગામી બનેલા આ વિદ્વાનોએ કુશળ ક્રિયાકાંડી તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમને અનેક શિષ્યો હતા. એ જોતાં એ ત્રણે વિદ્વાનોનો પ્રભાવ અને સત્તા કેટલી હશે તેનું અનુમાન થઈ આવે છે.

દિગંબર જૈનો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન કુંડામાને માને છે તે આ કુંડલપુર હોવાનું જણાવે છે પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી. એટલું ખરું કે, ભગવાન મહાવીરે નાલંદામાં ૧૪ ચતુર્માસ ગાળી કેટલાયે ભાવુકોને ધર્મમાર્ગે વાળ્યા હતા. ભગવાનને ગોશાળાનો મેળાપ આ નગરમાં થયો હતો. ગણધર ગૌતમસ્વામીએ 'સૂત્રકૃતાંગ' નામના જૈન આગમસૂત્રમાં આવતા 'નાલંદીય અધ્યયન'ની રચના કરી નાલંદાને વિશ્વવિશ્રુત બનાવ્યું હતું. એ પછી ભગવાન બુદ્ધ અહીં કેટલોક સમય રહ્યા હતા. તેમના મુખ્ય શિષ્ય સારિપુત્તનો જન્મ અને પરિનિર્વાણ આ સ્થળે થયાં હતાં.

એ પછીનો આ નગરનો ઇતિહાસ અંધકારમાં છે. ચીની યાત્રી ફાહિયાને (ઈ. સ. ૪૧૦ માં) આ સ્થળને સાધારણ ગામડાંરૂપે નિહાળ્યું હતું. એ પછી શકાદિત્ય કુમારગુપ્ત(ઈ. સ. ૪૨૪-૪૫૪)નું ધ્યાન આ સ્થળ ઉપર દોરાયું. તેણે બૌદ્ધ સાધુઓ માટે એક મોટો મઠ અહીં બનાવી આપ્યો. એ પછી આ સ્થળે વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થતાં બૌદ્ધવિદ્યાનું એ કેન્દ્ર બની ગયું. સાતમી સદીમાં અહીં આવેલા ચીની યાત્રી હુએન-ત્સંગ અને ઇત્સંગે આ વિદ્યાલયની સંપત્તિ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. હુએન-ત્સંગે આ વિદ્યાલયમાં રહીને જ અભ્યાસ કર્યો હતો. લગભગ તેરમી સદી સુધી આ વિદ્યાલય હયાત હતું એ પછી બખ્ત્યાર ખિલજીએ તેનો નાશ કર્યો. સરકારી પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતા તરફથી હમણાં ખોદકામ થયું ત્યારે આ સંસ્કારધામનાં ખડિયેરોનો પત્તો લાગ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં અહીં જે ખોદકામ થયું છે તે કરતાંયે ભૂમિનાં વધુ સ્તરો ખોદી કાઢવામાં આવે તો બૌદ્ધો પહેલાંની પ્રાચીન જૈન સામગ્રી હાથ લાગવાનો વધુ સંભવ છે.

ચૌદમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવે છે કે, અહીં પહેલાં મેઘનાદ નામના ક્ષેત્રપાલનું અને કલ્યાણક સ્તૂપની પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું સ્થાન હતું.^૧ તીર્થમાળાઓના કથન મુજબ એ સ્થાન 'યાત્રાપાણ' (યાત્રા સ્થાન)ના નામે લોકમાં ખ્યાતિ પામ્યું હતું. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦) આ યાત્રા-પાણનું સ્થાન અહીંથી ૫ કોશ દૂર બતાવે છે; જ્યાં શ્રીગૌતમસ્વામીને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું.^૨

૫. શ્રીહંસસોમ નામના યાત્રી પોતાના સમયમાં (સં. ૧૫૬૫) અહીં ૧૬ મંદિરો હોવાની નોંધ આપે છે.^૪

૧. નાલંદાલકુલે ચત્ર વર્ષાત્રાજાંભુતદશ । ભવતસ્યે પ્રભુર્વીરસ્ત કયં જાસ્તુ પાવનમ્ ॥૨૫॥

વસ્યાં નૈશ્વરિ તીર્થાણિ નાલંદા ભાગ્યભિયામ્ । મઘ્યાનાં જગિતાત્મન્દા નાલંદા નઃ પુનાતુ સા ॥૨૬॥—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૨.

૨. મેઘનાદઃ સ્ફુરભાદઃ જાત્રાપાણી રત્નાગ્રજે । ક્ષેત્રપાલાગ્રજીઃ કામાન્ કાંસ્કાન્ પુલાં પિપર્તિ ન ॥૨૭॥

શ્રીગૌતમસ્વામીનં કલ્યાણસ્તૂપસાગ્રી । દશમાગ્રમપિ શ્રોતિ પુજ્યાતિ જ્ઞાતાત્મનામ્ ॥૨૮॥—વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૩.

૩. " પ્રાચીન તીર્થભાલા સંગ્રહ " પૃ. ૬૨.

૪. એજનઃ પૃ. ૧૭.

તે પછી પં. જયવિજય સં. ૧૬૬૪ માં અહીં આવ્યા ત્યારે એકેકથી ચડિયાતાં ૧૭ મંદિરો, જેમાં ભગવાન મહાવીરના સમયની પ્રતિમાઓ હોવાની વાત કરે છે.^૧ તે પછી પં. શ્રીવિજયસાગર નામના યાત્રી અહીં ૨ મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૨ બ્યારે પં. સૌભાગ્યવિજયસં. ૧૭૫૦ માં અહીં આવ્યા ત્યારે ૧ મંદિર, ૧ સ્તૂપ અને બીજાં પ્રતિમા વિનાનાં મંદિરો છુદ્ધદશામાં હોવાનું કહે છે.^૩

તીર્થમાળાઓની આ નોંધ આપણને સૂચવે છે કે અહારમા સૈકાની શરૂઆતમાં અહીંનાં જૈન મંદિરો ઉપર એવો ફૂર પાંચે ફરી વળ્યો કે ૧૬-૧૭ મંદિરોમાંથી માત્ર એકાદ મંદિર બચી રહ્યું.

અત્યારે અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. એક જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને ગામના એક છેડા ઉપર શિખરખંધી જૈન શ્વેતાંબર મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની સુંદર પ્રાચીન પ્રતિમા બિરાજમાન છે. નીચેના ગભારામાં ૮ અને મેડા ઉપર કુળ ૯ પાષાણની તેમજ ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. રંગમંડપની સામે બહાર જવાના માર્ગ પાસે જ નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કરેલી છે. ધર્મશાળાના ફવાની નજીક એક સુંદર છત્રીમાં દાદાજીનાં પગલાં છે.

દેરાસરની પાષાણની પ્રતિમાઓ પૈકી પાંચ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવની જમણી બાજુએ આવેલી શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાનું શિલ્પ તેા શિલ્પીએ કુરસદના સમયે ઘડ્યું હોય એવું લાગે છે. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી આ પ્રતિમાની બરાબરી કરી શકે એવું એક પથ્થુ શિલ્પ હજી મળી આવ્યું નથી. પરંતુ જૈનોની કળા તરફની બેઠકારીના લીધે, નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખંડિયેરો અને શિલ્પોનું જ્ઞાન જગતના કલાપ્રેમીઓમાં જેટલું મથકૂર છે, તેટલું જ અજ્ઞાન નાલંદાના પટોશમાં આવેલા આ કલાશિલ્પોનું છે. અહીંની પ્રાચીન પાંચ મૂર્તિઓ પૈકી એક મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૭૭ નો લેખ છે પણ તે લેખ પાછળથી કેતરાયેલો જણાય છે બ્યારે મૂર્તિ પ્રાચીન કાળની છે. એ પાંચે મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે :—

૧. મૂળનાયક શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિમાના બાજા ઉપર સુંદર કેશવાળીની લટો જણાય છે અને પલાંડી નીચે મધ્યમાં વૃષભનું લંછન વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાના પાછળના ભાગમાં સાંચીના સ્તૂપના કઠેરા જેવી આકૃતિ કેતરેલી છે. મસ્તકની બંને બાજુએ હાથો ઉપર આડઠ થયેલી એકેક પુરુષાકૃતિ બંને હાથમાં કળશ લઈને પ્રભુને અભિષેક કરવા આકાશમાંથી અવતરણ કરતી બતાવવામાં આવી છે. આ બંને આકૃતિઓ ઈંદ્રની છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કેતરેલાં છે અને એ છત્રની બંને બાજુએથી એકેક ગંધર્વ હાથમાં ફૂલની માળા લઈને પ્રભુની પાસે આવતો હોય એવી રજૂઆત કરી છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ દશમા સૈકા પછીનું જણાતું નથી.

૨. મૂળનાયકની જમણી બાજુએ સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની અત્યંત રમણીય મૂર્તિ બિરાજમાન છે. મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર એવી કમલની પાંખડીઓ કેતરેલી છે. પલાંડીના મધ્ય ભાગમાં હરણનું લંછન પણ કેતરેલું છે. મૂર્તિની બેઠક ઉચિત પદ્માસનસ્થ છે અને કુદ્ધાકતીર્થની મૂર્તિઓને મળતી આવે છે. પ્રભુની બંને બાજુએ હાથમાં આમર ઝાલીને બિલેલા પરિચારકોનું રૂપ પણ સુંદર અને કળામય આલેખ્યું છે. ટૂંકમાં એમ કહીએ શકીએ કે આરતભરનાં જિનમંદિરોમાં આવાં કલાત્મક સ્વરૂપો બહુ ઓછાં જોવામાં આવે છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મસ્તક ઉપર નાગરાજની સાત ફેણાવલીવાળું ચોટલા પરનું શિલ્પ પણ સુંદર છે. પ્રભુની બેઠક નીચેના સર્પનાં ચૂંચળાંઓ તથા કમલની પાંખડીઓ અદ્ભુત રીતે કેતરેલી છે.

૪. જમણી બાજુના ગોખલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ નાગરાજની સાત ફેણાઓવાળી બિરાજમાન છે. આ મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર એવી કમળની પાંખડીઓ શિલ્પીએ કેતરેલી છે.

૧. " પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ " પૃ. ૩૦.

૨. એજન: પૃ. ૬.

૩. એજન: પૃ. ૬૧.

૫. મૂળનાયકની ડાબી બાજુની નાની એટલી પરની ૩ પ્રતિમાઓ પૈકીની મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિના બંને મુખ ઉપર દેશપાણીની સુંદર છટો બતાવી છે. આથી આ મૂર્તિ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીગણેશદેવની હોવાનું માની શકાય.

આ પાંચે મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને મગધની પ્રાચીન કળાના પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય એવી છે. આ પ્રતિમાઓ એતાં કુલ્પાક તીર્થની પ્રતિમાઓની યાદ આવી બાય છે.

★

૨૫૩. પાવાપુરી

(કોઠા નંબર : ૪૩૨૭-૪૩૩૦)

બિહાર-ઉડીસા પ્રાંતમાં બિહારથી અગ્નિપૂણ્યામાં ૭ માઈલ દૂર આવેલી પુરી અથવા પાવાપુરી જૈનોનું પવિત્ર તીર્થધામ છે. બી. બી. એલ. રેલ્વેમાં પાવાપુરી સ્ટેશન પણ છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જૈને ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે ઓળખાવી છે, તે આ જ પાવાપુરી ભગવાન મહાવીરની પ્રસિદ્ધ નિર્વાણભૂમિ છે એમાં શંકા નથી. આને ‘મધ્યમા પાવા’ ઓળખાવવાનું કારણ તો એ હતું કે એ કાળે પાવા નામે ત્રણ નગરીઓ મોજુદ હતી. એક ગોરખપુર જિલ્લામાં કુશીનારાની પાસે જ્યાં આજે પડરૈનાની પાસે પપઉર નામક ગામ છે, તે પાવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું. બીજી પાવા હજારીબાગની આસપાસનો જે પ્રદેશ હાંગી અથવા હગગ દેશના નામે પ્રસિદ્ધ આજે દેશોમાંનો એક હતો-તેની રાજધાની હતી. ત્રીજી પાવા ઉપર્યુક્ત બિહાર અને રાજગૃહના પાસે આવેલી હતી. ત્રીજી પાવાથી પહેલી પાવા વાયવ્યપૂણ્યામાં અને બીજી પાવા અગ્નિપૂણ્યામાં હતી. આ બંનેની વચ્ચે લગભગ સમાન અંતરે ત્રીજી પાવા આવેલી હોવાથી તેની ‘મધ્યમા પાવા’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ હતી.

જૈન ગ્રંથો આ મધ્યમા પાવાનું ‘અપાપાપુરી’ એવું નામ પણ આપે છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું અહીં નિર્વાણ થયું ત્યારથી તેનું નામ પાવાપુરી-પાવાપુરી પડ્યું એમ જણાવે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે આ એક વિશાળ નગર હતું અને તે સમયે હસ્તિનાલ નામે રાજા અહીં રાજ્ય કરતો હતો. ભગવાન મહાવીરની બનેલા કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એક પ્રસંગ નોંધવાય છે, જે આ નગરની તત્કાલીન સ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તે તરફ આપું દર્શન કરી લઈએ.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું એ પછી તેઓ જન્મીય ગામથી અહીં પધ્ધર્મી હતા. એક તરફ ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ રચાયું ત્યારે બીજી તરફ સોમિલ નામના ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં ભારતમાં ખ્યાતિ પામેલા યજ્ઞકર્મમાં કુશળ અને સમગ્ર વિદ્યાઓમાં પારંગત એવા ૧૧ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે આવ્યા હતા. યજ્ઞમાં એકઠી થયેલી માનવ મેદનીએ જ્યારે ભગવાનના આવ્યાની અને તેમના સમવસરણની વાત સાંભળી કે તરત એ મેદની એ તરફ જવા લાગી. એ જોઈ અગિયારે વિદ્વાનોને મન બગાડન મહાવીર એક આશ્ચર્યનો વિષય બની ગયા. એ અગિયારમાંના ઈદ્રભૂતિ નામના મુખ્ય વિદ્વાનને પોતાનો યજ્ઞગર્વ ડાબ્યા લાગ્યો. ભગવાનને પોતાની પાંડિત્યપ્રતિભાથી આંજી દેવાનો સંકલ્પ કરી ઈદ્રભૂતિ વિદ્વાન ભગવાન પાસે આવ્યો પરંતુ જ્યારે તેણે ભગવાનની જ્ઞાનગંભીર મુખમુદ્રામાંથી વહેતી તેજસ્વી વાણી સાંભળી ત્યારે તેનો જ્ઞાનમહ ઓગળી ગયો અને જ્યારે ભગવાને તેનું નામ અને તેના હૃદયમાં સાલતી કેટલીક શંકાઓનું પૂછ્યા વિના સમાધાન કર્યું ત્યારે ઈદ્રભૂતિ એટલો બધો પ્રભાવિત થઈ ગયો કે તેણે ભગવાન પાસે શિષ્ય બનવાની માગણી કરી.

એ પછી તો અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્તા, મુધર્મા, મંડિક-મોર્યપુત્ર, અંકપિત, અચલબ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસઃ એમ એક પછી એક અગિયારે વિદ્વાનો ભગવાન પાસે આવ્યા અને એ રીતે પ્રભાવિત થતાં-એ બધાએ પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે દીક્ષા લીધી. અગિયારે બ્રાહ્મણો ૪૪૦૦ ની શિષ્યમંડલી સાથે ભગવાનના શિષ્યો બન્યા અને અગિયાર ગણધરો કહેવાયા. આ ગણધરોએ ભગવાની વાણીને શીલી લઈ ઠાઠશાંત્રીની રચના અહીં જ કરી હતી, જેનો બચી રહેલો ભાગ આજે પણ ભારતીય સાહિત્યનો અશ્વયનિધિ બની રહ્યો છે.

આ શિષ્યલાલ પછી બીજા તબક્કામાં ભગવાને શ્રમણધર્મની માફક ગૃહસ્થધર્મની સ્થાપના કરી. આ રીતે ભગવાને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘની-તીર્થની સ્થાપના કરી હતી.

હેલો હેલો ભગવાને જ્યારે પોતાનું નિર્વાણ પાસે આવેલું બરુનું ત્યારે હોંકી મંરણથી હતાશ ન થાય એ ખાતર જોળ મંદિરની દેવનામાં 'ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર'ના અધ્યયનોની વાણી ભગવાને અહીં જ વહેલી કરી હતી. આ અધ્યયનોમાં મોતનો અર્થ છતી લેવા એટલું જ નહિ, મરીને પણ છતી બાળવાનો વાસ્તવિક ઉપદેશ ભરેલો છે.

એ પછી હસ્તિપાલ રાજાની રજબુમથાળામાં આ ગંગાજળી ન્યોતિ એકદમ જુલાઈ ગઈ અને નિર્વાણની પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. એ દિવસે એકઠા થયેલા મદિક્ષ અને લિમ્બિવિ વંશના રાજાઓએ ભગવાનની રાજા ન્યોતિના અભાવમાં નિર્વાણનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે દ્રવ્ય ઉદ્યોત પ્રગટાવ્યો ત્યારથી 'દિવાળી પર્વ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ આ પર્વ માનવ માત્ર વિવિધ ભાવથી ભરવે છે; પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય તો આ હકીકતને જ આભારી છે.

એ પ્રાચીન કાળની પાવાપુરી આજે તો પાવા અને પુરી એ બે ગામડાંઓમાં વિભક્ત થયેલી છે. આ બંને ગામો વચ્ચે એક માર્ગભટું અંતર છે. જોતોનું તીર્થધામ પુરીમાં વિદ્યમાન છે.

૧. ગામમંદિર નામે જોળખાતું મંદિર પાવાપુરીના પશ્ચિમ ભાગમાં છે. તેની ચારે બાજુએ મોટું કંપાઉંડ છે. મંદિર બે માળનું છે અને પાંચ શિખરોથી સુશોભિત છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમા બિરાજમાન છે, તેની જમણી બાજુએ શ્રીઆદિનાથ અને ડાબી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની શ્વેતવર્ણી પ્રતિમાઓ છે. જમણી તરફની વેદિકામાં સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને શુરુવારે પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મોટાં ચરણયુગલની સ્થાપના છે. મૂળ ગભારાની હક્ષિણ તરફની દીવાલના એક ગોખલામાં સં. ૧૭૭૨ના મહા સુદિ ૧૩ ને સોમવારના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પુંડરીક મણુધરની ચરણપાદુકા છે. મૂળ વેદીની ડાબી બાજુએ શ્રીવીર ભગવાનના ૧૧ મણુધરોની પાદુકાઓ છે. તેના ઉપર સં. ૧૬૯૮ની સમ્પત્તિ લેખ છે. તે વેદી ઉપર સં. ૧૯૧૦માં શ્રીમહેન્દ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પીળા પાષાણની સુંદર મૂર્તિ છે. મૂળ મંદિરની વચ્ચે વેદી ઉપર સં. ૧૬૯૮ના લેખ સહિત કસોટીના પાષાણની બાંધ પાદુકા બિરાજમાન છે.

મંદિરનો શિલાલેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે- "બાહ્યાદિ સાહજહાનના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૯૮ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને સોમવારે ખરતરગચ્છાચાર્ય શ્રીજિનરાજસૂરિના અધ્યક્ષપણા હેઠળ બિહારના શ્વેતાંબર શ્રીસંઘે આ 'વરવિમાનાનુ-કારી' મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી એ સમયે કમલલાલોપાધ્યાય અને લખિંદ્રીર્તિ આદિ કેટલાયે વિદ્વાન મુનિરાજો અહીં વિદ્યમાન હતા;" વગેરે ઉલ્લેખ આ પ્રશસ્તિમાં છે. આ શિલાલેખ પ્રથમ વેદીની નીચે હતો પરંતુ સ્વ. બાબુ શ્રીપૂરણ-ચંદ્રજી નાહરના હસ્તક થયેલા ઉદાર સમયે ત્યાંથી કાઢીને મંદિરની દીવાલ પર લગાડવામાં આવ્યો છે તે લેખ નં. ૪ માં અમે છેવટે આપ્યો છે.

મંદિરના ચારે ખૂણામાં ચારે શિખરના અર્ધા ભાગમાં ચાર કેટલીઓ છે. તેમાં અનેક પાદુકાઓ અને મૂર્તિઓ છે. તે બધા પરના લેખો જોતાં તે વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીથી વર્તમાન શતાબ્દી સુધીના જણાય છે. આ સિવાય મંદિરમાં દિક્ષાળ, ભૈરવ, શાસનદેવી આદિની મૂર્તિઓ પણ છે. પ્રાચીન મંદિરનો સમામંડપ વગેરે ખૂબ સાંકડા બાગો હતા, તે અશ્વિમગંજનિવાસી બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ બહારના ભાગને વિશાળ બનાવી છોડીદાર કરાવ્યો છે.

આ મંદિરમાં શ્વેતાંબર સંઘની પેઢી, તીર્થભંડાર અને ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળામાં હજારો યાત્રાળુઓ ગિતરી શકે એવી વ્યવસ્થા છે. મંદિરની હક્ષિણ બાજુએ ઉપાશ્રય છે અને તેની આગળ નવરત્ન નામે જોળખાતી જૂની ધર્મશાળા છે.

૨. શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં જળમંદિરના નામે જોળખાતું મંદિર કમળોથી છવાયેલા સરોવરની બસબસ મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. મંદિરમાં જવા માટે ૬૦૦ શીટ લાંબો કઠેરવાળો સુંદર પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે, પૂલ નહેતો બન્યો ત્યારે યાત્રાળુઓ નાવમાં બેસીને મંદિરમાં જતા હતા. મુખ્ય દરવાજા ઉપરની એક મેડીમાં ચોઘડિમાં બેસે છે

આ સ્થળે ભગવાન મહાવીરના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; તેમની ચિત્તા શાંત થઈ જતાં એ પવિત્ર રાખ લોઠાએ ઉપાડયે રાખી અને ત્યાંની માટીને પણ લોઠાએ ખોતરી ખોતરીને ઉપાડી; લીધી, જેના કારણે એક મોટો ખાડો પડી ગયો. એ સ્થળે સરોવર બની ગયું જેની મધ્યમાં ભગવાનના મોટાભાઈ મંદિરધર્મને મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે, એ મંદિર કેટલાયે ઉદારો આપી આજે આ નવા સ્વરૂપે હસ્તિગેશ્વર આવે છે. આ જળમંદિરે ૮૪ વીંધા એટલી જમીન રોકેલી છે.

જળમંદિરને કોઈ શિખર નથી પણ કેવળ શુંબજ સહિત હોવા છતાં તે દ્વરથી દેખાય છે. મંદિરની બાંદર કલકત્તા-નિવાસી શેઠ જીવનદાસજીએ સં. ૧૬૨૬ની સાલમાં બનાવેલી મકરાણા આરસની ૩ સુંદર વેદિકાઓ વિદ્યમાન છે. મધ્યની વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુની ચરણપાદુકા બિરાજમાન છે. તેના ઉપર કોઈ લેખ દેખાતો નથી. વેદી ઉપર શ્રીમહાવીર પ્રભુની ધાતુની પ્રતિમા છે, તેના ઉપર સં. ૧૨૬૦ના જેઠ સુદિ ૨ ના દિવસનો શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાનો લેખ છે. સ્નાત્રાદિ પૂજાપ્રસંગે આ મૂર્તિને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પાદુકાઓ સિવાય અહીં બીજી મૂર્તિ નથી. જમણી વેદીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુના પ્રથમ ગણધર શ્રીગૌતમસ્વામીની અને ડાબી તરફની વેદિકામાં શ્રીમુખર્માસ્વામીની ચરણપાદુકાઓ છે, તેના ઉપર સં. ૧૬૩૫ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે.

મંદિરની બહાર બંને તરફ બે ક્ષેત્રપાળ છે અને નીચેની પ્રથમ પ્રદક્ષિણામાં એક બ્રાહ્મી, ચંદનાદિ ૧૬ સતીઓનો વિશાળ ચરણપટ્ટ સં. ૧૬૩૧ અને બીજી સં. ૧૭૩૫માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીદીપવિજયજી ગણિની પાદુકા છે. બહારની પ્રદક્ષિણામાં સં. ૧૬૫૮ની પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજિનકુશળસૂરિની પાદુકા છે. મંદિરની ઉત્તર દિશામાં સરોવરમાં ઊતરવા માટે પગથિયાં બનાવેલાં છે.

૩. શ્રીસમવસરણ મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર ચારે બાજુએ લેખાંડના રેલીંગવાળા ગોળાકાર કંપાઉંડમાં આવેલું છે. ત્રણ પ્રાકારનો ભાવ દર્શાવતી ભૂમિકાના મધ્યભાગે એક અષ્ટકોણાકૃતિ સુંદર મંદિર બનાવેલું છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૫૩માં બિહારનિવાસી બાબુ ગોવિંદચંદજી સુચંતીએ કરાવી છે. આ મંદિરની વચમાં ચતુષ્કોણ વેદી ઉપર સં. ૧૬૪૫ના વૈશાખ વદિ ૫ ના રોજ શ્રીવીરપ્રભુનું ચરણયુગલ પ્રતિષ્ઠિત છે.

પાવાપુરીની પૂર્વ દિશામાં આંબાના વનની પાસે એક નાનો સ્તૂપ છે તે ભગવાનના સમવસરણનું સ્થાન છે. ભગવાન મહાવીરે પોતાની છેલ્લી દેશના આ સ્થળે આપી હતી એમ કહેવાય છે. આ સ્થાન થોડું દૂર હોવાથી શ્રીશ્વેતાંબર જૈન સભે સરોવરના તટ ઉપર નવા સમવસરણની રચના કરી મંદિર બાંધ્યું છે.

આ સમવસરણ મંદિરની પાસે પશ્ચિમ દિશાએ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરની માતૃશ્રી ગુલાબકુમારીની બે માળની ધર્મશાળા છે અને ઉત્તર તરફ રાવ બહાદુરચંદજી દૂધેડિયાની ધર્મશાળા છે.

૪. મહેતાબકુંવરના મંદિરના નામે ઓળખાતું મંદિર બે માળનું છે. ઉપરના ભાગમાં ચોમુખજી બિરાજમાન છે. બચારે નીચેની ભૂમિકામાં શ્રીવીર ભગવાનની મૂર્તિ અને બીજી પાયાણ તથા ધાતુની પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે. શ્રોમતી મહેતાબકુંવરે સં. ૧૬૩૨માં આ મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

વીર ભગવાનના નિર્વાણ દિવસે એટલે ગુજરાતી આસો વદિ અમાવાસ્યાના દિવસે આ તીર્થમાં મોટો મેળો ભરાય છે, દૂર દૂરથી હજારો યાત્રીઓ અહીં એકઠા થાય છે. કારતક સુદિ ૧ના રોજ ભગવાનની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાઢવામાં આવે છે.

પુરી ગામ શ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. એ ઉપરાંત બે-ત્રણ ગામો પણ શ્વેતાંબર જૈનોની હકુમત હેઠળ છે.

૧. ગામમંદિરવાળી શ્વેતાંબર ધર્મશાળાના દેરાસરની પાછળની ભીંત પરનો શિલાલેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૯૧૪૨ માસોત્તમમાસે અમ્ર(૨)હનમાસે કૃષ્ણે ૯ વાપુ શ્રીપ્રતાપસિંહજીમુ(૩)ત્ર રાયબહાદુર છદ્મોપતિ ધનપતિસિંહજી (૪) ત્રિ । છત્રસિંહજી ગણપતિસિંહ નરપતિસિં(૫)વૈઃ ધર્મશાળા કારિતા પાવાપુર્યાં નિર્વાણમૂર્તૌ ॥ શ્રીઃ ॥ ”

૨. ઉપસુદ્ધિ ગામમંદિરમાં મૂળનાથકની જમણી બાજુએ કહેવાતી નંદિવર્દને બનાવરાવેલી પ્રાચીન ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૬૪૫ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૩ ગુરૂ.... (૨) રૂપચંદ પુત્ર જસરાજદ્રવ્યેણ રામકુ(૩)સ્વામિ શ્રીવર્દમાનસ્યેયં પાદુકા....મદારક(૪)શ્રીદીપવિજયસૂરિમિઃ ॥ ”

૩. પાયાણની બીજી ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“ ॥ સંવત્ ૧૭૭૨ વર્ષે માહ સુદિ ૧૩ દિને સોમવારે શ્રીગુણદરીકચરણકમલપાદુકે ॥ ”

૪. ડેરાસરની મધ્યમાં ચાંદીની છત્રી નીચે કમળ પાંખાણની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સ્વસ્તિ શ્રીચયો મંગલમ્યુદયશ્ચ ॥ શ્રી(૨)ગૌતમસ્વામિનો લઘિઃ ॥ સંવત્ ૧૬૯૮ વૈશા(૩)શ્વ સુદિ ૫ સોમવારે (૪) શ્રીવિહારનગરવાસ્તવ્ય(૫)શ્રીશુભમજિનેશ્વર(૬)પ્રથમપુત્રશ્રીમરતચક્રર્તિરા(૭)જાન મુરુચર્મત્રીદલસંતાનીય (૮) મહતીયાણજ્ઞાતિમુરુચ-
ચોપડા ગો(૯)શ્રીય સંપ્રનાયક સં૦ સંપ્રામ । રો(૧૦)હરિજાગોત્રીય સંઘ૦ પરમાર્ણંદ્ર (૧૧) પ્રમુલ્લ શ્રીવૃહસ્વરતરગચ્છીય ૧૨)નર-
મણિમંદિતમલસ્થલ શ્રી(૧૩)જિનચંદ્રસૂરિપ્રતિબોધિત મહત્તિ(૧૪)યાળ શ્રીસંવકારિત શ્રીનીરજિ(૧૫)નનિર્વાણમ્મિ શ્રીપાવાપુરી સ(૧૬)-
મીપર્વતિ વરવિમાનાનુકાર શ્રી(૧૭)વીરજિનપ્રામાદમૂલસ્થાન (૧૮) પ્રતિષ્ઠિત શ્રોમહાવીર વર્ચમાન (૧૯) જિનરાજપાદુકે મહતિયાળ
શ્રીસંધેન કારિતે પ્રતિષ્ઠિતે ચ શ્રી(૨૦)હરસ્વસ્તરગણાધીશ્વર શ્રી(૨૧) સમુજ્જયાદમોદાર પ્રતિષ્ઠાકર યુગપ્રધાન શ્રીજિનસિંહસૂરિપદો-
(૨૨)દશગિરિદિનકરયુગપ્રધાનશ્રીજિનરાજસૂરિમિઃ ॥ શ્રીર્મંતુ ॥ (૨૩) શ્રીકમલ્લાભોપાધ્યાયઃ પં૦ લલ્લિવકીર્તિ રાજહંસાદિ-
શિષ્યસહિતાઃ પ્રણમંતિ ॥”

૫. મૂળનાચકની હાથો આબુએ ૧૧ ગણધરની ચરણપાદુકા પરનો લેખ:—

“(૧) ॥ સંવત્ ૧૬૯૮ પ્રમિતે । વૈશાશ્વ સુદિ ૫ સોમવારે । શ્રીવિહારનગરવાસ્તવ્ય શ્રીમરતચ(૨)કર્વર્તિમહારાજાત્ સકલમંત્રી-
ચરદલાન્વીયનરમણિમંદિત । શ્રીજિનચંદ્ર(૩)સૂરિપ્રબોધિતમહતિયાળજ્ઞાતિમંદન ચોપડાગોત્રીય સંઘવી સંપ્રામસપરિવારેણ ॥”

૨૫૪. રાજગિર

(કોઠા નંબર : ૪૩૩૧-૪૩૩૯)

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં મગધનું સામ્રાજ્ય નામાંકિત ગણાયું છે. પહેલેપહેલાં સામ્રાજ્યનું ઘડતર કરનાર રાજાઓ શિશુનાગ વંશના હતા. એ વંશના ઉદય સાથે હજારો વર્ષના ઇતિહાસનો અંધકાર ઓગળતો જણાય છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનો પોણો ભાગ મગધની ભૂમિએ જ રેકેલો છે. એ વંશનો બિંબિસાર પ્રથમ નહિ પરંતુ મુખ્ય રાજવી હતો; જેણે મગધના સામ્રાજ્યમાં અનેરા ઘેરા રંગ પૂરી મગધના ઇતિહાસનું પૃષ્ઠ યાદગાર બનાવ્યું છે.

પ્રાચીન મગધની રાજધાનીનું પાટનગર રાજગૃહ હતું, જેને આજે રાજગિર નામે ઓળખે છે. પ્રાચીન કાળમાં એ વિવિધ નામોથી ઓળખાતું. સિતિપ્રતિષ્ઠિત, ચલુકપુર, તપભપુર, કુશાગ્રપુર અને છેવટે રાજગૃહ એવાં નામો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. આ નગર પાંચ પહાડોથી ઘેરાયેલું હોવાથી ‘મહાભારત’માં આનો ‘ગિરિવજ’થી પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અતિપ્રાચીન કાળમાં ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી અહીં જન્મ્યા હતા. તેમનાં ચાર કન્યાઓ આ સ્થળે થયેલાં હોવાથી આ નગરી પ્રાચીન કાળથી જોનાના તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામેલી હતી. એ પછી જરાસંઘ નામનો પ્રબળ રાજવી અહીં શાસન કરી ગયો. જ્યારે અગ્નિપ્રકોપથી આ નગરનો નાશ થયો ત્યારે પ્રસેનજિત રાજાના પુત્ર બિંબિસાર-શ્રેણિકે આ નગરનું નવનિર્માણ કર્યું. આ નગર અને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં બિંબિસારે પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો. એ જ કારણ છે કે, મહારાજા શ્રેણિકના સમયમાં મગધનું સામ્રાજ્ય બીજા દેશો કરતાં સોળે કળાએ ખીસેલું જોવાય છે.

‘ઓપપાતિક-સૂત્ર’માં મગધની આ પાટનગરી રાજગૃહની ભંચતા, વિશાળતા અને સમૃદ્ધિનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. યગનયુગી રાજમહેલો, શ્રેણીઓની હવેલીઓ અને મંદિરોની રચનાથી રાજગૃહની શોભા અનેરી હતી અહીંની મુરિકાપદ્મમાંથી જગતભરની ઠોઈ પણ વસ્તુ મળી શકતી. અહીં ગુણથીલ, મંડિકુલ, મોગરપાણિ આદિ યજ્ઞોનાં ચેત્યો હતાં. નાલંદા જેવાં વિશાળ પુરાં આ નગરનાં પરાંઓ ગણાતાં, એ સમયે ૩૬૦૦૦ શ્રાવકોનાં અહીં ઘરો હતાં, જેમાંથી અડધાં જોદધર્મી હતાં.

રાજા બિંબિસાર ભગવાન મહાવીરનો ચત્રમ લીખાસક હતો. એણે જોનાધર્મની ખ્યાતિ વધારવાનાં એ કાર્યો કર્યાં, તેનાથી એ જોના ઇતિહાસમાં વધુ કીર્તિ મેળવી શક્યો છે. ભગવાન મહાવીર અહીં ઘણી વખત પધાર્યા હતા. ભગવાને ચોતાનું આડતું અતુમાંસ આ નગરીમાં ચીતાવ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના અગિયારે અણુધરો આ નગરની પહાડીમાં જ

નિર્વાણપદ પામ્યા હતા. અહીં મેતાર્ષ, અર્ધસૂત્રા, મલા, શાલિવર્ણ, મેઘકુમાર, અજમકુમાર, નંદિવેણ, અર્જુનમજ્જી, રુદ્રવજા, જંબૂસ્વામી, પ્રભાસ, શમ્યંભવસૂરિ, પુલ્હિયા શ્રાવક વગેરે અનેક નામાંકિત મહાપુરુષો થઈ ગયા ને આ તીર્થની ખ્યાતિ વધારી બધા.

અન્નતથાનુ-કુણિકે પિતા બિભિસારના મરણશોકથી આ નગરીનો ત્યાગ કર્યો અને ચંપાપુરી નામે નવી નગરી વસાવી આથી રાજગૃહનો સંબંધો વૈભવ ચંપાપુરીમાં ઊભરાયા હાજ્યો.

ખારવેલના શિલાલેખથી જણાય છે કે, ખારવેલે પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષે રાજગૃહ ઉપર અડાઈ કરી તેને પોતાના અધિકારમાં લીધી હતી.

ઈ. સ. ની પ્રારંભિક અથવા પૂર્વ શતાબ્દીઓમાં સોપારાથી એક આર્યિકા-સાધ્વીઓનો સંઘ આ તીર્થની યાત્રા માર્ગે આવ્યો હતો. તેમાં ધીવરી પુતિત્રા યજ્ઞ એ સંઘમાં હતી, જે પાછળથી હુલ્લિકા-સાધ્વી બની હતી. તેણે અહીંની નીલગુફામાં સમાધિ-મરણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^૧

મધ્યકાળમાં બોદ્ધધર્મ આ દેશમાં રાજ્યાશ્રય મેળવી જુદા ફાલ્ગુઓએ; તેના કારણે બોદ્ધ વિહારો આ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ફાલ્ગુયાનના સમય(પાંચમા સૈકા)માં આ નગર નાથ પામેલી સ્થિતિમાં હતું.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમાં થયેલા કનોજના આમ રાજાએ રાજગૃહ ઉપર અડાઈ કરીને ૧૨ વર્ષ સુધી ઘેરો બાંધ્યો હતો; પરંતુ તે રાજગૃહનો કબજો લઈ શક્યો નહોતો. આખરે આમના પુત્ર દંડકના પુત્ર લોજરાજાએ રાજગૃહને પોતાના અધિકારમાં લઈ ભસ્મસાત્ કરી મૂક્યું. ભસ્મીભૂત થયેલું આ નગર નવીન રાજગૃહ હશે કેમકે પુરાણા રાજગૃહનો તો વર્ષો અગાઉ નાથ થઈ ચૂક્યો હતો.

એ પછી રાજગૃહ ફરી વસ્યું હોય એમ જણાય છે. આચાર્ય જીવદેવસૂરિ, જેઓ સ્વર્ણકીર્તિ નામે દિગંખર મુનિ હતા, તેઓ રાજગૃહમાં આચાર્ય રાશિલસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ રવેતાંખર મુનિ થયા હતા અને પોતાની પ્રતિભાથી આચાર્ય બની જીવદેવસૂરિ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.

સં. ૧૩૫૨ માં વા. શ્રીરાજશેખર ગણિ રાજગૃહની યાત્રાએ આવ્યા હતા, અને રાજગૃહ પાસેના ઉદંડવિહાર નગરમાં અતુર્માસ રહ્યા હતા; જ્યાં તેમણે નંદિમહોત્સવ, માલારોપણ વગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરાવ્યાં હતાં.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪ માં અહીંના વૈભારગિરિનું જાતમાહિતીનું વર્ણન પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આપેલું છે. ખરતરગચ્છીય 'ગુર્વાવલી'થી જણાય છે કે, સં. ૧૩૮૩ ના ફાગણ વદિ ૬ ના દિવસે જલોરમાં શ્રીજિન-કુશળસૂરિએ, મંત્રિદલીય ઠ. પ્રતાપસિંહના પુત્ર ઠ. અચલસિંહે ભરાવેલાં, રાજગૃહના વૈભારગિરિના ચતુર્વિંશતિ જિનાલયના મૂળનાયક યોગ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામી આદિ અનેક પાષાણ અને ધાતુનાં જિનબિંબો, શુરુભૂર્તિઓ અને અધિષ્ઠાયક દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વિપુલગિરિ પર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર ઠ. મંડનના પુત્ર દેવરાજ અને વચ્છરાજે બનાવેલું તેની માહિતી સં. ૧૪૧૨ ની એક મોટી પ્રસ્થિતિથી જાણવા મળે છે. 'વિજ્ઞપ્તિ મહાલેખ'થી જણાય છે કે, શ્રીલોકહિતાચાર્યે સં. ૧૪૩૧ માં રાજગૃહમાં આવી પાંચે પહાડીઓની યાત્રા કરી હતી. સં. ૧૫૦૪ માં શ્રીશુભરીલ ગણિએ અહીંનાં ઘણાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. એ પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓ વૈભારગિરિનાં ખડિયેરામાં, સ્વર્ણગિરિ અને નાલંકાનાં મંદિરોમાં હજી સુધી વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૪ માં શ્રીમાલ શ્રાવક છીતમલ્લે વૈભારગિરિના શિખર પર ધન્ના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ, અગિયાર ગણધરોની પાદુકાઓ તેમજ શુરુ શ્રીજિનભદ્રસૂરિની પાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિ, શ્રીસંગમસૂરિ, શ્રીમુનિપ્રભસૂરિ વગેરેએ રચેલાં સ્તુતિસ્તોત્રોમાં રાજગૃહનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. શ્રીજિનવર્દનસૂરિએ પંદરમી શતાબ્દીમાં રચેલી 'તીર્થમાળા'માં રાજગૃહ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ, સં. ૧૬૫૩ માં શ્રીજયકીર્તિ, સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજય, સત્તરમી શતાબ્દીમાં શ્રીવિજયસાગર, સં. ૧૭૪૬ માં શ્રીશીલવિજય, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસોભાગ્યવિજય અને ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં શ્રીઅમૃતધર્મ ગણિએ રચેલી તીર્થમાળાઓમાં રાજગૃહ તીર્થની મહત્તા ગાઈ છે. એ મહત્તીય ભવ્ય નગર બાકે તો જૈન તીર્થ સિવાય નામશેષ બનેલું છે. પછાત કામનાં કેટલાંક મકાનો સિવાય અહીં બીજી વસ્તી નથી.

બી. બી. લાઇટ રેલ્વે સ્ટેશનનું રાજમિર ઉપરું સ્ટેશન છે. અહીં જેમની વસ્તી નથી. સ્ટેશનથી થોડે દૂર મેલેસાંબર જેમ ધર્મચાલુ છે. તેવી નજીકમાં કેટલાંક મંદિરો છે. એકમાં શ્રીમુનિસુવતસ્વામી અને બીજામાં શ્રીપાર્થનાથ પ્રભુ નિરાકરમાન છે. બંને દેરાસરો એક જ ગણાય છે.

કવિ જયદીપ્તિએ ગામમાં ૩ મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે. જ્યારે બીજા કવિઓએ અહીં એક જ મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વસ્તુતઃ એક જ વિશાળ મંદિરમાં બેઠાં ત્રણ મંદિરોનો જ એક રૂપે ઉદ્ભવ કરેલો જણાય છે. આ મંદિરનો છેલ્લો ભૂવોદાર હુગલીનિવાસી ગાંધી માણેકચંદ્રએ સં. ૧૮૧૬ માં કરાવ્યો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં એક દેરીમાં શ્રીબિનહતસૂરિ દાદાની અને શ્રીબિનહતસૂરિની પ્રાચીન ચરણપાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. કિનાલયમાં જમણી તરફ શ્રીમુનિસુવતસ્વામી અને ઠાંભી બાબુએ શ્રીપાર્થનાથ પ્રભુ છે જ્યારે ઉપરના માળે શ્રીઆદિનાથ પ્રભુનાં મંદિરો છે. આ મંદિરોમાં પાપાણુ અને ધાતુની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ ઘણી છે. કેટલીક પ્રતિમાઓનો પરિચય આ પ્રમાણે છે:

૧. શ્રીમુનિસુવતસ્વામીની સપરિકર પ્રતિમા સ્થામ પાપાણુની બનેલી છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર બંને તરફ ગબરૂદ દેવયુગલ અભિષેક કરી રહ્યા હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. પ્રભુની બંને તરફ હાથમાં ચામરધારી ઇંદ્રો બેઠેલા બતાવ્યા છે, અને બે કાઉસંગિયા પ્રતિમાઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ કરેલી છે. મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો અને પાછલા ભાગમાં પાંખડીઓવાળું ભામંડળ દર્શાવ્યું છે. પ્રભુના સિંહાસનમાં બંને તરફ સિંહની આકૃતિઓ ફેરેલી છે. તેની નીચેના શિલાલેખ લગભગ ઘસારા ચૂક્યો છે; છતાં તેમાં જિનવાસ એવા શબ્દો વાંચી શકાય છે. અનુમાનતઃ આ મૂર્તિ સં. ૧૫૦૪ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

૨. શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા અત્યંત પ્રાચીન અને સુંદર છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર મસ્તકની કેશલતા વિખરાયેલા પડી છે અને પદ્માસનના બંને છેડા ઉપર ફેરેલા વૃષભોથી આ મૂર્તિ શ્રીઆદિનાથની હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે. વૃષભોની વચ્ચે ચાર હાથવાળી એક દેવી સયસ બેઠેલી છે અને તેની પાસે એક ભક્ત પ્રભુની પૂજા માટે માળા ધારણ કરીને ઉત્સુક વદને બેઠેલો બતાવ્યો છે. પ્રભુની બંને બાબુએ મોટા ચામરધારી ઇંદ્રો અને મસ્તકની બંને બાબુએ અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરી રહેલા દેવો પુરુષમાળા સાથે આવતા દર્શાવ્યા છે. મસ્તકની પાછળ ભામંડળ વિદ્યમાન છે. મસ્તક ઉપરનું છત્રત્રય ખડિત થયેલું છે. પદ્માસન નીચે પ્રાચીન લિપિમાં આ મૂર્તિના નિર્માતાનો લેખ છે. લેખમાં—‘વેલ્લમ્મોય જલાલકર’ આટલા અક્ષરો ફેરેલા છે. અક્ષરો ઉપરથી આ મૂર્તિ હબ્બર વર્ષ પહેલાંની જણાય છે. આ મૂર્તિની રચના એના ઢંગમાં નિરાળી છે.

૩. શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. સિંહાસનમાં બંને તરફ હરણ અને મધ્યમાં એક ભક્ત શ્રી ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં હાથ બેઠીને બેઠેલી છે. સં. ૧૫૦૪ માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે.

૪. બીજા માળે ૧૧ ગણધરોની ચરણપાદુકાઓ અને સ્થામ પાપાણુની શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની નાની પંચતીર્થો પ્રતિમા છે. મૂળનાથકની બંને બાબુએ બે પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ પૈકી એક શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને બીજા શ્રીસંભવનાથ છે જ્યારે એ જ રીતે બે કાઉસંગિયા મૂર્તિઓમાં એક શ્રીનેમિનાથ અને બીજા શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાન છે. આ મૂર્તિઓની નીચે ચામરધારી ઇંદ્રો અને બીજા દેવો બતાવ્યા છે, ઉપરના છત્રની પાસે એક ગબરૂદ વ્યક્તિની આકૃતિ છે. પદ્માસનમાં બે સિંહો અને ચોક્કી ઉપર ચક્ષુ, ચક્ષિણી અને વૃષભ હાંધન બતાવ્યાં છે, નીચે આ પ્રકારે લેખ વિદ્યમાન છે :—

“સ્મત (સંવત્) ૧૧૧૯ ચૈત્ર મ(મા)સ સુદિ ૧૩ સતુર ને પ્રતિમા કા[રા]પિત (સા) ॥”

આ મંદિરમાં બીજા કેટલીક પાપાણુ અને ધાતુની મૂર્તિઓ છે. જેમાં કેટલીક તે પ્રાચીન અને અતિસુંદર છે.

૫. એક શ્રીપાર્થનાથ ભગવાનની સુંદર અને પ્રાચીન પંચતીર્થો ઉપર આ પ્રકારે લેખ ઉત્કૃષ્ટ છે :—

“સંવત્ ૧૧૯૩ શ્રીસ્વરૂપીવસંતાને શ્રીશાંતિનાથગણે આદુ લોહર ધર્મર્થ જાલ્લકેન દિક્ષીય ચૈત્ર શુક્લચંદ્રમાસે કરિતેય ॥”

આ મંદિરની સામેના એક એકાદમીમાં 'સંમહાલય' છે. તેમાં ૧૭ ચરણપાદકાઓ અને ૨૦ જિનપ્રતિમાઓ રાખવામાં આવેલી છે. આ મૂર્તિઓ અને પાદકાઓ પહાડ ઉપરનાં મંદિરોના છબ્બેદાર સમયે લાવીને અહીં રાખવામાં આવેલી છે. કેટલીક મૂર્તિઓ ઉપર શિલાલેખો છે, જે સ્વ. બાળુ પૂરણચંદ્ર નાદરે 'જૈન લેખ સંગ્રહ' ખંડ : ૧માં સંગ્રહીત કરેલા છે. એ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલાકનો પરિચય આ પ્રકારે છે :

૬. ભગવાન મહાવીરની પ્રાચીન પ્રતિમા સુંદર કળાયુક્ત છે. જો કે મૂર્તિનો પથ્થર ખરબચડો ગયો છે એટલે એનું પ્રાચીન શિલ્પ સ્પષ્ટ નથી; છતાં અંગવિન્યાસની આકૃતિ ઉપરથી એની કળા અભિવ્યક્ત થાય છે. શિલ્પીએ પ્રાચીન શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ આ મૂર્તિનું નિર્માણ કરેલું જણાય છે. પદ્માસનસ્થ પ્રભુની બંને બાજુએ મોટા ઈંદ્રો અને ઉપરના ભાગમાં પુષ્પમાલધારી દેવો બતાવ્યા છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર ઇંડયુક્ત છત્રત્રય અને પાછળ ભાગમાં રજૂઆત છે. તેના ઉપરના ભાગમાં અશોકવૃક્ષ બતાવ્યું છે. પદ્માસનમાં લાંછન રૂપે બંને છેડે બે સિંહોની આકૃતિ દર્શાવી છે. આ મૂર્તિ શુભકાલીન પ્રતીત થાય છે.

૭. વૈભારગિરિના પાંચમા મંદિરમાંથી લાવેલી કેટલીક મૂર્તિઓ આ સંગ્રહાલયમાં છે એ પૈકી એક ઋષભદેવની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા પ્રાચીન છે. એ પ્રતિમાનું પદ્માસન ખંડિત છે; છતાં ડાબી તરફનો ભાગ વિદ્યમાન છે, જેમાં ચૈત્યવંદન કરતા કોઈ ભક્તની આકૃતિ દેરાલી છે. નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વચ્ચે ચતુર્ભુજવાળી દેવીની આકૃતિ છે. બંને તરફ છેડા ઉપર બળદના આકારો દર્શાવ્યા છે અને સ્કંધ ઉપર કેશચુંચ વિખરાયેલો પડ્યો છે, જે આ પ્રતિમાને ઋષભદેવ પ્રભુની હોવાની સાબિતી આપે છે. બંને તરફ ચામરધારી ભક્તો છે અને તેના ઉપર પુષ્પમાલધર દેવો બતાવ્યા છે. મસ્તક ઉપર છત્ર છે અને બંને તરફ દેવદંડુબિ જોવામાં આવે છે, આ પ્રતિમાની નીચે—'દેવવર્મ્મોય મહુ-મલ્લવાલ્લહસ્ય' એ પ્રકારે પ્રતિમા ભરાવનારના નામનો લેખ છે.

૮. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સાત ફણાવાળી એક સુંદર મૂર્તિ સપરિકર છે, જેની નીચે સિંહાસન ઉપર સર્પની ગૂંથેલી આકૃતિ પ્રભુની પાછળના ભાગમાંથી ઠેઠ મસ્તક સુધી જાય છે અને એ જ સાત ફણાઓ વિકૃતિને પ્રભુનું છત્ર બનાવે છે. તેના ઉપર પશુ અલગ ત્રણ છત્રો બતાવેલાં છે. પદ્માસનમાં બંને તરફ ભક્તચુગલ ચૈત્યવંદન કરી રહ્યું હોય એમ જણાય છે. પરિકરમાં ચામરધારી દેવો ઉપરના ભાગમાં બતાવ્યા છે.

૯. વૈભારગિરિના છઠ્ઠા મંદિરમાંથી લાવેલી એક પદ્માસનસ્થ પ્રાચીન પ્રતિમાની બંને તરફ સ્તંભો છે અને તેના ઉપર તોરણ બતાવ્યું છે. સ્તંભની ઉપલી પટ્ટીમાં જમણા પડએ સૂતેલી એક સ્ત્રીના હરયની રજૂઆત છે. આ સ્ત્રી સંભવતઃ ત્રિશલાદેવી હોય તો પ્રતિમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પ્રભુની હોવાનું માની શકાય.

૧૦. શ્રીનેમિનાથ પ્રભુની સ્થામ પાપાણની બનાવેલી સુંદર પ્રતિમા અતિપ્રાચીન જણાય છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં મોટો મસ્તક અને બંને તરફ સિંહ, વચ્ચે ધર્મચક્ર, નીચે લાંછન સ્વરૂપ બે શંખની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ હીપશિખા અથવા મેરુ પર્વત હોય એવી રજૂઆત જોવાય છે. આ પ્રતિમા શુભકાળ પહેલાંની અને સંભવતઃ કુશાનકાલીન જણાય છે.

૧૧. ઋષભદેવની એક પ્રાચીન પ્રતિમા છે, જેમાં જમણી તરફનો ઈંદ્ર નષ્ટ થયેલો છે. પદ્માસનમાં સ્તૂપ ઉપર ધર્મચક્ર અને બંને તરફ બળદની આકૃતિઓ છે.

આ સિવાય પણ બીજી કેટલીક પ્રતિમાઓ છે પણ પ્રાચીન શિલ્પની દૃષ્ટિએ વૈવિધ્ય બતાવનારી પ્રતિમાઓનું ઉપર વર્ણન આપેલું છે, જે શિલ્પકળાના અભ્યાસીને મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નમૂનાઓ સ્વરૂપ જણાઈ આવશે.

હવે આપણે તીર્થસ્વરૂપ પાંચ પહાડી ઉપર નજર કરી લઈએ:

ભુલી ભુલી તીર્થમાળાઓમાં નોંધેલી હકીકતથી જણાય છે કે, સં. ૧૫૬૫ માં કવિ શ્રીહંસસોમ એમના સંમયમાં વૈભારગિરિ પર દેવલોકની સાથે હરિકાઈ કરે એવાં ઝાકઝમાલ ૨૪ જિનપ્રાસાદો હોવાનું વર્ણન કરે છે. એ સમયનાં મંદિરોમાં વૈભારગિરિ ઉપર ૭૦૦ દેવ હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે. પાંચે ડુંગરોનાં બધાં અગાંને ૧૫૦ ચૈત્યો અને ૬૦૦ જિંબ હોવાનું તેઓ માંધે છે.

સં. ૧૬૬૪ માં શ્રીજયવિજયભટ્ટના કથન મુજબ: વૈભવગિરિ ઉપર ૨૫, વિપુલગિરિ ઉપર ૬, ઉદયગિરિ ઉપર ૧ ચૌક્રુષ અને સુવર્ણગિરિ ઉપર ૫ મંદિરો હતાં. સત્તરમી શતાબ્દીના કવિ શ્રીવિજયસાગર પાંચે પહાડ ઉપર મળીને ૧૫૦ મંદિરો અને ૩૦૩ જિનમૂર્તિઓ હોવાનું કહે છે. સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસોભાગ્યવિજયભટ્ટ વૈભવગિરિ ઉપર ૫૨, વિપુલગિરિ ઉપર ૮, રત્નગિરિ ઉપર ૩, સુવર્ણગિરિ ઉપર ૧૬ અને ઉદયગિરિ ઉપર ૧ જિનમંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને બામર્ચા ૮૧ જિનપ્રાસાદ હોવાનું કહે છે.

૧. વિપુલગિરિ :

ધર્મશાળાથી પહાડોની યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં દિગંબર મંદિર, ધર્મશાળા તથા ડાકબંગલો આવે છે. લગભગ એક માઈલનું અંતર કાપતાં પહાડની તળેટી આવે છે; જ્યાં ગરમ પાણીના પાંચ કુડો વિદ્યમાન છે. તળેટીથી વિપુલગિરિ ઉપર ચડવાનો માર્ગ પાંડેચૂકો અને આડાબવળા પથ્થરોને લીધે કઠણ લાગે છે.

આ ગિરિ ઉપર ભગવાન મહાવીરે શ્રેષ્ઠિક મહારાજ આગળ 'રામાચલ્ય'ની કથાનો ઉપદેશ સંભળાવ્યો હતો, એવું વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયેલા શ્રીવિમલસૂરિએ 'પદ્મચરિય'માં જણાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે આ વિપુલગિરિ અને ગુણશીલા ચૈત્યમાં અધિકાંશે સમોચાર્યા હતા; એમ શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોથી જણાય છે.

પંદરમી શતાબ્દીમાં અહીં ૨ જૈનમંદિરો બંધાયેલાં હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પૈકી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું એક મંદિર હતું જેની ૩૮ શ્લોકોની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિવાળો શિલાલેખ આજે પણ રાજગિરમાં આવેલા સ્વ. પૂરણચંદ્રના નાહરના 'શાંતિકવન' નામના બંગલામાં સુરક્ષિત છે. એ પ્રશસ્તિ "જૈન લેખ સંગ્રહ" ખંડ : ૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે એ ૩૮ શ્લોક પછીનો ઐતિહાસિક ગદ્ય ભાગ આ પ્રકારે છે:-

"વિક્રમ સંવત્ ૧૪૧૨ આષાઢ વદિ ૬ દિને । શ્રીસ્વરત્નગચ્છાશ્રંગારમુગુરુ શ્રીજિનલલિતસૂરિપટ્ટાલંકાર શ્રીજિનેન્દ્રસૂરિનામુષદેશેન શ્રીમન્નિવંશમંડન ઠં મંડનનંદનામ્યાં શ્રીમુવનહિતોપાધ્યાયાનાં પંં હરિપ્રમગણિ । મોદમૂર્તિગણિ । હર્ષમૂર્તિગણિ । પુણ્યપ્રધાનગણિસહિતાનાં પૂર્વદેશવિહારશ્રીમહાતીર્થયાત્રાસંસૂત્રણાદિમહાપ્રભાવનયા સકલશ્રીવિધિસંપ્રસમાનનંદનામ્યાં ઠં વચ્છરાજ ઠં દેવરાજ મુશ્રાવકામ્યાં કારિતસ્ય શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રાસાદસ્ય પ્રશસ્તિઃ શુભં મવતુ શ્રીસંઘસ્ય ॥૪॥"

આ શિલાલેખથી માલમ પડે છે કે, સં. ૧૪૧૨ માં અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબરીય મંદિર મંત્રી મંડનના પુત્ર ઠકુર વચ્છરાજ અને દેવરાજે બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરનાં ખંડિયેરો સ્તૂપથી આગળના ભાગમાં આવે પણ જોવાય છે.

'વિજ્ઞપ્તિ મહાલેખ'થી જણાય છે કે, એક બીજા મંદિરની સં. ૧૪૩૧ માં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

અહીંનાં મંદિરોની સંખ્યા વિશે કવિ હંસસોમ ૬, શ્રીજયકીર્તિ ૫, શ્રીજયવિજય ૬, શ્રીસોભાગ્યવિજયભટ્ટ ૮ ની નોંધ આપે છે. સત્તરમી શતાબ્દીમાં સંઘવી કુંરપાલ અને સોનપાલે સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી ત્યારે શ્રીજંપૂસ્વામી, શ્રીમેષકુમાર, ધન્ના, રકંધક આદિની પાદુકાઓવાળી દેરીઓ વિદ્યમાન હતી; જે આવે અહીં વિદ્યમાન નથી. યદ્યપિ પ્રાચીન સ્તૂપો અહીં ભગવાવસ્થામાં પડેલા છે પરંતુ એ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી.

શ્રીઅહીયચંદ્ર વલોબાધ્યાય શ્વેતાંબરીયરૂત્રો અનુસાર બતાવતાં કહે છે:- 'ગુણશિલાનું સ્થાન રાજગૃહની ઉત્તર-પૂર્વમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે વિપુલ પહાડોનું સ્થાન છે.'

'મહાભારત'માં ગિરિમંજની પાંચ પહાડીઓની બે સૂચીઓમાં ચૈત્યક નામક એક શિખરનો ઉલ્લેખ છે, જેને રા. બ. આર. ચંદે વિપુલથી અભિજ્ઞ માન્યું છે.

આ હકીકતને સમન્વયક રતાં માની શકાય એમ છે કે વિપુલગિરિમાં ગુણશીલા ચૈત્ય હતું જ્યાં ભગવાન મહાવીર નવરંધ્ર સમયગામી હતા. એ પછી અહીં બીજાં ચૈત્યો બન્યાં હોવા જોઈએ, જે કળકેમે નાશ પામ્યાં.

અહીં કેટલીક દેરીઓ આજે વિદ્યમાન છે તેમાં અધ્ધિમુત્તાની પાલી દેરી છે.

એ પછી પશ્ચિમમાં કેતરેલા કમલચત્ર પર પથરાવેલી શ્રીવૈર પ્રભુની પાદુકાની દેરી છે. આ પાદુકા ભગવાને ૧૪ અંશુભાષિ આજ્ઞાના સ્મારકરૂપે હશે એવું અનુમાન છે.

પર્વત ઉપર એક ઉત્તરાભિમુખ શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું શ્વેતાંબર મંદિર વિદ્યમાન છે. મૂળનામકની એક માત્ર પાપાણુની પ્રતિમા છે. એ શિવાય અતિચુકતક મુનિની સં. ૧૮૪૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ ખરવધ્ધિમધ્ધ છે, તેમના જમણા હાથમાં સુહરુપિત અને ડાબા હાથમાં રત્નેહરણુ [ઓધો] અને શરીરે ચાળપટ્ટાની નિશાનીઓ ભેંચાય છે.

૨. રત્નગિરિ:

વિપુલગિરિ પહાડના ભેડાણમાં રત્નગિરિ પહાડ પર જવાય છે. આ પહાડ પર કવિ જયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ શ્રીકૃષ્ણ જિનાલય વિદ્યમાન હતું. સં. ૧૬૬૪માં પં. જયવિજયે અહીં ૨ મંદિરો અને સં. ૧૭૫૦માં શ્રીસોભાઅ-વિજયજી ૩ જિનાલયો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ આજે એક માત્ર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબર મંદિર ઉત્તરાભિમુખ છે. વચ્ચેના સ્તૂપમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીવાસુપૂજ્ય અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. આમાં એકે જિનપ્રતિમા નથી; માત્ર પાદુકાઓ જ છે. ચારે પાદુકાઓ ઉપર તીર્થંકરોના નામના ફેરફાર સાથે આ પ્રકારે લેખ કેતરેલા છે:—

“ ॥ ૐ નમઃ ॥ સંવત્ ૧૮૨૯ વર્ષે માઘમાસે શુક્લપક્ષે ૬ તિથી શ્રીનેમિનાથજિનચરણકમલે સ્થાપિતે હુગલીવાસ્તવ્ય ઓશવંશે ગાંધીમોત્રે બુલાકીદાસ તત્પુત્ર શાહ માણિકચંદ્રેન શ્રીરાજગૃહે રત્નગિરિ(રી) જીર્ણોદ્ધાર[ઃ] ક(કા)રાણિતા(તઃ) । શ્રિ(શ્રે)યોસ્તુ ॥ ”

આ મંદિરના શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની સં. ૧૫૦૪માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી સુંદર મૂર્તિ અત્યારે ગામના મંદિરના સંગ્રહાલયમાં વિદ્યમાન છે.

૩. ઉદયગિરિ:

રત્નગિરિ પહાડથી કિતરીને એક માર્ગ દ્વાર ઉદયગિરિ પહાડ પર ચઢવાનો રસ્તો છે, આ પહાડનો ચઢાવ કઠણ છે; કેમકે પહાડ પોતે જ સીધો છે.

સં. ૧૫૬૫ની અને બીજી તીર્થમાળાઓમાં અહીં ચૌમુખજીનું મંદિર હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

અહીં પૂર્વાભિમુખ કિલ્લામાં પશ્ચિમાભિમુખ એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથની સુંદર અને પ્રાચીન મૂર્તિ મૂળનાયકરૂપે બિરાજમાન છે. તેમની જમણી તરફ શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ડાબી તરફ શ્રીમુનિસુવતસ્વામીની પાદુકાઓ વિદ્યમાન છે. ચારે બાજુએ આવેલી ચાર દેવકુલિકાઓમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીનેમિનાથ, તેમજ શ્રીપદ્મપ્રભસ્વામીની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે.

આ મંદિર રાજગૃહીમાં વિદ્યમાન મંદિરોમાં સૌથી પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે; એટલું જ નહિ, મંદિરની પ્રતિમાઓ પણ શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પ્રતીત થાય છે. તે મૂર્તિઓનું શિલ્પદૃષ્ટિએ વર્ણન આ પ્રકારે છે:

(૧) મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની શ્યામ પાપાણુની પ્રતિમા ૨૧ શીટ ઊંચી છે. ‘પ્રથમરસ નિમગ્ન’નો ભાવ વહન કરતી આ પ્રતિમાને જોતાં વીતરાગતાની ઝાંખી થાય છે. પદ્માસને બિરાજિત ભગવાનનાં અણ્ણિયાલાં નેત્ર, સુંદર ભૂભંગિમા, ચૂચળાળા વાળ વગેરે જોઈને આપણને ‘ચૈ શાન્તરાગહર્ષમિ: પરમાણુમિસ્ત્વ નિર્મલપિત્ત:’ વાળો ભાવ જાગૃતિ થઈ આવે છે. પદ્માસન નીચે ચૂંચેલી સર્પાકૃત ભગવાનના બંને પડખે પરિકર બનાવતી ઉપર મસ્તક સુધી જઈને પ્રમાણસરનાં સાત કણ્ણાઓનાં છત્ર વિકુર્ણી રહી છે. આ પ્રતિમા ભારતીય શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમૂનો જણાવી શકાય. આ મૂર્તિ ક્યારે અને કોણે બનાવી એ સંબંધી કોઈ લેખ વિદ્યમાન નથી છતાં શિલ્પાકૃતિ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે એ ગુપ્તકાળમાં બની હશે.

(૨) મૂળનાયકની સમીપે દેરીમાં શ્યામ પાપાણુની શ્રીપાર્શ્વનાથની સુંદર પ્રતિમા ભગવત ૧ ફૂટની છે. તેની

અને બાબુએ ઈંદો વિદ્યમાન છે. પદ્માસનમાં બેસે તરફ શિલ્પીની આકૃતિની પાસે ચૈત્યવંદન કરતા સ્ત્રી-પુરુષનું સુગંધ બતાવવામાં આવ્યું છે. શિલાસર ઉપર-‘દેવદાસ્યોર્ણ ૨...વિકલ્પ’ એવા અક્ષરો ઉત્ક્રિષ્ટ છે. આ લેખની લિપિ લગભગ આઠમા-નવમા સૈકાની પ્રતીત થાય છે.

(૩) બહારની દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્યામપાપાણની શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની ૧ ફૂટ જિંચી અતિસુંદર મૂર્તિ છે, પદ્માસનસ્થ પ્રભુના ખભા ઉપર લટકતી કેશવાળી બતાવવામાં આવી છે. બેસે પડખે ઈંદોની આકૃતિઓ છે. પ્રભુની બેઠકમાં કમલની સુંદર પાંખડીઓ કેતરેલી છે. બેઠકમાં એક તરફ સિંહ અને બીજી તરફ ભક્ત સ્ત્રી ચૈત્યવંદન કરતી બતાવેલી છે. બેઠકની નીચેના ભાગમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર અને તેની બે તરફ વૃષભની આકૃતિઓ ઉત્ક્રિષ્ટ છે. પ્રભુના પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ કેતરેલી છે અને તેના ઉપર છત્રચત્ર બતાવેલાં છે. ઉપરના ભાગમાં બે તરફ અદ્વૈત દેવો હુંકુરિ વગાડતા હોય એવી રજૂઆત કરેલી છે.

(૪) પશ્ચિમ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની શ્યામ પાપાણની અતિપ્રાચીન પ્રતિમા ૧ ફૂટ જિંચી છે. પ્રભુની પલાંડીમાં શિદ્ધીએ કમળની સુંદર પાંખડીઓ કેતરેલી છે.

(૫) ઉત્તર દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની પદ્માસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ જિંચી છે. શ્યામ પાપાણની આ પ્રતિમાની બેઠકમાં કમળની સુંદર છ પાંખડીઓ કેતરેલી છે. પાંખડીઓની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેની બે બાબુએ ઉર્ધ્વસુખી હરણસુગંધની આકૃતિઓ છે. હરણની બાબુમાં એકેક સિંહની આકૃતિ છે. પ્રભુની બે પડખે આમરધર પરિચારક બેસેલા છે. પ્રભુની ગરદનની પાછળ ભામંડલ અને મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્રો કેતરેલાં છે. છત્રની બે બાબુએ હાથમાં ફૂળમાળા સાથે બે ગંધર્વો અંતરિક્ષમાંથી અવતરણ કરતા હોય એવી આકૃતિઓ બતાવી છે. ડાબી તરફના ગંધર્વની આકૃતિ નાશ પામેલી છે. પ્રભુની નાસિકા પણ ખંડિત થયેલી છે.

(૬) દક્ષિણ દિશાની દેવકુલિકામાં શ્રીઋષભદેવની શ્યામ પાપાણની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ ૧ ફૂટ જિંચી બિરાજમાન છે. પ્રતિમાની પાછળના ભાગમાં સ્તૂપના કઠેરાની આકૃતિ કેતરેલી છે. પલાંડીને નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને બે બાબુએ બળદની આકૃતિઓ છે, ધર્મચક્રની જમણી તરફ બે હાથ ભેડીને બેઠેલી એક આકૃતિ કેતરેલી છે. આ આકૃતિ ઘણું કરીને મૂર્તિ ભરાવનાર ભક્ત શ્રાવકની હથે એવું અનુમાન છે.

આ પ્રમાણે છ કુળામય મૂર્તિઓ લગભગ આઠમા-નવમા સૈકામાં બનેલી હોવી ભેદ છે, જે આ પર્વત પરના સ્વેતાંબર મંદિરમાં જ વિદ્યમાન છે; એ જ આ સ્થાનની પ્રાચીનતાનો પુરાવો છે.

અહીં ઇંદોથી બનાવેલા પ્રાચીન જિનાલયનું ખંડિયેર જિલું છે.

૪. સુવર્ણગિરિ:

ઉદયગિરિની પાસેથી સુવર્ણગિરિ નામક પહાડ પર જવાય છે. પહાડનો ચડાવ લાંબો છતાં સરળ છે, તળેટીમાં સમધારાના ગરમ પાણીના કુંડ છે, ત્યાંથી પહાડ પર લગભગ ૧૫ માઈલ દૂર ચાલવું પડે છે.

સં. ૧૬૫૭માં શ્રીજયકીર્તિએ કરેલા વર્ણન મુજબ અહીં ૬, સં. ૧૬૬૪માં શ્રીજયવિજયે ૫ જિનાલયોમાં ૨૦ બિંબો, સં. ૧૭૫૦માં કવિ સીમાવિજયે ૧૬ જિનાલયો હોવાની નોંધ લીધી છે.

હાલમાં મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું પૂર્વાભિસુખ સ્વેતાંબરીય મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયકની સપરિકર શ્યામવર્ણી પ્રતિમાની બેઠકમાં નીચે બેસે છે. ઉપર પ્રતિમા ભરાવનાર કંપતી ચૈત્યવંદનની મુદ્રામાં અવસ્થિત બતાવ્યાં છે, મધ્યમાં બે સિંહોની વચ્ચે વૃષભ લાંછન ફેરવે છે. પ્રભુના બે પડખે બે આમરધારીઓ અને તેના ઉપર પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ અંકિત છે, પરિકરમાં બે તરફ ગજાડક વ્યક્તિઓ હાથમાં કાચા રાખીને પ્રભુને અભિષેક કરાવી રહી હોય એવી આકૃતિઓ ફેરેલી છે, આ પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૫૦૬નો લેખ આ પ્રકારે ઉત્ક્રિષ્ટ છે:—

“સંવત્ ૧૫૦૬ [૧૫૦૬] વર્ષે જાન્યુઆરી ૬ દિને મહાસિદ્ધા[નંદ]એ આજ્ઞાથી સં. ૬૬(૨)રાજપુત સં. ૧૦૦૦રાજપુત સં. ૧૦ સિદ્ધરાજેન ।

આર્ચા સં૦ મહાગૃહપુત્ર સં૦ રણમલ (૧) ધર્મદાસ (૫) શ્રીસ્ત્રી(૫)તરંગજી (૬) સ્વકુટુંબેન શ્રીબાલિનાથમિત્ર શ્રીચંદ્ર પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજિનજીવનસૂત્રિપદે શ્રીજિનચંદ્ર(૭)સૂરિપદે શ્રીજિનસાગરસૂત્રીણાં ત્રિદેસના(દેસાદ) શાવનાચાર્યશુભશીલગામિનિ: ॥ ૧૧

આ મંદિરમાં ઉપર્યુક્ત શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા અને બે ચરણપાદુકાઓ વિદ્યમાન છે.

મહિયાર મઠ :

મંદિરની પાસે ઊતરવાના રસ્તે ‘કાળશિલા’ નામનું વિશાળ ચટ્ટાણ આવે છે જેનું વર્ણન ‘ચલ દુકખધમ્મુત્ત’માં આવે છે, ત્યાં હુએનત્સાંગે તપશ્ચર્યા કરતા કેટલાયે નિર્જીયોને નિહાળ્યા હતા. આ ઉપરથી લાગે છે કે સાતમા સૈકા સુધી નિર્જીય મુનિઓ અહીં તપશ્ચર્યા કરવા માટે આવ્યા કરતા હતા.

પહાડથી ઊતરતાં ભયાનક જંગલનો માર્ગ વટાવી એક નાની નદીની સામે વૈભારગિરિ અને તેની જમણી બાજુએ મહિયાર મઠનું સ્થાન આવે છે.

જૈન સાહિત્યમાં રાજગૃહના ઋદ્ધિસંપન્ન શ્રેષ્ઠી શાલિભદ્રની અનર્ગલ સંપત્તિનો ખ્યાલ આપતી કથા એવી છે કે, શાલિભદ્રના પિતા દેવલોકમાંથી પોતાના પુત્ર અને બત્રીશ પુત્રવધૂઓ માટે રત્નકંબલ અને બીજી દેવી અલંકારોથી ભરેલી તેત્રીશ પેટીઓ રાજ મોકલતા. એ અલંકારો એક દિવસ ભોગવ્યા પછી નિર્માલ્યરૂપે કૂવામાં ફેંકી દેવાતા હતા. તે ‘નિર્માલ્ય કૂર્ષ’ નામે ઓળખાતા એ સ્થળને આજે મહિયાર મઠ રૂપે બતાવવામાં આવે છે; જે મઠ એક મોટી ઈમારત રૂપે ભેવાય છે. મહિયાર-મહિયાર એટલે ઝવેરી, જે મહિ આદિ અલંકારોની વિશેષતાથી એ સ્થળ એ રૂપે ઓળખાતું હતું. અહીંથી શાલિભદ્રની પ્રાચીન પાદુકાઓ મળી આવી હતી. એ પાદુકાઓ આજે પટણા મ્યુઝિયમમાં હોવાનું કહેવાય છે.

‘મહાભારત’માં ઉલ્લેખિત ‘મહિનાગ’ સ્થળ આ સ્થાનનું સૂચક હોય એમ જણાય છે.^૧ બૌદ્ધકાળમાં આ સ્થળ મહિનાથ નામક યોગીના કબજામાં હતું. સત્તરમી સદીના કવિ શ્રીવિજયસાગર અને શ્રીશીલવિજયજી આ કૂવા ઉપર ધૂમટ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. શ્રીવિજયસાગરના કથન મુજબ આ સ્થળ હાંસાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થળમાં હતું.

આજકાલ આ સ્થાન પુરાતત્ત્વખાતાના અધિકારમાં સુરક્ષિત છે. પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી અહીં કરવામાં આવેલા ખોદકામમાંથી એક જૈન મંદિર મળી આવ્યાનો અને તેમાં શ્રીશાલિભદ્રના નામોલ્લેખવાળી પ્રતિમા, જેના ઉપર -‘.....રાજગૃહે નાગસ્ય શાલ્મિલકસ્ય.....’ એવો લેખ વિદ્યમાન હોવાનો ઉલ્લેખ સને ૧૯૦૫-૬ ના ‘આર્કાયો-લોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ’ પૃષ્ઠ ૧૦૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે પરંતુ એ મૂર્તિનો આજે પત્તો નથી.^૨

ઉપર્યુક્ત લેખમાં નિર્દિષ્ટ ‘નાગસ્ય’ શબ્દનો સંબંધ સંભવતઃ મહિનાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એવું અનુસંધાન કરી શકાય. એ મૂર્તિ મળી શકી હોત તો બૌદ્ધોએ અપનાવેલા આ સ્થાનની પ્રાચીનતર પવિત્રતાનો ઘટસ્ફોટ થાત. છતાં આ અભિલેખ એ દિશામાં વાસ્તવિક રહસ્ય પ્રગટ તો કરે જ છે.

સોન ગુફા :

વૈભારગિરિ પર જતાં રસ્તામાં ‘મહિયાર મઠ’ની સામે ‘સોનગુફા’ નામક ગુફા છે. આ ગુફા ‘સપ્તધારા’ના કુડોથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલી છે. ગુફાની લંબાઈ ૩૪ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૭ ફીટ છે; જ્યારે પ્રવેશદ્વારની ઊંચાઈ ૬૧ ફીટ છે. ગુફામાં પગથિયાં વગેરે નથી. વાસ્તવિક રીતે આ જૈન ગુફા છે. ગુફામાં પેસતાં જ સ્થાપત્યપાણીના કાર્યોત્સર્ગસ્થ ચોમુખી બિનપ્રતિમાઓ છે; જે શ્રીઋષભદેવ, શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીસંભવનાથ અને શ્રીઅભિનંદનસ્વામીની છે. આ ચારે પ્રતિમાઓ એક જ છૂટા પથ્થર પરની ચારે બાજુએ કાર્યોત્સર્ગસ્થરૂપે કેતરેલી છે અને દરેકની નીચે ધર્મચક્ર છે; તેમજ એ ધર્મચક્રની બંને બાજુએ અનુક્રમે બળદ, હાથી, ઘોડો અને વાંદરો આ પ્રમાણેનાં ત્રિદનો-લાંછનો છે, જે તે તે તીર્થંકરનું નામ સૂચન કરે છે.

૧. ‘મહાભારત’, સભાષર્વ, ૨૨ અધ્યાય, સ્લો. ૯

૨. ‘ઓસ્વાલ ત્રવચુવક’ વર્ષ : ૮, અંક : ૩ માં શ્રીપૂરણચંદ્ર નાદર : ‘રાજગૃહ ઓર નાગસ્ય’ સર્વિક લેખ.

શુક્રની અંદરની બીંતોમાં નાના નાના ઘણા લેખો કેતરેલા છે પરંતુ બધાં જ લગભગ 'વચ્ચાઈ' બધેલા હોવાથી વાંચી શકાતા નથી. આજ દરબાજામાં પેશતાં જ બહારની બાજુએ જમણી તરફની બીંત ઉપર બે લીટીનો એક લેખ કેતરેલો આ પ્રકારે વાંચવામાં આવ્યો છે:—

“ નિર્વાણમાય તપસ્વિયોગ્યે શુભગુહેર્હવર્ણિમાપ્રતિષ્ઠે । આનાર્ચરત્ન મુનિવૈરવેવઃ વિમુક્તયેકારવદ્ દીર્ઘતેજાઃ ॥ ”

આ શુક્રને જનરલ કનિષ્ઠકામે ‘સત્તપત્ની હોલ’ના નામે ઓળખી હતી, જેમાં ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ મહાકારવચના પ્રમુખપણા હેઠળ બૌદ્ધધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથો વગેરે એકઠા કરવા માટે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી. મિ. બેગલરે એ મતથી જુદા પડીને આ શુક્રને ગૌતમ બુદ્ધ અને આનંદના મિલન-સ્થળ તરીકે ઓળખાવી હતી.

પરંતુ ઉપરની બે લીટીનો લેખ આ બંને વિદ્વાનોના મતને ખોટો કરાવે છે અને સાબિતી આપે છે કે, આ શુક્રનો સંબંધ બૌદ્ધધર્મ સાથે બિલકુલ નથી; પરંતુ જૈનધર્મની સાથે જ છે. કારણ કે શિલાલેખનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે કે વૈરવેવ નામના જૈન મુનિએ આ શુક્રમાંની જૈન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વળી, ‘અર્હત’ અને ‘મુનિ’ એ બંને શબ્દો જૈનધર્મના ઘોતક છે, કારણ કે બૌદ્ધધર્મના સાધુઓ માટે ‘ભિક્ષુ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ શુક્ર ઈસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકાની છે. વળી, આ શુક્રની બરાબર જોડે જ ઉપરના છતના ભાગથી નાથ પામેલી બીજી જૈન શુક્ર છે, જેની બીંતો પર કેતરેલી પાંચ પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાઓ એ વાતની સાક્ષી આપે છે

૫. વૈભારગિરિ :

વૈભારગિરિ ઉપર ચડવાના બે માર્ગો છે. એક તો સોનભંડાર પાસે થઈને અને બીજો બ્રહ્મકુંડની ઉપરથી છે બીજા કરતાં પહેલો માર્ગ કઠણ છે; રસ્તો સારો છે. પહાડની પાછળ એથિક રાબ્તનો ભંડાર—સોનભંડાર તથા રોહિણિયા ચોરની શુક્ર છે. આ પહાડ અનેક દષ્ટિએ વિશિષ્ટ ગણાય છે. ગરમ પાણીના બ્રહ્મકુંડ અને બીજા કુંડ આ પહાડની તળેટીમાં છે. ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો આ ગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. ‘જ્ઞાતાસૂત્ર’માં વર્ણિત નંદ મથિયારની વાવ, વીર પોષાળ, જરાસંધનો કિલ્લો, એથિકનો ભંડાર, પાલી લિપિનો શિલાલેખ વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળો આ ગિરિ ઉપર છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ રચેલા ‘વિવિધતીર્થકદપ’માં ‘વૈભારગિરિકદપ’, જે સં. ૧૩૬૪ માં તેમણે રચ્યો છે, તેમાં આ ગિરિનું વર્ણન કરેલું છે. એ જાણી સં. ૧૫૬૫ માં શ્રીહંસસોમ આ ગિરિ ઉપર ૨૪, સં. ૧૬૬૬ માં શ્રીજય-વિજયજી ૨૫, સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસોભાગ્યવિજયજી પર જિનાલયો હોવાનું કહે છે. આ યાત્રી કવિઓ પૈકી શ્રીહંસસોમ પોતાની ‘તીર્થમાળા’માં આ ગિરિ વિશે સુંદર વર્ણન કરતાં કહે છે:—

“રાજગૃહ પુર નયણે દીઠ, તતખિણ હીઅડઈ અમી પઈઠિ, પૂરવ પુણ્ય સંભાર;
ચઉદ કુંડ ઉન્હવઈ જલ ભરીઆ, અંગ પખાલી પાજઈ ચક્રીઆં, પહુતી ગિરિ વૈભાર.
તે ઉપરી ચોવીરા પ્રાસાદ, દેવલોકસ્થ મંડઈ વાદ, હહરી ઝાઝમભાલ;
મૂળનાયક મુનિસુવતસ્વામી, દરિસણ ભવિઆ આણુંદ પામી, પૂજ સ્થા સુવિસ્થાળ.
સઘળે હહરે સાતસઈ દેવ, સુર નર કિન્નર સારથ સેવ, આગલિ મોઠઉ રૂંગ;
અરધા કેસ તે બેચી મુણીઈ, ઈઆરઈ ગણધર તિહાં ધુણીઈ, વાંદીબઈ ધરી રંગ.
રોહણીયાની શુક્ર જવ દીઠી, પુસ્તક વાત હુઈ જવ મીઠી, અકુતરસે અર;
ભત્રા કરી સારિયા સવિ કામ, આગલિ ધન્ના રાહિભાદ કામ, કાઉસગીયા બહુ સાર.”

આજે આ ગિરિ ઉપર ૪ જિનમંદિરો મોજુદ છે.

ગિરિ ઉપર ચડતાં જ એક પૂર્વજિણ પદ્મિયારની દેસવરમાં કોમ્પોઝિશન તથા સીમિયનાથ ભગવાનની સ્થાપના થયેલી નિર્મિત આદ્ય એક છે.

(૧) આ દેરાસરથી આગળ જતાં જમણા હાથે એક દિગંબર જૈન મંદિર છે. મંદિરમાં મૂળનાયક સ્થાને પાપાણની મહાવીર ચોવીરી છે. અભયારામાં ડાબી બાજુના બોખલામાં સ્થાપ પાપાણની ચોવીરમાં તીર્થંકર શ્રીમહાવીર-સ્વામીની ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાની નીચે લેખમાં આ પ્રકારે અક્ષરો કેતરેલા છે:—

“ શ્રીમહાવીરદેવ : । શ્રીપુનઃ પન્થેવ.....વીક : ૩ ”

(૨) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની બાજુમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપ પાપાણુ નિર્મિત ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા છે.

(૩) ઉપર્યુક્ત મૂર્તિની સામે જ શ્રીમહાવીરસ્વામીની ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમા નાસિકાથી ખંડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિની પલાંડી નીચે ધર્મચક્રના સ્થાને સિંહની આકૃતિ અને તેની બંને બાજુએ પણ એકેક સિંહ કેતરેલા છે. ચક્ષુ-ચક્ષિણી જે સ્થળે કેતરવામાં આવે છે તે સ્થળે ધર્મચક્ર દર્શાવ્યું છે.

(૪) અભયારાની બહાર સ્થાપ પાપાણુની ચરસ્વતીની અતિસુંદર મૂર્તિ મુખના ભાગમાં ખંડિત થયેલી છે.

૨. ઉપર્યુક્ત દિગંબર મંદિરથી આગળ જતાં એક ધૂમટખંધી દેરાસરમાં શ્રીઋષભદેવ, શ્રીનેમિનાથ, શ્રીશાંતિનાથ અને શ્રીપાર્શ્વનાથની ભૂરા પાપાણુની અને બાકીની ત્રણ સ્થાપ પાપાણુની પાદુકાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત દેરાસરથી આગળ અને સોથી છેલ્લું પર્વતની ટોચ ઉપર મૂળનાયક શ્રીમુનિસુવતસ્વામીનું ધૂમટખંધી મંદિર છે. આ મંદિરમાં ૨ પાપાણુની પ્રતિમાઓ છે અને ૧૧ ગણપરોની ચરણપાદુકાઓ તથા એક દાદાજીની પાદુકા મળીને કુલ ૧૨ પગલાં બેઠી છે.

આ મંદિરની બાજુમાં જ ભારત સરકારના પુરાતન સંશોધનખાતાએ ખોદકામ કરાવેલું, તેમાંથી ગુપ્તકાલીન ઇંટોનું મંદિર અને કેટલીક પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી છે; જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ તો મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. આ મૂર્તિઓ પૈકી કેટલીક મૂર્તિઓનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

૧. ગોખલામાં કાળા પથ્થરમાં કેતરેલી એક વૃક્ષની આકૃતિની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ કેતરેલી છે. વૃક્ષના થડમાં બે હાથવાળો ચક્ષરાજ તથા બે હાથવાળી ચક્ષિણી અંગિકાદેવીની મૂર્તિ કેતરેલી છે. ચક્ષિણીના જમણા હાથમાં કૂલ તથા ડાબા હાથમાં પકડેલું બાળક બોળામાં બેસાડેલું છે.

૨. શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા અધૂરી ઘડેલી છે.

૩. શ્રીપાર્શ્વનાથની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે, જેના મસ્તક ઉપર નાગરાજ ધરજોન્દ્રે સાત ફણાઓ વિધુર્વી છે. આ પ્રતિમાને એટલા જ માપના ઈંટના ગોખલામાં રાખેલી છે.

૪. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની બંને બાજુએ નાગરાજનાં વૃંચળાં કેતરેલાં છે.

૫. એક કાયેત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમા છે.

૬. એક સુંદર રીતે ઘડેલી પ્રતિમા છે, જેમના મુખનો ભાગ નાથ પામેલો છે અને છાતીના પાપાણુનો કેટલોક ભાગ ખરવઈ ગયો છે. આ પ્રતિમાના બંને પગના તળિયામાં શિશુની ચક્રનાં ચિહ્નો કેતરેલાં છે.

૭. લગભગ નવમ-દશમ સૈકની કેળનાગરી લિપિમાં કેતરેલા લેખવાળી શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિમા છે.

મધ્યના મંદિરનાં શિશુ :

૮. મૂળનાયક શ્રીમહાવીર ભગવાનની સુંદર પ્રતિમા છે. તેમની નીચે પલાંડીના મધ્યમાં ધર્મચક્ર કેતરેલું છે. તેની બાજુમાં બાળક આવે માતા સૂતેલાં છે; જે એમ માનવાને કારણ આપે છે કે, પ્રભુના જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના આ પ્રતિમામાં કર્યાવામાં આવી હશે. મળતી પાદુકા ચરણપાદુકાની અવધિ છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ અત્યંત મોંઘવાર છે.

૧૦. ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાથી જમણી બાજુએ શ્રીકૃષ્ણદેવ ભગવાનનો કંઠાનૂટ સારેની પ્રતિમા છે. પલાંડીની નીચે સમક્ષમાં જમણે અને તેની બંને બાજુએ એકેક બાજુની આકૃતિઓ છે.

૧૦. મૂળનાયકની સાથે એક અર્ધ ખંડિત શિલ્પ છે. તેની પલાંડીની નીચે એ હાથ બેડીને બેઠેલી એક સ્ત્રી તથા આજ હાથવાળી યશસ્વીની આકૃતિ કોતરેલી છે. બંને બાજુએ એકેક વૃષભની આકૃતિ પણ છે, જે આ શિલ્પ ભગવાન કૃષ્ણદેવનું હોવાનો ખાતરી કરાવે છે. આ શિલ્પની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—“શ્રીકૃષ્ણમોયં વીરાકાસ્ય ॥”

નીચેના લોચરાનાં શિલ્પો :

૧૧. મૂળનાયક શ્રીનિમિત્તાથ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ ઉત્થિત પદ્માસનસ્થ છે; પરંતુ આ મૂર્તિના મુખનો ચોટો ભ્રમ નાશ પામ્યો છે. મૂર્તિની પલાંડીની મધ્યમાં લાંછનની જગાએ કીચો હાથ રાખીને બેઠેલા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની આકૃતિ જણાય છે. કેમકે કૃષ્ણની પાસે જ વાસુદેવનું ચિહ્નચક્ર પણ કોતરેલું છે. તેમની બંને બાજુએ એકેક શંખની આકૃતિ છે. બંને શંખની બાજુમાં એકેક સિંહ કોતરેલા છે. આ મૂર્તિ નીચે પ્રાચીન લિપિમાં લેખ છે પણ તદ્દન અસાધ્ય ગયેલી છે. મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ મૂર્તિ નવી માહિતીઓ આપે છે.

૧૨-૧૩. એ ગોખલાઓમાં કાયોત્સર્ગસ્થ એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

૧૪. એક કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

૧૫. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પદ્માસનસ્થ એક મૂર્તિ છે.

૧૬. શ્રીકૃષ્ણદેવ પ્રભુની નાની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ છે.

અહીંના ખંડિયેરની ઇટોનું સાદું બાંધકામ આપણને પ્રાચીન સમયના જિનમંદિરની રચનાનો અકાટ્ય પુરાવો આપે છે કે પ્રાચીન સમયનાં મંદિરો તદ્દન સાદાં અને વીતરાગભાવ ઉપજાવે તેવાં બાંધવામાં આવતાં.

૪. એક શિખરબંધી જિનાલયમાં ધના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. આ મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે લેખ કોતરેલો છે:—

“(૧) ॥ સં. ૧૫૨૪ વર્ષે સાષાઢ સુદિ ૧૩ શ્રીજિ(૨)નચંદ્રસૂરીણામાદેશેન શ્રીકમ્લસં(૩)યમોપાધ્યાયૈઃ ધનાસાલિભદ્ર મૂર્તિઃ (૪) ધ. ૦ સા. ॥ ”

આ સિવાય બીજી વિસ્તારથી હકીકત શ્રીયુત બંવરલાલજી નાહટા કૃત ‘રાજગૃહ’ નામક પુસ્તકમાં આલેખેલી છે.

૨૫૫. હસ્તિનાપુર

(કોઠા નંબર : ૪૨૭૫)

ઉત્તરપ્રદેશના મેરઠ શહેરથી ૨૨ માઈલ દૂર હસ્તિનાપુર નામે ગામ છે. પરંતુ અતિપ્રાચીન કાળમાં આ એક વિશાળ નગર હતું, જેના ઉલ્લેખો જૈન, વૈદિક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે.

જૈન ગ્રંથો અનુસાર અર્ધ સંસ્કૃતિના ઉપક્રમમાં થયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીકૃષ્ણદેવ ભગવાનના મેરઠ પુર જાત ચક્રવર્તી નામે યયા, જેમના નામથી આ આર્યાવર્ત ‘આરત’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો; તેમ શ્રીકૃષ્ણદેવના ૨૧મા પુત્ર હસ્તિપુમારના નામે હસ્તિનાપુર નગર વસાવવામાં આવ્યું. બોદ્ધોની જાતક કથાઓમાં કુરુદેશની રાજધાનીનું નગર ઇદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) હતું, જે યજુનાના કિનારે વસેલું હતું એમ જણાયું છે, જ્યારે જૈન ગ્રંથો અનુસાર જણાય છે કે, કુરુ જનપદની રાજધાનીનું શહેર આ હસ્તિનાપુર હતું.

જેનાઆર્ય શ્રીનંદિપેજી બનાવેલા ‘અભિતસાંતિ’ નામક સ્તવનમાં ‘કુરુજનવવ-હસ્તિનાપુર’ નામનો આ

નગરીની સમીપિનું ગોસ્વમીનું આશ્રમન કરેલું છે. આનાં મથુર, વજપુર, નાગાર્જુન, નાગમર્જુન, નામપુર, હસ્તિવૃંદેર, હસ્તિવૃંદેર, હસ્તિવૃંદેર, હસ્તિનાપુર, હસ્તિનાપુર, હસ્તિનાપુર આદિ નામો ઉલ્લેખમાં છે. મથ, નામ અને હસ્તિ એ બધાં હાથીવાળી નામો ઉપરથી હસ્તિનાપુરનાં નામો કલ્પાયેલાં છે.

ભગવાન ઋષભદેવે અયોધ્યામાં દીક્ષા લઈ અહિંસા, સત્ય અને ત્યાગનો સંદેશો ઘેર ઘેર પહોંચાડવા ત્યાંથી દેશ, નગર અને ગામો આમ પ્રાદિવિહાર કર્યો. ફરતા ફરતા તેઓ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા ત્યારે તેમને વર્ષાતપ હતું. અક્ષય તુલીયાના દિવસે શ્રીમેયાંસકુમારે પૂજા ભક્તિથી તેમને શેરડીનો રસ વહોરાવી વર્ષાતપનું પારણું કરાવ્યું હતું. એ દિવસથી ‘અક્ષયતુલીયા’નું પર્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ દાનની જે પ્રથા જૈનોમાં ચાલુ રહેલી છે તે આ પ્રેયાંસકુમારથી ચાલુ કરવામાં આવી એમ મનાય છે. એ ઘટનાના સ્મરણરૂપે શ્રીમેયાંસકુમારે અહીં એક માણિક્યમય સ્તૂપ બંધાવી, તેમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની ચરણપાદુકા પધરાવી હતી, એ પ્રાચીન સમયથી વર્ષાતપનું પારણું કરવા હવેથી યાત્રીઓ અહીં આવતા અને આ તીર્થભૂમિનાં દર્શન કરી કૃતાર્થતા અનુભવતા. જૈનધર્મના કેંદ્રધામની આ ઘટનાનાં સ્મરણીય અમી જૈનોના હૃદયમાં આજે પણ સુકાયાં નથી.

એ પછી તો ઘણા તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં વિહાર કરી જનતાને જૈનધર્મના ઉપદેશથી સંસ્કારી બનાવતા રહ્યા. જૈન પરંપરા કહે છે કે, પ્રાચીનકાળે ભારતમાં જે ૧૨ ચક્રવર્તી રાજાઓ થયા છે, તેમાંના ૬ ચક્રવર્તી રાજાઓની રાજધાની આ નગરમાં જ હતી. ૧. શ્રીસનત્કુમાર, ૨. શ્રીશાંતિનાથ, ૩. શ્રીકુંથુનાથ, ૪. શ્રીઅરનાથ, ૫. શ્રીભૂમ, અને ૬. શ્રીમહાપદ્મ. આ છ પૈકી બોજ, ત્રીજા અને ચોથા નંબરના ચક્રવર્તીઓ તીર્થંકર થયા છે.

પાંચમા સૈકા લગભગમાં રચાયેલા ‘વસુદેવહિંદી’ નામના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે—“કુરુગ્રનપદ (પ્રજ્ઞાસ્થલ)માં હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન હતા. આ વિશ્વસેન સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના પિતા હતા; જેઓ મતિહાસકાળ પહેલાં થઈ ગયા.

સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથ, સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથ, અને અઠારમા શ્રીઅરનાથ ભગવાનનાં ચાર-ચાર કલ્યાણકોની ઘટના આ નગરમાં બની હતી, એાગણીસમા શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાન આ નગરમાં પધાર્યા હતા, જેમણે ૬ રાજાઓને પ્રતિબોધ કરી જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા, અને વીસમા શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીએ આ ભૂમિમાં સંચરી સાત કરોડ સોના-મહોરના ધણી ગંગદત્ત શેઠ અને કાર્તિકસ્વામીને સંયમનો માર્ગ અહીં કરાવ્યો હતો તેવીસમા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અહીં પધાર્યા હતા અને ચોવીસમા શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ એ તીર્થંકરોના પગલે ચાલી આ નગરમાં આવ્યા ત્યારે પોદ્દિલ અને શિવરાજને દીક્ષા આપી હતી.^૧

‘રામાયણ’કાળના પરશુરામ અહીં થયા હતા, અને ‘મહાભારત’કાળમાં પાંડવોની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ સમયે આ નગર વિશાળ હતું એમાં શક નથી પણ કૌરવ-પાંડવોની લડાઈનું એ ભોગ બનતાં વેરાન થયું. એ પછી આ નગર વસ્યું અને ઉજ્જવલ બન્યું એવી હકીકતો સાંપડે છે.^૨

ચોઠમા સૈકાના યાત્રી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ તીર્થ વિશે ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં નોંધ્યું છે કે, ‘હસ્તિનાપુર ભાગીરથીના તીરે આવેલું છે અને એ નદીકિનારે શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ, શ્રીઅરનાથ શ્રીમલ્લિનાથ અને અંબાદેવીનાં એમ ૫ સુંદર મંદિરો બિંધાં છે.^૩ લગભગ એ જ સમયમાં પેથક મંત્રીએ જુદા જુદા સ્થળે બંધાવેલાં ૮૪ જિનમંદિરો પૈકી એક જૈનમંદિર અહીં પણ બંધાવ્યું હતું.^૪

સત્તરમા સૈકાના ચાત્રી શ્રીવિજયસાગરે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો ત્યારે અહીં ૫ સ્તૂપો અને ૫ મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ આ રીતે કર્યો છે:—

૧. “રામાયણ”કથા.

૨. “Sri Amarchand-“Hastinapur.” Jain Cultural Society, Banaras.

૩. “વિવિધતીર્થકલ્પ” પૃ. ૬૪.

૪. સુર્યવલી, શ્લોક ૨.

“પંચ નમુ કુલમના, પંચ નમુ બિનમર્તિ”

સં. ૧૬૨૭માં શ્રીચિનમંદસૂરિ અહીં આવ્યા ત્યારે અહીંના ૪ સ્તુપોનો પોતાના ‘વિકારપત્ર’માં આ પ્રકારે ઉલ્લેખ કરે છે:—“લે૦ ૧૬૨૭ મહિમ શાં૦ કું૦ અ૦ મ૦ શ્રુમ”

અક્ષરમા શ્રેકામાં અહીં આવેલા શ્રીસોભાગ્યવિજયજી અહીં ૩ પૂલ હોવાની વાત લખે છે.^૭

આજે હસ્તિનાપુર ગંગા કિનારે નથી, પરંતુ કેટલાંક ગરબાંઓથી બનેલી ‘બૂદી ગંગા’એ હસ્તિનાપુરની નજીક એક દ્વીપ જેવો આકાર બનાવી દીધો છે. આ બૂદીગંગાનો સંગમ, તેનાથી ૭ માઈલ દૂર આવેલા મઠમુકતેશ્વરની પાસે વર્તમાન ગંગામાં થાય છે. એમ પણ મનાય છે કે, મઠમુકતેશ્વર પ્રાચીન સમયમાં હસ્તિનાપુરનો એક ભાગ હતો. આજે હસ્તિનાપુરનો કેટલોયે ભાગ ગંગાએ પોતામાં સમાવી કઈ ખાદર બનાવી દીધું છે.^૮

અહીં જૈનોની વસ્તી નથી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરને ફરતી એક ધર્મશાળા છે અને બીજી ધર્મશાળા તેની પાસે જ છે.

શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર શિખરગંધી છે. મૂળનાયકની પ્રતિમા શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી છે. મૂળનાયકના મંદિરની જુદી જુદી દેરીઓમાં શ્રીશાંતિનાથ અને ડાબી બાજુએ શ્રીઅરનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે. મંદિરમાં પાષાણની કુલ ૬ અને ધાતુની ૮ મૂર્તિઓ છે. સં. ૧૯૦૦ લગભગમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કલકત્તા-નિવાસી શેઠ પ્રતાપચંદ્ર પારસાન જોડરીએ કરાવ્યો છે.

અહીંથી લગભગ ૧ માઈલ દૂરની એક ટેકરી ઉપર ૨ દેરીઓ છે. તે પૈકી એકમાં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુશુનાથ અને શ્રીઅરનાથ ભગવાનનાં ૪ કસ્યાણકોને સૂચવતી ૩ ચરણપાદુકાઓ એકીસાથે સ્થાપન કરેલી છે. બીજી દેરીમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પાદુકા જોડી છે. પાસે એક નાની દેરી છે, જેની મધ્યમાં સાધિયાની નિશાની છે તે જગાએ શ્રીમદ્વિલનાથ ભગવાનનું સમવસરણ રચાયું હતું એવી માન્યતા છે. એના સ્મરણરૂપે શ્રીમદ્વિલનાથ ભગવાનની પાદુકા-જોડી વિદ્યમાન છે. આ પાંચે પાદુકાઓ પ્રાચીન છે.

હાલના શ્વેતાંબરીય જૈનમંદિરની પાસે એક ટેકરા છે તે શ્વેતાંબરોના કબજામાં છે. એ ટેકરા ઉપર જૂનાં ખંડેરા અને મકાનોની દીવાલો વિદ્યમાન છે. આ સ્થળેથી જૂનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ મળી આવવાની સંભાવના છે.

અહીંના ‘અટ્ટાખેડા’ નામના ટીલા-ટેકરાનું ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન કાળનાં ઘણાં અવશેષો મળી આવ્યાં છે. અહીંની સામગ્રીમાં પ્રાચીનકાળનાં ખંડિયેરો, જૈન પ્રતિમાઓ, સિક્કાઓ અને માટીના પાત્રના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે પણ એના ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી. પુરાતત્ત્વવિદોનું માનવું છે કે, ભારતમાં અંધકારયુગથી જોળખાતા સમય ઉપર આજો પ્રકાશ નાખતી આ સામગ્રી છે. એનું બરાબર સંશોધનપૂર્વક અનુસંધાન કરવામાં આવે તો જૈન અનુશ્રુતિઓને પૂરતો ટેકો મળી રહે.

શ્રીઋષભદેવની પ્રાચીન પાદુકા અને જૂનાં જૈન દેવળો વગેરે જે અહીંથી મળી આવ્યું છે એ જોતાં વિદ્વાનો કહે છે કે, પ્રાચીનકાળથી આ પવિત્ર ભૂમિ સાથે જોનોનો સંગંધ હતો અને સમયે સમયે અનેક આચાર્યો અહીં આવ્યા હતા, એની સાબિતી પણ એમાંથી પૂરતી મળી રહે એમ છે.

★

૫. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ”

૬. “યુગપ્રવાન શ્રીચિનમંદસૂરિ”—શ્રીઅમરચંદ્ર નાઠડા, પૃ. ૫૩.

૭. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ” પૃ. ૬૫.

૮. “હસ્તિનાપુર”—શ્રીચિનમંદસૂરિ.

૨૫૬. અયોધ્યા

(કેડા નંબર : ૪૯૮૫)

અયોધ્યા સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર અયોધ્યા શહેર સરયૂ અને ધાપરા નદીના કિનારે વસેલું છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં અયોધ્યા ક્ષીનિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં પ્રાચીનકાળમાં અયોધ્યામાં અનેલી કેટલીક ઘટનાઓને નોંધતાં તેનાં પ્રાચીન આઠ નામો જણાવે છે. એ મુજબ ઇલ્લાહાબાદ, કોશલ, કોશલા, વિનીતા, અયોધ્યા, અવધ્યા, રામપુરી અને સાહેતપુરી એવાં એનાં નામો હોવાનું જણાય છે.

પુરાણકાળમાં કોશલ એક સમૃદ્ધ જનપદ તરીકે ખ્યાતિ પામેલો દેશ હતો. એ જનપદના હસિણ કોશલની રાજ-ધાનીનું નગર અયોધ્યા હતું. અતિપ્રાચીનકાળમાં ઇલ્લાહાબાદથી આ નગરીનો સંબંધ જૈનો સાથે બંધાયેલો હતો; એનું પ્રાચીન અથોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. એ ઉલ્લેખો મુજબ વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરો આ ભૂમિમાં અયા હતા. છેલ્લા કુલકર નાભિરાજના સમયમાં સમાજની સ્થિતિ તદ્દન બુદ્ધ પ્રકારની હતી, એ સમયે સ્ત્રી-પુરુષોનાં મુગ્ધો સાથે જ જન્મતાં, એકબીજાને પરણતાં અને નિર્વાણની અનંત શાંતિ પણ સાથે જ અનુભવતાં. દુઃખ કે સંતાપ આજના જેવા નહોતા. એમના સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વૃક્ષ અને વેલ પોતાની મેળે ઊગવા માંડ્યાં.

એવા સમયે નાભિરાજના પુત્ર ઋષભદેવનો અહીં જન્મ થયો. નાભિ કુલકરની સૂચનાથી લોકોએ તેમને રાજા બનાવ્યા. તેમના રાજ્યાભિષેક સમયે યુગલિકોએ પડિયામાં પાણી ભરી લાવી રાજા ઋષભદેવના અંગુઠે અભિષેક કર્યો. આ વિનયથી આ નગરીનું નામ 'વિનીતા' પડ્યું. શ્રીઋષભદેવે પોતાના અનુભવજ્ઞાનથી લોકોને સંસારચાત્રાની રીત શીખવી. નીતિના પાયારૂપે પોતાના ઘેરથી જ તેમણે લક્ષ અને ગૃહજીવનની સ્થાપના કરી બતાવી. તદ્દનુસાર જોડકા ભાઈ-બેનોને પરણવાની ચાલી આવતી રૂઢિમાં તેમણે ફેરફાર કરી નવો ચીડો પાડ્યો. પોતાના પુત્ર ભરત સાથે બીજા પુત્ર બાહુબલિની જોડિયા બેન સુંદરીનો અને બાહુબલિ સાથે ભરતની જોડિયા બેન પ્રાદ્યીને પરણાવી. પરિણામે મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી. નાત-બંધ બિંધી થઈ. તેમજ ધન-સંપત્તિનું સર્જન થયું. બળ અને હક્કની જરૂરિયાતનો જન્મ થયો. આ માટે શ્રીઋષભદેવે વ્યવસ્થા કરી. કૃષિ, શિલ્પ, લિપિ અને વિદ્યાની શાખા-પ્રશાખાઓ વિકસાવી. ઋષભદેવની પુત્રી પ્રાદ્યીના નામ ઉપરથી પ્રાદ્યીલિપિ અસ્તિત્વમાં આવી.

આ રીતે જ્ઞાન અને સંસ્કારનો સો પહેલો પ્રકાશ આ ભૂમિમાંથી સર્વત્ર પ્રસર્યો. શ્રીઋષભદેવે અહીં જ દીક્ષા લઈ શ્રમણસંસ્કારનું જ્ઞાન વિસ્તાર્યું હતું. આ રીતભાતથી અહીંના નિવાસીઓ ઘણા સંસ્કારી ગણાતા. આ જ કારણે આ નગર આદિતીર્થ અને આદિનગર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું.

વળી અહીંથી ઉત્તરદિશામાં બાર ચૌજન દૂર આવેલા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભગવાન આદીત્યરત્નનું નિર્વાણ થયું હતું. એ નિર્વાણ ભૂમિમાં ભરત ચક્રવર્તીએ 'સિંહનિષદા' નામનું ઊંચું અને વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું. અયોધ્યા નિવાસીઓ આ અષ્ટાપદની નજીકની ભૂમિમાં કીડા કરતા હતા. એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, અયોધ્યામાં જીવંત-સ્વામીની પ્રતિમા હતી. આ રીતે પણ આ નગરની આદિતીર્થ તરીકેની નામના સાર્થક હતી.

શ્રીઆદિનાથની માફક બીજા તીર્થંકર શ્રીઅજિતનાથ, ચોથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદનસ્વામી, પાંચમા તીર્થંકર શ્રીસુમતિનાથ, ચૌદમા તીર્થંકર શ્રીઅનંતનાથ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નવમા ગણધર શ્રીઅચલપ્રાતા વગેરેના જન્મથી પણ આ ભૂમિ પવિત્ર બની હતી.

શ્રીરામચંદ્રના સમયે આ નગરી અયોધ્યા નામે ખ્યાતિ પામી. 'રામાયણ'ની અયોધ્યાથી કયો માનવી અભણ હશે ? 'રામાયણ'ના વર્ણન મુજબ સરયૂનદીના કિનારે આવેલી આ નગરી ધન-ધાન્યથી પરિપૂર્ણ હતી. અહીંના માર્ગો સુંદર હતા. અનેક સિંહથીઓ અને દેશ-વિદેશના વેપારીઓ અહીં વસતા હતા. અહીંના લોકો પરાક્રમી, સમૃદ્ધ, ધર્મીઓ અને હીર્ષાયુ હતા. તેમને અનેક પુત્ર-પૌત્રો હતા.

પાણ્ડીના પૂરથી રૂબી જતી અયોધ્યાને સતી સીતાએ પોતાના શિવલના પ્રભાવથી અજાયબી લીધી હતી. અહીં અયોધ્યા હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ પોતાનું વચન પાળવા કારીમાં અંકલને ત્યાં સેવા બજાવી હતી.

અંદાજતઃ રાજ્ય પશુ આ અંગેઆનો જ હતો. એના વિશે કહેવાય છે કે તેણે એક દિવસે ધનમાં અભિશ્રદ્ધ કર્યો કે, “આ અભયજી હીવાનું સૈજ પુરું થાય અને અધિકભાગ હોલવાય ત્યાં સુધી જરમદર્યાનું ધ્યાન કરીશ.” એના નિર્ણયથી તેણે કાઉસગ સુદામાં પરમાત્માનું ધ્યાન આરંભ્યું. થોડીવારે તેમનો એક સેવક ત્યાં આપ્યો અને અગમવા હીવાનું હીવેલ ત્રણેક કલાક પછી ખૂટવાની અણી ઉપર બેઠો, રંગેને હીવો હોલવાઈ જાય અને રાત્રીને અંધારામાં રહેવું થડે એ જામે એણે હીવામાં તેલ પૂર્યું. આજ એણે સવાર થડે ત્યાં સુધી હીવામાં હીવેલ પૂઠતાં પૂર્યે રાખ્યું. રાત્રીએ પોતાનો અભિશ્રદ્ધ સમયની રાખી આખી રાત્રી એના એના ધ્યાનમાં પૂરી કરી પણ એણે સેવક ઉપર જરામે રોષ ન કર્યો.

આ ઘટનાઓમાંથી આ નગરીની પવિત્રતા, મહત્તા અને લોકસંસ્કારનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે છે. આ પુરાણ-કાળની કથાઓ પછી ઇતિહાસકાળમાં પણ આ ભૂમિમાં હિંદુઓ અને જૈનોની કથાઓ તાણાવાણાની જેમ સંકળાઈ ગયેલી છે, જેમાંથી ઉઠેલ કાઠવો સુરકેલ ધર્મ થડે છે. છતાં જગવાન મહાવીરસ્વામી અને યુદ્ધના સમયે આ નગરી ‘સાકેતપુરી’ નામે ઓળખાતી હતી. જગવાન મહાવીરે અને યુદ્ધે આ ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો. જગવાન મહાવીરે સાકેતથી આગળ વિહાર કરીને સુભૂમિભાગના ઉદ્યાનમાં જૈન અમણોના વિહારની મર્યાદાઓ નક્કી કરી આપી હતી. અહીં જ તેમણે કોટિવર્ણના રાજવી ચિલાતને હીક્ષા આપી હતી.

ત્રીબ્ધ સૈકામાં થયેલા શ્રીજાદ્વિમસૂરિનો જન્મ આ નગરમાં થયો હતો.

આજે તો આ નગરી હિંદુતીર્થનું ગોરવ પામી રહી છે. અહીં ઘણાં હિંદુમંદિરો અને કુટો જોવાય છે. નહીકિનારે તો મંદિરોની હારમાળા જ બિંદી કરેલી છે. હનુમાન ગાદી, કનકભવન, રત્નચિહ્નાસન, સીતાજીની રસોઈ વગેરે હિંદુઓનાં સ્થળો અહીં વિદ્યમાન છે પરંતુ આ સ્થળાઓ પાછલા કાળની છે એમાં શંકા નથી અને આ સ્થળો જોઈને તપ-ત્યાગની ભાવના સ્ફુરી આવતી નથી.

તપ અને ત્યાગની ભાવના તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાંથી મળી આવે છે તેવી જ પ્રેરણા તેમના બિલા કરેલાં સ્મારકો-માંથી પણ સ્ફુર્યા કરે છે. આ ભૂમિ શ્રીકૃષ્ણદેવ જગવાનનાં ૩ અને શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીઅબિનંદન, શ્રીસુમતિનાથ અને શ્રીઅનંતાનાથનાં ચાર ચાર કલ્યાણકોથી પવિત્ર થયેલી છે. એ ભૂમિમાં કેટલાયે જૈન મંદિરો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. એ વિશે શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ઉલ્લેખે છે કે, બારમા-તેરમા સૈકામાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અયોધ્યામાંના જિનમંદિરમાંથી પ્રાચીન અને પ્રભાવક એવી ચાર મૂર્તિઓ લઈને સેરિસા તીર્થની સ્થાપના માટે જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં ‘ધારાસેનક’ (કલાય માળવાનું ‘ધાર’ હોય)માં એક પ્રતિમા મૂકીને બાકીની ત્રણ પ્રતિમાઓ સેરિસા લઈ ગયા હતા. સંભવ છે કે, બારમા તેરમા સૈકામાં અહીં જૈનોની વસ્તી થી જતાં અને યાત્રાળુઓની અવરજવરના અભાવે અહીંની મૂર્તિઓને લઈ જવામાં આવી હોય.

આમ છતાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિના સમયમાં એટલે સં. ૧૩૭૦માં અહીં ધાધરા અને સરયૂ નદીના સંગમ ઉપર ‘સ્વર્ગદ્વાર’ હોવાનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પવિત્ર સ્થાનમાં આવેલા જિનમંદિરમાં રત્નોના બનાવેલા ગોખલામાં ચક્રેશ્વરી અને ગોમુખની પ્રતિમાઓ હતી. વળી, ત્યાં શ્રીનાભિરાજનું મંદિર અને પાર્શ્વવાટિકા હતાં એ સિવાય સીતાકુંડ, સહસ્રધાર નામનું સ્થાન, કિલ્લામાં મત્તગજેન્દ્ર નામના યક્ષ અને ગોપતાજ વગેરે લોકિક તીર્થો હતાં એમ ‘વિવિધ-તીર્થકલ્પ’માં જણાવ્યું છે.

હાલના શહેરમાં કટરા મહોદલામાં નહીકિનારે પ્રવેશાંતર જૈનોનું તીર્થધામ આવેલું છે. કોટની અધ્યમાં શ્રીઅજિતનાથ જગવાનનું દેવાલય નવા સ્વાંગમાં શિખર અને ભૂમિગૃહથી ઘોષી રહ્યું છે. સામે જ સમવસરણ આકારની દેરીમાં ઓમુખજી બિરાજમાન છે, ખૂણા પરની દેરીઓમાંથી પાડુકા અને બિંબો લાવી અહીં તેમજ મૂળ મંદિરમાં પથરાવ્યાં છે. સમાવર્ણી સાત મહુકાઓમાં ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ બેઠી પથરાં આવેલાં છે, જે સામે જગવાનનાં મળીને ૧૬ કલ્યાણકોના સ્મારકોની સ્થાપનાથે છે. સોંપકમાં શ્રીઅનંતાનાથ જગવાન વગેરેની આઠ પાડુકાઓ છે. કોટાસમી છટી પ્રતિમાઓ પૈકી એક મહિષાસુર-સં. ૬૬૭૬નો સમાવેશ થાય છે. આ મહાને કોટાકેલે છે—

“શ્રીમત્સંવત્ ૧૬૭૬ વર્ષે વૈશાખ કૃત્તિક ૬ રત્ની રોહિણીમસે બાગરાવાસમીવેલ(જ) સ્થાપિતિ (જોવાનો) બાપીવંદે (સે)

સાં રાજપાલ માર્યા રાજવી તલુક સં. જવમદલ માર્યા જા. રેવશી તલુકસંધાય સં. કુંડપાલ સં. સોનપાલમ્નાં તલુક સં. સંજસલ સં. જવચંદ સં. ચતુર્મુખ સં. બનપાલપ્રિયુતૈઃ શ્રીઅંબલમ્બે પૂજ્યશ્રીધર્મમૂર્તિસૂરિ તપદે પૂજ્યકન્યાણસાગરસૂરીણામુપદેસેન વિશ્વમાનશ્રીવીરજિનમર્મિયં પ્રતિષ્ઠાપિતં ॥ શ્રીસ્તુ ॥”

આ તીર્થમાં સં. ૧૬૭૧ ના ઉપરોક્ત લેખ સિવાય ચરણપાદુકાઓ ઉપર સં. ૧૮૭૭ની સાલના લેખો છે. જાણી, દેરાસરમાં બે પ્રાચીન-લગભગ ૬૫મા સેકાની સ્થાપનાઓની બોદ પ્રતિમાઓ જિનમૂર્તિ તરીકે પૂજ્ય છે. આ પ્રતિમાઓમાં વસ્ત્રાલંકારો પણ કેતરેલા છે અને ‘ચે ચર્મા હેતુમમવા’ વાળો બોદ પ્રતિમાઓ ઉપર આલેખાતો લેખ પણ મૂર્તિના મસ્તકના ફરતા ભાગમાં કેતરેલો છે. આ સિવાય હાલમાં જ આરસનું એક મોટું સમવસરણ તૈયાર કરાવવામાં આવેલું છે.

અહીં વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. તેમાં બધી સગવડ રહે છે. જૈનોની વસ્તી બિલકુલ નથી.

પ્રયાગ: અદલાહપાડ

આજે જે શહેર અદલાહપાડ નામે ઓળખાય છે તે મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે પ્રસિદ્ધ હતું પરંતુ બહુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે ભગવાન ઋષભદેવના સમયમાં આ પ્રયાગ અયોધ્યાનો જ એક ભાગ હતો. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો મુજબ: આ ભાગ ‘પુરિમતાલપાડા’ નામે ઓળખાતો હતો. ભગવાન ઋષભદેવને આ સ્થળે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. આજના કિલ્લામાં અક્ષયવટ નામે મોટો વડો છે, તેની નીચે ભગવાન આદીશ્વરના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકર્તૃ સ્મરણ કરાવતી પ્રાચીન પાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી હતી અને એથી આ સ્થળને જૈનોના પવિત્ર તીર્થસ્થળોમાં ગણાવેલું છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં જે ૮૪ મહાતીર્થો ગણાવ્યાં છે તેમાં ‘પુરિમતાલે શ્રીઆદિનાથ:’ એમ કહીને આ તીર્થને નોંધ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી આ પુરિમતાલપાડાના શકટમુખ ઉદ્યાનમાં ધ્યાનાવસ્થિત રહ્યા હતા. એ સમયે અહીં મહાબલ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વગ્ગુર નામના શ્રાવકે ભગવાનની પૂજા અહીં કરી હતી. અહીંના અમોઘદર્શી ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું અને વિજય ચોર સેનાપતિના પુત્ર અભયસેનના પૂર્વભવનું વર્ણન તેમણે કર્યું હતું. એ પછી પુષ્પચૂલા નામની સાધ્વીને અને અર્ણિકાપુત્ર આચાર્યને અહીં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, એ અર્ણિકાપુત્રનું અહીં નિર્વાણ થતાં એમને દેહ શૂળીમાં પરોવાયો હતો અને દેવોએ તેમજ લોકોએ મહોત્સવ કરી આ સ્થળનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું હતું.

પ્રાચીન તીર્થમાળાના કથન મુજબ: અહીં વડલા નીચે જે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રાચીન પાદુકાઓ હતી, તેની પં. હંસસોમે સં. ૧૫૫૬ માં યાત્રા કરી હતી. તે પછી સં. ૧૬૪૮ માં રાય કલ્યાણ નામના શૈવ વણિકે ઉત્થાપીને ત્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી. તે પછી ઔરંગઝેમે એ શિવલિંગનો નાશ કર્યો હતો.

એ ઉત્થાપેલી પાદુકા અને બે જિનમૂર્તિઓ વડલા નીચેના એક ભાગમાં આજે પણ પડી છે, જેને લોકો હિંદુદેવ માનીને પૂજે છે. ચોદમા સેકામાં અહીં શ્રીશીતળનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું એમ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધ-તીર્થકલ્પ’માં નોંધે છે.

અહીં એક શ્વેતાંબર મંદિર તૈયાર થયેલું છે પરંતુ પ્રતિષ્ઠા ન થવાથી ખાલી પડ્યું છે. દિગંબર જૈનોનાં મંદિર, ધર્મશાળા અને તેમની વસ્તી સિવાય અહીં શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી કે ધર્મશાળા નથી.

મધ્યકાળમાં પ્રયાગ નામે ઓળખાતા સ્થળનું મનોહર વર્ણન ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’માં કરેલું છે. સાર-જાજ મુનિનો આશ્રમ અહીં હતો અને અજ નામના ચતુર શિલ્પીએ પાંડવોનો નાશ કરવા લાક્ષગૃહની અહીં સ્થાપના કરી હતી. અહીં ગંધા, યમુના અને (ગુપ્ત) સરસ્વતી નામની ત્રણ નદીઓનો સંઘમ થતો હોવાથી: એને ‘ત્રિવેણીસંઘમ’ કહે

છે. મહાકવિ કવિહસે આ ત્રિવેણીનું શેષક વર્ણન આપ્યું છે. નદીનું મહાત્મ્ય માનનારા હિંદુઓએ આ 'ત્રિવેણી-સંગમ'ને તીર્થરૂપ ગણી ઘણાં દેવળોની રચના કરેલી છે. જોથી આને આ હિંદુ તીર્થધામ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

સમ્રાટ અયોધ્યા સમયે અહીં ખૂબ સંસ્કૃતિએ પગપેસારો કર્યો હતો એની ખાતરી આપતો અયોધ્યસ્તંભ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૬ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨) અહીંના કિલ્લામાં મોબુદ છે, એ જ સ્તંભ ઉપર સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. ૩૩૫ થી ૩૮૦)ના સમયનો અને સત્તરમી સદીમાં થયેલા ખાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યાભિષેક સમયના લેખો પણ તેમાં કેતરેલા છે.

સમ્રાટ અકબરે અહીં ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં કિલ્લો બંધાવી આ શહેરને આબાદ કર્યું ત્યારથી આનું નામ અણાહાબાદ પ્રસિદ્ધ થયું. એ પછી આ શહેર મુસલમાનોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું સ્થળ બન્યું હતું.

આ રીતે આ નગરમાં શ્રમણ, વૈદિક અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થયાની હકીકત જણાય છે. બાણે એ સંસ્કૃતિઓના સંગમની ચાહ આપવા માટે જ કુદરતે આ ભૂમિમાં ત્રિવેણીસંગમની રચના કરી હોય એવી કલ્પના થઈ આવે છે.

પ્રયાગના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં અનેક પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યો છે, જેનો પરિચય મુનિરાજ શ્રીકાંતિસાગરજી-એ ' જ્ઞાનોદય ' માસિકમાં કરાવ્યો છે.

અષ્ટાપદ:

અષ્ટાપદ તીર્થ કયાં આવ્યું તેનો આજે પત્તો નથી પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ બતાવ્યો છે. પ્રાચીન એવી ' આચારાંગ-નિયુક્તિ 'માં ભારતનાં તીર્થોમાં એની પહેલી ગણના કરેલી છે:

“ બઢાવય ઉજિતે, ગયગપ્પ અ ષમ્મવજ્ઞે ય । પાસરહાવત્તનગં, ચમરુપ્પાયં ચ વંદામિ ॥ ”

આ ગાથામાં જણાવેલાં તીર્થો પૈકી ઉર્જિજ્જત-ગિરનાર સિવાયનાં બેમાં તીર્થો આજે વિચ્છેદ પામ્યાં છે. શ્રીજિન-પ્રભસૂરિએ ' વિવિધતીર્થકલ્પ 'માં આ તીર્થ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે કેટલોક માહિતી આપી છે, એનાથી જ આપણે આ તીર્થનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવી લઈએ.

કવિ કહે છે કે, અયોધ્યા નગરીથી ૧૨ ચોજન દૂર ' કેલાસ ' નામે જે પર્વત છે, તે જ ' અષ્ટાપદ 'ના ખીન્ન નામથી ઓળખાય છે. એ પર્વત આઠ ચોજન ઊંચો અને સદેહ શિલાઓથી ' ધવલગિરિ ' નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ધવલગિરિનાં શિખરોનું દર્શન અયોધ્યાના સીમાડે આવેલાં વૃક્ષો ઉપર ચડીને જોઈએ તો થાય છે. એ આખોયે પ્રદેશ ઝરણાં, ઝાડી અને સરોવરોથી ભરપૂર છે. પંખીઓ સિવાય કેઈ માનવ-પ્રાણીનો ત્યાં સંચાર નથી એ પર્વતની નજીકમાં જ માનસરોવર આવેલું છે.

જૈન કથા પ્રમાણે શ્રીકલ્પભદ્રે ભગવાન અને તેમના બાહુબલિ વગેરે ૯૯ પુત્રો સાથે મળીને કુલ ૧૦૮ મનુષ્યોએ એક જ સમયે આ પર્વતમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ નિર્વાણસ્થળે ત્રણ સ્તૂપોની રચના એ સમયે ત્યાં થઈ હતી. ભરત ચક્રવર્તીએ સિંહનિષદા નામનો જિનપ્રાસાદ અહીં બંધાવ્યો હતો. આ મંદિર વિશાળ, ભવ્ય અને રમણીય હતું. કહે છે કે એ મંદિરની રક્ષા માટે સગર ચક્રવર્તીના ૬૦ હજાર પુત્રોએ અષ્ટાપદની આસપાસ ખાર્ક ખોદીને મંજાનો પ્રવાહ તેમાં વાળ્યો હતો. એ ખાર્ક એવડી મોટી બની કે સાધારણ મનુષ્ય ત્યાં જઈ શકતો નહિ અને તેથી એ તીર્થ સહુને અગમ્ય બન્યું.

અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર ભરત ચક્રવર્તી વગેરે અનેક મુનિરાજો નિર્વાણ પામ્યા હતા. આથી આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ વધ્યો, ભગવાન મહાવીરે સ્વયં આ તીર્થની મહત્તા જાતી પર્યટકોમાં બહેર કર્યું કે જે માણસ લખિમવડે આ તીર્થની યાત્રા કરે તે એ જ જાવે મોક્ષ પામે છે.

આટલા વર્ષોન ઉપરથી પણ અષ્ટાપદની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે પણ લોકમાં આ તીર્થ અગમ્ય હતું એમ ઉપર્યુક્ત હકીકતથી જણાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ ગવાતો જોઈને ભક્તોએ ‘અષ્ટાપદાવતાર’ નામનાં તીર્થોની રચના કરેલી છે. ‘કુવળયમાલા’ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે, બલોરના સુવર્ણગિરિ ઉપર ‘અષ્ટાપદ’નું ચેત્ય હતું. જે આજે ઓમુખના મંદિર તરીકે રૂપાંતરિત થયેલું મનાય છે. ગિરનાર, શત્રુંજય, આબુ, રાણપુર વગેરે તીર્થોમાં અષ્ટાપદનો રચનાઓ કરેલી છે. સુલતાનગંજ પાસેની ગંગા નદીના મધ્ય ભાગમાં એક અષ્ટાપદાવતારની રચના કરવામાં આવી હતી પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ તીર્થ પણ આજે તો જૈનેતરોના કળબમાં છે.

આટલા વર્ષોન સિવાય અષ્ટાપદ તીર્થને જોવા-જાણવાનું આપણી પાસે કંઈ જ સાધન નથી. અંશે એવી માહિતી પણ આપે છે કે, બક્રી પાર્શ્વનાથ, કેદાર પાર્શ્વનાથ, વિમળનાથ, માનસરોવર આદિ તીર્થો હિમાલયનાં શિખરોમાં હતાં. એ તીર્થો પણ આજે તો અગમ્ય છે.

કોશાંબી :

જૈન સૂત્રોમાં કોશાંબીનો ઉલ્લેખ મળે છે એ મુજબ છઠ્ઠા તીર્થકર શ્રીપદપ્રભસ્વામીનાં ૪ કલ્યાણકોની આ ભૂમિ મનાય છે. ‘આવશ્યકસૂત્ર’માં નોંધ છે કે, કોશાંબી ચમુનાના કાંઠે હતી.

ગંગા નદીએ જ્યારે હસ્તિનાપુરનો નાશ કર્યો ત્યારે રાજા પરીક્ષિતના ઉત્તરાધિકારીઓએ કોશાંબીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. વત્સદેશની મુખ્ય નગરી બનવાનું એને સૌભાગ્ય વધુનું હતું.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી અહીં અનેકવાર પધાર્યા હતા. તેમની પ્રથમ શિષ્યા ચંદનબાળાને ભગવાને અહીં દીક્ષા આપી હતી. રાણી મૃગાવતીએ પણ અહીં ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એ દીક્ષા અગાઉ અહીં એક વિચિત્ર ઘટના બની ચૂકી હતી.

ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીંનો રાજા શતાનીક હતો. તેને મૃગાવતી નામની રાણી હતી. એના સોદર્યનાં વખાણ સાંભળી ઉજ્જૈનીના રાજવી ચંડપ્રલોતે તેને મેળવવા માટે કોશાંબી ઉપર ચડાઈ કરી. શતાનીકનું અતિસારથી મૃત્યુ થતાં શીલવતી મૃગાવતીને યુક્તિ વાપર્યા વિના છુટકો ન રહ્યો. ચંડપ્રલોતને મૂર્ખ બનાવવા મૃગાવતીએ જે કહેણ મોકલ્યું એ મુજબ ચંડપ્રલોતે ઉજ્જૈનીનો કિલ્લો પકાલી નાખી કોશાંબીનો કિલ્લો બંધાવી આપ્યો. એ પછી મૃગાવતીએ પોતાના પુત્ર ઉદયનને રાજગાદી ઉપર બેસાડી ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

એ પછી ચંડપ્રલોત ઉદયનને ઉજ્જૈની લઈ ગયો. ગંધર્વવિદ્યામાં કુશળ ઉદયનને ચંડપ્રલોતની પુત્રી વાસવદત્તાને સંગીત શીખવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ઉદયનને પોતાના વેરનો બહલો લેવાની તક મળી જતાં વાસવદત્તાને ઉજ્જૈનીમાંથી ભરબળરે તે ઉપાડી જઈ કોશાંબી લઈ ગયો ત્યારે જ ચંડપ્રલોતના હાથ હેઠે પડ્યા.

ક્રીઆર્થ સુહસ્તિસૂરિ અને આર્થ મહાગિરિ આ નગરમાં પધાર્યા હતા.

ચીનીયાત્રી ફાહિયાનના સમયમાં આ નગર ધ્વસ્ત હાલતમાં હતું

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે ‘ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત’ (પર્વ : ૧૦, સર્ગ : ૧૧, શ્લોક : ૨૫૮)માં જણાવ્યું છે કે, ઉજ્જૈનીથી કોશાંબી ૧૦૦ યોજન દૂર છે.

ઔદયી સહીમાં કોશાંબીની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં શ્રીબિનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકથપ’માં નોંધ આપે છે એ મુજબ: અહીં પ્રાચીન કિલ્લો (ચંડપ્રલોતે બંધાવી આપેલો) વિદ્યમાન છે. આ નગરી ચમુનાના કિનારે વસેલી છે. અહીં કેસુડાંનો ઝીંચ ઝાડો અને જળીયાઓ ધણા છે. આ નગરી પાસે ધનવૃષ્ટિ થયેલી તે ‘વસુહાર’ નામનું ગામ છે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અભિજ્ઞાનના પારણાના (જેઠ સુદિ ૧૦ના) દિવસે અહીંના લોકોમાં ધર્મક્રિયા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. અહીંના મંદિરમાં મનોહર, જિતમૂર્તિઓ છે સૌપ્રથમ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરને પારણું કરાવતા પ્રસંગની ચંદનબાળાની આબેહૂબ મૂર્તિ પણ વિરાજમાન છે.”

લગભગ ૧૧ મા સેકા અને તે પછી અહીં આવેલા યાત્રીઓએ કોથાંબીના તીર્થની સ્થિતિનો ખ્યાલ પોતપોતાની રચિત તીર્થમાળાઓમાં આપ્યો છે એ મુજબ: સં. ૧૫૫૬ લગભગમાં પં. હંસસેન અહીં આવ્યા ત્યારે અહીંના મંદિરમાં ૬૪ જિનમૂર્તિઓ હતી. સં. ૧૬૬૧ લગભગમાં શ્રીવિજયસાગર^૨ અને સં. ૧૬૬૪ લગભગમાં શ્રીજયવિજય ગણિ^૩ આવ્યા ત્યારે અહીં ૨ જિનાલયો વિદ્યમાન હતાં એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ સં. ૧૭૪૭ લગભગમાં આવેલા પં. સોભાગ્ય-વિજયજીએ અહીં માત્ર ૧ જીર્ણ જિનાલય હોવાનું જણાવ્યું છે.^૪

આ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે, અદારમા સેકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં અહીંનાં બે દેવળો પેટ્રીનું બે એક બચી રહ્યાં હતાં તે પણ જીર્ણ થઈ ચૂક્યા હતાં.

ઉપર્યુક્ત યાત્રીઓએ કોથાંબીના માર્ગનો વિહારક્રમ આપ્યો છે એ પણ અહીં નોંધવા જેવો છે: એમાંથી આપણને પ્રાચીન કોથાંબી ક્યાં આવી તેનો પત્તો મળી શકે એમ છે.

સં. ૧૬૬૧ માં તીર્થમાળાની રચના કરનાર પં. વિજયસાગરે પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે નોંધ્યો છે:- આગરાથી ચમુનાની પાર ૨ જિનમંદિરો છે. ત્યાંથી ૧૨ કોસ દૂર પીરોજબાદમાં શ્રીમુનિસુવતસ્વમીનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૧૫૦ કોસ દૂર સાહિબઠાપુરમાં જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ ગાઉ દૂર મઉ ગામમાં ૧ જૂનું દેરાસર છે. અહીં ચંદનબાલાને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર ચમુનાના તીરે કોથાંબી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર અને ખમણવસહી છે.^૫

સં. ૧૬૬૪માં તીર્થમાળાની રચના કરનાર પં. શ્રીજયવિજયજી પોતાનો વિહારક્રમ આ રીતે આપે છે:- શૌરીપુરથી ૧૧૫ કોસ દૂર સાહિબઠાપુરમાં ૫ જિનમંદિર છે. ત્યાંથી ૩ કોસ દૂર આવેલા મઉ ગામમાં ભગવાન મહાવીરનું મંદિર છે. ત્યાંથી ૫ કોસ દૂર કોથાંબી નગરી છે. ત્યાં ૨ જિનમંદિર, શ્રીપદપ્રભસ્વામીનાં પગલાં, અને ચંદનબાળાએ ભગવાનને બાકુલા વહોરાવ્યાં એની ચાદમાં રચાયેલો બાકુલાવિહાર છે. બંને મંદિરમાં કુલ ૧૪ જિનજિઓ છે. થાસે ધસા-શાલિભદ્રનું સરોવર છે.

પં. સોભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૭૬ માં આગરાથી વિહાર કરી ચમુનાની પાર તપાગચ્છીય પોષાળમાં આવ્યા ત્યાં દેરાસરોને વંદન કરી પીરોજબાદ, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૧ ગાઉ દૂર ચંદવાડીમાં આવ્યા અને ચંદ્રપ્રભુની સ્ફટિક મૂર્તિનાં દર્શન કરી પાછા પીરોજબાદ આવ્યા. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર આવેલા સુરુરાગ્રાદમાં શ્રાવકના ધવલપ્રાસાદો હતા, ત્યાંથી ફેરટા, જિહાંનાબાદ, કડા, અણિકપુર, દાસનગર, અને સાહિબઠાપુર આવ્યા ત્યારે ત્યાં આવકો હતા. આ ગામમાં બે પોષાળ હતી તેની ઠાઈ કુમતીએ મસીદ બનાવી દીધી હતી આ સાહિબઠાપુરથી ૩ કોસ દૂર મઉઆ ગામ છે. અહીં ૨ જૂનાં જિનમંદિરો હતાં, જ્યાં મૃગાવતી અને ચંદનબાલાને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. અહીંથી ૬ કોસ દૂર કોથાંબી નગરી આવેલી છે. અહીં જીર્ણ થઈ ગયેલું જિનમંદિર અને ચંદનબાળાની પ્રતિમા છે.^૬

અત્યારે અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાં માન જહાનપુર તહેસીલમાં ચમુના નદીના ડાબા કિનારે આવેલા જહાનપુરથી દક્ષિણમાં ૧૨ માર્હલ દૂર અને અલ્લાહાબાદથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ૩૧ માર્હલ દૂર કૌસમ ઈનામ અને કૌસમ ખીસાજ નામનાં ૨ ગામડાં છે તે જ પ્રાચીન કોથાંબીનાં અવશેષો છે. આ જમિને આજે ‘કૌસંબપાળી’ કહે છે. અહીંથી ૪ માર્હલ દૂર પલોસાનું ગામ અને પહાડ છે.

કોથાંબીના ખંડિયેરમાંથી એક પ્રાચીન આચારપટ્ટ મળી આવ્યો હતો, જે અલ્લાહાબાદના ઇતિહાસજ્ઞ ડૉ. વામન-દાસ બસુને ત્યાંની સંબ્રહ્મણામાં કેટલાંક પુરાણાં અવશેષોમાંથી જાણવા મળ્યો છે, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ વાંચવામાં આવ્યો છે:—

૨. “પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ:” પૃષ્ઠ ૧૪.

૩. એજન: પૃષ્ઠ ૨-૩.

૪. એજન: પૃષ્ઠ ૨૩-૨૪.

૫. એજન: પૃષ્ઠ ૭૫.

૬. એજન: પૃષ્ઠ ૨૧-૩.

૭. એજન: પૃષ્ઠ ૭૪-૭૫.

" સિદ્ધ્ રાજ્યો શિવમિત્રસ્ય સંવહરે ૧૦,૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ સ્વ માહકિચ.....થવિરસ ચલદાસસ નિર્મલન ક્ષત:..... શિવમંદિરસ મેતેવાસિસ.....શિવપાલિતાન આચપટો થાપયતિ અરહતપૂજાયે ॥ "

—સિદ્ધ, રાજ્ય શિવમિત્રના રાજ્યના ૧૨ મા વર્ષે સ્થવિર બલદાસના ઉપદેશથી....શિવનંદિના શિષ્ય....શિવ-પાલિતાનો....આર્યપદ્ અરહંતોની પૂજા માટે સ્થાપન કર્યો.

અહીં કોઈ શ્રાવકની વસ્તી કે મંદિર નથી માત્ર ક્ષેત્ર સ્પર્શના કરવાની રહે છે.

આ ભૂમિમાંથી કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ મળી આવે છે. અહીંથી કેટલાક સિક્કા મળ્યા છે, તેના ઉપર વત્સ-વાહરડાનું ચિહ્ન બેવાય છે. આ ચિહ્ન વત્સ દેશનો સંકેત કરે છે.

તુંગિચસંનિવેશ :

ઉપર્યુક્ત કોથાંબીની આજપાસ તુંગિચસંનિવેશ હતું. ભગવાન મહાવીરના કથમા ગણધર શ્રીમેતાર્થનો અહીં જન્મ થયો હતો. આજનું માંગીતુંગી ગામ પ્રાચીન તુંગિચસંનિવેશ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન છે.

નંદિશ્રામ :

કોથાંબી અને વૈશાલીની વચ્ચે નંદીશ્રામ હતું. ભગવાન મહાવીર વૈશાલીથી સૂસુમાર, ભોગપુર થઈને આ ગામમાં પધાર્યા હતા. અહીંથી મેંદિય ગામ થઈને ભગવાન કોથાંબીમાં વિર્યા હતા. આજે અયોધ્યામાં ફેબ્રુઆરી દક્ષિણ તરફ ૮-૯ માઈલ ઉપર આવેલા અરતકુંડની પાસે નંદીશ્રામ છે, તે જ પ્રાચીન નંદિશ્રામ હોય એમ જણાય છે.

ગયા :

કલ્પ નદીના કિનારે આવેલું ગયા મોટું શહેર છે. કલ્પમાં પાણી નથી હોતું. કહે છે કે સ્ત્રીતાના શાપથી એ ભોંયમાં રહે છે. તેમાં ત્રણ ચાર હાથ જમીન જોહીએ ત્યારે પાણી બેવાય છે. હિંદુઓનું આ તીર્થધામ છે. હિંદુઓ પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા આ તીર્થમાં આવે છે. જૈનો શ્રાદ્ધમાં માનતા નથી.

આ ગંગાથી ૭ માઈલ દૂર બોદ્ધોના તીર્થસ્થળ તરીકે બાણીતું 'બોધિગયા'નું સ્થાન છે. જૂના વખતમાં આને ઉરુવેલા કહેતા હતા. ભગવાન બુદ્ધે અહીં સાધના કરી નવા તત્ત્વમાર્ગની શોધ કરી હતી. એ માર્ગ તે ઉપશમ, પ્રજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણ આપનારો મધ્યમમાર્ગ હતો. આ જ માર્ગ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. એ સાધનાના સ્મરણરૂપે અહીં બુદ્ધ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર બનેલું છે. પાસે 'ચંકમણ ભૂમિ' છે અને નજીકમાં કમળોથી છવાયેલું તળાવ અને બોદ્ધ સાધુઓનો મઠ છે.

શ્રીઅહીશચંદ્ર વંદોપાધ્યાય આ તીર્થ વિશે પ્રકાશ પાડતાં લખે છે કે, ગયા-બોધિવૃક્ષ બુદ્ધની ધ્યાનસાધના પૂર્વે પણ પવિત્ર સ્થળ માનવામાં આવતું હતું પરંતુ એના તરફ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ જૈન ધર્મીનાં વિચરણો, જે આધુનિક અન્વેષકોને પ્રામાણ્ય નહોતાં તે કંઈક જાણે આ ઉપેક્ષા માટે ઉત્તરદાયી છે.^૧

'આકયોલોલકલ સર્વે ઓક્ષ ઈડિયા' પૃષ્ઠ: ૩ માં નોંધ છે કે—'આ મૂર્તિની ડાબી બાજુએ એક બે હાથની ઊંચી (કાયોત્સર્ગસ્થ) નાની મૂર્તિ છે. તેની નીચે થોડાં લાંબા છે, તેથી આ મૂર્તિ જૈનોના ત્રીજા તીર્થકર સંભવનાથની હોય એમ જણાય છે.' આ મંદિર બ્રહ્મજૂની પહાડીના શિખર ઉપર આવેલું છે.

પચાર પહાડી :

રક્ષીગંજથી દક્ષિણ પૂર્વે ૨ માઈલ દૂર પચાર પહાડી આવેલી છે. એ પહાડી પર દક્ષિણ દિશામાં એક ગુફા છે. એ ગુફામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ તેમજ બીજી મૂર્તિઓ છે.^૨

૧. "જૈન ભારતી" માસિક, વર્ષ: ૧૨. અંક: ૨. માં "રાજજૂને પ્રાચીન જૈન સામગ્રી" શીર્ષક લેખ.

૨. "બંગાલ, બિહાર, ઉડિસા પ્રાંતકે જૈન સ્મારક" પૃ. ૩૩.

ભદિલપુર :

દશમા તીર્થ કર ભગવાન શીતલનાથનાં ૪ કલ્યાણકોથી પવિત્ર બનેલું ભદિલપુર ભગવાન મહાવીરના સમયે મહાય-
દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. જૈન સૂત્રોમાં આ નગરના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, ‘આવશ્યક સૂત્ર’થી જણાય છે
કે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ છદ્ધસ્થાવસ્થામાં એક અતુર્ભાસ આ નગરમાં વીતાવ્યું હતું.

અ. ૧૭૫૦માં પં. શ્રીસોબાગ્યવિજયજીએ રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં આ તીર્થ ક્યાં આવ્યું એ વિશે આ પ્રકારે
જણાવ્યું છે :—

“તિહાંથી સોલેં કોસેં જાંણ્યો રે, ભદિલપુર છે, હતારા પ્રસિદ્ધ રે,
વિષમ માસા છે વનખંડે કરી રે, સાથે પંથદિખાઉં સિદ્ધ રે. ૬
આવ્યા ભદિલપુર ઉલટ ધરી રે, ગિરિ અઢિયા દિન પૂજેં ભાય રે;
રાખનો આદેશ લેઈ કરી રે, ફરસ્યા પારસનાથના પાય રે. ૭
સમકૃષ્ણમણી મૂર્તિ પાસની રે, એક ગુફામાં એકમલ રે;
નિપટ સરોવર કમલ ફુલેં ભર્યો રે, નિર્મલ પાણી તાસ અવલ રે. ૮
પૂજનેં તે ગિરિથી ઊતરી રે, આવ્યા ગાંમ હતારે જોય રે;
જનમ થયો શીતલ જિનરાયનો રે, ચાર કલ્યાણક હુઆ એથ રે. ૯

આ અવતરણ ઉપરથી અઢારમા સૈકામાં ભદિલપુર કેવી સ્થિતિમાં હતું તેનો ખ્યાલ આવે છે. કવિના કથન
મુજબ: ગયાથી ૧૨ કોસ દૂર હતારા ગામ જ પ્રાચીન ભદિલપુર છે એ હતારા પાસેના પહાડ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગ-
વાનનું મંદિર છે. પાસેની એક ગુફામાં એકલમલ શ્રીપાર્શ્વનાથની સમકૃષ્ણાવાળી મૂર્તિ છે. તેની પાસે કમલ પુષ્પથી
ભરેલું નિર્મળ સરોવર છે; એ પછી જ્યાં શીતલનાથ ભગવાનનાં ૪ કલ્યાણકો થયાં એવા હતારા ગામમાં તેઓ આવ્યા.

આજે પટણાથી લગભગ ૧૦૦ માઈલ અને ગયાથી નૈઋત્ય દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઈલ દૂર ગયા જિલ્લાનું હટ-
વરિયા ગામ છે અને ત્યાંથી ૪-૫ માઈલ દૂર હંતારા નામનું ગામ છે. આ ગામે ભદિલપુરનાં અવશેષો છે. હંતારાની પાસે
જ કાલવા નામનો પહાડ આવેલો છે.

આ પહાડના ચડાવ ઉપર વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગીચ ઝાડી વચ્ચે આવેલા મેદાનમાં ‘આકાશલોચન’
નામે એક તળાવ છે. આ તળાવ પાસે જ એક પાતાળપાણી કુંડ છે, તેની પાસે જ એક પ્રવેનાંબર જૈન મંદિર ખાલી
જિલ્લું છે. તેમાં મૂર્તિઓ નથી.

અત્યારે આ તીર્થભૂમિ ઉપર જિલા રહીને એ પ્રાચીન કાળના તીર્થના ગૌરવનું સ્મરણ માત્ર કરવાનું રહે છે.

★

૨૫૭. બિહાર

(કોડા નંબર : ૪૩૪૦-૪૩૪૧)

પ્રાચીન કાળના ઉદ્દંડપુરનું નામ પાછળથી બિહાર અને તે પછી બિહારશરીફ નામે બાળીતું થયું. પ્રાચીન સમયના
ઉદ્દંડપુરનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાં અને ‘મહાભારત’ વગેરે ગ્રંથોમાં કરેલો છે. પાલકાલીન એક ખોદ મૂર્તિ ઉપર
ઉદ્દંડપુરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે, અહીં ઘણા ઠંડી સાધુઓ નિવાસ કરતા હતા તેથી આ
નગર હંડપુર નામે પણ ઓળખાતું હતું.

જૈન સૂત્રોથી જણાય છે કે, ગોશાલકે આ ઉદ્દંડપુરના ચંદ્રાવતરણ ચૈત્યમાં એણેયકનું શરીર છોડી મહારામના
શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો ભગવાન મહાવીર સામે હાલો કર્યો હતો. એ પછી સમ્રાટ અશોકે ધર્મપ્રચાર અર્થે અહીંથી જ
દૂર-સુદૂર દેશોમાં ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. લગભગ ચોથી અને પાંચમી શતાબ્દીમાં આ સ્થળ સમૃદ્ધ હતું. અહીંનું
કળાકોશલ જૂન જખણતું હતું. એ પછી આ નગરનો નાશ થયો હતો.

પાલવંશના પ્રથમ રાજવી ગોપાલે (ઈ. સ. ૮૧૫-૬૦) આ સ્થળને ફરી વસાવી મગધનું પાટનગર બનાવ્યું.^૧ તેણે અહીં એક બૌદ્ધવિહાર બંધાવ્યો જેના કારણે આ નગર અને આખોયે પ્રાંત બિહાર નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સમય જતાં ઉદંડપુર નામ લોકોની સ્મૃતિમાંથી લુપ્ત થયું. લગભગ ૧૧-૧૨ મી સદીમાં થયેલા 'નૈષધ મહાકાવ્ય'ના રચયિતા શ્રીહર્ષ કવિએ આ વિહારના શ્રાવકોની અનુપમ ભક્તિને ઉપમાનદ્વારા સૂચિત કર્યું છે.^૨ આનું કારણ એ સમજાય છે કે, બિહારમાં અને તેની નજીકમાં જ આવેલા તુંગીયા નગરમાં જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોની વસ્તી વિપુલ હતી એટલું જ નહિ તેઓ સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ પણ પ્રાચીન વર્ણનોથી જણાઈ આવે છે તુંગીયા વિશે આગળ કહેવામાં આવશે; પરંતુ ૧૮મી સદીના તીર્થયાત્રી કવિઓએ તે બિહારને જ તુંગીયા નગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૩

સં. ૧૨૫૬માં બખત્યારના પુત્ર મહમ્મદે અહીંના રાજા ગોવિંદપાલને મારી આ નગરનો જાંમ કર્યો હતો.

સુગ્રમધાનાચાર્ય પટ્ટાવલીથી જણાય છે કે, વાચનાચાર્ય શ્રીરાજશેખરસૂરિ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ઉદંડવિહાર અથવા વિહારમાં સં. ૧૩૫૨ માં આવ્યા હતા. એ સમયે મહત્તિયાણુ ભતિના જૈનો અહીં અધિક સંખ્યામાં હતા, તેમણે પોતાનું સ્વતંત્ર જૈન મંદિર અહીં બંધાવ્યું હતું, જે આજે પણ મથિયાન મહોદ્વામાં જીર્ણુ દશામાં વિદ્યમાન છે. પ્રતિમાલેખોથી જણાય છે કે, ૧૭-૧૮મી સદીમાં મહત્તિયાણુ જૈનોની અહીં પ્રધાનતા હતી અને તેઓ સંપન્ન હતા.

સં. ૧૫૬૬માં અહીં મજ્જમશાહની કબર બનતાં આ નગરને બિહારશરીફ નામ આપવામાં આવ્યું. બિહારનાં ખંડિયેરો આજે પણ આ શહેરના વાચન્યજીવોમાં આવેલા પહાડ પર વિદ્યમાન છે.

આજે અહીં ૧૦૦ જૈન પ્રવેતાંબર શ્રાવકોની વસ્તી છે. બિહારશરીફ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક ૧ જૈનધર્મશાળા, ૧ ઉપાશ્રય અને કુલ ૨ જૈન મંદિરો વિદ્યમાન છે.

૧. લાલબાગમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર છે. મૂળનાયક ઉપર સં. ૧૯૧૦નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ૧ શ્રીઆદિનાથની અને ૧ જુદાં જેવી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે. પાષાણની કુલ ૧૧ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. મથિયાન મહોદ્વામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું શિખરબંધી મંદિર જીર્ણુદશામાં ઉલેખ્યું છે. તેમાં પાષાણની ૭ અને ધાતુની ૧ પ્રતિમા છે. આ મંદિરનો જીર્ણુદ્ધાર કરાવવાની જરૂરત છે.

તુંગીયા :

'ભગવતીસૂત્ર'થી જણાય છે કે, ભગવાન મહાવીર જ્યારે રાજગૃહના ઉદ્યાનમાં બિરાજતા હતા ત્યારે કાલિયપુત્ર આદિ ૫૦૦ પાર્શ્વસંતાનીય સ્થવિરો તુંગીયાના પુષ્પવૃત્તિક ચૈત્યમાં આવ્યા હતા. એ સમયે રાજગૃહના શ્રાવકો ધર્મશ્રવણુ નિમિત્તે અહીં આવ્યા હતા અને તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરી હતી. એ વાતની ખબર ગૌતમ ગણધરને જ્યારે તેઓએ બિક્ષા નિમિત્તે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે જ પડી હતી. એ સમયે તુંગીયાના જૈન ગૃહસ્થો સમૃદ્ધ અને સત્તાસંપન્ન હોય એમ જણાય છે. ભગવાન મહાવીરના મેતાર્ય નામના ગણધર આ તુંગીયાના નિવાસી હતા. 'કલ્પસૂત્ર'માં આવતા તુંગિક નામે જૈન શ્રમણોના ગણના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, આ નગર જૈન શ્રમણોનું કેંદ્ર રહ્યું હશે અને એ જોઈ પાસેના ઉદંડપુરમાં બોદ્ધોએ પોતાનો અડ્ડો જમાવ્યો હશે. ૧૮મી સદીના યાત્રીઓએ બિહારને જ તુંગીયા બતાવ્યું છે,^૪ વસ્તુતઃ બિહારથી ૪ માઈલ દૂર તુંગી નામનું નાનું ગામ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે જ પ્રાચીન તુંગીયાનું અવશેષ હોય એમ જણાય છે.

૧. Nandolal Dey: The Geographical Dictirionay of Ancient and Mediaeval India,

૨. 'નૈષધ મહાકાવ્ય' : સર્ગ: ૧, શ્લોક: ૭૧.

૩. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' ૫૦

૨૫૮. પટણા

(કેઠા નંબર : ૪૩૪૨-૪૩૪૫)

આજે આપણે જેને પટણાના નામે ઓળખીએ છીએ તેનું પુરાણું નામ પાટલીપુત્ર હતું. મગધદેશની રાજધાનીનું આ નગર દક્ષિણ-અબ્જલશયુના પુત્ર ઉદાયીએ વસાવ્યું હતું એમ જૈન અનુક્રતિઓથી જણાય છે. ‘વાયુપુરાણ’ આ હકીકતને ટેકા આપતાં કહે છે કે ઉદાયીએ પોતાના રાજકાળના ચોથા વર્ષે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. ઇતિહાસજ્ઞોની માન્યતા મુજબ વિ. સં. પૂર્વે ૪૪૪ માં ઉદાયી ગાદીએ આવ્યો હતો એટલે તેની આસપાસના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ માની શકાય એક હકીકતે પાટલીપુત્રના નિમિત્તથી અને બીજી હકીકતે બોદ અંથ ‘મહા-વચ્ચ’ના કથન મુજબ અબ્જલશયુએ સુનિદ અને વસ્સકાર નામના પ્રધાન મંત્રીઓ દ્વારા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં પટણા વસાવ્યું અથવા કિલ્લો બંધાવ્યો.* ઉદાયી રાજાની રાણીનું નામ પાટલી હતું એના કારણે નગરનું નામ પાટલીપુત્ર પડ્યું. અહીં કુસુમ વિશેષ પ્રમાણમાં થતાં હોવાથી તેનું નામ કુસુમપુર પણ હતું. એ સિવાય પુષ્પપુર અને પુષ્પભદ્રને નામે પણ આ નગર ઓળખાતું હતું.

આ નગરના વિસ્તાર માટે ઐતિહાસિક વિદ્વાનોના બિજા બિજા મતો છે પરંતુ આ નગરને ૬૪ હરવાજા હતા, કિલ્લાને ૫૭૦ યુરજ હતાં, એ કિલ્લાની આસપાસ ૩૦ હાથ જોડી અને ૬૦૦ હાથ પહોળી ખાઈ હતી વગેરે હકીકતમાં સો એકમત છે.

રાજા ઉદયન ભગવાન મહાવીરના પંચનો પરમ અનુયાયી હતો. તેણે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું ત્યારે ગજશાળા, અશ્વ-શાળા, રાજમહેલ, ઓષધશાળા, પોષધશાળા, સત્રશાળા અને નગરની મધ્યમાં સ્ત્રીનેમિનાથ ભગવાનનું વિશાળ ચૈત્ય વગેરે બંધાવ્યાં હતાં, એમ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ના ઉલ્લેખથી જણાય છે* પ્રાચીન એવા ‘આવશ્યક નિર્ચુક્તિ’ અંથમાં જણાવ્યું છે કે, ઉદયને પાટલીપુત્રમાં સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું.*

સને ૧૮૧૨ માં પાટલીપુત્રની પાસેથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી હતી, જે કલકત્તાના ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં ભારહુત ગેલેરીમાં સુરક્ષિત છે. એ બંને પર ડૉ. કાશીપ્રસાદ જયસવાલે આ પ્રકારે લેખો વાંચ્યા હતા :—

(૧) “મગો મજો છોમિષિ સે।”—પૃથ્વીના સ્વામી અજ.

(૨) “સત્તજતે જન્દિ સમ્રાટ વર્તિનન્દિ।”

શ્રીજયસવાલનું અનુમાન છે કે, પહેલી પ્રતિમા મહારાજ ઉદયનની હોવી એઈએ, કેમકે અજ એનું બીજું નામ હતું. ‘પટ્ટાવલી સમુચ્ચય’માંથી ઉદયનનાં અજય, ઉદાસી, ઉદાયી એવાં નામો મળે છે. એમના અનુમાનને સમર્થન કરતો અજય નામનો અપભ્રંશ હોય કે પર્યાયવાચી અજ નામ હોઈ શકે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૬ માં સુનિવેષધારી વિનયરત્નના હાથે ઉદયનનું મૃત્યુ થયું તેની સાથે જ શિશુન ગવંથનો પણ અંત આવ્યો.

ઉદયન પછી નંદો પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યા. વિસેંટ સ્મિથના કથન મુજબ નંદ રાજાઓ પ્રાહાણના દ્વેષી અને જૈનધર્મના પ્રેમી હતા. વસ્તુતઃ નંદોના સમયમાં જૈનધર્મનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો. આ નંદરાજાઓ પૈકી એક રાજવી

૧. “હવાલી મહિતા તસ્માત્, ત્રયજિજ્ઞાસમા રૂપઃ । સર્વેઃ પુસ્તકં રજ્યં, વૃષિર્વા કુકુમાદકમ્ ॥

મયામા રક્ષિતો કુલે, વતુર્વેન્દ્રે કરિષ્યતિ । ”—વાયુપુરાણ ઉત્તરખંડ, અ. ૩૭, પૃ. ૧૭૫.

૨. “સત્તજતુઃ પવિત્રોડયં, મહામુનિષ્ઠોદિયુઃ । એકાચારોડય મૂલજીવતેતિ વિશેષતઃ ॥ ”

૩. રાજા ઉદયન પરમ જૈન હોય એટલા જ કારણે શૌકોએ તેનું નામ ન આપતાં અબ્જલશયુનું નામ આપ્યું છે. વસ્તુતઃ અબ્જલ-શયુએ તો ચંપાનગરી વસાવી હતી, એ સંબંધી ઉલ્લેખ અને ‘ચંપાપુરી’ના વર્ણનમાં કર્યો છે.

૪. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ પૃ. ૬૮

૫. “તે કિં ત્વિં વિવિધમર્ત્યકિં જનમ્ કલ્પાન્નિય કલ્પત્વા લેહ્યં કલ્પતિયં, પણ વાત્સલ્યુવસત કલ્પતિ ॥ ”

કલિંગનો વિજય કરી, કલિંગની જિનમૂર્તિ લઈ આવ્યો હતો, જે પાછળથી ખારવેલે મગધનો વિજય કરીને એ મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એવી હકીકત હાથીગુફાનો ખારવેલેનો શિલાલેખ આપે છે. વળી, છેલ્લા નંદ સુધી બધા અમાત્યો જૈન હોવાનું ઇતિહાસ પણ સમર્થન કરે છે.

શ્રીચણ્ડીભદ્રસૂરિ જેઓ પાટલીપુત્રમાં જન્મ્યા હતા તેઓ નંદવર્ધનના સમયમાં થયા હતા. શ્રીચણ્ડીભદ્રસૂરિ પછી શ્રીસંભૂતિવિજય અને શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જૈન શ્રમણસંઘના નેતા બન્યા હતા. શ્રીચણ્ડીભદ્રસૂરિ, જેઓ શકટાલ મંત્રીના પુત્ર હતા, તેમણે શ્રીસંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લઈ આર્ચ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પૂર્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ જ શ્રીચણ્ડીભદ્રસૂરિએ આપત્તિકાળમાં મગધમાં રહીને જૈન સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી હતી. એમના સમયમાં મગધમાં પડેલા ખારવર્ષી દુકાળના કારણે જૈન આગમોની કંઠસ્થ રાખવામાં આવતી પરંપરા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ હતી, આથી આર્ચ શ્રીચણ્ડીભદ્રસૂરિ, જેઓ એ પ્રદેશમાં એક માત્ર વિશિષ્ટ શ્રુતધર હતા, તેમણે જૈન શ્રમણસંઘને એકઠો કરી આગમોની વાચના એકત્રિત કરી અને ૧૧ અંગોને સુવ્યવસ્થિત કર્યા હતાં. આ વાચના જૈન સાહિત્યમાં પહેલી 'પાટલીપુત્ર વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^૬ આ આ કારણે નગરને 'વિદ્યાતીર્થ' તરીકે ઓળખવાી શકાય.

શ્રીચણ્ડીભદ્રસૂરિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૧ માં પાટલીપુત્રમાં સ્વર્ગસ્થ થયા એ પહેલાં આ વાચના થઈ હતી. આજે પણ એમનું સ્મારક શુભભવ્વર ખાગ (પટણા) સ્ટેશનની સામે કમલદ્રુહ (કમલદ્રહ)માં અરક્ષિત અવસ્થામાં મોજુદ છે.

કમલદ્રુહમાં જે જૈનમંદિર આવેલું છે તેને હુએનસાંગે 'Heretics' નામથી નોંધ્યું છે. આ મંદિર શ્રીચણ્ડીભદ્રના સ્મરણાર્થે બાંધવામાં આવેલું. શ્રીચણ્ડીભદ્ર ભગવાન મહાવીરની સાતમી પાટલી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયા હતા. તેમના પિતા શકટાલ નંદ રાજાના મંત્રી હતા. આર્ચ ચણ્ડીભદ્ર અહીં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ સ્થળ આજે પાટલીઆમ પાસેના કમલદ્રુહથી ૦૮ માઈલના અંતરે પૂર્વ દિશામાં છે, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે આર્ચ ચણ્ડીભદ્રના સ્મારક-ચેત્ય આગળ ઊભા રહીને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

નંદ રાજાઓમાંના એક રાજાએ પાંચ સ્તૂપો બનાવી તેની નીચે પોતાની અઢળક લક્ષ્મી દાટી હતી; એમ 'તિશ્ચૈગાહીપયજ્ઞા'થી જણાય છે.

એ પછી મૌર્યકાળમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પ્રબોધક આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા અને અનેક મનુષ્યોને જૈનધર્મથી વાસિત કર્યા હતા. આર્ચ સુહસ્તિસૂરિ પાટલીપુત્રથી વિહાર કરીને ઉત્તરજૈન, વિદિશા આદિમાં રહેલી જીવંત-સ્વામી પ્રતિમાના દશનાર્થે ગયા હતા.

વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી લગભગમાં આર્ચ વજ્રસ્વામી અહીં આવ્યા ત્યારે એમના રૂપ-લાવણ્યને જોઈ પાટલી-પુત્રના ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીની પુત્રી રુક્મણીએ એમની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી હતી, પરંતુ આર્ચ વજ્રસ્વામીએ એને પ્રબોધિત કરી જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી. લગભગ એ જ સમયમાં આર્ચ રક્ષિતસૂરિ, જેમણે નાનપણમાં અહીં રહીને ૧૪ વિદ્યાઓનું ગહીર અધ્યયન કર્યું હતું, અને દીક્ષા લીધા પછી પણ અહીં આવ્યા હતા, તેમણે જૈન સાહિત્યને ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ એ ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત કર્યું હતું.

વિક્રમની પહેલીથી લઈને ત્રીજી શતાબ્દીના વચગાળામાં થયેલા વાચકવર્ચ શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજે પાટલીપુત્રમાં રહીને જ જૈનોમાં સંસ્કૃતભાષાના આદિ ગ્રંથ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી હતી.

એ પછી ૨-૩ સૈકામાં થયેલા અયૈધ્યાનિવાસી શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ પાટલીપુત્રમાં આવ્યા અને તેના રાજા સુરુડના માથાનો રોગ દૂર કર્યો હતો^૭ અને તેને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો.

અવાંતર પ્રમાણેથી જાણી શકાય છે કે, ગુપ્તોના સમય સુધી આ નગર જૈનોની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હોતું જોઈએ.

૬. 'જાઓ જ સંમિત કમલ, દુક્કાલો લોભસ ય વરિસાણિ । સમ્બો લાહુસમુદી, ગમ્બો જલહિતીરધ્મિ ॥

તદુવરમે સો પુનરભિ પાદલિપુત સમાગમો વિહિના । સંષેળં સુલલિખ્યા, ચિત્તા િં કસ્ય ભયેતિ ॥

જં અસ્ય જાણિ પાલે, હમ્મલજ્ઞાણમાદ સંબહિત । સં સખં એકારયં, અંગાદં સહેવ ઠવિયાદ ॥"—ઉપદેશપદ.

૭. "જહ જહ પદ્મણિ જાણુયમિ પલિત્તહ કમલેદ્ધ । જહ જહ સે સિરચિયા જ્ઞાસર્વં મુદ્ધરાયસ ॥"

ક્ર. સ. ની ૭ મી સદીમાં લાલપામાં આવેલા ચીનીયાની હુએનત્સાંગે પાટલીપુત્રમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રના નિર્વાણસ્થાનો અને કમલદહમાં પાખડીઓના રહેઠાણ-સ્થાન ઉપાસનો નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે એ સમય સુધી અહીં જૈનોની બહોળતા સ્થિતિ હતી. એ પછી ૮-૬ મી શતાબ્દીમાં પાટલીપુત્ર ધસાતું ધસાતું નાના ગામડામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું હતું.

એ પછી પાટલીપુત્રની સ્થિતિ બદલાવે કમળ સ્થાપન નથી. લગભગ ૧૭ મી શતાબ્દીમાં આગરાનિવાસી મેઠી કુરુપાલ અને સોનપાલ નામના બે ભાઈ એ સમેતશિશ્યરોના સંઘ લઈને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા અહીં આવ્યા હતા, ત્યારે બહેલવાલ મેઠી મથલુએ શ્રીસંપને આદર આપી જમાડ્યો હતો. એ સમયે પટણામાં મહત્તિમાણ બાલિકા જૈનો વસતા હતા અને અહીં શ્રીસંપભદ્રે તથા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ૨ જૈન મંદિર હતાં એમ જણાય છે. અહીંના જૈન-મંદિરોમાં જે-તેના એકી પ્રતિમાઓ ઉપર એમના ચિહ્નોએ મોબુદ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે અહીં જૈન-મંદિરોની સ્થાપના કરાવી હતી.

આદારથી સદીમાં બાદશાહ જહાંગીરના કૃપાપાત્ર જવેરી જગતચોક હીરાનંદ શાહ પટણામાં જ રહેતા હતા. તેમણે એક જૈનમંદિર અને શ્રીચિનદત્તસૂરિની દાદાવાડીનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. એમના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી 'હીરાનંદશાહની ગલી' અહીં આજે પણ મોબુદ છે. દિલ્હીમાં પણ હીરાનંદશાહના નામની 'હીરાનંદ ગલી' બાંધીતી છે.

ડૉ. સ્પૂનરને કુમહાર (પ્રાચીન પાટલીપુત્ર)નું ખોદકામ કરતાં મોર્ચકાલીન સપાટીથી કેટલાયે ફૂટ નીચે લાકડાના ૭ અખૂતરા મળી આવ્યા હતા. દરેકની લંબાઈ ૩૦ ફીટ, પહોળાઈ ૫ x ૪ ફીટ અને ઊંચાઈ ૪ ફીટ હતી પરંતુ આ અખૂતરાઓ શા માટેના હતા તેનો પતો લગાવી શકાયો નથી. સંભવ છે કે, આ અખૂતરાઓ નદીએ બનાવેલા જૈન સ્તૂપો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય.

નદીએ બનાવેલા સ્તૂપોનું સમર્થન 'તિથોગાલીપયજ્ઞ'થી મળે છે, તેનો સાર એ છે કે, પાટલીપુત્રમાં ચતુર્મુખ અથવા કદી નામના એક લાલચી રાજાએ નદીએ બનાવેલા પાંચ સ્તૂપો, જેની નીચે ધન દાટેલું હતું, તે લેવા માટે સ્તૂપો અને નમરના એક ભાગને ખોદાવી નાખ્યો હતો. જૈન તેમજ જૈનેતર સાધુઓ પાસેથી કર વસૂલ કરવા તે અત્યાચાર કરતો. એ કારણે ઘણા સાધુઓ પાટલીપુત્ર છોડીને આવ્યા ગયા. એ રાજાના સમયમાં ૧૭ રાત-દિવસ સુધી નિરંતર વર્ષા થતી રહી જેથી આખું પાટલીપુત્ર એ વર્ષામાં ડૂબી ગયું બહુ જ થોડા માણસો બચી શક્યા તેમાં રાજા કદી અને પાડિવત (સંભવતઃ શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ) નામના જૈનાચાર્ય પણ બચી ગયા હતા. પછીથી એ રાજાએ સુંદર નગર વસાવ્યું અને પાડિવત જૈનાચાર્ય વગેરે પાસેથી પદમાંગ કર વસૂલ કરવા ઉશ્મયે અત્યાચાર કર્યા. એ પછી ઇંદ્રે આવીને એ રાજાને નાશ કર્યો અને ચતુર્મુખના સ્થાને તેના પુત્ર દત્તને ગાદીએ બેસાડ્યો એવી અનુશ્રુતિ છે. આ કદી રાજાનો સમય વિક્રમની બીજી શતાબ્દી હોવાનું એક અનુશ્રુતિથી જણાય છે.^૯

હુએનત્સાંગે પાતાના પ્રવાસવર્ણનમાં એવી જ વાત નોંધી છે કે, નંદરાજાએ પાંચ સ્તૂપો ખંખાવીને તેની નીચે પાંચ નિધિઓ અને સ્વત રત્નો દાટ્યાં હતાં જેને એક અબોદ રાજાએ ખોદાવી નાખતાં ભારે ભૂકંપ થયો, સૂર્ય વાદળોથી ઘેરાઈ ગયો અને એ પછી એ સ્તૂપોને કેઈ અડકી શક્યું નહીં.^{૧૦}

ડૉ. સ્પૂનરને કુમહાર ખોદકામમાંથી મોર્ચકાર અને રાખોડીવાળા સ્તરની વચ્ચે ડોરી માટીનું સ્તર મળી આવ્યું છે, જે અનુશ્રુતિઓમાં મોર્ચાએ પાટલીપુત્રમાં આવેલા જીવજી પૂરનું સમર્થન કરે છે. આ રીતે જૈન અનુશ્રુતિઓને પુરાતત્વથી ચક્ર ટેકા મળી રહે છે.^{૧૧}

ધર્મેશ્વરનિઝામ સમયમાં જે નવર ૨૪ મહાકવિ અને હુએનત્સાંગના સમયમાં ૧૧ માહિલાના ઘેરાવાવાળું હતું તે આજે પ્રામાણ્ય સંદેહમાં બહારમાં ગયું છે. આવતું પટણા જૈન પ્રાચીન સ્થળ પર નથી. કહેવાય છે કે, નદીઓના

૮. ધર્મેશ્વરનિઝામ "સમ્મતિ-સમય" ૧૧.

૯. "હીરનાથ કવિ".

૧૦. Watters: Huen Tsang, Vol. II, P. 96-98.

૧૧. "ધર્મેશ્વરનિઝામ" ૧૧. "જૈન અનુશ્રુતિઓ અને પુરાતત્વ" ધર્મેશ્વર, ડૉ. એલ.એ.એ. લેખ. ૫૦. ૨૨૬-૨૪૬.

પ્રથમ ધોડાએ જોની આવીને સમૃદ્ધિ કરાખી લીધી છે. આજે જોનભદ્રા અને કરચુ અહીં ગંગાને મળે છે. જો સંજય સ્થળ ઉપર પટણાનું સ્થાન છે. અહીં ૬૫ જોનાની વસતી, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો છે.

અહીંનાં ૪ જૈનમંદિરો પૈકી ૩ મંદિરો પટવાસીટી સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર આવેલી ભાડેકી ગામનાં મહેલમાં એક જ કંપાઉંડમાં આવેલાં છે. આ કંપાઉંડમાં જ સાધુઓનો ઉપાશ્રય અને શ્રાવકો આટે એક ધર્મશાળા છે.

૧. શ્રીવિશાલજિનના શિખરબંધી જિનાલયમાં ૫ પાપાણની અને ૧૧ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે. મૂળનાયક શ્રીવિશાલજિનની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૯૭૧ નો લેખ આ પ્રકારે છે:—

“ સંવત્ ૧૬૭૧ શ્રીભાગવદાસ્તવ્ય ઓસવાલજ્ઞાતીય હોદાગોત્રે ગોળીવંસે સંઃ કવચવાસધાર્યા રેવશ્રી સત્ત્વ સંવપતિ સંઃ ઓરુન-
વાલ સંઃ સોનપાલસંઘાધિપૈઃ સુત સંઃ સંઘરાજ સંઃ રૂપચંદ ચતુર્મુજ સંઃ ધનપાલદિયુતૈઃ શ્રીમર્ષચક્રાચ્છે પૂજ્યશ્રી ૫ શ્રીધર્મસૂરિ કવચે
શ્રીજ્ઞાણસાગરસૂરીયામુખદેશેન વિદ્યમાનશ્રીવિશાલજિનવિંશં પ્રતિષ્ઠિતં ॥ ”

મૈદા ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર પણ આવો જ લેખ મોજુદ છે. આ મંદિરમાં ૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.

૨. શ્રીવિશાલજિનના મંદિરની પાસે જ મૂળનાયક શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું શિખરબંધી દેરાસર આવેલું છે. આમાં પાપાણની ૧ અને ધાતુની ૬ પ્રતિમાઓ છે.

૩. ઉપર્યુક્ત મંદિરની જોડે જ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાયાળ'થી મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં પાપાણની ૧૬ અને ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે. પાપાણની ૧૬ પ્રતિમાઓ પૈકી ૩ પ્રતિમાઓ લગભગ ૧૦મા સેકાની છે, જેનું વર્ણન આ પ્રકારે છે:—

(૧) સ્વામ પાપાણની સમૃદ્ધિવાળી જે શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાય છે, તેના ઉપર બોદકળાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવાય છે. આ મૂર્તિમાં શરીર ઉપર પડેલું વસ્ત્ર હાથને ઢાંકી રહ્યું છે, જિનેશ્વરની આવી સરસ્ત્ર મૂર્તિ ખીજે કયાંક જોવામાં આવતી નથી તેમજ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં તેનું કોઈ વર્ણન મળતું નથી. એટલે આ મૂર્તિ જિનમૂર્તિ હોવા વિશે શંકા થાય છે પરંતુ જોનાના લાક્ષણિક ચિહ્નરૂપે પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં બને બાજુએ ત્રિશ્ચુક્રાકૃત ચરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીની મૂર્તિઓ અંકિત છે. ગુપ્તોના અંતિમ સમયમાં આ મૂર્તિ બની હોય એવી એની રચનાપદ્ધતિ લાગે છે. મૂર્તિ ઉપર ‘યે ધર્મા હેતુપ્રમણાં’ વાળો શ્લોક કોતરેલો છે, એટલે આ મૂર્તિમાં જૈન અને બોદ લક્ષણોનો મેળ સ્થાપનાનો શિલ્પીએ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ એના સ્વરૂપમાં અદ્વિતીય કહી શકાય.

(૨) ચોથા તીર્થ'કર શ્રીઅભિનંદનસ્વામીના નામથી ઓળખાતી મૂર્તિ પણ પાપાણની છે. આ મૂર્તિ પણ વસ્ત્રા-
શૂષ્ણ સહિત અને ‘યે ધર્મા હેતુપ્રમણાં’ વાળા શ્લોકથી અંકિત છે, આથી આ મૂર્તિ જૈન હોવા વિશે શંકા રહે છે.

(૩) પ્રથમ તીર્થ'કર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની સ્વામ પાપાણની પ્રતિમાના બંને ખભા ઉપર સુંદર કેશવાળી જોવાય છે. વળી, નીચેના ભાગમાં ધર્મચક્ર અને વૃષભનું લંછન હોવાથી નિઃસંશય આ મૂર્તિ જોનાની છે. પ્રતિમાની બંને બાજુએ ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી ચામર લઈને ઊભા રહેલાં બતાવ્યાં છે, ઉપરના ભાગમાં દેવતાઓ પુષ્પમાળા લઈને અંતરિક્ષમાંથી આવતા આવ્યા છે, તેની ઉપરના ભાગમાં વાલોની આકૃતિઓને બાજુ અદસ્ત્ર હાથે ચગાડી રહ્યા હોય એવો દેખાવ રજૂ કર્યો છે. વળી, કલ્પવૃક્ષની પાંખડીઓ પણ આમાં ઉત્કૃષ્ટિત છે. આ પ્રતિમાનું શિલ્પ અત્યંત મનોહર છે. આ પ્રકારની લાક્ષણિકતા મગધ કલાકારોની જ વિશેષતા ગણાય છે.

અહીંના એક શ્વેતાંબર મંદિરના અગ્રભાગમાં એક લાંબી કાશ્યપદ્વિકા ઉપર શ્રીનેમિનાથ ભગવાની ભાવપૂર્ણ પ્રભાવો-
ત્પાદક વચચા ઉત્કૃષ્ટિત છે, આમાંથી બિહારીઓની લગભગીન વેપવૃથા આદિનું સ્થાન પ્રસંગ થાય છે.

૪. પટવાસીટી સ્ટેશનની નજીકમાં આવેલાં ગુલગરબાગમાં ખીલેલાં સુંદર કમળોથી ભરેલું વિશાળ સરોવર છે, જેની મધ્યમાં સ્થાપેલો જ્ઞાનો સ્તંભ છે અને મધ્યમાં શેઠ સુદર્શનને માટે તૈયાર કરેલી શૂળીના બદલે સિંહાસન બની શકે છે. તેની નીચે તે જગ્યાએ એક પાદુકાએક છે એના ઉપર ફરતો આ પ્રકારે લેખ છે:—

૧૨. સુદર્શન સેની અભિનંદનસ્વામીના નામથી બની હતી એના સ્થાપકોને આ સ્થાપના છે. સુદર્શન શેઠ ઉપર સુદર્શન એવું આવ

“સામ્યવદનસ્ય શ્રીશિવોત્તરદર્શનસ્ય રૂપે વસ્તુકે સંવનિદિ(શિ)તે સજ્જલજ્ઞેત શુભસંવાસરે ॥”

આ પાટકાની નજીકમાં જ એક જિંબા ચોતરા ઉપર એક બીજી દેરી છે. ત્યાં થોડાં પગથિયાં ચઢીને જવાય છે. તેથીમાં શ્રીશિવલિંગસ્થિતિની સફેદ આસનની એક પાટકાએક છે, તેના ઉપર સં. ૧૮૪૮ ના ભાસ્કરના સુદિ ૧૧નો લેખ છે. દેરીમાં પેસતાં બારથાખમાં સં. ૧૮૮૮ ના માગશર સુદિ ૫ ને સોમવારનો લેખ વિદ્યમાન છે. આ નવી સ્થાપના જૂના સ્થાન ઉપર થયેલી છે.

શહેરના મંદિરથી ૧ માઈલ દૂર શ્રીશિવલિંગસ્થિતિ દાહનો બગીચો છે, તેમાં સુંદર ભર્મશ્યાળા બનાવેલી છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અહીં શ્રીશિવલિંગસ્થિતિનો સ્તૂપ અને ચરણપાટકાઓ મોબુદ હતી એવી નોંધ ‘તીર્થમાળા’માં કરે છે, આજે એ સ્થાપનાઓ અહીં જોવાતી નથી.

પટણમાં સ્થિત રાધાકૃષ્ણ જલકાનનો પ્રાચીન કળાસંગ્રહ દર્શનીય છે, તેમાં જૈન કળાના કિંકુદ નમૂનાઓ મોબુદ છે. તેમાં ૫ અષ્ટધાતુની અને ૪ પાષાણની પ્રતિમાઓ છે, ધાતુની એક શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપર સં. ૧૨૬૧નો લેખ છે, જ્યારે બીજી મૂર્તિઓ ૧૬-૧૭મા સેકાની છે. ઓરિસાથી પ્રાપ્ત થયેલા એક કાષ્ઠમંદિરનો અવશેષ અહીં મોબુદ છે, જેમાં ૧૪ સ્વપ્નો અને કળશ વગેરેની જૈન લાક્ષણિક આકૃતિઓ નજરે પડે છે. આ અવશેષ લગભગ ૧૪ મી શતાબ્દીનો હોય એમ જણાય છે, બીજી વસ્તુઓમાં સચિત્ર હસ્તલિખિત પૌંથીઓ વગેરે સુંદર નમૂનાઓ છે. વળી, દ્વારકામાંથી મળી આવેલા એક આસનો જૈન સ્તૂપ પણ આ સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

પટનાના પ્રદર્શનાગાર (મ્યુઝિયમ)માં કેટલીક પાષાણની તથા ધાતુઓની પ્રતિમાઓ છે. જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્વની અને વૈવિધ્યભરી છે, તેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓનો પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે:—

(૧) પટણાનો પાસે આવેલા પ્રાચીન પાટલીપુત્ર લોહાનીપુર નામક સ્થાનમાં ખોદકામ કરતાં કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. તેમાંની એક મૂર્તિ હાથ અને મસ્તકથી ખડિત થયેલી છે. આ મૂર્તિ ઉપર ઘુંટાઈ (પોલીશ) કરેલું હોવાથી એ સુંદર અને ચમકદાર લાગે છે, આજે આરક્ષપાષાણ પર એવી ઘુંટાઈ કરવામાં આવે છે તેવી જ ઘુંટાઈ આમાં કરેલી છે. આવી ઘુંટાઈ કરવાની પ્રથા અશોકના સમયમાં હતી વળી, મૂર્તિમાં વપરાયેલા પથ્થર અશોકકાલીન સ્તંભોને બરાબર મળતો આવે છે, એ એની ખાસ વિશેષતા છે. સ્વ. ડૉ. કે. એન. દીક્ષિતના મતે ભારતના બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થળોએ ખોદકામ કરતાં મળી આવેલી મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી પ્રાચીન છે. આથી આ મૂર્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ લગભગની મીથીકાલીન હોવી જોઈએ. ડૉ. બાયસવાલ પણ એ મૂર્તિઓનો આ જ સમય બતાવતાં જણાવે છે કે, કળાની દૃષ્ટિએ આ મૂર્તિ અત્યંત સુંદર છે, જે મળી આવેલી જૈન મૂર્તિઓમાં અથવા ભારતમાં સમસ્ત જ્ઞાત પાષાણ મૂર્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. તેમનો મત છે કે, આ મૂર્તિ હડપ્પાથી પ્રાપ્ત કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિખંડ સાથે ધણુખડું મળતી આવે છે.^{૧૩}

(૨) બીજી એક મૂર્તિ ઉપર્યુક્ત સ્થાનેથી મળી આવી છે તે નાની અને ખડ્ગાસનસ્થ છે. એ મૂર્તિ પણ ખડિત થયેલી છે અને ઉપર્યુક્ત સમયની ગણવામાં આવી છે.

(૩) માનભૂમ જિલ્લાના પલામૂ નામક સ્થાનથી ત્રણેક મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે, તેમાં A. N. ૩ વાળી મૂર્તિ જૈને શ્રીનેમિનાથ બગવાનની મૂર્તિ બતાવી છે, તે વસ્તુતઃ શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવની જણાય છે, કેમકે આ મૂર્તિના ખભા ઉપર કમળ કેશવાળી આસેમી છે. સ્થાન પાષાણની આ મૂર્તિની જિંચાઈ જા ઈસ. છે. આના બધાં અંગ-પ્રત્યંગ અખડિત છે પરંતુ મૂર્તિ અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયેલી છે, તેની નીચે લેખ છે પણ તે એટલો બધો ઘસારા ગયેલો છે કે વાંચી શકાતો નથી. વિદ્વાનોએ આ મૂર્તિ ૧૦મા સૈકાની હોવાનું જણાવ્યું છે.

(૪) A. N. ૭૨૮ પલામૂ નામક સ્થાનની આ બીજી મૂર્તિ બદામી વર્ણની ૫-૬ ઈસ. જિ. સી. છે. કાનની છાતીએથી

અગવત્ રાજ્યને તેમને સ્થળોએ અગવત્ કરવાનું કર્યું હતું. પરંતુ એના સિવાયના પ્રભાવથી એના આકર્ષ. વચ્ચે એ સ્થળ સિદ્ધાસનમાં નજીક ચર્ચ અને આજે અગવત્ના હાથ હેઠા પડતાં તેમનો મહિમા લોકમાં ગાજતો થયો એવી કથા છે. જો કે કેટલાક કવિઓ આ પટના એકાદમીમાં બનાવેલી છે. પરંતુ આ સ્થળ એક જ સ્થળના સ્થિતિએ ત્યાં પ્રાચીન અને સમકાલીન સ્થળો છે.

ખંડિત હોવા છતાં મનેકર રેખાય છે. આ મૂર્તિની નીચે કોઈ ચિહ્ન નથી છતાં અધિકારીઓએ તેને ધીમજિ-
નંદનસ્વામીની મૂર્તિ ખતાવી છે. વિદ્વાનોએ જાણે સમય સ્ત્રી શતાબ્દી બતાવ્યો છે.

(૩) પદ્મામૂ નામક સ્થાનથી આ ત્રીજી જિનમૂર્તિ પદ્માસનસ્થ છે. તેનો સમય ૬ઠ્ઠી શતાબ્દી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) શકાબાદ જિલ્લાના ચોસા નામક સ્થળમાં ખોદકામ કરતાં ઘણી મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે. એ પૈકી એક
અંદ્રપ્રભાજિનની મૂર્તિ છે; કેમકે તેની નીચે ચંદ્રનું લંછન સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. આ મૂર્તિનો રંગ સ્વામ છે અને જિંવાઈમાં
લગભગ ૬ ઇંચની છે. લગભગ ૧૦ મા સેકાની આ મૂર્તિ ખતાવવામાં આવી છે.

(૭) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી બીજી એક ખંડિત મૂર્તિ મળી છે તે શ્રીઆદીધર ભગવાનની છે; કેમકે તેની નીચે
વૃષભનું ચિહ્ન નથી પરંતુ ખભા ઉપર વાળની લટોની સ્પષ્ટ આકૃતિ બેવાય છે. કેશવિન્યાસ આદિ ચિહ્ન લક્ષ્યો બેતાં
આના ઉપર અંધારકળાની સ્પષ્ટ છાપ હોય એમ જણાય છે. આ મૂર્તિ લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની હોવાનું
વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.

(૮) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૩ પદ્માસનસ્થ શ્રીચાર્દનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ મળી આવી છે, જેમાંની ૨ મૂર્તિઓ
૪ ઇંચની અને ખંડિત બનેલી છે. એક મૂર્તિ ૭-૮ ઇંચની છે. લગભગ ૮ મી શતાબ્દીની આ મૂર્તિઓ હોવાનું
વિશેષજ્ઞોએ નિર્ધારિત કર્યું છે.

(૯) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી ૪ મૂર્તિઓ શ્રીનેમિનાથ અને શ્રીઆદિનાથની મળી છે. તેનો સમય ૧૦ મી
શતાબ્દી જણાવાયો છે.

(૧૦) ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી મળી આવેલી મોટે ભાગે પદ્માસનસ્થ ૧૫-૧૬ જિનમૂર્તિઓ A. N. ૬૫૧૬-૬૫૩૨ છે. તે
કયા કયા તીર્થંકરોની છે એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. આ બધી મૂર્તિઓ ૧૦-૧૧મી શતાબ્દીની ખતાવવામાં આવી છે.

(૧૧) જોરિસાના ઉદયગિરિ પર્વતમાંથી મળી આવેલી A. N. ૬૪૬૧ની સ્વામ પાપાણની એક પદ્માસનસ્થ
જિનમૂર્તિ ૫ ફીટ જેટલી છે. આ પ્રતિમા જૈન તીર્થંકર-મૂર્તિ હોવા છતાં અધિકારીઓએ તેના ઉપર બુદ્ધ મૂર્તિનું લેખણ
લગાવેલું છે એ આશ્ચર્યકારક છે.

(૧૨) A. N. ૧૦૪૫૩ ધાતુની એક પદ્માસનસ્થ સુંદર જિનમૂર્તિ ૮ ૧/૨ ઇંચની છે. આ મૂર્તિનાં બધાં અંગો બસબર
છે પણ જમીનમાં વધુ સમય રહેવાથી ખરવણ ગઈ છે અને કાળી પડી ગયેલી છે. ધાતુની આ બનાવટથી જણાય છે
કે, ઈ. સ. ની ૧૧મી શતાબ્દીમાં આ મૂર્તિ બનેલી હોવી જોઈએ.

(૧૩) તીર્થંકરની એક ચરણપાદકા ૧ ૧/૨ ફૂટ જેટલા પથ્થરમાં અંકિત છે. તેની નીચે એક મોટો લેખ કારેલો છે.
આ લેખ ઘસાયેલો હોવા છતાં ખૂબ પ્રયત્નથી વાંચતાં તેમાં સં. ૧૧૮૩ની સાલ જણાય છે.

(૧૪) પદ્માવતી દેવીની સુંદર મૂર્તિ પાપાણમાં બનાવેલી છે. તેનો સમય લગભગ ૧૧મી શતાબ્દી માન-
્યમાં આવે છે.

(૧૫) મક્કની જે મૂર્તિઓ પૈકી એક ખંડિત અને બીજી અખંડિત છે. આ બંને મૂર્તિઓ ૧૦મા સેકાની
ખતાવવામાં આવી છે.

(૧૬) ચોસાના ખોદકામમાંથી ધાતુનું બનાવેલું એક કલ્પવૃક્ષ મળી આવ્યું છે, જેની શાખાઓ તૂટેલી હોવા
છતાં કલ્પાશ્રય અને સુંદર રેખાય છે.

(૧૭) ધાતુનું બનાવેલું એક સર્પાકાર ૮મી શતાબ્દીમાં બનેલું હોવાનું વિદ્વાનોનું મતબ્ધ છે.

આ સિવાય અણ્ણના કંઠાલી ડીકામાંથી સાલ કલેલા અસલપથો અને બીજા કેટલાક શિલ્પોના નમૂના અને
અવશેષો બહોળા વિદ્યમાન છે, તેના વર્ણનને બહુ અવકાશ નથી.

નગરોના નામો :—

આજીવ આમ રહેલે સ્ટેશનથી દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાથી ૧૨ માઈલના અંતરે એક પ્રાચીન ખસ્ત નગરનાં અસ્તિત્વ પટેલાં છે. ત્યાંથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા પહાડમાં 'પીતલખોરા' અથવા 'પીતલખોટા'ની ગુફાઓ આવેલી છે. પશ્ચિમના ઘાટોમાં નાગાર્જુનની કોટડી, સીતાની નાની અને શ્રીનગર આવડી નામની ગુફાઓ વિદ્યમાન છે. તેમાં નાગાર્જુન નામની ત્રીજા જૈન ગુફામાં તીર્થંકરની જીવી મૂર્તિઓ અને બીજાં જૈન શિલ્પો મોજુદ છે. આ શિલ્પો ઇલિરાની ગુફામાંનાં શિલ્પો સાથે મળતાં આવે છે. ગુફાનું સ્થાપત્ય પણ ઇલિરાની ગુફા જેવું છે. આથી આનો સમય હમો સેકો હશે એવું અનુમાન નીકળે છે.

આવસ્તી :—

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના સમયે ઉત્તર ભારતમાં કોશલ, મગધ, વત્સ, વૃજ અને અવંતી-આ પાંચ મહા-શક્તિશાળી સામ્રાજ્યોમાં જેની ગણના હતી એ કોશલ દેશની રાજધાનીનું નગર આવસ્તી હતું. કોસલનાં પુરં રાજાં એ વાકપથી આ નગરીની રમણીયતા પ્રગટ થાય છે અને સર્વ સ્થિતિ એટલે મનુષ્યોના જે કંઈ ઉપભોગ-પરિભોગનાં સાધનો હોય તે બધાં અહીં છે એ અન્યર્થસૂચક નામથી આ નગરીની સમૃદ્ધિ કેવી હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. જેનોના 'અજિતશાંતિસ્તવન'માં 'સાવસ્થિપુરવસ્થિવં જનં' ગાથાથી આ નગરીનાં જૈનધર્મનું સૂચન મળે છે.

આ નગરી અચીરાવતી નહીના કિનારે હતી અને સાકેત(અયોધ્યા)થી ૭ થોજન દૂર હતી. તેનું બીજું નામ કુણાલનગરી હતું. આ નામમાં સમ્રાટ સંપ્રતિના પિતાના નામનો નિર્દેશ હોય એમ જણાય છે.

પ્રાચીન યથો નિર્દેશ કરે છે કે, જેને ચંદ્રિકાપુરી કહેતા એ જ આ આવસ્તી નગરી હતી. અહીંની નદીમાં બહુ ઓછું પાણી રહેતું હતું. તેનો ઘણો પ્રદેશ શુષ્ક રહેતો. જૈન સાધુઓ આ નદીને પાર કરી બિશ્વાર્થે જતા આવતા. અચીરાવતીમાં પૂર આવવાથી લોકોને ઘણું નુકસાન થતું. એક વખત તો આ નગરીના મુપ્રસિદ્ધ ધનાઢય બેથી અનાથપિંડકને બધો માલ-ખલનો નહીના પૂરમાં તણાઈ ગયો હતો. જૈન અનુશ્રુતિઓમાં પણ આ પૂરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અહીં ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. તેમનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન આદિ ૪ કથ્યાણુકે આ ભૂમિમાં થયેલાં હોવાથી આ નગરી પવિત્ર ગણાતી હતી. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વગેરે તીર્થંકરો આ ભૂમિમાં પધાર્યા હતા. કપિલ કેવલી અહીંથી સ્વયંબુદ્ધ બનીને મોક્ષે પધાર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં ચતુર્માસ કર્યું હતું અને એક કરતાં વધારે વખત અહીં પધાર્યા હતા. તેમણે અહીં અનેક બળ્ય મનુષ્યોને દીક્ષા આપી હતી અને અનેક ધનાઢય તેમજ વિદ્વાન શિષ્યોને પોતાના શ્રમણોપાસક બનાવ્યા હતા. આ આવસ્તીના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં ગોશાલકે સુનક્ષત્ર અને સર્વાનુભૂતિ સુનિઓને તેજોલેશ્યાથી મારી નાખ્યા હતા. ભગવાન મહાવીર ઉપર પણ તેણે તેજોલેશ્યા છોડી હતી. ગોશાલક અને તેનો અનન્ય ઉપાસક અયંપુલ, હાલાહલ કુંભારણ અહીંના નિવાસીઓ હતા. ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંતાનીય કેરીકુમાર અને ભગવાન મહાવીરના ગણધર ગોતમસ્વામીનો મેલાપ આ સ્થળે થયો હતો. ભગવાન મહાવીરનો સાજોજ અને જમાઈ નામે જમાલી અહીંનો વતની હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધા પછી અહીંના કોષ્ઠક ઉદ્યાનમાં રહીને ભગવાન મહાવીરથી વિરુદ્ધ 'બહુરત' સિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરી હતી, તેથી જૈન શાસ્ત્રોમાં તેને ભગવાનના પ્રથમ નિહનવ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

આ નગરનો પ્રસેનજિન રાજા જૈનધર્મી હતો. તેણે જેતવનમાં રહેલા બુદ્ધ ભગવાન પાસે જઈને સાતપુત્ર મહાવીર આદિનાં યશનું વર્ણન કરી તથાગત-બુદ્ધને ઉત્તરમાં નાના અને નવા સાધુ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. આ પ્રસેનજિન રાજાનો અમાત્ય મિગર અથવા મુગધર નિર્જીવોનો એકનિહ ઉપાસક હતો એવું બોદ્ધધર્મથી પણ જણાય મળે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન ગૌતમ બુદ્ધ મહાનિશાળી એથી અનાથપિંડકના આમંત્રણથી આવસ્તી પધાર્યા હતા અને સંવત્સર જેવળા ઉદ્યાનને બુદ્ધ ભગવાનનું નિવાસસ્થળ બનાવવા માટે અનાથપિંડકે ખરીદ કરી લીધું હતું. બોદ્ધ ધર્મમાં જેતવનના બુદ્ધનિકાનું બળ્ય વર્ણન મળે છે. બુદ્ધ બુદ્ધા ધર્મમાં આવસ્તી અને જેતવનનું જે સ્થળ હતું

વર્ણન આવે છે તેની મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને સંકલ્પના કરીને પોતાના ‘પુરાતત્ત્વનિગ્રંથાવલી’માં ‘સહિતકાલિ-
દષ્ટિએ વિશદ વર્ણન આપ્યું છે. તેમાંથી જૈન અને બૌદ્ધોના સંઘર્ષની હકીકતો પણ બાણવા મળે છે અને આવસ્તીનો
નિકતાર, તેના ચાર દરવાજા, રાજકારામ, અનાથપિંડકનું ઘર, વિશાખાનું ઘર, રાજમહેલ, કચેરી, મહાવીથી, ગંડમણ્ડપ,
પશ્ચિમકંગેહ, આશ્વપાટક, સડકો, દાણ લેવાની ચોપ્રિઓ તેમજ જેતવન અને તેમાં આવેલા પુલ્કવિહાર અને જૈનોના
તીર્થંકારામ વગેરે સ્થળો કયાં હોવાં બોધે એનો નિર્ણય માનચિત્ર સાથે કરી બતાવ્યો છે.

એ વર્ણનમાંથી જણાય છે કે, અહીં ભગવાન મહાવીરનો તીર્થંકારામ બનેલો હતો અને એ બંધાતાં ભગવાન
પુલ્કે વિરોધ કર્યો હતો. વળી, અહીં જૈનોના ખૂબ મોટો મદિલકારામ પણ હતો, તેમાં પોદૂપાદ સમયમવસદક પરિમાણક
૩૦૦૦ પરિમાણકની મોટી પરિષદ સાથે નિવાસ કરતા હતા. આ પોદૂપાદ સંભવતઃ ભગવાન મહાવીરના હાથે દીક્ષિત
થયેલા પુલ્કલાચાર્ય હોય એમ લાગે છે.

‘પુલ્કવસ્તુત્ત’થી બાણવા મળે છે કે, કોચલા(આવસ્તી)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી અને તેની જૈન
તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ હતી.

આ બંધી હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, એક કાળે આવસ્તીમાં જૈનધર્મનો વાવટો જળકળતો હતો.
આવસ્તીમાં જૈનોની બહુલતા અને નગરીની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રમાણ આ શ્લોક પૂરું પાડે છે:—

“સુશ્રાવકાદચા આવસ્તી, વિચતે ભુવિ વિશ્રુતા । નગરી યત્પુરઃ સ્વર્ગિનગરી ન ગરીયસી ॥”

એ પછી ભગવાન પુલ્કે આ નગરીમાં પોતાનો પ્રભાવ પાથરવા માંડ્યો એવું અનુમાન જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોને
એતાં નીકળે છે.

આ નગરીની પડતી ક્યારથી થવા માંડી એનો ચોક્કસ સમય બાણી શકાયો નથી પરંતુ પાંચમી શતાબ્દીના
ભારતપ્રવાસી ચીનીયાત્રી ફાહિયાને આ નગરીને જે હાલતમાં નિહાળી હતી તેનું જે વર્ણન તે આપે છે એનો સાર
એ છે કે, અહીં પ્રસેનજિત નામે રાજા હતો. બૌદ્ધો અને જૈનો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. શાસ્ત્રાર્થના સ્થાને બીજો
પુલ્કવિહાર હતો. એ પુલ્કવિહારની છાયા પાસે આવેલા એક નાના જૈન મંદિર ઉપર પડતી હતી તેથી તે ‘છાયાગત’
નામથી ઓળખાતું હતું. ધર્મશાળા અને ચતિઓના આશ્રમો અહીં હતા, જેમાં સાધુઓના સંઘ રહેતા હતા.

સાતમી શતાબ્દીના ચીનીપ્રવાસી હુએનત્સંગે આ નગરને વેરાન સ્થિતિમાં જોયું હતું. આ સ્થળને તે ‘જેતવન
ઓનેસ્દ્રી’ તરીકે પોતાના વિવરણમાં નોધે છે.

એ પછી આ નગર સ્વરૂપે વસ્તું જેનું નામ ‘મંદિકાપુરી’ પડ્યું હતું; એવું અહીંના ખોદકામમાંથી મળી
આવેલા શિલાલેખોથી જણાય છે. એ લેખોમાંથી ઇ. સ. ૬૦૦ માં મેરુધ્વજ-મયૂરધ્વજ, ઇ. સ. ૬૨૫ માં હંસધ્વજ,
ઇ. સ. ૬૫૦ માં મકરધ્વજ, ઇ. સ. ૬૭૫ માં સુધાનધ્વજ, ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં સુહરીધ્વજ નામના રાજાઓ અહીં
રાજ્ય કરી ગયાનું જણાય છે. ડૉ. બેનેટ આ રાજવંશને જૈન હોવાનું જણાવે છે.^૧

આ નગરને ‘મહેતમહેત’ એવું નામ ક્યારે મળ્યું એ બાણવામાં નથી. લોકો જેતવનના ખડિયેરોને ‘સહેત’
અને આવસ્તીનાં ખડિયેરોને ‘મહેત’ એવા નામથી ઓળખતા હતા. ચૌહા સેકામાં રચાયેલા ‘વિવિધતીર્થકથ’માં
‘શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ એમના સમયમાં આ નગરની સ્થિતિ ઠેવી હતી એનું વર્ણન કર્યું છે, એનો સાર આ છે:—પ્રાચીન
જાળની આવસ્તી આજે ‘મંદિકા’ના નામે ઓળખાય છે. આજે પણ ગીચ ઝાડીવાળું અને મૂર્તિઓ, દેવપ્રતિમાઓ તેમજ
વિશાળ કિલ્લાથી ઘેરાયેલું મંદિર શેષી રહ્યું છે. તેની પાસે જ મોટી શાખાઓ અને પાંદડાંઓની ધટાથી ભેજુર લાલ
વર્ણન થયેલું વૃક્ષ બેસ્યું છે.

આ મંદિરના દરવાજા માધિગદ્દ રાહના પ્રભાવથી સૂર્ય આરંભતાં ‘જંમ’ થતાં અને ‘સવર’માં સૂર્યના ઊભા
‘જંમ’ થતાં જણાયું છે.

“પરંતુ દક્ષિણાવર્તી પ્રભાવથી કોઈ સમયે જાદશાદ્ અદલાદલીન ખિલ્લના મદિલક હવસ નામના અમલદારે બહોલકા-વૃદ્ધ આદિત્ય (અયોધ્યા ?) નગરથી આવીને ઉપર્યુક્ત મંદિરના જહની હોવાથી, તેના દરવાજા અને કેટલીક પ્રતિમાઓ તોડી નાખી. અહીં દરસાલ મેળો ભરાય છે. મેળાના દિવસે એક ચિત્તો અહીં આવીને બેસે છે અને અમવાનની આરતી ભીતર્યા પછી પોતાના સ્થાને ચાલ્યો જાય છે. તે કોઈને ઉપદ્રવ કરતો નથી. આ પ્રદેશમાં ડાંગરની એટલી બધી જાતો પાકે છે કે, તેના એકેક દાણો ભેગો કરવામાં આવે તો એક ઘડા ભરાઈ જાય.”

અદારમા સેકાના ચાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર કહે છે:—

“કેષું કરિમાખાદમી; દોષ સિસિં કેસા ત્રીશ; સવથી સંવારીઈ, રાંભવ જમ્મ જીસ.”

શ્રાવસ્તી અયોધ્યાથી ૩૦ માઈલના અંતરે છે અને પં. શ્રીસોભાગ્યવિજયે સં. ૧૭૫૦ રચેલી ‘તીર્થમાળા’માં કહ્યું છે:—

“છહો સાવરીને કહે, છહો હવણું તિહાંના લોક; છહો નામે કોના ગામડો, છહો વનગહુવર છે થાક.”

આ ઉપરથી શ્રાવસ્તી નગરી એ અત્યારનું કોના (અકોના) નામનું ગામડું છે પરંતુ આ ‘અકોના’ એ તેા ઉપર્યુક્ત ‘સહેતમહેત’થી પાંચ માઈલ દૂર આવેલું છે.

સહેતમહેતની જગાએ ખોદકામ કરતાં કેટલીયે પ્રાચીન વસ્તુઓ હાથ લાગી છે એનો અહેવાલ ડૉ. ફ્રાગલે સને ૧૯૦૭-૮ માં પ્રગટ કર્યો છે તેમાંથી જણાય છે કે, વર્તમાન ‘મહેત’ના વિસ્તાર ૧૭૨૫૦ શ્રીટના ઘેરાવામાં છે, જે શ્રાવસ્તીની પુરાણી સીમાને એથી વધારીને સૂચિત કરતો નથી.

સને ૧૮૭૫-૮૫ સુધીમાં અહીં સરકારે છૂટુંછવાયું ખોદકામ કરાવ્યું હતું તેના આધારે ડૉ. હોએ અહીં ટેમરોડ નામના દરવાજાની પાસે, જ્યાં મહેતનો કિલ્લો પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે તેની નજીકમાં એક જૈન મંદિરનાં ખંડિયેર તેમને હાથ લાગ્યાં. તેમણે એ મંદિરને જૈનોના સોભાનાથના મંદિરના નામે ઓળખાવ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે એનું નામ સંભવનાથનું મંદિર છે.

આ મંદિર ૬૦x૫૦ શ્રીટ લંબ-ચોરસ યોગ્યનમાં આવેલું છે. તેનો કેટલોક ભાગ ભીનો છે. ધૂમટ આકારનું શિખર પડેલી હાલતમાં છે. મંદિરમાં જવા માટે પહેાળાં પગથિયાંની હાર ગોળાકાર છે. તેની લંબાઈ ૨૩૫ ફીટ અને પહોળાઈ ૨૨ ફીટ ૪ ઇંચની છે.

આ મંદિરના નીચેનું તળિયું બહારની બાજુએ તપાસતાં હાલના મંદિરથી પુરાતન સમયનું લાગે છે એટલે જૂના મંદિરનો છોર્ણદાર કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાય છે. આ મંદિરની ભીતના ઉત્તર-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં બે લંબ-ચોરસ ઓરડાઓનો પત્તો લાગ્યો છે, કેટલાંક શિલ્પકાઓ અખંડ મળી આવ્યાં છે. કેટલાંક પરિકરો અને ૧૧ જિનમૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે પૈકી ૨ મૂર્તિઓ ઈ. સ. પૂર્વના સમયની છે અને બીજી મૂર્તિઓ પૈકી છ મૂર્તિઓમાંથી સં. ૧૧૧૨ ની મૂર્તિ કયા તીર્થકરની છે તે ઓળખી શકાઈ નથી. સં. ૧૧૨૪ ની શ્રીઋષભદેવની, સં. ૧૧૨૫ ની શ્રીનેમિલાથની સં. ૧૧૩૩ ની શ્રીવિમલનાથની, સં. ૧૧૭૬ ની શ્રીસુમતિનાથની અને સં. ૧૧૮૨ ની શ્રીવિમલનાથની મૂર્તિઓ છે. એટલે ૧૨ મી શતાબ્દીમાં આ મંદિરનો છોર્ણદાર અંશે હશે એવું આ શિલાલેખોથી અનુમાન થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વના સમયની શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ધ્યાન યોગ્ય એવી છે. શેષ પીળા પથ્થરમાં કેરેલી આ મૂર્તિ પદ્માસનસ્થ ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી પરિકરસહિત છે. ૨ ફીટ ૬૫ ઇંચની આ મૂર્તિ અખંડિત છે. મૂર્તિના મસ્તકે સીધી લીટી જેવા હારવાળા વાળ છે. બંને ખભા ઉપર વાળનો ગુરુછો લટકે છે. કાનનો આકાર મોઢો છે. મૂર્તિના ગળામાંના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો અને વચ્ચે ધર્મચક્ર દેખાઈ છે. પરિકરમાં જમણી બાજુએ હાથમાં જ્ઞાનચક્ર અને ડાબી બાજુએ નમસ્કાર કરતા ટેમ્પલી આકૃતિ જણાય છે. જો સિંહાસન મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં એક જમણી એક ડાબી આકૃતિ ત્રુલેલી અવસ્થામાં દર્શાવી છે. મૂર્તિની બંને બાજુએ એપારો વર્ણિત લઈને બેઠા છે. આસનનો આઠનો ભાગ ચાર દરેજમાં નાના આકારે ચતુર્ભુજમાં સ્થિત ૨૩ તીર્થકરની મૂર્તિવર્ગ છે. સીણ દરેજમાં આગળ કમળમાં ગોડેલા બે હાથીઓની આકૃતિ છે અને તેના ઉપર બન્ને આકૃતિ મોઢા હોય એવી આકૃતિઓ કેરેલી છે. આ હાથીઓ મધ્યમાં આવેલી આકૃતિઓના પ્રમાણે છે.

સીંચી એક તીર્થ કર મૂર્તિ ઈ. સ. પૂર્વેની પદ્માસનસ્ય છે. તેમાં બંને બાજુએ થઈને ૨૩ તીર્થ કરની મૂર્તિઓ કંઠેલી છે. પહાડી નીચે પદ્માસનમાં બંને બાજુએ ૨ સિંહો અને વચ્ચે પર્મચક્ર છે. આ મૂર્તિનો ઢાંચો કાચ અંકિત છે. આ બધી મૂર્તિઓ હાલ હાલની મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે.

શ્રેતાંબી :

આવસ્તીથી પૂર્વોત્તરમાં શ્રેતાંબી નગરી આવેલો હતી જોદ સૂત્રોથી જણાય છે. કે આવસ્તીથી કપિલવસ્તુ જતાં વચ્ચે શ્રેતાંબિકા નગરી આવતી હતી. કેકય દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં પ્રદેશી નામે રાજ્ય હતો. એ નાસ્તિક હતો પરંતુ પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કેશીકુમાર શ્રમણે તેને આસ્તિક બનાવી જૈનધર્મને ઉપાસક બનાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીર જ્યારે શ્રેતાંબીમાં આવ્યા ત્યારે પ્રદેશીએ તેમની પૂજા કરી મહિમા વધાર્યો હતો.

૫. કલ્યાણવિજયજી જણાવે છે કે, આધુનિક ઉત્તરપશ્ચિમે બિહારના મોતીહારી શહેરથી પૂર્વમાં લગભગ ૩૫ માર્મલ દૂર રહેલી સીતામઢી એ જ શ્રેતાંબિકાનો અપભ્રંશ છે. જૈન અને જોદ લેખો અનુસાર દિશા પણ બંધબેસતી છે; અને ઉત્તરમાં પહાડી પ્રદેશ પણ નિકટમાં છે, જે કેકય દેશનો અનાર્થ પ્રદેશ હતો.^૧

૨૫૯. બાગલપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૪૬)

બાગલપુર એ જ નામના જિલ્લાનું મોટું શહેર બંગાળાંકે આવેલું છે. સુભગંજ, નાથનગર, ચંપાનાળા અને મસૂરગંજ વગેરે ભાગો મળીને આ બાગલપુર શહેર બનેલું છે. રેલ્વેનું જંકશન છે. અહીં ૬૦ જૈનોની વસ્તી છે.

સ્ટેશન નજીક રા. બ. ધનપતસિંહજીએ મોટી ધર્મશાળા બંધાવેલી છે. તેની સાથે જ તેમણે શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબધી મંદિર વિ. સં. ૧૯૩૬માં બંધાવ્યું છે. એ સંબંધી લેખ એમાં વિદ્યમાન છે.^૨ મૂળનાયકની ઢાળી બાજુએ શ્રીમલ્લિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીનમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં પાવાણીની કુલ ૬ અને ધાતુની ૧ મૂર્તિ છે. એ સિવાય સ્ફટિકની અને સંગેર્ષસપત્ની ૧ મૂર્તિ છે. શ્રીવાસુપૂજ્ય, શ્રીમલ્લિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ છે. ત્રણે પાદુકાઓ ઉપર લેખ છે. તેમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકા શ્રીધનપતસિંહજીએ સ્થાપન કર્યાનો લેખ છે.^૩ જ્યારે મલ્લિનાથ અને નમિનાથની પાદુકાઓ સ્થાપનવર્ષા કસોટીના પથ્થરની પ્રાચીન છે. આ બંને પાદુકાઓ મિથિલામાં ઉક્ત બંને પ્રભુનાં ત્યાં થયેલાં કલ્યાણકેની સ્મૃતિમાં સ્થાપન કરેલી હતી પરંતુ ત્યાં જૈન વસ્તી ન હોવાથી તીર્થના વિચ્છેદ થતાં આ બંને પાદુકાઓ ત્યાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે, તેના ઉપર આ પ્રમાણે લેખ પણ છે, જે જીર્ણોદ્ધાર સમયનો જણાય છે:—

“ સમ્વત્ કાળર્વિનાગેન્દ્રે રાઘશુક્લાદશી મૃતૌ । મલ્લિનમ્બોઃ પદં જીર્ણમુદ્ધૃતં સ્વરત્તરેણ [વ ॥]

શ્રીજિનહર્ષનિદેશી વા[વક] માગધિરગણિઃ કિલ । માલ્હુગોત્રસ્ય પ્રણેન્દ્રોર્વિત્તમુદ્ધિસ્ય કાવ્યકૃત ॥ ૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સં ૧૮૭૫ મિતિ વૈશાલ ૧૦ શુક્રે મિથિલાનગર્યાં શ્રીમલ્લિજિનન્યાસઃ ॥ ’

મંદિરની બહારની ઘૂમટીમાં શ્રીસ્થૂલભદ્રસ્વામીની ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે.

મિથિલા :

પ્રાચીન ગ્રંથોથી જણાય છે કે, ભગવાન મલ્લિનાથ અને ભગવાન નમિનાથની જન્મભૂમિ મિથિલા હતી. જનક રાજની પુત્રી સતી સીતાનું આ જન્મસ્થળ હતું. એક સમયે વિદેહ દેશની રાજધાનીનું આ નગર હતું. એ કે ભગવાન મહાવીરના સમયે વિદેહની રાજધાની વૈશાલી નગર હતું જતાં મિથિલા એક સમૃદ્ધ નગર હોય એવો ખ્યાલ તત્કાલીન

૧. ‘ભગવાન મહાવીર,’ પૃ. ૩૬૧-૬૨.

૨. ‘જૈન લેખસંગ્રહ’ આ. ૨ લેખક: ૧૬૪.

૩. જોડન: આ. ૨, લેખક: ૧૫૫

વર્ણનો આપે છે. ભગવાન મહાવીરના સમયે મિથિલાનો રાજા જનક હતો એમ જૈન ગ્રંથો નોંધે છે; આથી એમ કહી શકાય કે જનકવંશીય કેઈ ક્ષત્રિય રાજાનો એ સમયે મિથિલા ઉપર અધિકાર હતો.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં ૭ વસુભીષ નિર્ગમ્યાં હતાં. તેમના અઠસ્રા મહુપર અકષિતસ્વામીનો જન્મ અહીં થયો હતો. શ્રીઆર્યમહાગિરિ અહીં પશ્યમા હતા. આથી નિર્ણયની સ્થાપના આ નગરમાં જ કરાઈ હતી. મિથિલાના નામે પ્રાચીન જૈન કાવ્યોની એક શાખા ‘ત્રૈથિલિયા’ નામે પણ પ્રસિદ્ધ બની હતી.

એક સમયે ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાનું આ કેન્દ્ર હતું. ઈ. સ. ની નવમી સદીમાં થયેલા મહાવિદ્યાન મંડનમિશ્ર આ મિથિલામાં જ રહેતા હતા. તેમની પત્ની ભારતીદેવીએ શંકરાચાર્ય જેવા પ્રમુખ વિદ્યાનને શાસ્ત્રાર્થમાં પરચિત કર્યા હતા. પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક વાચસ્પતિમિશ્રની આ જન્મભૂમિ હતી અને ત્રૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ અહીંના રાજકુળનારમાં રહેતા હતા.

ચોદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભાસૂરિ પોતાના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં મિથિલાનું વર્ણન આપે છે, તેનો સાર એ છે કે—“ભારતના પૂર્વદેશમાં આવેલા પ્રાચીન વિદેહદેશને આજે (ચોદમા સૈકામાં) તીરહત દેશ કહેવામાં આવે છે. આખાથો પ્રદેશ રસાળ છે. આ દેશના લોકો સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદો હોય છે. આ તીરહતમાં આવેલી મિથિલા નગરીને લોકો ‘જગર્ધ’ નામે ઓળખે છે. તેની પાસે જ જંબક રાજાના ભાઈ કનકે વસાવેલું ‘કનકપુર’ ગામ છે. જગર્ધ નગર પાસે બાલુગંગા અને ગંડકી નદીનો સંગમ થયેલો છે. આ નગરમાં ‘સાકુલ્લા કુંડ’ નામે ઓળખાતા સ્થળે મોટું વટવૃક્ષ છે, જ્યાં રામે સીતાનું પાણિપ્રકલ્પ કર્યું હતું. અહીં પાતાલલિંગાદિ અનેક તીર્થો છે. વળી, શ્રીમહિનાથ ભગવાનના ચેત્યમા વેરાટચાદેવી અને કુમેર ચક્ષુની મૂર્તિઓ છે તેમજ શ્રીનમિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ખાંધારી દેવી અને શૂક્રદી નામના ચક્ષુની મૂર્તિઓ છે.”

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, ચોદમા સૈકામાં ‘જગર્ધ’ નામે ઓળખાતા નગરમાં શ્રીમહિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં જે જૈન મંદિરો હતાં પરંતુ આ જગર્ધ ગામ ક્યાં આવ્યું તેનો પત્તો નથી.

સીતામઢીથી પશ્ચિમમાં લગભગ ૭ માઈલ દૂર જગદીશપુર નામનું એક ગામ છે. સંભવ છે કે, શ્રીજિનપ્રભાસૂરિ જેને ‘જગર્ધ’ કહે છે તે જ આ જગદીશપુર હોય. આ કલ્પના વાસ્તવિક હોય તો પ્રાચીનકાળની મિથિલા અને ચોદમા સૈકાનું જગર્ધ આજનું જગદીશપુર માની શકાય. આજે અહીં કેઈ જૈનમંદિર કે તેનું ખડિયેર પણ વિદ્યમાન નથી.

સત્તરમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીવિજયસાગર ‘તીર્થમાળા’માં બતાવે છે કે—“હાજીપુરથી ઉત્તરમાં ૪૦ કોસ દૂર મિથિલા છે, તેને જ સીતાનું પિયર સ્થાન કહે છે,” અઢારમા સૈકાના યાત્રી પં. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી આ સ્થાન પટણાથી ઉત્તરમાં ૫૦ કોસ ઉપર આવેલું સીતામઢી નામે બતાવે છે અને જોમેરે છે કે, અહીં શ્રીમહિનાથ અને શ્રીનમિનાથ ભગવાનનાં પગલાં છે. વળી, અહીંયાં ૧૪ કોસ દૂર જનકપુરી નામે સ્થળ છે તે જ સીતાનું પિયર હતું એમ જણાવે છે. આ પ્રદેશમાં જૈનોનો પ્રવેશ નથી થતો એમ પણ નોંધે છે.”

આજે સીતામઢી નામે ગામ સુબહરપુર જિલ્લાના હરભંગા જંકશનથી વાયવ્યપૂર્ણમાં ૪૨ માઈલ દૂર છે. તેની પાસે ‘સુહિલા’ નામક સ્થાન છે તેને જ પ્રાચીન મિથિલાનો અપભ્રંશ કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે.

શ્રીજગદીશચંદ્ર જૈન ‘ભારતકે પ્રાચીન જૈન તીર્થ’ (પૃ. ૨૮)માં નોંધે છે કે, નેપાલની સીમા ઉપર જનકપુરને પ્રાચીન મિથિલા માનવામાં આવે છે. આ જનકપુર ગામ સીતામઢીથી ૩૦ માઈલ અને જનકપુરરોડ સ્ટેશનથી ૨૪ માઈલ દૂર છે.

વસ્તુતઃ જૈનોનું તીર્થ મિથિલા ક્યાં આવ્યું તેનો કલ્પ કુપી નિર્ણય થયો નથી. આજે આ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું છે.

વૈશાલી :

જેન શ્રેષ્ઠી જણાય છે કે, વૈશાલી વિદેહ દેશની રાજધાનીનું નગર હતું. ગંડકી નદીના તીરે એ વસેલું હતું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અણ્ણતંત્રનું આ મુખ્ય નગર હતું. અહીંના ક્ષત્રિય લોકો લિમ્બવી કહેવાતા અહીં અનેક અણ્ણિકાઓ, કિલ્લાઓ અને પુરવણીઓ હતી. વૈશાલીના અણ્ણતંત્રનો સુખિયો રાજા ચેટક સમર્થ અને પ્રભાવશાલી રાજવી હતો. કાશી-કોશલ આદિ ૧૮ રાજ્યોમાં એ મુખ્ય હતો. લિમ્બવીઓમાં જન્મેલા સર્વ હતા. એ જ કારણે વૈશાલી સામે કેઈ કશું માથું કરી શકતો નહિ.

ચેટક રાજાની બહેન ત્રિશલા સિદ્ધાર્થ રાજાને પરણી હતી. ત્રિશલા રાજા નંદિવર્ધન અને ભગવાન મહાવીરની માતા હતી.

કૃષ્ણિકે વૈશાલીને હાથ કરવા ચડાઈ કરી અને કેટલાંયે વર્ષો સુધી તેને વેરા થાલી રાખ્યો. એ લડાઈમાં ચેટકને આખરે પરાજય થયો. કૃષ્ણિકે વૈશાલીને ખેદાનમેદાન બનાવી દીધી. હુએનસંગે વૈશાલીને વેરાન અવસ્થામાં જ નિહાળી હતી.

આજકાલ સુજદેવરપુર જિલ્લામાં આવેલા બસાદ બામને પ્રાચીન વૈશાલીનું સ્થાન માનવામાં આવે છે. અહીંના ખેડકામમાંથી મળી વસ્તુઓ હાથ લાગી છે.

કેટલાક આધુનિક સંશોધક વિદ્વાનો વૈશાલી (બસાદ)ની પાસે આવેલા વસુકુંડમાં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયેલો હોવાનું બતાવે છે. એ વિશે 'લછવાડ' (૨૬૬, પૃ. ૪૯૨)માં અમે ચર્ચા કરી છે.

આમલકપ્પા :

બૌદ્ધશ્રેષ્ઠ બુદ્ધિય રાજ્યનો રાજધાની અલકપ્પા બતાવે છે તે જ જેન શ્રેષ્ઠમાં નોંધાયેલી આમલકપ્પા હોવી એકઠી. ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામી આમલકપ્પાની બહાર આવેલા અંબસાલ ચૈત્યમાં સમોસર્યા હતા.

નેપાલ :

જેન શ્રેષ્ઠી જણાય છે કે, પાટલીપુત્રમાં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે આર્ય ભદ્રબાહુ અને આર્ય સ્વલભદ્ર આદિ જેન શ્રમણો નેપાલની ભૂમિમાં વિહરતા હતા.

નેપાલનો દક્ષિણ પ્રદેશ પહેલાં ઉત્તરવિદેહ નામે ઓળખાતો હતો.

૨૬૦. નાથનગર

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૭)

નાથનગર રોશનપુર ગામ છે. રોશનપુર નજીક મોટા બગીચામાં બાળ્ય સુખસંપતરાયજીના વિશાળ બગીચામાં તેમની હવેલી છે અને શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું સુંદર મંદિર આવેલું છે. શ્રિ. સં. ૧૬૬૪માં બંધાવેલું છે. તેમાં પ્રાચીનથી ૧ અને પાતુની ૭ મૂર્તિઓ છે. મંદિરમાં કાચનું મીનાકારી કામ બેવાલાયક છે. મંદિર મેડા ઉપર છે અને નીચે ઉપાબય છે.

૨૬૧. ચંપાપુરી

(કોઠા નંબર : ૪૩૪૮-૪૩૪૯)

જામલપુર રોશનપુર ૩ માઈલ અને નાથનગર રોશનપુર ૪ માઈલ દૂર ચંપાપુરી નામે સૈમનું પ્રાચીન પીઠાગ્રહ છે, આજે આ ગામ 'ચંપાનાળા' નામે ઓળખાય છે.

જમણા મહાવીરના સમયે અંધપુરી અંધારાની રાજધાનીનું નામ હતું, અંધારા જમણી પૂર્વ દિશામાં હોય અને મગધને અડીન હતો. એથી જ આજોમાં અંધ અને અંધારો એકબીજા નિરંજ કરેલો છે.

જેન સૂત્રમંથરી જણાય છે કે, મહારાજ એલિજના મરણ પછી તેના પુત્ર કુલિકને રાજગૃહમાં રહેવાનું પથંદ ન પડ્યું, આથી તેણે અંધકનાં સુંદર વૃક્ષો એક એ સ્થળે અંધાનગરી વસાવી, અંધાનું બીજું નામ મહિષી હતું. 'મહાભારત'માં પણ આ અંધારો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વસ્તુતઃ એક જૂની અંધા તે હતી જ, તેના કોશાંગીના રાજા સંતાનીકે નાશ કર્યો તે પછી કુલિકે નવી અંધા વસાવી.

રાજા કુલિક પોતાની રાણીઓ સાથે ભગવાન મહાવીરના દર્શન માટે જવા નીકળ્યો એ સમયની અંધાનું અદિ-પૂર્ણ વર્ણન 'ઓપપાતિક સૂત્ર'માં આપેલું છે. એનો સાર એ છે કે—“અંધા અત્યંત સમૃદ્ધિશાલી નગરી હતી, એ નગરીને ચારે કાર મોટો કિલ્લો હતો. ગોપુર, અટારી, કાંગરા અને તોરણોથી એ કિલ્લો શોભાયમાન હતો. કિલ્લાની ઘસે જમણી જાડી આઈ હતી, આજોએ પ્રદેશ રસાલ હતો. ક્ષીમંતો, વિદ્વાનો અને કળાકારોની આ ભૂમિ હતી. મોટી હવેલીઓ અને મંદિરોથી આ નગર અલંકૃત હતું. વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. અહીંના વેપારીઓ અદ્વિતીય, ત્રિવિદ્યા, સુવર્ણભૂમિ આદિ દૂર દૂર સ્થાનો સુધી જતા આવતા, અહીં સુંદર સડકો બનેલી હતી અનેક વાહનોથી આ નગર પ્રવૃત્તિમય ભાગ્યું હતું.

“આ નગરીમાં પૂર્ણબદ્ધ થયેલું એક પ્રાચીન ચેત્ય હતું ત્યાં ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ થયું હતું. આ ચેત્ય ખેલ, છત્ર અને મંટડીઓથી મંડિત હતું; વેદિકાથી સુશોભિત હતું. અહીંની ભૂમિ છાણથી લી પેલી હતી, તેમાં ગોશીર્વ અંદનના શાપા મારેલા હતા. તેમાં અંદન કળયો રાખેલા હતા. દ્વાર પર તોરણ બાંધેલાં હતાં. તેમાં મુગધિલ માળાઓ લટકતી હતી રંગ-ત્રેરંગી સુગંધી પુષ્પો અહીં વીખરાયેલાં રહેતાં. ધૂપની સુગંધથી આખું ચેત્ય વાતાવરણ મહેકતું હતું. નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક વગેરેનું આ નિવાસસ્થળ હતું.”

બોદસૂત્રોથી જણાય છે કે, અહીં ગર્ગરા નામે સુંદર પુષ્કરણી હતી, એના કિનારે સુંદર અંધક વૃક્ષો હતાં. એમાં સ્વેતવર્ણી સુગંધિત પુષ્પો ખીલેલાં રહેતાં.

આ અંધાનગરી કુલિકે વસાવી હતી. તેણે રાજગૃહની સવળી અંધા અહીં ખડકી દીધી હતી પરંતુ જૂની અંધા પણ તેની ઘસે જ હતી. એ સ્થળે ભગવાન વાસુપૂજ્યસ્વામીનાં પાંચ કલ્યાણકો થયાં હતાં. પાંચ કલ્યાણકો એક જ સ્થળે બન્યાં હોય એવાં સ્થળ બહુ એવાં હોય છે. તેથી આ નગરીનો તીર્થ તરીકેનો મહિમા વધી જાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ પૃથ્વીપાની ભૂમિને પોતાના ચરણકમળથી કેટલીયે વખત પવિત્ર બનાવી હતી શ્રીગોતમસ્વામીના શિષ્યો સાલ અને મહાસાલ મહાત્માઓને આ નગરમાં જ કેવળગાન ઉપજ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરના કુબેરસમા કેટલેપતિ ભક્ત આવક કામદેવનું આ નિવાસસ્થાન હતું. સુદર્શન ચેક, મહારાજા ક્રીપાલ, કુમારનંદી સુવર્ણકાર અને પ્રાતઃસ્મરણીયા અંદનબાળાની આ જન્મભૂમિ હતી. ચૌહાણી શય્યાબવસૂરિને પોતાના પુત્ર મનક સુનિને માટે 'દશવૈકલિક-સૂત્ર'ની રચના કરવાની પ્રેરણા આ ભૂમિમાંથી જ મળી હતી.

કુબેરસમે અંધાની નોંખ આપી છે. સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે આ નગરનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો; એમ ઇતિહાસથી જણાય છે. પરંતુ આ સ્વર્ગીયા નગરી ઉપર કાળનું મોજું ક્યારે ફરી વળ્યું એ બાજુવામાં આવતું નથી. ખીમે ખીમે એ ફીણ થતાં આજના નાના ગામડામાં પરિવર્તન પામી છે.

'ત્રિવિદ્યામંદિર'થી જણાય છે કે, અહીં કરણ રાજાએ 'ગુમારજનુરિકા' જેવાં સ્થળે બંધાવ્યાં હતાં તે આજે પણ જોવાય છે. એટલે ચોદમા સેકા પહેલાં આ નગરી પતતરીલ અવસ્થામાં હતી એમ માની શકાય.

અહીંના વિશાળ મેદાનમાં કેટલી વેરાયેલાં ૨ શિખરમાંથી મંદિરો વિદ્યમાન છે. મૂળનાથક શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનના દેસાસરમાં ૪ જમણી અને ૧૩ પાટુની મૂર્તિઓ છે, અંધા ૧૮૫૨માં આ મંદિરો બાંધેલાં થયેલાં છે. મૂળનાથક ઉપર અંધા ૧૮૫૨નો લેખ છે. બીજું નિર્વિકલ્પકાલનું મંદિર પણ શિખરમાંથી છે, જેમાં ૬ અંધામૂર્તિ અને ૫ પાટુની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે, એ સિવાય પાળામંથી ૪ દેસાસરો છે, જેમાં અવન કલ્યાણકના દેસાસરમાં પાટુની ૧

પ્રતિમા છે અને બાકીનાં જગત્કલ્યાણ, સ્ત્રીકલ્યાણ અને દેવલોકકલ્યાણનાં હેતુઓમાં પાયાણી એકેક પ્રતિમા બિરાજમાન છે. આ મંદિરોમાં અને ચંપાપુરીમાં જોમણીસમા હેઠા પહેલાંનું કોઈ અવશેષ જોવા મળતું નથી. સં. ૧૮૫૬ પહેલાંનો કોઈ પ્રાચીન શિલાલેખ પણ નથી.

મંદારગિરિ :

ભામલપુર સ્ટેશનથી બી. એમ. બ્રાંચ રેલ્વે રસ્તે ૨૫ માઈલ દૂર ‘મંદારહિલ’ નામનું સ્ટેશન છે. ગામનું નામ બાંસી છે. સ્ટેશનથી ૨ માઈલ દૂર મંદારગિરિ નામે નાનો પહાડ છે.

ચંપાપુરીના વિસ્તારમાં ગણાતા આ પહાડ ઉપર શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું નિર્વાણ કલ્યાણક થયું હતું. નિર્વાણ કલ્યાણકની સ્થાપનારૂપે અહીં ૨ બિનાલયો વિરાજમાન છે, જેમાં ચરણપાદુકાઓ પથરાવેલી છે.

મંદારમા સેકાના શ્વેતાંબર મુનિ શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે આ તીર્થની સ્થિતિ કેવી હતી તેની નોંધ આ રીતે આપે છે:—

“ચંપાથી દક્ષિણ સાર રે, ગિરિ મધુદા નામ મંદાર રે; કોરા સોલ કહે તે કાંભિ રે, તિહાં મુક્તિ વાસુપૂજ્યસ્વામી રે. પ્રતિમા પગલાં કહિવાય રે, પહોં યાત્રા થોડા ભય રે; એહવી વાંછી વિખ્યાત રે, કહે લોક તે દેશી વાત રે. એ તીર્થ ભૂમિ નિહારે.”

આ અવતરણથી જણાય છે કે, મંદારમાં સદી સુધી આ તીર્થ શ્વેતાંબરોમાં બહોતું હતું પરંતુ લોકોની અવજન જોઈ હોવાથી દિગંબરોએ એ સ્થિતિનો લાભ લઈ પોતાની માન્યતા મુજબની રચના કરી દીધી છે. હવે દિગંબરોએ આ પહાડ ખરીદી લેવાની પેરવી કર્યાનું પણ સંભળાય છે.

★

૨૬૨. બાણચર

(કેહા નંબર : ૪૩૫૪-૪૩૫૭)

કલકત્તાથી ૬૬ મી. રેલ્વેના સાલહા સ્ટેશનથી રેલ્વેદ્વારા જાણામંજ સ્ટેશને ઉતરાય છે. આ સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર બાણચર નામનું મોટું ગામ ગંગાનદીના કિનારે વસેલું છે. તેના સામા કાંઠે અજમગંજ છે. એક બીજા સ્થળે હોડીદ્વારા જઈ શકાય છે.

અહીં જૈનોનાં ૫૦ ઘરોમાં ૩૦૦ બાણસોની વસ્તી છે. મોટા મોટા જગીરદાર શ્રીમંતો અહીં વસે છે. એમની શ્રીમંતાઈની સાર્થકતા તો અહીંનાં જૈન મંદિરોની રચનામાં જણાઈ આવે છે. ગામમાં ૧ ઉપાશ્રય, ૧ જૈનધર્મશાળા અને ૪ જૈનમંદિરો વિરાજમાન છે.

૧. મહારાજ બહાદુરસિંહજીની કેહીમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનનું ઘર હેરાસર છે. રાય ધનપતસિંહજીએ આ હેરાસર બંધાવેલું છે. તેમાં પાયાણી ૧ અને પાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. અહીં પુસ્તકભંડાર પણ છે.
૨. જોસવાલપટ્ટીમાં શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું શિખરજી મંદિર સં. ૧૬૮૧ માં શ્રીસંભે બંધાવેલું છે. તેમાં પાયાણી ૩ અને પાતુની ૧૬ મૂર્તિઓ છે, તેમજ સોનાના ૩ સિદ્ધચક્રો છે.
૩. જોસવાલપટ્ટીમાં શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું શિખરજી મંદિર બે માળનું છે. સં. ૧૬૪૬ માં રાય લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ બંધાવેલું છે. ઉપરના માળમાં ચૌમુખજી છે, આમાં પાયાણી કુલ ૭ અને પાતુની ૪ મૂર્તિઓ છે. ૪ અક્ષરજીની ચુરુમૂર્તિઓ પણ છે.
૪. જોસવાલપટ્ટીમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું શિખરજી મંદિર સં. ૧૮૪૫ માં શ્રીસંભે બંધાવેલું છે. તેમાં પાયાણી ૬ અને પાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ છે. ૨ ચુરુમૂર્તિઓ પણ વિરાજમાન છે.

★

૨૬૩. કટગોલા-નરસિંહપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૫૮)

છાયાગંજ સ્ટેશનથી ૨ માઈલ અને મહિમાપુરથી ૦૧૧ માઈલ દૂર નરસિંહપુર અથવા કટગોલા નામે મુશીંદાબાદનું પટું છે. આ વિસ્તાર રામ બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના તાબે છે.

બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીના બે માઈલના વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનમાં જૈન મંદિર આવેલું છે. ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરતાં અત્યારૂં વિશાલકાય બાવલાં જોવાય છે. ઉદ્યાનમાં વાવડી, તળાવ, ઢોલ અને લતામંડપોથી શણગારેલી વિવિધતાનું મનોરમ દર્શન થાય છે. બાબુ શેઠના રાજશાહી કાંઠથી ઝગમગતા ઉજ્જત બંગલાઓ તેમાં શોભી રહ્યા છે.

આ ઉદ્યાનમાં જ શ્રીઆકિનાથ ભગવાનનું ત્રણ શિખરવાળું બૃહદ મંદિર દેવવિમાન જેવું શોભે છે. સં. ૧૬૩૩ માં રામ બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ માતા મહેતાબકુંવરબાની પ્રેરણાથી આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પ્રવાસીની ૧, ધાતુની ૧૦, સ્ફટિકની ૩ અને ૨ ગુરુમૂર્તિઓ વિરાજમાન છે. એક અલગ મુખ્યદીમાં શ્રીજિનદત્તસુરિ અને શ્રીજિન-કુશળસુરિની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

અહીં હવે અસલની બહોજલાલી વરતાવી નથી. બધું ઉન્હા નિઃશ્વાસ નાખતી નીરવ શાંતિ આ વિસ્તારને ઘેરી વળી હોય એમ જોવાય છે.

★

૨૬૪. મહિમાપુર

(કોડા નંબર : ૪૩૫૯-૪૩૬૦)

નરસિંહપુરથી ૦૧ માઈલ દૂર મહિમાપુર નામે મુશીંદાબાદનું પટું છે. એક સમયે એની બહોજલાલી અપૂર્વ હતી. બંગાળના બેતાજ બાદશાહ અણ્ણતા જમતશેઠના નામની અહીં હાક વાગતી હતી. એમની અદળત લક્ષ્મી અને બુદ્ધિવૈભવના આકર્ષણથી રાજા-મહારાજાઓ, શ્રીમંત-શ્રાવકો, પરદેશી-સોદાગરો અને ગરીબ-યાચકોની એમને ત્યાં હમેશાં ભીડ જામેલી રહેતી. એમના ગુણાનુવાદથી અહીંનું વાતાવરણ બધું બધું લાગતું. કોઈ પણ માનવી એમના બારણેથી નિરાશ થઈને પાછો ફરતો નહિ; એવી એમની નામના હતી. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા નિહાલ નામના યતિએ રચેલી 'બંગાલ-દેશકી ગઢલ'માં જમતશેઠના સમયનું આબેહૂબ ચિત્ર ઉપસી આવતું જોવાય છે. તેઓ કહે છે :—

“ મહિમાપુર મહાઆબાદ, જિહાં જિનધરમકા વસસાદ; જિહાં જમતશેઠ શેઠ, આવે ખલક બડી ભેદ,
દીને હાંત બકે દાર, બચિક કરે જૈજૈમર ”

એમણે બંગાલના રાજકારણમાં જેવો ભાગ લીધો હતો, તેવો ફાળો સમાજ અને ધર્મમાં પણ આપ્યો હતો. એમની ઉદાર ધર્મભાવના અને સંસ્કારના પ્રતીકસરું અહીં બંધાવેલું જિનમંદિર એમને વરેલી લક્ષ્મીની સાર્થકતા ઉચ્ચારી રહ્યું છે.

૧. બધું એમના ધાર્મિક અભિલાષનું આગવું વ્યક્તિત્વ દાખવતું હોય એવું આ મંદિર આખુંયે કસોટીના પથ્થરનું બનાવેલું છે. કંઠણ એવા કસોટીના પથ્થરમાં ફોરણીની નાણુકતાથી આ મંદિર સોદામણુ દીસે છે. આ દેશ કે પરદેશમાં કસોટીનું મંદિર કયાંક બન્યું હોય એવું બહુવામાં નથી. આથી એમ કહી શકાય કે આના મૌલિક કંપણના સ્વામીએ ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આ મંદિરદ્વારા પોતાની શ્રદ્ધાના અનોડ કીર્તિસ્મારક ઉપર કળાશ બડાવ્યો છે.

બધું કુદરતને સહન થઈ ન હોય એમ મંગાના પૂરમાં એવું સૌંદર્ય ભરખાઈ ચલું ને કાળની છુટ્કાથી એવું તેજ પ્રજ્વળતું હતું પરંતુ જમતશેઠ રૂવેલંદજીએ સં. ૧૬૩૫ માં આ મંદિરનો ઉદાર કરાવી ફરી એને ફોદીખમાન બનાવ્યું છે. શિખરવળી આ મંદિરમાં મુખ્યત્વે શ્રીઆકિનાથ ભગવાન વિરાજમાન છે. આમાં પ્રવાસીની ૧૬, ધાતુની ૧૦ અને સ્ફટિકની ૧ પ્રતિમા છે.

૨. અહીં કીર્તનામાં શ્રીરામજીના પાર્વતીના જન્મનાં સ્થાનની મંદિર છે. સં. ૧૮૩૦ માં એક વેળાએ હતું છે. આ મંદિરમાં કસોટીની પ્રતિમા છે તે મૂર્તિ જગતશેઠના મંદિરમાંથી લાવીને અહીં પથરાવવામાં આવ્યાનું કહેવાય છે. મંદિરમાં કાચનો ગભારો સુંદર છે. અહીં દાદાવાડીનું સ્થાન પણ છે.

મુર્તિ દર્શન:-

નરસિંહપુરથી ૨ માઈલ દૂર સીધી સડકે મુર્તિદાખાદ નામે શહેર છે. આ વિસ્તાર પ્રાચીન કાળના લાઠ પ્રદેશની જગ્યા આવી રહ્યો છે, જે લાઠ દેશનું મુખ્ય નગર કોટિવર્ષ હતું. અત્યારના મુર્તિદાખાદના માર્ગે એક તરફ બંગાળના કાચાદ માર્ગે સાથે આવેલાં જે આઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલાં છે એ નદી કિનારે રાજસાહી મહેલો પોતાની આમકથાનું કુરુષ્ણ ગીત સંભળાવતાં બેસા છે.

લગભગ ૧૮મા સદીની શરૂઆતમાં મુર્તિદાખાદનાં આ શહેર વસાવ્યું હતું અને બંગાલ પ્રાંતની રાજધાનીનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું હતું. લોકો અને મહાદાખાદ નામે પણ ઓળખાતા હતા. મુર્તિદાખાદમાં પછી તેનો જમાઈ શુભાખાન, જેને ઇતિહાસમાં શુભા-હિં-હોલના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેણે ઈ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૬ સુધી અહીં રાજ્ય કર્યું. એના સમયમાં થયેલા નિકાલ નામના જૈન યતિએ ‘બંગાલદેશનો ગઢલ’માં એ રાજવી વિશે અને તત્કાલીન આબાદી વિશે સુરેખ ચિત્ર દોરેલું બાણુવા મળે છે. શુભાખાનની રાજનીતિની પ્રશંસા કરતાં કવિ કહે છે:—“નવાબના રાજ્યમાં લોકો ખૂબ મુખી હતાં દુઃખિયાનો એ વિસામો હતો, ડિંડ અને મુસલમાન બધી પ્રજા એનાથી સંતુષ્ટ હતી, અને નવાબના આયુષ્ય, પરિવાર અને સમૃદ્ધિની આબાદી વધતી રહે એવા દિલના આશીર્વાદથી પ્રજા એને નવાજતી” એક મુસ્લિમ નવાબના વિષયમાં જૈન યતિનું આ કથન પ્રામાણિક હોવા વિશે ભાગ્યે જ શંકા કરી શકાય. એ શહેરની આબાદી વિશે તેઓ કહે છે:

“અહીં મોટી મોટી હવેલીઓ બનેલી છે. મંદિરો, મસ્જિદો અને ધર્મશાળાઓ અનેક છે, અને કેટલાયે કટલા છે. તેમાં કોટ અને ટંકશાળ છે. અહીંના બજારોમાં દેશ-પરદેશના શાહ-સોદાગરોની બીડ બમેલી રહે છે, દુનિયાની દરેક ચીજ અહીંના બજારોમાં બેવાય છે.

“જગતશેઠ માણેકચંદ્રનું વિશ્રામધામ પણ અત્યંત અને રમણીય છે. તેમાં મંદિર, મહેલ અને તળાવ બનેલાં છે. રાજ કે રંક જોને માટે આ સ્થળ ઈશનીય છે.”

ઇતિહાસથી બાણુવા મળે છે કે, જગતશેઠ સાથે અહીંના નવાબોનો ગાઠો સંબંધ હતો તેમની લક્ષ્મી અને પુદ્ધિના સહકારથી નવાબે પોતાના રાજ્યનો વિકાસ થોડા સમયમાં જ સાધ્યો હતો. એ સમયે ‘કોટિવર્ષ કોઈ સહસ્ર’ના કથન દ્વારા જણાય છે કે, અહીં હજાર જેટલા કરોડપતિઓ વસતા હતા. એ સમયે આ શહેરની સમૃદ્ધિ એના મધ્યાહનની છાંખી ઠરાવતી હતી.

પરંતુ શુભાખાન પછી અહીંના રાજકારણે પલ્ટો ખાધો. પછી આવેલા શાસકોએ જગતશેઠ અને બીજા શ્રીમંતોનો સાથ તરછેડ્યો અને અહીંનું રાજકારણ અંગ્રેજોની ભાગલાનીતિને ભોગ બન્યું ત્યારે આ શહેર તેમજ રાજ્યનો નમતા પહોરતો સુર્ષ પીમે પીમે આથમી ચૂક્યો. બંગાળ સદા માટે શુભાખાનની બેડીઓમાં જકડાઈ ગયું.

૫. શ્રીસોભાગ્યવિજયજી (સં. ૧૭૫૦ માં) આ નગર વિશે ખ્યાલ આપતાં કહે છે:—

“મહાદાખાદ મઝાર, માવક સઘલા મુખકાર; સુંદર મુણુબોજી ઓસવંશ સિરદાર, દાની પડગવંસ ઉદાર હો. મું ૨ મહાદાખાદથી આવ્યા, કાસમ બજારેં આવ્યા હો; મું ૩ ભાગીરથી તિહાં બંગા વહે, પશ્ચિમ દિશા મન રંગા હો. મું ૪ તિહાં બિજુદર એક વિશાલ, વંધા પ્રજા ચરણ રસાલ હો; મું ૫”

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, અત્યારના સૈકામાં અહીં કાસમબજારમાં જૈન મંદિર વિશ્વમાન હતું પરંતુ મુર્તિદાખાદની બનાદય વસ્તી અગ્નિમર્ગજ, બાહુચર અને બીજા સ્થળોમાં ચાલી ગઈ, પરિણામે અહીં કોઈ જૈન ભાઈ ન જોવાયો અહીંના મંદિરને વધવી લેવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

મુર્તિદાખાદની પશ્ચીમીમાં મુર્તિદાખાદ, નરસિંહપુર (કટખોલ), મહિયાપુર, બાહુચર અને અગ્નિમર્ગજ બીજાં સ્થળોમાં હતાં. આમાંથી હવે મુર્તિદાખાદને છોડી ચારે સ્થળે મંદિરો વિશ્વમાન છે.

૨૬૫. અભિમગંજ

(કોડા નંબર : ૪૩૬૧-૪૩૭૦)

અભિમગંજ અને બાહુચરને જુદાં પાડતી જાગીરથી નદી બંને પ્રદેશો વચ્ચે આડો ઢેહ નાખી પડેલી જોવાય છે. જોઈ જીલા નગરમાં હોડીદારા જઈ શકાય છે. અભિમગંજ રેલ્વેનું સ્ટેશન પણ છે.

મુશીદાબાદના પતન પછી એની સમૃદ્ધિના અવશેષો અભિમગંજમાં જળવાયેલાં જોવાય છે; કેમકે ત્યાંના શ્રી અભિમગંજ અને બાહુચર આદિ પ્રદેશોમાં આવી વસી ગયા ત્યારથી આ નગરો ધીમે ધીમે જન-ધનથી સંપન્ન બની ગયા.

અહીં ૮૦૦ જેનોની વસ્તી છે. મોટે ભાગે સુખી અને સંપન્ન છે. આગરાથી લઈને કલકત્તા સુધીના પ્રદેશોનું શ્વેતાંબર ભાઈએની વિશેષ વસ્તી અભિમગંજ અને બાહુચરમાં જ જોવા મળે છે. અહીં કેટલાક જૈન શ્રી જાગીરદારો પૈકી રા. બ. ધનપતસિંહજી, રા. બ. સીતાપચંદજી નાહર, સિંધી કુટુંબ, નવલખાવાળા આદિ જનાદો ઐશ્વર્યથી આ નગરની શોભા વધી ગયેલી છે. આ જાગીરદાર બાબુઓની આલીશાન આદ્યલિકાઓ અને બાગ-જાડો જોતાં કોઈ વૈભવી નગરીનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આ વૈભવ સાથે બાબુઓની ધર્મભાવના અને સાધાર્મિક ભક્તિ અનેરી હોય છે. કોઈ પણ સાધર્મીની ભક્તિ માટે તેઓ સ્વયં ખડે પગે રહેતાં સંકોચતા નથી અહીંના જૈનમં અને તેમાં સ્થાપન કરેલી અમૂલ્ય વિનપ્રતિમાઓ એ બાબુઓની ધાર્મિક ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવી રહ્યાં છે. આસપાસનાં મોટાં તીર્થસ્થળોમાં તેમણે કરાવેલાં નવાં મંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો અને ધર્મશાળાઓ એની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે.

બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ પોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં જોડકામ કરાવતાં તેમને જે પ્રાચીન કળા-ગરીની વસ્તુઓ જડી આવેલી તેનું સંપ્રદરશાન પોતાના જગીયામાં બનાવ્યું છે તે દર્શનીય છે.

અહીં ૪ ઉપાશ્રય, ૨ જૈન ધર્મશાળાઓ અને ૧૦ વિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે.

૧. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું શિખરજંધી મંદિર શ્રીસુભાષણજીએ બંધાવેલું છે. આમાં પાંચાણ અને ધાતુની ૨ પ્રતિમાઓ છે. નવપદ્મમાં જંચ પદ્મજીની પ્રતિમાઓ સ્ફટિકની છે.
૨. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું શિખરજંધી મંદિર મુહલોત કુટુંબે બંધાવેલું છે. તેમાં પાંચાણની અને ધાતુની ૪૨ પ્રતિમાઓ છે.
૩. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું શિખરજંધી મંદિર શ્રીચંદ્રે સં. ૧૬૪૩માં બંધાવેલું છે. આમાં સ્ફટિક ૧ અને શનિ રત્નની ૨ પ્રતિમાઓ છે તેમજ ૪ ગુરુમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.
૪. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું શિખરજંધી મંદિર રા. બ. સીતાપચંદજી નાહરે બંધાવેલું છે. ૧ પાંચાણની ૭, ધાતુની ૨૮, સ્ફટિકની ૩ અને ૪ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
૫. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ધાળાજંધી મંદિર બાબુ ગણપતસિંહજી દ્વંડે સં. ૧૬૪૦ ભગમાં બંધાવ્યું છે.
૬. મહાજનપટ્ટીમાં શ્રીપદ્મભસ્વારીનું શિખરજંધી મંદિર ચતિ શ્રીવિજયચંદજીએ બંધાવ્યું છે. આમાં પાંચા ૧૦, ધાતુની ૭ મૂર્તિઓ તેમજ ૧ ગુરુમૂર્તિ છે.
૭. રેલ્વેના પાટાની બાજુમાં શ્રીમંત્રનાથ ભગવાનનું શિખરજંધી મંદિર રા. બ. બાબુ ધનપતસિંહજીએ સં. ૧૬૪૩ બંધાવેલું છે. આ મંદિર અણખાનું વિશાળ અને રસપ્રીય છે. આમાં અણપદ્મ અને સુમેલિત શિખર બાજુની રસપ્રીય કરેલી છે. ફાદાળની પૂમટી પણ છે. મંદિરમાં પાંચાણની કુલ ૮૬, ધાતુની ૧૬૪, સ્ફટિકની ૪, પાનાની ૧, ૧ રત્નની ૧૨, અને સંજેલસજની ૧ મૂર્તિઓ છે.
૮. શામભાગમાં શ્રીશામજિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શિખરજંધી મંદિર શ્રીચંદ્રે બંધાવેલું છે. તેમાં પાંચાણની ૩૩ ધાતુની ૧૮ પ્રતિમાઓ છે. પાછળ કુંડ છે અને જગીયામાં ફાદાળની છત્રી છે.

૬. રાજવાડીમાં શ્રીમદ્દાવીરસ્વામી ભગવાનનું મહા-દેરામર શ્રીવિજયમંદિર ૬ પેઢિયાએ બંધાવેલું છે. આમાં પાતુની ૧, સંગેષસપની ૧ પ્રતિમાઓ છે. તેમજ સ્ફટિકની ૪ પાકુઓ છે.
૧૦. સ્તેષાલી સામે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું સુમટબંધી મંદિર થોડું દુરખયંદળ ગોલેમ્હાએ બંધાવેલું છે. તેમાં પાતુની ૧, પાનાની ૧, સંગેષસપની ૧ અને પદ્મકુલની ૧ પ્રતિમાઓ છે.

૨૬૬. લછવાડ-ક્ષત્રિયકુંડ

(કોડા નંબર : ૪૩૭૧-૪૩૭૪)

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિયકુંડ ક્યાં આવ્યું એ વિશે વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ પ્રવર્તે છે. શોધખોળના પરિણામે વિદ્વાનોએ મુજદ્દરપુર જિલ્લામાં આવેલું ' ભસાડપટ્ટી ' એ જ વૈશાલી છે અને તેની પાસે ' વસકુંડ ' નામે ગામ છે એ જ ' પ્રાસણગામ ' છે એવું નક્કી કર્યું છે. એ સંશોધકોની હલીલો તરફ દ્રષ્ટિપાત કરી લઈએ.

ભસાડના પ્વંસાવશેષોને પ્રાચીન વૈશાલી હોવાનો સંકેત કરનાર સંશોધકોમાં સેન્ટમાર્ટિન અને જનરલ કનિંગહામ કોથી મોખરે છે. તે પછી સને ૧૬૦૩-૪માં ડૉ. જ્હાશ અને સને ૧૬૧૩-૧૪માં ડૉ. સ્પૂતરની દેખરેખ તળે ભસાડનું ખોદકામ થયું, જેના પરિણામે કનિંગહામ હિંમતપૂર્વક કહે છે કે-“ ભમદશામાં પડેલો ભસાડનો કિલ્લો નામ, ક્ષેત્રફળ અને સ્થાનદ્વારા એટલી સચોટ રીતે પ્રાચીન વિશાલા નગરીની ખાતરી આપે છે કે હવે થંકા રહી નથી. આ નામના ગામ સાથે અને તેની જ પાસે આવેલા ' ભસુકુંડ ' ને પ્રાયઃ ક્ષત્રિયકુંડ સાથે આપણે સ્થગનિર્ણય માટે મૂકી શકીએ. ”

ડૉ. હોર્નલે વગેરે વિદ્વાનો આ મતને અનુસર્યા છે અને આ નિર્ણયોને આધારે શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ ' વૈશાલી ' નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી પણ એ જ મતનું અનુસરણ કરતાં જણાવે છે કે-“ સૂત્રોમાં મહાવીરના માટે “ વિદેહે વિદેહવિશે વિદેહજન્મે વિદેહસ્માલે સીમં લાખાં વિદેહં સિ કદુ ” ઈત્યાદિ એ વર્ણન મળે છે એનાથી એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે, મહાવીર વિદેહ દેશમાં અવતર્યા અને ત્યાં જ તેમનું સંવર્ધન થયું હતું. એ કે ટીકાકારોએ આ શબ્દોનો અર્થ બુદ્ધ પ્રકારે જ લગાવ્યો છે, પરંતુ શબ્દોમાં પ્રથમ ઉપસ્થિત “ વિદેહ, વિદેહહત, વિદેહ-જાત્ય, વિદેહસુકુમાલ; તીસ વર્ષ વિદેહમાં પૂરા કરીને ”-આ અર્થવાળા શબ્દો પર વિચાર કરવાથી એ જ ધ્વનિત થાય છે કે, ભગવાન મહાવીર વિદેહ જાતિના લોકોમાં ઉત્તમ અને સુકુમાળ હતા. એક સ્થળે તો મહાવીરને ' વૈશાલિક ' પણ લખ્યા છે. એથી જણાય છે કે તેમનું જન્મસ્થાન ક્ષત્રિય-કુંડપુર વૈશાલીનો જ એક વિભાગ રહ્યો હશે. ”

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ ' વૈશાલી ' માં જણાવે છે તેનો સાર એ છે કે-“ લછવાડની નજીક ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ માનવામાં કેટલાયે કોષો ઉપસ્થિત થાય છે. લછવાડનો પ્રદેશ હાલ મુંગેર જિલ્લામાં છે. ' મહાભારત ' કારે આ દેશને ' મોહસરિ ' નામે ઉલ્લેખ્યો છે, જે પાછળથી અંગદેશમાં ભેળવી દેવાયો હતો. અર્થાત્ વિદેહદેશથી આ સ્થળ ભિન્ન છે. વળી, આ સ્થળમાં પહાડી છે, જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્ષત્રિયકુંડ સાથે પહાડનું ક્યાંઈ વર્ણન મળતું નથી. એ સિવાય શાસ્ત્રમાં વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે ગંઠકી વહી રહ્યાનું વર્ણન છે, જ્યારે આ સ્થળે એક વહેતું નાળું છે. તે ગંઠકી નહીં નથી. પ્રાચીન વર્ણન અનુસાર ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે છે જ્યારે આ પ્રદેશ દૂર છે પ્રાચીન સાહિત્યમાં ક્ષત્રિય-કુંડ વિદેહ દેશમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે અને વિદેહ દેશ ગંગાની ઉત્તરે છે, જ્યારે આ પ્રદેશ ગંગાની દક્ષિણે છે. ”

આ બધી હલીલોનું સંશોધન કરીને સુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી)એ ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના ખત્મરૂપા લછવાડ પાસે જ નિર્ણય કરી બતાવી છે, તેઓ ' ક્ષત્રિયકુંડ ' નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખે છે કે—

“ મારે સંજેદ લખવું પડે છે કે આ લેખકોમાંથી કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ ગયા જ નથી, તેઓએ માત્ર દૂર-ઓઠા બેઠા

૧. “ ભગવાન મહાવીર ” પ્રસ્તાવના: પૃ. ૨૫-૨૬.

૨. ' વૈશાલી ' -શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ

પ્રાચીન-વિદ્વાનોના વિચારોના આધારે જ આ કલ્પનાઓના કિલ્લા કિલ્લા કર્યા છે. તેઓના આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં આપણને ઘણી દલીલો અને સૂત્રપાઠો મળે છે, જેના આધારે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે આજનું ક્ષત્રિયકુંડ એ જ ભગવાન શ્રીમહાવીરની જન્મભૂમિનું સાચું ક્ષત્રિયકુંડ છે.”

તેઓ ઉપરુક્ત વિદ્વાનોની દલીલોના આધાર જવાબ આપતાં જાતે તારવણીમાં ઉલ્લેખે છે તે જ ભ્રષ્ટ લઘ્વિ: “વેસાડ પાસેનું વસુકુંડ તે આર્ય દેશમાં છે, વિદેહ રાજ્યમાં છે, ગંગાની ઉત્તરે છે, સમતલ ભૂમિમાં છે, તે વૈશાલીનું ઉપનગર હતું. તેની પાસે વૈશાલી, ગંડકી નદી, વાલ્મીક્યગ્રામ, દ્વિપલાશ ચૈત્ય અને કૌલગ્રામ સંનિવેશ હતાં. આજે વેસાડ, બનિયા અને કોલવા ગામ છે, તેની અને કોલવાની વચ્ચે કર્માર ગામ, નદીનો જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ હોવા ભ્રષ્ટએ તે નથી, માત્ર સ્થળમાર્ગ છે, તેની પાસે કામનછપરાગાળી છે, જે જિલ્લી દિશામાં છે, વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે પાસે હોવાનો પુરાવો મળતો નથી, એટલે તે દૂર દૂર હતાં, આજે પણ દૂર દૂર છે. કુંડપુરમાંથી વસુ-કુંડ શબ્દ બની શકે નહિ. કુંડપુર, બ્રાહ્મણકુંડ, ક્ષત્રિયકુંડ અને પાવાપુરી અહીંથી દૂર દૂર હતાં અને આજે પણ દૂર દૂર છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અહીં થયા ન હતા કેમકે મગધરાજ દુષ્ટિકે વૈશાલી અને તેનાં પરાંનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, ત્યારે નંદિવર્ધન વૈશાલીથી દૂર ક્ષત્રિયકુંડમાં રાજ્ય કરતા હતા. માતા ત્રિશલા વિદેહનાં હતાં, તેથી ભગવાન ‘વૈદેહિક’ કહેવાયા. ભગવાન વૈશાલી વિભાગમાં વિશેષ વિચર્યા છે તેથી ‘વૈશાલિક’ પણ કહેવાયા છે. સિદ્ધાર્થ રાજા અને નંદિવર્ધન રાજા અહીં (વિદેહમાં) થયા નથી તેમ ભગવાન પણ અહીં જન્મ્યા નથી.”

તેઓ લલવાડ પાસેના ક્ષત્રિયકુંડની સ્થાપના કરતાં જોમેરે છે કે— “લલવાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ તે આર્યદેશમાં છે, વિદેહ દેશમાં નથી. ગંગા અને મોઢગિરિ પ્રદેશની દક્ષિણે પહાડી ધાટી ઉપર છે. તે વૈશાલીનું ઉપનગર નહીં પણ સ્વ-તંત્ર રાજધાનીનું શહેર હતું. તેની પાસે ‘જ્ઞાતખંડવન’ હતું, ‘બહુચાલ ચૈત્ય’ હતું, બ્રાહ્મણકુંડ ભેડિયું ગામ હતું. કિલ્લા પ્રવાહવાળી નદી હતી. તેની પાસે માહણા, કર્માર, કે દલાગ, મેરા, વસુપટ્ટી ગામો છે, બહવાર નદી છે, જળ-સ્થળ માર્ગ છે મોરાક પાસે વડ નદી છે. સિદ્ધાર્થ રાજા, ત્રિશલા રાણી, નંદિવર્ધન રાજા, ભગવાન મહાવીર અને જમાલી વગેરે અહીં થયા છે. ભગવાન મહાવીર અહીં વિચર્યા છે પણ જોમાસુ ક્યું નથી. અહીંથી પાવાપુરી પાસે પડે છે, પણ વેસાડ પટ્ટી, ગંડકી નદી અને વાલ્મીક્યગ્રામ ધણાં દૂર છે.”

મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજીએ આપેલી સાધાર હકીકતો ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થળ લલવાડ પાસેના ક્ષત્રિય-કુંડમાં હોવાનું પ્રામાણિક કરાવે છે.

લલવાડ :

લખીસરકર્મથી ૧૮ માઈલ દૂર લલવાડ નામે ગામ છે. નવાઢા અને કુંડલપુરથી પણ મોટર માર્ગે લલવાડ આવી શકાય છે, આ માર્ગો વીરપ્રભુનાં મંદિર, જન્મ, કીલ્લા અને નિર્વાણ કલ્યાણકે આસપાસના પ્રદેશમાં અરણ્યપરચ સંક-જાપેલાં હોવાનું સૂચન કરે છે.

પૂર્વે લિપ્તલી રાજાઓની રાજધાની અહીં હોય અને એ કારણે લલવાડ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હોય એ બનવા-ભ્રેમ છે. લલવાડમાં વિશાળ ધર્મશાળા અને મૂળનાયક શ્રીમહાવીર પ્રભુનું શિખરબંધી મંદિર રા. બ. ધનપતસિંહજીએ સં. ૧૯૩૧માં બંધાવેલું છે આમાં પાવાણી એક માત્ર અને પાણી ૩ પ્રતિમાઓ છે.

ભગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન લલવાડ ગામની બાજુમાં પહાડની પાછળની ઝાળીમાં આવેલું છે. અહીં નજીકમાં ક્ષત્રિયકુંડ નામે ગામ પણ છે પરંતુ તે પહાડી પ્રદેશની વિકટતા અને જવા-આવવાની પ્રતિકૂળતાથી ક્ષત્રિયકુંડની વગેરે અને પેલી લલવાડમાં રાખેલી છે, ક્ષત્રિયકુંડ ‘જન્મસ્થાન’ના બીજા નામથી અહીંના વતનીઓમાં પ્રખ્યાત છે.

લલવાડથી પહાડ તરફ જવાનો માર્ગ કાશિગંજથી સરપુર છે. માર્ગમાં એકથી એક કહીને કરી શકીને જોવા-જવી પડે છે, એનું પાણી મીઠું અને પાતક છે.

૩. ‘ક્ષત્રિયકુંડ’—શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુરી) પૃ. ૧૩.

૪. ‘ક્ષત્રિયકુંડ’—શ્રીદર્શનવિજયજી ત્રિપુરી.

૨૬૮. કુમારડી

(કોડા નંબર : ૪૩૬૮)

મહુડા સ્ટેશનથી ૧૫ માઈલ દૂર કુમારડી નામે ગામ છે. આ ગામ પ્રાચીન કાળના કોઈ નગરનો ખસાલ કરાવે છે; કેમકે અત્યારના આ ગામની આસપાસ જૂનાં ખડિયેરા અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ જૂનિમાંથી કેટલોએ વિખ્ખૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ૬૪ શ્રાવકોની વસ્તી છે. બજારમાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું ધાળાળાંધી મંદિર સં. ૨૦૦૦ માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રચારક સભાએ બંધાવેલું છે. આ મંદિરમાં ધાતુની ૩ પ્રતિમાઓ છે.

આ પ્રદેશમાં સરાકોની વસ્તી છે. આ સરાક જાતિમાં અદિદેવ, ધર્મદેવ, શાંતિદેવ, અનંતદેવ એતમ વગેરે એવનામો એવામાં આવે છે. તેઓ કુલદેવતા તરીકે શ્રીપાર્શ્વનાથને માને છે. તેઓ આજે પણ કોઈ જાગી રહ્યા હોવાની કિંમ્મત કરતા નથી. તેમનામાં ત્યાગનો મહિમા ખૂબ મનાય છે. આ જાતિના આવા સંસ્કારો જૈનધર્મી હોવાનું સાબિત કરે છે. વસ્તુતઃ ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપાસક શ્રાવકો સાધુઓની અવરજવરના અભાવે આજે પોતાના વાસ્તવિક ધર્મને જૂલી જઈ છેવટે સરાકરૂપે બની રહ્યા છે. સરાક એ શ્રાવક શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે. ઇતિહાસવિશેષે પણ કહે કબૂત્ર કરી છે કે, આ સરાકોની રહેણીકરણીમાં જૈનત્વની નિશાનોઓ મોજુદ છે. આ જાતિને ધાર્મિક સંસ્કારો આપવા અને પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવવા જૈનધર્મ પ્રચારક સમિતિ વર્ષોથી કામ કરી રહી છે.

૨૬૯. કલકતા

(કોડા નંબર : ૪૩૮૮-૪૩૯૩)

ભારતનાં મુખ્ય નગરોમાં કલકત્તા એક મોટું પ્રસિદ્ધ અને પુરાતન નગર છે. એક સમયે એ ભારતનું પાટનગર હતું. આજે એ પશ્ચિમ બંગાળનું પાટનગર છે. હુગલી નદીના કિનારે વસેલું હોવાથી ભારતનાં મુખ્ય બંદરોમાં એની નામના છે. વેપાર અને ઉદ્યોગનું મોટું મથક છે. અહીં દર્શનીય સ્થળો ઘણાં છે. તેમાં જૈન મંદિરો પણ ગણાય છે. વિદેશીઓ પણ અહીંનાં મંદિરોની મુલાકાત લે છે. જૈનો માટે તો અહીંનાં મંદિરો દર્શનીય અને યાત્રાયાગ્ય મનાય છે.

અહીં ૫૦૦૦ જૈનોની વસ્તી છે. ૧ ઉપાશ્રય અને જૈન સ્ત્રીઓને જીતસ્થ માટે અહીં ૪ જૈન ધર્મશાળાઓ વિદ્યમાન છે. (૧) બડા બજારમાં ચામબાર્ડ લેન નં. ૩ માં શેઠ કૃષ્ણકંઠ મુકિમની જૈનધર્મશાળા, (૨) કનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૬૬ માં તપાગચીય ઉપાશ્રય પણ ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે, (૩) અપર સરક્યુલરરોડ ઉપર શેઠ ધનમુખલાલ જેઠમજીની જૈનધર્મશાળા અને (૪) રાય બહાદુરસરોડ નં. ૪૪ ઉપર હાદાવાડીમાં ધર્મશાળા છે.

અહીં મુખ્ય ૬ જૈન મંદિરો છે, બીજાં ઘરઘેરાસરોની આમાં બહુતરી કરી નથી.

૧. બડા બજારમાં આવેલી તુલાપટ્ટીમાં જે માળનું શિઅરબંધી વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર છે. તેમાં નીચેના ભવ્યમાં મુજબાવક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા મિરાજમાન છે. મંદિરનો સભામંડપ વિશાળ છે.

આમાં જૈન કથાનકોના વિવિધ પ્રસંગો પર પ્રકાશ આપનારાં કેટલાંક ચિત્રો લાકડાની ફેમમાં જડીને લીવાલ પર લગાડેલાં છે. ૨૫-૩ ફીટનું આપ જણાય છે. એ કે આ ચિત્રો પ્રાચીન નથી, લગભગ ૧૦૦ વર્ષની અંદર જ બનાવેલાં જણાય છે. એક જ કદમિ દોરાવેલાં આ ચિત્રોમાં રાજપૂત કલમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ચિત્રો નવીન હોવા છતાં કલાકારે પોતાના રેખાકોશલથી સજીવતા અપાવી છે અને રંગોની બહુલતાથી એમાં સજ્જતાથી આપ અર્પિત કરી છે.

ઉપરના ભવ્યમાં અવસાની દેરીમાં મુજબાવક શ્રીઆદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા છે. કદકીની આ મૂર્તિઓ અને એજલાઓમાં બીજી મૂર્તિઓ મિરાજમાન છે એ સિવાય અષ્ટાપદની દેરી છે. વળી સમવસરણ, શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની વરચાયા, ઉદાહિ દેવો અને વવપદજી તેમજ નીલસ્થાવક સંજ્ઞાના બહુ જાણીતા મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.

આમાં પાખાણની કુલ ૨૩ અને ધાતુની ૧૧૫ મૂર્તિઓ છે. સિવાય ૧ સંગેષસપની, ૪ સ્ફટિકની, ૧ પાનાની મૂર્તિ છે તેમજ ૪ શુરુમૂર્તિઓ પણ છે.

આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૭૧ માં શ્રીજિનહર્ષસૂરિએ કરેલી છે, એ સંજ્ઞાથી લેખ લેડું છતાં ઉપરના ભાગની દીવાલમાં છે તે આ પ્રકારે છે:—

“શ્રી ॥ સમ્ભવ ચંદ્રમુનિસિદ્ધમેરિની । ૧૮૭૧ । પ્રતિષ્ઠિતં શાકે રસવિક્ષિપુનિશશિ । ૧૭૩૯ । સંખ્યે પ્રવર્તમાને સામ્યમણે
વ્યવસ્થાપીતયો વુષવાસરે શ્રીશાંતિનાથજિનેદ્રાણાં પ્રામાદોયમ્ । શ્રીકલકત્તાનગરવાસ્તવ્યશ્રીસમસ્તસંધેન કારિતઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીસ્વરત્નગણેશ-
મહારક શ્રીજિનહર્ષસૂરિમિઃ । શ્રીરસ્તુ ॥”

૨. ધરમતલા સ્ટ્રીટ—ઈડિયન મીરર સ્ટ્રીટ નં. ૪૮ ના કુમાર હોલમાં રા. બ. શ્રીસીતાપચંદ્રા નાહરનું સુંદર ધર-
દેરાસર છે. આરમ્મની પૂમટીમાં મૂળનાથક શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની મનોહર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ધાતુની ૬ અને
સ્ફટિકની ૩ મૂર્તિઓ અહીં વિદ્યમાન છે.

અહીં બાબુ પૂરણચંદ્રા નાહરની સાહિત્યઉપાસનાના પ્રતીકસમું વિશાળ પુસ્તકાલય છે જૂના લેખો, તાલપત્રીઓ,
ચિત્રપટો, જૂના સિક્કાઓ, પુરાતન ચિત્રકળાના નમૂનાઓ, ખંડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને અવશેષો, પ્રાચીન શાસ્ત્રો વગેરે
વિપુલ સંખ્યામાં સંગ્રહિત છે. આ સંગ્રહ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ભારતના ઇતિહાસની સંકલનામાં મહદભાર થાય
એવો છે. આમાં આજે દુર્લભ એવા મુદ્રિતગ્રંથો પણ સંઘરેલા છે. ખરેખર, જૈનો ગૌરવ લઈ શકે એવી નાહરની આ
વિદ્યાસંપત્તિનો ખજાનો દર્શનીય છે. લગભગ સાતેક વર્ષ અગાઉ ઉપયુક્ત મુદ્રિત ગ્રંથોનો મોટો ભાગ મુંબઈના
ભારતીય વિદ્યાભવનમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે.

શ્રીનાહરના સંગ્રહમાં પ્રાચીન ધાતુમૂર્તિઓ છે, જેની રચના વિશે આ પ્રકારે જણવા મળે છે:—

(૧) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રા નાહરને ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અગિયારમા સૈકાની એક ધાતુમૂર્તિ મળી આવેલી.
તેની મધ્યમાં પદ્માસનસ્થ મૂર્તિની આસપાસ કાયોત્સર્ગસ્થ બે જિનમૂર્તિઓ બેસેલી છે. સિંહાસન નીચે વચ્ચે પ્રાસાદદેવી
અને તેની બે બાજુએ સિંહની આકૃતિઓ છે. તેની નીચે નવ ગ્રહો અને તેની નીચે વૃષભકુગલ છે. આથી મૂળ મૂર્તિ
આદીશ્વર ભગવાનની હોવાનું જણાય છે. કાયોત્સર્ગસ્થ જિનપ્રતિમાઓની નીચે એક તરફ ચક્ષ અને બીજી તરફ
ચક્ષિણીનાં સ્વરૂપો દર્શાવ્યાં છે. ભગવાનના મસ્તક ઉપર આકાશમાર્ગથી અવતરણ કરતી દેવ-દેવીઓની અસ્પષ્ટ-લક્ષણેલી
આકૃતિઓ છે. મૂર્તિની પાછળ આ પ્રકારે લેખ કાઢેલો છે:—

“પજ્જકમુત અંબદેવેન ॥ સં. ૧૦૭૭ ॥”

(૨) સ્વ. બાબુ પૂરણચંદ્રા નાહરને ઉદયપુર પાસે આવેલા ગાય સમીનાખેડામાંથી લગભગ ૮ મી ચતાબ્દીની
એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાપ્ત થયેલી, જે દક્ષિણાત્મ શૈલીની છે. મધ્યમાં રહેલી મૂર્તિ અર્ધપદ્માસનસ્થ છે. અર્ધપદ્મા-
સનસ્થ જિનમૂર્તિઓ પ્રાચીન હોય છે અને બહુ જોષી એવામાં આવે છે. આ મૂર્તિના ઉપર ત્રણ છત્રો આલેખ્યાં છે.
મધ્યની મૂર્તિની આસપાસ બે કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓ છે. મૂળ મૂર્તિની પાછળ બે બાજુએ ઈંદ્રોનાં સ્વરૂપ
આલેખ્યાં છે, કાયોત્સર્ગસ્થ જિનમૂર્તિઓની નીચે એક તરફ ચક્ષ અને બીજી તરફ ચક્ષિણીની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર
કર્ણાટકી લિપિમાં આ પ્રકારે લેખ છે:—

“શ્રીજીનવલ્લભન સજ્જન મજીવવય મહિસિદ્ધ પ્રતીમ શ્રીજીનવલ્લભન સજ્જન ચેટિયમય મહિસિદ્ધ પ્રતિમે”

—શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભણપવય—ચેટિયભવની વિનતિ—કહેવાથી.”

૧. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.’ ચિત્ર પરિચય : ૫. ૮૭, ચિત્ર માટે જુઓ પાન : ૩, અને ‘જૈન લેખસંગ્રહ’ ભા. ૨
લેખક : ૧૦૦૧.

૨. એજન : ચિત્ર પરિચય ૫૦ ક્રમ. ચિત્ર માટે જુઓ એ ગ્રંથનું પાન : ૧૬૦

(૩) સ્વ. બાબુ પુસ્તકાલયને એક ધાતુમૂર્તિ શુભરાતમાંથી મળી આવેલી, તેના ઉપર આ પ્રકારે લેખ છે:—

“ વદ્વાલસત્કસંપદઃ પ્રિયા વે મુનસ્તુ પુનઃકાલઃ સીલગલસુરિમત્કથંદ્રકુલે કારયામાસ સંવતુ ૧૦૭૨ ॥ ”

૩. બડા બજારની ડેનોંગ સ્ટ્રીટ નં. ૬૬ માં તપાગચીવ જૈન ઉપાસથના ગ્રીભ માથે નાનું છતાં રમણીય નવીન મંદિર છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીમહાવીરસ્વામી, ભગવાન બિરાજમાન છે. એ સિવાય શ્રીઆદિનાથ અને શ્રીશંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. પાષાણની ૩ અને ધાતુની ૧૧ પ્રતિમાઓ અહીં છે. બીજે માથે ઉપાસથ છે અને તેમાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે.
૪. શામબજારના માણેકતલામાં શ્રીચંદ્રભસ્વામીનું શિખરખંધી મંદિર છે. ગર્ભદ્વારની બાજુમાં તેમજ ઉપર દેવ-દેવીઓ અને યક્ષોનાં સુંદર ચિત્રો ચોબી રહ્યાં છે. થેક ગણેશીલાલ કપૂરચંદ્રજીએ સં. ૧૯૫૨ માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિ ઉપર એ સાલમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે. અહીં ઢાઢાળનાં પગલાંની ટેસી પણ છે. આમાં પાષાણની કુલ ૪ અને ધાતુની ૩ મૂર્તિઓ છે.
૫. શામબજારના માણેકતલામાં આવેલા બગીચામાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. આમાં ઢાઢાળનાં પગલાંની ખૂમટી છે. સ્વેત આરસના સુંદર મંદિરમાં શ્રીજિનકુશજસૂરિ અને શ્રીજિનકુશસૂરિની ચરણપાદુકાઓ છે. મંદિરમાં ૧ સુરુમૂર્તિ છે, જે શ્રીસ્વૈલભદ્રસ્વામીની મનાય છે. સં. ૧૯૨૪ માં થેક સુખલાલજી ઝવેરીએ આ મંદિર બંધાવ્યું છે. આમાં પાષાણની કુલ ૧૮ અને ધાતુની ૬ મૂર્તિઓ છે.
૬. શામબજારના માણેકતલામાં રાયગઢાદુર બાબુ બદ્રીદાસનું સુંદર કાચનું મંદિર શિખરખંધી છે. માતા પુશાલકુંવરીની પ્રેરણાથી બાબુ બદ્રીદાસે જ્યારે આ મંદિરનો થાયે નાખ્યો ત્યારે આવું સુંદર કળામય મંદિર બંધાવવા બેટલી એમની પાસે સંપત્તિ નહોતી પરંતુ પાયો નાખ્યા પછી એમની ભાવનાને ભાગ્યથોડે સાથ આપ્યો. અદ્યક સંપત્તિ મળતાં તેમણે આવું અદ્ભુત કારીગરીવાળું મંદિર બિલું કર્યું અને આગરાના મંદિરના ભેંચરામાંથી દેવથોડે પ્રાભાવિક મૂર્તિ મળી આવતાં સં. ૧૯૨૩ માં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

મંદિરની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. તેમાં મંદિરની સામે રાય બદ્રીદાસજીની મૂર્તિ ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને બેઠેલી છે. તેની પાછળ નાનું તળાવ અને ઢોલ છે, ઢોલના ખૂણા ઉપર આરસની ૮ પૂતળીઓ બેસાડી દરેકને એકેક માંગલિક ચિહ્ન હાથમાં આપી અષ્ટમંગલની ભાવનાનું જીવંતચિત્ર ખડું કર્યું હોય એમ લાગે છે. બાજુમાં સુરુમંદિર અને બાબુથેકને રહેવાનો બંગલો છે.

મંદિરમાં પ્રવેશતાં ડાબા હાથે આવેલા ગોખલામાં પાનાની ૧ અને સ્ફટિકની ૨ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બીજી તરફ ગણધરોનાં પગલાંની સ્થાપના છે. ઉપરની છતમાં જૈન કથાઓના જુદા જુદા પ્રસંગો આલેખ્યા છે. વચ્ચે લટકતું સુંદર ગુરુમંદિરની ભવ્યતામાં વધારો કરે છે બાજેક આદિ સાધનો પણ આરસનાં બનાવેલાં છે.

મૂળજાણમાં મૂળનાયક શ્રીશંતિજનાથ ભગવાનની આરસની મૂર્તિ એક છે અને બીજી એક ધાતુમૂર્તિ છે.

એકંદરે આ મંદિરની અંદરની પચરંગી કાચની મીનાકારી સ્થાપત્યરચના, આરસનો વિશાળ એક, બહારના સાગની પૂતળીઓ, કરાજખંધી તળાવ અને લીલીછમ વાડીને જ્યારે વીજળીના પ્રકાશમાં જોઈએ ત્યારે કોઈ દેવવિમાનનો ભાસ થઈ આવે. દુનિયાના કળામર્મીઓએ આ મંદિરને ‘Beauty of Bangal’—‘બંગાળનું સૌંદર્ય’ના વિશેષણથી જોળખાવ્યું છે. આ મંદિરની ગજુના એના પ્રકારમાં સર્વોત્તમ મનાય છે. જયે તેવા પ્રવાસીઓ આ મંદિરની સુલાકાતે આવે છે ને તેની સુસ્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. થેક બદ્રીદાસની ભાવના આમાં સાકાર બનેલી જોઈ શકાય છે. અદ્વાયક સમર્પણ કેવું હોય એનો આ મંદિર નમૂનો છે.

સીકુત ચક્રવર્તી નામના એક વિદ્વાને આ મંદિરની મહત્તા આંકતો હિંદી ભાષામાં લેખ લખ્યો છે તેનો સાર ભાષા અહીં આપીએ છીએ એથી આ મંદિરને એમણે જોયું નથી તેમને તેની રચના અને ચોલાનો ખ્યાલ આવે:

“મંદિરનું અંતરંગી શિખર ખુબ દૃઢથી નજરે પડે છે. મંદિરનું કોશિકા તો ખુબ નથી તોયે એવું સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાકોશલ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

“મંદિરની સભાવટ પણ પ્રેક્ષકને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. મંદિરમાં પરોવેલા કાચના નાના ટુકડાઓ બાણે હીરા, મણિ, અંકુશ હોય એવી ભક્તિ ઉપજાવે છે. નાના આકારવાળા આ મંદિરમાં કળા બાણે ખીચાખીચ કરી છે. જ્યારે વીજળી બંધીએ પ્રકાશ કે સૂર્યના કિરણો એ કાચ ઉપર પડે છે ત્યારે બાણે અસંખ્ય હીવાઓ એક સાથે પ્રકાશવર્ષા હોય એવી દેખાવ લાગે છે.

“મંદિરના ચોકમાં પણ અદ્ભુત શિલ્પકળાનું આતુર્ય જાયું છે. ઠેકઠેકાણે જાળી કરેલી અપ્સરાઓના લલકતા અંકુશોડ ગિલાકર્ષક છે. પ્રેક્ષકની નજાં એકવાર પણ દ્રષ્ટિ પડે છે, ત્યાં જ તે ઘાટી સ્કે છે, બીજે એવાનું મન થતું નથી. ચીકી પાસેના હાથી પણ એકવત જેવા લાગે છે. આ મંદિરને અમરાવતી માની અહીં ભૂલથી તો નહીં માની શકાય હોય !

“અરસનાં અનેકવિધ પૂજાં મંદિરની મનોરંજકતામાં જોમેરો કરે છે. મંદિરની સામેના તળાવથી મંદિરની શેઠા આરમ્ભી થઈ જાય છે. સાંજે જ્યારે વીજળીની હીપમાળાથી મંદિર જળકળી જાઉં છે ત્યારે એનું જે પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે તે ઉપરથી બાણે બીજું જ મંદિર પાણીમાં ખડું થતું હોય એમ લાગે છે અને જ્યારે એ જ પાણી હિલોએ ચડે છે ત્યારે પાણીની સપાટી ઉપર મંદિર તરતું હોય એવી મનોહર પ્રતિબિંબ જન્મે છે. ગુપ્તકાળ પછી શિલ્પ-કળા કિતરતી જતી હોવાનું કહેવાય છે પણ આ મંદિર જોતાં ગુપ્તકાળ પછી શિલ્પકળાએ અમુક દરજ્જે ઉન્નતિ કર્યાનું અનુમાન કાઢવું પડે છે.”

આ મુખ્ય મંદિરો સિવાય કેટલાંક ઘર-ઘરાસરો પણ અહીં છે: (૧) પાન ખગાન પોલિસ હોસ્પિટલ શેઠ ઉપર નં. ૧૨ વાળા શેઠ લાલચંદ મીતીચંદના મકાનમાં નાનું ઘરઘરાસર છે, તેમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ અને એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. (૨) બાંસતલા સ્ટ્રીટમાં બાબુ હીરાલાલ પન્નાલાલના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાળ ભગવાનની ધાતુ-પ્રતિમાવાળું ઘરઘરાસર છે. (૩) અરતલા સ્ટ્રીટના છેડા ઉપર નં. ૪૮ માં શેઠ ચૂનીબાબુના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાળનું ઘરઘરાસર છે. (૪) હેરિસન રોડના નાકા ઉપર શેઠ જીવજીલાલ પ્રતાપચંદનું ઘરઘરાસર ત્રીજે માળે છે. તેમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુમૂર્તિ છે.

અહીં જેનેની રથયાત્રાનો વરઘોડો કાર્તિક પૂર્ણિમાએ તુલ્યપટ્ટીના મોટા મંદિરથી ચડે છે અને આખા નગરમાં ફરતો ફરતો છેવટે કાર્તિક વદિ ૨ ના દિવસે મોટા મંદિરે પાછો આવે છે. આ વરઘોડાને જેવા માટે દરદરથી માણસો આવે છે. કવિવર નાનાલાલે કથન કર્યું છે કે-“જૈન વરઘોડો એટલે કલાસુંદરતા અને ધાર્મિકતાનું બાણે નગરધૂમનું પ્રદર્શન”-એ હકીકત આ વરઘોડાને જોઈને વધુ અસ્થિતાર્થ થતી જણાઈ આવે છે.

અરદ્વાન :

હલકરતના રેલ્વેમાર્ગે અરદ્વાન મોટું સ્ટેશન છે. હામીદર નદીના કિનારે વસેલું આ મોટું શહેર છે. અહીં આજે ઠાંધ જૈનની વસ્તી કે જૈન મંદિર નથી; પરંતુ પ્રાચીન લેખકોએ જે અસ્થિશાળને વર્ધમાન તરીકે જાણખાવું છે તે આ અરદ્વાનનો અપખંશ હોઈ શકે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અસ્થિકાશાળના શૂલપાણિ યજ્ઞના નેત્રમાં રહીને વર્ષાઋતુર્માસ જાણ્યું હતું. એ સમયે અશ્વિનઅવસરમાં ભગવાનને એ ઘણે ઉપદ્રવ કરી બારે કષ્ટ આપ્યું હતું પરંતુ ભગવાન તેમની ધ્યાનમાંથી અલિત ન થવાથી આ યજ્ઞ બારે પ્રભાવિત થયો હતો. આખરે ભગવાને તેને પ્રતિજ્ઞા કર્યો હતો.

ભગવાને જે સ્થળે ચતુર્માસ જાણ્યું હતું એ સ્થળે તેમના અનુયાયીઓ ઘણા હશે અને તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ પ્રભાવિત થયા હશે. ભગવાને પવિત્ર કરેલા આ સ્થળને તીર્થરૂપ જણી લેકોએ મંદિર અગિની રચનાઓ પણ કરી હતી પરંતુ આ શહેરમાં આજે તો જૈનોનું નામનિશાન પણ નથી. પં. હીમાંબલિચાળ સ્વર્ણ અરદ્વાન-વર્ધમાનને અસ્થિશાળ ખતાવતાં શકારીલ જને છે. તેઓ કહે છે:—

“સૂક્ષ્મકૃત્ય ક્ષેત્રે, જ્યાં કહેલા અસ્થિશામ હોય, આમ સ્થિમાન વિખ્યાતા, જાણે એ કેવલી પાતાં હોય.”

એટલે આ અરજાન અસ્થિકામ હોવા વિશે કોઈ પુરાવો નથી.

વસ્તુતઃ ‘આવસ્થકસૂત્ર’ અનુસાર અસ્થિકામ વિદેહમાં હતું. તેની પાસે વેગવતી નામે નદી હતી. ભગવાન મોરાક સંનિવેશથી અસ્થિકામ આવ્યા અને ત્યાંથી મોરાક અર્ધ વિશાલા તરફ વિચર્યા હતા. એટલે અસ્થિકાની લીધેલી મૃતિનો આને વિચ્છેદ થયો છે એમ માનવું રહ્યું.

તિલૂડી :

ખાંડુડા જિલ્લાના વાયવ્ય ખણમાં ખાંડુડાથી લગભગ ૩૫ માઈલ દૂર તિલૂડી નામે ગામ છે. તેની આજે બાજુએ નાની મોટી પહાડીઓ આવેલી છે. તિલૂડીથી ૨ માઈલ દૂર બિહારીનાથ પહાડ છે.

આ પહાડની પાસેથી જે પુરાતાત્વિક સામગ્રી મળી આવે છે એ વિશે શ્રીનાગેન્દ્ર મુખોપાધ્યાય જણાવે છે: “પહાડની પાસે ઉદયપુર-બરતપુર નામે ગામ છે. અહીં કેટલેક સ્થળે દેવમૂર્તિઓ નજરે પડે છે. બરતપુરના પાદરમાં ઝાડ નીચે રહેલી મૂર્તિને લોકો ‘મહાવીર હનુમાન’ તરીકે ઓળખે છે. શિલાલેખવાળી પથ્થરની પાટ પાસેના એક પાથાણ પટ્ટમાં પણ એવી જ એક મૂર્તિ ખોદાયેલી છે. શિલાલેખમાં ‘વીરસ્તમ્મમિદં’ એવા અક્ષરો ઉત્કીર્ણ થયેલા વેંચાય છે.

“તિલૂડી ગામના મધ્યની મૂર્તિઓમાં જે નાની અને સારી મૂર્તિઓ છે તે મહાવીર તથા પાર્શ્વનાથની હોવાનું માની શકાય છે. આ સિવાયની બીજી મૂર્તિઓ કોની, કયા દેવોની છે ને બરાબર જાણી શકાયું નથી.

“શિલાલેખ નં. ૨માં લીટીની પહેલાંના બે અક્ષરો અસ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછી “...માનસ્ય વીરસ્તમ્મમિદં” અક્ષરો છે. આથી પહેલાં બે અક્ષરો ‘જિમ’ હોવાનો અંશ છે. આ અનુમાન સાચું હોય તો આ પટ્ટ “જિનમાન વર્ધમાનના નિમિત્તે કોઈ ક્ષત્રિયે કરાવેલ સ્મૃતિસ્તંભનો અંશવિશેષ” મનાય.

તિલૂડીની મૂર્તિઓની લાંબનમાં પાંચ મૂર્તિઓના ફોટા પાડેલા છે. જે ‘પ્રવાસી’ (૧૩૪૦, ચેત્ર, ભાગ; ૩૩, ખંડ: ૨, અંક: ૬, પૃ. ૮૧૦ થી ૮૧૨)માં ડાબી બાજુથી મૂર્તિઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે; ૧-૨. તીર્થંકરની બેલી મૂર્તિઓના ભગ્નાવશેષો, ૩. તીર્થંકરની બેલી જિનમૂર્તિ, ૪. એક બેલી જિનમૂર્તિ, અને ૫. કુબેર યક્ષની બેલી મૂર્તિ. છેલ્લી મૂર્તિ ઘણી સુંદર છે.

પહાડપુર :

ખંડા નદીની ઉત્તરમાં આવેલા મિથિલાના પૂર્વભાગથી લઈને કામરૂપના પશ્ચિમ સીમાડા સુધીનો પ્રદેશ પ્રાચીનકાળે એક પ્રકારનો ભુકિયપંડ હતો, જે મોડવર્ધનભુક્તિ નામે ઓળખાતો હતો. એ ખંડમાં વરેન્દ્રમંડલ નામે પ્રદેશ હતો. કાળ અને આક્રમણના પ્રભાવે એ પ્રદેશ ઉત્તરે ગયો છતાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં માટીના અનેક સ્તૂપો વીખરાયેલા પડ્યા છે. એ સ્તૂપોમાં પહેલી સામગ્રી તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ સ્તૂપો પૈકી એક વિશિષ્ટ સ્તૂપ વિશે મોંઘ લઈએ.

વરેન્દ્રમંડલમાં પહાડપુર નામે ક્યાન છે; જે અત્યારે રાજશાહી જિલ્લામાં ઈ. ખી. રેલ્વે લાઈનમાં જમ્મલગંજ સ્ટેશનથી ૩ માઈલ દૂર છે. એ સ્થળે એક પહાડ જેવો સ્તૂપ ૮૦ ફીટ ઊંચો છે. બંગાળમાં આવેલા કોઈ એ બીજા એક સ્તૂપ મળી આવ્યો નથી. આ સ્તૂપના પહાડના આકારથી જ એ સ્થળનું નામ પહાડપુર પડેલું છે જ્યારે એનું મૂળ નામ તંવન મૂલાર્ક મળ્યું છે.

વિશાળ ઓગાનની વચ્ચે આવેલા આ સ્તૂપની આજે બાજુએ કોલેલી લૂટી-ટૂટી લીલાં છે અને પ્રાચીન સેના-કારની નિશાનીઓ જાણી શકી છે.

એક સ્તૂપના નેજાપહાડમાં એક સામઠિયાએ પોતાના ઉપદેશને અટ્ટે ઉઠાવી જ્યાં એકામક હતું. તેમાં

પર્યટનના એક સ્તંભનો શિલેભાગ હાથ લાગ્યો, જેના ઉપર અક્ષરો ખોદેલા હતા. એ અક્ષરો પ્રાચીન અંગ્રાજી લિપિમાં સંસ્કૃત ભાષામાં હતા. એ લેખને વિદ્વાનોએ આ પ્રકારે વાંચી ખતાવ્યો છે:—

“ રત્નત્રયી પ્રમોદેના(ન) સત્ત્વાનાં હિતકામ્યયા । શ્રીદશભુજમેળ સ્તૂપોયં કારિતો વરઃ ॥ ”

શ્રીદશભુજ નામના મનુષ્યે ત્રણ રત્નની તુષ્ટિ વડે સ્વયં પ્રાણીઓના હિત માટે આ મોટો સ્તૂપ કરાવ્યો.

એ પછી પહાડપુરના સ્તૂપનું ખોદકામ કરતાં ડૉ. રાખાલદાસ બેનરજીએ ઘણી નવી હકીકતો પ્રકાશમાં મૂકી હતી.

મૂળ સ્તૂપની ઉત્તરમાં એક મોટો સ્તંભવાળો ઠાઠો મળ્યો, જેમાંથી એક સુંદર અને કળામય કુબેર ચક્ષુની મૂર્તિ મળી આવી. વળી, એક શિલાલેખવાળો સ્તંભ મળી આવ્યો. પરંતુ એ શિલાલેખનો પૂરો પાઠ પ્રગટ થયો નથી. છતાં બેનરજીએ આ શિલાલેખ કનોજના પ્રતિહારવંશીય પ્રથમ મહેન્દ્રપાલદેવના સમયનો હોવાનું જાહેર કર્યું છે, જેનો રાજકાળ ઈ. સ. ૮૬૦ મનાય છે. આથી પહાડપુરનો આ બૌદ્ધ-સ્તૂપ, જે સોમપુરીય મહાવિહાર નામે ખ્યાતિ પામ્યો હતો તેનો સ્વરૂપકાળ ઈ. સ. ની ૭-૮ મી શતાબ્દી હોવાનું નક્કી કરી શકાય.

એ પછી આ પહાડપુર સ્તૂપના મધ્ય ભાગમાંથી એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. શ્રીયુત કાશીનાથ દ્વીક્ષિતે એ તામ્રશાસનનો પાઠાદ્ધાર કરી, તે શુભ સં. ૧૫૬ એટલે ઈ. સ. ૪૭૮નું હોવાનું જાહેર કર્યું. એ તામ્રશાસનમાં જણાવ્યું છે તેનો અર્થ આ છે:—“ વટગોહલી ગામના એક પ્રાણી ઇંપતીએ નિર્મથવિહાર (જૈન મંદિર)ની પૂજાની સામગ્રી અને નિર્વાહ માટે અમુક ભૂમિદાન કર્યું. ”

આ અને બીજી સામગ્રી ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે કે, પ્રથમ જૈનોએ આ સ્થાન ઉપર જૈનવિહાર-જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તે પછી એ જ સ્થળે બૌદ્ધોએ પોતાનો સ્તૂપ ખડો કર્યો અને તે પછી પ્રાણીઓએ આ સ્થાન ઉપર પોતાનું મંદિર બંધાવ્યું હોવાનું મળી આવેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.^૧

૨૭૦. ગવાલપાડા

(કોડા નંબર : ૪૩૮૪)

આસામ પ્રાંતમાં આવેલું ગવાલપાડા નામનું પ્રસિદ્ધ શહેર બ્રહ્મપુત્રા નદીના કિનારે વસેલું છે. અગાઉ આ ગવાલપાડા જિલ્લાના નામે ઓળખાતું હતું. અત્યારે ધોળડી જિલ્લામાં આ શહેર આવેલું છે. ધોળડી અને ગોહત્તીથી સ્ટીમર અથવા મોટર દ્વારા અહીં આવી શકાય છે. ગારાઈગાંવ સ્ટેશનથી ૩૨ માઈલ દૂર આ શહેર વસેલું છે.

બ્યાપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હોવાથી કેટલાક જૈનો લગભગ ૧૫૦ વર્ષથી અહીં આવીને વસી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય-પ્રેમી શેઠ અગરચંદ્ર નાહટાની હુકાન લગભગ ૧૦૦ વર્ષથી અહીં ચાલુ છે, અગાઉ અહીં જૈનોની સારી વસ્તી હતી ત્યારે સરકારી હુકમથી અહીંની મહાજન પટ્ટીમાં કેઈ ગોવધ કરી શકતું નહિ. તેમજ માંસ-માછલી લઈને પણ જઈ શકતું નહિ. એ હુકમનો ભંગ કરનાર કાયદેસર શિક્ષાપાત્ર ગણાતો. આ હકીકતો અહીંના સરકારી કામગીરીમાંથી જણવા મળે છે.

આજે અહીં ૧૫ જૈનોની વસ્તી છે અને ૧ ધૂમટળથી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. સને ૧૮૮૬ ની એક નોંધથી જણાય છે કે, આ મંદિરમાં મૂળનાયક શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન હતા. તે પછી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી. મંદિરમાં ૧ પાપાણ મૂર્તિ અને ૫ પાતુમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે.

૧. વિસ્તાર માટે જુઓ: ‘ભારતવર્ષ’, વર્ષ: ૨૧, ખંડ ૨, અંક: ૩, ઑગસ્ટ, ૫૦ ૧૫૦ કાલકુલ, ૧૩૪૦, ૫૦ ૩૬૬-૪૦૧માં મિસિસિપી સરકારનો લેખ, મોડર્ન રિવ્યુ, ઇ. સ. ૧૯૩૧.

સં. ૧૬૫૪માં અહીં ભારે ભૂકંપ થયો ત્યારે હોટલો છૂલો અને નાકો ફટકા, એ સમયે આ મંદિરને ખૂબ નુકસાન પહોંચ્યું હતું, પરંતુ મૂળનામકની પ્રતિમા બરાબર સ્થિર હતી. સં. ૧૬૫૮માં તેની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે.

સૂર્યપહાડ:

ગવાલપાડાથી સૂર્યપહાડ^૨ ૧૪ માઈલ દૂર છે. આ પ્રદેશ હયાલુબ સોમેશ્વર પરગણામાં આવેલો છે. જંગલો ખાડા-ટંકરાનો રસ્તો પસાર કર્યા પછી દુબાપાડા નદીને નાવથી પાર કરવી પડે છે. સૂર્યપહાડ બહુ મોટો અને કેટલાયે માઇલોમાં પથરાયેલો છે, તેના ઉપર જંગલી જાતિઓ વસે છે. આ પહાડ ઉપર હિંદુઓનાં કેટલાંક સ્થાનો બનેલાં છે પરંતુ અહીંની ૧ પ્રાચીન ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થંકરની કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિઓ કોરેલી જોવામાં આવે છે.

ગુફામાં જમણી બાજુની જિનપ્રતિમા ૪ ફીટ ઊંચી અને ૧૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં ૬ અને નીચેના ભાગમાં ૪ અક્ષરો કેતરેલા છે, પ્રતિમા નીચે પથનું ચિત્ર દોવાથી છઠ્ઠા તીર્થંકર શ્રીપદપ્રભ ભગવાનની આ મૂર્તિ જણાય છે. ડાબી તરફની બીજી મૂર્તિ ૨૧ ફીટ ઊંચી અને ૧ ફૂટ પહોળી છે, તેની નીચે વૃષભ લંછન અંકિત દોવાથી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ લાગે છે. આ મૂર્તિની પાછળ ભામંડલ વિશ્વમાન છે, એ મૂર્તિની ડાબી બાજુએ ૪ અક્ષરો કેતરેલા છે.

આ લેખોના અક્ષરોની લિપિ લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષની પ્રાચીન હોય એમ શ્રીભંવરમલ્લ નાહટા નોંધે છે, આ પહાડ પર બીજી કેટલીયે મૂર્તિઓ જ્યાં ત્યાં પડેલી જોવાય છે.

આ રીતે ગવાલપાડા જિલ્લાના પંચરત્ન, પાતાલપુરી, જોગીગુફા, દૂંકેશ્વરી આદિ પહાડો ઉપર પણ કેટલીયે મૂર્તિઓ અને ખંડિયેરો પડેલાં છે. એ પહાડોમાં તપાસ કરવામાં આવે તો જૈન અવશેષો મળી આવે અને આ પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલા જૈનધર્મનાં ચિહ્નોનો ઇતિહાસ બહુવા મળી શકે.

ઝોરિસા

ભુવનેશ્વર :

કલકત્તાથી મદ્રાસ જતી બી. એન. રેલ્વેમાં ભુવનેશ્વર સ્ટેશન છે. ભુવનેશ્વરનો વિસ્તાર ચાર-પાંચ કોશ પ્રમાણ છે. ભુવનેશ્વરના અગ્નિપૂજામાં ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ખવલી પહાડ છે, ત્યારે બીજી દિશા એટલે વાયવ્ય તરફ એટલા જ અંતરે ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિના પહાડો છે, જેમાં સમ્રાટ ખારવેલનો હાથીગુફાવાળો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે. આ બંને સ્થાનોમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજી અને ત્રીજી શતાબ્દીનાં સંસ્મરણો અંકાયેલાં મોજુદ છે. એ બંને પુરાતન પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક વસ્તુ ભુવનેશ્વરનું લિંગરાજ મંદિર આવેલું છે.

ભુવનેશ્વરમાંથી પુરાતન કોઈ વસ્તુ મળી આવી નથી, અને જે મળે છે તે ઈ. સ. ની નવમી શતાબ્દી પહેલાંની નથી. ખવલી પહાડ અને ઉદયગિરિ-ખંડગિરિમાંથી મળી આવેલી પુરાતન ઐતિહાસિક સામગ્રીના સમયની વસ્તુઓ હજી અહીં શોધવામાં આવી નથી; પરંતુ એ એક હકીકત છે કે, એ સમયે પણ આ સ્થળ એટલું જ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ.

૧. આ મૂર્તિની ચમત્કારિક ઘટના વિશે શ્રી. અમરસંહલ નાહટા 'ઓરિસા નવયુવક' સને ૧૯૩૮ના જુલાઈ અંકમાં વાત નોંધે છે તેનો સાર એ છે કે-પ્રસ્તીકંપ પછી અહીંના જૈનોએ મૂળનામકની આ નાની પ્રતિમાને બદલે મોટી પ્રતિમા સ્થાપન કરવાનો વિચાર કર્યો અને એ માટે શેઠ શંકરદાસજી નાહટાને મૂર્તિ મેળવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ માટે મેડતા અને બિકાનેરથી મૂર્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો પરંતુ શેઠ શંકરદાસજી નાહટાને અને બિકાનેરના શ્રીપૂજને સ્વપ્નમાં એ પ્રાચીન મૂર્તિ ચમત્કારી દોવાથી ન બહુવા વિશેષ સ્વપ્ન આવ્યું. આથી એ પ્રાચીન મૂર્તિને જ ફરીથી સ્થાપન કરવામાં આવી.

શ્રીઅમરસંહલ નાહટાએ આસામના જૈનમંદિરોની હકીકત ઉપરુકા અંકમાં આવેલી છે. તેમાંથી આ મંદિર વિશેની હકીકત તારવી છે.

૨. 'જૈન કાવ્ય પ્રકાશ' વર્ષ: ૮, અંક: ૧૨

શુભનેશ્વરના મંદિર-સ્થાપત્ય કાંબંધે વિચાર કરતાં કીર્તિનર્મજીકુમાર બસુ કહે છે-“શિવલિંગની દૃષ્ટિએ રાજ્ય મંદિર કે બદ્ધ મંદિરની કક્ષાનું આ મંદિર નથી. વિશેષ તપાસથી નક્કી થાય છે કે, વચમાં સ્થાપિત મહાકાશ શિવલિંગ ઉપર હાંકવા માટે શિવપર્યાયા તોડીને આ મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે; જે મંદિરનું નામ છે ભાસ્કરેશ્વર મંદિર. એનો રચનાકાળ ચોક્કસ નથી, છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બીજાં મંદિરો કરતાં આ મંદિર વધારે કીમતી છે.

“ભાસ્કરેશ્વર મંદિરના મધ્યમાં ૬ ફીટ ઊંચું અને ગોરીપટ્ટ ઉપર ૪ ફીટ પહોળું શિવલિંગ છે, જેના ઉપરનો ભાગ ખંડિત થયો હોય એમ લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, શિવલિંગ એક પથ્થરનું છે, જ્યારે ગોરીપટ્ટ લુહી લુહી ભાતના પથ્થરનો છે. આ સિવાય ગોરીપટ્ટની લંબાઈ સાથે શિવલિંગની લંબાઈ પણ મેળ ખાતી નથી. આ માટે રાજા સંજેન્દ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં અહીં અથોકનો સ્તંભ હતો. કાળાંતરે તેને સ્થાને લિંગસ્થાપના થઈ છે. ત્યાર પછી તેની ઉપર મંદિર ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

“ઉપલબ્ધ શિરોભાગથી અનુમાન થાય છે કે, ભાસ્કરનો સ્તંભ ૨૬ થી ૩૩ ફીટ સુધી અત્યારે જમીનમાં ખસી ગયો હોય. તેમજ એ સમયે અભ્યારના ધરથી ૩૦ ફીટ જમીન હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, આ સ્થળમાં ઉપરના બહાર નીચેમાં વિશેષ શોધ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરવાથી ઐતિહાસિક વિષયમાં ઇચ્છિત લાભ થશે.

“અમે આસપાસની જમીન તપાસવાનું કામ શરૂ કર્યું. નીચેના ભાગમાંથી જે વસ્તુઓ મળે છે તે ઉપરની વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન હોય એમ અમારો ખ્યાલ હતો. પરિણામે એક નવો કૂવો ખોદવાં તે સ્થાનમાંથી ૨ મૂર્તિઓ મળી આવી જેમાંથી એક બૌદ્ધ પ્રતિમા અને બીજી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ હતી. પાયાણ બંધનની ખોદેલ મૂર્તિઓની ગઠન-રચના, માથાની શિખા અને હાથની કૃતિ વગેરે ઉદયગિરિની રાણી ગુફાને મળતું આવે છે; એટલે તે સમયનું હોવાનો સંભવ છે.”^૧

બંગાલી સંશોધકો ધણી વખત જૈન અને બૌદ્ધને એક ગણી લઈ પુરાતત્ત્વની સામગ્રી વિશે વર્ણન આપે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સોમપુર વિહારની માફક આ સ્થળમાં પ્રથમ જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાનો પ્રભાવ પાધર્યો હશે તે પછી શેવ આધિપત્યમાં આ સ્થળે પોતાનું મંદિર બંધાવાયું હશે.

સુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજી જણાવે છે કે, “મહાપ્રાભાવિક વજ્રસ્વામી ઉત્તર પ્રાંતમાં ફકાળ પડવાથી સંઘ સહિત અહીં (જગન્નાથપુરીમાં) પધાર્યા હતા. અહીંના બૌદ્ધધર્મી રાજાને સમતકાર બતાવી પ્રતિજ્ઞાધીને જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. અહીં જીરાવાલા પાર્શ્વનાથનું સુંદર મંદિર હતું, પરંતુ શંકરાચાર્યજીના સમયે ત્યાંના રાજાએ બહાતકારથી એ મંદિર પોતાના કબજે કર્યું. એ કે આજ પણ જગન્નાથપુરીમાં જૈન મૂર્તિ છે. ત્યાં દર બાર વર્ષે ખોળું નવું ચડે છે. જૈન તીર્થના સ્મરણરૂપે અહીં પ્રાણજ્ઞો પણ ભતિસોદ અણુતા નથી.”^૨

શ્રીનિર્મળકુમાર બસુની ઉપયુક્ત ધારણાને સુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયજીની આ હકીકત પ્રમાણિત બનાવતાં મંદિરના પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર આછો-ધેરો પ્રકાશ પડે છે. આ વિશે વિદ્વાનો વધુ શોધ કરે એ જ ઇચ્છવાયેલ છે.

ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ

કોરિસામાં જૈનધર્મનું મહત્ત્વ થું હતું એ વિશે દુનિયાભરના ઐતિહાસિક વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો ઉદયગિરિની કાથીગુફામાં આવેલો મહામૈથલાહન ચક્રવર્તી મહાસભા ખારવેલનો શિલાલેખ અત્યંત પ્રામાણિક-વિગતો રજૂ કરે છે. આ શિલાલેખ કેવળ જૈનોની જ દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ ભારતની રાજકીય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિમૂલ્યવાન અને અદ્વિતીય છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને ખારવેલના જીવનચરિત્રને અંકિત કરનારો ભારતવર્ષમાં આ સૌથી પહેલો શિલાલેખ છે.

૧. ‘પ્રભાસી’ : ૧૩૪૧ વૈશાખ, પૃષ્ઠ : ૩૫-૪૦; ‘જૈન સાત્ર પ્રકાશ’ વર્ષ : ૧૨, અંક : ૧૧, પૃષ્ઠ : ૩૨૦-૨૨.

૨. ‘જૈન તીર્થના ઇતિહાસ’, પૃષ્ઠ : ૫૬૦.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં મહાબાહુ આરવેલના શાસનકાળમાં ૧૩ વર્ષોની યુદ્ધયોગે આમાં લિખિત કરવામાં આવી છે. કલિંગનાં પંડારી રાજ્યો અને તત્કાલીન રાજવીઓને પણ એ નિર્દેશ કરે છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતવર્ષના પ્રાચીન એવા પ્રાકૃત, જોડ અને જૈન ધર્મ પેઠી પ્રાકૃતોના 'આદિત્ય-પુરાણ'માં કલિંગને અનાર્થ દેશ તરીકે જોળખાવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જવાબી પ્રાકૃતો પતિત થાય છે એવો પણ નિર્દેશ કર્યો છે, 'ત્યારે જોડધર્મના પ્રચાર અર્થે અશોકે જે દેશોમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા હતા તે દેશોમાં કલિંગનું નામ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું નથી.

આ ઉપરથી જોમ માનવાને કારણ છે કે, જોકે સમયે કલિંગમાં જૈનધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું જેના કારણે પ્રાકૃતોએ એ દેશને અનાર્થ કહ્યો અને જોડધર્મને ત્યાં સ્થાન મળે જોમ જણાયું નહીં.

જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ જે રણા આર્થ દેશો ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કલિંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ દેશમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીએ વિહાર કરીને આ દેશને પવિત્ર બનાવ્યો હોવાનું સૂચન શાસ્ત્રો કરે છે; એટલું જ નહિ, કલિંગના કુમારીગિરિ અને કુમારગિરિને તીર્થભૂત ગણાવ્યાં છે. અશોકનો કલિંગવિજય એ કલિંગમાં જૈનધર્મના ફેલાવે અને અધર્મને કિલ્લાની સાથે પૂરે છે.

સમ્રાટ અશોકે જોડધર્મને અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેણે સામ્રાજ્યની પ્રજા વિવિધીયાના મહત્તમ પરાક્રમી કલિંગ-વાસીઓનો નિર્દયપણે સામનો કર્યો. ઇતિહાસની વિગતો સૂચવે છે કે, કલિંગનું આ યુદ્ધ અતિવાસકાયક અને રોમાંચ-કારી હતું. એવા નિર્દય ધમસાણમાં કલિંગવાસીએ દીનતા દાખવી નહોતી. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વમાનની રક્ષા ખાતર લાખો કલિંગવાસીઓએ એ યુદ્ધમાં સામે પગલે આઘાતો પોતાનાં દેહનાં બલિદાન દીધાં હતાં. તેમાં એક લાખ માણસો ખપી ગયા, એક લાખને યથાસ હનર માનવીઓ બંદીવાન બન્યા અને યુદ્ધબંધિત રોગ, ભૂખ અને લૂંટફાટથી જે નાશ પામ્યા તેની સંખ્યા એ કરતાંયે અધિક હતી. આટલા નરસંહાર પછી અશોક જીત્યો ખરો પરંતુ આ યુદ્ધ તેના જીવનમાં ભારે આઘાત પહોંચાડ્યો. એની જીત પાછળના આર્તનાદે તેના જીવનમાં અજબ પલટો આવ્યો. કલિંગનું યુદ્ધ એના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ બની રહ્યું. એ પછી જાણે પ્રાયશ્ચિત માટે જ એણે ધર્મનો આશ્રય લીધો.

કલિંગ મગધને આધીન બન્યું પણ અશોકના મૃત્યુ પછી એ જીવંત પ્રજાએ માથું જીંચું કર્યું અને મગધની શુભામી તરછોડી દીધી. કલિંગ પાછું સ્વતંત્ર થયું અને અશોક પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં થયેલા આરવેલ મહારાજાએ કલિંગને ફરીથી સમૃદ્ધ બક્ષી, ભારતમાં ગણનાપાત્ર સામ્રાજ્ય બનાવ્યું. આરવેલનો શિલાલેખ મહિત્તી આપે છે કે, આરવેલે ભારતવર્ષના ઉત્તરાપથથી માડીને દક્ષિણના પાંડ્યદેશ સુધીનો પ્રદેશ પોતાને આધીન કર્યો. આરવેલ મૌર્ય સમ્રાટ અંદ્રશુસ કે અશોક કરતાં જોહો પરાક્રમી નહોતો. ધર્મનિષ્ઠામાં તે મૌર્ય અશોક અને સંપ્રતિનો હરીફ હતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં જૈનધર્મને રાજધર્મ બનાવ્યો છતાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે તે એટલો જ આદરભાવ રાખતો. એ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત હતો. પ્રજાની સુખ-સગવડ માટે તેણે તળાવો ખોદાવ્યાં, જૂનાં મકાનોને સમરાવ્યાં, નવાં ધરો બનાવ્યાં, ઘણાં દાન દીધાં, બંધ પડેલી નહેરોને તેણે ફરીથી ચાલુ કરાવી, ઉત્સવો કર્યા અને ધર્મસભાઓ ભરી. આ રીતે તે ઉદારમના, પ્રજાપ્રિય, વિદ્યાવ્યાસંગી, દેશવિજયી અને ધર્મવિજયી તરીકે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં નામાંકિત રાજવી બની ગયો.

આમ હોવા છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આ શિલાલેખ સિવાય આરવેલ જેવા પરાક્રમી અને સંસ્કરણિય અકવર્તી રાજવી વિશે બાકીવાને જૈન કે અજૈન અનુશ્રુતિઓમાંથી કોઈ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી પરંતુ અશોક-શિલાલેખ સીમાન્ પુણ્યવિજયજી મહારાજને થોડા સમય અગાઉ એક પ્રાચીન પટ્ટાવલી મળી આવી છે, જે પં. શ્રી. લક્ષ્મણંદ ભ. ગાંધીના સંકલ્પ સાથે પ્રગટ કરાવી છે તે આ વિશે સંતોષકારક વિગતો દર્શાવે છે. કલિંગમાં જૈનધર્મના ઇતિહાસ વિશે અત્યંત મહિત્તી આપવા સાથે સમ્રાટ આરવેલના પૂર્વજો અને વંશજોનો કેમવાર ઇતિહાસ મોંઘે છે એ ઇતિહાસથી આરવેલના શિલાલેખની વિગતોને પણ બરાબર સમર્થન મળી રહે છે. એ પટ્ટાવલીની હકીકતો આપણે પ્રથમ જોઈ લઈએ

શ્રીહિમવદ્ આચાર્યે 'સ્થવિરાવલી' નામક એક નાની પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલી પદ્યવલીની કેટલીક વિગતો આપણુ કેતિકાસિક જ્ઞાનમાં વધારો જ નહિ પણ સુધારો કરે એવી છે.

ચતુર્દશપૂર્વી આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના સ્વર્ગવાસ સંબંધે આ પદ્યવલી નોંધે છે:—

“યેરે ણં અજ્જમદ્વાહુ વિ ચરેમચત્તસપુન્નિણો સગઢાલપુત્તં અજ્જયૂલમદં ણિયપ્પ ઠાવહત્તા વોરાઓ ણં સયાહિયસત્તરિવાણેસુ
મદ્ધંતેસુ પક્કસેણં મત્તેણં અપાણણં કુમારગિરિમ્મિ કલિંગે પડિમં ઠિઓ સગ્ગં પત્તો ॥”

—અંતિમ ચતુર્દશપૂર્વી સ્થવિર આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુ પણ ચકટાલ મંત્રીના પુત્ર શ્રીસ્થૂલભદ્રને પોતાની પાટે સ્થાપન કરીને શ્રીમહાવીરપ્રભુ પછી ૧૭૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં પંદર દિવસનું નિર્જલ અનશન કરીને કલિંગ દેશના કુમારગિરિ નામક પર્વત ઉપર પ્રતિમા (ધ્યાન) ધારી બની સ્વર્ગવાસી થયા. .

એ પછી આચાર્ય સ્થૂલભદ્ર, આચાર્ય મહાગિરિ અને આચાર્ય સુહસ્તિ વિશે વર્ણન છે. એ વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે— આચાર્ય સુહસ્તિએ કુમાર પર્વત પર આચાર્ય મહાગિરિની સ્તુતિ કરી હતી.

બળી, હાથીશુક્રાના લેખમાં 'ચેતવલવણ્ણલ' એવા ઉલ્લેખથી કેટલાક વિદ્વાનો ખારવેલને 'ચેત્રવંશીય' માને છે ત્યારે કેટલાક તેમને 'ચેદીવંશ'ના રાજવી બતાવે છે પરંતુ પ્રસ્તુત પદ્યવલીકાર એ વિશે સ્પષ્ટ ખુલાસો આપે છે કે ખારવેલ 'ચેત્રવંશ' કે 'ચેદીવંશ' નહોતો પરંતુ 'ચેટવંશ' હતો; કેમકે એ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજા ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની વંશપરંપરામાં ઊતરી આવ્યો હતો.

બળી, ખારવેલના શિલાલેખની સાથેસાથ ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિમાં ઊભેલાં જે સ્થાપત્યો અને શિલ્પો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા અને પાંચમા સૈકાની સામ્યતા ધરાવે છે એટલું જ નહિ, નહ મહારાજા કલિંગનો વિજય કરીને જે 'કલિંગ-જિનમૂર્તિ' લઈ ગયો હતો અને ખારવેલે મગધનો વિજય કરી જે મૂર્તિ પાછી મેળવી હતી, એ મૂર્તિના ભરાવનાર અને પ્રતિષ્ઠાપક તેમજ શુદ્ધઓના નિર્માણ સંબંધી પૂર્વ ઇતિહાસ વિશે આ પદ્યવલી મહત્વની હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પદ્યવલીની નોંધ આ પ્રકારે છે:

મહારાજા ખિખિસારે (શ્રેષ્ઠિકે) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ચરણોથી અને સાધુ-સાધ્વીઓના નિવાસથી પવિત્ર થયેલા તીર્થસ્વરૂપ કલિંગના કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ (આજકાલને ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ જે વિક્રમની ૧૦-૧૧ મી શતાબ્દી સુધી ક્રમશઃ કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ કહેવાતો હતો) નામના બંને પર્વતો ઉપર ભગવાન ઋષભદેવ તીર્થંકરનો અતિમનોહર પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, અને તેમાં શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની સુવર્ણમયી પ્રતિમા ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. એ સિવાય શ્રેષ્ઠિકે એ પર્વત ઉપર ચતુર્માસમાં સાધુ-સાધ્વીઓને રહેવા યોગ્ય શુદ્ધઓ કોરાવી હતી; જેમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ જ્ઞાનોપાસના અને તપશ્ચર્યા આદિ ધર્મકૃત્યો કરતા હતા.

શ્રેષ્ઠિકના પુત્ર કૂષ્ઠિકે એ બન્ને પર્વતો ઉપર પોતાના નામે પાંચ શુદ્ધઓ કોરાવી હતી.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પ્રછી ૬૦ વર્ષ વ્યતીત થતાં આઠમો નંદ રાજા થયો, જે અત્યંત લોભી હતો. તેણે પોતાના વિરોધક નામક મંત્રીની પ્રેરણાથી કલિંગનો નાશ કર્યો અને કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેષ્ઠિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી ઋષભદેવ ભગવાનની સુવર્ણમયી પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો.

સમ્રાટ અશોકે (વીર નિર્વાણ પછી ૨૪૪ મા વર્ષે સ્વર્ગવાસ) કલિંગ પર જીત મેળવી તેને પોતાને આધીન બનાવ્યું હતું.

એ પછી સમ્રાટ ખારવેલ કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો; જેના શિલાલેખમાં 'ચેતવલવણ્ણલ'ના ઉલ્લેખથી વિદ્વાનોએ તેને ચેત્રવંશીય કે ચેદીવંશી માન્યો છે, જેને આ ચેરાવલીકાર સ્પષ્ટ રીતે ચેટવંશ બતાવે છે, કેમકે ખારવેલ વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ રાજવી ચેટકના પુત્ર કલિંગરાજ શોભનરાયની પરંપરામાં થયો હતો.

ચેટકના મરણ પછી તેનો પુત્ર શોભનરાય વૈશાલીથી નાસીને પોતાના શ્વસુર કલિંગાધિપતિ સુદોચન પાસે ગયો. સુદોચનને પુત્ર ન હોવાથી તે જમાઈને ગાદી આપી સ્વર્ગસ્થ થયો. શોભનરાયનો રાજ્યાભિષેક કલિંગના કનકપુરમાં

મયે હતો. શોભનરાય પરમ જૈન હતો અને તીર્થસ્વરૂપ કુમાર પર્વત પર ચાત્રા કરીને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક બન્યો હતો.

શોભનરાયની પાંચમી પેઢીએ ચંડરાય નામક રાજા થયો. તે વીરનિર્વાણ સં. ૧૪૬ માં કલિંગની ગાદીએ આવ્યો. એ ચંડરાયના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં આઠમો નંદરાજા રાજ્ય કરતો હતો જે અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કુમારી પર્વત ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો નાશ કરી શ્રીઋષભદેવની મુવર્ણમયી પ્રતિમા લઈ મયે, જે વિશે શિલાલેખ પણ સમર્થન કરે છે.

એ પછી શોભનરાયની આઠમી પેઢીએ શ્વેતરાજ વીર નિ. સં. ૨૨૭ માં કલિંગમાં રાજા થયો. વીર નિ. સં. ૨૩૬ માં મગધપતિ અશોકે કલિંગ પર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના શ્વેતરાજ ઉપર પોતાની આણુ વર્તાવી. વીર નિ. સં. ૨૭૫ માં શ્વેતરાજનો પુત્ર વુડ્ડરાજ કલિંગનો રાજા થયો. એ પરમ જૈન હતો. તેણે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ ઉપર જૈન શ્રમણો માટે ૧૧ શુક્રાઓ કોરાવી.

વીર નિ. સં. ૩૦૦ માં વુડ્ડરાજનો પુત્ર બિકપુરાય કલિંગનો શાસક બન્યો. તેનું વાહન મહામેધ નામક હાથી હોવાથી તે મહામેધવાહન નામે અને તેની રાજધાની સમુદ્ર કિનારે હોવાથી તે ખારવેલધિપતિ નામે પણ ખ્યાત થયો.

બિકપુરાજ અતિશય પરાક્રમી અને પોતાની હાથી વગેરેની સેનાથી પૃથ્વીનો વિજેતા હતો. તેણે મગધના રાજવી પુષ્યમિત્રને હરાવી પોતાનો આગ્રાધીન બનાવ્યો હતો. પહેલાં જે નંદ રાજા શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે તેણે પાછી મેળવી કલિંગમાં લઈ આવ્યો હતો^૧ અને કુમારગિરિ ઉપર શ્રેણિકે બંધાવેલા જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આર્ય સુહસ્તિસૂરિ અને તેમના શિષ્ય આર્ય સુપ્રતિયુદ્ધસૂરિના હાથે એ મૂર્તિની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

દુષ્કાળના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે શુદ્ધ આહાર ન મળતાં આ કુમારગિરિ તીર્થમાં અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ દુષ્કાળમાં જૈનોનું આગમ સાહિત્ય નષ્ટપ્રાયઃ બની રહ્યું છે એમ સમજીને બિકપુરાયે જૈન સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કરવા અને સમ્રાટ સંપ્રતિની માફક જૈનધર્મનો વિસ્તાર કરવા માટે શ્રમણસંઘને તીર્થસ્વરૂપ કુમારી પર્વત પર એકત્રિત કર્યો હતો. તેમાં આર્ય મહાગિરિની પરંપરાના બલિસ્સહ, બોધિલિંગ, દેવાચાર્ય, ધર્મસેનાચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય આદિ બસો જિનકલ્પી શ્રમણો તેમજ આર્ય સુસ્થિત, આર્ય સુપ્રતિયુદ્ધ, ઉમાસ્વાતિ, રથામાચાર્ય આદિ ત્રણસો સ્થવિરકલ્પી શ્રમણો એકઠા થયા હતા. આર્યા પોર્મણી આદિ ત્રણસો સાધ્વીઓ પણ આ સંમેલનમાં આવી હતી. બિકપુરાય, સીવંદ, ચૂર્ણક, સેલક આદિ સાતસો શ્રમણોપાસકો અને બિકપુરાયની પત્ની પૂર્ણમિત્રા વગેરે સાતસો શ્રાવિકાઓ પણ આ સભામાં ઉપસ્થિત હતી.

બિકપુરાયે પોતાના પુત્ર, પૌત્રો અને રાણીઓના પરિવાર સાથે સભાને સંબોધીને જણાવ્યું કે-‘હવે તમે બધા તીર્થંકરે પ્રરૂપેલા જૈનધર્મની ઉન્નતિ અને તેના વિસ્તાર માટે બધી શક્તિથી ઉદ્યમશીલ બનો.’

આથી ધર્મની ઉન્નતિ માટે શ્રમણો અને શ્રમણીઓ મગધ, મથુરા તેમજ બંગાળ દેશ તરફ નીકળી પડ્યાં.

એ પછી બિકપુરાયે કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ પર્વતો ઉપર જિનપ્રતિમાઓથી શોભતી અનેક શુક્રાઓ કોરાવી. જિનકલ્પને અનુસરનારા સાધુઓ કુમારગિરિ પર્વતની શુક્રાઓમાં રહેતા હતા અને સ્થવિરકલ્પી સાધુઓ કુમારીપર્વતની શુક્રાઓમાં રહેતા હતા.

આ બધી વ્યવસ્થા કર્યા પછી બિકપુરાયે બલિસ્સહ, ઉમાસ્વાતિ, રથામાચાર્ય આદિ સ્થવિરોને જિનાગમોમાં સુક્રંટ સમાન દર્શિવાહનો સંગ્રહ કરવાને પ્રાર્થના કરી.

બિકપુરાયની પ્રેરણાથી પૂર્વેક્ષિત સ્થવિર આચાર્યોએ બાકીના દર્શિવાહને શ્રમણ સમુદાય પાસેથી થોડોથોડો મેળવીને લોભપત્ર, તાડપત્ર અને વલ્કલ પર લિપિબદ્ધ કરાવી, બિકપુરાયનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો અને આ રીતે તે આર્ય સુધર્મસ્વામીએ રમેલી દ્વાદશાંગીનો સંરક્ષક બન્યો.

એ પ્રસંગે સ્થાપનાર્થે નિર્ધારિત સાધુ-સાધ્વીઓના સુખબોધાર્થે 'ખાવણાસૂત્ર'ની રચના કરી. સ્થવિર શ્રીકૃષ્ણ-સ્થાપિત્યે એ જ ઉદ્દેશથી નિર્ધારિત સ્થિત 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની રચના કરી અને સ્થવિર આર્ય બલિસ્સહે 'વિદ્યાપ્રવાહ' પૂર્વમાંથી 'અંગવિદ્યા' આદિ શાસ્ત્રોની રચના કરી હતી.

આ પ્રકારે જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનાર બિહાણુરાય અનેકવિધ ધર્મકાર્યો કરીને વીર નિ. સં. ૩૩૦ વીતતાં સ્વમસ્થ થયો.

બિહાણુરાય પછી તેનો પુત્ર વઢરાય કલિંગનો અધિપતિ થયો. વઢરાય પણ જૈનધર્મનો અનુયાયી હતો. તે ધર્મ-સંધન કરી સમાધિપૂર્વક વીર નિ. સં. ૩૬૨ વર્ષ પછી સ્વર્ગવાસી થયો.

વઢરાય પછી તેનો પુત્ર વિહુહરાય કલિંગ દેશનો અધિપતિ થયો. વિહુહરાય પણ એકાગ્રચિત્તે જૈનધર્મનું આરાધન કરી નિર્ધારિત સમૂહથી પ્રશસિત થયો અને વીર નિ. સં. ૩૯૫ પછી સ્વર્ગવાસી બન્યો.

હવે આપણે શિલાલેખની મહત્ત્વની વિગત ઉપર ધ્યાન આપીએ.

શિલાલેખનો આરંભ અરહંતો અને સિદ્ધોને જૈન પદ્ધતિ અનુસાર નમસ્કારપૂર્વક કરેલો છે. આ મૂળ શિલાલેખ છેવટે આપવામાં આવ્યો છે તેનો પ્રસંગોચિત આરંભ નીચે મુજબ છે:

૧. શાસનકળના પ્રથમ વર્ષમાં ખારવેલે અંગાવાતથી નાથ પામેલાં રાજધાનીનાં દ્વારો, પ્રાકારો, તળાવો અને રાજકીય પ્રાસાદોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

૨. શાસનના પાંચમા વર્ષે તેણે તનસુલિય માર્ગથી પ્રાચીન નહેર રાજધાની સુધી લાંબાવી.

૩. શાસનના નવમા વર્ષે ૩૮ લાખ રોપ્ય મુદ્રાઓના ખર્ચે 'મહાવિજય' નામક પ્રાસાદ બનાવ્યો. એ જ વર્ષે તેણે 'કિમ્બીક' દાન આપી 'કલ્પકુમ'ની પૂજા કરી. (જૈન શાસ્ત્રો અનુસાર આવી પૂજા ચક્રવર્તી સમ્રાટ જ કરી શકતો.)

૪. શાસનના બારમા વર્ષે મગધનો વિજય કરી નંદરાજ જે મૂર્તિ પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો તે કલિંગ જિન-પ્રતિમા પાછી મેળવી. (આ ઉલ્લેખથી સાબિત થાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી.)

૫. શાસનના તેરમા વર્ષે રાજ્યના વિસ્તારથી સંતોષ પામીને તેણે પોતાનું ધ્યાન ખાસ કરીને ધર્મ તરફ ફેરવ્યું. શ્રાવકોને ઉચિત એવાં વ્રતો આદર્શો અને જીવ-અજીવના સેદ્ધવિજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો. શ્રમણોને રહેવા માટે ૧૧૭ ગુફાઓ કુમારી પર્વત ઉપર કરાવી.

૬. પંચોતેર લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાની રાણી માટે શ્રીકુમારી પર્વત પર દ્વર દ્વરથી પથ્થરો મંગાવી આશ્રમસ્થાન નિર્માણ કર્યું.

૭. મહારાજના બિરૂદોમાં ક્ષેમરાજ, વૃદ્ધિરાજ, ભિક્ષુરાજ, ધર્મરાજ, રાજર્ષિવંશકુલવિનિર્ગત, મહારાજ આદિ પદોનો વ્યવહાર કરેલો છે.

આ શિલાલેખ અને ઉપર્યુક્ત પટ્ટાવલી ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉદયગિરિ-ખંડગિરિની ગુફાઓ એ જૈનોનું તીર્થસ્થાન હતું. વળી, ખારવેલ જેવા જૈન રાજવીની પ્રજા પણ મોટે ભાગે જૈનધર્મ પાળનારી હોવી જોઈએ; એમ પણ જણાય છે. જૈન સાહિત્યમાં કલિંગ વિશે ખૂબ ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ આજે અહીં કેઈ જૈનની વસ્તી નથી. વસ્તુતઃ જૈન શ્રાવકો પોતાનો ધર્મ ભૂલી જઈ સરાક બનીને રહ્યા છે અને મોટા ભાગની જૈન પ્રજાએ સ્થળાંતર કર્યું હોય એમ જણાય છે.

ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરની ૧૦-૧૧ મા સૈકાની કેટલીક ગુફાઓને બાદ કરતાં મોટા ભાગની ગુફાઓ ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાથી અવાચીન નથી. કેટલીક તો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા-પાંચમા સૈકાની હોવાનું પણ પ્રતીત થાય છે, જેનું પટ્ટાવલીથી સમર્થન મળે છે. મોટા ભાગની ગુફાઓ સાદી છે પણ ઉદયગિરિની રાણીગુફાનું શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ છે.

ખંડગિરિ ઉપર એક સ્થળે ચોવીસે જૈન તીર્થંકરો અને તેમની શાસનદેવીઓની મૂર્તિઓ એકીઠાએ વિદ્યમાન છે. એ જ ટેકરી ઉપર ઘીને સ્થળે પથ્થુ કેટલીક ગુપ્તેન્દ્રિય પ્રતિમાઓ છે જે ખડકો ઉપર અદ્ધર કોતરી કાઢેલી જોવાય છે.

ઝોરિસામાં વસતા સરાક જાતિના લોકો દર વર્ષે માઘ માસની શ્રાવણ દિવસે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની યાત્રાએ આવે છે અને પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

ખંડને પર્વતો ઉપર થઇને કુલ ૩૦ જેટલી જૈન ગુફાઓ વિદ્યમાન છે; જેમાંની મુખ્ય ગુફાઓ જ્યવિજ્ય ગુફા, રાણીગુફા, ગણેશગુફા, સ્વર્ગપુરી ગુફા, મંચપુરી ગુફા, અનંતગુફા, નવમુનિ ગુફા, વાયગુફા એવાં સ્થાનિક નામોથી ઓળખાય છે. ભારતની જૈન ગુફાઓમાં આ ગુફાઓ સૌથી પ્રાચીન છે. આ ગુફાઓ પૈકી કેટલીકમાંથી જે શિલાલેખો મળી આવે છે, તે આ પ્રકારે છે:

૧. ઉદયગિરિની હાથીગુફામાં ખારવેલનો આ શિલાલેખ બે કટકે એટલે થોડોક ભાગ ગુફાની છતમાં અને થોડોક ભાગ દીવાલમાં આ પ્રકારે કોતરેલો છે:

“(૧) નમો અરહંતાને નમો સર્વસિધાને વૈરેન મહારાજેન મહામેઘવાહનેન ચેતરાજસવધનેન પ્રસવસુખલ્લને[ન] ચતુરંતલ્લઠાનગુ-
નોપગતેન કલ્લિગાધિપતિના સિરિસ્વારવેલેન (૨) પંદરસવસાનિ સિરિકુમારસરીરવતા કીડિના કુમારકીડકા તતો લેસરુપગણનાવવહારવિધિ-
વિસારદેન (૩) સર્વવિજાવદાતેન નવવસાનિ યોવરાજં પસાસિતં સંયુગચતુવિસનિવસો ચ દાઘવધમેન સેસયોવનાભિવિજયવતિયે (૩) કલ્લિમ-
રાજવસપુરિસયુગે મહારાજાભિસેવનં પાપુનાતિ અભિસિતમતો ચ પધમસ્સે વાનવિહતગોપુરપાકારભિસેવનં પટિસંસ્વારયતિ કલ્લિગાનગારિં સ્વિચોર
ચ સિતલતઢાગપાડિયો ચ વધાપયતિ સવુયાનપતિ સંઠાપન ચ (૪) કારયતિ । પનતીસાહિ સતસહસેહિ પકાતિયે રજયતિ દિતિયે ચ વસે
અમિતયિતા સાતકણિ પલ્લિમાદસં હયગજનરધવહુલં દંઢં પઠાપયતિ કુસંવાનં સ્વતિયં ચ સહાયવતા પતં મસિકનગરં (૫) તતિયે ચ પુન વસે
(૫) ગંધવવેદવુધો દંપનતગીતવાદિતસંદસનાહિ ઉસવસમાજકારાપનાહિ ચ કીડાપયતિ નગરીં રૂથ ચચુયે વસે વિજાધરાધિવાસં અહતં પુવં
કલ્લિમપુવરાજનમંસિતં.....ધુમકૂટસ.....[પૂ]જિન ચ નિલિત છત(૬)ભિંગારેહિ તિરતનસ પતયો સવરકિક્કોજકેસાદેવં દસ-
યતિ પંચમે ચ દાનિ વસે નંદરાજતિવસસતં ઓષાટિતં તનસુલીયવાટા પનાહિ નગરં પવેસ.....રાજસેવસંદંસણતો સવકરાવણં (૭)
અનુગહ્લનેકાનિ સતસહસાનિ વિસજતિ પોરજાનપદં સતમં ચ વસં પસાસતો ચ.....સવોતુકુલ.....અઠમે ચ વસે (૮) ઘાતા-
પયિતા રાજગહનપં પીઢાપયતિ ઇતિનં ચ કમપદાનપનાદેનસવત સેનવાહનેં ત્રિપમુચિતુ મધુરં અપયાતો નવમે ચ [વસે ?].....પવરકો
(૯) કપરુલ્લો હયગજરધસહ યત સવં ધરાવસધં.....યસવાગહનં ચ કારયિયું બમણાનેં જમ્હિ રદિસારં દદાતિ અરહત.....(૧૦)....
.....[નિવા]સં મહાવિજયપાસાદં કારયતિ અઠતિસસતસહસેહિ દસમે ચ વસે.....ભારધવસપઠાન.....કારાપવતિ.....ઉચ્ચતાનેં ચ
મનોરધાનિ ઉપલભતા.....(૧૧).....હ પુવરાજનિવેસિતં પાથુહં ગર્દભનગલે નકાસયતિ જનપદભાવનં ચ તેરસ વસસતાક...દતા-
મરદેહસંધાતં વારસમં ચ વસં.....હસ.....હિ વિતાસચંતો ઉતરાપથરાજાનો (૧૨).....મગધાનેં ત્રિપુલ્લે મયં જનેતો હથિસંગંગાચં
પાયયતિ મગધં ચ રાજાનેં બહુ પટિસાસિતા પાદે વદાપયતિ નંદરાજનિતસ અગજિનસ.....ગહરતન પઢિહારહિષ મગધે વસિયુ નયરિ
(૧૩).....વિજાધરુ લેલિલંબરાનિ સિહરાનિ નિવેસયતિ સતવસદાનપરિહોરેન અમૂતમકરિયં ચ હથી નાદાનપરિહોરેન અમૂતમકરિયં ચ
હથી નાદાનપરિહારં.....આહરાપયતિ રૂથં સતસ (૧૪).....સિનો વસિકરોતિ તરેસમે વસે મુપવતવિજયિચકો કુમારીપવતે અરહતોપ ।
[નિવાસે] વાહિકામં નિસિદ્ધિયાં ચપવકે.....કાકેરિલ્લિતા (૧૫).....[સ] કતસમાયો મુવિહિતાનેં ચ સર્વવિસાનેં [યાનિનં]
તાપસા [નં ?]....સંહતાનેં (?) અરહતનિષિદિયા સમીપે પમારં વરકારુસમથ[ય]પતિહિ અનેકબોજનાહિ.....(૧૬).....પટાક્કે
ચેતકે ચ વેલુરિયગમે થમે પતિઠાપયતિ પનંતરિય સઠિ વસસતે રાજમુરિય કાલં વોલ્લિને ચ ચોયઠમગસતિકુતરિયં તુપાદયતિ સેમરાજા
સ વધરાજા સ મિલ્લુરાજા ર[ના]મરાજા પસંતો સનતો અનુમવતો [ક] છાણાનિ (૧૭).....ગુણવિસેસ કુસલો સવપાસંડપૂજકો.....
તાનસંકરકારકો અપ્પલિહતચકિષાહનલ્લો ચકરો મુલ્લવકો પસંતચકો રાજસિવંસકુલરિનિગતો મહાવિજયો રાજા સ્વારવેલસિરિ ॥”

૨-૩ મંચપુરી ગુફામાં બે શિલાલેખો આ પ્રકારે છે:—

(૧) “પેરસ મહારાજસ કલ્લિગાધિપતિનો મહા.....વાહ.....કુદેપસિરિનો લેળવ્ ॥”

(૨) “કુમાર વહુલ્લસ લેળવ્ ॥”

४. कर्णशुद्धिनी शुद्धिभां आरवेक्षणी राक्षसी शिलाक्षेपः—

“(१) अरहत पसादन[म] कर्णिगा[न]म् समणानम् लेणं कारितं राजिनो ल[ि]लाक [स](२) हथिस हंसपपोतस पु- []
ना कर्णिगा च..... रवेक्षस । (३) अगमहीसीयाक लेणम् ॥”

५. छोट्टा शुद्धिभां शिलाक्षेपः—

अगित्त (!).....स लेणम् ॥

६. छद्मगिरिनी सर्पशुद्धिभां शिलाक्षेपः—

(१) “चूलकमस कोठा जेया च ॥”

(२) “कम्मस हलस्सिण्य च पसादो ॥”

७. वासशुद्धिभां शिलाक्षेपः—

“नगर अखदंस समूतिणो लेणम् ॥”

८. ज्येष्ठरनी शुद्धिभां शिलाक्षेपः—

“महामदास बारियाय नाकिवस लेणम् ॥”

९. हरिदासनी शुद्धिभां शिलाक्षेपः—

“चूलकम्मस पसादो कोथा जेय [१] च ॥”

१०. भंडगिरिनी तत्त्वशुद्धि नं. १ भां शिलाक्षेपः—

“पादमूलिकस लेसुमास लेणम् ॥”

११. अनंत शुद्धिभां शिलाक्षेपः—

“दोहदसमणानम् लेणम् ॥”

१२. नवभुनि शुद्धिभां शिलाक्षेपः—

“(१) ओ श्रीमद उद्योतकेशरिदेवस्य प्रवर्धमाने विजयराज्ये संवत् १८ (२) श्रीआर्यसंवत्प्रतिबद्धप्रहकुलविनिर्गतदेशीगण
आचार्य श्रीकुलचन्द्र (३) भट्टारकस्य शिष्य सुमन्त्रस्य ॥”

१३. ललितेन्दु अथवा सिद्धर नामे ज्योत्स्नाभाटी शुद्धिभां शिलाक्षेपः—

“(१) ओ श्रीउद्योतकेशरिविजयराज्य संवत् ५ (२) श्रीकुमारपर्वतस्थाने जीर्णवापि जीर्णदृशाण (३) उद्योतित तस्मिन् स्थाने
चतुर्विंशति तीर्थ[ह]करस्थापित—प्रतिष्ठा[का]ले इ[रि]ओप जसनन्दिक (५) क्ना(?) ति (?) दशा (?) श्रीपार्श्वनाथस्य कर्मस्त्रयः ॥”

માલવા

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	જિલ્લો	બાંધણી	મુળનાયક	મતિઆણની સંખ્યા
૩૧૧૨	દાહોદ	કાલીવાડા એટ પાસે	દાહોદ ૧ મા. દૂર	દાહોદ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-ધાડ ૫-૧૬
૩૧૧૩	લીમડી	હોલી ચકલા	૧૪ મા. દૂર	લીમડી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨-૪
૩૧૧૪	ઝાલોદ	દલાણવાળા બગરમાં	૨૧ મા. દૂર	ઝાલોદ	ધૂમટબંધ	"	૪-૨
૩૧૧૫	અલોરાજપુર	બગરમાં	૪૫ મા. દૂર	અલોરાજપુર	શિખરબંધ	"	૩૫-૩
૩૧૧૬	"	"	"	"	ધર	મલ્લિનાથજી	૩-
૩૧૧૭	લખમણી તીર્થ	જંગલમાં	૫૦ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦-૨
૩૧૧૮	નાનપુર	બગરમાં	૫૫ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૧
૩૧૧૯	ખટાલી	"	૪૫ મા. દૂર	"	"	નેમિનાથજી	૪-૧
૩૧૨૦	રંભાપુર	"	મેઘનગર ૩ મા. દૂર	રંભાપુર	"	કુચુનાથજી	૩-૧
૩૧૨૧	રંજપુર	જંગલમાં	૧૧ મા. દૂર	ઝાલુઆ	"	આદિનાથજી	૬-૨
૩૧૨૨	ઝાલુઆ	બગરમાં	"	"	"	"	૬૭-૪૩
૩૧૨૩	રાણાપુર	"	૨૨ મા. દૂર	રાણાપુર	"	સુવિધિનાથજી	૬-૨

જાગીરનામું નામ તથા સંવત.	જાગીરનામું નામ	લેખનો સંવત.	જાગીરની વિશિષ્ટતા	જમીની વસ્તી	ઉપા-અવ	કર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ગીરધરલાલ હેમચંદ	૧૫૪૫	સારો	૧૦૦	૧		ખાંજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ વાલચંદ મોતીજી		..	૧૦૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શેઠ વરધીચંદ મુનીલાલ		સાધારણ	૫૦	૧		આ દેરાસરનો આગળનો ભાગ જીર્ણ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ મયાચંદ તેગજી	૧૯૧૧	સારી	૧૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
બાપ હીરાબાઈ ૧૯૫૨	..	૧૯૫૨	..				
શ્રીસંઘ મ. ૧૯૯૪	શેઠ પનાલાલ લાલચંદ	૧૯૦૩	..	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ દર્શનીય છે. મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે-દેરાસરની જરૂર છે.
કુકસી શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	સૌભાગ્યચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૩૩	સાધારણ	૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	પનાલાલજી રૂપચંદજી ચોધરી	૧૯૫૦	..	૧૬		૧	આ દેરાસરનો શિખરનો ભાગ તુટેલો છે જેથી ગભા-રામાં પાણી પડે છે.
શેઠ હિદાજી ગુલામચંદજી ૧૯૪૦	ભંડારી કરતુરચંદજી જૂરાજી	૧૯૪૦	..	૭૫	૧		આ દેરાસરનો શિખરનો ભાગ જીર્ણ છે. તીરાડો પડેલ છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	ગુલામચંદ માણેકચંદ ઝાંખુઆવાળા	૧૯૫૨	ખરાબ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૬૫	..	૧૮૬૫	સાધારણ	૨૫૦	૨	૧	ઘાતુ પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છે. બન્ય દેરાસર છે.
શેઠ મગનીરામ રખખાજી ૧૯૮૦ લગભગ	શેઠ આગરમલજી ચંપાલાલજી	૧૯૬૧	સારો	૧૦૦	૧		

નંબર	ગ્રામનું નામ	ઠાણું	ફરે કેમન.	જિલ્લો આદિ.	બાંધણી	મૂળનામ	મિત્રાણની સંખ્યા
૩૧૨૪	રાણાપુર	બળરમાં	દાહોદ ૨૨ મા. દૂર	રાણાપુર	ધર	આદિનાથજી	પાવાણ-ધાતુ ૩—૨
૩૧૨૫	પારા	"	"	પારા	શિખરબંધ	"	૩—૧
૩૧૨૬	ભોરી	"	૩૩ મા. દૂર	"	"	પાર્વનાથજી	૩—૧
૩૧૨૭	થાંદલા	ગોવિંદપુરા	ઉદેગઢ ૪ મા. દૂર	થાંદલા	"	આદિનાથજી	૭—૨
૩૧૨૮	"	નવાપુરા	"	"	"	"	૬—૬
૩૧૨૯	"	ગવધી બગર	"	"	ધર	મુનિસુતતસ્વામી	૨—૪
૩૧૩૦	કુરાલગઢ	બળરમાં	૨૧ મા. દૂર	કુરાલગઢ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૫
૩૧૩૧	રતલામ	કરટમ ઓરીસની સામે ગુજરાતી મંદિર	રતલામ ૧૧ મા. દૂર	રતલામ	"	અજીતનાથજી	૨૧—૧૨
૩૧૩૨	"	શેઠજીના બગર થતિ ખુબ- ચંદ્રજીનું મંદિર	"	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૧૩૩	"	મહેતાજીનો વાસ કબીર સાહેબનું મંદિર	"	"	શિખરબંધ	સુમતિનાથજી	૧૫—૬
૩૧૩૪	"	થાવરીયા બગર બાયા- સાહેબનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૮૮—૬
૩૧૩૫	"	થાવરીયા બગર ખુબ મંદિરચંદ્રજીનું મંદિર	"	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૬—૧

અનુવાનનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકર્તાનું નામ.	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	રેકૉર્ડની વસ્તી	કિંમત- મૂલ્ય	પર્યા- યના	નિર્ણય મંથ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	પન્નાલાલજી ઝવેરચંદ	૧૮૧૬	સાધારણ				
"	શેઠ મેઘાજી ઝવેરચંદ		સારી	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શ્રી જીન ૨૧, સંઘની પેટી ગીસરામજી શીવચંદ		"	૪	૧	૧	
શેઠ તારાચંદજી મૂળચંદજી છાજેડ ૧૮૧૫ લગભગ	ભણુતમલ ધાસીરામ પીયા	૧૮૧૫	"	૪૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૧ લગભગ	"	૧૮૭૧	"				
શ્રીસંઘ ૧૩૦૮	મગનલાલજી ચોરડીયા	૧૩૦૮	સાધારણ	નથી			આ દેરાસર શ્રી શાંતિનાથજી ભગવાનના દેરાસરના નામે
							ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલજી ખેમચંદજી કાવડીયા	૧૮૫૨	"	૨૦૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	તેજરાજજી હોગાલાલજી ગાંધી		સારી	૧૨૦૦	૪	૧	બે પુસ્તક લાંડરો છે.
શેઠ જોરાવરમલજી વર્ધ- માનજી ૧૯૬૦ લગભગ	ચોથમલજી જોરાવરમલજી	૧૯૦૧	"				
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ લગભગ	હીરાલાલ તેજકરજી ગાંધી	૧૭૦૮	"				નિશ્યાનંદ સૂરીશ્વરજી, ગૌતમ- સ્વામી તથા વીરવિજયજીના
							આરતીની મૂર્તિ છે
યતિ બાબા સાહેબ ૧૮૭૫ લગભગ	રતલામ રાજ્ય તરફથી હીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-	૧૮૬૬	"				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
	સીંગજી મેટાવાળા						
યતિ અમીરચંદજી લગભગ ૧૮૫૦	મહાત્મા કનૈયલાલ કરપુરચંદ		સાધારણ				એક ગૌતમસ્વામીની લાટુની મૂર્તિ છે.

નંબર	ગ્રામના નામ	કેસનું.	ફેરે કરેશન.	પાર- અર્થક.	આંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિબાણની સંખ્યા
૩૧૩૬	રતલામ	ચાવરીયા બગર ગુમલીયાનું દેરાસર	રતલામ ૧૧ મા. ફર	રતલામ	શિખરબંધ	પાર્વનાથજી	૫૫૫૭-૫૫૬ ૬-૨
૩૧૩૭	"	બાટી પર લાલચંદ્રજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૧૩-૧૫
૩૧૩૮	"	બાટી પર ચાવરીયા બગર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૬૪-૧૦૭
૩૧૩૯	"	ચૌમુખી પુલ મોતિલાલજીનું મંદિર	૨ મા. ફર	"	"	મલ્લિકનાથજી	૨૨-૩૮
૩૧૪૦	"	હનુમાન કુંડીની પાછળ	"	"	ધર	આદિનાથજી	૫-૨
૩૧૪૧	"	ત્રીપોલીયા ગેઠદ તંબાકુ બગર	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪-૩
૩૧૪૨	"	કોટવાલાની પેઠી	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨-૨
૩૧૪૩	કરમલી	ગામ બહાર	૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૪-૦
૩૧૪૪	"	"	"	"	"	"	૧૮-૬
૩૧૪૫	બીબડોદ	"	રતલામ ૬ મા. ફર	"	"	કેસરીયાનાથજી	૩૮-૩

અધિકારનારનું નામ તથા સંસ્થા	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંવત	દરજાની સ્થિતિ	કેસની વસ્તી	કિંપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૬૨	કુળચંદ્ર જોરાજી ગુગળીયા	૧૮૬૫	સાધારણ				જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	કેસરીમલ જાંપાલાલ પાવેચા	૧૮૦૧	,				આ દેરાસરનો ધણોખરો ભાગ જીર્ણ છે
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	રતલામ રાજ્ય તરફથી દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-	૧૮૭૧	સારી				સં. ૧૯૧૫ની સાલની એક ધાતુ મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે.
	સોંગલ કોટાવાળા						
શ્રીસંઘ ૧૮૬૩	"	૧૬૫૨	"				
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	"		"				આ દેરાસર કરમચંદ જલિના દેરાસરના નામથી
							ઓળખાય છે.
દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરીસોંગલ ૧૮૫૦	"		"				એક મુખડની ગુરુમૂર્તિ છે.
" ૧૮૪૨	"	૧૫૦૯	"				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ત્રીજો ભાગ છે.
શેઠ હરખાજી રીખવદાસ ૧૮૨૦ લગભગ	ચાંદમલ મુનોત	૧૮૪૪	"	નથી		૧	રતલામ શહેરની આસપાસની પંચતીર્થોમાંનું એક તીર્થ છે.
							દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
રતલામ શ્રીસંઘ ૧૮૯૯	રતલામ શ્રીસંઘ	૧૮૯૯	સારી				આ દેરાસરની બાબુમાં શત્રુંજયની રચના કરવામાં
							આવી છે.
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦ લગભગ	મગનીરામ બજૂતસીંગલ કોટાવાળા		"	નથી		૧	આ એક તીર્થ છે. દર વર્ષે ચૌથ વદ અમાસનો મેળો
							ભરાય છે.

નંબર	ભાષણ નામ	કેશવ	ફેલો રેકૉર્ડ	પાસ એફિસ	આંધણી	મૂળનાયક	પ્રાંતમાલની કાંચ
૩૧૪૧	સાગોદીયા	મામની બહાર	રતલામ ૪ મા. ફર	રતલામ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-વાણુ ૭—૩
૩૧૪૭	નામલી	બજારમાં	નામલી ૦૧ મા. ફર	નામલી	"	મહાવીરસ્વામી	૨—૪
૩૧૪૮	સેમલોયાલીથ	"	૨ મા. ફર	સેમલોયા	"	આદિનાથજી	૫—૫
૩૧૪૯	બડોદા	"	૪ મા. ફર	નામલી	બર	આદિનાથજી	૨—
૩૧૫૦	હતનારા	મોતીલાલજીનું જૂનું મંદિર	૧ મા. ફર	દોદર	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—
૩૧૫૧	પત્રકુણા	બજારમાં	૩ મા. ફર	નામલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૧૫૨	પંચેડ	"	૩ મા. ફર	પંચેડ	"	સુમતિનાથ	૩—૩
૩૧૫૩	પંસોદા	"	રતલામ ૫ મા. ફર	રતલામ	બર	સુવિધિનાથજી	૧—
૩૧૫૪	શીખેડી	"	નામલી ૪ મા. ફર	નામલી	"	આદિનાથજી	૩—
૩૧૫૫	પાલીઆ (હસન)	"	વડાથલા ૨ મા. ફર	બજાર	"	આદિનાથજી	૧—
૩૧૫૬	સેલાણા	"	રતલામ ૧૦ મા. ફર	સેલાણા	શિખરબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૫—૬
૩૧૫૭	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૭—૬
૩૧૫૮	ધામણોદ	"	૬ મા. ફર	ધામણોદ	બર	સુપાર્શ્વનાથજી	૫—૧
૩૧૫૯	બજાર	શુકવારીયા બજાર	બજાર ૧ મા. ફર	બજાર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૭

પ્રમાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દેરાસરની સ્થિતિ.	રેડોની વસ્તી.	ઉપા-મય.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ.
સેવક તારાચંદ ખેમરાજ ૧૯૦૬	રૂપચંદ રીખવદાસ રતલામવાળા	૧૯૦૬	સારો	નથી		૧	આ એક તીર્થ છે. બીખડોદ જતા રસ્તામાં આવે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	સાગરમલજી લખમીચંદજી	૧૯૨૭	"	૧૨			મૂળ મહારામાં એક શ્યામ પત્થરની આરસની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૫૩૩	ભૈરવલાલજી ચાંદમલજી કાવડીયા		"	૬૦	૧	૧	એક પુસ્તક બાંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	કેસરીમજી હીરાચંદ		ખરાબ	૬			જુથ દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૯૬	નાથાલાલ પનાલાલ		સારી	૩૦			
પ્રેમાજી બાગીરથજી લગભગ ૧૯૫૦	કેસરીમલજી કસ્તુરમલજી ગાદીયા	૧૯૧૪	"	૩૦	૧		રતલામની આસપાસની પંચ તીર્થોમાંનું એક ધામ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	કોઠારી લાલસીંગજી પનાલાલજી	૧૮૭૧	"	૬૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	જીવરાજજી ધાસીજી		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	સેવારામ મયાચંદજી		"	૩			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	ખારચંદ લખમીચંદજી		"	૧૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૭૧	કોઠારી મોતીલાલજી બાગીરથજી	૧૮૭૧	સારી	૧૫૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	રાઘવ તરફથી તહેસીલદાર	૧૯૦૬	"				આ દેરાસર યતિજીના દેરા-સરના નામે ઓળખાય છે.
"	કેસરીમલજી હસ્તીમલજી	૧૯૪૪	"	૫૦	૧		૧ શ્યામ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
સત્તાવીસ ખરવાળાઓનું ૧૯૦૧	હીવાન બહાદુર રોઠ કેસરી-સીંગજી કોટાવાલા	૧૯૦૧	"				પ્રાચીન દેરાસર છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાફ	રેલ્વે સ્ટેશન.	પ્રાંત કોમિશન.	આંધ્રકી.	મુળનાથ	અંતિમાણની સંખ્યા
૩૧૬૦	બાવરા	પીપલી બગીચા	બાવરા ૧ મા. દૂર	બાવરા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાચુ-ધાણ ૪૨-૨૬
૩૧૬૧	"	પુરામાં સરકારી મહોલાત પાસે	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૫-૨
૩૧૬૨	"	ઝવેરીપેઠ	"	"	"	"	૪-૨
૩૧૬૩	પીપલીદા	બગીચામાં	૧૧ મા. દૂર	પીપલીદા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭-૮
૩૧૬૪	કમલાખેડા	"	૧૨ મા. દૂર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-
૩૧૬૫	પુન્યાખેડા	"	૧૮ મા. દૂર	"	ધુમટબંધ	આદિનાથજી	૪-૧
૩૧૬૬	નીનોર	"	૧૫ મા. દૂર	નીનોર	ધર	"	૨-૧
૩૧૬૭	સાલમગઢ	"	૨૨ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧
૩૧૬૮	જુની રાયપુર	ગામની બાગીચા	"	"	ધુમટબંધ	આદિનાથજી	૪-૨
૩૧૬૯	સાખતલી	બગીચામાં	૧૮ મા. દૂર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૧
૩૧૭૦	સુખેડા	"	૧૦ મા. દૂર	સુખેડા	શિખરબંધ	"	૫-૬
૩૧૭૧	ઉપરવાડા	"	૧ મા. દૂર	બાવરા	ધર	આદિનાથજી	૨-
૩૧૭૨	બોરખેડા	"	૭ મા. દૂર	"	"	સુમતિનાથજી	૩-૨
૩૧૭૩	રોબણા	"	૨ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	અધ્યાપનારનું નામ.	લેખનો સંવત.	રજાશરની સ્થિતિ.	કેનાની વસ્તી.	કિંમત-વર્ગ-અથવા કાળ.	વિશેષ નોંધ
જગજી અમીચંદ અને શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	દીવાન બહાદુર શેઠ કેસરી-સીંગજી કોટાવાલા	૧૯૫૫	સારી	૫૦૦	૩	૧ એક લાયબ્રેરી છે. ગાજેન્દ્ર-સૂરી અને કુશલસૂરીની
						ચુરુમતિ છે. કાચનું કામ સુદર છે.
ગુલાબચંદજી ધારીવાલ ૧૮૪૪	"	૧૮૪૪	"			
મોતીલાલજી વસંતરામજી ૧૯૮૫	મોતીલાલજી વસંતરામજી		"			
મોતીચંદજી લુણીયા સં. ૧૯૨૩	કર્નયાલાલજી	૧૯૨૩	"	૧૦૦	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	ભવાનસીંગજી પન્નાલાલજી	૧૯૨૩	સાધારણ	૫	૧	
પ્રેમચંદજી સવચંદજી લગભગ ૧૯૦૦	ચાંદમલજી પ્રેમચંદજી	૧૯૪૬	સારી	૨૦	૧	
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	નેમચંદજી કોદરજી મુળોત	૧૮૬૦	"	૩૫		એક પુસ્તક બંડાર છે.
માંધી ઝવેરચંદ ૧૮૬૦	કુલજી અમ્બેચંદજી પટવારી		"	૧૨૫		
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	કુલચંદજી કોઠારી	૧૮૮૩	સાધારણ	૫		
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	રેવાચંદ દુલીચંદ		"	૨૦		
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	કર્નયાલાલ કળરીમલજી	૧૫૪૫	સારી	૨૫૦	૧	૧ પુસ્તક બંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૨૫ લગભગ	કેશરીમલ ટેકાજી		સાધારણ	૪૦		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	મોરલાલજી	૧૯૬૪	સારી	૫૦		
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	દેવચંદજી દેમરાજી		"	૪૦	૧	

નંબર	ગામના નામ	ટેકાફ.	ફેલો રેકૉર્ડ	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૩૧૭૪	સરસી	બજારમાં	બડાવલા ૨ મા. ફર	બવરા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫૧૫૫-૫૧૭ ૪-૪
૩૧૭૫	કેરવાસા	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧-
૩૧૭૬	બડાવલા	"	બાચરોદ ૮ મા. ફર	બડાવલા	શિખરબંધ	"	૪-૬
૩૧૭૭	લસુડિયા	"	બવરા ૬ મા. ફર	બવરા	ધૂમટબંધ	"	૩-૪
૩૧૭૮	બરડીઆ (લાલજી)	"	૧૦ મા. ફર	"	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	૨-૧
૩૧૭૯	મામતપેડા	સોનારમલી	૪ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૨
૩૧૮૦	દોદર	બજારમાં	દોદર ૧૧ મા. ફર	દોદર	"	"	૨-૨
૩૧૮૧	ચીકલાણા	"	૨ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૩-૧
૩૧૮૨	કાલુપેડા	"	૪ મા. ફર	કાલુપેડા	શિખરબંધ	"	૩-૩
૩૧૮૩	રીઆમજી	ગામની બાગેજી	૭ મા. ફર	સુપેડા	ધર	શાંતિનાથજી	-૧
૩૧૮૪	રીંગણોદ	બજારમાં	૬ મા. ફર	રીંગણોદ	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-૭
૩૧૮૫	"	મામની બહાર	"	"	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૬-૧
૩૧૮૬	છોટીમુલુદી (શંકર)	બજારમાં	૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩-
૩૧૮૭	કચનારા	"	કચનારા ૧ મા. ફર	નગરી	ધર	આદિનાથજી	૨-૧
૩૧૮૮	મંદસોર	બોળકોની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. ફર	મંદસોર	શિખરબંધ	"	૧૩-૭

બંધાવનારનું નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટદારનું નામ	લેખો સંખ્યા	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	ફોટો વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૬૩૬	સોભાગમલજી રામલાલજી		સારી	૬૦	૧		૧ પુસ્તક કાંઠાર છે,
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	બેરલાલજી જડાવચંદ		સાધારણ	૮			
શ્રી તોડાજી હેમરાજજી ૧૯૦૦ લગભગ	નંદરામજી દોલતરામજી	૧૭૬૩	સારી	૭૫	૧		એક ધાતુની નાની ગુરુમૂર્તિ છે.
જસરાજજી રખખાજી ૧૯૩૬	સૌભાગ્યમલજી	૧૯૩૬	"	૫	૧		એક પુસ્તકકાંઠાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	હાલુરામજી દેવીચંદજી	૧૯૬૮	"	૨૦	૧		"
શ્રીસંધ ૧૯૨૫ લગભગ	જડાવચંદજી મણિલાલજી		સાધારણ	૨૫			
"	ચાંદમલજી સૌભાગ્યમલજી	૧૮૯૨	"	૧૦			
"	હાકોરસાહેબ રૂપનાથસીંગજી	૧૯૦૨	"	૫			સં. ૧૩૨૭ ની ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૬	મોદી કેસરીમલજી મયાચંદજી	૧૯૩૬	સારી	૩૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૯	જીતમલજી રામરતન ચૌધરી		સાધારણ	૬૦			એક પુસ્તકકાંઠાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૨૬?	શિવચંદજી ચતિ		"	૧૨૫		૨	પ્રાચીન દેગાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	હાકોર સાહેબ રતુજીતસિંહજી		સારી				
નંદરામજી ધર્મીરચંદજી ૧૯૪૦ લગભગ	રતનલાલ નંદરામ		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંધ	૧૯૪૮	સારી	૨૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૩૭	કુન્દનજી કૃષ્ણચંદજી	૧૯૩૭	"	૭૦૦	૨ ૫	૨+૨	

નંબર	ગામનું નામ	કેમળ	ફેલો કરવાન	પાનુ એવરિસ	નાંવણી	મુળનાયક	પ્રતિભાણી સંખ્યા
૩૧૮૬	મંદસોર	ભોજકોની ગલી	મંદસોર ૧૦ મા. ફર	મંદસોર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-ધાક ૧૧-૮
૩૧૬૦	"	કંસારામલી ધડિયાળી ફરવાળ	"	"	"	આદિનાથજી	૮-૧૧
૩૧૬૧	"	ખલચીપુરા બગરમાં	૨ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-૩
૩૧૬૨	"	સદરબગર ખાનપુર	૧૧ મા. ફર	"	"	"	૮-
૩૧૬૩	"	અંકુપુરા ધનકુટામલી	૧ મા. ફર	"	ધર	"	૩-૪
૩૧૬૪	"	મણપતિ ચોક	"	"	શિખરબંધ	અણતનાથજી	૧૧-૧૦
૩૧૬૫	"	નયાપુરા બગરમાં	૦૧ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૬-૧૨
૩૧૬૬	દેવાસ (સીનિયર)	બડાબગરમાં	ઉટાર ૨૨ મા. ફર	દેવાસ (સીનિયર)	ધૂમટબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૨૪-૧૨
૩૧૬૭	દેવાસ (બુનિયર)	આનંદપુરા	"	(બુનિયર)	ધર	ચંદ્રબાજી	૩-૨
૩૧૬૮	શીઆ	શીઆના પરામાં	મક્કી ૧૬ મા. ફર	દેવાસ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૧૬૯	સવિર	આમરોડ પર કાંકરબગડાની પાસે	ઉત્તેન ૧૫ મા. ફર	સવિર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૪-૧૧
૩૨૦૦	મક્કિલ	હાટબગર	મક્કી ૧ મા. ફર	મક્કી	"	મક્કી પાર્શ્વનાથજી	૪૬-૪
૩૨૦૧	ઝોટીટોક	બગરમાં	૧૨ મા. ફર	ઝોટીટોક	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨-૪
૩૨૦૨	તરાના	અંડેરાવ બગર	સુમલાખેડા ૬ મા. ફર	તરાના	ધૂમટબંધ	"	૩-૬

બંધાવનારનું નામ તથા સ્થાન.	વહીવટદારનું નામ.	કેબીના સંવત.	દરાસરની સ્થિતિ.	કેબીની વસ્તી.	કિપા-અવ.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	ચોથમજી નદાર	સુ. ના. ૧૮૭૨	સાધારણ				એક આચાર્ય નીતિસૂરીશ્વર જીની ગુરુમૂર્તિ છે.
ચોરવાલ શ્રીસંધ ૧૬૬૦	ખેમરાજી હીરાલાલ		સારી				
શ્રીસંધ ૧૬૧૮	કસ્તુરચંદ્ર ભગવાનદાસજી	૧૬૧૮	"				
શ્રીસંધ ૧૬૦૬	ગુમાનજી નાનાલાલજી	૧૬૦૬	"				એક રાજેન્દ્રસૂરીની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	નંદરામ હીંગડ		"				આ દેરાસર પદ્માવતીના દેરાસરના નામથી ઓળખાય છે. પદ્માવતીની પ્રતિમા છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	મોતીલાલજી કેસરીભણજી	૧૮૬૩	"				
શ્રીસંધ ૧૮૬૩	મોતીલાલજી ચંપાલાલજી ચૌધરી	"	"				
શ્રીસંધ ૧૬૮૩	હોળાલાલ ચિરંજીલાલ	૧૬૮૩	"	૨૦૦	૧	૧	
નંદરામ પન્નાલાલ ૧૬૮૮	હીરાલાલ નાગજીરામ		"				બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	ગુલામચંદ્ર નયમજી		"	૨૫		૨	
શ્રીસંધ ૧૭૫૦ લગભગ	ગોપીરામજી સવાઈરામજી		"	૧૦૦	૧		સલામડપર્મા ચિત્રકામ ધણંજ સંદર છે.
શ્રીસંધ	શ્રેષ્ઠ આ. ક. ની પેદી		"	૫૦		૨	નીર્ધ છે એ પ્રતિમાઓ દસમા સૈદ્ધ પહેલાની છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	પનાલાલજી રૂપચંદ્રજી		સાધારણ	૬૦	૧		
"	રાજમજી સીવેતમજી તાલેડ		સારી	૪૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેરવે કરેલું	પાસે એકરો	બાંધણી	પૂજનનાથ	પ્રતિષ્ઠાની સંખ્યા
૩૨૦૩	તાજપુર	ગામની બાજોબે	તાજપુર ૧૧ મા. ફર	તાજપુર	ધર	ધર્મનાથજી	પાણસુ-ધાડ ૭-૩૪
૩૨૦૪	શિવગઢ	બગરમાં	રતલામ ૧૨ મા. ફર	શિવગઢ	"	શીતળનાથજી	૧-૧
૩૨૦૫	ખવાસા	"	ખામનિયા ૪ મા. ફર	ખામનિયા	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૩-૨
૩૨૦૬	પટલાવડ	કુંજથલી	૮ મા. ફર	પટલાવડ	"	આદિનાથજી	૪-૧
૩૨૦૭	"	મણુપતિ મહોલ્લા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૨૦૮	કીશનગઢ (કરવા)	બગરમાં	૬ મા. ફર	કરવા	"	વિમલનાથજી	૩-૧
૩૨૦૯	સારંગી	"	ખામનીઆ ૧૪ મા. ફર	સારંગી	ધર	આદિનાથજી	૪-૧
૩૨૧૦	જઠનાવડા	"	૨૨ મા. ફર	જઠનાવડા	શિખરબંધ	"	૫-૩
૩૨૧૧	ઉમરકોટ	"	૨૪ મા. ફર	"	ધર	"	૨-
૩૨૧૨	રાજગઢ	મોડું દેરાસર	મેધનગર ૪૦ મા. ફર	રાજગઢ	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૬૭-૫૧
૩૨૧૩	"	બગરમાં	"	"	"	આદિનાથજી	૨૭-૩
૩૨૧૪	"	"	"	"	શૂમટબંધ	શીતળનાથજી	૮-૧
૩૨૧૫	"	ગામબહાર	"	"	"	આદિનાથજી	૫-૬
૩૨૧૬	ટાંકા	બગરમાં	૩૨ મા. ફર	ટાંકા	શિખરબંધ	જાજીનાથજી	૪-૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટારનું નામ.	લેખનો સંવત.	રજાકરની સ્થિતિ.	કેનોની પસ્તી.	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ મોટ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	કર્નયાલાલજી મગનીરામજી		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૮૩૦ લગભગ	હસ્તીમલજી ધાસીરામજી સુરાણા	૧૭૬૮	સારી	૬૦	૧		
શ્રી તેજમલજી નાથા-લાલજી ૧૮૪૫	શ્રી તેજમલજી નાનાલાલજી	૧૮૫૨	"	૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી ભેરાજી ધનરાજ		"	૬૦	૨		
શ્રીસંધ ૧૮૨૦ લગભગ	સાગરમલજી કવરજી માલવી		"				
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	ઠાણુરામજી લાલચંદ દેક	૧૬૬૪	"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૭૦	શ્રી જવાહરમલ રૂપચંદ	૧૪૫૪	સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંધ પ્ર. ૧૮૮૧	શ્રી રિખવચંદ ખુખચંદ	૧૮૪૦	"	૭૫			છૂંટું દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી મડુલાલજી દેવીચંદજી		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૮૫૬	કુંગાજી જવેરચંદ	૧૮૫૬	સારી	૧૦૦૦	૪	૨	સં. ૧૧૨૮ ની સાલની નમિ-નાથ બગવાનની મૂર્તિ પ્રાચીન છે. પર જિનાલય છે.
દોલતરામ ચૂનીલાલ ખળનચી ૧૮૬૦	દોલતરામ ચૂનીલાલ	૧૮૬૧	"				એક ગુરુમૂર્તિ છે. અષ્ટાવદના નામથી ઓળખાય છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૬	કુંગાજી જવેરચંદ	૧૮૫૬	"				એ પુસ્તકખાંડારો છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૮	શ્રી કુકમીચંદ હંસરાજ	૧૫૧૪	"				
શ્રીસંધ ૧૮૪૦ લગભગ	શ્રી પનાલાલ અંબાલાલ		"	૧૦૦	૧		એક લખખેરી છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમલ	ફેલો રેશન.	પ્રકાર કોમ્પિય.	ખાંધકી.	મળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૨૧૭	મોહનખેડા	જંગલમાં	મેવનગર ૪૦ મા. ફર	રાજગઢ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-પાણ ૧૨— ૧
૩૨૧૮	બાગ	ખજારમાં	હાહોદ ૭ મા. ફર	બાગ	"	વિમલનાથજી	૬— ૪
૩૨૧૯	કુકસી	હિલ્લમાં	૭૦ મા. ફર	કુકસી	"	શાંતિનાથજી	૧૦૪— ૪૦
૩૨૨૦	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૪—
૩૨૨૧	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૬— ૧
૩૨૨૨	"	નવાપુરા	"	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૩—
૩૨૨૩	"	"	"	"	"	"	૨—
૩૨૨૪	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩૮— ૮
૩૨૨૫	તાલનપુર	જંગલમાં	૭૩ મા. ફર	મુસારી	"	.	૨૫— ૫
૩૨૨૬	"	"	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૧
૩૨૨૭	જુહાસી	ખજારમાં	૭૨ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	૫— ૫
૩૨૨૮	નીસરપુર	"	૮૦ મા. ફર	નીસરપુર	ધર	"	૭— ૬
૩૨૨૯	મનાવર	"	મહુ ૮૦ મા. ફર	મનાવર	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૧૦

જાહેવાનારનું નામ તથા સંવત.	જાહેરનામું નામ	કેળવેલ સંવત.	જાહેરની સ્થિતિ.	જોડાણ વસ્તી	કુલ અથ	વર્ષ સાથ	વિશેષ નોંધ
શ્રી ૬૭૭૭ ૧૯૩૫	દોલતરાય હીરાચંદ	૧૯૪૦	સારી	નથી			આ એક તીર્થ છે. ૬૨ વર્ષ કા. સુ. ૧૫, પોષ સુદ ૭
							ચૈત્રી પુનમ તથા આસો સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શ્રી લાલચંદ રતનચંદ	૧૯૬૧	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૩૧૭	શ્રી જૈન શ્રવે. સંઘની પેઠી		"	૩૫૦	૪	૨	એક લાયજેરી છે.
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૮૧	શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૮૧	૧૯૮૧	"				એક આરસની ગૌતમ- સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૪૬	શ્રી જૈન શ્રવે. સંઘની પેઠી કુકસી		"				
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૫૩	શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૫૩	૧૯૫૩	સાધારણ				
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૫૨	શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૫૨	૧૯૫૨	"				
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૦૦	શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૦૦	૧૯૧૮	સારી				રાજેન્દ્રસરીની એક આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૩	શ્રી જૈન શ્રવે. સંઘની પેઠી કુકસી		"	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. ૬૨ વર્ષ કારતક સુદ ૧૫
							તથા ચૈત્ર સુદ ૧૫ ના મેળા ભરાય છે.
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૧૦	"	"	"				
શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૬૩	"	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રી ૭૭૭૭ ૧૯૦૦	૧૫૪૫	"	૧૬	૧		એક પુસ્તકબંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૨૫	નાયુલાલજી સંઘરાયજી	૧૯૨૫	સારી	૬૫	૧		

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેશવ	ફેલો	પેટ્ટ	આંધ્રી	મૂળનાયક	પ્રતિભાજની
૩૨૩૦	ઉદાર	જૂના કસીરા ભાગ્ય	ઉદાર ૧ મા. ફર	ઉદાર	ધર	મહાવીરવામી	પાપાથ-પાપ ૨—૩
૩૨૩૧	"	મોરસીમથી	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૨૮—૧૬
૩૨૩૨	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૬—૩
૩૨૩૩	"	પીપલી બગર	"	"	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	૨૦—૧૭
૩૨૩૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૨—૧૩
૩૨૩૫	"	બડા સરાફા	"	"	"	"	૭—૨૦
૩૨૩૬	બડનગર	નરસીમ બગર	બડનગર	બડનગર	ધર	અજીતનાથજી	૪—૧
૩૨૩૭	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૧—૩૫
૩૨૩૮	"	મલુકચંદની સેરી	"	"	"	મહાવીરવામી	૧૦—૬
૩૨૩૯	"	જૂના રાજેર	"	"	ધૂમટબંધ	નેમિનાથજી	૧૨—૮
૩૨૪૦	પીપલુ	બગરમાં	૧૧ મા. ફર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧
૩૨૪૧	આમલા	"	૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧—૧
૩૨૪૨	રૂપીબ	"	રૂપીબ ૧ મા. ફર	રૂપીબ	"	પાર્શ્વનાથજી	૫—૧
૩૨૪૩	કાછીબડોદા	"	૩ મા. ફર	કાછીબડોદા	ધર	આદિનાથજી	૩—૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દશાસની વિશિષ્ટ	કેમોની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શ્રી શ્રીમદ્ વાલચંદ		સારી	૧૦૦૦	૬	૧	૫ જ્ઞાનકાંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૫	હીરાલાલ હંસરાજ જી-દાણી	૧૫૪૫	"				તથા આરસની ગુરુમૂર્તિઓ છે. એક ગીતમસ્વામીની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રી શ્રીમદ્ કીશનલાલ બાંકાવત ૧૯૩૦ લગભગ	શ્રી પનાલાલ કીશનલાલ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૪૦	શ્રી મન્નાલાલ ચંપા- લાલજી બોરા	૧૬૮૪	"				
બામચંદ જીવેચંદ દેવાસી ૧૯૦૦	હરખચંદ રતનચંદ સખાવદ	૧૬૮૪	"				એક સ્ફટિકના પ્રતિમા છે.
બાગચંદ જીવતિ ૧૮૭૫	છોટલાલજી ગુરુજીવજી વતિ	૧૮૬૯	"				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રી બાપુલાલજી ઓંકારજી		"	૩૬૦	૨	૧	એક પુસ્તકકાંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રી ચાંદમલજી પુનમચંદજી	૧૯૫૮	"				આત્માનંદ મહારાજની એક મૂર્તિ છે.
"	શ્રી બાપુલાલજી ઓંકારજી કંસારા	૧૯૬૮	"				કાચનું કામ સુંદર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૬૮	"	૧૭૪૬	"				સં. ૧૬૬૮ નો લેખ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રી મેગીલાલ હંસરાજજી	૧૯૫૬	સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંધ જી. ૧૯૬૮	શ્રી જવાહરલાલજી જીતમલજી		સારી	૧૨	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૮	શ્રી કુંદમલજી પાવેચા		"	૨૮	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	મોતીલાલજી કુતેલાલજી		સાધારણ	૨૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ટેમ્પલ	ફેલો ફરેશન	પારુ એપ્રિફ	આંધ્રી	મુખનાયક	પ્રતિભાલની ક્રમ
૩૨૪૪	ખાલોદા (ગડા)	ખલરમાં	ફેલો ૩ મા. ફર	ફેલો	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાવાણ-ધાતુ ૨-૧
૩૨૪૫	પરવા	"	મુંદરાખાદ ૮ મા. ફર	બડનગર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૨૪૬	બનેડીઆ	"	ફેલો ૬ મા. ફર	બડીખરસોદ	"	આદિનાથજી	૨-૧
૩૨૪૭	બડી ખરસોદ	"	" ૮ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૮-૫
૩૨૪૮	ચીરોલા	"	" ૧૧ મા. ફર	"	"	અજીતનાથજી	૮-૬
૩૨૪૯	ખમ્ભાજી (બાટ)	"	" ૬ મા. ફર	પચલાજી (બાટ)	"	આદિનાથજી	૬-૫
૩૨૫૦	ખનડુઆ	"	" ૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શ્રીતિનાથજી	૮-૩
૩૨૫૧	મડાવદા	"	ખાચરોદ ૫ મા. ફર	ખાચરોદ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪-૧
૩૨૫૨	ખાચરોદ	તલાવ ફરવાળ	" ૧ મા. ફર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭-૪
૩૨૫૩	"	કમાડીપુરા	"	"	"	શ્રીતિનાથજી	૬-૧
૩૨૫૪	"	જૂનાશહેર	"	"	ધર	આદિનાથજી	૩-
૩૨૫૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-૧
૩૨૫૬	"	જૂનો સરકારવાડો	"	"	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦-૬
૩૨૫૭	"	સીતળામાતા	"	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭-૧
૩૨૫૮	"	મન્નાજીવાસ	"	"	શિખરબંધ	"	૪-૧૧

બંધાવનારનું નામ અથવા સંજ્ઞા.	અક્ષરલેખનનું નામ.	કેળવણી સંજ્ઞા.	દેશસરની સ્થિતિ.	કૌટુંબી વસ્તી.	હિપા- સંખ્યા.	ધર્મ- સંજ્ઞા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦	શેઠ ખીરલાલજી હરખચંદજી		સારી	૬૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	ભગીરદાર ભારતસોગલ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ધૂળચંદ જોગમલજી		"	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ચોધરી સરજમલજી રૂપચંદજી		સારી	૧૨૪	૧		એક શરૂઆત છે. એક અંતરે અંતર છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૪૮	શેઠ ખુલ્લચંદ દુલીચંદ		"	૪૦	૧		દીવાલો ટુથ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	ચોધરી વીરચંદજી ભેરલાલજી		"	૫૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ ચાંદમલજી દલીચંદજી		સાધારણ	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૬	શેઠ નાયુલાલજી પનાલાલજી		સારી	૧૨	૧		
રૂપચંદજી ચતિ ૧૮૮૫	શેઠ ચંપાલાલ પનાલાલ સુરાના	૧૮૮૫	"	૫૦૦	૩	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
ચતિ રામચંદજી ૧૯૦૦	શેઠ હાલુજી ચંપાલાલજી નાગડા	૧૮૬૬	"				દીવાલો પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ બટેવાળા ૧૯૫૪	શેઠ નાયુલાલજી કુંવરજી	૧૫૪૫	સાધારણ				
હસાઓસવાલ ૧૫૫૦ માલવી	"	૧૫૪૮	"				
ચતિ મયાચંદજી ૧૯૫૦	શેઠ પન્નાલાલ રતનલાલ		સારી				આ દેશસરમાં ખામી ચિત્રો છે.
ચતિ સમાજ ૧૯૦૦	"	૧૯૫૫	"				
ચતિજી ૧૫૦૦	પન્નાલાલ ચંપાલાલસુરાજી	૧૪૮૭	"				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલો સ્ટેશન	ફેરો એજિસ્ટ્રા.	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૨૫૯	ખાચરોદ	મુકુંદપરા	ખાચરોદ ૧ મા. દૂર	ખાચરોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫૫૫-૫૫૭ ૧-૨
૩૨૬૦	"	લીમડાવાસ	"	"	"	"	૫-૩
૩૨૬૧	નાગદા	બળર	નાગદા બ. ૦૧ મા. દૂર	નાગદા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૫
૩૨૬૨	બરવાહા (ખાંવાઈ)	સ્ટેશન રોડ	બરવાહા ૦૧ મા. દૂર	બરવાહા	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૬-૬
૩૨૬૩	કરીકસખા	બળરમાં	૧૮ " મા. દૂર	કરીકસખા	"	આદિનાથજી	૫-૨
૩૨૬૪	કસરાવઢ (મોટી)	"	૩૦ મા. દૂર	કસરાવઢ	ધર	મુનિસુવત સ્વામી	૩-૬
૩૨૬૫	મહેશ્વર	"	૩૧ મા. દૂર	મહેશ્વર	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૪૭
૩૨૬૬	હાટપીપલ્યા	"	ઈંદોર ૩૫ મા. દૂર	હાટપીપલ્યા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૦-૧૨
૩૨૬૭	નેવરી	"	"	નેવરી	ધર	"	૪-૧
૩૨૬૮	બાગલી	"	૩૬ મા. દૂર	બાગલી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૨
૩૨૬૯	કાટાકોડ (કનોદ)	"	૬૦ મા. દૂર	કાટાકોડ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪-૨
૩૨૭૦	કરનાવઢ	"	૨૪ મા. દૂર	હાટપીપલ્યા	ધાબાબંધ	અરનાથજી	૩-
૩૨૭૧	દુનતા	આમબહાર તળાવના કિનારે	મકસી ૪ મા. દૂર	મકસી	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૭૨	પીપલોદા (બાગલા)	બળરમાં	પીપલોદા (બાગલા) ૦૧ મા. દૂર	પીપલોદા (બાગલા)	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૩-૩

અંશાવનારજી નામ તથા સંવત	વહીવટદારજી નામ	લેખન સંવત	દેરાણની વિશિષ્ટ	કેસની વસ્તી	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શેઠ દીપચંદ્રજી ઝાંખાજી ચોપડા ૧૯૩૦	શેઠ અમરચંદ્રજી પ્રેમચંદ્રજી	૧૯૦૧	સારી				
પતિ ભેરવજી ૧૭૦૦	શેઠ જગદીશચંદ્રજી પન્નાલાલ ચોપડા	૧૭૦૧	"				
શેઠ સરૂપચંદ્રજી બગવાનજી શેઠિયા ૧૯૧૩	શેઠ ચંપાલાલ ઠાલડ		"	૫૦	૧	૧	
શેઠ લજમણદાસ કેસરી-મલ ૧૯૮૫	શેઠ લજમણદાસ કેસરીમલ	૧૯૮૫	"	૨૫	૧	૧	શ્રીમતસ્વામીની એક આરતીની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ અનોપચંદ્રજી પુનમચંદ્રજી	૧૫૪૫	"	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	અરદીચંદ્રજી મનાલાલજી લુણિયા	૧૧૪૫	સાધારણ	૮૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ જીવરાજજી ગંગારામજી	૧૮૫૬	સારી	૧૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ખુશાલજી કેસરામજી	૧૯૪૪	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીજી કરવુરચંદ્ર બંધ	૧૧૪૫	"	૪૦	૧		
"	શેઠ ધનાલાલ સૌભાગ્યમલજી	૧૮૬૫	"	૭૫	૧	૧	અણીદારની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૮	શેઠ સિધકરજી ચાંદમલજી		ખરાબ	૬	૧		અર્થ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ ફૂલચંદ્રજી હીરાચંદ્રજી નહાર	૧૯૪૪	સાધારણ	૪૦	૧		
શેઠ રામચંદ્ર મથુરાલાલ ૧૯૭૬	શેઠ મીસરીમલ મથુરાલાલ		"	૩૫			
શેઠ રામાજી જાનેડ ૧૮૫૦	ગોંધારલાલજી રામાજી જાનેડ		સારી	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાફ	રેલ્વે સ્ટેશન	પાસે સ્થાનિક	આંધણી	મુળનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૩૨૭૩	ઉન્દેલ	ચતિણી ગલી	ઉન્દેલ	ઉન્દેલ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-ધાનુ ૭-૧૩
૩૨૭૪	ઉલ્લોન	ખારાકુવા, દહેરાની ખડકી	ઉલ્લોન ૧ મા. દુર	ઉલ્લોન	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૨-૨૫
૩૨૭૫	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૪-૮
૩૨૭૬	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-
૩૨૭૭	"	"	"	"	"	ચંદ્રમણજી	૨૩-૧૮
૩૨૭૮	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૨૭૯	"	ખારાકુવા	"	"	ધર	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૬-૧૦
૩૨૮૦	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧૪-૧૪
૩૨૮૧	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૬
૩૨૮૨	"	મોહલાલ કીશનલાલની ખડકી	"	"	ધર	"	૧-૬
૩૨૮૩	"	અળવંત ભેરની ગલી	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૭-૮
૩૨૮૪	"	સરાફા	"	"	ધૂમટખંધ	અણતનાથજી	૨૩-૩૬
૩૨૮૫	"	શાંતિનાથની ગલી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧૧-૩૫
૩૨૮૬	"	બાકા સરાફા	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	- ૨
૩૨૮૭	"	અવંતી પાર્શ્વનાથજીનો મહેલો	"	"	"	"	૧૪-૨૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	જણાવેલી સ્થિતિ.	ફેરવાની વસ્તી.	કિંયા- મથ	કચ- કાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	શેઠ રાજમલજી કેસરીમલજી		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	શેઠ અપ્પભાઈસ જીમનીરામ ની પેદી	૧૬૪૬	"	૧૨૦૦	૪	૧	૧ પુસ્તકભંડાર છે.
"	"		"				આ પાંચે દેરાસરો એક જ કંપાઉન્ડમાં છે.
મુલાખચંદજી સંધવી ૧૭૦૦	"		"				
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	"		"				
"	"		"				
શ્રીસંધ	શેઠ દેવરાયજી દેવજી	૧૬૫૮	"				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	શેઠ મન્નાલાલજી માનમલજી		સાધારણ				
યતિશ્રી ૧૮૫૦	યતિશ્રી પ્રેમવિજયજી		સારી				
મોજલાલ કીશનલાલ ૧૮૫૦	શેઠ માનમલજી કીશનલાલ		ખરાબ				
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શેઠ પન્નાલાલ ચંપાલાલ		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શેઠ શ્રીચંદ હજારીમલ	૧૬૮૭	સારી				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	મારવાડી કમીટી		"				એક સુરમતિ છે.
શેઠ સરજમલજી જવાહર- મલજી ૧૮૫૦	શેઠ ત્રીકમલાલ હીપચંદજી	૧૭૬૪	"				
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	અંબીરસિંહજી જવાહરમલજી		"				પ્રાચીન તીર્થ છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેસર્ત.	ફેલો રેકૉર્ડ	પૌરા એકક.	ગાંધી.	મુજનાયક	પ્રતિમાની સંખ્યા
૩૨૮૮	ઉભોન	નવાપુરા	ઉભોન ૨ મા. ફર	ઉભોન	ધર	ચંદ્રમુજ	પાવાણુ-ધાગ ૬-૭
૩૨૮૯	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧-૯
૩૨૯૦	"	ઉડુંપુરા	૩ મા. ફર	"	"	શ્રીતળનાથજી	૮-૭
૩૨૯૧	"	ભેરગઢ	૩ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૨૯૨	"	જેથીંગપુરા	૨ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	સુમતિનાથજી	૪-૧૩
૩૨૯૩	"	ફીથંજ	૧ મા. ફર	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	— ૧
૩૨૯૪	આકોદીઆ	બળરમાં	આકોદીઆ	આકોદીઆ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૨૯૫	સુગલપુર મંડી	"	સુગલપુર ૦૧ મા. ફર	સુગલપુર (મંડી)	"	આદિનાથજી	૧-૩
૩૨૯૬	સુગલપુર શહેર	ઓસવાલશેરી	૨ મા. ફર	(શહેર)	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૪
૩૨૯૭	કાલાપીપલ	બળરમાં	કાલાપીપલ	કાલાપીપલ	ધર	"	— ૧
૩૨૯૮	શિહોર (ખાવણી)	ચરખા લાઈન	શિહોર ૬ મા. ફર	શિહોર (ખાવણી)	શિખરખંધ	"	૨-૨
૩૨૯૯	શિહોર (શહેર)	આમણપુરા	૧ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૩-૨
૩૩૦૦	આણ	નળરખંજ	૨૭ મા. ફર	આણ	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૬
૩૩૦૧	"	કિલ્લા ઉપર	"	"	ધર	નેમિનાથજી	૬-૧૪
૩૩૦૨	મગરદા	"	શિહોર ૪૦ મા. ફર	મગરદા	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૨

જાણનારનું નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવાદનું નામ	લેખનો સંજ્ઞા	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- મય	કર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦	શ્રી યાદમલજી ચીતર		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શ્રી બાગમલજી ગિરધારિ- લાલજી		"				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૪૬	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦	"	૧૫૪૮	સાધારણ				
શ્રીસંઘ ૧૬૫૦	શ્રી ઝવહરજી છગનીરામની પેઠી		"	૮			
શ્રી અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ અમદાવાદવાળા ૧૯૬૬	શ્રી અમૃતલાલ ત્રીકમલાલ	૧૫૪૩	સારી	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રી ચાંપશી શામજી		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શ્રી બાલુજીભાઈ માણેકચંદ	૧૬૪૪	સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શ્રી રતનલાલ મથુરાલાલ		સાધારણ	૪૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શ્રી શામજીભાઈ આણંદજી		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૪	શ્રી દેવચંદજી બાણુજી		"	૫૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦	શ્રી મૂળચંદજી કનૈયાલાલજી		"	૧૨	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૬૬	શ્રી રૂપચંદજી બીશીમજી		"	૧૪૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૮૪૬	શ્રી માનમજી		"				
શ્રીસંઘ જી. ૧૯૬૩	શ્રી હેમરાજજી માણેકલાલ		"	૨૮	૧		

નંબર	ગામનું નામ	કેન્દ્ર	ફેલો કોશન.	ચોરસ એકરિશ.	ખાંચકી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાણની કિંમત
૩૩૦૩	બોપાલ	મારવાડી ચોક બજાર	બોપાલ ૧૧ મા. ફર	બોપાલ	લૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાવાણુ-ધાત્રી ૧૨-૩૦
૩૩૦૪	બાસોદા	ગરાસિયાના મહોલ્લામાં	ગંજ બાસોદા ૧ મા. ફર	ગંજ બાસોદા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૩
૩૩૦૫	બાસોદા (ગંજ)	ગંજ	"	"	ધર	"	- ૧
૩૩૦૬	બેલસા	બારાદશી કિલ્લા સામે	બેલસા ૧ મા. ફર	બેલસા	શિખરબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૪-૫
૩૩૦૭	બરેલી	બજારમાં	૮૦ મા. ફર	બરેલી	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩-૩
૩૩૦૮	તલેન (રાજબદ)	"	સુભલપુર ૧૦ મા. ફર	તલેન	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૩૦૯	રંચભવર	"	બેરછા ૩ મા. ફર	રંચભવર	ધર	અણતનાથજી	૧-
૩૩૧૦	પીપલરામા	"	૧૨ મા. ફર	પીપલરામા	શિખરબંધ	શીતળનાથજી	૧-
૩૩૧૧	આસામપુરા	"	લેકડા ૪ મા. ફર	ઉગરૈન	લૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૧
૩૩૧૨	બાજના	"	બમનીઆ ૧૨ મા. ફર	રતલામ	શિખરબંધ	"	૧-૩
૩૩૧૩	ધરાડ	"	નોગામા ૨ મા. ફર	નોગામા	લૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૩૧૪	બોરા	"	૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	નેમિનાથજી	૧-
૩૩૧૫	સીમલાવદા	"	રૂથીમ ૬ મા. ફર	રૂથીમ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૧
૩૩૧૬	મુલધાન	"	"	મુલધાન	"	શ્રાતિનાથજી	૫-૧
૩૩૧૭	બદનાવર	નીચલા વાસમાં	બડનાવર ૧૧ મા. ફર	બડનાવર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬-૪

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	અધીવરકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશસરની સ્થિતિ	જેનાની વસ્તી.	ઉપા- મય	ધર્મ- સ્થાના	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૬	શેઠ પુષ્પરાજી રીખવદાસ		સારી	૧૬૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શેઠ શૃંગાલમલજી રીખવદાસ		સાધારણ	૨૫	૧		
શેઠ નાયુભાઈ શામજી વીર સવત ૨૪૦૯	શેઠ નાયુભાઈ શામજી		સારી				
શ્રીસંધ ૧૮૮૬	વકીલ તખતમલજી હુશ્મ- કરજી		"	૧૦૫	૧		
શ્રીસંધ જી. ૧૯૬૦	શેઠ રતનલાલજી નંદાર		"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	શેઠ નીલાતલાલજી મુલતાન- ચંદજી		"	૧૬	૧		
શેઠ દેવીલાલ ધનરાજ	શેઠ દેવીલાલ ધનરાજ		સાધારણ	૩૨			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	પૂજારી મોતીલાલ		ખરાબ	નથી	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૪૯	ચતિ દેવેન્દ્રવિજયજી (કિર્તી)		સારી	"			
શ્રીસંધ જી. ૧૯૮૮	અમરચંદજી સૌભાગ્યચંદજી બાફળા		"	૫૦	૧		
અમીરજી ચોપડા ૧૯૬૦	ભુવારમલ માસ્તર		સાધારણ	૮	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૧૭	શેઠ ચંપાલાલજી ગુલાબચંદજી		"	૩૨			
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શેઠ ધન્દરમલજી જડાવચંદજી ચોપડા	૧૯૦૬	"	૧૨	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ કેસરીમલજી મંભીરમલજી		"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૨૦૦	શેઠ નંદલાલ ભોઠા		સારી	૪૦૦	૧		એક મહાવીર, જેનું ચિત્ર અંજળી લાવણેરી છે.

નંબર	ગ્રામજીવન નામ	ઠેકાણું.	ફરજી કેસન.	ફરજી ગ્રામજીવન.	બાંધણી	મુજબનાયક	પ્રતિબાજીની સંખ્યા
૩૩૧૮	બહાવર	નીચલા વાસમાં	બહાવર ૧૧ મા. ફર	બહાવર	શિખરબધ	સંબંધનાયક	પાપાલુ-પાણી ૩— ૧
૩૩૧૯	વખતમઠ	બહાવરમાં	૧૮ મા. ફર	વખતમઠ	"	આદિનાયક	૪— ૪
૩૩૨૦	કોદ	"	૧૬ મા. ફર	કોદ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૩૨૧	બીડવાલ	"	૨૬ મા. ફર	બીડવાલ	"	પાર્શ્વનાયક	૬— ૧
૩૩૨૨	કોદ	"	૨૦ મા. ફર	કોદ	શિખરબધ	વાસુપૂજ્યજી	૮— ૫
૩૩૨૩	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાયક	૮— ૪
૩૩૨૪	ધામંદા	"	૩૪ મા. ફર	ધાર	"	આદિનાયક	૩—
૩૩૨૫	ધસલ	"	૨૮ મા. ફર	ધસલ	શિખરબધ	"	૩— ૧
૩૩૨૬	લોડગાવ	"	૩૨ મા. ફર	રાજગઢ	"	સુપાર્શ્વનાયક	૨— ૧
૩૩૨૭	અમઝરા	"	મહુ ૫૦ મા. ફર	અમઝરા	"	પાર્શ્વનાયક	૬— ૨
૩૩૨૮	બોપાવર તીર્થ	બાગોળે	૬૦ મા. ફર	સરદારપુર	"	શાંતિનાયક	૭— ૬
૩૩૨૯	રીગણોદ	બહાવરમાં	૭૦ મા. ફર	રીગણોદ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૨—૧૪
૩૩૩૦	વરમંડલ	"	બહાવર ૨૪ મા. ફર	વરમંડલ	મુમટબધ	"	૩— ૫
૩૩૩૧	લાખરીઆ	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાયક	૧— ૨

અંશનામનું નામ તથા સંવત.	વહીવટનામનું નામ.	લેખન સંવત.	રેકૉર્ડની વિગત.	કેસની વર્ગીકરણ.	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ ટિપ્પણ
શ્રીસંધ ૧૧૦૦	શેઠ નંદલાલ લોહા		સારી				
શ્રીસંધ ૧૬૫૬	શેઠ કેસરીમલજી ચંપાલાલજી	૧૫૫૧	"	૨૦૦	૨		રંમબેરંબી જુદાજુદા પુરુષોના જીવનચરિત્રો દોરેલ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શેઠ ચોકાસલાલજી ડોડુજી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ જી. ૧૮૬૮	શેઠ કેસરીમલજી રૂપચંદજી		"	૧૦૦			
શેઠ ખેતા વર્ધા ૧૮૫૦	શેઠ ખેતા વર્ધા		સારી	૮૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	શેઠ કાલુરામજી ચોધરી		સાધારણ				પ્રેસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શેઠ ધૂળજી વીરચંદ	૧૬૪૦	"	૫૨			જીવોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૪૦	ચંપાલાલ માણેકલાલ		"	૧૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૮૫	નાનાલાલ પન્નાલાલજી		"	૨૪			
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શેઠ રૂપાજી પન્નાલાલ	૧૫૪૬	"	૧૨	૧		
શ્રીસંધ	શેઠ પ્રેમચંદ આગમલ		સારી	નથી	૧	૧	એક પ્રાચીન તીર્થ છે, ખાસ કર્શનીય છે. મૂળનામકજીની
							૯ હાથ ઊંચી કાયોત્સર્ગરથ સ્થાપ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શેઠ નંદરામજી ભૈરવલાલ		"	૧૨૦	૨		
શ્રીસંધ ૧૬૭૬	શેઠ નાયુજી ગુલામચંદજી		"	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શેઠ નાયુલાલજી કસ્તુરચંદજી ચોધરી		સાધારણ	૪૦			

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાફ	ફેલો રેકૉન.	પાસ આફિસ.	નાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૩૩૨	રાબોદ	બળરમાં	બડનગર ૨૦ મા. ફર	બરમાંડબ	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૧
૩૩૩૩	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૪—૫
૩૩૩૪	કાનુન (કાનવન)	"	૨૪ મા. ફર	"	"	વિમલનાથજી	૪—૧
૩૩૩૫	નાગદા	"	૨૬ મા. ફર	નાગદા	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—૩
૩૩૩૬	કેસુર	"	૧૮ મા. ફર	કેસુર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૩૩૭	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૫—૧
૩૩૩૮	દિગ્ઠાણુ	નયાપુરા	મહુ ૧૮ મા. ફર	દિગ્ઠાણુ	શિખરબંધ	"	૩—૨
૩૩૩૯	"	કુંભાર મહોત્સો	"	"	"	"	૬—૧
૨૩૪૦	નાલજા	બળરમાં	૪૦ મા. ફર	નાલજા	ધૂમટબંધ	સુવિધિનાથજી	૧—૧
૩૩૪૧	"	"	"	"	ધર	તેમનાથજી	૧—૧
૩૩૪૨	માંડવગઢ (તીર્થ)	"	૫૫ મા. ફર	માંડવગઢ	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧૧—૭
૩૩૪૩	હાંતોદ	ગણપતિ ચોક	મંદોર ૧૦ મા. ફર	હાંતોદ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫—૩
૩૩૪૪	ધાર	સદરબળર	મહુ ૩૬ મા. ફર	ધાર	"	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૩૩૪૫	"	બનીઆવાડી	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧૩—૨૯
૩૩૪૬	બેટમા	"	૧૪ મા. ફર	બેટમા	"	સુમતિનાથજી	૬—૨

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	કેશકર્તની સ્થિતિ.	જેનાની પસંદી.	કિંમત રૂપિયા	પૃષ્ઠ સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	શેઠ ઝવેરચંદ નાથાજી		સાધારણ	૬૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	"	૧૮૨૦	ખરાબ				અર્થોક્ષારની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શેઠ પનાલાલજી વરધાજી		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૯૫	શેઠ દીપચંદજી હીરાચંદજી	૧૯૨૨	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ હરખચંદ પુનમચંદ	૧૯૨૮	સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૨૦	શેઠ રીખવચંદ રૂપચંદ	૧૯૩૬	"				
શ્રીસંધ ૧૯૪૦	શેઠ નાથુલાલ રૂપચંદ		સારી	૩૨	૧	૧	૧ પુસ્તકબંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શેઠ ઝવેરચંદ પન્નાલાલ		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૯૯૮	શ્રી માડવગઢ તીર્થ કમીટી	૧૫૨૭	"	૪૪			
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	"		"				
શ્રીસંધ	"	૧૫૪૭	સારી	૨૦	૧	૮	એક અનુમતિ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શેઠ ખૂમચંદ મોતીલાલ	૧૮૮૫	"	૧૫૦	૧	૧	દીવાલો અર્થ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૭	મણુપતલાલજી હોમાલાલજી		"	૧૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	ઝોઝરલાલજી કુર્નયાલાલજી સરાફ		"				
"	હરખચંદ કસ્તુરચંદ		સાધારણ	૪૦			

નંબર	આમલ નામ	ટેકાફ.	ફેલો કરોડના	પોસ્ટ એડ્રેસ	આંધણી.	મૂળનામક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૩૪૭	મહુ (જાવણી)	બકાસરાફા	મહુ ૧૧ મા. ફર	મહુ (જાવણી)	શિખરબંધ	અજીતનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૭-૪
૩૩૪૮	હાસિયપુર	બળરમાં	૧૨ મા. ફર	હાસિયપુર	"	સુપાર્થનાથજી	૩-૪
૩૩૪૯	માનપુર	સદર બળરમાં	૧૩ મા. ફર	માનપુર	ધર	પાર્થનાથજી	૧-૨
૩૩૫૦	અંજડ	ધાનમંડી	૮૪ મા. ફર	અંજડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	- ૧
૩૩૫૧	બરેડી	બળરમાં	પાલીઆ ૨ મા. ફર	હતિાદ	"	અજીતનાથજી	૧-૧
૩૩૫૨	દેપાલપુર	"	ચંબલ ૧૩ મા. ફર	દેપાલપુર	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૬-૨૧
૩૩૫૩	આટાહોડા	"	અજનોદ ૬ મા. ફર	"	ધર	"	- ૧
૩૩૫૪	ખડોત્યા	"	૪ મા. ફર	અજનોદ	"	આદિનાથજી	૨-૧
૩૩૫૫	ફતેહાબાદ (ચંદ્રાવતીમંજ)	"	ફતેહાબાદ ૧ મા. ફર	ફતેહાબાદ	"	"	૨-૧
૩૩૫૬	ગૌતમપુરા	"	ચંબલ ૩ મા. ફર	ગાતમપુરા	શિખરબંધ	પાર્થનાથજી	૩-૪
૩૩૫૭	બીહોડાદ	"	ધટિયા ૬ મા. ફર	ધટિયા	ધૂમટબંધ	સુવિધિનાથજી	૮-૨
૩૩૫૮	કોદાદીઆ	"	તરાનારોડ ૨૦ મા. ફર	માકડોન	ધર	પાર્થનાથજી	૧-૨
૩૩૫૯	કુપાડા	"	બેરછા ૨૦ મા. ફર	કુપાડા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪-૨
૩૩૬૦	સાગપુર	કસેરાબજર સંધવી ગલી	૧૧ મા. ફર	સાગપુર	"	આદિનાથજી	૧૬-૧૦

નિવાસનરત્ન નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટકર્તા નામ	લેખક સંજ્ઞા	દસ્તાવેજી વિધિ	કેમની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	શેઠ હકોરચંદ્ર ઓશવાલ	૧૯૨૧	સારી	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ ચંપાલાલ સૂરજભાઈ		સાધારણ	૩૨			
પુનમચંદ્ર પનાલાલ ૧૯૫૦	પુનમચંદ્ર પનાલાલ		ખરાબ	૪			
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ નહારમલ પંકાવરભાઈ	૧૫૨૬	"	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શેઠ જૂનાવાલ ભત્તીરામ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	શેઠ મનલાલ જગનલાલ		સારી	૭૨	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ રીખવચંદ્ર નાનુરામ		"	૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ કાલુરામ મૂલચંદ્ર	૧૫૪૫	સાધારણ	૮			
"	શેઠ સરદારમલ નંદરામ C/O ચંદ્રાવતીબેન	૧૯૫૫	"	૧૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૪	શેઠ મદુમલ ચંપાલાલ		સારી	૬૦	૧	૧	દેરાસરનું શિખર જીર્ણોદ્ધાર.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ માનમલ હીરાલાલ ચૌધરી	૧૬૦૪	"	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ હંસરાજ હીપચંદ્ર	૧૫૪૫	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ જવાહરમલ હિંમતમલ		સારી	૩૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	કેસરીમલ જલમચંદ્ર વહીલ		"	૧૦૦	૧		૧ રફટિકના પ્રતિમાજી છે. એક લાખબેરી છે. બિનહત-
							સુરિની એક આરસની મૂર્તિ છે.

નંબર	મામલું નામ	ટેમ્પલ	ફેલો કેરેક્ટર	પાર એપ્રિફ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાજીની સંખ્યા
૩૩૬૧	સારંગપુર	મહાજનવાડી	બેરછા ૨૭ મા. ફર	સારંગપુર	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૫૧૫૭-ધાતુ ૧૬-૭
૩૩૬૨	મડોદા	બજારમાં	આગર ૩૦ મા. ફર	બડોદોઆ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૨
૩૩૬૩	પડાના	"	આઠોદોઆ ૨૨ મા. ફર	પડાના	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	- ૩
૩૩૬૪	છાપેડા	વાવડી પાસે	સુભજપુર ૪૮ મા. ફર	છાપેડા	ભૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૩૬૫	ખૂજનેર	સરકારી સ્કુલ સામે	૩૪ મા. ફર	ખૂજનેર	"	"	૪-૨
૩૩૬૬	બ્યાવરા	ચોપડ બજાર	૪૪ મા. ફર	બ્યાવરા	ધર	વાસુપૂજ્યજી	૪-૨
૩૩૬૭	નરસીંગઢ	બડાબજાર	૬૪ મા. ફર	નરસીંગઢ	ભૂમટબંધ	"	૩-૧
૩૩૬૮	નહારગઢ	બજારમાં	મંદેસોર ૧૪ મા. ફર	નહારગઢ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૭-૬
૩૩૬૯	સંજીત	"	પીપલિયા ૧૫ મા. ફર	સંજીત	"	સુમતિનાથજી	૩-
૩૩૭૦	કયામપુરા	કુંભારવાડા	મંદેસોર ૧૪ મા. ફર	કયામપુરા	ભૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫-૨
૩૩૭૧	સીતામઢિ	બજારમાં	૨ મા. ફર	સીતામઢિ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬-૬
૩૩૭૨	"	"	"	"	ભૂમટબંધ	"	૬-૨
૩૩૭૩	"	વાધરીના ફળિયામાં	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૭
૩૩૭૪	"	સંભવનાથજીના મંદિર	"	"	"	સંભવનાથજી	૫-૭

નિધાનનારહું નામ તથા સંવત.	પ્રતિપદકારણ નામ	કેબીના સંવત.	કેસસની સ્થિતિ	કેબીના વસ્તી.	કેપા- મથ	કેમ- સમય	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ હોસનલાલ મહનલાલ શરાફ		સારી	૩૦			
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	હનરીમલજી હીરાલાલજી બડોદિયાવાળા	૧૬૪૫	"		૧		આ એક તીર્થ છે. ૬૨ વર્ષે ફા. વ. ૪ થી ૬ સુધી મેળા
શ્રીસંધ ૧૬૬૦	નેરાવરમલજી બાગમલજી માલુ	૧૫૪૫	"	૩૦	૧		બરાબ છે. એક શ્રી જિનહત્ત સુરિની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	શેઠ નથમલજી હીમતમલજી		સાધારણ	૭૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ બુધમલજી રંગલાલજી		"	૫૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૬૫૦ લગભગ	શેઠ કન્નેડીમલ કેસરીમલ ડાંગા		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૬૬૦ લગભગ	શેઠ નથમલજી ગંભીરમલજી	૧૬૪૦	"	૨૫			એક શ્રી જિનહત્તસુરિની આરસની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		"	૧૦૦	૧		ધૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	સુંદરલાલજી		"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	રીખવચંદજી શ્રીમાલ		"	૪૦	૧		
"	કેસરીમલજી વોરા		"	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકબાંધાર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	શ્રીસંધ		"				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	"	૧૬૪૮	"				
અતિ હેલતરામજી ૧૬૦૦	તખતમલજી નવલખા	૧૬૦૪	સારી				

નંબર	માનવ નામ	ઠેકાણું	રહેઠાણ	જિલ્લો	આંધ્રી	મુજબનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૩૩૭૫	તીલરોડ	બજારમાં	મંદસોર ૨૬ મા. દૂર	સીતામઠી	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાપાલ-પાડ ૧— ૬
૩૩૭૬	હીપાખેડા	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૭—
૩૩૭૭	લખુના	"	૨૦ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૪— ૩
૩૩૭૮	અફજલપુર	"	હલોદા ૮ મા. દૂર	અફજલપુર	"	"	૧૧— ૧
૩૩૭૯	ધુધડકા	"	૧૧ મા. દૂર	ધુધડકા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૬—
૩૩૮૦	ધમનાર	"	૩ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૫— ૧
૩૩૮૧	ધનડોદા	"	ટોઢર ૮ મા. દૂર	ભાઠિગઢ	ધર	"	૧— ૨
૩૩૮૨	ભાઠિગઢ	"	૧૨ મા. દૂર	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫— ૨
૩૩૮૩	નંદાવતી	"	હલોદા ૧૦ મા. દૂર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪— ૧
૩૩૮૪	એલચી	"	૩ મા. દૂર	ધુધડકા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૩૮૫	અમરાવત	"	૪ મા. દૂર	મંદસોર	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૩૮૬	ભાલેશ્વર	"	મંદસોર ૬ મા. દૂર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૪
૩૩૮૭	ફતેગઢ	"	હલોદા ૨ મા. દૂર	ધુધડકા	ધર	"	૩—
૩૩૮૮	મુઢી	"	પીપલિયા ૩ મા. દૂર	નારાયણગઢ	ધૂમટખંધ	રીખવદેવજી	૪—
૩૩૮૯	નારાયણગઢ	"	૮ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧૧— ૫

અધિકારીનું નામ તથા સંવત	વહીવટી નામ	લેખક સંવત	રેકૉર્ડની સ્થિતિ	રેકૉર્ડની ક્રમી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	શ્રીસંધ		સાધારણ	૨૦			
વાલચંદ્ર ચતુરામભાઈ ૧૬૫૧	હીનાલાલભાઈ ભગવાનભાઈ		ખરાબ	૧૦			છલ્લોદારની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	શેઠ નાનાલાલભાઈ હીરાલાલભાઈ		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		સાધારણ	૧૦૦	૧		
જગદેવભાઈ રીખવદાસ	"		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	કીશનલાલભાઈ		સાધારણ	૨૦			
,	સુખલાલ દલીયંદ		ખરાબ	૨			
"	શેઠ ખૂખચંદ ભગવાનદાસ		સાધારણ	૨૦			
"	શેઠ હુકમીચંદભાઈ જસરાજ		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૬૫૬	શેઠ માધુલાલ પૂલચંદ		"	૧૨			
શ્રીસંધ ૧૬૬૭	શ્રીસંધ		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૬૦૦	"		"	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૬૫૦	કર્નલાલાલ અંબાલાલ		"	૧૬			
શ્રીસંધ ૧૬૮૫	નાનાલાલ મોતીચંદ		"	૧૨	૧		
વતિશ્રી વખત સોહમજી મલભાઈ	ખાત શેખરમલભાઈ		"	૧૧૦	૨		

નંબર	ગામનું નામ	કેશિક	ફેલે રેકૌન.	પ્રકાર કોષિકા.	ખાંધણી.	મુદતનાથ	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૩૩૬૦	નારાયણગઢ	અબરમાં	૧૦ મા. ફર	નારાયણગઢ	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	પાપાણ-પાટ ૮-૪
૩૩૬૧	જુડા	"	૧૦ મા. ફર	જુડા	ધર	શાંતિનાથજી	૫-૪
૩૩૬૨	આંતરી	"	૧૬ મા. ફર	આંતરી	ધૂમટખંધ	શ્રીતળનાથજી	૮-
૩૩૬૩	અપલાણી	"	૧૮ મા. ફર	"	ધર	આદિનાથજી	૧-
૩૩૬૪	બરડા	"	૧૨ મા. ફર	નારાયણગઢ	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૩૩૬૫	મહામઢ	આલણુવાડો	૧૮ મા. ફર	મનાસા	ધર	આદિનાથજી	૫-૨
૩૩૬૬	મનાસા	અબરમાં	૨૧ મા. ફર	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૨
૩૩૬૭	સાવણ	"	નીમચ ૧૨ મા. ફર	સાવણ	"	અજીતનાથજી	૫-૧
૩૩૬૮	પીપલિયા (રાવજીકા)	"	૧૪ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૬-૧૫
૩૩૬૯	બાગરોડ	"	૧૨ મા. ફર	"	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૪૦૦	જમુણિયા	"	૧૪ મા. ફર	મનાસા	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૪૦૧	ભાટખેડા	"	૧૮ મા. ફર	ભાટખેડા	ધર	"	૨-૪
૩૪૦૨	પડધા	"	નીમચ ૨૦ મા. ફર	પડધા	"	શાંતિનાથજી	૨-૨
૩૪૦૩	કંજેરડા	"	૨૫ મા. ફર	કંજેરડા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫-
૩૪૦૪	કુકડેખર	"	૨૪ મા. ફર	કુકડેખર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૬-૩

જાહેરાતનારનું નામ તથા સંવત.	પ્રતિષ્ઠાપરનું નામ.	લેખનો સંવત.	કેશકર્ત્રની સ્થિતિ.	કેનોની વસ્તી.	કેશ-ધર્મ- અથ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		સાધારણ			
શ્રીસંધ ૧૮૭૪	૪૦		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	૫૨		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	૧૬		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	હોમમજી ઉપધમજી		સારી	૧૬		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		..	૮૦	૧	
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	શેઠ સુખલાલ મોતરામ		..	૮૦	૧	
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	શ્રીસંધ		..	૫૦	૧	
..	૧૦૦	૧ ૧	
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	રતનલાલજી	૧૭૨૩	સાધારણ	૪૦		
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	શ્રીસંધ		ખરાબ	૧૬		પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	નોંધરામ દોલતજી		..	૨૮	૧	
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	બાલાગકસ પટવારી		..	૫		
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	કનૈયાલાલ માધવલાલ		સાધારણ	૨૫	૧	
શ્રીસંધ ૧૦૦૦	કપુરાલાલજી રતનલાલજી પટવા	૧૬૭૬	સારી	૬૦	૧	

નંબર	આમદ નામ	ટેકાફ	ફેલો સ્ટેશન	પ્રેસ એજિસ્ટ	આમદી	મુજબત	અંતિમાલની સંખ્યા
૩૪૦૫	કુકડેશર	બજારમાં	નીમચ ૨૪ મા. ફર	કુકડેશર	ધર	આદિનાથજી	પાપાલ-પાવ ૧-૧
૩૪૦૬	રામપુરા	બાહ્યનો મહોલો	મરોટ ૨૪ મા. ફર	રામપુરા	"	વાસુપૂજ્યજી	૨-
૩૪૦૭	"	કુકડાનીગલી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૭-૫
૩૪૦૮	"	બડેબજાર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૮-૧
૩૪૦૯	"	નાનાઘોડા	"	"	"	આદિનાથજી	૭-૩
૩૪૧૦	"	"	"	"	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૩-૫
૩૪૧૧	પરાલિયા	બજારમાં	ઉદેગઢ ૮ મા. ફર	ચાંદલા	ધર	શાંતિનાથજી	૧-
૩૪૧૨	બોતલમંજ (પાલિયા)	"	મંદેસોર ૬ મા. ફર	પીપલિયા	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧-૨
૩૪૧૩	હાડિયાબેડી	"	"	મંદેસોર	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૨-૨
૩૪૧૪	વર્ધ	"	પીપલિયા ૩ મા. ફર	પીપલિયા	શિખરબંધ	વર્ધ પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૪૧૫	નોઆમા	"	૬ મા. ફર	મંદેસોર	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧-૩
૩૪૧૬	રેવાસ (દેવડા)	"	૮ મા. ફર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૮
૩૪૧૭	કેનોરા	"	૮ મા. ફર	પ્રતાપગઢ	ધાબાબંધ	"	૫-૫
૩૪૧૮	રડાબજાર	"	૧૦ મા. ફર	"	"	વિમલનાથજી	૬-૧
૩૪૧૯	બોરો	"	મંદેસોર ૨૦ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧-૧

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવાદનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજી નિશ્ચિતિ	બેંકની વસ્તી	ઉપા- મક	વર્ગ શાખા	વિશેષ નોંધ
મતિ દેવચંદ્ર ૧૧૪૨	મોતીલાલજી ગુરુજી		સારી				
મતિલાલ સૌભાગ્ય ૧૮૦૦	શ્રીસંધ		ખરાબ	૪	૫		
શ્રીસંધ ૧૦૦૦	"		"				
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	"		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	"		"				
મતિ કરમચંદ્ર ૧૪૮૩	કસરીચંદ્ર મતિ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૨૦	નાનાલાલજી તેજસીંગજી પીઆ		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	ધારચંદ્ર યગદીરામજી મહેતા		સાધારણ	૪			ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	ચાંદમલજી દોલતરામજી		"	૧૨			
શ્રીસંધ ૧૦૦૦	વધ પાર્શ્વનાથજી તીર્થ સંરક્ષણ કમિટી		સારી	૫	૧	૨	દર વર્ષે પોષ સુદ ૧૦ ના રાત્ર મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૨ લગભગ	શેઠ વાલચંદ શિવચંદ મંદસોર		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	ચાંદમલજી કીસનજી		સારી	૩૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૪૨	નાયુલાલજી બેરલાલજી ધમોતરવાળા	૧૯૪૧	સાધારણ		૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	મોતીલાલજી દુઆચંદ્ર	૧૮૨૫	"	૫૦			ખતરામાંથી પાણી પડે છે.
"	રાજમલજી વજીરાજી		"	૧૦૦	૧		પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.

નંબર	ગ્રામજન નામ	ઠેકાણું	ફેલો રેકૉર્ડ	પાસ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાજીની શ્રેણી
૩૪૨૦	ધમોતર	જળરમાં	મંદોર ૨૨ મા. ફર	પ્રતાપગઢ	જુમટખંધ	આદિનાથજી	મધ્યાલ્પ-મીઠ ૪-૧
૩૪૨૧	અરણોદ	"	૩૦ મા. ફર	અરણોદ	શિખરખંધ	"	૩-૪
૩૪૨૨	સાગતલી	"	૩૫ મા. ફર	"	ધર	"	૩-
૩૪૨૩	હુનીઆ	"	૧૦ મા. ફર	પ્રતાપગઢ	"	"	૨-૧
૩૪૨૪	કનગેટી	"	પીપલિયા ૬ મા. ફર	કનગેટી	શિખરખંધ	"	૪-૬
૩૪૨૫	બરડિયા (આવણી)	"	૧૦ મા. ફર	"	"	"	૩-૧
૩૪૨૬	છરણ	"	હડકોઆખાલ ૪ મા. ફર	છરણ	"	"	૪-૬
૩૪૨૭	ચીતાખેડા	"	નીમચ ૧૦ મા. ફર	"	જુમટખંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૪-૬
૩૪૨૮	"	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨-૧
૩૪૨૯	ખગાણા (નીમચ)	દાદાવાડી રેકૉર્ડનોડ	૦ મા. ફર	ખગાણા	ધાખાખંધ	સુમતિનાથજી	૩-૨
૩૪૩૦	નીમચ (આવણી)	સામરાખાલી જળર	નીમચ ૧૧ મા. ફર	નીમચ (આવણી)	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૬-૬
૩૪૩૧	ખમુણિયા (કલા)	જળરમાં	૫ મા. ફર	"	ધર	નેમિનાથજી	૨-
૩૪૩૨	નીમચ	ચોધરી મહોબો	૩ મા. ફર	"	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	
૩૪૩૩	મહારગઢ	"	મહારગઢ ૧૧ મા. ફર	મહારગઢ	ધાખાખંધ	મહિનાથજી	૬-૪

બંધાવનારનું નામ તથા સં.વત.	મહાવિદ્યાર્થનું નામ.	લેખનો સં.વત.	દશાસની સ્થિતિ	જોડાની વસ્તી.	ઉપા- મથ	કર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	ફૂલચંદ્ર મગનજી		સાધારણ	૧૦૦			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ આદિ- નાશજીની છે. પરંતુ ચક્રમજી
							ના નામે ઓળખાય છે.
શ્રીસંધ ૧૮૬૩	કાળુરામજી ખીમરાજજી	૧૮૬૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. કાચનું કામ સુંદર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	અરનોદવાળા		સાધારણ	નથી			એક ઓરડીમાં મૂર્તિઓ ખિરાજમાન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	નાનાલાલ ચંપાલાલ કુશીરાણા		"	"			
શેઠ બરદાસજી ધાસી- રામજી ૧૮૫૦ લગભગ	કસ્તુરચંદ હીરાલાલ		સારી	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૨૫	મયુરાલાલજી નાયુજી	૧૯૨૫	સાધારણ	૪૦	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	ઓક્ષરલાલજી શિવલાલજી	૧૯૦૬	સારી	૩૦૦	૧		તીરાડો પડેલ છે. મરામતનો જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૩	ફૂલચંદ્ર કાળુરામજી સોની	૧૯૧૮	સાધારણ	૨૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે. એક બેન બેન્ડ છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	ટેકચંદ્ર નાયુલાલજી		"				
બાબુ ધીસાલાલજી મોતી- લાલજી ૧૯૮૮	બાબુ ધીસાલાલજી મોતીલાલજી		સારી	૫૦	૧		બાંહે માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	પુનમચંદ્ર હીપચંદ		"	૧૦૦	૨		
"	હળારીમથ વૃદ્ધિચંદ	૧૮૨૬	સાધારણ	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ નાનાલાલજી મીસરીમલજી મીંગ		સારી	૧૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૫૬૪ લગભગ	મેસરીમલજી કાલુરામજી સોલા	૧૬૪૦	સાધારણ	૩૫	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.

નંબર	બાળકનું નામ	કેશનું	ફેબ્રુ કેશન	પાસ આધાર	બાંધણી	મૂળનાથ	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૩૪૩૪	મસ્કારગઢ	બળરમાં	મસ્કારગઢ ૧૧ મા. ફર	મસ્કારગઢ	ધૂમટબધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાંચલુ-પાંડુ ૩-૧
૩૪૩૫	મહોદપુર	અપાદીવાલોદી ખેલી	મહોદપુરરોડ ૧૨ મા. ફર	મહોદપુર	શિખરબધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૩-૧૫
૩૪૩૬	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪-૧૧
૩૪૩૭	"	બજવાગલી	"	"	શિખરબધ	શાંતિનાથજી	૨૬-૧૬
૩૪૩૮	"	જૂના શહેરમાં	૧૩ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૩-૨
૩૪૩૯	ઈન્દાક	બળરમાં	આલોટ ૧૨ મા. ફર	આલોટ	ધર	"	૩-
૩૪૪૦	આલોટ	પ્રેમિલાગંજ	આલોટ	વિક્રમગઢ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૧
૩૪૪૧	"	જૂના બળરમાં	વિક્રમગઢ આલોટ	આલોટ	ધૂમટબધ	"	૨-૩
			૧૧ મા. ફર				
૩૪૪૨	નાગેશ્વર (કિન્દેલ)	જામખહાર	આલોટ ૬ મા. ફર	ગંધાર ૮ મા. ફર	"	નાગેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૪૪૩	તાલ	બળરમાં	લુણીરીજા ૮ મા. ફર	તાલ	"	આદિનાથજી	૪-૩
૩૪૪૪	દધાલીઆ	"	ચોમેલા ૧૪ મા. ફર	ચોમેલા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૪૪૫	કુંડલા	"	૮ મા. ફર	કુંડલા	ધૂમટબધ	આદિનાથજી	૩-૧
૩૪૪૬	અંતરાલીઆ	"	ગરોડ ૧૦ મા. ફર	ગરોડ	"	"	૩-
૩૪૪૭	સોલેઆ	"	૮ મા. ફર	બોલીઆ	"	"	૧-

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવાદારનું નામ	લેખન સંવત	કાવ્યની સ્થિતિ	કોષની વસ્તી	ઉપા-મય	કર્મ સાળ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેસરીમલજી કાલુરામજી લોહા		સાધારણ				ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
નગીબાઈ અને ચૂનીલાલ બાફણા ૧૬૭૮	શ્રીસંઘની પેઢી માલવી કેસરીમલજી સાગરમલજી		સારી	૬૦૦	૪		૩ પુસ્તકોનાંડારો છે. કાચનું કામ ઠીક છે.
શ્રીસંઘ ૨૦૦૧	જેઘંદજી રખમજીંદજી ચોપડા		"				
ચતિ શંકરજી ૧૬૪૮	નગીબાઈ અને ચૂનીલાલ	૧૬૦૩	"				એક આત્મારામજી મહારાજની આરસની શ્રુતિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૬૨	શ્રીસંઘની પેઢી		"	૪			
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	હીરાલાલ નાયુજી		સાધારણ	૪૦			
કેસરીમલજી નથમલજી ઠાકડ ૧૬૮૯	કેસરીમલજી નથમલજી ઠાકડ મુ તાલ		સારી	૧૫૦			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૦૦૦ લગભગ	ભેરલાલજી ભગાજી		"			૧	
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	વેણુવગાળા		ખરાબ	૧૨			
શેડ રામાજી કાલુરામજી ના વડવાઓ પ્ર. ૧૮૬૬	શેડ રામાજી કાલુરામજી		સારી	૭૫	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	મુનીમ હીરાલાલજી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૨૫ લગભગ	કેસરીમલજી ગુલામજીંદજી		"	૩૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		સારી	૧૫		૧	
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	ગુલામજીંદજી હીરામજીંદજી		સાધારણ	૨૫			પ્રાચીન ઠેરાસર છે.

નંબર	આમલ નામ	કેસનું.	ફેરવે ફેરવેન.	કેસ કેસનું.	બાંધણી.	મુખ્યાયક	પ્રતિબાહની સંખ્યા
૩૪૪૮	સુનેલ	બળરમાં	બવાનીમંડી ૧૦ મા. ફર	સુનેલ	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાયાણ-ધાતુ ૫—૧
૩૪૪૯	કોટડી	"	૨૪ મા. ફર	ચોડાના	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩—૧
૩૪૫૦	હામલા	"	૧૫ મા. ફર	"	"	"	૧—૧
૩૪૫૧	બોલીઆ	"	ગરોહ ૮ મા. ફર	બોલીઆ	"	પદ્મપ્રભુજી	૧૬—૪
૩૪૫૨	કોટડા	"	૧૦ મા. ફર	"	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩—
૩૪૫૩	આવર	"	૧૮ મા. ફર	આવર	"	આદિનાથજી	૨—૧
૩૪૫૪	"	આમના છેડે	"	"	શિખરખંધ	"	૯—૨
૩૪૫૫	ધસોઈ	બળરમાં	સુવાસરા ૫ મા. ફર	સુવાસરા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧
૩૪૫૬	ફનીંગ	"	૬ મા. ફર	ફનીંગ	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૧૦—૩
૩૪૫૭	ઉમરજી	"	નવગામ ૧૦ મા. ફર	બદનાવર	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૪૫૮	છત્રીબરમાલ	"	"	નવગામ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૨—૨
૩૪૫૯	કાયથા	બડા બળરમાં	તરાના ૩ મા. ફર	કાયથા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૪—૫
૩૪૬૦	ઝાલડા	બળરમાં	મહીદપુરરોડ ૧૫ મા. ફર	મહીદપુર	ધર	"	૧—૧
૩૪૬૧	લાલમઠ	"	તનોડીઆ ૧૧ મા. ફર	લાલમઠ	"	પાર્શ્વનાથજી	૨—

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંવત.	રસમની સ્થિતિ	જમીની વસ્તી.	ઉપા- મક	કર્મ શાળ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૪	જમનાલાલ મોહલાલ ચોપડા	૧૫૪૮	સારી	૪૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે. સં. ૧૨૨૫ ની સાલની એક ખાતુમૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	બંવરલાલ કેસરીમલ લોદા		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	ખજરાજ કનીરામ		"	૨૫			
ચતિ ૧૭૦૦ લગભગ	ચતિ શંકરલાલ		"	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ચંપાલાલ હેમરાજ		ખરાબ	૧૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
ચતિ ૧૭૦૦ લગભગ	ચતિ ગુલાબચંદ		સાધારણ	૧૫૦	૨	૨	એક ગાનબંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ચાંદમલ દોલતરામ		સારી				
શ્રીસંઘ ૧૬૬૮	માંગીલાલ હીમતમલ		"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૩૦	તેજમલ જમનાલાલ		"	૧૦૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૮૬૮	નવલમલ તારાચંદ	શ્રી. ના. ૧૬૬૮	"	૧૨			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦ લગભગ	ગિરધારીલાલ બગવાન		"	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ	બસંતલાલ હંસરાજ લોડા		"	૮૦		૧	એક પુસ્તકબંડાર છે.
"	શ્રીસંઘ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૬૨૫ લગભગ	ધુલચંદ નાયુલાલ બાઠિયા		"	૨૦			

નંબર	આવક નામ	ઠેકાણું	ફેલો સંખ્યા	કેસ કોર્પોરેશન	બાંધણી	પૂર્વનામ	પ્રતિબદ્ધતા સંખ્યા
૩૪૬૨	પીપ્પોન	બગરમાં	તનોડીઆ ૬ મા. ફર	પીપ્પોન	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	પાપાણ-પાણ ૨—
૩૪૬૩	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૫— ૮
૩૪૬૪	બડોદ	"	આગર ૧૪ મા. ફર	બડોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૨
૩૪૬૫	આગર	બડો બગર	૧૧ મા. ફર	આગર	ધાબાબંધ	અણનાથજી	૭—૧૧
૩૪૬૬	કાનડ	"	૧૧ મા. ફર	કાનડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૧
૩૪૬૭	બડોગાંવ	"	૨૦ મા. ફર	બડોગાંવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૫— ૪
૩૪૬૮	મોઢના	બગરમાં	"	મોઢના બડોડીઆ (સાળપુર)	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૧
૩૪૬૯	નળખેડા	"	૨૧ મા. ફર	નળખેડા	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૬—૧૧
૩૪૭૦	ફઈ	"	અચલાવડા ૫ મા. ફર	ઉનેશ	ધર	આદિનાથજી	૨— ૩
૩૪૭૧	બવાનીમંડી	પીપ્પોલીબગર	બવાનીમંડી ૧૧ મા. ફર	બવાનીમંડી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૩

અધ્યાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંખ્યા.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	ફોટોની ખર્ચ.	કોપા- મય	કર્મી- શાળા	વિશેષ મંત્ર
શ્રીસંધ	નંદરામજી રૂપચંદજી		જીવં	૧૫૦	૧		જીવં દેરાલર છે.
"	"	રૂ. ના. ૧૫૩૦	સારી		૧		
"	"		"	૨૦૦			એક મંથનકાર છે.
યતિશ્રી હોરવિજયજી લગભગ ૧૮૦૦	બાગમલજી પુરાણલજી		"	૫૦૦	૧	૧	"
શ્રીસંધ	અણ્ણતમલ માંગીલાલ લલવાણી		સાધારણ	૧૫			પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૪૮ લગભગ	ભેરલાલજી ભોપાલજી ચોધરી		"	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૦ લગભગ	સરદારમલ માંદમલ જાજેડ		"	૨૫			
યતિ જ્યેષ્ઠજી લગભગ ૧૯૫૦	હીરાલાલજી સંકલેયા		સારી	૨૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકકાર છે.
શ્રીસંધ	ઝવેરચંદજી બસંતીલાલજી		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૯૬૨	પુનમચંદજી મીમ		સારી	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.

મેવાડ

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેશવ.	ફેલો રેશન	પાર આડક	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાલની કેશવ
૩૪૭૨	ઉદેપુર	ચોખાનકા મંદિર	ઉદેપુર રા. મા. દુર	ઉદેપુર	ધૂમટખંધ	મહાવીર સ્વામી	પાપાલુ-ધાણ ૩—
૩૪૭૩	"	"	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૪૭૪	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	પદ્મનાથજી	૧૦— ૨
૩૪૭૫	"	"	"	"	"	અજીતનાથજી	૪—
૩૪૭૬	"	શોભની વાડી	"	"	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨—૧૬
૩૪૭૭	"	હાથીપોળકા રાસ્તા	"	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૬— ૧
૩૪૭૮	"	માલદાસની શેરી	"	"	શિખરખંધ	સદસેકલ્યા પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૧
૩૪૭૯	"	"	"	"	ધાખાખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૩— ૨
૩૪૮૦	"	ધંટાધરની પાસે	"	"	શિખરખંધ	શીતળનાથજી	૭૮—૧૩૪
૩૪૮૧	"	અતરામજીકા ઉપાશ્રય	"	"	ધૂમટખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૨
૩૪૮૨	"	માલદાસની શેરી મોની- વિજયજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૫— ૬
૩૪૮૩	"	જાખાખની "ધર્મશાળા	"	"	ધાખાખંધ	અજીતનાથજી	૪—૨૬
૩૪૮૪	"	બોરવાડો-વાડીજીકા મંદિર	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩૯—૧૫
૩૪૮૫	"	પેલેસરોડ-માજીની વાડી પાસે	"	"	ધૂમટખંધ	ચંદ પાર્શ્વનાથજી	૭— ૧

અધ્યાવનારશ્રી નામ તથા સંવત.	વહીવટશ્રી નામ.	લેખન સંવત.	રસમની વિધિ.	કેળાની વસ્તી.	ઉપા-મય શાળા.	વર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	ઉદેપુર જૈન ધર્મશાળાની કમીટી	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦૦	૮	૧	૨ પુસ્તકમંડારો છે.
"	"		"				ધાર્મિક ચિત્રો છે.
"	"	૧૮૧૯	"				
"	"	૧૮૪૭	"				ઉપરના દેરાસરના મેડા પર છે.
શેઠ જોરાવરમલજી	શેઠ જગનલાલ બાફળા		"				સમેત શિખરનું દેરાસર છે.
મહેતા ગોવિંદજીસિંહજીના વડવાઓ	મહેતા લક્ષ્મણસિંહજી	૧૮૪૭	"				આ દેરાસર દાર્થીયોળની ધર્મશાળાની પાછળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૪૭	ઉદેપુરની કમીટી	૧૮૪૭	"				મૂળનાયકજીની મૂર્તિ સુંદર છે.
"	"	૧૮૦૮	"				
"	રમણલાલ ડોડીવાળા	મુ. ના. પાટુના	"				કાચનું જડાવ કામ સુંદર છે.
		પરિઠરપર ૧૬૬૩					
શ્રીસંઘ	લહેરચંદજી ખમસરા		"				
"	ગણેશલાલજી સુરાણા	૧૯૦૧	"				ખીજે માળ છે.
"	શ્રીસંઘ	૧૮૦૮	સાધારણ				"
"	કેસરીમલજી પૂળવત		સારી				આબળના ભાગમાં બગીચો છે.
"	ફમનાથસીંહજી ખાગિયા	૧૮૨૫ મુ. ના.	સાધારણ				

નંબર	ગામનું નામ	કેશવ	દેવે રહેઠાણ	પાસ આધિકાર	ખાંડણી	મુળનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૪૮૬	ઉદપુર	પેલેસરાડ-કસોટી મંદિર	ઉદપુર ૨૧ મા. દુર		શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાયાથ-ધાતુ ૧૬—૩
૩૪૮૭	"	શીતળનાથજીની વાડી	"	"	ધુમટખંધ	શીતળનાથજી	૫—૨
૩૪૮૮	"	દિલ્હી દરવાજાની અંદર અમેસરાંકી થોળ	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૪૮૯	"	દિલ્હી દરવાજાની બહાર ભદ્રારકળનો થોળ	"	"	ધુમટખંધ	નેમનાથજી	૫—૨
૩૪૯૦	"	મંડોકા મંદિર	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧—૧૨
૩૪૯૧	"	ઝાખરિયોકા મંદિર	"	"	"	વિધદરજી પાર્શ્વનાથજી	૫—૪
૩૪૯૨	"	ચોમુખજીનું મંદિર	"	"	ધુમટખંધ	આદિનાથજી	૧૪—૬
૩૪૯૩	"	કોલપોળ	"	"	"	શાંતિનાથજી	૪—૪
૩૪૯૪	"	બાખીનોંકી શેરી	"	"	શિખરખંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૨૨—૧
૩૪૯૫	"	કોલપોળ (દાદાદેવરી)	"	"	"	આદિનાથજી	૩૭—૧૧
૩૪૯૬	"	શેડજીકી હવેલી	"	"	"		૩૧—૧૦
૩૪૯૭	"	ગોડીઓકીઓલ વીજાહુખાનું દેરાસર	"	"	"	શીતળનાથજી (નાના)	૭૨—૮૪
૩૪૯૮	"	સીમટવાડીઓકી શેરી	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૬—૩
૩૪૯૯	"	કદોઈ ઓળ-દાસીઓકા મહોલ્લા	"	"	ધર	આદિનાથજી	—૫
૩૫૦૦	"	કુંભારવાડો (દાંતાબેર)	"	"	"	શાંતિનાથજી	—૪

અધ્યક્તાશ્રીનું નામ તથા સંવત.	પદ્ધિવાદારશ્રી નામ.	લેખનો સંવત.	રજાસરની નિશ્ચિત.	રેગની વસ્તી.	કિલો-મીટર-સેન્ટીમીટર-મીલિમીટર	વિશેષ મંત્ર
શ્રીસંધ	કાળુરામજી નકાર		સારી			એક આરસની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૪૮	રૂપનાથસીંગજી ખાગિયા		"			
શ્રીસંધ	અંચલગચ્છના ઉપાશ્રમની કમીટી	શ્રી ના. ૧૮૧૧	સામારણ			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	ગોપાલલાલજી કનજરા		"			
"	કેદેપુરની કમીટી		"			બે ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ મોતીલાલજી ગોશ્વવાડા		"			
"	શેઠ મોતલાલજી ધુપિયા		"			એક ગુરુમૂર્તિ છે.
"	શેઠ વજ્રેસીંગજી ખામેલ		"			
શ્રીસંધ ૧૭૫૦	રાજ્ય તરફથી	શ્રી ના. ૧૬૬૬	"			
શ્રીસંધ			"			
શેઠ કુશભોજી ચંદાવત	શ્રીસંધ		સારી			કાચનું કામ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ગુલાબચંદજી		"			
ગાંધીકુટુંબ	શેઠ અંબરલાલજી સીંગલ-વાડીઆ		"			
શેઠ અંબાલાલજી દોશી ૧૮૦૦	નથમલજી દોશી		"			
શેઠ પુનમચંદજી નાથજી ૧૭૦૦	શેઠ મોહનલાલજી	શ્રી ના. ૧૧૮૬	"			

નંબર	ગામનું નામ	કેન્દ્ર	ફેલો રોશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૫૦૧	ઉદેપુર	જમહીસનો ચોક બહારકળનો ઉપાશય	ઉદેપુર ૨૧ મા. ફર	ઉદેપુર	ધર	આદિનાથજી	૫૧૫૭-૫૧૬ ૨-૫
૩૫૦૨	"	મોતીચોક	"	"	ધુમટબંધ	ઝવજાનનજી	૭-૩
૩૫૦૩	"	ખાખીઆંકી શેરી	"	"	ધર	આદિનાથજી	-૧
૩૫૦૪	"	પેલેસરોડ	"	"	શિખરબંધ	"	૨૬-૧૧
૩૫૦૫	"	કંસારાઓળ વર્ધમાન જ્ઞાન મંદિર	"	"	ધર	શાંતિનાથજી	૧-
૩૫૦૬	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧-૭
૩૫૦૭	"	ખાખીબગર	"	"	"	વાસુપુત્રજી	૨૦-૧૨
૩૫૦૮	સહુબર	રાવલીઆપોલ	૪૨ મા. ફર	સહુબર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૧૨
૩૫૦૯	બમરાણ	બગરમા	૫૬ મા. ફર	આશપુર	"	શાંતિનાથજી	૪-૧
૩૫૧૦	ઉદેપુર	ગણેશપાટી	૨૧ મા. ફર	ઉદેપુર	"	ચંદ્રપ્રભજી	૪-૬
૩૫૧૧	સમીનાખેડા	બગરમા	૪ મા. ફર	"	"	સમીના પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૩૫૧૨	આપડ	"	૧૧ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૫૧૩	"	ગામખદાર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૫૧૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૨-

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	પહોંચાણનું નામ	લેખક સંજ્ઞા	રસિકની રિચય	કેમની વસ્તી	ઉપા- ગ્રહ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
૧૬૨૦ સમય	બહારક શ્રી પ્રતાપ રાજેન્દ્ર- સરિજ		સારી				
શ્રીસંધ ૧૯૫૪	શેઠ હોદ્દાલાલ શ્રીમાલ		સાધારણ				ચોમાસામાં પાણી પડે છે.
શેઠ જયકરજી બોલિયા	શેઠ નહારસીંગજી બોલિયા		સારી				એક રફટિકના પ્રતિમા છે.
બાકજી ૧૭૦૬	શેઠ મનોહરલાલજી બાકજી		"				
પતિશ્રી અનોપચંદ્ર ૧૯૮૩	પતિશ્રી અનોપચંદ્ર		"				
શ્રીએલિંગદાસજી બોલિયા ૧૮૨૦	રાજ્ય તરફથી		"				
શ્રીસંધ	સંધવી પનાલાલજી મુરાજી		"				એક સરવતીની સુંદર મૂર્તિ છે. કાચનું જાણ કામ
"	લક્ષ્મીલાલજી ચાંતિલાલજી		"	૧૦૦			સુંદર છે. બે પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.
"	દેવીચંદ્ર જૂરાચંદ્ર		"	૫૦	૧		
"	પતિશ્રી શાલચંદ્ર		"				
"	હોદ્દાપુરની કમીટી		"	નથી			એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક ધાણની શુદ્ધ મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦	શેઠ જાલમચંદ્ર પૂજચંદ્ર		સાધારણ	નથી			મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
"	"		"				એક નવી જગતચંદ્રસરિની અક્ષરસની મૂર્તિ છે.
"	"		"				

નંબર	ગાયત્રી નામ	ઠેમણ	ફેલે ફેરવાન	પાસુ એપ્રિલ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાણની ક્રમ
૩૫૧૪	આમડ	બેરલાલજીની વાડીમાં	ઉદેપુર ૧૧ મા. દૂર	ઉદેપુર	ધર	મહાવીરસ્વામી	પાપાયુ-ધાતુ ૨— ૨
૩૫૧૬	"	મામ બહાર	"	"	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૧૭	કીંકલી	બળરમાં	૩ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૧
૩૫૧૮	ભુવાણી	"	૪૧ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૬
૩૫૧૯	નાથજી (અદ્યતન)	વાગેલા તલાવને કિનારે	ખેમલી ૬ મા. દૂર	ખેમલા	"	શાંતિનાથજી	૪—
૩૫૨૦	રામા	બળરમાં	૬ મા. દૂર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૫૨૧	ફેલવાડા	બહામંદિર	૬ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭૩— ૬
૩૫૨૨	"	પાર્શ્વનાથજીકા મંદિર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨— ૧
૩૫૨૩	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	"	૧૬—
૩૫૨૪	"	જૈન ઉપાશ્રય	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૬—૧૩
૩૫૨૫	"	ઋષભદેવજીકા મંદિર	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩—
૩૫૨૬	સીંચારમાં	મામની બાગોળે	ઉદેપુર ૪ મા. દૂર	ઉદેપુર	"	શાંતિનાથજી	૩— ૧
૩૫૨૭	નાથ	"	૬ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૬— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	બંધીવાદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસસરની સ્થિતિ.	કેનાની વસ્તી.	ઉપા-મથ	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
બેરલાલજી દોશી ૧૯૯૪	બેરલાલજી દોશી		સાધારણ				બે આરસના તૂટેલા પટો છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦	ધૂળજી નીલમચંદ	૧૮૦૫	સારો				
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લમબગ	મગનલાલજી બાફળા		સાધારણ	૮			ધૂમટમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી ૫૩ છે.
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		સારી	નથી			
શાહ સારંગ ૧૯૪૧	ઉદેપુરની કમીટી	પલાડી પર ૧૪૬૧	"	નથી			સં. ૧૯૪૧ ની સાલનો શાહ સારંગનો મૂળનાયકજીની
							પલાડી પર પાંચ લીટીનો લેખ છે. અદમદજીના નામથી
							આ જિનમંદિર ઓળખાય છે.
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૪૬૧	"		સાધારણ	૫	૧	૧	૨ ગુરુમંતિઓ છે.
શ્રીસંધ	"		"				૪ ગુરુમંતિઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૪૬૪	"		"				૨ ગુરુમંતિઓ છે.
શ્રીસંધ	"		"				ઉપાશ્રયમાં એક ચોરડીમાં મૂર્તિ ચિરાજમાન છે.
"	"		"				
શ્રીસંધ ૧૮૨૮	ઉદેપુરની કમીટી		"	નથી	૧		અને કા. સુ. ૧૫ અને ચૈત્ર સુદ ૧૫ નો મેળો બરાબ છે.
શ્રીસંધ ૧૫૨૭	ચંદમલજી મૂનીલાલ		"	૩૦૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાફ.	રેલ્વે સ્ટેશન.	પાસે ઝાડિયા.	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૩૫૨૮	ગોગણા	બબરમા	ઉદેપુર ૨૨ મા. દુર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણ-પાણ ૧—૧
૩૫૨૯	ઓપના	"	૨૪ મા. દુર	ઝાડોલ (બાલણીકાક)	"	"	૨—૩
૩૫૩૦	કાલોબારી	"	ખેડબાલા ૩૦ મા. દુર	"	"	"	૧—૧
૩૫૩૧	ખાખડ	"	ઉદેપુર ૨૪ મા. દુર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧—૩
૩૫૩૨	ઝાડોલ	"	૨૬ મા. દુર	"	"	આદિનાથજી	૭—૫
૩૫૩૩	માનચ	"	૨૪ મા. દુર	"	"	શાંતિનાથજી	૬—૨
૩૫૩૪	ભાગપુરા	"	૨૬ મા. દુર	"	ભૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૩૫૩૫	મટુણ	"	૪ મા. દુર	ઉદેપુર	"	શાંતિનાથજી	૪—૧
૩૫૩૬	લકઠવાસ	"	૬ મા. દુર	"	પાળાબંધ	"	૫—૧૧
૩૫૩૭	ગુડલી	"	ખેમલી ૪ મા. દુર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩—૧૨
૩૫૩૮	ખેમલી	"	૧ મા. દુર	ખેમલી	ભૂમટબંધ	"	૪—
૩૫૩૯	કપોક	"	દેવ્યારી ૪ મા. દુર	"	"	ચંદ્રપ્રભજી	૬—૩
૩૫૪૦	મોડી	"	ખેમલી ૮ મા. દુર	ઉઠાલા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૫૪૧	કરણપુર	"	૫ મા. દુર	"	"	"	૬—૨
૩૫૪૨	બડાબાહરક	"	૧૨ મા. દુર	ઉદેપુર	ધર	ધર્મનાથજી	૧—

જાણનારું નામ તથા સંવત.	વહીવાદાશ્રય નામ.	લેખન સંવત.	દશાવરની વિધિ.	જેમની વસ્તી.	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	પન્નાલાલજી ઉદેલાલજી		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૪૮૦	નંદલાલજી નાયુલાલજી		"	૧૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૧૮૦	કનૈયાલાલજી હિરાલાલજી		"	૩૫			જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૦૨૬	મગનલાલ હંસરાજજી		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૨૬૨	હમીરમલજી ચરબુનલાલજી		"	૧૦૦	૧		જીર્ણોદ્ધારની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	ઉડેપુર શ્રીસંધ		"	નથી			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	સંકરલાલજી પનાલાલજી		"	૬૮	૧		
પુમજી ગેજજી ૧૮૮૦	શેઠ વરધીચંદજી અમરચંદજી		"	૮			
પુમજી ગેજજી ૧૮૭૭	શેઠ બંવરલાલજી રતનલાલ		"	૧૫	૧		અહીં દર વર્ષે પોષ સુદ ૧૫ નો મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંધ ૧૬૧૬ લગભગ	શેઠ ગિરધરલાલજી કુકમી-ચંદજી ક્રેડારી		"	નથી			ધાખાનો કામ જીર્ણ છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦	શેઠ ખેમરાજજી ડાલચંદજી		"	"			પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ વેળીચંદજી લખમીચંદજી		"	"			"
શ્રીસંધ ૧૬૬૬ લગભગ	શેઠ ભુદીલાલજી મુલાખચંદ હરોલોવાળા		"	"			મૂર્તિ અંકિત છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦ લગભગ	શેઠ ગેરીલાલજી વરદીચંદજી		સારી	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ ઈન્દ્રમલજી જસરાજજી		"	નથી			

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું કેસનું	ફેલો રેકૉર્ડ	પ્રાથમ અવસ્થા	બાંધકામ	કુળનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૫૪૩	ઉંઠાલા	પંચાયતીનોરા પાસે	માવલીનું કચન ૮ મા. ફર	ઉંઠાલા	શિખરબંધ	આદિનાયક	પાપાણુ-વાણુ ૧—
૩૫૪૪	હટાલી	મહાત્મા બેફલાલજીને ત્યાં	સનવાડ ૧૦ મા. ફર	ફતેહનગર	ધર	શ્રાતિનાયક	૧— ૨
૩૫૪૫	રંડેડા	બળરમાં	માવલી ૧૦ મા. ફર	ઉંઠાલા	ધૂમટબંધ	ધર્મનાયક	૨— ૪
૩૫૪૬	ખેરાદા	"	૧૨ મા. ફર	ભીંડર	શિખરબંધ	આદિનાયક	૪— ૭
૩૫૪૭	કુતવાણ	"	૧૬ મા. ફર	"	ધર	"	૨—
૩૫૪૮	મેથુર	"	સનવાડ ૧૪ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—
૩૫૪૯	ભીંડર	"	માવલી ૨૦ મા. ફર	"	"	આદિનાયક	૫—૨૮
૩૫૫૦	અનેડ	"	નીંબાહેડા ૨૪ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૫—
૩૫૫૧	કુંભા (૨૧)	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાયક	૨—
૩૫૫૨	કાનોડ	"	ફતેહનગર ૨૪ મા. ફર	કાનોડ	ધાખાબંધ	"	૪— ૫
૩૫૫૩	"	બાબેરોડા મહોલ્લા	"	"	ધૂમટબંધ	"	૩— ૪
૩૫૫૪	રાજપુરા	ગામ બહાર	નીંબાહેડા ૨૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૩— ૧
૩૫૫૫	ફેવાલ	બળરમાં	ઉદેપુર ૫ મા. ફર	ઉદેપુર	"	પાથનાયક	૭— ૩
૩૫૫૬	બેદલા	"	૬ મા. ફર	"	"	આદિનાયક	૩— ૩

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	બહીષ્કારણ નામ.	લેખનો સંવત.	દેશચરની સ્થિતિ.	જોડાની વસ્તી.	લેખ અવ.	વર્ષ સા.બ.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	શેઠ તેજરાજજી કસોરજી		સાધારણ	૩૦	૧		મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મહાત્મા બેરલાલજી પ્રેમચંદ ૧૯૩૫	મહાત્મા બેરલાલજી પ્રેમચંદ		"	નથી			એક આળામાં મૂર્તિ બિરાજમાન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	ઉદયલાલજી જીતમલજી વોરા		"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	રતનલાલજી મનનીરામ મહેતા		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ પન્નાલાલજી કોઠારી		"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	વાસીલાલજી તારાચંદજી		ખરાબ	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	માણસિંહજી મથુરાલાલજી -ઠાર		સાધારણ	૨૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૩૪ લગભગ	શેઠ ચૂનીલાલ કીશનલાલ	૧૯૩૮	"	૪			ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૫૦૦ લગભગ	જગનલાલજી રોડજી દેક		ખરાબ	નથી			દેરાસર જુલું છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	શેઠ કૃષ્ણચંદજી મોતીલાલજી		સારી	૨૦			૨ મૌતમસ્વામીની ઘાણીની મૂર્તિ છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શેઠ ધનરાજજી હકમચંદજી બામેલ ૧૯૩૧	મનોહર-સીંગજી સોભાગસીંગજી બામેલ	૧૯૩૧	સાધારણ	નથી			મૂળનાયકની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૮૧૧ (?)	કનોડ શ્રીસંઘ		"	"			શિખરનો બાગ જુલું છે. તીરાડો પડેલ છે. મૂળ
							ગભારામાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૧૭	શેઠ બીમરાજજી	મ. ના. ૧૮૧૭	સારી	૫			
સામરોએ ૧૮૦૦	ધનરાજજી કીશનરાજ		"	૩૪		૧	

ନଂବର	ଆମର ନାମ	ଠିକଣା	ହେବେ ହେରାନ	ପାଟ ଆଫିସ	ଆଫିସ	ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ	ଅତିରିକ୍ତ ସଂଖ୍ୟା
୩୫୩୭	ଶ୍ରୀମାତା	ଭଲରା	ଓଡ଼ିଆ ୫ ମା. ହର	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରାଂସ	ଅନନ୍ତନାଥ	ପାଖା-ଧାତୁ ୧-୧
୩୫୩୮	ଧୂର	ଗାନ୍ଧୀ ଜାଗା	"	"	ଧୂମପାନ	ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୪-
୩୫୩୯	ପ୍ରସାଦ	"	୧୨ ମା. ହର	"	ଶିଖରାଂସ	ସିନ୍ଧୁନାଥ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୫-
୩୫୪୦	ଭୂତା	ଭଲରା	୧୬ ମା. ହର	"	"	ଶାନ୍ତିନାଥ	୫-
୩୫୪୧	ଗୋବିନ୍ଦ (ମୋଟାଗାମ)	"	୧୮ ମା. ହର	"	"	ସିନ୍ଧୁନାଥ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୧୭-୮
୩୫୪୨	"	"	"	"	"	ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୩-
୩୫୪୩	"	"	"	"	ଧୂମପାନ	ଶାନ୍ତିନାଥ	୧-୨
୩୫୪୪	ଭଗବତୀ	"	୧୯ ମା. ହର	"	ଶିଖରାଂସ	ସିନ୍ଧୁନାଥ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୩୫-
୩୫୪୫	ଭରବା	"	ନାଥପାଟଣା ୨୦ ମା. ହର	ନାଥପାଟଣା	ଧର	ନେମିନାଥ	୧-
୩୫୪୬	କେଶର (ହର)	"	ରାଧା (ଭାରବା)	ଓଡ଼ିଆ	ଶିଖରାଂସ	ଗୋବିନ୍ଦ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୩-୧
୩୫୪୭	ଭଗବାନୀ	"	୩୨ ମା. ହର	"	"	ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ	୩-୧
୩୫୪୮	କାନ୍ତ	"	୨୪ ମା. ହର	"	ଧୂମପାନ	ଅନ୍ତନାଥ	୩-
୩୫୪୯	କେଶ	"	୨୪ ମା. ହର	ଓଡ଼ିଆ	"	ବିଶ୍ୱନାଥ	୩-୧

બંધાવનારનું નામ તથા સંખ્યા	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંખ્યા	દસ્તાવેજી વિધિ	જેનાની વસ્તી	ઉપા- ધ્યક્ષ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૪૦૦	શેઠ હમેદમલ તેજપાલ બંડારી		સારી	૪૦			સુંદર કોતરકામ છે.
અચલદાસજીના વડવાઓ ૧૮૫૦	બેરવલાલ ગુલામચંદજી		સાધારણ	૧૦			સં. ૧૦૭૩ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથ બગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	કડીઆ ગામના રહીશ જોહરજી સંઘવી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૪૦૦ લગભગ	પ્રતાપમલજી વરદીચંદજી નવલખા		સારી	૪૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૧૬૬	ગોકળચંદજી સંઘવી	૧૧૬૬	"	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	"		"				
"	"		ખરાબ				
રીછાવાળા સંઘવીએ લગભગ ૧૪૦૦	(ત્રિશુદાવાળા)		"	નથી			એક ગુરુમૂર્તિ છે. દેરાસર પ્રાચીન છે. જુલુ છે.
શ્રીસંઘ	બેરલાલ ઝરેરચંદ સોલંકી		સાધારણ	૨૫			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પાર્શ્વ- નાથજીના નામે ઓળખાય છે.
"	દાલચંદજી રતનચંદજી		સારી	૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૦૧	શિવલાલ રાઠોડ		"	નથી	૧	૧	દીવાલમાં તીરાડ પડેલ છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૬	ચનાલાલજી ડાહીજી પરમાર	૧૬૮૬	ખરાબ	૧૫			
શ્રીસંઘ	નવલજી બાસીરામ પોરવાડ	૧૬૬૫	સારી	૭૫	૧		

નંબર	માણસ' નામ	ટેકાફ	ફેલો કેટેગોરી	ચોરસ અવકાશ	બાંધકો	મૂળનાયક	પ્રતિભાજીની શ્રેણી
૩૫૭૦	નરિસમા	બળરમાં	ઉદેપુર ૨૪ મા. ફર	ઉદેપુર	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	પાવાણુ-ધાણ ૬—૩
૩૫૭૧	"	"	"	"	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૧—૨
૩૫૭૨	કેલ	"	૨૭ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૭—૨
૩૫૭૩	પદસા	"	૩૦ મા. ફર	"	ધર	મુનિસુવત સ્વામી	૩—૫
૩૫૭૪	કમેલ	"	૨૯ મા. ફર	"	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૫૭૫	તરપાલ	"	૨૪ મા. ફર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧—૨
૩૫૭૬	સાચરા	"	એરનપુરાશેડ ૨૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	શ્રાંતિનાથજી	૪—૨
૩૫૭૭	"	"	"	"	"	વાસુપૂજ્યજી	૫—
૩૫૭૮	"	અમનલાલ કેરીંગજીના ઘરમાં	"	"	ધર	આદિનાથજી	૧—
૩૫૭૯	હીકોડા	મામના કિનારે	ઉદેપુર ૩૪ મા. ફર	સાદી	શિખરબંધ	શ્રાંતિનાથજી	૧૮—૨
૩૫૮૦	લાનપુરા	બળરમાં	૩૬ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૩—૨
૩૫૮૧	સેમડ	ઉપલી શેરી	૩૧ મા. ફર	ઉદેપુર	ધાબાબંધ	"	૧—૨
૩૫૮૨	નાથદાર	નાની હવેલીની પાસે	નાથદાર ૭ મા. ફર	નાથદાર	ધર	મહાવીર સ્વામી	૭—૫
૩૫૮૩	ધોલંદા	બળરમાં	કાંકરોલી ૨ મા. ફર	કાંકરોલી		પાર્શ્વનાથજી	૬—૧
૩૫૮૪	રાજનમર	દવાલજાનો કિલ્લો	"	"		આદિનાથજી	૧૦—૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારનું નામ.	લેખનો સંવત.	રજાસરની સ્થિતિ.	જેનોની વસ્તી.	પા- મક.	ધર્મ- સ્થાન.	વિશેષ નોંધ
બાફલા કુડેળ ૧૭૮૬	ડાલચંદળ નેમિચંદળ સંઘવી	૧૭૮૬	સારી	૧૨૫		૨	એક પુસ્તકબંડાર છે.
દોશાવત કુડેળ	"	૧૬૧૬	"				
શ્રીસંઘ ૧૬૮૨	સુરજમલળ વજરામ મડિત		"	૧૫૦		૧	
શ્રીસંઘ	નાયુલાલળ નેમિચંદળ પરમાર		"	૨૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૬૮૪	ફલચંદળ કુંગાળ દોશી		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૭૦	હીરાલાલ રોડળ તલેસરા	૧૮૧૧	સાધારણ	૨૦૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૬૮૨	ડાલચંદળ દોલતરામ સંઘવી		સારી	૩૦૦	૧		
શ્રીસંઘ	"		"				
મગનલાલ ફેરીંગળ મહેતા લમબગ ૧૬૪૦	મગનલાલ ફેરીંગળ મહેતા		"				
શ્રીસંઘ	ફોજમલળ રતનચંદળ જાન્નેડ બાનપુરાવાળા		સાધારણ	૮			
શ્રીસંઘ ૧૬૨૮	"		સારી	૧૫૦	૧	૧	
શ્રીસંઘ	બાસીરામ ખીમરાજ બાફલા		"	૨૦૦	૧		
"	રોઠ નંદલાલળ મારવાડી		"	૮			
"	શ્રીસંઘ		"	૧૫૦	૧		
દલાલ શાહ ૧૭૩૨	હરિપુર હમીદી		"	"		૧	એ મળ્યા છે. ધુમટમાંથી પાણી પડે છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલે ફોલો	પાકા એકરો	બાંધણી	મુખનાથ	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૫૮૫	રાજનમર	બજારમાં	કાકરાલી ૨ મા. ફર	કાકરાલી		આદિનાથજી	પાપાથ-પાડ ૭-૪
૩૫૮૬	વાગોલ	"	નાથદારા ૬ મા. ફર	નાથદારા	શિખરબધ	શાંતિનાથજી	૫-૧
૩૫૮૭	પરાવલ	"	૧૦ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૨-
૩૫૮૮	ખમનોર	ઉપામવમાં	૧૩ મા. ફર	"	ધૂમટબધ	મસ્તિનાથજી	૩-૧
૩૫૮૯	"	પાર્શ્વનાથજીનું મંદિર	"	"	શિખરબધ	પાર્શ્વનાથજી	૫-૧
૩૫૯૦	"	આદિનાથજીનું મંદિર	"	"	"	આદિનાથજી	૩-
૩૫૯૧	"	મોડું દેરાસર	"	"	"	શાંતિનાથજી	૫-૧
૩૫૯૨	"	કેસરિયાજીનું દેરાસર	"	"	"	કેસરિયાનાથજી	૩-
૩૫૯૩	મોલેરા	બજારમાં	૧૨ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૫-૩
૩૫૯૪	ઝાલારી મંડાર	"	૧૪ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	૪-૩
૩૫૯૫	ગામવડા	"	"	"	"	"	૫-૫
૩૫૯૬	સસોદા	ગામના કિનારે	"	"	ધૂમટબધ	"	૫-૩
૩૫૯૭	મચીદ	પંચાયતીના મકાનની અંદર	૧૬ મા. ફર	"	શિખરબધ	"	૧૧-૫
૩૫૯૮	બાટી	બજારમાં	"	"	ધૂમટબધ	આદિનાથજી	૩-
૩૫૯૯	કાગમદારડો	"	૧૭ મા. ફર	"	શિખરબધ	મહાવીરસ્વામી	૧-

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટાલયનું નામ	લેખનો સંવત	રકમની સ્થિતિ	રેગનની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ ધોષ
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		સારી	નથી	૧		
"	નાયુલાલજી વડાલા		સાધારણ	"			
"	શ્રીસંધ		ખરાબ	"			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
મડિત કુટુંબ	ખોતલાલજી મડિત		"	૨૫૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
પગારિયા કુટુંબ	"		"				ચોમાસામાં પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
ચપભોત કુટુંબ	"		"				
શ્રીસંધ	"		"				પ્રાચીન છે.
કાઠારી કુટુંબ	"		"				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	બેરલાલજી શ્રીસંધજી		સારી	૨૦૫			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	કાળુલાલજી કુશળચંદ		"	૨૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	પુનમચંદ સંધવી		"	૨૬૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૬૫ લગભગ	પુનમચંદજી રાડોડ		"	૧૨૫	૧		દીવાલમાં તીરાડો પડેલી છે. પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૫૫૦ લગભગ	જોતમાનજી માડોલ		"	૨૦૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૦૭	મગનલાલજી લોહા		સાધારણ	૧૫૦	૧		બમતીમાં પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ	તોલારામજી રાંઠા સેમરવાળા		સારી	નથી			

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું	રેલ્વે સ્ટેશન	ધારક અધિકારી	આંશિકી	મુળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૬૦૦	કેસવાડા	નીચલા બળરમાં	રાણી ૨૪ મા. દૂર	ધાણેરાવ	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાણુ ૬-૫
૩૬૦૧	કડીઆ	ઉપલા વાસમાં	૨૫ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-
૩૬૦૨	કુંબલમઢ	ગઢ ઉપર	૨૦ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧-
૩૬૦૩	કેસવાડા	બળરમાં	૨૪ મા. દૂર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૮-૪
૩૬૦૪	મળેરા	ગામના કિનારે	ચારભુજ રોડ ૨૦ મા. દૂર	નાથદાસ	"	"	૧૫-૨૧
૩૬૦૫	ઝીલવાડા	બળરમાં	૧૮ મા. દૂર	કાંકરોલી	"	આદિનાથજી	૩-૮
૩૬૦૬	"	"	"	"	"	"	૫-
૩૬૦૭	રૂપનગર	"	રાણી ૨૦ મા. દૂર	દેસુરી	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧-
૩૬૦૮	સેવન્ત્રી	"	ચારભુજ રોડ ૧૪ મા. દૂર	કાંકરોલી	શિખરબંધ	"	૧૩-૧
૩૬૦૯	"	"	"	"	"	તેમિનાથજી	૬-
૩૬૧૦	સાથીઆ	"	૧૦ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	"	અણતનાથજી	૬-૫
૩૬૧૧	લાખોડી	"	૮ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૩-૨
૩૬૧૨	પડાસલી	"	૧૦ મા. દૂર	કાંકરોલી	"	"	૪-૧
૩૬૧૩	કેસવા	"	કાંકરોલી ૬ મા. દૂર	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧-
૩૬૧૪	"	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧-

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	જમીનદારનું નામ.	લેખનો સંખ્યા.	દસ્તાવેજની તારીખ.	કેમીની વસ્તી.	કેમ મન.	વર્ગ સાથ.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	નંદરામજી વોરા		સાધારણ	૧૨૦	૧		કોતરકામ પ્રાચીન અને સુંદર છે.
"	નંદલાલજી વોરા		ખરાબ	નથી			દેરાસર જીર્ણ છે.
શ્રીસંધ	"	૧૫૧૮	"	"			જડ ઉપર દેરાસર આવેલ છે. જીર્ણ છે.
"	સાગરમલજી જમ્જારામજી દોશી		સારી	"			તીટાડો પડેલી છે. જરામતની જરૂર છે.
"	ધારીરામજી લોહા		"	૨૦૦	૧	૧	
"	મણેસલાલજી ગુલામચંદજી કોઠારી		"	૨૦૦	૧	૧	
"	"		"				
"	સેવન્યી શ્રીસંધ		ખરાબ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
"	રાજમલજી ફોજમલજી મહેતા		સારી	૭૫		૧	
"	"		"				
શ્રીસંધ ૧૮૫૧	રાજમલજી ઉદયરામજી પોરવાડ	૧૮૫૧	"	૧૦૦	૧	૧	રંજમડપમાં ચિત્રકામ પ્રાચીન અને સુંદર છે.
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ સમય	પનાલાલજી કુંવરજી રાઠોડ		"	૨૦			
"	શેડ પુખરાજજી કુંવરજી રાઠોડ		"	૨૫			ચિત્રકામ સારું છે.
"	શ્રીસંધ		સાધારણ	નથી		૧	
"	"	૧૮૭૬	"				

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાવું	ફેલે કેરોના	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિબાણની સંખ્યા
૩૬૧૫	કેલવા	બળરમાં	કાંકરોલી ૬ મા. દૂર	કાંકરોલી	શિખરબંધ	પદમલુચ	પાવાણુ-ધાતુ ૪—૨
૩૬૧૬	દેવગઢ	"	દેવગઢ ૦૧ મા. દૂર	વગઢ	ધર	આદિનાથજી	૬—
૩૬૧૭	"	"	"	"	શિખરબંધ	"	૪—૫
૩૬૧૮	આમેટ	"	ચારભુજ રોડ ૧ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૨
૩૬૧૯	આગરીઆ	"	૩ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૪—૧
૩૬૨૦	સરદારગઢ	"	સરદારગઢ ૦૧ મા. દૂર	સરદારગઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૪
૩૬૨૧	ઝડોલ	"	૬ મા. દૂર		ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨—૨
૩૬૨૨	મોખંડા	"	"		"	નેમનાથજી	૧—૧
૩૬૨૩	દેવરિયા	"	૧૦ મા. દૂર		"	મહાવીર સ્વામી	૩—
૩૬૨૪	કોસીયથ	"	"		"	આદિનાથજી	૫—૨
૩૬૨૫	રાયપુર	"	૧૫ મા. દૂર	રાયપુર		પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૨
૩૬૨૬	મોરાણા	"	દેવગઢ ૧૪ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૬૨૭	કરેકા (રામજીકા)	"	૧૮ મા. દૂર	"	"	શાંતિનાથજી	૭—૬
૩૬૨૮	બેમાલી	"	માંડલ ૧૬ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧—૧
૩૬૨૯	તીલોલી	"	લાંબિયા ૧૬ મા. દૂર	બદોર	"	"	૨—૧

જાણનારનું નામ અથવા સંવત.	વહીવટી અંગ	લેખનો સંવત	રજીસ્ટ્રી સ્થિતિ	કેપની વસ્તી	ઉપા- અવ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
જગત શેઠ	શ્રીસંધ		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	મુલચંદ પોરવાડ		"	૬૨૫	૧		
મતિશ્રી ભાવસાગરજી ૧૮૦૦	મતિશ્રી હોરાલાલજી		"				
શ્રીસંધ ૧૨૪૦	લાલચંદ કુરચંદ		સારી	૧૦૦	૧		સં. ૧૨૪૦ની સાલની આરજની ચોવીશી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૩૦૦	ગુલામચંદજી ઝવેરચંદજી		"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	કેસરીભલજી હોંગડ		સાધારણ	૪૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૩૦	મગનલાલજી બાબેલ		"	૧૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૮૦	હરિચંદજી મોહીરામ		"	૩૨૦			
શ્રીસંધ ૧૮૪૦	અંબાલાલ બાસીરામજી		"	૨૦૦			
શ્રીસંધ ૧૫૦૦	ધ્યારચંદ સાલમચંદ		"	૨૫૦	૧		
"	સોહનલાલજી બાફણા		"	૪૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	હમનલાલજી મુનોત		"	૮૦	૧		
મતિશ્રી મોખણવિજયજી ૧૮૦૦	રાજમજી ચતરજી રાંઠા	૧૪૧૬	"	૨૮૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૭૦	ચૌધરીભલજી વેરા		"	૨૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૩૦	મંજીલાલજી બાફણા	૧૪૫૦	"	૧૨૦			

નંબર	ભાષણ નામ	કેન્દ્ર	ફેલો સ્ટેશન	ધારૂ એન્ટ્રી	આંધ્રી	સૂચનાયક	પ્રતિભાષણની ક્રમ
૩૬૩૦	ગીલુંડ	બળરમાં	કપાસબુ ૧૦ મા. ફર	કપાસબુ	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણ-ધાતુ ૪—૨
૩૬૩૧	ડીડોલી	"	૭ મા. ફર	"	ધર	શીતળનાથજી	૧—૧
૩૬૩૨	મોઈ	"	કાંકરોલી ૨૧ મા. ફર	કાંકરોલી	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૩—૩
૩૬૩૩	કુંઠવા	"	નાથદારા ૧૩ મા. ફર	નાથદારા	"	"	૧—૨
૩૬૩૪	લાંબજી	"	પાડોલી ૬ મા. ફર	કપાસબુ	ધર	પાથનાથજી	૧—
૩૬૩૫	ચિતોડમઢ	ટંકશાળની પાસે	ચિતોડમઢ ૧૧ મા. ફર	ચિતોડમઢ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩—૭
૩૬૩૬	"	જીપાનો મહોલ્લો	"	"		પદ્મપ્રભુજી	૩—૩
૩૬૩૭	"	જૂનો બળર ડીંગોઠા મંદિર	"	"		આદિનાથજી	૧૧—૨
૩૬૩૮	"	કિલ્લા ઢિપર ગામમાં	૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	૪—
૩૬૩૯	"	"	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧—૫
૩૬૪૦	"	સતશીસદેવરી	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૪૨—૬
૩૬૪૧	"	ગીમુખી	"	"	"	શાંતિનાથજી	૨—
૩૫૪૨	"	"	"	"	ધાળાખંધ	પાથનાથજી	૧—
૩૬૪૩	નીમાડા (ધાળાખંધ)	બળરમાં	પાડોલી ૭ મા. ફર	કપાસન	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧—૨

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	પણીવટદારનું નામ.	કેબીનો સંવત.	જાસરની સ્થિતિ.	કૌનાની વસ્તી.	ઉપા- શ્રવ.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	શ્રી કમ્બોડીમલજી બાલચંદ	૧૮૫૫	સારી	૧૨૫	૧		
"	જગનલાલજી ઝવેરચંદ કોઠારી		જીર્ણ	૭૦	૧		
"	રામલાલજી કસ્તુરચંદ		સાધારણ	નથી		૧	
"	નાયુલાલજી ગુલાબચંદ		સારી	"	૧		
શ્રીસંઘ	શ્રી કમચંદજી લાલચંદજી	૧૮૨૬	જીર્ણ	૧૦૦			
યતિશ્રી જાગચંદજી ૧૮૦૦	યતિશ્રી કેસરીમલજી		સાધારણ	૪૦૦			
યતિશ્રી વિજયચંદ ૧૬૫૦	યતિશ્રી બાલચંદજી		"				ત્રીજેમાળ છે. આ દેરાસરમાં જમણી તરફના જાગમાં
							આવેલી એક પાપાણીની ચોવીથી સુંદર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૩૮	પુનમચંદ પટવારી		"				
શ્રીસંઘ ૧૫૫૫	"		"	૧૨૦			
"	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૫૦૧	આચાર્ય વિજયનીતિસરી- ચરજી જીજ્ઞાદાર કમીટી		સારી				સતપીસ દેવરીના નામે પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦	"		"				
"	"		"				સુકોશભ સુનિની ગુફા છે.
"	જુરાલાલ દુભસીરામ સાવલા	૧૭૫૨	સાધારણ	૬૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલે ફેલે	પાસ આધાર	આંધણી	મુળનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૬૪૪	વાનોધુ	બળરમાં	પાંડોલી ૧૦ મા. દૂર	ભાદોડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫૫૭-૫૭ ૪-૪
૩૬૪૫	ડેરડા હાઈ ભોપાલ સાગર	બામ બહાર	ભોપાલ સાગર ૦૧ મા. દૂર	ભોપાલ સાગર	"	પાર્શ્વનાથજી	૫૧-૩૪
૩૬૪૬	ગંગરાર	બળરમાં	ગંગરાર ૨ મા. દૂર	ગંગરાર	"	આદિનાથજી	૪-
૩૬૪૭	"	મતિશ્રી હેમચંદ્રજીને ત્યાં	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	- ૫
૩૬૪૮	હમીરગઢ	મતિશ્રી બાલચંદ્રજીને ત્યાં	હમીરગઢ ૧ મા. દૂર	હમીરગઢ	"	"	૪-૬
૩૬૪૯	કોઠીઆરા	બળરમાં	નાથદારા ૫ મા. દૂર	નાથદારા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૨
૩૬૫૦	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૬૫૧	નમાણા	પંચાચતીના નોરામાં	કાંકરોલી ૩ મા. દૂર	કાંકરોલી	ધાળાબંધ	આદિનાથજી	૧-
૩૬૫૨	સીસોલા	બળરમાં	નાથદારા ૧૨ મા. દૂર	નાથદારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-
૩૬૫૩	ધાટા	"	કાંકરોલી ૧૪ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૩-
૩૬૫૪	રીઝિક	નાથાનો ચોરા	ચારભુજ રોડ ૧૬ મા. દૂર	ચારભુજ રોડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૩
૩૬૫૫	ચારભુજ	જોસવાલ મહોલો	૧૯ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	૧૩-૬

ખાવાનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટીનું નામ.	લેખન સંવત.	રસદારની મિથિત.	રોગની વસ્તી	ઉપા- શય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૧૦૦	હાલચંદ બચ્છીરામ બોદા	૧૮૬૦	સારી	૧૫૦			
ખીમસીંગ ૮૬૧	હિંદુર શ્રીસંધ	૧૬૫૬	"	૧		૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. આ દેરાસરમાં લખતીની દેરી
							નંબર ૨૦માં એક ધાતુની શ્રી પાર્શ્વનાથ લખવાનની
							શ્રુતિ પ્રાચીન છે. દર વર્ષે માગસર વદ ૧૦ના રોજ
							મેળો ભરાય છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લમભગ	ચંદનમલજી કોઠારી	૧૯૦૬	સાધારણ	નથી	૧		શિખર તથા ધૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
યતિશ્રી રતનચંદજી લમભગ ૧૯૦૦	યતિશ્રી હેમચંદજી	૧૨૨૮	"				
યતિશ્રી કેસરીચંદજી ૧૮૫૩	યતિશ્રી બાલચંદજી	૧૮૫૩	સારી	નથી	૧		
શ્રીસંધ	નાયુલાલજી કેસરીમલજી		"	"	૧		
"	"		"				
"	દેવીલાલજી બાસીરામજી		"	નથી			
"	કેસરીમલજી રીખવદાસ		સાધારણ	"		૧	
"	લાલચંદ હળ્લરીમલ પટવારી		"				
સેઠ પદમાજી કોઠારી	બેરમાલજી ચૂનીલાલ કોઠારી		સારી	૨૦૦			
શ્રીસંધ	પનાલાલજી ઝવેરચંદ કાપડિયા		સાધારણ	૧૦૦	૧		

નંબર	આમલું નામ	કેશિક	ફેરે રોશન	પેડ કોમ્પિશ	બાંધણી	મુજનામ	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૩૬૫૬	દેપોર	આમના નકિ	નાથદારા ૧૧ મા. ફર	નાથદારા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-ધાત્ર ૧—
૩૬૫૭	આમલા	બળરમા	૩ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૨—
૩૬૫૮	પલાણા	"	મલ ૪ મા. ફર	માવડી	"	પાર્શ્વનાથજી	૬— ૫
૩૬૫૯	સિંધુ	"	નાથદારા ૬ મા. ફર	નાથદારા	ધાખાબંધ	ચંદ્રમુજી	૨— ૧
૩૬૬૦	માજા	"	ખેમલી ૫ મા. ફર	ખેમલી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬— ૬
૩૬૬૧	ધટિયાવલી	"	સંભુપુરા ૩ મા. ફર	સંભુપુરા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રમુજી	૩— ૧
૩૬૬૨	ગીલુંડ	"	"	"	"	આદિનાથજી	— ૧
૩૬૬૩	સતખંડા	"	"	"	ધાખાબંધ	ચંદ્રમુજી	૨—
૩૬૬૪	માંગરોળ	"	નીંખાહેડા ૬ મા. ફર	નીંખાહેડા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૨
૩૬૬૫	લસડાવણ	"	"	"	ધર	આદિનાથજી	૨—
૩૬૬૬	નીંખાહેડા	"	નીંખાહેડા ૦૧ મા. ફર	નીંખાહેડા	શિખરબંધ	"	૫— ૮
૩૬૬૭	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૫
૩૬૬૮	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૧— ૨
૩૬૬૯	મેવાસા	"	૮ મા. ફર	"	"	"	૧—
૩૬૭૦	અરણોદા	"	૭ મા. ફર	"	"	"	૧—

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	હેતુની વસ્તી	ફા- લન	વર્ગ- કાલ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	ઉદયલાલજી તિલોદમંદ પટવારી		સાધારણ	નથી			
"	નાયુલાલજી લખમીચંદજી સોની		"	"	૧		
"	કીશનલાલજી ચંપાલાલજી દુમર		"	"	૧		
"	પ્રેમચંદજી નાયુલાલજી કોઠારી		"	"	૧	૧	
"	પુનાલાલજી વૃદ્ધિચંદજી		સારી	"	૧		
"	ધારમચંદજી ધનરાજજી માંચ		સાધારણ	"			લૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
"	કેસરમલજી બવાનમલજી ચોપડા		"	"			પાણી પડે છે.
"	નારલાલજી કમળચંદ સુરાણા		"	૭૦	૧		
શ્રીસંધ પ્ર. ૧૯૮૫	ચૌધમલજી ચંપાલાલજી બાફળા		"	નથી			
શ્રીસંધ	ચાંદમલજી નાનાલાલજી કોઠારી		"	૧૨૫			
"	દીવાન બહાદુર કેશરીસીંગજી ઠાટાવાળા		સારી	૨૦૦	૧	૧	
ધનરાજજી હળરીમલ પારખ	"		"				"
શ્રીસંધ	ચતિશ્રી શિખરચંદજી		"				એક ગુરુમતિ છે.
"	હીરાલાલ નવલજી કોઠારી		જીવં	નથી			મરામતની જરૂર છે.
"	બલનલાલજી ધારમચંદજી દીંગ		સાધારણ	"			

નંબર	આમલ નામ	કેસ	ફેબે રોશન	પેટ ઓફિસ	બાંધણી	મુજનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૬૭૧	કેરી	બગરમાં	નીબાહેડા ૬ મા. દૂર	નીબાહેડા	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	પાપાણ-પાણ ૩—
૩૬૭૨	અઢાણા	ખાટી ઉપર	કેસરપુરા ૭ મા. દૂર	તારાપુર	શિખરબંધ	"	૪— ૬
૩૬૭૩	તારાપુર	બગરમાં	૯ મા. દૂર	"	"	શ્રીતિનાથજી	૫— ૨
૩૬૭૪	કોતરા	"	૧૪ મા. દૂર	"	"	"	૬— ૨
૩૬૭૫	જાટ	શાણીની પાસે	૨૨ મા. દૂર	જાટ	"	"	૨— ૪
૩૬૭૬	રતનગઢ	બડા મંદિર	નીમચ ૩૨ મા. દૂર	રતનગઢ	"	આદિનાથજી	૩— ૫
૩૬૭૭	હડોલી	બગરમાં	૨૦ મા. દૂર	સરવાનીઆ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૨—
૩૬૭૮	સીંગોલી	ઈશ્વીતાલ પાસે	૫૦ મા. દૂર	સીંગોલી	શિખરબંધ	"	૪— ૨૩
૩૬૭૯	ગોસુંદા	બગરમાં	ગોસુંદા ૧ મા. દૂર	ગોસુંદા	"	"	૧— ૫
૩૬૮૦	સીંગપુર	"	પાડોલી ૫ મા. દૂર	પાડોલી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૩૬૮૧	કપાસન	"	કપાસન ૧૧ મા. દૂર	કપાસન	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૨
૩૬૮૨	"	"	"	"	"	મુનિસુવત સ્વામી	૧—
૩૬૮૩	કચિયાણા	"	પાડોલી ૪ મા. દૂર	પાડોલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૪
૩૬૮૪	મંજલવાડ	"	ફતેહનગર ૧૮ મા. દૂર	બીંડર	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૬૮૫	મોરજી	"	નીબાહેડા ૨૦ મા. દૂર	"	ધર	"	૩— ૧

અધ્યાપનપદ્ધતિ નામ અથવા સંપત્તિ	વહીવટકારીનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	કેટલી વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	સુવાલાલજી હુકમીયંદજી કાંઠડ		સારી	નથી			
"	રતનલાલ રાજમલજી દોશી		"	૪૫			
"	રતનલાલજી ગુલામચંદજી વોરા		જીર્ણ	૧૨			મરાઠતની જરૂર છે.
"	જેઠમલજી ચાંદમલજી કાઠારી		સારી	૫૦	૧	૧	
"	મૂલચંદજી કીરતમલ નાર		જીર્ણ	૨૨			
"	ચાંદમલજી નગજીરામ બાગેલ		સારી	૨૮			
"	તેમિચંદજી જડાવમલજી જોડીઆ		સાધારણ	૧૦			
"	સુજનમલ નાયુલાલ નાગોરી		"	૭			
"	અંબાલાલ બિરધરાલ	૧૬૮૨	સારી	૧૫	૧		
જામક કુટુંબ ૧૬૨૬	દોધાલાલ બનરાજજી જામક	૧૬૭૧	"	૭૦			અમલીમાં પાણી પડે છે. મરાઠતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૭૨૦	કાળુરામ કળેડીમલ શેઠ	૧૭૨૦	"	૪૦	૧		એક પુસ્તક બંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૦	"	૧૬૨૬	"				
શ્રીસંધ	રતનલાલ ગોકળચંદજી શાહલા		"	૧૦૦	૧		સં. ૧૧૪૭ની શાહની એક ધાતુમૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૬૪૦ લગભગ	હનરીમલજી સીસોદીઆ		સાધારણ				ધાતુમાંથી પાણી પડે છે. મરાઠતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	ભોલાલાલ પનાલાલજી		"	૭૫			

નંબર	ગ્રામ્ય નામ	ટેકા	ફેલો સરેરાશ	પ્રારંભિક	આંધકી	મુજબાવક	પ્રતિભાજીની ક્રમ
૩૬૮૬	સંગેસરા	બજારમાં	કરેડા ૧૦ મા. ફર	બાહોડા	ધૂમટખંધ	મહાવીરસ્વામી	પાપાણુ-ધાડ ૫-૧
૩૬૮૭	બાહોડા (બાહોડા)	"	પાડોલી ૬ મા. ફર	પાડોલી	"	આદિનાથજી	૫-૫
૩૬૮૮	મંડપા	"	નીબાહોડા ૧૬ મા. ફર	મંડપા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૪
૩૬૮૯	ચીકારડા	"	૧૬ મા. ફર	નકુમ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫-૬
૩૬૯૦	છાટીસાહડી	"	નીમચ ૧૦ મા. ફર	છાટીસાહડી	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૩-૧
૩૬૯૧	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫-૪
૩૬૯૨	કાર્કેડા	"	૮ મા. ફર	"	ધાખાખંધ	"	૧-૧
૩૬૯૩	કેમુંદા	"	૪ મા. ફર	બમાણા	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૬૯૪	પાલસોડા	"	હાકીઆખાલ ૪ મા. ફર	નારાયણગઢ	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩-
૩૬૯૫	બડીસાહડી	"	નીબાહોડા ૧૮ મા. ફર	બડીસાહડી	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫-૫
૩૬૯૬	ધરીઆવડ	"	૪૦ મા. ફર	ધરીઆવડ	"	શ્રીતળનાથજી	૩-૧૧
૩૬૯૭	"	"	"	"	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	૪-૨
૩૬૯૮	"	હળરીમથજીને ત્યાં	"	"	ધરે	આદિનાથજી	-૧
૩૬૯૯	નીકુમ	બજારમાં	૧૨ મા. ફર	નીકુમ	શિખરખંધ	"	૨-૬

વંશાવતારનું નામ તથા લગ્ન.	અધીવાસદારનું નામ.	હેબના લગ્ન.	દેરાસરની સ્થિતિ	દેરાની વસ્તી	ઉપા- મન	વર્ષ- સંખ્યા	વિશેષ મંત્ર
શ્રીસંઘ ૧૯૧૪ લગ્નમ	જસરાજી કાળુરામજી મહેતા	૧૫૪૫	સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૯૩૬	માણેકચંદ્ર સુખદેવજી		"	"			ધાખામાંથી પાણી પડે છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગ્નમ	ટોકુચંદ્ર ડોંગાલાલ		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગ્નમ	ખારચંદ્ર બાસીરામજી		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગ્નમ	શેઠ ચંદનમલજી મોડીરામજી નાગોરી		"	૫૦૦	૨		
શ્રીસંઘ ૧૯૦૧	"	૧૯૦૧	સારી				
શેઠ વજરાજી દેવજી બાફળા ૧૯૦૦ લગ્નમ	શેઠ ચંદનમલજી વજરાજી બાફળા		સાધારણ	૧૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગ્નમ	શેઠ ભગવાનજી નંદારજી પટવારી		ખરાબ	નથી			ધાખામાંથી પાણી પડે છે. દેરાસરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગ્નમ	યતિશ્રી કેનૈયાલાલજી મોતીસાગરજી		સાધારણ	૨૦			આ દેરાસર અપભ્રંશે લગવા- નના દેરાસરના નામથી ઓળ-
							ખાય છે. અજોદ્ધારની જરૂર છે.
"	કસ્તુરચંદ્ર લખમીચંદ્ર ખાખિયા		"	૨૫	૧		ફિખરનો તથા ધાખાનો બામ છે. મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગ્નમ	કસ્તુરચંદ્ર પરતાપમલ ખાખિયા		"	૫૦			મરામતની જરૂર છે.
"	"		"				સુમટમાંથી પાણી પડે છે.
ઘોઠારી કુટુંબ લગ્નમ ૧૮૦૦	"		ખરાબ				
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગ્નમ	શેઠ કાદરજી દીપ		સાધારણ	નથી			અહીં દેરાસર છે.

નંબર	આબજી નામ	ઠેકાણું	ફેલે ફેલે	પાસ જોડેલ	આંબણી	સૂચનાયક	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૩૭૦૦	વિનોતા	બબરમાં	નીબાહેડા ૧૦ મા. ફર	નીબાહેડા	ધૂમટબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાણ ૫-૧
૩૭૦૧	વાડી	"	કેસરપુરા ૬ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૪-
૩૭૦૨	ઠાર	"	"	બગાણા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-
૩૭૦૩	નયાગામ	"	ના મા. ફર	નયાગામ	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૪-૩
૩૭૦૪	બવદ	કંઠારિયા બબર	૭ મા. ફર	બવદ	"	શાંતિનાથજી	૭-૧૬
૩૭૦૫	"	જાપરવાલોડી મલી	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૧૧
૩૭૦૬	"	બેરજી મલી	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૮-૧૪
૩૭૦૭	"	બબરખાના	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-
૩૭૦૮	મોડી	બબરમાં	નીમચ ૬ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧-
૩૭૦૯	બવી	"	૬ મા. ફર	નીમચ	"	શાંતિનાથજી	૨-
૩૭૧૦	સરવાનીઆ (મહારાજ)	"	૧૦ મા. ફર	સરવાનીઆ (મહારાજ)	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૬-
૩૭૧૧	ધામનીઆ	"	૧૪ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	સેવનાથજી	૩-
૩૭૧૨	મોરબન (ધાટોડી)	"	૧૫ મા. ફર	"	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૩૭૧૩	બાવલ	"	કેસરપુરા ૬ મા. ફર	બવદ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૨-
૩૭૧૪	મેલાણા	"	૧૨ મા. ફર	તારાપુર	શિખરબંધ	"	૨-

અંકાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટીકારનું નામ	લેખન સંવત.	રસાકરની સ્થિતિ.	ફોનોની વસ્તી.	ઉપા. અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	માંગીલાલજી તેજપાળ એધવી		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંધ		"	૭૫			
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	ગેરીલાલજી ચોમમલજી બાફચુ	૧૭૪૫	"	૮			
શેઠ જીવરાજજી સુખદેવજી ૧૬૪૦	ફેસરીમલજી જીવરાજજી ચોધરી		સારી	૩૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	ટોડુજી રીખવદાસ	૧૬૭૬	"	૧૦૦	૨		"
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	"	૧૪૦૮	"				
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	"	૧૭૪૮	"				
શેઠ પ્રેમજી ચોધરી ૧૫૪૮	સુખનમલજી ચોધરી	૧૫૪૮	ખરાબ				
ફેસરીમલજી ચોધરી ૧૮૦૦ લગભગ	ફેસરીમલજી ચોધરી		સાધારણ	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	સોભાલાલજી મોતીલાલજી પટવા		"	૨૦			લૂમટમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	ઓઠારલાલજી ફરીરચંદ્રજી નવાવલિયા	૧૬૫૧	"	૧૦૦			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
ભોળીરામજી બંડારી ૧૬૦૦ લગભગ	હમરીમલજી પનાલાલજી બંડારી	૧૬૮૮	જીવું	૬૦			બહુ જ જીવું છે.
શ્રીસંધ ૧૭૪૫	બસંતીલાલ અંપાલાલ મોગરા	૧૭૪૫	સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૮૬૪	પનાલાલ હંસરાજ પીપાડા	૧૮૬૪	"	૪			પાણી પડે છે.
પનાલાલજી મોહીરામજી ૧૬૧૫	મધુરાલાલજી કુળમંદજી		ખરાબ	નથી			જીવોંકારની બહાર છે.

નંબર	આમલ નામ	કેસ	ફેલો ફેરવાન	ફેલો કોર્ટમાં	અધિકારી	પ્રજનાયક	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૩૭૧૫	રાનીબેઠા	બજારમાં	નીંખાહેડા ૨ મા. ફર	નીંખાહેડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ ૪—
૩૭૧૬	ભોંસર	"	૧૨ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૩—
૩૭૧૭	સાવા	"	અંબુપુરા ૩ મા. ફર	ચિતોડગઢ	શિખરબંધ	"	૧— ૪
૩૭૧૮	ડામી	"	કોટા ૬ મા. ફર	લુદી	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૭૧૯	ગુડા	"	૨૫ મા. ફર	બીજેલીઆ	"	"	૧— ૨
૩૭૨૦	ભેંસરોડગઢ	"	૨૪ મા. ફર	સીંગોલી	"	આદિનાથજી	૫—૨૭
૩૭૨૧	કદવાસા	"	નીમચ ૫૦ મા. ફર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૮
૩૭૨૨	ધારડી	"	"	"	ધાખાબંધ	"	૧—
૩૭૨૩	બેગુ	કિલ્લા ઉપર	બીલવાડા ૩૨ મા. ફર	બેગુ	શિખરબંધ	મહાવીરરવાભી	૫—
૩૭૨૪	"	બજારમાં	"	"	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૩૭૨૫	બીચોર	"	ચિતોડગઢ ૨૪ મા. ફર	બીચોર	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૩
૩૭૨૬	પારસોલી (રાવજીડી)	"	૨૨ મા. ફર	પારસોલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૭૨૭	બસી	સેવડોનો મહોલ્લો	૧૨ મા. ફર	બસી	"	શાંતિનાથજી	૩— ૨
૩૭૨૮	બીલવાડા	બજારમાં	બીલવાડા ૧૧ મા. ફર	બીલવાડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩— ૩
૩૭૨૯	"	"	"	"	ધાખાબંધ	શાંતિનાથજી	૪— ૭

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત	અધ્યાપકશ્રીનું નામ	જન્મનો સંવત	રજાશરની સ્થિતિ	કેનાની વયસ્કી	દિવસ- અથવા વર્ષ- આગા	વિશેષ નોંધ
દેવજી ધનજી ૧૫૦૦ સમજામ	કેસરીમજી મળ્યાલાલજી	૧૫૪૫	સાધારણ	૪		અધ્યાપકશ્રીની જગત છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ સમજામ	નાથુલાલજી જડાવચંદ ખરોડ		"	૧૫		"
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ સમજામ	મળચંદ ચૂનીલાલ પીતલીઆ	૧૬૬૬	"	"		
"	ખાસીલાલ ખ્યારચંદ મધડીઆ		"	૧૫		
"	રાજચંદજી હમરોમજી હોમડ		અર્ધ	૨		અર્ધ દેરાસર છે.
"	સુરજમજી ચાંદમજી સીસોદીઆ		સાધારણ	૨૧		
શ્રીસંધ ૧૭૮૧	સમીરમજી નથમજી લોદા		"	૫૦		
"	ખ્યારચંદજી રતનજી કાવડીઆ		અર્ધ	૧૩		"
"	શ્રી મહાવીર જૈન પુત્રકમંડળ	૧૬૬૨	"	૮૦		"
"	યતિશ્રી રતનજી	૧૮૬૦	સાધારણ			
"	ચીમનાજી લોદા		"	૨૦	૧	
"	કેસરીમજી સુખદેવજી નંદાર		"	૪૦		
"	માકસીજી ઉદેશજી હા	૧૬૭૬	અર્ધ	૨૫		"
"	તનસુખજી ગુલામચંદ ચોરડીઆ		"	૧૫	૬	"
યતિશ્રી કેસરીચંદજી	"		સાધારણ			

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેસ	ફેલો રોશન	પાટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૭૩૦	બીલવાડા	બનરમાં	બીલવાડા ૧૧ મા. ફર	બીલવાડા	ધાબાબંધ	મહાવીરસ્વામી	ધાબાબંધ-ધા ૩-૧૧
૩૭૩૧	બીગોદ	"	૨૮ મા. ફર	બીગોદ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૬-૫
૩૭૩૨	મોડલગઢ	"	૩૦ મા. ફર	મોડલગઢ	"	સોતળનાથજી	૩-૧
૩૭૩૩	"	કિશ્તિ ઉપર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૭-૪
૩૭૩૪	"	"	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૭-
૩૭૩૫	બનરમઢ	બનરમાં	બીલવાડા ૩૨ મા. ફર	જહાજપુર	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨-૨
૩૭૩૬	યવલેધર	કુંબર ઉપર	૨૬ મા. ફર	બીલવાડા	શિખરબંધ	"	૨-
૩૭૩૭	સકરગઢ	બનરમાં	કોટા ૪૦ મા. ફર	જહાજપુર	ધાબાબંધ	આદિનાથજી	૩-
૩૭૩૮	જહાજપુર	બાહ્યવાડામાં	બીલવાડા ૪૪ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧૧-૨
૩૭૩૯	પારોલી	બનરમાં	૩૦ મા. ફર	સાહપુરા	"	નેમનાથજી	૧-૫
૩૭૪૦	"	માળીવાસમાં	"	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-
૩૭૪૧	હાતડા	બનરમાં	૨૪ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-
૩૭૪૨	કોટડી (હાણીઆની)	"	૧૬ મા. ફર	બીલવાડા	"	આદિનાથજી	૨-૧
૩૭૪૩	નંદરાય	"	૨૨ મા. ફર	બીગોદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-
૩૭૪૪	બનકાબેડા	"	૧૨ મા. ફર	બીલવાડા	ધાબાબંધ	ચંદ્રમજી	૧-

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવાદારનું નામ	લેખનો સંક્ર.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	કેળાની વસ્તી	ઉપા- શ્રય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
ચતિશી હીરજીભાઈ	તનમુખલાલજી ગુલામચંદ ચૌરડોબા		સાધારણ				
શ્રીસંધ	કન્નેડીમલજી મોકમચંદજી પગારિયા		"	૧૦૦			
"	છોબાલાલજી ચતરસીંમજી ડાંગી	૧૫૪૫	"	૧૦૦			
હીવાન બહાદુર કેસરીસીંમજી કોટવાળા	હીવાન બહાદુર કેસરીસીંમજી કોટવાળા		સારી	૧૫૦ કિલો૫૨			
શ્રીસંધ	દેવીસીંમજી સુગનસીંમજી ચોકરજી		સાધારણ				
"	કેસરીચંદજી અણતસીંમજી ચપલોદ		જીર્ણ	૧૫		૧	જીર્ણ દેરાસર છે.
"	બાદરમલજી ફોજમલજી લોહા (કોટડીવાળા)		"	નથી	૧		એક પ્રાચીન તીર્થ છે. જીર્ણ છે.
"	સુગનસીંમજી શ્રદ્ધચંદજી ખેરાડા		"	૨૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
"	ચોથમલજી રાજમલજી સંઘવી	૧૧૦૮	સારી	૪૦			એક પુસ્તક બંડાર છે.
"	કલ્યાણમલજી નોરાવરમલજી સંઘવી		"	૩૫			
"	"		જીર્ણ				પ્રતિમા પ્રાચીન છે. જીર્ણ દેરાસર છે.
"	મોતીસીંમજી મહેતા		સારી	૪૦			
"	બાદરમલજી ફોજમલજી લોહા		"	૧૦૦			
"	ચતરસીંમજી લોહા	૧૭૦૬	"	૧૫૦		૧	
"	પૃથ્વીરાજજી સવાઈરામજી ચોધરી		સાધારણ	૪૦		૧	

નંબર	ભાષણ નામ	કેસ	ફેલો ફોરમ	પેટા જોડિયા	આંધકી	મુળનાયક	પ્રતિભાણની ક્રમ
૩૭૪૫	કુકોટો	બખરમાં	બીલવાડા ૬ મા. ફર	બીલવાડા	ધૂમટખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાણ-ધાણ ૨—
૩૭૪૬	બામુઆ	"	૧૦ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભજી	૧—
૩૭૪૭	દીકોલા	"	સરેરી ૧૬ મા. ફર	શાહપુરા	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૪—
૩૭૪૮	મુસી	"	૧૦ મા. ફર	બનેડા	ધૂમટખંધ	"	૩—
૩૭૪૯	ઉપરડા	"	લાગિયા ૧૦ મા. ફર	"	"	"	૨—
૩૭૫૦	બનેડા	"	માંડણ ૬ મા. ફર	"	શિખરખંધ	"	૧૧— ૬
૩૭૫૧	સાંજાનેર	"	બીલવાડા ૩ મા. ફર	બીલવાડા	ધાખાખંધ	ચંદ્રપ્રભજી	૫—
૩૭૫૨	"	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૫—
૩૭૫૩	દરેજ	"	૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	અભિનંદન સ્વામી	૧—
૩૭૫૪	સુબાણા	"	"	"	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૧—
૩૭૫૫	આકોલા (જૂના)	જૂનામાં	૬ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૪— ૪
૩૭૫૬	બનેડોઆ	બખરમાં	કેતેલનગર ૧૦ મા. ફર	સનવાડ	ધર	પાશ્વનાથજી	— ૧
૩૭૫૭	દેશજગરા	"	સનવાડ ૧૨ મા. ફર	કોકિરોલી	"	"	૬— ૮
૩૭૫૮	ખાખલા	"	કુંવરીઆ ૮ મા. ફર	મંજાપુર	શિખરખંધ	"	૩— ૧
૩૭૫૯	પોટલા	"	૫ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	૩—૧૨

વિધાનસભા નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટકારી નામ	લેખન સંજ્ઞા	દરજીની સ્થિતિ	કેનાની વસ્તી	કિપા અથ	ધર્મ સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ	ગોધકરજી કળેડીમલજી સીસોદીઆ	૧૯૬૨	સારી	૧૦			
"	મોડીલાલજી કિશોરમલજી	૧૫૬૨	સાધારણ	૪૦			
"	રૂમનાલજી કુશમીચંદજી પંડ્યા		"	૧			
"	રાજમલજી ધૂગચંદજી ભંડારી	૧૮૨૬	"	૧૬			
"	નારસંજી દરીસીંગજી ચોધરી	૧૫૪૫	"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૪૦	મનોરસીંગજી પદમજીમજી	૧૮૪૦	સારી	૨૦૦			દેરાસર પ્રાચીન છે.
"	મદનસીંગજી અભુતસીંગજી મહેતા		સાધારણ	૫૦			
"	"		"				
ચંપાલાલરી પારખ	રૂપચંદજી ગંબીરમલજી પારખ	૧૯૬૨	"	૨૫			
શ્રીસંઘ	ઝાગલાલજી ધેરચંદજી હીંગડ		"	૩૦			
"	કલ્યાણસીંગજી પોકરજી		જીર્ણ	૧૭			જીર્ણ દેરાસર છે.
"	મનમલાલજી દેવીચંદજી સીસોદીઆ		"	૧૦૦			
"	રોડ ચૂનીલાલજી બૂરાલાલજી સોની	૧૫૪૫	સાધારણ	૨૦૦			
"	ઝાગલાલજી ચતુરજી રાઠા	"	સારી	૧૨૫			
"	અંકરમલજી કાશુરામજી પામેચા		"	૧૫૦	૧	૨	

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલો કરેલું	પાસ એડ્રેસ	બાંધણી	સૂત્રનાયક	અતિશયની સંખ્યા
૩૭૬૦	પોટલા	બળરમાં	કુંવારીઆ ૫ મા. ફર	ગંગાપુર	શિખરબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૫૫૫૫-૫૫ ૬-૨
૩૭૬૧	સહાદક	"	૧૬ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૧
૩૭૬૨	ગંગાપુર	જૂના સહેરમાં	બીલવાડા ૨૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧-૧૫
૩૭૬૩	આમલી	બળરમાં	કુંવારીઆ ૧૮ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧-૫
૩૭૬૪	લાખોલા	"	૧૬ મા. ફર	"	ધર	આદિનાથજી	૬-૪
૩૭૬૫	પકુના	"	હમીરગઢ ૧૨ મા. ફર	કપાસન	"	"	૩-૩
૩૭૬૬	રૂઢ	સીનીચેકાપાડા	ગંગાર ૭ મા. ફર	ચિતોડ	"	"	૧-૧
૩૭૬૭	બીમગઢ	બળરમાં	પાંડોલી ૮ મા. ફર	કપાસન	"	પાર્શ્વનાથજી	૨-૧
૩૭૬૮	રાશમી	"	કપાસન ૧૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૫-૧
૩૭૬૯	આરણી	"	"	"	ધૂમટબંધ	વિમલનાથજી	૧-૨
૩૭૭૦	આકોલા (તાણી)	"	કરેડા ૬ મા. ફર	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૨
૩૭૭૧	ઉમડ	"	કપાસન ૬ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	૧-
૩૭૭૨	ચંગેડી	"	ફતેહનગર ૨ મા. ફર	સનવાડ	"	આદિનાથજી	૩-૨
૩૭૭૩	સનવાડ	"	"	"	શિખરબંધ	"	૮-૧
૩૭૭૪	ખરતાણા	ચંદનમથળના મકાનમાં	૩ મા. ફર	"	ધર	"	૧-૧૮

અંબાજનારુ નામ તથા સંવત	વહીવટકારુ નામ	લેખનો સંવત	દરાશરની વિશિષ્ટિ	કેનોની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શીસંધ	અંદરમલજ કાલુરામજ પામેચા		સારી				
"	દોલતરામજ રતનલાલજ કાંચીઆ		"	૧૦૦		૧	
"	રંગલાલજ વૃદ્ધિચંદજ પારેખ		"	નથી	૧		
"	કેશવલાલજ ઉમેદમલજ ચોવડિયા		સાધારણ	૧૫૦			
"	ગુલાબચંદજ નગજરામ કોઠારી		"	૨૫૦	૧		
"	કેસરીચંદજ પ્યારચંદજ વોરા	૧૮૨૫	"	૩૦૦	૧		
"	ખૂબચંદજ ચતુરલાલજ સંઘવી		જીર્ણ	૧૦૦			જીર્ણ દેરાશર છે.
"	મંત્રીલાલજ હુસનચંદજ હીંગડ		"	૨૦૦	૧		
શીસંધ ૧૬૨૧	ચાંદમલજ ફલચંદજ પોકરખા		સારી	નથી	૧	૧	
શીસંધ ૧૬૬૩	માધુલાલજ હોત્રાલાલજ સાંખલા	૧૮૮૪	"	૫૦	૧		
"	પ્રભુલાલ જોખમલજ		સાધારણ	૨૫૦			
"	કાલુરામજ પ્રેમચંદજ રાતડીઆ		સારી	૬૦			
"	મોતીલાલજ વૃદ્ધિચંદજ ચપલોદ		"	૬૦			
"	લખમીચંદજ ચંપાલાલજ ચંડાલીઆ	૧૬૬૨	"	૬૨૫			૧ પુરતક બંધાર છે.
"	ચંદનમલજ ઉદયચંદજ સીસોલીઆ		જીર્ણ	૪૦			જીર્ણ દેરાશર છે.

નંબર	આમલ નામ	કેસ	ફેલો સ્ટેશન	પાસ કોર્ટ	અધિકારી	અનુનાયક	પ્રતિભાણની ક્રમ
૩૭૭૫	ખરતાણા	બજારમાં	ફતેહનગર ૩ મા. ફર	સનવાડ	શિખરબંધ	આદિનાયક	પાપાણ-પાણ ૫—
૩૭૭૬	લાલુડા	"	માંડલ ૧૬ મા. ફર	માંડલ	ધૂમટબંધ	પાપનાયક	૪—
૩૭૭૭	ફેરીઆ	"	લાંબિયા ૧૦ મા. ફર	લાંબિયા	"	આદિનાયક	૩— ૧
૩૭૭૮	મોરકાલીબેડા	"	૬ મા. ફર	"	"	પાપનાયક	૧— ૭
૩૭૭૯	ભગવાનપુરા	"	માંડલ ૧૦ મા. ફર	માંડલ	"	જાતિનાયક	૩— ૨
૩૭૮૦	માંડલ	"	૨ મા. ફર	"	ધાખાબંધ	"	૧— ૧
૩૭૮૧	બાગોર	"	બીલવાડા ૧૬ મા. ફર	બીલવાડા	ધૂમટબંધ	આદિનાયક	૪—
૩૭૮૨	પીતાલ	"	૧૦ મા. ફર	"	"	"	૩— ૧
૩૭૮૩	નેવરીઆ	"	હમીરગઢ ૬ મા. ફર	હમીરગઢ	"	મહાવીરસ્વામી	૧— ૨
૩૭૮૪	પુર	"	બીલવાડા ૬ મા. ફર	પુર	ધાખાબંધ	મલ્લિનાયક	૨—
૩૭૮૫	"	"	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુ	૩—
૩૭૮૬	"	"	"	"	ધર	આદિનાયક	૧—
૩૭૮૭	"	નેનાવટીઓના મહેલમાં	"	"	શિખરબંધ	"	૬—
૩૭૮૮	"	બજારમાં	"	"	"	નેમિનાયક	૬— ૨
૩૭૮૯	ગુરુઆ	"	૧૨ મા. ફર	"	ધાખાબંધ	અણતનાયક	૩— ૧

અવધાનનારું નામ તથા સંવત	વહીવટનારું નામ	લેખનો સંવત	રજાકરની વિધિતિ	રેગનની વસ્તી	કેપ- અવ	રખ- સાલ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૮	ચંદનમલ્લ ઉદયચંદ્ર સીસોદીઆ		સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	કેમરાજી હીરાલાલજી ચોરડીઆ		"	૧૬૦			
શ્રીસંધ ૧૯૪૮	રંગલાલજી મેધરાજી		"	૬૪	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	દોલતરામજી છોટમલજી		"	૬૦	૧		
"	ગોકલચંદ્ર ઝામાલાલજી સીસોદીઆ		"	૪૦			
ચુતિશ્રી ગણેશચંદ્ર ૧૯૦૦	જૈન પંડિત નંદલાલજી		"	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	સોદનલાલજી બામેલ	૧૮૪૫	સારી	૧૫૦			મૂળનાથજીની મૂર્તિ ખડિત છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ હનનલાલજી કાળીઆ		"	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૬૬	ઝેરીલાલજી સમરચમલજી		"	૪૦	૧		
તપગચ્છ ૧૯૦૦ લગભગ	કિંગમચંદ્ર ટોડવાલીઆ		ખરાબ	૧૨૫	૩		ધાબામાંથી પાણી પડે છે.
મૂલચંદ્ર સંધવી લગભગ ૧૯૪૫	મૂળચંદ્ર સંધવી	૧૫૪૫	સાધારણ				
શ્રીસંધ ૧૮૫૦	કિંગમચંદ્ર ટોડવાલીઆ	૧૮૫૦	"				
શેઠ બાગચંદ્ર નેનાવટી લગભગ ૧૮૦૦	ગોવિંદસીંહજી પદમસીંહજી નેનાવટી	"	"				
શ્રીસંધ ૧૭૬૮ લગભગ	"	૧૭૬૮	"				આદિનાથની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૬૦૦ લગભગ	કેસરીલાલજી મેલાલજી વોરા		"	૬૦			

નંબર	આમલ નામ	કેસ	ફેલો કોરોન	પોસ્ટ એ.ફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૭૬૦	રૂપાહેલી (મોટી)	બબરમાં	રૂપાહેલી ૨ મા. ફર	રૂપાહેલી	ધૂમટખંધ	પાશનાથજી	પાપાણુ-ધાતુ ૩—૮
૩૭૬૧	ડામલા	"	સરેરી ૬ મા. ફર	સરેરી	"	આદિનાથજી	૪—૬
૩૭૬૨	બરદા	"	૬ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૧—
૩૭૬૩	આમોર	"	૧૦ મા. ફર	શાહપુરા	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૨—
૩૭૬૪	બછખેડા	"	૩૦ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	"	૩—
૩૭૬૫	કાઠીસહાણા	"	૨૪ મા. ફર	"	"	સુપાશનાથજી	૨—૧
૩૭૬૬	શાહપુરા	"	"	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૬—૨
૩૭૬૭	"	"	"	"	ધામ્યાખંધ	"	૩—૭
૩૭૬૮	"	ડાંગીઓકા મહોલ્લા	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૫—૨૧
૩૭૬૯	"	બબરમાં	"	"	ધર	પાશનાથજી	૮—૧૮
૩૮૦૦	આગુઆ	"	રૂપાહેલી ૫ મા. ફર	રૂપાહેલી	ધૂમટખંધ	"	૧—૪
૩૮૦૧	બાડલી	"	બીજોનગર ૪ મા. ફર	દેવલિયા (કલા)	"	સુમતિનાથજી	૪—૨
૩૮૦૨	સકરાણી	"	૨ મા. ફર	બીજોનગર	ધર	પાશનાથજી	૧—૧
૩૮૦૩	સથાણા	"	૩ મા. ફર	સથાણા	ધૂમટખંધ	"	૨—૬
૩૮૦૪	બરલ	"	૨ મા. ફર	બીજોનગર	ધર	"	૧—

વર્ધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	જેતોની વસ્તી	ઉપા- ધાય	ધર્મી શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સેહનલાલજી ચૌધરી		સાધારણ	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	કન્યાચુસીંગજી ચૌધરી		ખરાબ	૩૦	૧		એક મુશ્કેલી છે વૃમ્દમાં તીરાડો પડેલી છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	મંગીલાલજી બાફણા		સાધારણ	૮			
શ્રીસરીમલજી ચપલોદા ૧૭૦૦ લગભગ	મોનાડમલજી રાઠા		"	૧૬			
રંબલાલજી ગોખર ૧૬૬૨	અમરસીંગજી રાજમલજી લોદા		"	૧૦			
પરતાપમલ સરદારમલ- ગોખર ૧૬૩૪	છીતરમલજી હમીરમલજી ડાંગી		સારી	૧૫			ખીજે માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	ભંવરલાલજી જાજેડ		"	૩૫૦	૧		
કીસનસીંગજી સંઘવી ૧૬૦૦ લગભગ	ગોવિંદસીંગજી સંઘવી		"				"
ટેકચંદજી ડાંગી ૧૬૫૦	હરખચંદજી ડાંગી		"				
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	સરદારમલજી જાજેડ		સાધારણ				
ચતિત્રી છોટાલાલજી ૧૬૦૦ લગભગ	ચતિત્રી ભંવરલાલજી		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	રોક મુનમંદજી ભુરડ		સાધારણ	"			"
"	રિદ્ધકરજી ભુજાવત	૧૬૫૧	"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૭૦૦ લગભગ	નંદલાલજી બજુસાધી		"	"	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		ખરાબ	"			

નંબર	ગામનું નામ	ટેમ્પલ	ફેલો કોલેજન	સેર એન્ટ્રી	આયત્તી	સૂત્રનાયક	પ્રતિભાજીની ક્રમ
૩૮૦૫	લાંબા	બળરમાં	બીજેનગર ૩ મા. ફર	બીજેનગર	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાપાણુ-ધાડ ૨—
૩૮૦૬	જાલિયા	"	૬ મા. ફર	જાલિયા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૩૮૦૭	કાનિયા (કનકપુર)	"	૭ મા. ફર	બીજેનગર	"	શ્રાતિનાથજી	૨—
૩૮૦૮	ખેજડી	"	ગુલાબપુરા ૯ મા. ફર	"	"	નેમિનાથજી	૧— ૧
૩૮૦૯	અંટાલી	"	બીજેનગર ૧૨ મા. ફર	"	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૮— ૧
૩૮૧૦	સંત્રામગઢ	"	૧૬ મા. ફર	બદનોર	ધૂમટખંધ	"	૨—
૩૮૧૧	પાટન	"	ગુલાબપુરા ૧૮ મા. ફર	"	"	"	૨— ૧
૩૮૧૨	આકડસાહી	"	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩— ૧
૩૮૧૩	જેનગર	"	સરેરી ૧૬ મા. ફર	"	ધર	શ્રાતિનાથજી	૨— ૪
૩૮૧૪	સંભુગઢ	"	ગુલાબપુરા ૧૬ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	અણતનાથજી	૩—૧૨
૩૮૧૫	બગસની	ગામ પહાર	સરેરી ૧૦ મા. ફર	"	ધાબાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧—
૩૮૧૬	અમિસર	બળરમાં	"	સરેરી	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩— ૧
૩૮૧૭	દોલતગઢ	"	લાંબીઆ ૧૬ મા. ફર	બદનોર	"	"	૩— ૪
૩૮૧૮	આસીંદ	"	સરેરી ૧૬ મા. ફર	"	ધર	કેસરિયાનાથજી	૫—
૩૮૧૯	પરાસોલી	"	૧૮ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૬— ૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંવત	પરીચક્ષણનું નામ	કેન્ડો સંવત	કસ્ટોની સ્થિતિ	કેમની વસ્તી	કિંમત અથ	વર્ષ- સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	ધાસીલાલજી મેહતાવાલ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૨૦ લગભગ	વરદીચંદજી પામેચા		"	"	૧		
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	કમ્લાજીસીંગજી કોઠારી		"	"			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	પનાલાલજી બાબેલ		"	"	૧		
માનાજી બાબેલ ૧૫૦૦ લગભગ	જૂરાલાલજી બાબેલ		"	"			સૂળનાયકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૭૦૦ લગભગ	શ્રીસંધ		ખરાબ	"			
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	દેવલાલજી ખડોલા		સાધારણ	"			
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ		ખરાબ	"			
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ લગભગ	જૂરાલાલજી રાંકા		"	"			જીર્ણ દેરાસર છે.
યતિશ્રી દ્વિમતસાગરજી ૧૯૨૨	લક્ષ્મીચંદજી સંમેતી		સાધારણ	૧૬૦	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	એકારસીંગજી કોઠારી		"	નથી			
"	ચૂનીલાલજી નરિયા		સારો	"			
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	કે.આ.લાલજી બાહ્યા		સાધારણ	"			
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	મંગીલાલજી ચોરડિયા		"	"			
જોરાવરમજી ચંદન- ચલજી લગભગ ૧૯૦૦	યતિશ્રી કમનુજી		"	"			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલ્ડ સરેન્ડ.	ધાર એ.પી.સા.	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાજની સંખ્યા
૩૮૨૦	ભગપુરા	બજારમાં	સરેરી ૧૬ મા. ફર	બઢનોર	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-પાણ ૨—
૩૮૨૧	જોતગઢ	"	ખ્યાવર ૨૦ મા. ફર	"	"	મહાવીરસ્વામી	૨— ૨
૩૮૨૨	બઢનોર	"	૨૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૭— ૧
૩૮૨૩	લીમ	"	ખામલીવાટ ૨૨ મા. ફર	લીમ	ધૂમટબંધ	કેસરિયાનાથજી	૩—
૩૮૨૪	તાલ	"	ફેવગઢ ૧૨ મા. ફર	કાટગઢ	"	આદિનાથજી	૪— ૪
૩૮૨૫	વાસવાડા (૨૭૮)	આસવાલના વાસમાં	હાલોદ ૬૩ મા. ફર	વાસવાડા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૪
૩૮૨૬	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	"	૨—૨૭
૩૮૨૭	મોટાગામ	બજારમાં	૬૦ મા. ફર	ધડી	ધાબાબંધ	"	૪— ૧
૩૮૨૮	સાખલા	ખામના હોડે	તસોદ ૧૧૬ મા. ફર	સાખલા	ધૂમટબંધ	"	૬— ૩
૩૮૨૯	આસપુર	બજારમાં	૧૦૫ મા. ફર	આસપુર	શિખરબંધ	અમીઝરા પાર્શ્વનાથજી	૨૬— ૬
૩૮૩૦	બડોદા	"	૧૦૦ મા. ફર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩૧— ૨
૩૮૩૧	પુમપુર	"	૧૦૦ મા. ફર	બનકોડા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૭— ૫
૩૮૩૨	પુનાલી	"	"	"	"	આદિનાથજી	૬— ૪
૩૮૩૩	બનકોડા	"	૬૫ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૧— ૪
૩૮૩૪	"	ચોરા પાસે	"	"	ધાબાબંધ	અણતનાથજી	૩— ૨

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટી નામ	લેખનો સંવત	લેખની સ્થિતિ	કોમ્પાની વસ્તી	ઉપા-અથ	વર્ગ-શાખા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૬૦૦	રાજમલજી બાંય		ખરાબ	નથી			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૯	જૂરાલાલજી ચોધરી	૧૬૮૯	સાધારણ	"			
શ્રીસંઘ ૧૧૬૧	ગજમલજી ગણેશમલજી દુગડ		"	"			
શ્રીસંઘ ૧૬૬૩	નાયુલાલજી પોકરણા	૧૬૫૫	સારી	"			
શ્રીસંઘ ૧૬૫૨	શેઠ ગજશંકરજી દડ		સાધારણ	"	૧	૧	
શ્રીસંઘ ૧૩૦૦ લગભગ	સૂરજમલજી કરજીચંદ નગાવત		સારી	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૦૦ લગભગ	"		"				
શ્રીસંઘ ૧૬૫૦ લગભગ	બરહીચંદજી મેધરાજજી કોઠારી		સાધારણ	૧૦૦			રીપેર કરવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	ચંપાલાલજી અમેચંદજી ગાંધી	મુ. ના. ૧૮૮૮	"	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૬૧૦	જાયાચંદજી જગવાનલાલજી સમલાવત	મુ. ના. ૧૬૦૨	સારી	૨૫૦	૧		એક શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૧૬૫	શેઠ ચીમનલાલજી ગોતમજી મહેતા	મુ. ના. ૧૬૦૪	જીર્ણ	૧૨૫	૧		જીર્ણ દેરાસર છે. શિખર-માંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	મોતીચંદ કુરીચંદ શાહ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૧૦૦ લગભગ	હોમરાજજી જગવાનલાલજી	મુ. ના. ૧૬૫૭	"	૧૦૦			
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	નેમચંદજી મંમજી જુપતાવડ		"	૪૦૦	૧		એક શ્રી જૈનાનંદ પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંઘ ૧૬૮૨	શેઠ બેબીલાલ ન્યાયચંદ તારાવડ	મુ. ના. ૧૬૬૪	"				

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેસ	કેસ નંબર	કેસ નામ	બાંધણી	મુળનામ	પ્રતિબદ્ધતા સંખ્યા
૩૮૩૫	કામળ	બજારમાં	દાહોદ ૧૦૦ મા. ફર	સાગવાડા	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૫૧૫૫-૫૫૬ ૩-૧
૩૮૩૬	ભાળા	"	૬૬ મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	"	૧-૫
૩૮૩૭	મોટા પછલાસા	ગામના છેડે	૧૦૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	"	૧-૧
૩૮૩૮	મોટા મોડીગામ	બજારમાં	૬૬ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૨-૨
૩૮૩૯	નાના મોડીગામ	"	૬૮ મા. ફર	"	ધર	આદિનાથજી	૨-૨
૩૮૪૦	ભેગીવાડા	ચોરા પાસે	"	સાગવાડા	ધૂમટબંધ	"	-૨
૩૮૪૧	પાદરડી	બજારમાં	૬૬ મા. ફર	સાગવાડા	ધર	"	૧-
૩૮૪૨	સાગવાડા	"	"	"	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૧-૧૬
૩૮૪૩	કુંઝરપુર	મણિક્યોક	તલોદ ૭૫ મા. ફર	કુંઝરપુર	"	આદિનાથજી	૭૨-૩૩
૩૮૪૪	"	દેવનો વડલો	"	"	"	શાંતિનાથજી	૫-૧
૩૮૪૫	"	પાટી	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૫૦-૨૬
૩૮૪૬	"	"	"	"	"	મહાવીર સ્વામી	૩-૨
૩૮૪૭	મલીઆકોટ	ગામના નાકે	દાહોદ ૭૨ મા. ફર	મલીઆકોટ	"	સંભવનાથજી	૧૦-૫
૩૮૪૮	ખેરવાડા	બજારમાં	ઉદપુર ૫૨ મા. ફર	ખેરવાડા	ધાળાબંધ	આદિનાથજી	૩-

અધ્યાપનાત્રય નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસાસની મિથિતિ	કેનાની વસ્તી	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ	શેઠ સુખલાલજી મયારામજી		જીર્ણ	૨			શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૨૭	દેવચંદ્રજી કચરજી ગાંધી	સં. ના. ૧૩૯૬	"	૩૦			ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	ધૂરજીભાઈ કોદરજી ગાંધી		"	૧			
"	જીમખલાલજી અમરચંદ્રજી મહતા		સાધારણ	૨૮			"
શ્રીસંધ	દેવચંદ્રજી કસ્તુરચંદ્રજી		"	૩૦			દેરાસરનું કામ અધૂરું છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	શેઠ વૃદ્ધિચંદ્રજી કુકમીચંદ્રજી કોઠારી		"	૬૦	૧		
શ્રીસંધ	શ્રીસંધ	સં. ના. ૧૫૪૫	જીર્ણ	નથી			
"	શેઠ સંકરલાલ કેશવલાલ સારંગિયા	૧૬૨૨	"	૪૦	૧	૧	૨ ગુરુભૂતિઓ છે. જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રામજીદાસ દાવડા ૧૫૨૬	કીરપાચંદ્ર કીરાલાલજી દાવડા	સં. ના. ૧૮૮૯	સાધારણ	૪૦૦	૧	૨	એક સ્કટિકના પ્રતિમાજી છે. એક ગીતમસ્તામીની ભૂતિ છે. બાવન જિનાલય છે. જીર્ણ છે.
શ્રીસંધ	"	સં. ના. ૧૯૧૭	"				રીપર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંધ પ્રાચીન	શેઠ કુંદનજી ભોતમજી શાહ	સં. ના. ૧૮૮૯	"				બાવન જિનાલય છે. ધાખા-માંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૪૮૦	"	સં. ના. ૧૯૦૫	"				મરામતની જરૂર છે.
શ્રીસંધ	શેઠ કીરાલાલજી પનાલાલજી દાવડા		"	૫			"
શ્રીસંધ ૧૯૫૭	મણેસલાલ પનાલાલજી સરેયા		સારી	૪	૧		બીતો પર ચિત્રકામ સારું છે.

દિલ્હી, પંજાબ, સરહદ

નંબર	આમદ નામ	કેસ	ફેલો રેકૉર્ડ	પાસ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૮૫૧	દિલ્હી	ચેલપુરીમલી શિવાલા	દિલ્હી	ચંદનીચોક	શિખરખંધ	સંભવનાયક	૫૫૫૫-૫૫૫૫ ૮-૧૬
૩૮૫૨	"	નોંધરા	"	"	"	મુમતિનાયક	૨૦-૩૨
૩૮૫૩	"	ચીરાખાના	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાયક	૫-૨૩
૩૮૫૪	"	કિનારી બજાર ગલીઅનાર	"	"	ધર	શાંતિનાયક	-૧૫
૩૮૫૫	"	મોઠકો મસ્જદ (દાદાગુરુ)	૭ મા. ફર	મોઠકોમસ્જદ	ધૂમટખંધ	નેમનાયક	૩-૫
૩૮૫૬	"	મહરોલી કુટુંબ	૧૧ મા. ફર	મહરોલીકુટુંબ	"	આદિનાયક	૧-૧
૩૮૫૭	અમૃતસર	જમાદારકા બાગર	અમૃતસર ૧ મા. ફર	અમૃતસર	શિખરખંધ	અરનાયક	૬-૬
૩૮૫૮	જમ્મુ	ફુલકા ચોગાન	જમ્મુ	જમ્મુ	ધાખાખંધ	આદિનાયક	૪-૪
૩૮૫૯	સિયાલકોટ	કાકમંડી	સિયાલકોટ	સિયાલકોટ	ધર	નેમનાયક	૧-૩
૩૮૬૦	નારોવાલ	જેનોકા મહોલ્લા	નારોવાલ	નારોવાલ	શિખરખંધ	મુનિષ્કમત સ્વામી	૬-૧
૩૮૬૧	સનખતરા	જેનમંદિર	૧૧ મા. ફર	સનખતરા	"	ધર્મનાયક	૧૨-૨૨
૩૮૬૨	કિલ્લાસોબાસીંગ	ભાવડોકા મહોલ્લા	કિલ્લાસોબાસીંગ	કિલ્લાસોબાસીંગ	"		૧-૧
૩૮૬૩	ગુજરાવાલા	"	ગુજરાવાલા ૦૧ મા. ફર	ગુજરાવાલા	"	પાર્શ્વનાયક	૧૧-૨૨

અંશાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારીનું નામ.	લેખન સંવત.	દશકરની સ્થિતિ.	કેતની વસ્તી.	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ માં
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૩૬	લાલા નવલકિશોર ખેરાલીલાલ	૧૯૮૪	સારી	૬૦૦	૧	૩	એક પુસ્તકબંડાર છે.
શ્રીસંધ ૬. ૧૯૧૪	"	૧૯૮૭	"		૧		જુદા જુદા રત્નની પ્રતિમા ૧૫ છે.
સં. ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા કનુભલજી માહુલાલજી	૧૮૬૦	"				એક વાંચનાલય છે. ૨ પ્રતિમા રત્નની છે.
લાલા હનરીમલજી	લાલા હનરીમલજી		"				૧૦ પ્રતિમાજી જુદા જુદા રત્નના છે.
લાલાબા બુમલજી લગભગ ૧૯૭૭	લાલા બાબુમલજી	મુ. ના. ૧૯૭૧	"		૧	૧	વિશ્વાળ યગીચો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	લાલા ધનપતરામ માહુમલજી	૧૯૭૨	"		૧	૧	કુટુંબમિતાર પાસે આ દેરાસર આવેલું છે.
શ્રીસંધ ૭. ૧૯૪૮	લાલા ચૂનીલાલજી	૧૯૪૮	"	૨૦૦	૧	૧	આત્માનંદ જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૭ લગભગ	લાલા સીરચંદજી	૧૭૩૩	"	૧૫૦	૧	૧	મૂળનાયક આદિનાથજી દોવા છતાં વર્ધમાનના નામથી
							પ્રસિદ્ધ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૭	શ્રીસંધ	૧૨૮૦	"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૬	"	૧૯૨૧	"	૨૦૦	૧	૧	એક આત્મારામજી મહા- રાત્રીની પ્રતિ છે. ધાર્મિક
							ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૩	લાલા બાબુરામજી	"	"	૧૦૦	૧		એક પુસ્તકબંડાર છે.
લાલા સદાનંદજી	નારોવાલ શ્રીસંધ	"	"				
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રીસંધ	"	"	૧૫૦૦	૨	૨	એક પુસ્તકબંડાર છે. ૧ લાયબ્રેરી છે.

નંબર	આમલું નામ	કેશભૂ	ફેરે રેસાન	ફેરે મોડીયા	બાંધકો	મુળનામ	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૮૬૪	ગુજરાવાલા	શ્રી આત્માનંદ જૈનભવન	ગુજરાવાલા ૧ મા. ફર	ગુજરાવાલા	ધાખાબંધ	વાસુપૂજનજી	પાપાણુ-ધાઉ ૧-૫
૩૮૬૫	"	જૈન ગુરુકુળ ભવન	"	"	ધર	નમિનાથજી	- ૨
૩૮૬૬	પપનાખા	બળરમા	ગુજરાવાલા	પપનાખા	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૩-૫
૩૮૬૭	લાહોર	અનારકલી બળરના નાકો જીપર	લાહોર ૧૧ મા. ફર	લાહોર	મ્યુઝિયમહોલ ધર		૩-૨
૩૮૬૮	"	સેદ મીઠા બળર જૈન મહોલ્લો	૨ મા. ફર	"	શિખરબંધ	સુવિધિનાથજી	૧૦-૧૩
૩૮૬૯	ખાનકાડોમરા	બળર કચેરી જૈન મંદિર	મુખખેલી ૭ મા. ફર	ખાનકાડોમરા	"	શાંતિનાથજી	૪-૫
૩૮૭૦	રામનગર	જૈન મંદિર	અકાલગઢ ૬ મા. ફર	રામનગર	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-૮
૩૮૭૧	બેરા	ભાવડોંકા મંદિર	બેરા ૧ મા. ફર	બેરા	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૫
૩૮૭૨	પિંડહાનખાન	કોટતણાવ	પિંડહાનખાન ૧૧ મા. ફર	પિંડહાનખાન	ધાખાબંધ	સુમતિનાથજી	૩-૬
૩૮૭૩	કાલાખામ	નીમકમંડી ભાવડોંકા મહોલ્લો	કાલાખામ ૧ મા. ફર	કાલાખામ	જૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૭-૭
૩૮૭૪	ખન્નુ	નવાબળર ભાવડોંકા મહોલ્લો	ખન્નુ ૧ મા. ફર	ખન્નુ	"	"	૧-૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા શ્રેણી	પદ્ધતિ/પદ્ધતિ નામ	લેખન સંખ્યા	રજાકરની મિથિત.	કેગલની વસ્તી	કિલો- મિલ	વર્ષ- સાલ	વિશેષ મંથ
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ હાથગ	શ્રીસંધ		સારી				
પંજાબ કૌન સંધ ૧૯૮૭	અવરથાપક સમિતિ		"	૧૭ વિદ્યાર્થી			
દક્ષિણી ગૃહસ્થ ૧૯૨૫	લાલા હંસરાજ	૧૯૨૬	"	૪૦	૧		
પંજાબ ગવર્નમેન્ટ	પંજાબ ગવર્નમેન્ટ		"	૭૫	૧		એક લાખેરી છે. વિશ્વ સેનસરિ અહીં આવી ગયેલ
							છે. જેલમથી આવેલી મૂર્તિઓ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ	લાલા માનકચંદ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૮૩	લાલા પનાલાલ કૌન	મ. ના. ૧૯૫૭	"	૧૦૦	૧		૧ પાનાનો સુંદર પ્રતિમા લાલા પનારસીદાસને ત્યાં છે.
શ્રીસંધ ૧૯૨૪	લાલા લખુશાહ	મ. ના. ૧૫૪૮	છર્ચ	૧૦	૧	૧	એક પુસ્તકકાંડાર છે. બુદ્ધ- રાયજી મહારાજે આ ગ્રામમાં
							મુદ્રપતિ છેડી હતી.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	આત્માનંદ કૌનસલા ગુરુવાલા		સારી	નથો	૧		આ ગ્રામ પ્રાચીન છે. અને વિતભયપદ્ધતિ હોવાનું
							મનાય છે.
લાલા મૂલેશાહ ૧૯૬૭	લાલા મૂલેશાહ		"	૧૭			એક પુસ્તકકાંડાર છે.
શ્રીસંધ છ. ૧૯૬૩	લાલા રામલાલા શાહ	મ. ના. ૧૯૬૩	"	૪૦			સામેજ સિંધુ નદીના તટ પર નાગારજન પર્વત છે.
							નાગારજન પર્વત પરની ચુકાનું સ્થિત પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૮	લાલા મેધરાજ તથા સુંદરલાલ	મ. ના. ૧૯૦૬	"	૬૫	૧		૧ કાંડાર છે. સરહદ પર આ સહેર આવેલું છે.

નંબર	આમજી નામ	ઠેકાણું	ફેલે રેકોર્ડ નં.	પેર અંકિસ.	બાંધણી.	મૂળનામક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૮૭૫	જેલમ	બાગ મહોલ્લા	જેલમથી ૧ મા. દૂર	જેલમ	ધાબાબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણ-ધાણ ૩—૨
૩૮૭૬	મુલતાન	ચૂડી સરાય બાગર	મુલતાન ૧ મા. દૂર	મુલતાન	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૩૬
૩૮૭૭	ડેરાગાજીખાન	ભાવડોઠા મંદિર પ્લોટ નં. ૨	ગાજીખાટ ૨૦ મા. દૂર	ડેરાગાજીખાન	„	આદિનાથજી	૨—૫
૩૮૭૮	કસુર	કોટકનદીન	કસુર ૦૧ મા. દૂર	કસુર	„	„	૭—૬
૩૮૭૯	જરા	મહોલ્લા જૈન મંદિર	તલપકો ૧૦ મા. દૂર	જરા	„	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૨૩
૩૮૮૦	ફાજલકા	ગડીમંદિર બૈજનાથ	ફાજલકા ૦૧ મા. દૂર	ફાજલકા	ધૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	૧—૨
૩૮૮૧	„	„	„	„	શિખરબંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧—૨
૩૮૮૨	પટ્ટી	ભાવડોઠા મહોલ્લા	પટ્ટી ૦૧ મા. દૂર	પટ્ટી	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૨—૧૦
૩૮૮૩	„	„	„	„	„	વિમલનાથજી	૮—૧
૩૮૮૪	જંડીયાલાગુરુ	મસુલીપાકા દરવાજા	જંડીયાલા ૩ મા. દૂર	જંડીયાલા	„	આદિનાથજી	૮—૨૦
૩૮૮૫	„	ભાવડોઠા બગર	„	„	„	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૦

જાણનારનું નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટદારનું નામ	સેન્સિટિવ સંજ્ઞા	રજીસ્ટ્રેશન નિધિ	કેન્સિટિવ વસ્તુ	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
લાલા નરપતરાયજી ૧૯૩૩	લાલા ખેરાતીલાલજી તથા અમીચંદજી	મ. ના. ૧૯૨૪	સારી	૫૦			આ નગરી પ્રાચીન છે. અહિંથી તીક્તેલ પ્રાચીન
							અવશેષો લાહોર મ્યુઝિ- યમમાં છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	શ્રી મુનમયંદજી		"	૧૨૦	૧		એક પુસ્તકબંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૬	લાલા આજાનંદજી જૈન	મ. ના. ૧૯૦૬	"	૮૫			આ ગામ પહેલાં બલુચીસ્તાનમાં મજબૂત હતું. હાલ
							પંજાબમાં છે. ૧ બંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૮	લાલા નંદલાલજી બિહારીલાલ	મ. ના. ૧૯૫૭	"	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકબંડાર છે. પ્રાચીન સહેર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૩૬	લાલા રાધામલજી નથુરામજી	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦૦	૨		એક પુસ્તકબંડાર છે. સં. ૧૧૪૬ ની સાલની એક
							ધાતુ મૂર્તિ પ્રાચીન છે. સ્વર્ણ આભારામજી
							બાલપણમાં અહિં મોટા ભયા હતા.
ચાંદનમલજી સાવનસુખા ૧૯૭૫	ચાંદનમલજી સાવનસુખા	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	લાલા સુમનચંદજી		"				પેસાના અભાવે દેરાસરનું કામ અધૂરું છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૧	શ્રીસંધ	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૩૦૦	૨		એક પુસ્તકબંડાર છે. કાચનું. સુંદર ચિત્રકામ છે.
વજીરામજી ૧૯૫૦	"	મ. ના. ૧૯૨૧	"				૧ પ્રાચીન બંડાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૮	લાલા હરિચંદજી હંસરામજી	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એક પુસ્તકબંડાર છે.
પૂનમરાજપિં' લલમ ૧૯૭૦	લાલા પુનમચંદજી અરજુદાસજી		"				"

નંબર	ગામનું નામ	ટેમ્પલ	ફેલો કોલન	પ્રેમ એડિશન	અધિકારી	મુળનાયક	પ્રતિભાષણની શીખા
૩૮૮૬	વેરેવાલ	ભાવડોઝા મહોલ્લા	બોટારી ૭ મા. ફર	વેરેવાલ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-પાટ ૫—૩
૩૮૮૭	ભલધરસીટી	ચોક લેન મંદિર	ભલધર સીટી ૧ મા. ફર	ભલધર સીટી	"	"	૮—૧૫
૩૮૮૮	સાંકર	લેન મંદિર	સાંકર ૦૧ મા. ફર	સાંકર	ધાયાબંધ	સાંતિનાથજી	૧—૬
૩૮૮૯	નકોદર	ભાવડોઝા મહોલ્લા	નકોદર ૧ મા. ફર	નકોદર	શિખરબંધ	ધર્મનાથજી	૭—૨૦
૩૮૯૦	ઉરમડ	ભાવડોઝા મંદિર	તડા-ઉરમડ ૦૧ મા. ફર	ઉરમડ	,	વિમલનાથજી	૫—૧
૩૮૯૧	મિઝાની	લેન મંદિર	૫ મા. ફર	મિઝાની	"	સાંતિનાથજી	૩—૩
૩૮૯૨	હોશિયારપુર	શીશમહેલ બજાર	હોશિયારપુર ૧ મા. ફર	હોશિયારપુર	"	વાસુપૂજ્યજી	૨૩—૪૫
૩૮૯૩	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૮—૧૫
૩૮૯૪	ગડદીવાલા	લેન મંદિર	દુઆ ૧૦ મા. ફર	ગડદીવાલા	ધાયાબંધ	આદિનાથજી	૩—૭
૩૮૯૫	લેન્ગેન	ચુગાન	લેન્ગેનદોઆબા ૧ મા. ફર	લેન્ગેન	"	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૩૮૯૬	રાયકોટ	ભાવડોઝા બજાર	જગરાવ ૧૪ મા. ફર	રાયકોટ	"	શુભતિનાથજી	— ૨
૩૮૯૭	લુધીઆના	દાલ બજાર	લુધીઆના	લુધીઆના	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૬
૩૮૯૮	"	ચોડા બજાર	"	"	"	શુપાર્શ્વનાથજી	૩—૩

અધ્યાપનાશ્રેણી નામ તથા શ્રેણી	અધ્યાપકશ્રેણી નામ	ફોન નંબર	દરાસરની વિગત	ફોનની વસ્તી	ઉપ- મુલ્ય	વર્ષ- સંખ્યા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૭	લાલા ચાંદનરામજી	મ. ના. ૧૯૫૭	હારી	૩૬	૧		એક પુસ્તકભંડાર છે.
લાલા નયુલાલજી હોશિ- યારપુરવાળા ૧૯૪૨	લાલા પન્નાલાલજી		"	૮૦	૨	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
લાલા ધીરલાલ મેઘરાજજી ૧૯૭૦	લાલા મેઘરાજ ઓનિવાસ	મ. ના. ૧૯૪૪	"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૭	લાલા મથુરદાસજી	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી તથા એક ભંડાર છે.
લાલા પંતામજી ૧૯૮૮	લાલા ચરણદાસજી	મ. ના. ૧૯૮૩	"	૨૦	૧		
લાલા રામચંદ્રજી ૧૯૭૦	લાલા સિરંદીલાલજી		"	૧૫	૧		
લાલા ગુજરમજી ૧૯૫૦	શ્રીસંઘ કમીટી	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. દેરા- સરનું શિખર સોનાના પતરાથી મહેલું છે. સ્ફટિકના એક પ્રતિમાજી છે. ઘાણનું સમવસરનું ધણુ જ સારું છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	"	મ. ના. ૧૫૪૭	"				
લાલા રૂપલાલજી ૧૯૫૦	લાલા પ્રકાશચંદ્રજી જૈન	મ. ના. ૧૯૨૧	"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૮	હોશિયારપુર કમીટી	મ. ના. ૧૯૫૧	"	૧૦	૧		
લાલા નાથુરામજી ૧૯૬૫	લાલા ચંડામજી	મ. ના. ૧૫૭૨	"	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શ્રીસંઘની કમીટી	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એ પુસ્તકભંડાર છે.
પૂજ્ય મહેતાજી અધિ ૧૯૧૬	પૂજ્ય મંગલજી	૧૯૬૧	"				સં. ૧૨૮૩ ની સાલની એક ઘાણ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાણું.	ટેલે ગ્રેફન.	પ્રેક્ષ ઓફિસ.	બાંધણી.	સુખનાયક	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૩૮૬૬	માલેરકોટલા	સદર બગર	માલેરકોટલા ૧ મા. ફર	માલેરકોટલા	શિખરબધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-પાઉ ૩-૧૦
૩૮૦૦	"	ચોક બગર	"	"	"	વિમલનાથજી	૩-૫
૩૮૦૧	સુનામ	બગરમાં	સુનામ	સુનામ	"	સુમતિનાથ	૬-૧૦
૩૮૦૨	સમાના	ભાવડેકા મહોલ્લા	સમાના	સમાના	"	શક્તિનાથજી	૬-૧૧
૩૮૦૩	"	"	"	"	પાખાબધ	"	૧-૩
૩૮૦૪	રોપડ	ટોરીઆં બગર	રોપડ	રોપડ	શિખરબધ	આદિનાથજી	૭-૭
૩૮૦૫	અંબાલા	ભાવડેકા મહોલ્લા	અંબાલા	અંબાલા	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૪૫-૪૬
૩૮૦૬	સદોરા	મહોલ્લા ચોદરીઆન	પરાંરા ૧૬ મા. ફર	સદોરા	"	આદિનાથજી	૬-૨

સિંધ

મહારાષ્ટ્ર

નંબર	ગામનું નામ	કક્કાનું	ફેલે ફેરોન.	પાસ એપ્રિલ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૪૯૧૦	પુના (લક્ષ્મી)	સચાવીર સ્ટ્રીટ	પુના ૧૧ મા. ફર	પુના કેમ્પ	ધૂમટખંધ	વાસુપૂજ્યજી	પાવાણ-ધાતુ ૩-૧૭
૪૯૧૧	"	સોલાપુર બજાર	"	"	ધર	શાંતિનાથજી	૩-૧૦
૪૯૧૨	પુના (વાનવડી)	બજારમાં	૪ મા. ફર	"	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૪-૨
૪૯૧૩	પુના કેમ્પ	કોરેગાવ રોડ નં. ૬	૧ મા. ફર	પુના	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૯૧૪	પુના સીટી	વેતાળપેઠ મોટું દેરાસર	૨ મા. ફર	પુના સીટી	ધૂમટખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૮૧-૧૬૫
૪૯૧૫	"	શુક્રવારપેઠ ઓસવાલનું દેરાસર	"	૧ મા. ફર	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૨૦-૪૨
૪૯૧૬	"	પોરવાડનું દેરાસર	"	"	"	"	૧૩-૩૬
૪૯૧૭	"	લક્ષ્મીરોડ મોતીમાણેક મેન્શન	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૯૧૮	શિવાજીનગર (બાંજુરડા)	નવા પુલ પાસે	શિવાજીનગર ૦૧ મા. ફર	પુના સીટી નં. ૫	"	"	— ૦
૪૯૧૯	ખડકી	જૂના બજારમાં	ખડકી ૦૧ મા. ફર	ખડકી (કેમ્પ)	ધૂમટખંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૪-૫
૪૯૨૦	ખેડ	બજારમાં	તળેગામ (દાબાડે)	ખેડ	શિખરખંધ	"	૫-૪
			૨૦ મા. ફર				
૪૯૨૧	વાડા	"	૪૫ મા. ફર	વાડા	"	અણતનાથજી	૫-૫
૪૯૨૨	ચાસ	"	૨૪ મા. ફર	ચાસ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧

અધ્યાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	દશાહરની સ્થિતિ.	કેનાની વસ્તી.	ઉપા. અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ વાલચંદ ખેમચંદ તથા કમીટી		સારી	૧૭૦૦		૨	એક પુસ્તકખંડાર છે. બીજો માળ છે.
સોલાપુર ખજાર શ્રીસંઘ ૧૯૬૬	શ્રી. રામચંદણ દિંમતભલણ	૧૪૬૪	"			૧	બીજો માળ છે.
વાનવડી શ્રીસંઘ ૧૯૨૭	શ્રીગોડી પાશ્વનાથજીની પેઢી	૧૫૦૩	"				
સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદ ૧૯૬૯	સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદ	૧૫૬૬	"				બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૭૫૦ લગભગ	શ્રીગોડી પાશ્વનાથજીની પેઢીના દૂરદીઓ		"	૪૦૦૦	૨	૭	એક શ્રી કૌન આત્માનંદ લાયચેરી છે. એક ગીતમ-
							સ્વામીની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ રાયચંદણ પ્રેમાજી		"				બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	શેઠ મોતીલાલ ચૂનીલાલ		"				
શેઠ કેશવલાલ મણિલાલ ૧૯૬૭	કેશવલાલ મણિલાલ		"				
શેઠ બાલુલાલ જીવરાજ ૧૯૬૫	શેઠ બાલુલાલ જીવરાજ	૧૨૨૫	"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	શેઠ મણિલાલ કરમચંદ	૧૯૨૧	"	૧૭૫	૧		શિખરમાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૧	શેઠ જીવરાજ ભગવાનદાસ	"	"	૧૨૫			બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	શ્રીસંઘ		"	૬૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	"		સાધારણ	૪૦	૧		એક ધાતુના સમવસરણ છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમણ	ફેલો રહેવાનું	પ્રથમ સ્થાન	અધિકારી	મુળનામ	અંતિમાણની સંખ્યા
૩૬૨૩	મંચર	મંચરમાં	તળેયામ દાકાડે	મંચર	શિખરખંધ	સુમતિનાથજી	પાપાણ-ધાડ ૩-૧૩
			૩૨ મા. ફર				
૩૬૨૪	ધોડા	"	૪૦ મા. ફર	ધોડા	"	સંભવનાથજી	૧-૩
૩૬૨૫	સિનોલી	"	૪૫ મા. ફર	સિનોલી	ધર	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	-૨
૩૬૨૬	ભુન્નેર	ભુવવાર પેઠ	૫૦ મા. ફર	ભુન્નેર	શિખરખંધ	અમભરા પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૨
૩૬૨૭	"	પણસુંખા	"	"	"	શાંતિનાથજી	૧૪-૭
૩૬૨૮	અંતુર	મંચરમાં	૫૫ મા. ફર	અંતુર	ધર	અંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૬૨૯	રાજુરી	"	૬૦ મા. ફર	રાજુરી	"	પાર્શ્વનાથજી	-૧
૩૬૩૦	લીંબગામ	"	૨૪ મા. ફર	ખેડ	"	શાંતિનાથજી	-૬
૩૬૩૧	પામળ	"	૩૮ મા. ફર	પામળ	ધૂમટખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૩-૧૦
૩૬૩૨	વાફગામ	"	૪૨ મા. ફર	વાફગામ	શિખરખંધ	અંદ્રપ્રભુજી	૭-૨૧
૩૬૩૩	માળુંગા (કમળીઆના)	"	૧૦ મા. ફર	માળુંગા	ધૂમટખંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૩-૪
૩૬૩૪	તળેયામ (દમદેરા)	"	પુના ૨૪ મા. ફર	તળેયામ (દમદેરા)	શિખરખંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૧૬-૧૬
૩૬૩૫	માકણ	"	તળેયામ ૧૩ મા. ફર	માકણ	"	આદિનાથજી	૭-૭

ખાવાનારનું નામ તથા સંબંધ	મહાવિદ્યાલય નામ	લેખન સંવત	જનમ તારીખ	જેનાની વયસ	કેન્ડિડેટ નંબર	કેન્ડિડેટ નામ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રી આનંદરામ માનમલ સમદરિયા	૧૯૦૩	સારી	૧૫૦	૨		એક લાયબ્રેરી છે. એક ધાર્મિક ગ્રંથોનો છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૨	શ્રી નેમચંદ તારાચંદ	૧૯૨૧	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૨૦	શ્રી નરોત્તમદાસ મોહનલાલ		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૨૩	શ્રી મોતીચંદ દલોચંદ	૧૯૨૧	સારી	૩૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે. એક શ્રી મહારાષ્ટ્ર લેન વિદ્યાલયન
							નામની ખોટી જ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી ચૂનીલાલ રેવચંદ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શ્રી લાલચંદ દીપચંદ		સાધારણ	૮૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રી ચૂનીલાલ સરપચંદ		"	૧૫			
"	રઘુનાથ અમુલખ ખેડવાળા		"	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૧	મોહનલાલ દાકરચી		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૪૨	શ્રી મણિલાલ મુળચંદ સંઘવી		"	૪૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૮૦	શ્રીસંધ		સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રી મોતીલાલ બાલચંદ		સારી	૧૨૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી મણિલાલ લખમીચંદ	૧૯૪૫	"	૭૫	૧		

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું	ફેલો રેકૉર્ડ	પેટર એ.ડિસ.	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિભાલની સંખ્યા
૩૬૩૬	શીરર (મીઠનદી)	બળરમાં	અક્ષમદનર ૩૨ મા. ફર	શીરર	શિખરબધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-વાહ ૩-૬
૩૬૩૭	મલકન	શેઠ દેવીચંદ માણેકચંદને ત્યાં	પુના ૫૦ મા. ફર	મલકન	ધર	આદિનાથજી	— ૧
૩૬૩૮	કોઠા (કવઠા)	બળરમાં	૫૬ મા. ફર	કવઠા	શિખરબધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૪-૪
૩૬૩૯	ફેફ	"	ફેફરાડ ૪ મા. ફર	ફેફ	ધર	વિમલનાથજી	૨-૭
૩૬૪૦	ધોડ	"	ધોડ ૦૧ મા. ફર	ધોડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૪
૩૬૪૧	બારામતી	"	બારામતી ૦૧ મા. ફર	બારામતી	"	"	૩-૩
૩૬૪૨	સુપા (કેડગામ)	"	કેડગામ ૧૧ મા. ફર	સુપા	"	કુંથુનાથજી	૩-૩
૩૬૪૩	કળસ	"	હીકસલ ૬ મા. ફર	કળસ	"	પાર્શ્વનાથજી	૨-૧
૩૬૪૪	ખડકી (રાવનગામ)	"	૭ મા. ફર	હીકસલ	"	જોતનાથજી	— ૧
૩૬૪૫	રોળગામ	"	૧૫ મા. ફર	લાસુરજી	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૩૬૪૬	મોરગામ	"	કેડગામ ૧૪ મા. ફર	મોરગામ	"	આદિનાથજી	૩-૪
૩૬૪૭	એવત	"	એવત ૧૧ મા. ફર	એવત	ધૂમટબધ	જાતિનાથજી	૨-૬
૩૬૪૮	તળેગામ (દાબાડે)	"	તળેગામ ૧૧ મા. ફર	તળેગામ (દાબાડે)	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-૧૨
૩૬૪૯	ખંડાલા	નૂના બળરમાં	ખંડાલા ૧૧ મા. ફર	ખંડાલા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૬૫૦	વસવન	"	લોનાવલા ૧૧ મા. ફર	લોનાવલા	"	"	૩-૬

અધ્યાપનારજી નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટકારજી નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	કેસની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૪	સંપત્રી નાનચંદ સિવચંદ		સારી	૫૦	૧		એક લાયસેન્સી છે. ધાખામાંથી દેરાસરમાં પાછી પડે છે.
દેવીચંદ માણેકચંદ ૧૯૯૮	શેઠ દેવીચંદ માણેકચંદ	૧૫૧૮	"	૩૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૭૫ હમજામ	શેઠ મણિલાલ હમનલાલ	૧૯૦૩	સાધારણ	૫૦			પાછી પડે છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૫	શેઠ કાલિલાલ ચૂનીલાલ		"	૮	૧		
શેઠ ચતુર કાશીચંદ ૧૯૭૭	શેઠ ચતુર કાશીચંદની પત્ની બાઈ મજરા		"	૬૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	શેઠ રામચંદ કરમચંદ		સારી	૨૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શેઠ રેવચંદ જેઠીરામ		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શેઠ મુલાખચંદ ગૌતમદાસ		સાધારણ	૩૦			
"	શેઠ ગંભીરમલ નંદરામ ચીંચોલીકર		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શેઠ નેમચંદ કુંદનલાલ		સારી	૨૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શેઠ લાયચંદ પૂંછરામ	૧૮૫૪	સાધારણ	૩૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૩૦	શેઠ રૂપચંદ ગુલનરામ		"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	શેઠ હતામચંદ નેમચંદ		સારી	૧૭૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૦	શેઠ ભક્તમલ ચમનાજી		"	૪૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૨૭	હળદીમલ રામાજી		"	૧૦૦	૧		

નંબર	ગામનું નામ	કેન્દ્ર	ફેલો સરનામ	ફેલો સરનામ	ખાંધણી	મુખ્યનાયક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૩૬૫૧	લોનાવલા	જૂના ખજારમાં	લોનાવલા ૦૧ મા. ફર	લોનાવલા	ધાખાખંધ	શાંતિનાથજી	પાપાયુ-ધા ૩-૪
૩૬૫૨	માલેગામ	ટિળકશૌડ કીપાટી	મનમાં ૨૧ મા. ફર	માલેગામ	શિખરખંધ	આદિનાથજી	૧૭-૨૫
૩૬૫૩	ચાંદવડ	ગુજરાત ગલીના નાકે	૧૫ મા. ફર	ચાંદવડ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧૮-૨૬
૩૬૫૪	"	શ્રી નમિનાથ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જૈન ગુરુકુલ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૫
૩૬૫૫	વડનેર	ખજારમાં	નીકાડ ૧૪ મા. ફર	વડનેર	ધર	સંભવનાથજી	- ૨
૩૬૫૬	પીંપળગામ	"	૯ મા. ફર	પીંપળગામ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૩-૩
૩૬૫૭	ખેડગામ	"	૧૪ મા. ફર	ખેડગામ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	- ૫
૩૬૫૮	વની	"	નાસિકશૌડ ૩૨ મા. ફર	વની (મોટી)	શિખરખંધ	સંભવનાથજી	૩-૫
૩૬૫૯	કલવણ	"	૪૪ મા. ફર	કલવણ	ધર	"	- ૨
૩૬૬૦	નાસિક	ચાંદવડકર ગલી જૈન ડેરાસર	૫ મા. ફર	નાસિકસીટી	શિખરખંધ	ધર્મનાથજી	૩-૧૦
૩૬૬૧	"	પાર્શ્વનાથ ગલી	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪-૧૬
૩૬૬૨	"	શૌડ દીપચંદ ન્યાયચંદનો બંધો	"	"	ધર	સુવિધિનાથજી	- ૨
૩૬૬૩	ત્રંબક	તેલીગલી	૨૩ મા. ફર	ત્રંબક	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૨
૩૬૬૪	મોટી	ખજારમાં	મોટી ૧ મા. ફર	મોટી	"	સુનિસુખત સ્વામી	- ૭

અધ્યાપનારનું નામ તથા શ્રેણી	અધ્યાપકનારનું નામ	કેન્દ્રો ક્રમ	આસનની સ્થિતિ	કોનાની વસ્તી	ઉપા-મથ	વર્ગ-શ્રેણી	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૫૧	મોહનલાલ લાલુભાઈ		સારી	૧૦૦	૧	૧	એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૪૪	હરખચંદ ૩૫ચંદ તથા કમીરી		"	૧૨૫	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહા-રાજની આસનની મૂર્તિ છે.
							બીજો મળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	ચૂનીલાલ રતનચંદ મહેતા		"	૪૦	૧	૧	એક વાંચનાલય છે.
શ્રેઠ મેઘજી સોળપાળ ૧૯૬૦	શ્રી નમિનાથ પ્રહાર્યાશ્રમ જૈન ગુરુકુલ	૧૪૬૬	"				જૈન ગુરુકુલ છે. ૧૧૫ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.
શ્રેઠ વાડીલાલ હરિચંદ ૧૯૯૮	શ્રેઠ વાડીલાલ હરિચંદ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૯૫	કકલદાસ અમીચંદ શાહ	૧૯૯૫	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૬	શ્રેઠ કચરાદાસ કેવળદાસ	૧૭૩૬	"	૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શ્રેઠ ઉત્તમચંદ અમરચંદ	૧૯૬૫	સારી	૨૫૦	૧	૧	
"	રાવતમલ પૂર્ણીરાજ બુરડ	૧૫૧૧	સાધારણ	૪૦			
આઈ હીરાબાઈ મોતીચંદ ૧૯૬૪	શ્રેઠ કેશવલાલ નયુભાઈ		સારી	૨૦૦	૨		એક સ્ફટિકના પ્રતિબિંબ છે. એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ અગભમ	શ્રેઠ નમીનદાસ જ્યેષ્ઠ	૧૫૪૮	"				
શ્રેઠ દીપચંદ ન્યાયચંદ ૧૯૬૮	શ્રેઠ ત્રીભોવનદાસ મેતિલાલ		"				
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	ચૂનીલાલ મુલાચંદ		સાધારણ	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	હીરાબાઈ લાલુભાઈ	૧૫૦૯	"	૧૦૦			

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રેલ્વે સ્ટેશન	પેસેન્જર સ્ટેશન	ખાંડણી	મુખનાથ	પ્રતિબાજીની સંખ્યા
૩૬૬૪	હાકેદ (ગુહર)	બજારમાં	ધોટી ૧૨ મા. દૂર	ધોટી	ધર	આદિનાથજી	પાપાણ-ધાડ ૩-૧
૩૬૬૬	કાવનાઈ	"	૬ મા. દૂર	કાવનાઈ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૩૬૬૭	બચુરી	"	દેવલાલી ૪ મા. દૂર	બચુર	,	મહાવીર સ્વામી	— ૪
૩૬૬૮	કુબેરા	"	નાસિકરોડ ૧૮ મા. દૂર	કુબેરા (વાયા-સીન્નર)	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૬૬૯	સીન્નર	"	૧૨ મા. દૂર	સીન્નર	ધૂમટખે	પાર્શ્વનાથજી	૬-૮
૩૬૭૦	"	શેઠ સરૂચંદ મોવિંદજીને ત્યાં	"	"	ધર	વાસુપૂજ્યજી	— ૧
૩૬૭૧	હાણુગામ	બજારમાં	૩૦ મા. દૂર	હાણુગામ	શિખરખે	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૩૬૭૨	મનમાડ	અઠવાડિયા બજારના રસ્તા પર	મનમાડ ૦૧ મા. દૂર	મનમાડ	ધૂમટખે	અજીતનાથજી	૩-૪
૩૬૭૩	નાંદગામ	બજારમાં	નાંદગામ ૦૧ મા. દૂર	નાંદગામ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૩૬૭૪	એવલા	"	એવલા ૧ મા. દૂર	એવલા	શિખરખે	અવંતિ પાર્શ્વનાથજી	૨૭-૫૭
૩૬૭૫	અબોણા	"	નાસિકરોડ ૩૮ મા. દૂર	અબોણા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૩૬૭૬	પળસે	શેઠ અમુલખ રામચંદને ત્યાં	૩ મા. દૂર	નાસિકરોડ	"	આદિનાથજી	— ૧
૩૬૭૭	મુખા (પવારનું)	બજારમાં	સારોળા ૮ મા. દૂર	મુખા	ધૂમટખે	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૩૬૭૮	અહમદનગર	ગુજરામલી	અહમદનગર ૧૧ મા. દૂર	અહમદનગર	શિખરખે	આદિનાથજી	૧૮-૩૩

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટી અધિકારીનું નામ.	લેખનો સંવત.	રજાસરની વિધિ.	જેટાની પગલી.	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ ધ્યાન
શ્રીસંધ ૧૯૪૦	રતનચંદ માણેકચંદ		સાધારણ	૧૫	૧		
"	શ્રી યૂનીલાલ ફતેચંદ		ખરાબ	૧૦			
શ્રી કચરાબાઈ મોહાણાબાઈ ૧૯૫૦	શ્રી હલીચંદ અમુલખ		"	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૯૭૫	શ્રી સરપચંદ ગોવિંદજી વેરા સીન્નરવાળા		સાધારણ	૨૦			બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૨	શ્રી સોમચંદ હીરાચંદ		સારી	૧૩૫	૧		"
શ્રી સરપચંદ ગોવિંદજી ૧૯૭૫	શ્રી સરપચંદ ગોવિંદજી		"				ત્રીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	મોતીલાલ નથુભાઈ		સાધારણ	૧૦			
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	શ્રી કીસનલાલ જસરાજ બરડિયા		"	૨૫			બીજો માળ છે.
શ્રી બીવરાજ કાનમલ પારેખ ૧૯૮૭	શ્રી બીવરાજ કાનમલ	૧૫૧૩	સારી	૨૦			"
પટણી શ્રીસંધ ૧૯૪૦	શ્રી પોપટલાલ રૂપચંદ તથા દુરડીયા		"	૩૦૦	૧		એક સ્ક્રિપ્ચન પ્રતિમાળ છે. એક પુસ્તકબંધાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૬	શ્રી પુનમચંદ ખેમચંદ		સાધારણ	૪૦			
શ્રી અમુલખ રામચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શ્રી અમુલખ રામચંદ	૧૫૬૪	"	૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	લખમીચંદ મુળચંદ બાકુચા		સારી	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી સરપચંદ ધરમચંદ		"	૨૦૦	૨	૨	સં. ૧૨૨૩ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથ બગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમળ	ફેલો રેકૉર્ડ	પાસ ઓફિસ	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૩૬૭૬	અહમદનગર	નવા કાપડ બજાર	અહમદનગર ૧૧ મા. ફર	અહમદનગર	શિખરબંધ	સંભાળનાથજી	પાપાણ-ધાવ ૧૩-૧૮
૩૬૮૦	ગમગામ (સીધીબાનું)	બજારમાં	૧૬ મા. ફર	ગમગામ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩-૬
૩૬૮૧	બાનસહીવડા	"	બેલાપુર ૨૪ મા. ફર	બાનસહીવડા	ધૂમટબંધ	"	૭-૩
૩૬૮૨	સોનઈ	"	વાગોરી ૧૩ મા. ફર	સોનઈ	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	- ૩
૩૬૮૩	વાગોરી	પાર્શ્વનાથનો વાજ	૩ મા. ફર	વાગોરી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૮-૮
૩૬૮૪	રાફુરી	બજારમાં પોસ્ટ ઓફિસની સામે	રાફુરી ૩ મા. ફર	રાફુરી	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૫
૩૬૮૫	બેલાપુરસીટી	બજારમાં	બેલાપુર ૪ મા. ફર	બેલાપુરસીટી	શિખરબંધ	સંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૩
૩૬૮૬	કોપરગામ	"	કોપરગામ ૨૧ મા. ફર	કોપરગામ	ધર	શ્રાતિનાથજી	- ૪
૩૬૮૭	રાણુર	"	ધોટી ૨૮ મા. ફર	રાણુર	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪-૮
૩૬૮૮	સમશેરપુર	"	નાસિકરોડ ૩ મા. ફર	સમશેરપુર	ધર	આદિનાથજી	- ૫
૩૬૮૯	સંખમનેર	"	૩૬ મા. ફર	સંખમનેર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૧-૧૫
૩૬૯૦	આકોલા	"	ધોટી ૪૦ મા. ફર	આકોલા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	- ૬
૩૬૯૧	કંતુળ (કોતુળ)	"	૩૬ મા. ફર	કંતુળ	શિખરબંધ	અભિનંદનજી	૫-૮
૩૬૯૨	ગોખાડા	"	દેસરોડ ૫૦ મા. ફર	ગોખાડા	ધર	આદિનાથજી	- ૧
૩૬૯૩	કાકાપુર	ગુજરાતી મઠી	આસનગામ ૧૧ મા. ફર	કાકાપુર	શિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૫-૮

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખનો સંવત.	સ્થાપનાની તારીખ.	કેન્ડી નંબર.	કિલો ગ્રામ.	વર્ગ- સાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૨	શ્રી સરપચંદ ધરમચંદ		સારી				બીજો માળ વધુ મૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	મોહનલાલ ગુલામચંદ		સાધારણ	૨૦			તથા પ્રતિમાઓ ધાતુની પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ	કુકમજી ભુજુકરજી		ખરાબ	૧૦૦	૧		મૂળનાવકજી પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	મોતીલાલ કાલિલાલ ગુગળિયા	૧૫૪૧	સાધારણ	૭૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રીસંઘ		"	૨૦૦	૧	૧	આ દેરાસર પાર્શ્વનાથજીના નામથી ઓળખાય છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦	મંજુરમજી રતનચંદ મુત્તર	૧૬૧૩	"	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૪	કેસરીચંદ ચંદ્રભાન ડાહજિયા	૧૫૪૫	"	૨૦	૧		ધાખામાંથી પાણી પડે છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રીસંઘ		"	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શ્રી ડોહાલાલ મૂળચંદ		સારી	૧૨૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦ લગભગ	શ્રી ડોહાલાલ જયચંદ		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૨૦ લગભગ	શ્રી દલીચંદ ખુસાલદાસ		"	૧૦૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શ્રી ડોહાલાલ કસ્તુરચંદ	૧૬૦૪	સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૨૫ લગભગ	શ્રી મોહનલાલ પરસોતમદાસ		સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી સરપચંદ	૧૫૧૨	ખરાબ	૪૮			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૩	શ્રી વાહીલાલ મોતમદાસ		સારી	૨૦૦	૧	૧	શ્રી ધર્મવિજય જૈન આવશેરી છે.

નંબર	પાસપોર્ટ નામ	કેસર્ક.	ફોટો કરેલ તારીખ	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મુજબનાઈક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૩૬૯૪	કોનોલી	ગુજરાતી ગલી	આસનગામ ૧૭ મા. ફર	કોનોલી	શિખરબંધ	મુનિસુવત સ્વામી	પાપાણ-પાપ ૩-૫
૩૬૯૫	ડોળખામ	બગરમાં	૨૪ મા. ફર	"	ધર	સુમતિનાથ	— ૪
૩૬૯૬	સુઝાર	"	કમ્પાણ ૧૮ મા. ફર	સુઝાર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૫
૩૬૯૭	ધસઈ	"	૩૩ મા. ફર	ધસઈ	ધર	જ્ઞાતિનાથજી	— ૫
૩૬૯૮	કલ્યાણ	કંસારાપાટ ગાંધી ચોક	૧ મા. ફર	કલ્યાણ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૩
૩૬૯૯	કરજત	બગરમાં	કરજત ૦૧ મા. ફર	કરજત	"	ધર્મનાથજી	— ૧
૪૦૦૦	બોપોલી	જૂના બગરમાં	બોપોલી ૦૧ મા. ફર	બોપોલી	ધૂમટબંધ	(વમણનાથજી)	૩-૪
૪૦૦૧	રાશીન	બગર	દીકસલ ૧૪ મા. ફર	રાશીન	ધાબાબંધ	અનંતનાથજી	૧-૫
૪૦૦૨	કરજત	જૈનવાડી	અહમદનગર ૪૮ મા. ફર	કરજત	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૭-૮
૪૦૦૩	મીરજામ	પેઠ	૩૨ મા. ફર	મીરજા	શિખરબંધ	"	૩-૧૫
૪૦૦૪	ખરડા	ગુજરાતી	જેઠર ૪૨ મા. ફર	ખરડા	ધર	ધર્મનાથજી	૧-૭
૪૦૦૫	,	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૦૬	વાલા	શેઠ સરૂપચંદ તેજવાળને ત્યાં	વાલા ૦૧ મા. ફર	વાલા	"	"	— ૧
૪૦૦૭	લોણુંદ	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદને ત્યાં	લોણુંદ	લોણુંદ	ધર	ચંદ્રમણજી	— ૧

વંશાવનાર્થક નામ અથવા સંપત્તિ	વહીવટકારક નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	કેનાની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	શેઠ ચંદુલાલ સરૂપચંદ		સારી	૮૦	૧		એક લાયબેરી છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૭૦	શેઠ મણિલાલ કાળિદાસ		સાધારણ	૭૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ મણિલાલ હેમચંદ		સારી	૧૦૦	૧		શ્રી ધર્મવિજય નૈન લાયબેરી છે. ઘૂમટમાં જુદા જુદા ચિત્રો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શેઠ રામચંદ ઉત્તરચંદ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ અસલાજી કીશનાજી		સારી	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦ લગભગ	કેશરીભલ નેઠાજી	૧૫૩૬	„	૧૫૦	૧		ખીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	સેનાજી બીમાજી	૧૬૪૮	„	૧૨૫	૧		
શેઠ વસ્તારામ આશકરજી ૧૯૪૦	શ્રી. ગૌતમચંદ રામચંદ		જીર્ણ	૩૦	૧	૧	
શેઠ ખાનાચંદ મૂળચંદ ૧૯૩૦	શેઠ વાડીલાલ ગૌતમચંદ		સારી	૧૨૨	૧		
હરિચંદ માનસંગ ચંદ્રભાજી ૧૮૭૪	શ્રીસંઘ		„	૮૦			
શેઠ વાલચંદ વીરચંદ ૧૯૪૦	શેઠ ભોળીલાલ મોતીલાલ		„	૪૦			
૧૮૦૦	„		„				એક રફટિકના પ્રતિમાજી છે.
શેઠ સરૂપચંદ તેજપાળ ૧૯૬૦	શેઠ સરૂચંદ સરૂપચંદ		સાધારણ	૧૫			
શેઠ નેમચંદ લખમીચંદ ૧૯૭૭	શેઠ નેમચંદ લખમીચંદ	૧૬૩૭	„	૬૦	૧		ત્રીજો માળ છે.

નંબર	ધામણ નામ	કેસ	ફેલો ફેરફાર	ફેરફાર એવિસ	ખાસકી	મુજબનાયક	મતિમાણની સંખ્યા
૪૦૦૮	ફલટન	શુક્રવાર પેઠ	લોણુંદ ૧૭ મા. ફર	ફલટન	ધૂમડખંધ	જાતિનાથજી	ધાયાજી-ધાડા ૫-૬
૪૦૦૯	દેશર	બળરખા	વાઠાર ૩ મા. ફર	વાઠાર	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૨૧
૪૦૧૦	વાઈ	ધર્મપુરી	૨૦ " ફર	વાઈ	ધર	"	૨-૧૦
૪૦૧૧	સતારાસીટી	સદાશિવ પેઠ	સતારારોડ ૧૧ મા. ફર	સતારાસીટી	ધાખાખંધ	આદિનાથજી	૪-૫
૪૦૧૨	"	મંબળવાર પેઠ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧૫
૪૦૧૩	વૃક્ષ	હીરાચંદ મનોરહાસને ત્યાં	૪ મા. ફર	વડુથ	ધર	જાતિનાથજી	— ૬
૪૦૧૪	કોરેગાવ	બળરખા	કોરેગાવ ૧૧ મા. ફર	કોરેગાવ	"	આદિનાથજી	— ૩
૪૦૧૫	"	"	"	"	"	"	— ૧
૪૦૧૬	કુમહા	"	૨૧ મા. ફર	કુમહા	"	જાતિનાથજી	૨-૪
૪૦૧૭	રહિમતપુર	"	રહિમતપુર ૩ મા. ફર	રહિમતપુર	શિખરખંધ	મહાવીરસ્વામી	૪-૩
૪૦૧૮	વાઠાર	"	તારગાવ ૧૧ મા. ફર	"	ધર	સંભવનાથજી	— ૧
૪૦૧૯	મસુર	પેઠખા	મસુર ૧ મા. ફર	મસુર	શિખરખંધ	મુમતિનાથજી	૪-૨
૪૦૨૦	"	ખડકપેઠ	"	"	ધાખાખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૦૨૧	રોળગાવ	શ્રી પોષ્ટલાલ દીપચંદને ત્યાં	૧૦ મા. ફર	રોળગાવ	ધર	"	— ૨

બંધાવનારનું નામ અથવા સંસ્થા	પરીવરણનારનું નામ	જન્મનો સંવત	દસાવરની સ્થિતિ	જોનાની વસ્તી	કિંપા- ભવ	ધર્મ- સ્થાના	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	શેઠ જીવરાજ કુશ્યંદ	૧૮૬૮	સાધારણ	૫૦	૧		શિખરનો ભાગ હર્થ છે. રીપેર કરાવવાની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૬ લગભગ	શેઠ મોતીચંદ દેવચંદ		"	૬૫		૧	મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ પુળાજી લાધાજી		સારી	૬૦	૧		ખીજો માળ છે. ૧૪૨૬ની સાલની ઊભી કાલિસમિયા
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૩૦ લગભગ	ચેતનમલ મેધરાજ કોઠારી	૧૯૩૧	સાધારણ	૪૦	૧		ખીજો માળ છે.
શેઠ કીશનદાસ લક્ષ્મણદાસ ૧૭૫૦ લગભગ	શેઠ કીશનદાસ લક્ષ્મણદાસ		"				"
સંઘવી બંધસં ૧૯૬૫	સંઘવી બંધસં શાહ શિવલાલ હીરાચંદ		સારી	૩૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫ લગભગ	શેઠ નાનચંદ બાપુચંદ	૧૫૬૬	"	૬૦			ખીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	પનાજી જોરાજી ચોપડા	૧૫૧૬	સાધારણ				"
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦ લગભગ	શેઠ વેણીચંદ દેવચંદ	૧૯૦૩	"	૨૦			"
શ્રીસંઘ ૩ ૧૯૮૩	શ્રી. મોહનલાલ તુકારામ		સારી	૧૨૫	૧		
મોતમદાસ મલુકચંદ લગભગ ૧૯૬૬	શ્રી. મોતમદાસ મલુકચંદ		સાધારણ	૧૬			
શ્રીસંઘ ૧૯૮૬	શેઠ મૂલચંદ તલકચંદ		સારી	૧૨૫			મૂળનાયકજીની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શેઠ દેવચંદ દીપચંદ ૧૯૨૪	શેઠ દેવચંદ દીપચંદ		સાધારણ				
શેઠ લખમીચંદ નાનચંદ ૧૯૬૬	શેઠ ચોખ્ખલાલ દીપચંદ		સારી	૨૦			૧ ચંદનની મૂર્તિ છે.

નંબર	આજીવન નામ	કેસલું	ફેલો ફેરવેલું	પ્રાર્થના સંસ્થા	આંધ્રગી	સુખનાયક	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૪૦૨૨	મહાસુરજી	બળરમાં	મસુર ૧૬ મા. ફર	મહાસુરજી	ધર	આદિનાથજી	પાપાય-પાપ ૧-૧
૪૦૨૩	નીબસોડ	શેઠ કેશવલાલ સખારામને ત્યાં	રહીમતપુર ૨૦ મા. ફર	ચીતળી	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૨૪	ચીતળી	બળરમાં	૨૨ મા. ફર	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૨૫	વીટા	ગુજરાતી પેઠ	કરાડ ૨૨ મા. ફર	વીટા	"	સંભવનાથજી	— ૨
૪૦૨૬	મોટાખટાવ	બળરમાં	કોરેગાંવ ૧૬ મા. ફર	મોટા ખટાવ	"	આદિનાથજી	— ૧
૪૦૨૭	ખેરાડું	શેઠ ગોતમદાસ રૂપચંદને ત્યાં	કરાડ ૧૨ મા. ફર	ખેરાડું (ઓગલેવાડી)	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૨૮	ખાનાપુર	શા. અરૂપચંદ હોરાચંદને ત્યાં	૪૦ મા. ફર	ખાનાપુર	"	અજીતનાથજી	૨-૨
૪૦૨૯	વાંઝી	બળરમાં	૧૮ મા. ફર	વાંઝી	"	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૧
૪૦૩૦	ઓગલેવાડી	શેઠ અયાચંદ રવચંદને ત્યાં	કરાડ	ઓગલેવાડી	"	વાસુપૂજ્યજી	— ૫
૪૦૩૧	કરાડ	રવિવાર પેઠ	૪ મા. ફર	કરાડ	શિખરબે	સંભવનાથજી	૧૩-૧૧
૪૦૩૨	કાલવડા	શેઠ રામરામ કીલાચંદને ત્યાં	૧૩ મા. ફર	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩-૨
૪૦૩૩	કાસેગાંવ	બળરમાં	૧૪ મા. ફર	કાસેગાંવ	શિખરબે	અખિતંદનજી	૩-૧૦
૪૦૩૪	ધરલામપુર	"	૨૧ મા. ફર	ધરલામપુર (જીરન)	ધૂમદબે	વાસુપૂજ્યજી	૫-૩
૪૦૩૫	પેઠ	"	તાકરી ૧૧ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧-૩
૪૦૩૬	શીરાળા (બત્તીશીરાળા)	"	૧૮ મા. ફર	શીરાળા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૧

અંકગણનારો નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનો નામ.	સેખનો સંવત.	દશકરની મિતિ.	જેનાની વસ્તી.	ઉપા-મય સાળા.	કર્મ-સાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રી રામચંદ તલકચંદ ભગભગ ૧૪૦૦	શ્રી રામચંદ તલકચંદ		સાધારણ	૮			
શ્રી કેશવલાલ સખારામ ભગભગ ૧૬૭૫	શ્રી કેશવલાલ સખારામ		ખરામ	૮			બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૭૦ ભગભગ	રામરામ રાવજી મહેતા	૧૪૭૬	સાધારણ	૩૫			
શ્રીસંધ ૧૬૮૮ ભગભગ	શ્રી ચતુરસાલ મણુપતચંદ		"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૬૭૦ ભગભગ	શ્રી નેમચંદ સરૂપચંદ		"	૧૬			
શ્રી મોતમદાસ રૂપચંદ ૧૬૬૮	શ્રી મોતમદાસ રૂપચંદ		"	૮			
શ્રી સરૂપચંદ હોરાચંદ ભગભગ ૧૬૨૦	શ્રી સરૂપચંદ હોરાચંદ		"	૨૫			બીજો માળ છે.
શ્રી તલકચંદ છોરચંદ ૧૬૮૫	શ્રી મણુપતરામ જોહારામ		"	૧૦			
શ્રી મયાચંદ રવચંદ ૧૬૬૭	શ્રી હોરાશાલ રામરામ	૧૬૪૨	સારી	૩૫			
શ્રી હાથીભાઈ	શ્રી મંગળદાસ ભલુભાઈ	૧૬૮૨	"	૩૦૦	૨	૧	એક લાયસેન્સ છે.
શ્રી રામરામ કીશાચંદ ભગભગ ૧૬૬૦	શ્રી રામરામ કીશાચંદ		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૬૬૬	શ્રી લાલચંદ મુલાખચંદ	૧૬૨૧	"	૫૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૬૮૨ ભગભગ	નેમાજી હરજી મધી		સાધારણ	૩૦૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૬૨૦ ભગભગ	શ્રી લાલચંદ મનચંદ		"	૫૫			બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૬૬૦ ભગભગ	પારેખ અંબાલાલ રવચંદ	૧૫૬૬	"	૭૫			

નંબર	આમલું નામ	કેશન	ફેલો રેસન	પ્રમુખ કોમિશનર	બાંધકો	જમનાથ	પ્રતિભાજીની સંખ્યા
૪૦૩૭	તાકારી	રેસનપર બળરમાં	તાકારી	તાકારી	ધર	શાંતિનાથજી	પાયાજી-પાટી ૧-૧
૪૦૩૮	તાસર્ગાવ	સોમવાર પેઠ	બીલવડી ૭ મા. ફર	તાસર્ગાવ	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૬
૪૦૩૯	કવલાપુર	બળરમાં	ભુધર્ગાવ ૩ મા. ફર	કવલાપુર	ધૂમબંધ	,	૩-૧
૪૦૪૦	સાંગલી	રોહ અતુરદાસ પીતાબરદાસને ત્યાં	સાંગલી ૧ મા. ફર	સાંગલી	ધર	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૪૧	"	દાઈરુલરોડ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૧૧
૪૦૪૨	"	બજુપતિ પેઠ	"	"	"	"	— ૭
૪૦૪૩	મીરજ	શરદ્ધ બળર	મીરજ ૧ મા. ફર	મીરજ	"	ધર્મનાથજી	— ૬
૪૦૪૪	આરગ	બળરમાં	આરગ ૩ મા. ફર	આરગ	"	વાસુપૂજ્યજી	— ૨
૪૦૪૫	બચસિંગપુર	"	બચસિંગપુર ૦૧ મા. ફર	બચસિંગપુર	"	ધર્મનાથજી	૧-૩
૪૦૪૬	કુરુન્દવાડ	બળર પેઠ	૬ મા. ફર	કુરુન્દવાડ	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૪-૫
૪૦૪૭	ઈચ્છાકરંજી	ગુજરાત પેઠ	દાલકલંગ ૬ મા. ફર	ઈચ્છાકરંજી	ધર	મનમોહન પાર્શ્વનાથજી	૭-૭
૪૦૪૮	કુંભોળતીર્થ	કુંભરપર	૪ મા. ફર	આસતા	શિખરબંધ	જમવલ્લભ પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૧૧
૪૦૪૯	કોલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી લેન દેરાસર	કોલ્હાપુર ૧ મા. ફર	કોલ્હાપુર	"	સુનિશ્ચિત સ્વામી	૧૬-૨

જાહેરાતનારનું નામ તથા સંપત્તિ.	જાહેરાતનારનું નામ.	લેખન સંવત.	જાહેરાતની સ્થિતિ.	દેખાની વસ્તી.	દિવસ	વર્ષ	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	રતનચંદ મગનલાલ		સાધારણ	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦ જમજમ	વાહીલાલ લખમીચંદ	૧૯૨૧	સારી	૨૦૦	૧		પાર્શ્વનાથ જમવાનની વાણ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૨૧	શેઠ રામચંદ બકુચંદ		સાધારણ	૪	૧		ખાસદરની જરૂર છે.
શેઠ મોતીચંદ ખેમચંદ જમજમ ૧૯૨૪	શેઠ ચતુરભાઈ પીતામરદાસ		સારી	૫૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શેઠ ફકીરચંદ શનાભાઈ		"				ખીજો માળ છે.
શેઠ બાલુભાઈ રતનચંદ ૧૯૬૦	શેઠ બાલુભાઈ રતનચંદ		"				
શેઠ બાલારામ પુરુષોત્તમ ૧૯૬૦	શા. ચૂનીલાલ અંબારામ	૧૫૫૨	સાધારણ	૧૦	૧	૧	ખીજો માળ છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૯૨	શા. તુકારામ બાલારામ		"	૬૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૬૪	શેઠ હકમાણ હજીરોમલ		"	૧૨૪			
શા. રવચંદ તારાચંદ ૧૯૬૭	શા. રામરામ ખુશાલચંદ	૧૯૨૧	સારી	૬૦			
શેઠ ખેચરદાસ રાયચંદ ૧૯૪૦	શેઠ રૂપચંદ ખેચરદાસ	૧૯૨૧	"	૧૨૪	૧		એક લાયબ્રેરી છે. ખીજો માળ છે.
શેઠ ફતેચંદ મલુખચંદ ૧૯૨૬	કુંભોજગિરિ તીર્થ કમીટી પુનમચંદ દોલાણ	૧૯૨૬	"	૧૫૫		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે. દર્શનનીય અને સુરમ્ય છે. ૧૯૨૩
							ની સાલની એક વાણ મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૭	શ્રી આત્માનંદ જૈન સેવા-સમિતિ પુનમચંદ દોલાણ	૧૯૬૭	"	૬૦૦	૧		એક જીતરાજ પુસ્તકલગાર છે.
	અધી						

નંબર	ગામનું નામ	કેસનું.	ફેલે કેરના.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાથક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૦૫૦	કોલ્હાપુર	લક્ષ્મીપુરી રોડ નોંધાયેલ માસી- મળને ત્યાં	કોલ્હાપુર ૧ મા. ફર	કોલ્હાપુર	ધર	મુનિસુવત સ્વામી	પાપાચુ-ધાણ — ૧
૪૦૫૧	"	લક્ષ્મીપુરી રોડ હતરાજી હિન્દુમલજીને ત્યાં	"	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૦૫૨	"	વિસ્સનરોડ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૦૫૩	"	ગુજરી બજાર	"	"	"	શાંતિનાથજી	— ૧૨
૪૦૫૪	"	સરાફ બજાર	"	"	"	ધર્મનાથજી	— ૨
૪૦૫૫	"	સાહુપુરી	"	"	"	શાંતિનાથજી (ધાણના)	૬— ૪
૪૦૫૬	વડમીલ	બજારમાં	૧૨ મા. ફર	વડમીલ	શિખરબંધ	"	૮— ૧૧
૪૦૫૭	કાગલ	સોમવાર પેઠ	"	કાગલ	ધર	નેમિનાથજી	૧— ૩
૪૦૫૮	મહાદિગ્જી	કાપડ બજાર રોડ રાવજીભાઈ સાહેબજીનું મુલકરને ત્યાં	૪૬ મા. ફર	મહાદિગ્જી	"	સુવિધિનાથજી	— ૨
૪૦૫૯	ધારવાડ	મોટા બજારમાં	ધારવાડ ૧૧ મા. ફર	ધારવાડ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૬
૪૦૬૦	કુમ્ભી	કંચગાર ગલી	કુમ્ભી ૧ મા. ફર	કુમ્ભી	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૦— ૨
૪૦૬૧	"	"	"	"	"	અજીતનાથજી	૩— ૪
૪૦૬૨	કુમ્હા	બસ્તીપેઠ	૧૦૨ મા. ફર	કુમ્હા	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૮— ૧
૪૦૬૩	વાલામરિ	બસ્તી	૧૦૪ મા. ફર	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૩— ૧

જાણનારનું નામ અથવા સંચાલ.	વહીવટી કાર્યનું નામ	લેખન સંખ્યા	દસ્તાવેજની વિશિષ્ટતા	બેંચની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રી જી.ભાઈ ભી. શેઠ આચાર્ય માસીચંદ	જી.ભાઈ માસીચંદ પરમાર		સારી				બીજો માળ છે.
૧૯૬૫							
શ્રી જી.ભાઈ હિન્દુમલ રાઈડ ૧૯૬૭	શ્રી જી.ભાઈ હિન્દુમલ રાઈડ		"				"
શ્રી ભી.કે.કે.લાલ ૧૯૬૫	શ્રી ભી.કે.કે.લાલ એન્ડ કું.		"				બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૬ લગભગ	શ્રી કે.સી.મલ પ્રતીરાજ		"				એક શાંતિનાથ જૈન વાંચના- લય છે. બીજો માળ છે.
ચેલાલ વનાલ ૧૯૮૩	ચેલાલ વનાલ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૮૫ લગભગ	શ્રી મણિલાલ પરસોતમદાસ		"				
શ્રી મનલાલ જીવરાજ ૧૯૬૬	શ્રી ગિરધરલાલ મનલાલ		"	૪૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	શ્રી રતનચંદ આલારામ સાહ		"	૬૦			
શ્રી રાવજીભાઈ સાંકળચંદ ૧૯૬૭	શ્રી રાવજીભાઈ સાંકળચંદ મુલકર		"	૫૦			બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૬	શ્રી પુનમચંદ અમીચંદ	૧૯૨૧	"	૧૦૦			"
શ્રીસંધ ૧૯૬૮	શ્રી નંદરાજ ફાળમલ	૧૯૬૬	"	૫૦૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	શ્રી વેરશી કાનલ	૧૯૦૩	"				એક લાવજેરી છે. એક જૈન સ્તુલ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૫ લગભગ	કુંવરજી નેહાભાઈ		સાધારણ	૨૦	૧	૧	
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	"		"	નથી		૧	

નંબર	આમલું નામ	કેસનું	ફેલે કરેલ	પાસ આદેશ	બાંધણી	પૂર્ણપાલક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૪૦૬૪	કુશર	બસ્તી	કુશલી ૧૧૦ મા. ફર	કુકરી	ધર	આદિનાથજી	પાપાલ-પાલક ૧—
૪૦૬૫	અન્નિગિરિ	બગરમાં	અન્નિગિરિ	અન્નિગિરિ	"	સુમતિનાથજી	— ૧
૪૦૬૬	મદમ	શેઠ દેવસી ખેતસીના બંગલામાં	મદમ ૧ મા. ફર	મદમ	"	શીતળનાથજી	૧— ૨
૪૦૬૭	"	શેઠ બાલજી લધાના બંગલામાં	"	"	"	પદ્મપ્રભુજી	— ૧
૪૦૬૮	"	જૂના બગરમાં	"	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૫
૪૦૬૯	"	કાપડ મારફીટની બાલુમાં	"	"	ધર	કેયાંસનાથજી	— ૩
૪૦૭૦	બેલારી	તેરા બગરમાં	બેલારી ૦૧૧ મા. ફર	બેલારી	શિખરબંધ	પાશ્વનાથજી	૫— ૪
૪૦૭૧	રાનીબેનર	"	રાનીબેનર	રાનીબેનર	ધર	આદિનાથજી	— ૭
૪૦૭૨	બ્યાડગી	"	બ્યાડગી ૨ મા. ફર	બ્યાડગી	ધૂમટખંધ	વિમલનાથજી	— ૮
૪૦૭૩	હાવલુગિરિ	બગરમાં	હાવલુગિરિ ૨ મા. ફર	હાવલુગિરિ	ધાબાબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૪— ૨
૪૦૭૪	જમખંડી	સરાફ બગર	કુડચી ૩૪ મા. ફર	જમખંડી	ધર	ધર્મનાથજી	— ૧
૪૦૭૫	મુધોળ	બગરમાં	ચીકાડીશાહ ૩૬ મા. ફર	મુધોળ	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૧
૪૦૭૬	બીળપુર	નવો બગર	બીળપુર ૨ મા. ફર	બીળપુર	"	પાર્શ્વનાથજી	૧૦— ૮
૪૦૭૭	સોલાપુર	બારપેઠ	સોલાપુર ૨ મા. ફર	સોલાપુર	"	આદિનાથજી	૩—૧૧
૪૦૭૮	"	જૂની ચીલ કંપાઉ-કાં	"	"	ધર	શક્તિનાથજી	— ૨

અધ્યાપનાત્રેયું નામ તથા સં.વત.	પશ્ચીમદ્વારકું નામ.	લેખનો સં.વત.	કૃત્યસ્તી સ્થિતિ	કેપાની પત્રી	ઉપા- મય	ધર્મ- સ્થાપના	વિશેષ નંબ
શ્રીસંધ ૧૮૭૦ લગભગ	કુંવરજી બેઠાભાઈ		ખરાબ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૮૮૪	શ્રીકેસરીમલ મુલતાનમલ	૧૫૦૫	સાધારણ	૧૦૦			એક લાખજેરી છે.
શ્રીકેવસી ખેતસી ૧૮૮૭	કેવસી ખેતસી	૧૮૨૧	સારી	૭૦૦	૧		
શ્રીકેલાલજી લખા લગભગ ૧૮૮૦	શ્રીકેલાલજી લખા		"				
શ્રીસંધ ૧૮૭૦	સેક્રેટરી રાયચંદ મુલજી		"				
"	શ્રીકેદિંમતલાલ	૧૫૨૩	"				
શ્રીસંધ ૧૮૮૧	ચતરાજી કુંબરચંદ		"	૧૫૦	૧	૧	એક પુસ્તકલંકાર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૮૩	શ્રીસંધ		"	૬૫		૧	
શ્રીસંધ ૧૮૮૬	મેધરાજ કસ્તુરચંદ		"	૧૫			
શ્રીસંધ મ. ૧૮૮૭	શ્રીકેલખમાજી કસ્તુરચંદ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૮૬	માણેકચંદજી નાનચંદજી	૧૫૦૬	"	૧૨૫	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૮૭	મોમાજી બગાજી		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૬૦	શ્રીકેસીનાજી અમીચંદ		"	૪૦૦	૧		બીજો માળ પણ મળી આવ્યો છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૦	શ્રીકેન્યાલચંદ નેમચંદ	૧૭૪૫	"	૪૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૪૦	શ્રીકેમોહનચંદજી મારવાડી		"				૬૨ પૃષ્ઠે કારતક સુદ ૧૫ નો બજે મેળો બરાબ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	ફેલો કોલન.	પાસ ઓફિસ.	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૪૦૭૬	સોલાપુર	ભરૂર	સોલાપુર ૨ મા. ફર	સોલાપુર કેન્ડોનમેન્ટ	ધર	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-પાણ — ૨
૪૦૮૦	બારસી	સોમવાર પેઠ	બારસી ૦૧ મા. ફર	બારસી	શિખરબે	આદિનાથજી	૫—૧૬
૪૦૮૧	અકલુજ	બળરમાં	પંદરપુર ૨૮ મા. ફર	અકલુજ	ધાબાબે	"	— ૬
૪૦૮૨	માઠા	શુક્રવાર પેઠ	માઠા ૨ મા. ફર	માઠા	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	— ૬
૪૦૮૩	"	અંગલવાર પેઠ	"	"	ધાબાબે	મલ્લિનાથજી	૨—૫
૪૦૮૪	વામી	બળરમાં	જેઠુર ૬ મા. ફર	જેઠુર	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—
૪૦૮૫	કરમાલા	શુક્રવાર પેઠ	૧૧ " ફર	કરમાલા	શ્રીમદબે	વાસુપૂજ્યજી	૪—૬
૪૦૮૬	કુરકુવાડી	બળરમાં	કુરકુવાડી ૦૧ મા. ફર	કુરકુવાડી	ધર	અનંતનાથજી	— ૧
૪૦૮૭	કેમ	"	કેમ ૦૧ મા. ફર	કેમ	"	આદિનાથજી	— ૨
૪૦૮૮	રોપલા	"	૬ મા. ફર	રોપલા	"	સહસ્રાંશ પાર્શ્વનાથજી	— ૨
૪૦૮૯	નીપાણી	અડવાર પેઠ દેરાસર બહો	કેઠલાપુર ૨૫ મા. ફર	નીપાણી	શિખરબે	ચંદ્રપ્રભુજી	૬૬—૬
૪૦૯૦	"	"	"	"	ધાબાબે	મુનિસુવત સ્વામી	૫—૨
૪૦૯૧	"	રવિવાર પેઠ	"	"	ધર	આદિનાથજી	૩—૨
૪૦૯૨	"	બળરમાં	"	"	"		— ૧
૪૦૯૩	અડવાર	"	ચીમડીશા ૨૭ મા. ફર	અડવાર	શ્રીમદબે	મુનિસુવત સ્વામી	૪—૩

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ	કેનાની વસ્તી	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
મંગારામ રતનચંદ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ મંગારામ રતનચંદ બીસલપુરવાળા		સારી	૧૨			
શેઠ બીસનજી ત્રીકમજી ૧૯૪૮	શેઠ મુલામચંદ લાલચંદ	૧૯૨૧	"	૨૦૦	૧	૧	એક લાયબેરી છે.
ભીસંધ ૧૯૦૦	શેઠ બાપ્તચંદ હેમચંદ	૧૫૧૦	"	૪૦	૨		
પરશોતમ જગાબાઈ ૧૯૩૦	પરશોતમ જગાબાઈ	૧૪૮૦	"	૪૦			
પરમાનંદ જાડવજી ૧૯૫૦	શેઠ ખુલાલચંદ અમલચંદ	૧૯૨૧	"				
ભીસંધ ૧૯૫૦	શેઠ દગદુશા		ખરાબ	૩			
"	શેઠ તુલજીરામ મુલચંદ		સારી	૬૦	૧	૧	છત ગુટેલી છે.
રાયમલ હીરજીભાઈ ૧૯૭૦	શેઠ મુજજી નથુભાઈ		"	૨૦			
માણેકચંદ તુલજીરામ ૧૯૨૦	શેઠ દેવચંદ ભવાનચંદ	૧૧૯૧	"	૨૦			
શિવલાલ કુલચંદ લગભગ ૧૯૪૦	શેઠ રામચંદ શિવલાલ		"	૮			
ભીસંધ ૧૯૪૯	શેઠ મગનલાલ જોડીરામ	૧૯૨૧	"	૪૦૦	૨	૧	એક લાયબેરી છે.
ભીસંધ ૧૯૧૦	દિંકુજી ડાભાજી		"				
ભીસંધ ૧૯૨૫	ભીસંધ		ખરાબ				
શિવરામ બાપુરામ ૧૯૬૬	શિવલાલ બાપુચંદ		સારી				
ભીસંધ ૧૯૭૩	મીઠી લખમીચંદ રેવાજી		"	૪૦			

નંબર	સામુદાય નામ	કેસ નં.	ફરિ સ્ટેશન	સરકારી સ્થાન	બાંધણી	મુખ્યનાથ	અંતિમસ્થાન
૪૦૬૪	એકડીદાલ	બગરમા	કાતકલંગડા ૧૫ મા. દૂર	એકડીદાલ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	પાનાણુ-ધાણ ૪-૪
૪૦૬૫	એકસંભા	"	ગાંધીરીડ ૨૭ મા. દૂર	એકસંભા	શિખરખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૧૪-૨
૪૦૬૬	સોલાપુર	"	કાલ્દાપુર ૨૭ મા. દૂર	સોલાપુર	ધૂમટખંધ	કુચુનાથજી	૧-૨
૪૦૬૭	ખાનાપુર (કુકેરી)	શેઠ જીવરાજ મગનચંદને ત્યાં	કુકેરીરીડ ૨૪ મા. દૂર	ખાનાપુર	ધર	શાંતિનાથજી	૧-૨
૪૦૬૮	બેલગાંવ	ભીંડી બગર	બેલગાંવ ૧ મા. દૂર	બેલગાંવ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૫-૧
૪૦૬૯	ચાલોસગાંવ	ગોવિંદજી વીરમજીના જીન પાસે	ચાલોસગાંવ ૦૧ મા. દૂર	ચાલોસગાંવ	ધૂમટખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૩-૮
૪૧૦૦	પારોલા	જલગાંવરીડ રથની ગલી	અમલનેર ૧૨ મા. દૂર	પારોલા	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૬-૫
૪૧૦૧	ધુલીઆ	આમરોડ તેલી ગલી નં. ૨	ધુલીઆ ૧ મા. દૂર	ધુલીઆ	"	શીતળનાથજી	૧૨-૩૦
૪૧૦૨	જેતાણા	બગરમા	નંદરખાર ૨૪ મા. દૂર	જેતાણા	ધૂમટખંધ	સંભવનાથજી	- ૨
૪૧૦૩	જલગાંવ (મેર)	મહેજી બગર	જલગાંવ ૦૧ મા. દૂર	જલગાંવ	શિખરખંધ	વાસુપૂજ્યજી	૮-૨૩
૪૧૦૪	પાચોરા	બગરમા	પાચોરા ૦૧ મા. દૂર	પાચોરા	"	જમ્બાણુ પાર્શ્વનાથજી	૮-૧૮
૪૧૦૫	અમલનેર	કાપડ બગર	અમલનેર ૧ મા. દૂર	અમલનેર	ધાબાખંધ	ગીરવા પાર્શ્વનાથજી	૩૨-૬૨
૪૧૦૬	કિરસાળા	બગરમા	૫ મા. દૂર	કિરસાળા	શિખરખંધ	સુવર્ચનાથજી	૭-૧૮

વિદ્યાર્થીના નામ તથા સંવત.	વહીવટકર્તા નામ	લેખન સંવત.	દસ્તાવેજી સ્થિતિ	જેમની વસ્તી.	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૧	શ્રી બાઈચંદ હીરાચંદ		સારો	૧૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૪૬	કુમરશ્રી અમરારામ		"	૨૩૦	૧	૧	એક પુસ્તકબંધાર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	કુંદીરામ બાળારામ	૧૯૨૧	"	૧૫			
શ્રી જીવરાજ મગનચંદ ૧૯૫૦	શ્રી જીવરાજ મગનચંદ		"	૫૦			મૂળનાયક પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી તારાચંદ વરદીચંદ		"	૩૦	૧	૧	બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૪	કમ્પાલુજ કેશવભાઈ		"	૨૫૦	૧		
શ્રી નરશી નાથા ૧૯૧૬	અમલનેર કચ્છી દસાઓસવાળ શ્રીસંધ		"	નથી	૧	૨	
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	શ્રી સખારામ કુર્બંજારામ	૧૪૮૫	"	૮૦૦	૨		મે નીલમની પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦	કુલીઆ શ્રીસંધ		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શ્રી બાઈચંદ ખુશાલચંદ પાટણવાળા		સારો	૨૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૩૬	શ્રી રિખવદાસ ગુલાબચંદ		"	૪૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૨૦ લગભગ	શ્રી બાઈચંદ જગનલાલ		"	૬૦૦	૧		એક રફટિકની તથા એક વેળુની પ્રતિમા છે. એક
							લાવજેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦ લગભગ	શ્રી હરખચંદ તારાચંદ		"	૧૦૦	૨		એક લાવજેરી છે. એક ચીતચ-સ્વામીની અને એક આત્મા
							રામજી મહારાજની મૂર્તિ છે.

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેસ	રેકૉર્ડ નંબર	કેસ નામ	બાંધણી	મૂળનામ	અભિયાનની સંખ્યા
૪૧૦૭	બાલકપુર	કિરસોદા	અમલનેર ૬ મા. ફર	બાલકપુર	ધાબાબંધ	ધર્મનાથજી	પાપાણ-ધારૂ ૭-૩૦
૪૧૦૮	શિરશાળા	શેડ હરખચંદ તારાચંદને ત્યાં	"	શિરશાળા	ધર	કેસરિપાનાથજી	૧-
૪૧૦૯	કળમસરા	બજારમાં	અમલનેર ૮ મા. ફર	કળમસરા	ધૂમટબંધ	સંભવનાથજી	૧-૭
૪૧૧૦	શિરપુર	વહીઆત ગલી	નરડાણા ૧૬ મા. ફર	શિરપુર	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૮-૩૯
૪૧૧૧	"	"	"	"	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૧૦-૧૪
૪૧૧૨	દોડાઈયા	રેસનરોડ	દોડાઈયા	દોડાઈયા	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	- ૧
૪૧૧૩	સાહડા	બજારમાં	૧૯ મા. ફર	સાહડા	ધર	ધર્મનાથજી	૩-૧
૪૧૧૪	ખેતીઆ	"	૨૮ મા. ફર	ખેતીઆ	ધાબાબંધ	શાંતિનાથજી	૧-૩
૪૧૧૫	નંદરવાર	મગળ બજાર	નંદરવાર ૧ મા. ફર	નંદરવાર	ધૂમટબંધ	અજીતનાથજી	૪-૭

અધિકારનારનું નામ તથા સંબંધ	વહીવટકારીનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દસ્તાવેજની તારીખ	કેસની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ માંધ
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લગભગ	ચંપાલાલ મોહનચંદ		સારી	૪૦	૧		પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
શ્રી નિલોકચંદ રૂપચંદ ૧૯૦૦	શ્રી હરખચંદ તારાચંદ		"				
શ્રીસંધ ૧૯૧૦ લગભગ	શ્રી લાલચંદ હીરાલાલ		"	૩૫	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૦ લગભગ	શ્રી લખમીચંદ ધરમચંદ		"	૩૦૦	૨		૪ સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. એક લાલચેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૭	"		"				૧ સ્ફટિકની મૂર્તિ છે. એક આદિનાથ જાગવાનની મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૯૯૮	શ્રી મૂળચંદ લક્ષ્મીચંદ		"	૧૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૭૨ લગભગ	જીવણચંદ ખુશાલદાસ		સાધારણ	૨૫			
શ્રીસંધ ૧૯૯૨ લગભગ	બીખમચંદ રતનલાલ	૧૮૮૨	"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	શ્રી અમૃતલાલ સોમચંદ		સારી	૨૫૦	૧		

દક્ષિણ ભારત

નંબર	ખાખણ નામ	કક્કાઈ.	ફેલે ફરેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	ખાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિખાણની સંખ્યા
૪૧૧૬	મદ્રાસ	સાકુકાર પેઠ નં. ૪૦૯	મદ્રાસ ૧ મા. ફર	મદ્રાસ	શિખરબંધ	ચંદ્રમણજી	પાપાણ-પાટ ૧-૧૩
૪૧૧૭	"	સાકુકાર પેઠ નં. ૧૦૭	"	"	ધૂમટબંધ	"	૫-૭
૪૧૧૮	"	વેકેટાયલમ મુલ્લીરૂટ્ટીટ્યુલે	૧૧ મા. ફર	"	"	"	૪-૧
૪૧૧૯	"	દાદાવાડી	૩૧ મા. ફર	"	"	સુમતિનાથજી	૫-૧
૪૧૨૦	"	પોડલ	૧૦ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧-૧
૪૧૨૧	સિતાનવાસલ	જેનચુદા	પુકુકોટા ૧૦ મા. ફર	પુકુકોટા	ગુફામંદિર	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૪૧૨૨	કયુલોન	મોટાબજાર	કયુલોન ૦૧ મા. ફર	કયુલોન	ધર	શ્રીતળનાથજી	૧-૨
૪૧૨૩	અલધે	ગુજરાતી ગલી	મદ્રાનચેરી (કાચીન)	અલધે	ધાળાબંધ	વાસુપૂર્ણજી	૪-૩
			૩૪ મા. ફર				
૪૧૨૪	કાચીન (મદ્રાનચેરી)	ન્યુરોડ	કાચીનહાઈવે ટરમીનસ	મદ્રાનચેરી	ધૂમટબંધ	ધર્મનાથજી	૩-૧૩
			૧ મા. ફર				
૪૧૨૫	"	"	"	"	શિખરબંધ	ચંદ્રમણજી	૪-૧
૪૧૨૬	"	અવનનિવાસ પેલેસરોડ	"	"	ધૂમટબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	

જાણનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટકર્તા નામ	લેખનો સંવત.	રસીદની વિધિ	કેમની વસ્તી	ઉપા- મક	ધર્મ શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૧૦	શ્રી હંસરાજ કાંતિલાલ	૧૯૧૧	સારી	૪૦૦૦	૫		એક લાયબ્રેરી છે બીજે માળ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૨	શ્રી સુખલાલ સમદિયા	૧૯૭૨	"				એક રફ્ટિકના પ્રતિમા છે. ત્રીજે માળ છે.
શ્રી કાળુરામ રતનલાલ માધુ ૧૮૧૭	શ્રી મોરલીધર માધુ તથા કમીટી	૧૮૧૭	"				
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રીસંધ	૧૯૨૧	"				બિનહતસુરીની રફ્ટિકની તથા એક યુરુચિ મળી-૨ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૫	શ્રી સુખલાલ સમદિયા		"				પ્રાતમા અર્ધપદ્માચનરથ છે.
મહેન્દ્ર વર્મા પહેલો સાતમે સંકે	પુલકેટા રાજ્ય		"	નથી			શ્રીલાલેખ પ્રત્યીત છે. મહેન્દ્ર વર્મા પહેલાનું ચિત્ર
							છે. બધી મૂર્તિઓ પદ્માસ- રથ છે આ યુક્તાના કિતિ
							ચિત્રો જમમલદ્વર છે.
શ્રી ગોપાળ પરશીતમ ૧૯૬૭	શ્રી ગોપાળ પરશીતમ	૧૯૨૧	"	૩૨			૧ કાચની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૬	દામજી હંસરાજની કંપની	૧૯૨૧	"	૭૫	૧		એક લાયબ્રેરી છે
શ્રી ધનજી લીલાધર ભગત ૧૯૫૪	શ્રીસંધ	૧૯૭૭	"	૫૦૦	૧		"
શ્રી લાચીલાલ ગોપાળજી ૧૯૮૬	"	૧૯૭૭	"				
શ્રી ધનજી લીલાધર ૧૯૮૬	બાપ લીલાધર		"				એક રફ્ટિકના પ્રતિમા છે.

નંબર	માલિક નામ	કેસ નંબર	ફેલો નંબર	ફેલો એપીલેશન	બાંધણી	સુવિધા	પ્રતિબદ્ધતા સંખ્યા
૪૧૨૭	કામળાનગર	રોજનરોડ	કામળાનગર	કામળાનગર	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	પાપાણુ-ધાડ ૩—
૪૧૨૮	કાલીકટ	ત્રિકોણ	કાલીકટ	કાલીકટ	ધાખાળાધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૪— ૮
૪૧૨૯	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧૫—
૪૧૩૦	બેંગલોર	દાદાવાડી	બેંગલોર ૨ મા. ફર	બેંગલોરસીટી	"	"	૧— ૪
૪૧૩૧	"	ચીકપેટ-જૈન શ્વે. મંદિર	૧ મા. ફર	"	શિખરબાધ	"	૬—૧૨
૪૧૩૨	રોજનરોડ	બજારમાં	ઉરગામ ૧ મા. ફર	રોજનરોડ કે. જી. એફ	ધાખાળાધ	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩
૪૧૩૩	એન્ડરસનપેઠ	"	ચાપીલ ૧ મા. ફર	એન્ડરસનપેઠ કે. જી. એફ	ધર	અણનાથજી	— ૩
૪૧૩૪	બોરીગપેઠ	"	બોરીગપેઠ ૧ મા. ફર	બોરીગપેઠ કે. જી. એફ	"	સંભાવનાથજી	— ૨
૪૧૩૫	બેંગલોર (કિન્ટોનમેન્ટ)	આઈડ્યુઅર હાઉસ નં. ૨૦૫	બેંગલોરકેન્ટોનમેન્ટ ૧ મા. ફર	બેંગલોર કેન્ટોનમેન્ટ	"	કુંથુનાથજી	— ૪
૪૧૩૬	મહેસુર	તીર્થંકર રોડ	મહેસુર ૧ મા. ફર	મહેસુર	શિખરબાધ	સુમતિનાથજી	૩— ૫
૪૧૩૭	દુમકુર	બજારમાં	દુમકુર ૧ મા. ફર	દુમકુર	ધર	આદિનાથજી	—૧૦
૪૧૩૮	શીમોગાટાઉન	બડા બજાર	શીમોગાટાઉન ૧ મા. ફર	શીમોગાટાઉન	"	સુવિધિનાથજી	— ૧
૪૧૩૯	બેઝવાડા	જૈન ટેમ્પલ રટ્ટીટ	બેઝવાડા ૧ મા. ફર	બેઝવાડા	શિખરબાધ	પદ્મનાભજી	૩— ૩
૪૧૪૦	ગુડીવાડા	મારવાડી ટેમ્પલ	ગુડીવાડા ૧ મા. ફર	ગુડીવાડા	"	પાર્શ્વનાથજી	૩— ૩

જાહેરાતકર્તા નામ તથા સંખ્યા	વહીવટકર્તા નામ	લેખનો સંખ્યા	રસીદની સ્થિતિ	કેનિની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રી ત્રિભોવન ટ્રસ્ટ ૧૯૬૮	શ્રી ત્રિભોવન ટ્રસ્ટ		જારી	૧૦			
શ્રીસંધ	શ્રી જી. ક. ની પેદી શ્રી નાગજી પરશોતમ		"	૨૫૦	૧	૧	લાકડા પર ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ વી. સં. ૨૪૪૪	"		"				
શ્રી ચીમનમલજી કુમાજી ૧૯૮૪	શ્રીસંધની કમીટી	૧૯૮૪	"	૧૨૦૦	૧	૨	એક લાવખેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૧	"		"				
શ્રી હીરાલાલ રિખવચંદ બાફજી ૧૯૮૬	હીરાલાલ રિખવચંદ બાફજી		"	૮૦	૧		
શ્રી ધુલચંદજી જુરડ ૧૯૮૪	શ્રી સુમનરાજ નહાર		"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૮૭	શ્રી સુમારચંદજી ડોંગાજી		"	૪૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૨	શ્રી ચંદીરમલજી કુલચંદજી	૧૫૭૪	"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	શ્રી દેવીચંદ રામાજી	૧૯૮૪	"	૧૦૦			
શ્રીસંધ ૧૯૮૮	શ્રી જુવારમલજી નેમાજી		"	૧૫			
શ્રીસંધ ૧૯૭૫ ભમજી	ખનાલાલ ટેકચંદજી		"	૨૬	૧		ઉપામયના ઉપર દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૬	શ્રી ફેજમલ પ્રેમરાજજી		"	૨૦૦	૧		મુસ્લિમમાં બે પ્રાચીન જૈન પ્રતિમાઓ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૮૬	શ્રી ડોંગમલ વરદીચંદજી		"	૪૦	૧		સુ. ના. પ્રતિમાજી અર્ધ પથાભરણ છે. મેડા પર છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમણું	કેમણું કેમણું	કેમણું કેમણું	બાંધણી	મૂળનામ	પતિનામની સંખ્યા
૪૧૪૧	રાજમહેન્દ્રી	ગુંડવાવવીદી	ગોદાવરી	ગોદાવરી	ધર	વાસુપૂજ્યજી	પાપાજી-પાપુ — ૫
૪૧૪૨	ગુંડર	કાપડ બગર	ગુંડર ૧ મા. દૂર	ગુંડર	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	— ૫
૪૧૪૩	તેનાલી	શાંતિ બગર	તેનાલી ૧૧ મા. દૂર	તેનાલી	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩— ૨
૪૧૪૪	હૈદરાબાદ	કોઠી	હૈદરાબાદ ૧૧ મા. દૂર	હૈદરાબાદ	ધૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૫—૧૧
૪૧૪૫	"	આર કમાનની પાસે	૩ મા. દૂર	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૬—૧૮
૪૧૪૬	"	દાદાવાડો	૪ મા. દૂર	"	"		
૪૧૪૭	"	કારવાન	૪ મા. દૂર	"	ધાખાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૧૨
૪૧૪૮	"	ખેતમ બગર	૨૧ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૦—૩૧
૪૧૪૯	સીકંદરાબાદ	બનરલ બગર	સીકંદરાબાદ ૧ મા. દૂર	સીકંદરાબાદ	"	આદિનાથજી	૪— ૯
૪૧૫૦	ખેલારામ	સદરબગર	ખેલારામ ૧ મા. દૂર	ખેલારામ	"	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૪૧૫૧	કુલપાકજી	તીર્થ	આલેર ૪ મા. દૂર	આલેર	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૧૩— ૭
૪૧૫૨	કલમનુરી	મારવાડી ગલી	હોગિલી ૧૨ મા. દૂર	હોગિલી	"	પાર્શ્વનાથજી	૨૨—૧૨
૪૧૫૩	ઝોલ	જૈન મંદર	૨૦ મા. દૂર	સેવાલપીપરી	"	શાંતિનાથજી	૩— ૩
૪૧૫૪	બસમતનગર	બગરમાં	બસમતનગર ૧ મા. દૂર	બસમતનગર	"	"	૭— ૩

ખાંદાવનારનું નામ તથા સંજ્ઞા	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંખ્યા	દેરાસરની મિથતિ	કેનિસી અચ્છી	કિંપા-મથ માત્રા	વિશિષ્ટ માંધ
શ્રીસંધ ૧૬૬૬	શ્રીસંધ		સારી	૭૦	૧	મેઘા ઉપર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૭	શેઠ ચંદાણ ખુશાણ		"	૨૦૦	૧	"
શ્રીસંધ ૧૬૮૦	શેઠ રૂપચંદ ચંદનમલ્લ		"	૪૦	૧	"
શેઠ નેનસી પદમજી	શેઠ સરદારમલ્લ સોહનમલ્લ		"	૩૦૦	૩	
શ્રીસંધ ૧૬૫૫	શેઠ રામપ્રસાદજી C/O. આર. પુનમચંદ		"			૧ સફટિકા પ્રતિમા છે.
શ્રીસંધ ૧૮૭૫	શેઠ રઘુનાથમલ્લ ખેંકર		"			ફક્ત સુનુંખનો પટ છે. દરવર્ષે કા. સુ. ૧૫નો મેળો કરાય છે.
"	શેઠ ચોથમલ્લ નેઠમલ્લ		"			એક પાનાની તથા એક પરવાળાની ચાત છે.
"	શેઠ અમરશી સુજસમલ્લ		"			
શ્રીસંધ જી. ૧૬૬૧	શેઠ ધીરજ ચંદનમલ્લ		"	૫૦૦	૧	એક લાયજેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૮	શેઠ ભેરાવરમલ્લ મોતીલાલજી		"	૧	૧	
"	શ્રી હેદાબાદ નેન સંધની કમીટી		"	નથી	૧	આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. પાષાણની બધી પ્રતિમાઓ
						પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	શ્રી સંધની કમીટી	૧૫૬૭	"	૮૦		
અમુલમલ્લ રૂપચંદજી ૧૬૬૭	શેઠ નેમિચંદજી અમુલમલ્લ		"	૨૦		
શ્રીસંધ ૧૫૦૦ લગભગ	શેઠ દીપાલા દુલાલા જ્ઞાન-મુરીવાળા		અરામ	નથી		દેરાસર બંધ રહે છે. પૂજા થતી નથી.

નંબર	આબજી નંબર	કેસનં.	ફેલે રોશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૫૫	પરભણી	સદરબગર	પરભણી ૧ મા. ફર	પરભણી	શિખરબધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	પાપાણ-પાણ ૪-૪
૪૧૫૬	ઝાલના	ભસ્કર સદરબગર	ઝાલના ૧૧ મા. ફર	ઝાલના	ધૂમટબધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬-૪૪
૪૧૫૭	જૂના ઝાલના	કર્તિવાર પેઠ પટની મહોલો	૧૧ મા. ફર	"	શિખરબધ	નેમિનાથજી	૧૬-૨૮
૪૧૫૮	નાદેડ	વજરાબાદ બગરમાં	નાદેડ ૧૧ મા. ફર	નાદેડ	ધર	મહાવીરસ્વામી	- ૧
૪૧૫૯	ઔરંગાબાદ	જોહરીવાડા	ઔરંગાબાદ ૨ મા. ફર	ઔરંગાબાદ	શિખરબધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૫-૧૮
૪૧૬૦	"	"	"	"	ધાબાબધ	મહાવીરસ્વામી	૫-૭
૪૧૬૧	"	"	"	"	"	ધર્મનાથજી	૩૨-૪૪
૪૧૬૨	મોમીનાબાદ	કૌનગલી	પરભી ૧૨ મા. ફર	મોમીનાબાદ	શિખરબધ	આદિનાથજી	૬-૪
૪૧૬૩	પરંગા	બગરમાં	બાગસી ૧૭ મા. ફર	પરંગા	ધૂમટબધ	મહિલાનાથજી	૩-૧૧
૪૧૬૪	કરનુલટાકિન	ચોક બગરમાં	કરનુલટાકિન ૧૧ મા. ફર	કરનુલટાકિન	ધાબાબધ	શક્તિનાથજી	- ૩

બાંધાવનારનું નામ તથા સંજ્ઞા	વહીવટદારનું નામ	લેખન સંખ્યા	રસકરની સ્થિતિ	જોતાની વસ્તી	ઉપા-મય	ધર્મ-શાળા	વિશેષ મંથ
શ્રીસંધ ૧૮૮૪	શેઠ બાલચંદ્ર મંજીરમલજી ગોડી		સારી	૧૨૦	૧		
શ્રીસંધ જી. ૧૯૦૦	શેઠ મહેશજી મગનીરામજી		"	૧૫૬	૧		એક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાપ્તિન છે. ૧ જાંઝાર
							છ. લાકડા પર ચિત્ર છે.
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શેઠ માણેકલાલ સેવજીરામ	૧૫૪૮	"	૨૫	૧		
લખમશી દેવશી ૧૯૯૮	શેઠ લખમશી દેવશી		"	૮૦	૧		
શ્રીસંધ	શેઠ જીવરાજભાઈ		સાધારણ	૫૦	૧		શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
"	"		"				
"	"		"				
પાનાચંદ શંભુરામ ૧૯૫૨	કસ્તુરચંદ જોરાવરમલ		સારી	૧૦૦			પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ પ્રાપ્તિન છે.
શ્રીસંધ ૧૮૯૦	શેઠ મણિલાલ નાનચંદ		ખરાબ	૮			
શ્રીસંધ ૧૯૭૦ લગભગ	શેઠ જૂરમલ રિખવદાસ		સારી	૧૦૦			

मध्यप्रदेश

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાદાર	રસ્તે કેમન.	જમીન ઓફિસ.	ખાંડણી.	પ્રજનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૬૫	મલકાપુર	મોટા બગર	મલકાપુર ૦૧ મા. ફર	મલકાપુર	ધાખાખંધ	સુપાર્શનાથજી	પાપાલુ-ધાણ ૪-૮
૪૧૬૬	"	"	"	"	ધર	ગોડી પાર્શનાથજી	૨-૬
૪૧૬૭	એલલાખાદ	બગરમાં	ભુસાવળ ૧૮ મા. ફર	એલલાખાદ	ધૂમટખંધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૧
૪૧૬૮	આકોલા	જૈન સ્વેં મંદિર	આકોલા ૧ મા. ફર	આકોલા	"	આદિનાથજી	૮-૧૨
૪૧૬૯	શેર્ગાવ	ગાંધી બગર	શેર્ગાવ ૦૧ મા. ફર	શેર્ગાવ	ધાખાખંધ	પાર્શનાથજી	૩-૧
૪૧૭૦	શીરપુર ઉર્ફે અંતરીક્ષજી	જૈન દેરાસર	અ.કોલા ૪૪ મા. ફર	શીરપુર	ધૂમટખંધ	અંતરીક્ષ પાર્શનાથજી	૧-૫
૪૧૭૧	જલગાંવ (જામોદ)	બગરમાં	નાંદુરા ૧૮ મા. ફર	જલગાંવ (જામોદ)	"	મહાવીર સ્વામી	૪-૫
૪૧૭૨	તેલ્હારા	"	શેર્ગાવ ૨૪ મા. ફર	તેલ્હારા	શિખરખંધ	પદ્મપ્રભુજી	૪-૧૪
૪૧૭૩	અમરાવતી	ભાજી બગર	અમરાવતી ૧ મા. ફર	અમરાવતી	ધૂમટખંધ	પાર્શનાથજી	૩-૭
૪૧૭૪	"	"	"	"	શિખરખંધ	"	૬-૨૩
૪૧૭૫	દારવા	બગરમાં	દારવા મોતી- બાગ	દારવા	"	આદિનાથજી	૬-૪
			૦૧ મા. ફર				
૪૧૭૬	કારંજ	પીપલાપુરા	કારંજ ૦૧ મા. ફર	કારંજ	ધૂમટખંધ	"	૧-૨
૪૧૭૭	ડીમસ	બગરમાં	દારવા ૧૬ મા. ફર	ડીમસ	ધર	પાર્શનાથજી	- ૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટી અધિકારી નામ	લેખન સંવત.	કાવ્યકાવ્યની સ્થિતિ	કેળાની વસ્તી	ઉપા- ધ્યક્ષ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૮૦૦ લગભગ	શ્રી રતનચંદ અમરચંદ પટ્ટણી	૧૮૫૧	સાધારણ	૨૦૦	૨		ખોળે માળ છે.
શ્રી રતનચંદ અમરચંદ પટ્ટણી ૧૮૦૦	"	૧૭૦૪	સારી				"
શ્રીસંધ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રી કસ્તુરચંદ અમરચંદ		"	૨૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૫૮	શ્રી બિરધરલાલ હકમચંદ પેથાપુરવાળા		"	૪૦૦	૧	૧	અંતરીક્ષણ નવા માટે અહીંથી મોટર આવે છે.
શ્રી અભયચંદ હરખચંદ ૧૮૬૫	શ્રી અભયચંદ હરખચંદ	૧૨૧૨	"	૧૨૫	૧		એક પુસ્તક બંડાર છે. મૂળ નાયકના પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૨૦૦ લગભગ	શ્રી હરખચંદ હવસીલાલ બાલાપુરવાળા		"	૫	૧	૨	એક પ્રાચીન તીર્થ છે ખાસ જોવા લાયક છે. મૂળ નાયકના
							પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ ૧૮૬૬	શ્રી ગુલામચંદના સમેરમલના ડાયા	૨૦૦૦	સાધારણ	૫૦	૧		
શ્રી હરખચંદ ગુલામચંદ લગભગ ૧૮૬૦	શ્રી હરખચંદ ગુલામચંદ		સારી	૧૨	૧		એક ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રી હરખચંદના મંગીલાલના ૧૮૬૩	શ્રી હરખચંદના મહેતા			૧૦૦	૨	૧	રાજાબાઈની ધર્મશાળાના મેડા પર દેરાસર છે.
શ્રી હરખચંદના ભૈરવના ગુરુ	શ્રી હરખચંદના ગુરુ		સાધારણ				એક ગુરુમૂર્તિ છે. ભાઈના સરસ કાતરકામ છે.
શ્રીસંધ ૧૮૫૮	ધનરાજ બળવંતરાજ		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૬૨	શ્રી હરખચંદના ગુરુ	૧૮૮૬	સારી	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૮૮૪	શ્રી હરખચંદના ગુરુ		સાધારણ	૧૦૦	૧		ખોળે માળ છે.

નંબર	ગામના નામ	કેસ	ફરજી	કેસ	બાંધણી	મુજબનાયક	પતિમાલની સંખ્યા
૪૧૭૮	ધામણગાંવ	બગરમાં	ધામણગાંવ ૦૧ મા. ફર	ધામણગાંવ	ધૂમટબધ	સુમતિનાયક	પાપાણ-ધાણ ૧-૫
૪૧૭૯	વર્ધા	"	વર્ધા ૦૧ મા. ફર	વર્ધા	શિખરબધ	ચંદ્રપ્રભુ	૫-૭
૪૧૮૦	એલિયપુર	આવલમંડી નેન દેરાસર	એલિયપુર ૧૧ મા. ફર	એલિયપુર	ધૂમટબધ	વાસુપૂજ્ય	૫-૬
૪૧૮૧	હોગનધાટ	નેનવાડ	હોગનધાટ ૦૧ મા. ફર	હોગનધાટ	શિખરબધ	પાંડવનાથ	૭-૬
૪૧૮૨	વરોરા	વિદ્યમંદિર ગેડ	વરોરા ૧ મા. ફર	વરોરા	"	ચંદ્રપ્રભુ	૪-૨
૪૧૮૩	ભાંડુકળ તીર્થ	નેન મંદિર	ભાંડુકળ ૧૧ મા. ફર	ભાંડુકળ ઉર્ષ મદાવતી	"	પાંડવનાથ	૨૨-૨૬
૪૧૮૪	"	"	"	"	"	આદિનાથ	૭-૨
૪૧૮૫	નામપુર	ભાંડુમંડી ઇતવારા	નામપુર ૨૧ મા. ફર	નામપુર	"	અણતનાથ	૧૫-૩૮
૪૧૮૬	"	દાણાખંભર ઇતવારા	"	"	"	આદિનાથ	૪-૬
૪૧૮૭	લેણાર	મારવાડી બગરમાં	ખામણગાંવ ૧૨ મા. ફર	લેણાર	ધૂમટબધ	મુનિસુવત સ્વામી	૨-૮
૪૧૮૮	ધનગ	બગરમાં	મુર્તિખપુર ૧૨ મા. ફર	ધનગ	ધર	પાંડવનાથ	૨-૧
૪૧૮૯	ચાંદા	"	ચાંદા ૧૧ મા. ફર	ચાંદા	શિખરબધ	શાંતિનાથ	૪-૪
૪૧૯૦	ખાણપુર	ચુજશતી પેઠ	પારસ ૫ મા. ફર	ખાણપુર	"	ગોડી પાંડવનાથ	૧૬-૧૬

અનુવર્તનના નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ.	લેખન સંખ્યા	રજીસ્ટ્રેશન સ્થિતિ.	જેમાંની વસ્તી	કિંપા-મથ	કર્મ-સાળા	વિશેષ મંથ
શ્રીસંખ ૧૮૭૦ લગભગ	શ્રી હીરાલાલ પન્નાલાલ બંડારી		સારી	૫૦	૧		બીજો માળ છે.
શ્રીસંખ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રી રામચંદ હીરાલાલ ફતેપુરિયા	૧૮૩૧	"	૫૦	૧		
શ્રીસંખ ૧૮૩૫	શ્રી હીપચંદ બજુલાલો		"	૧૫	૧		એલિયપુર પાસે મુક્તાગિરિ નામનું પ્રાચીન તીર્થ છે.
શ્રીસંખ ૧૮૬૨ લગભગ	શ્રી જનમલજી અમોલખચંદજી	૧૮૧૨	"	૩૦૦	૨	૧	એક પુસ્તક બંધાર છે.
શ્રીસંખ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રી હનરીમલ રતનચંદ કચર		,	૫૦	૧		
શ્રી હીરાલાલજી ફતેપુરિયા ૧૮૬૭	શ્રી પાનમલજી જવેરી નામપુરવાળા		"	નથી	૧	૧	એક ફટિકના પ્રતિમા છે. એક પુસ્તક બંધાર છે.
							આ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. મૂળ નાયકજીની મૂર્તિ
							પ્રાચીન અને યમાત્મક છે.
શ્રી માણેકચંદજી ચેરડિયા ૧૮૮૬	"		"				
શ્રીસંખ ૧૮૨૦	શ્રી પાનમલજી કેસરીચંદજી જવેરી		"		૨	૨	એક પુસ્તક બંધાર છે. બીજો માળ છે.
શ્રીસંખ ૧૮૮૦ લગભગ	"		"				
શ્રીસંખ ૧૮૫૦ લગભગ	હનવતમલ મોતીલાલ		"	૩૦૦	૧	૧	એક પુસ્તક બંધાર છે.
શ્રીસંખ ૧૮૭૦ લગભગ	શ્રી ચોલમલ ચંદનમલ મટામટ		સામારજી	૫૫	૧		
શ્રીસંખ ૧૮૫૦	શ્રી. ચેનકરજી ચેલેવજી		સારી	૨૦૦	૧	૧	આ ગાય ચંદાવતી નગર હતું
શ્રીસંખ ૧૮૭૨	શ્રી હનમચંદ હવસીલાલ		"	૫૦૦	૩	૩	એક મુરમૂર્તિ છે.

નંબર	આશ્રમ નામ	કેશવ.	ફેલો રેશન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મૂળનાયક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૧૯૧	બાલાપુર	ગુજરાતી પેઠ	પારસ ૫ મા. દૂર	બાલાપુર	શિખરબંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	પાપાશુ-પાડ ૧૪-૧૪
૪૧૯૨	આરવી	મહાદેવ મહોલ્લો	આરવી ૧૧ મા. દૂર	આરવી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૨-૧
૪૧૯૩	નાયનગાંવ	ખડકપુરાડા મહોલ્લો	પુલગાંવ ૨ મા. દૂર	નાયનગાંવ	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૩-૩
૪૧૯૪	છીંદવાડા	ગોલમંગ મહોલ્લો	છીંદવાડા ૧ મા. દૂર	છીંદવાડા	ધર	"	-૧
૪૧૯૫	કામઠી	તુમડીપુરા	કામઠી ૧ મા. દૂર	કામઠી	શિખરબંધ	આદિનાથજી	૩-૫
૪૧૯૬	પારડી (નરી)	મહારાજગંજ	નાગપુર ૩ મા. દૂર	ધતવારી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૧૯૭	ગોડિયા	સરકારી કુવાની પાસે	ગોડિયા ૧૧ મા. દૂર	ગોડિયા	"	આદિનાથજી	૪-૧
૪૧૯૮	બાલાધાટ	ગોડિયારોડ	બાલાધાટ ૧૧ મા. દૂર	બાલાધાટ	"	પાર્શ્વનાથજી	૩-૬
૪૧૯૯	વારાસીવની	બગરગોઠ	વારાસીવની ૧૧ મા. દૂર	વારાસીવની	ધૂમટબંધ	અણતનાથજી	૩-૨
૪૨૦૦	કરંબી	બગર	કરંબી ૧૧ મા. દૂર	કરંબી	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧-૪
૪૨૦૧	સીવની	શુકવારી બગર	સીવની ૧૧ મા. દૂર	સીવની	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૭
૪૨૦૨	નરસીંગપુર (કેરેલી)	મહાનગનો મહોલ્લો	નરસીંગપુર ૧ મા. દૂર	નરસીંગપુર	ધર	અનંતનાથજી	૧-૬
૪૨૦૩	"	"	૨ મા. દૂર	"	"	આદિનાથજી	-૩
૪૨૦૪	કરેલી	બગરગંજ	કરેલી ૧૧ મા. દૂર	કરેલી	"	અનંતનાથજી	૨-૨
૪૨૦૫	ગોરેગાંવ	પુરાણા બગર	ગોરેગાંવ ૧૧ મા. દૂર	ગોરેગાંવ	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	૩-૧

અધ્યાપનારનું નામ તથા લેખન.	વહીવટકારનું નામ.	લેખનો સંખ્યા.	દસ્તાવેજની વિશિષ્ટતા.	કેમની ખર્ચી.	ઉપા-મય.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શ્રી સોહનલાલ પોપટલાલ		સારી				તથા પુસ્તક બાંધારો છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૮૦	શ્રી સોલાધમલજી ભગવાનદાસ		"	૫૦	૧		એક પુસ્તકબાંધાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૯૬૦	શ્રી સોલાગમલજી બાગમલજી		"	૮	૧		એક શ્રી આત્મારામજી મહા-રાજની શ્રુતિ છે.
ગુલાબચંદજી બેડમુથાજી ૧૯૬૭	ગુલાબચંદજી બેડમુથાજી		"	૪૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૦૦	જેઠમજી રામજી		સાધારણ	૧૬	૧		
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫	પાનમલજી ઝવેરી		"	૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	શ્રી લાલચંદ મંજલચંદ		સારી	૧૨૫			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શ્રી ભીરવદાસ જેઠમલ		"	૨૦૦	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૮૫	બીજીરાજજી મુલચંદજી		"	૪૦	૧		
રાવબહાદુર શ્રી લક્ષ્મી-ચંદ ૧૯૭૦	"		"	૧૩૮	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૬૫	કમુરચંદજી બીરામલ	૧૮૮૧	"	૭૫	૧		
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	સુભવચંદજી કોચર		"	૧૫૦			
શ્રીસંઘ ૧૮૫૦	ભીરવલાલજી બરડિયા		સાધારણ	૨૦			
શ્રીસંઘ ૧૯૭૫	શ્રી મુખચંદજી		સારી	૧૨૬			
શ્રી બેસરાજ બીજીમલજી ૧૯૨૦	નંદુરામ શ્રીચંદ બરડિયા	૧૯૨૧	સાધારણ	૬૦			બીજી માળ છે.

નંબર	ગામનું નામ	લેઠણ.	ફેલો સ્ટેશન.	પાટલ ઓફિસ.	બાંધણી.	મુજનામક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૨૦૬	ઘાડરવાડા	હનુમાન ચઢોલો	ઘાડરવાડા ૧ મા. ફર	ઘાડરવાડા	ધૂમટખે	શાંતિનાથજી	૫૧૫૫-૫૧૭ ૩-૪
૪૨૦૭	જળવલપુર	સદરમાં	જળવલપુર ૦૧ મા. ફર	જળવલપુર	"	"	૩-૩
૪૨૦૮	(સીટી)	સરાફી બગર	૨૧ મા. ફર	"	"	શ્રીતળનાથજી	૪-૫
૪૨૦૯	સાગર	જમશેર નાકા	સાગર ૧ મા. ફર	સાગર	શિખરખે	શાંતિનાથજી	૩-૧૫
૪૨૧૦	રાહતમઢ	સનિશ્વરા બગર	૨૫ મા. ફર	રાહતમઢ	ધર	શ્રીયાસનાથજી	— ૩
૪૨૧૧	સતના	બગરમાં	સતના ૦૧ મા. ફર	સતના	"	શાંતિનાથજી	૩-૧૬
૪૨૧૨	ખેરામઢ	ઝોળ બગર	કુંભરમઢ ૨૬ મા. ફર	ખેરામઢ	"	પાર્શ્વનાથજી	— ૧
૪૨૧૩	રાજનાદિર્માવ	સદર બગર	રાજનાદિર્માવ ૦૧ મા. ફર	રાજનાદિર્માવ	શિખરખે	"	૬-૧
૪૨૧૪	મહાસમુંદ	"	મહાસમુંદ ૦૧ મા. ફર	મહાસમુંદ	ધર	શાંતિનાથજી	— ૩
૪૨૧૫	ધમતરી	"	ધમતરી ૦૧ મા. ફર	ધમતરી	શિખરખે	પાર્શ્વનાથજી	૫-૨
૪૨૧૬	નબીપુરા	"	રાજમ ૦૧ મા. ફર	રાજમ	ધૂમટખે	આદિનાથજી	૩-૧
૪૨૧૭	રાજમ	"	રાજમ મા. ફર	(નવાપરા)	"	"	૧-૩
૪૨૧૮	રાયપુર	સ્ટેશન રોડ	રાયપુર	રાયપુર	શિખરખે	ધર્મનાથજી	૪-૧
૪૨૧૯	"	સદર બગર	૦૧ મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧૪-૧૯

બોધાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટદારનું નામ	લેખનો સંવત.	લેખનની સ્થિતિ.	લેખની વસ્તી.	ઉપા- ખર્ચ	કર્મ- શાખા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૯૪૮	શ્રી હાલચંદ્ર કૃષ્ણચંદ્ર ડાંગા	૧૯૦૩	સારી	૫૦	૧		એક હાતલિખિત મંથનગાર છે. સં. ૧૦૪૭ની પાસે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૦	શ્રી રતનલાલ ગોલેજી		"	૨૦૦	૧	૧	નાથની મૂર્તિ પ્રાચીન છે. દીવાલો જુદી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૫	શ્રી મોતીલાલજી કુલેજી	૧૯૨૧	"	૬૦			એક શ્રી ચાંતિબિન પુસ્ત- કાલપ છે.
શ્રીસંધ ૧૯૭૫	શ્રી ભરવજી		આધારજી	૩૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૫૦	શ્રી નથમજી		સારી	૭૦			
શ્રી સોમચંદ્ર ધારશી ૧૯૭૪	શ્રી સામચંદ્ર અમૃતલાલ	૧૪૮૪	"	૭૫			
શ્રીસંધ ૧૯૬૫	શ્રી રતનલાલ રિખવચંદ્ર		"	૧૨૫	૧		એક શ્રી મહાવીર જૈન લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૫૫	શ્રી આર્ચદાનજી જમનાલાલ		"	૨૫૦	૧		એક પુસ્તકમંડાર છે.
શ્રી મેધરાજ હનુતમજી ૧૯૬૫	શ્રી હનુતમજી		"	૧૦૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૬	શ્રી સંપતલાલજી હીરાલાલજી		"	૨૫૦	૧		શ્રી જૈન વાચનાલય છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૨	શ્રી તારાચંદ્રજી અમરચંદ્રજી		"	૧૦૦	૧		
શ્રીસંધ ૧૯૬૮	શ્રી સોનરાજજી હીરાચંદ્રજી ખરડિયા		"	૫૦			
શ્રીસંધ ૧૯૪૨	શ્રી જલકરજી ડાંગા		"	૧૫૦	૨	૧	શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય છે.
શ્રીસંધ ૧૯૧૩	"	૧૯૧૫	"				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	કેબલ સ્ટેશન	ચેન્ક ઓફિસ	બાંધણી	પ્રકારનાયક	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૪૨૨૦	બેલુલ	મંજ	બેલુલ ૦૧ મા. ફર	બેલુલ	ધર	સુમતિનાથજી	પાપાણુ-ધાણુ — ૧
૪૨૨૧	બાપુર (બેલુલ)	સ્ટેશનપર	૧ " મા. ફર	"	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૨— ૭
૪૨૨૨	ઈટારસી	બાજરમાં	ઈટારસી ૦૧ મા. ફર	ઈટારસી	ધર	શાંતિનાથજી	— ૪
૪૨૨૩	હોસંગાપાદ	જુમરાતી બાજર	હોસંગાપાદ ૦૧ મા. ફર	હોસંગાપાદ	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧— ૨
૪૨૨૪	સીવની	"	બનાપુરા ૧૧ મા. ફર	સીવની (માલવા)	ધર	ચંદ્રપ્રભુજી	૧— ૨
૪૨૨૫	ખંડવા	મુંબઈ બાજર	ખંડવા ૦૧ મા. ફર	ખંડવા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪— ૬
૪૨૨૬	હરડા	થુલવાળી મલી	હરડા ૧૧ મા. ફર	હરડા	"	આદિનાથજી	૪— ૮
૪૨૨૭	ખીરકિયા	બાજર	ખીરકિયા ૦૧ મા. ફર	ખીરકિયા	ધર	"	— ૧
૪૨૨૮	સુરહાનપુર	મુન્ડોળી મહોલ્લા	સુરહાનપુર ૩ મા. ફર	સુરહાનપુર	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૧૪—૧૬
૪૨૨૯	"	"	"	"	"	શીતળનાથજી	૭—
૪૨૩૦	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૪—

युक्तप्रांत—बिहार—बंगाल

નંબર	ગામનું નામ	કેશવ	રેલ્વે સ્ટેશન	પોસ્ટ ઓફિસ	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિમાની ક્રમ
૪૨૩૧	બળરંગ ગઢ	કાસીરા મહોલ્લામાં	ગુણા ૫ મા. દૂર	બળરંગગઢ	ધૂમટખંધ	શ્રાતિનાથજી	પાપાણ-ધાણ ૩-૧૧
૪૨૩૨	શોપુરકલા	બળરંગમાં	શોપુરકલા	શોપુરકલા	શિખરખંધ	"	૪૦-૧૮
૪૨૩૩	ભીંડ	ઝોલાટ-ઝોરીતળાવ	ભીંડ ૧ મા. દૂર	ભીંડ	ધર	આદિનાથજી	૧-૪
૪૨૩૪	ભસ્કર	ચરાફ બળર ઝોસવાલ મહોલ્લા	ઝવાલિયર ૩ મા. દૂર	ઝવાલિયર	ધૂમટખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૧૦-૫૩
૪૨૩૫	"	"	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૬-૧૮
૪૨૩૬	"	કટીયાટી દાદાવાડી	"	"	"	શ્રાતિનાથજી	૬-૧૩
૪૨૩૭	ઝવાલિયર	હોટા બળર ચતિજનો ઉપાશ્રમ	"	"	ધાખાખંધ	મુનિસુવત સ્વામી	૩-૪
૪૨૩૮	"	શ્રીતલાગલી	"	"	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	-૨૪
૪૨૩૯	મુરાર	મંગામાઈ સંતર	"	"	ધાખાખંધ	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨-૨
૪૨૪૦	ઝંસી	પુરાણી ૫સરટ	ઝંસી ૨ મા. દૂર	ઝંસી	શિખરખંધ	શ્રાતિનાથજી	૪-
૪૨૪૧	કાલપી	બડા બળર	કાલપી ૧૧ મા. દૂર	કાલપી	"	આદિનાથજી	૫-૬
૪૨૪૨	કાનપુર	કચલા ટાવર પાછળ	કાનપુર ૧૧ મા. દૂર	કાનપુર	"	ધર્મનાથજી	૨-૧૧
૪૨૪૩	લખનો	કાઠારંગ દાદાવાડી	લખનો ૪ મા. દૂર	લખનો	"	આદિનાથજી	૧૮-

ખાતાધારીનું નામ તથા શ્રેણી	વહીવટકારીનું નામ	લેખનો સંખ્યા	રકાસની મિથિત.	કેમની બચતી	ઉપા- અથ	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	જગવચંદ્ર શ્રીસવાલ		છવ્વું	૧૬			છવ્વેદાર જગવચાની જરૂર છે.
વનરૂપણ ૧૮૫૦ લગભગ	શ્રીયુત જવરલાલજી		સારી	૨૦	૧		એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરિહર સંકલિતની ધાતુ મૂર્તિ
							પ્રાચીન છે.
યતિ રિખવદાસજી લગભગ ૧૭૦૦	યતિશ્રી ચૂનીલાલજી		સાધારણ	નથી			
શ્રીસંઘ ૧૮૭૫ લગભગ	શેઠ રિધરાજી ખમનચી		સારી	૩૦૦	૩		ચિત્રકામ તથા મીનાકારી કામ સારું છે. ૧ બંધાર છે.
શેઠ સુરજરાજજી યાદીવાલ ૧૮૬૮	"		"				
શ્રીસંઘ	જ્વાલિયર ૨૨૮		"				છતમથી પાણી પડે છે.
યતિશ્રી દેવીચંદ્રજી	યતિશ્રી માધવચંદ્રજી	મુ. ના. ૧૫૩૬	"	૧૫૦			શ્રીતોમાં પ્લાસ્ટરની જરૂર છે.
શ્રીસંઘ	"		"				
શેઠ શંભુભાઈ ૧૬૨૧	જ્વાલિયર ૨૨૮	મુ. ના. ૧૬૬૮	"				
શેઠ ગુલામચંદ્ર મહેમાન- ચંદ્રના પૂર્વજો ૨૦૦	શેઠ જીનાસ કીશનજી	મુ. ના. ૧૬૮૪	"	૩૧			
વર્ષ ૧૮૫૦							
શ્રીસંઘ ૧૮૬૬	શેઠ મણુસી લખમસી	૧૮૬૬	"	૧૦			
શેઠ રૂપનાથમસાજી બંધારી ૧૮૪૦ લગભગ	શેઠ દોલતચંદ્ર બંધારી		"	૧૫૦	૧	૧	ભવનું કામ સુંદર છે.
લાલા ગુલામચંદ્ર જવેરી	શેઠ સ્વરૂપચંદ્ર જવેરી	મુ. ના. ૧૮૮૮	"	૨૫૦	૪	૧	એક લાખજેરી છે.

નંબર	મામલું નામ	કેસ	ફેલો રેકૉર્ડ	પેર ઓફિસ	આંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિબાલની શ્રેણી
૪૨૪૨	લખનો	હાકોરમંજ હાલવાડી	લખનો ૪ મા. ફર	લખનો	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	પાપાણુ-શાક ૩-૧
૪૨૪૪	"	"	"	"	ધાખાબંધ	શાંતિનાથજી	૩-૪
૪૨૪૬	"	"	"	"	"	સીમંધર સ્વામી	૫-૧
૪૨૪૭	"	"	"	"	શિખરબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૩-
૪૨૪૮	"	ખુનખુનજી રોડ યુડીવાલી મલી	૪ મા. ફર	"	ધર	અરનાથજી	૧-૩
૪૨૪૯	"	હીરાલાલ ચૂનીલાલ જવેરીના મહાનમાં	"	"	"	આદિનાથજી	-૨
૪૨૫૦	"	યુડીવાલી મલી તપોઝા મંદિર	"	"	શિખરબંધ	પદ્મપ્રભુજી	૨૪-૬
૪૨૫૧	"	"	"	"	ધાખાબંધ	આદિનાથજી	૭-૩
૪૨૫૨	"	બોરનતોલા	"	"	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬-૨
૪૨૫૩	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૧-૩
૪૨૫૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૨૮-૧૧૮
૪૨૫૫	"	"	"	"	"	"	૨૭-૬૪
૪૨૫૬	"	શાહજીગંજ	૪ મા. ફર	"	"	સંજીવનાથજી	૮-૪
૪૨૫૭	"	સોનીતોલા	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૩૫-૬

બાંધાવનારનું નામ તથા સંવત	વહીવાદનું નામ	લેખનો સંખ્યા	રસકર્મની મિથિતિ	જેનાની ખતી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ માર્ગ
શ્રી ઇંદરચંદ્ર ખેમચંદ્ર ઝવેરી	શ્રી યાનચંદ્ર કાંકરીયા		સારી				
શ્રીસંધ	શ્રી મોતીલાલ શ્રીમાલ		"				
રામ વજરાજી	શ્રી સ્વરૂપચંદ્ર ઝવેરી		"				
લાલા શિખરચંદ્ર બાબાજી કલકતાવાળા	"		"				
શ્રી ઇંદરચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ્ર	"		"				
લાલા ગિરધારીલાલ ઝવેરી ૧૯૩૦	શ્રી હીરાલાલ ચૂનીલાલ		"				એક પાનાની મૂર્તિ છે. ભીત પર જૂની ચિત્રો છે.
શ્રીસંધ	શ્રી મુલાખચંદ્ર ઝવેરી		"				બે સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ છે. સં. ૧૬૭૧ની સાલનો
							કુરપાલ સોનાનો લેખ છે.
બાઈ લક્ષ્મીબીબી	"	મ. ના. ૧૯૮૬	"				
શ્રીસંધ ૧૯૦૦	શ્રી હીરાલાલ ચૂનીલાલ ઝવેરી	મ. ના. ૧૯૮૨	"				એક સ્ફટિકની મૂર્તિ છે.
"	"	મ. ના. ૧૯૨૪	"				
શ્રી મુલાખચંદ્ર ઝવેરી	શ્રી સ્વરૂપચંદ્ર ઝવેરી	મ. ના. ૧૬૭૧	"				એક સ્ફટિકની અને બે નીલમનો પ્રતિમાઓ છે.
"	"		"				
શ્રી રમુનાથપ્રસાદ બાંધરી ૧૯૪૪	શ્રી દોશતચંદ્ર બાંધરી		"				
શ્રીસંધ ૧૯૦૦ લખભા	શ્રી કુલચંદ્ર		"				એક સ્ફટિકની પ્રતિમા છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમણું	ફલે સ્ટેશન	પાસે કોઈકે	બાંધણી	કુળનાથક	પ્રતિમાજીની સંખ્યા
૪૨૫૮	લખનો	સોનીતોલા	લખનો ૩ મા. ફર	લખનો	ધર	ચિંતામણિ પાસનાથજી	પાપાજી-માતા — ૭
૪૨૫૯	"	ફલવાળી બલી	"	"	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૧૫—૨૧
૪૨૬૦	"	સતધરા બહેરનતોલા	"	"	ધર	મુનિશ્વરત સ્વામી	— ૨
૪૨૬૧	"	"	"	"	શિખરબંધ	મહાવીરસ્વામી	૧૧— ૩
૪૨૬૨	"	"	"	"	ધર	ક્રેયાંસનાથજી	— ૧
૪૨૬૩	કંપિલપુરી તીર્થ	ગામમાં થાણાની પાછળ	કાંપમગંજ ૬ મા. ફર	કંપિલ	શિખરબંધ	વિમલનાથજી	૪— ૧
૪૨૬૪	ફરકાબાદ	મહિષાસુર મંદિર પાસે	ફરકાબાદ	ફરકાબાદ	"	ધર્મનાથજી	૭— ૫
૪૨૬૫	હાથરસ (સીટી)	સાસાની દરવાજા પ્રતાપસીંગ મોહનલાલના ધરમાં	હાથરસ (સીટી)	હાથરસ (સીટી)	ધર	સાલિનાથજી	— ૬
૪૨૬૬	મથુરા	લીયા મંડી	મથુરા જંકશન ૨ મા. ફર	મથુરા	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭— ૪
૪૨૬૭	સોરીપુરી તીર્થ	ટેકરી ઉપર જંબલમાં	સિકોહાબાદ ૧૪ મા. ફર	બટેસર	કુમટબંધ	નેમનાથજી	૪— ૨
૪૨૬૮	શીરોળાબાદ	જાળજીની મંડીમાં	શીરોળાબાદ ૧ મા. ફર	શીરોળાબાદ	ધાળાબંધ	આદિનાથજી	— ૨
૪૨૬૯	સીકંદરાબાદ	કેસરીવાડા	ડાંગર ૪ મા. ફર	સીકંદરાબાદ	શિખરબંધ	સુપાર્શ્વનાથજી	૬—૧૦

અધવાનારતું નામ તથા સંવત.	વહીવટીકર્તા નામ.	લેખન સંવત.	રજાસરની સ્થિતિ.	જેનાની વસ્તી.	કિલો મેટ્ર.	ચર્ચ માળા.	વિશેષ નોંધ
રાવ બ્રહ્મદાસજી ભગભગ ૧૮૫૦	ઝવેરી મોતીલાલજી		સારો				
શેઠ હરમચંદજી રૂપચંદજી	શેઠ દોલતચંદજી ઝવેરી		"				એક સ્ફટિકની અને એક પાનાની મૂર્તિ છે.
શ્રીચંદ ૧૬૬૦ ભગભગ	શેઠ નાનકચંદજી યાનચંદજી ઝવેરી		"				એક ધાતુની ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ છે. ત્રીજો માળ છે.
ઝવેરી ઈશરચંદજી ખેમચંદજી ૧૬૧૨	શેઠ યાનચંદજી ખેમચંદજી		"				ખીજો માળ છે.
"	"		"				
બાણુ છોટાલાલ ઝવેરી ભખનોવાળા ૧૬૦૪	બાણુ નવલકિશોર ખેરાતી-લાલ દિલ્હી	મ. ના. ૧૬૦૪	"	નથી		૧	વિમલનાથ ભગવંતનું ચાર કમ્પાર્ટમેન્ટનું તીર્થ છે.
પનાલાલ મયુરાપ્રસાદ બંડારી ભગભગ ૧૭૦૦	બાણુ સતોપચંદ દોલતચંદ કાનપુરવાળા		સાધારણ	"		૧	એક આવિકાની આરસની મૂર્તિ છે. છત્રોદ્ધારની
							બરફ છે.
શેઠ પ્રતાપસોમ મોહનલાલ ભગભગ ૧૬૦૦	યુમાનચંદ સુરજમલ ખાચસાર		"	૫૦			મેડા ઉપર છે.
નથમલજી કોઠારી લક્ષ્મી-વાળાના વડવાઓ ૧૮૦૦	બાણુ ડાલચંદજી ચોરડિયા આમાવાળા	મ. ના. ૧૬૭૧	સારો	૧૦		૧	કંઠાલીલીલામંથી નીકળેલ પ્રાચીન અવશેષો અહીંના
ભગભગ							મુદ્રિતમંથા છે.
શેઠ નથમલજી ગોલેજી લક્ષ્મીવાળા ૧૬૮૧	શૌરીપુરી તીર્થ કમીટી પ્ર. વીરચંદજી નાહટા	મ. ના. ૧૫૯૬	"	નથી		૧	એક વિનયતચરિની મૂર્તિ છે. શ્રી નેમનાથ ભગવાનના
							જન્મસ્થાનવાળું આ તીર્થ છે. પ્રતિમાજી પ્રાચીન છે.
શ્રીચંદ ૧૬૬૮	શેઠ રૂપચંદજી પુખરાજ	મ. ના. ૧૫૩૬	"	૨૦૦			
શ્રીચંદ ૧૬૯૧	શેઠ પ્રીતમચંદજી નાહટા	મ. ના. ૧૮૭૬	"	૮૦	૧	૧	સંવત ૧૧૦૨ની ધારદરવાળી સુંદર પ્રાચીન મૂર્તિ છે.

નંબર	ગામનું નામ	ટેકાવું.	ફેલે ફેરના.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મુખનામક	પ્રતિભાણની સંખ્યા
૪૨૭૦	અનુપચહેર	જતા મહોલ્લામાં	ડીમાઈ ૧૬ મા. ફર	અનુપચહેર	ધૂમટબંધ	સુમતિનાથજી	૧૧૫૫-ધાતુ ૩-૧
૪૨૭૧	"	"	"	"	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૪-૬
૪૨૭૨	માકડી	ધડિયા મહોલ્લામાં	મહમુઅતેશ્વર ૧૬ મા. ફર	શીઆના	ધાબાબંધ	"	૩-૨
૪૨૭૩	હાપુડ	દાદાવાડી	હાપુડ ૦૧ મા. ફર	હાપુડ	ધૂમટબંધ	સંભવનાથજી	૪-૫
૪૨૭૪	મેરઠ (સદર)	મહશી બળરમાં	મેરઠસીટી ૨ મા. ફર	મેરઠ	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૫-૪
૪૨૭૫	હસ્તિનાપુર તીર્થ	જંગલમાં	૨૫ મા. ફર	બેસુમા	શિખરબંધ	શાંતિનાથજી	૬-૮
૪૨૭૬	મુઝફ્ફરનગર	અણપરામાં	મુઝફ્ફરનગર ૧ મા. ફર	મુઝફ્ફરનગર	ધાબાબંધ	સુમતિનાથજી	૩-૫
૪૨૭૭	સર્ધના	ચોકડામાં	હોરાલા ૬ મા. ફર	સર્ધના	શિખરબંધ	"	૩-૫
૪૨૭૮	રાધના (ઓરંગનગર)	બળરમાં	ખતૌલી ૬ મા. ફર	સલાવા	ધર	"	૩-
૪૨૭૯	અંબોરી	"	હોરાલા ૬ મા. ફર	"	"	શાંતિનાથજી	- ૧
૪૨૮૦	બીનોલી	"	બઝોત ૬ મા. ફર	બીનોલી	શિખરબંધ	"	૭-૪
૪૨૮૧	બઝોત	જરાફ બળર	૦૧ મા. ફર	બઝોત	"	મહાવીરસ્વામી	૬-૪
૪૨૮૨	શાહબહાપુર	સરાઈકાંઈમાં	શાહબહાપુર ૩ મા. ફર	શાહબહાપુર	ધૂમટબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-૨
૪૨૮૩	નવશેઈ તીર્થ (રત્નપુરી)	ગામના ઉડે	સોહવાલ ૨ મા. ફર	નવશેઈ ઉડે શેનાદી	શિખરબંધ	"	૩-૫

અધ્યાપનાતરફ નામ તથા સંખ્યા	વહીવટી અંગ્રહ નામ	લેખકો સંખ્યા	રસમની સ્થિતિ	કેળાની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંખ ૧૬૬૭	ગોવિંદરામ સંખડ	મુ. ના. ૧૮૭૭	સારી	૬૦	૧	૧	મે આરસની ગુરુમૂર્તિ છે. પ્લાસ્ટરની બંધર છે.
લાલા બાસીરામજી	રિખવચંદજી બારચુડ		સાધારણ				
શ્રીસંખ	ભૂરામલ સંખડ		જીર્ણ	૬૦			જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રી મોતિલાલ કનૈયાલાલ ચુરડ ૧૬૭૭	શ્રી મોતિલાલ કનૈયાલાલ ચુરડ		સારી	૭૦	૧		એક લાયબ્રેરી છે.
શ્રીસંખ ૧૬૬૩	મટરલાલજી સીંગલ	મુ. ના. ૧૬૭૭	સાધારણ	૬૦૦			
શ્રીસંખ ૧૬૦૦ લગભગ	હસ્તિનાપુર જૈન તીર્થ કમીટી બાથુ કીર્તિપ્રસાદ		સારી	નથી		૨	એક પુસ્તકભંડાર છે. પ્રાચીન તીર્થ છે. શ્રાવણના કુંચુનાથ તથા અરનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકોનું તીર્થ છે.
શ્રીસંખ ૧૬૬૫	ધનીચંદજી સીંગલ		"	૧૭૫			
શ્રી આ. ક. ની પેઢી અમદાવાદ ૧૬૬૫	મુન્નાલાલજી સીંગલ	મુ. ના. ૧૬૬૩	"	૧૫૦			એક પુસ્તકભંડાર છે. એક આરસની ગુરુમૂર્તિ છે.
શ્રીસંખ ૧૬૬૪	ધર્મગીલાલ પટવારી	મુ. ના. ૧૫૮૭	"	૧૦૦			
"	ફતેચંદ મંજલ	મુ. ના. ૧૫૧૭	"	૬૦			
લાલા શીચંદ તથા કીર્તિ- પ્રસાદજી ૧૬૮૩	લાલા શ્રી કીર્તિપ્રસાદજી		"	૫૦	૨	૧	એક પુસ્તકભંડાર છે. વિશાળ દેરાસર છે.
શ્રીસંખ ૧૬૬૫	મામનસીંગ મરમ	મુ. ના. ૧૬૨૩	"	૩૦૦	૧		ચિત્રકામ સુંદર છે.
શ્રીસંખ પ્રાચીન	પારેલાલજી		સાધારણ	નથી			
એટનજી લખનીવાળા ૧૮૭૭	ગ્રામી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી મુખર્જી	મુ. ના. ૧૬૧૦	સારી	"		૧	ધર્મનાથ ભગવાનના ચાર કલ્યાણકોનું આ તીર્થ છે.

નંબર	બાબત નામ	કેસબ	ફેલો કેસબ	સાર ઓફિસ	આંધ્રી	મુખનાયક	પ્રતિબાહની શબ્દ
૪૨૮૪	નર્મીષી લીધ (રત્નપુરી)	માનના હરે	હોહાવલ ૧ મા. ફર	નવરોઈ હોઈ રોનાહી	સિખરબંધ	આદિનાથજી	પાપાણ-ધાડ ૮—૦
૪૨૮૫	અયોધ્યા	કટરા મહોસ્લા	અયોધ્યા ૧ મા. ફર	અયોધ્યા	"	અહતનાથજી	૧૨—૧૧
૪૨૮૬	ફેઝાબાદ	બખરમા	ફેઝાબાદ ૧ મા. ફર	ફેઝાબાદ	"	શાંતિનાથજી	૧—
૪૨૮૭	બનારસ	અગ્રેજ કોહી	કોશી ૧૧ મા. ફર	બનારસ (સીડી)	ધર	પાર્શ્વનાથજી	૩—૧
૪૨૮૮	"	સુતતોલા	બનારસ ૧૧ મા. ફર	"	સિખરબંધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧૧—૧૦
૪૨૮૯	"	નયાબાટ	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૮—૯
૪૨૯૦	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૯—૧૮
૪૨૯૧	"	"	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૧૬—૪
૪૨૯૨	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૭—૪
૪૨૯૩	"	રામધાટ	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૫૮—૭
૪૨૯૪	"	બાલુજી કા ફરસ	"	"	"	આદિનાથજી	૨૧—૬
૪૨૯૫	"	હોરીબગર	"	"	"	કેસરિયાનાથજી	૧—૧૧
૪૨૯૬	"	બદેનીધાટ	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૬—૧
૪૨૯૭	"	બેલુપુર	"	"	આબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૭—૪

અધ્યાપનશરણું નામ તથા સંવત.	અધીવરદારશરણું નામ.	કેળવો સંવત.	દરજાની રિશતિ.	કેળાની વરતી.	કાપા- મક.	ધર્મ- સાધના.	વિશેષ મંથ
ધસુમજી ભારવાડી ૧૯૬૮	કુસુમજી શ્રીમાલ જામનૌ		સારી	તથા			
શ્રીસંધ ૧૯૮૪	ગોડી પાર્શ્વનાથજીની પેઢી મુંબઈ	મ. ના. ૧૮૭૭	"	"		૧	એક તીર્થ સ્થાન છે. જિને- શ્વર દેવોના કલ્યાણકાના
							પ્રસંગો જોવા જોવા છે.
શેઠ લાલચંદ મોતીચંદની પેઢી તરફથી	શેઠ મોતીચંદ કૃલચંદ મુકામ		"	"		૧	
શેઠ વીરચંદ દીપચંદ ૧૯૬૨	શેઠ આ. ક. ની પેઢી અમદાવાદ		"	૧૦૦	૨	૨	
જામખીચંદજી નહાટા ૧૯૧૮	અમુલખચંદજી નહાટા	મ. ના. ૧૯૧૮	"				
બાબુ બુદુલાલજી નહાટા	રામચંદજી ઉમરાવચંદ ઝવેરી	મ. ના. ૧૮૯૭	"				બીજે અને ત્રીજે માળ પ્રતિમાઓ છે.
બાબુ મન્નુલાલજી	પદ્મસાહજી હોરાલાલજી ભોટા		"				
ચતિશ્રી ચૂનીજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ સોસાયટી બનારસ	મ. ના. ૧૬૭૧	"				ત્રીજે માળ તથા ચોથે માળ દેરાશ્વર છે.
શ્રીચુત રામચંદજી	"		"				એક રફટિના પ્રતિમા છે. ચોથે માળ છે.
ચતિશ્રી કુસુમાજી જગજન ૧૮૫૦	આચાર્ય શ્રીરાયંદ સૂરીશ્વરજી		"				
રામ ધનપતસિંહજી મુક્તોદાબાકવાળા	રાજા બહાદુરસિંહજી કલકત્તાવાળા		"				એક મુરુમૂર્તિ છે.
રાજા ઉત્તમચંદજી	રાજા સત્યાનંદપ્રસાદ સિંહજી		"				
રાજા વજરાજી	શ્રી જૈન શ્વે. તીર્થ કમીટી		"				શ્રી સુપાર્શ્વનાથજીના ચાર કલ્યાણકા અને ચપા છે.
શ્રીસંધ	"	૧૮૭૧	"				શ્રી પાર્શ્વનાથજીના ચાર કલ્યાણકા અને ચપા છે.

નંબર	ભાષણ નામ	કેસ	ફેલો ફેલો	ફેલો ફેલો	બાંધણી	મુળનાયક	પ્રતિબદ્ધતા સંખ્યા
૪૨૬૮	આમા	શેઠન મહોલો	આમાફેલો	આમા	ધૂમટખે	પાર્શ્વનાથજી	પાપાજી-પાડ ૩૩-૬
૪૨૬૯	"	"	"	"	"	શ્રીમંધર સ્વામી	૧૦-૫
૪૩૦૦	"	બેલનગંજ	"	"	"	સુપાર્શ્વનાથજી	૩-૧
૪૩૦૧	"	નમકમંડી	"	"	"	શક્તિનાથજી	૮-૧૨
૪૩૦૨	"	હીંચકીમંડી	"	"	"	નેમિનાથજી	૩-૧
૪૩૦૩	"	મોલીકટરા	"	"	"	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૨૮-૫
૪૩૦૪	"	"	"	"	શિખરખે	કેશરિયાનાથજી	૫-૨
૪૩૦૫	"	"	"	"	"	વાસુપૂજનજી	૮-૧
૪૩૦૬	"	"	"	"	ધૂમટખે	સુરપ્રભજી	૧-૬
૪૩૦૭	"	શેઠકા બાગ કાઠાવાડી	"	"	શિખરખે	મહાવીરસ્વામી	૧-૧
૪૩૦૮	"	બેલનગંજ શેઠ તેજકરજી ની કવેલી	"	"	ધર	આદિનાથજી	-૬
૪૩૦૯	સિંહપુરી	આસાપુરી મામની બાગોળ	સારનાથ	સારનાથ	શિખરખે	ત્રિપાસનાથજી	૪-૨
૪૩૧૦	મંદાવલી	મંચા કિનારે	મોદીપુર ૨ મા. ફર	કેંધી	"	મંદપ્રભજી	૫-૧

અધ્યાપનાયકો નામ તથા સંવત.	વહીવટાધિકારી નામ	લેખન સંવત.	રજાકરની સ્થિતિ.	કેનાની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંધ ૧૧૪૧	ઢાલચંદ્ર ચોરડિયા	મ. ના. ૧૬૪૧	હારો	૩૦૦	૨ ૧	૨	૨ પુસ્તકભંડાર છે. પદ્મ- રત્ન જડાવકામ ખનીમાં
							ખાસ નોંધ ને પાત્ર છે.
શ્રીસંધ	શેઠ યાદરામજી વેદ	મ. ના. ૧૧૬૮	"				
હાલમીચંદ્ર વેદ ૧૯૮૦	શેઠ અમરચંદ્ર વેદ	૧૯૮૦	"				વિજય ધર્મલક્ષ્મી દાન મંદિર છે.
અમરચંદ્ર વેદ ૧૯૪૦ લગભગ	શેઠ પૂનમચંદ્ર વેદમુતા		"				
લાલવિજયજી ૧૯૬૧	રતનવિજયજી		"				ચીજો માળ છે.
શેઠ હંસરાજજી	શેઠ યાદરામજી વેદ		"				મૂળનાયકની મૂર્તિ મહુ જ સુંદર છે.
રણધીર વિજયજી ૧૯૪૧	રતનવિજયજી	મ. ના. ૧૯૦૩	"				એક પાનાની મૂર્તિ-લગભગ પાંચ ઈંચ લાંબી છે.
							એક અંધકાર છે.
શ્રીસંધ	શેઠ પદ્મચંદ્ર બલુમલજી		"				
શેઠ અમરમલજી વેદમુતા ૧૯૪૪	ઢાલચંદ્ર ચોરડિયા		"				
શેઠ પૂલચંદ્ર ભોલા ૧૯૬૦	શેઠ ઢાલચંદ્ર ભોલા		"				
શેઠ તેજકરજી ચાંદમલજી ખીકાનેરવાળા	શેઠ તેજકરજી ચાંદમલજી		"				
ચતિમી પુલચંદ્ર	શ્રી જોન મ્વે. તીર્થ કમીટી બનારસ	મ. ના. ૧૯૧૧	"	નથી	૧	૧	શ્રી ટ્રેવાંસનાથ અધ્યાપનાના ચાર કલ્પાલોકો અને કથા છે.
શ્રીસંધ ૧૯૬૦	શેઠ અમરચંદ્ર નાથજી	૧૯૦૪	અધારજી	"		૧	શ્રી ચંદ્રમુલના ચાર કલ્પ- લોકોના તીર્થ છે. છૂટું છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેમ્પ	ફેલો સ્ટેશન	પાસ અધિકાર	આંધણી	મુજનામક	પ્રતિબાદની સંખ્યા
૪૩૧૧	ખરેહા	ગામમાં	ગીરડી ૮ મા. ફર	ગીરડી	શિખરખંધ	અછતનાથજી	પાપાજી-માડ ૧-૧
૪૩૧૨	ગીરડી	સ્ટેશન સામે ધર્મશાળામાં	ગીરડી	"	"	સુપાર્શનાથજી	૧-૪
૪૩૧૩	ચક્રવર્ત	શ્રી જૈન સ્વ. ઠાઠી	પારસનાથ ૧૫ મા. ફર	પારસનાથ	"	જામલિયા પાર્શનાથજી	૩-૧૭
૪૩૧૪	"	"	"	"	મેઘા ઉપર	પાર્શનાથજી	૮-
૪૩૧૫	"	"	"	"	"	ચંદ્રપ્રભુજી	૧-૨
૪૩૧૬	"	"	"	"	"	પાર્શનાથજી	૬-૧
૪૩૧૭	"	"	"	"	"	"	૬-
૪૩૧૮	"	"	"	"	"	"	૩-૪
૪૩૧૯	"	"	"	"	"	સહસ્રકૃષ્ણ પાર્શનાથજી	૩-૧
૪૩૨૦	"	"	"	"	"	પાર્શનાથજી	૭-૨
૪૩૨૧	"	"	"	"	"	સમેતશિખરજી નો પટ	૨-
૪૩૨૨	"	"	"	"	"	શુભસ્વામી અણધર	૧-
૪૩૨૩	"	"	"	"	"	પાર્શનાથજી	૮-
૪૩૨૪	અણધાર	જલમંદિર	નવાદ ૨ મા. ફર	નવાદ	"	મહાવીરસ્વામી	૨-૩

જાહેરાતનું નામ તથા સંવત	જાહેરાતના નામ	લેખક સંખ્યા	જાહેરાતની સ્થિતિ	જોનાની વસ્તી	કેસ અવ	વર્ગ સાબી	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ પ્રાચીન	શ્રી જૈન શ્વે કોઠી મહાવન		ભારી	નથી		1	શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગ- વાનને ભગ્ને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત
							અન્ય એમ કહેવાય છે.
રાયભુવસીંગજી બહાદુર ભગવાન ૧૯૪૦	રાયભુવસીંગજી બહાદુર	મુ. ના. ૧૯૭૭	"	"		1	
શ્રીસંઘ	શ્રી જૈન શ્વે સોસાપટી	મુ. ના. ૧૮૭૭	"	"		2	મહાવનનું આ કુખ્ય દિશ્વર છે.
"	"	મુ. ના. ૧૮૭૭	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૮૮૮	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૯૧૦	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૮૫૪	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૯૦૦	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૮૬૭	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૯૦૦	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૮૮૫	"	"			
"	"	મુ. ના. ૧૮૮૮	"	"			
શ્રીસંઘ	શ્રીમદ્દેવ કવેલી		"			1	તીર્થ છે.

નંબર	આમલ નામ	કેસ	ફેલો રેકોર્ડ	પોસ્ટ એડ્રેસ	આંધણી	મૂળનામક	પ્રતિમાણની સંખ્યા
૪૩૨૫	સમેતશિખરજી	જલમદિર	પારસનાથ ૧૫ મા. દુર	પારસનાથ	શિખરજી	શામલીઆ પાર્શ્વનાથજી	પાવાયુ-શામલી ૬-૨
૪૩૨૬	કુંડલપુર	લેન રવે મદિર	નાલંદા ૨ મા. દુર	નાલંદા	"	આદિનાથજી	૬-૨
૪૩૨૭	પાવાપુરી	ધર્મશાળામાં	બિહાર શરીફ ૮ મા. દુર	પાવાપુર	શિખરજી	મહાવીરસ્વામી	૭-૬
૪૩૨૮	"	જલમદિરની સામે	"	"	"	"	૭-૫
૪૩૨૯	"	જલમદિર	"	"	ધૂમટજી	"	"
૪૩૩૦	"	સમવસરજી મદિર	"	"	"	"	"
૪૩૩૧	રાજગિર	ધર્મશાળા પાસે:	રાજગિરકુંડ	રાજગિરકુંડ	શિખરજી	પાર્શ્વનાથજી	૬-૨૩
૪૩૩૨	"	વિષ્ણુનાથ પર્વતપર	"	"	"	મુનિસુવ્રતસ્વામી	૧-
૪૩૩૩	"	બિરિલર પર્વત પર	"	"	"	મેમિનાથજી	"
૪૩૩૪	"	ઉદયગિરિ પર્વત પર	"	"	"	પાર્શ્વનાથજી	૫-
૪૩૩૫	"	સુવર્ણગિરિ પર્વત પર	"	"	"	આદિનાથજી	૧-

જાણનારનું નામ અથવા સંજ્ઞા	વહીવટી સંસ્થાનું નામ	લેખક સંજ્ઞા	રસાયણની સ્થિતિ	કેમની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રી પ્રજાસચિવનું જન્મતરીકું ૧૮૨૨	શ્રી જી. એ. સોસાયટી	૪ નં. ૧૮૨૨	સારી			૧	સં. ૧૧૮૭ની સાલની એક પાવનિતિ પ્રાચીન છે. એક
							વિખ્યાત તીર્થ છે.
શ્રીસંધ	બાલુ સંસ્કૃતિયંદ્ર સંચેતી		"	નથી		૧	આ મીતમસ્વામીનું નામ છે, એક પ્રાચીન શિક્ષણીય
							ધાર્મ છે. પાંચ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.
"	સંસ્કૃતિયંદ્ર સંચેતી	૧૬૬૮	"	"		૫	એક પ્રાચીન તીર્થ છે. એક યુરુમિતિ છે.
મહેતાબ કુંવરબાઈ ૧૬૭૧	"	૧૬૭૧	"				
શ્રીસંધ	"		"				૨૧ પાકુમળો છે.
"	"		"				એક માઈલ દૂર આવેલ સમવસરજીની જગ્યા પરથી
							આ પાકુમળ આવેલ છે.
"	બાલુ સંસ્કૃતિયંદ્ર સંચેતી	એકાધરના આદિનાથ	"	નથી		૧	૩ સ્થાનિક ૧ લાજવાંતની અને ૧ ગોમ્પની મૂર્તિ
		૧૧૬૬					એક જગ્યાએ છે.
"	"		"				સં. ૧૮૪૮ ની સાલની અર- ણિક મુનિની જગ્યા મૂર્તિ છે.
"	"	પાકુમળ ૧૮૨૬	"				૪ પાકુમળ એક છે.
"	"	૪ નં. ૧૫૦૪	"				૨ પાકુમળ એક છે.
"	"		"				

નંબર	ભાગ્ય નામ	કેમ્પ	રેલ્વે સ્ટેશન	પાસ એપ્રોક્ષ	ભાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિભાણી ક્રમાંક
૪૩૩૬	રાજચિર	વૈભારગિરિ પર્વત પર	રાજગિરકુંડ	રાજગિરકુંડ	શિખરબંધ	કાલિનાથજી	પાપાણ-માણ
૪૩૩૭	"	"	"	"	ધૂમટબંધ	આદિનાથજી	
૪૩૩૮	"	"	"	"	"	મુનિસુવત સ્વામી	૨—
૪૩૩૯	"	"	"	"	શિખરબંધ	ધનાશાલીબદ	૨ નર્વા
							૨ જૂનાં
૪૩૪૦	બિહારચરીફ	લાલબાગ	બિહાર ચરીફ ના મા. ફર	"	"	આદિનાથજી	૧૧—૬
૪૩૪૧	"	મયાબાન મહોત્સવાર્ગ	"	"	"	મહાવીર સ્વામી	૭—૬
૪૩૪૨	પટના	બારોડી ગલી જૈન મંદિર	પટનાસીટી ૧ મા. ફર	પટનાસીટી	"	વિશ્વાલજિન	૪—૧૧
૪૩૪૩	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૧—૬
૪૩૪૪	"	"	"	"	ધાબાબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧૬—૩
૪૩૪૫	"	સ્ટેશન સામે ગુલઝાર બાગ	"	"	ધૂમટબંધ	સુદર્શનશીલ સ્થૂલિબદ	
૪૩૪૬	બાગલપુર	જૈન ધર્મશાળા	બાગલપુર બં.	બાગલપુર	ધાબાબંધ	વાસુપૂજ્યજી	૬—૧
૪૩૪૭	નાથનગર		નાથનગર	નાથનગર	ધર	વાસુપૂજ્યજી	૧—૭
૪૩૪૮	ચંપાપુરી	સ્વેતાબિર મંદિર	૨ મા. ફર	ચંપાપુરી	શિખરબંધ	"	૪—૧૩

બંધાવનારનું નામ તથા સંજ્ઞા	અક્ષરલેખનનું નામ	લેખનો સંજ્ઞા	સ્થાપનાની વિગત	કેનાની વસ્તી	કિંમત અથવા	ધર્મ-શ્રદ્ધા	વિશેષ મંદિર
શ્રીસંધ	બાણુ કચેરીદંડી કલકત્તાવાળા		સારી				૨ પાદુકાળેડ છે.
"	"		"				૪ પાદુકાળેડ છે
"	"	સુ. ના. ૧૬૨૧	"				
"	"	કાઠિ-સમિયા	"				એક બાવન જિનાલખનું છોટાનું પ્રાચીન મંદિર
		૧૫૨૪					જોવાલાયક છે.
શ્રીસંધ ૧૬૮૦	લક્ષ્મીચંદ્ર સચેતી	સુ. ના. ૧૬૧૦	"	૧૦૦	૧	૨	એક આદિનાથની તથા એક બોદ જોવી પાર્શ્વનાથની
							મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
મધીઆન શ્રીસંધ લગભગ ૧૬૦૦	"		જીર્ણ				જીર્ણ દેરાસર છે.
શ્રીસંધ ૧૬૬૨	મંગળચંદ્ર સિવચંદ્ર અબક	સુ. ના. ૧૬૭૧	સારી	૬૫		૧	એક સ્ફટિકના પ્રતિમાજી છે.
"	"	"	"				
"	"		"				એક આદિનાથની તથા બે બોદ જોવી મૂર્તિ પ્રાચીન છે.
શ્રીસંધ	"		"				બે પાદુકાળેડ છે. આરે તરફ ફરતું કમળ સરોવર છે.
રાય ધનપતસિંહજી મુર્શીદાબાદવાળા	રાજા બહાદુરસિંહજી		"	૬૦		૧	૧ સ્ફટિકની તથા એક સર્વેશ્વરની મૂર્તિ છે.
રાય સુખચંપત રાયજી ૧૬૬૪ વે. સુ. ૧૦	રાય કુમારસિંહજી		"	૨૫			
શ્રીસંધ ૧૮૫૬	રાજા બહાદુરસિંહજી	સુ. ના. ૧૮૫૬	"	નથી			વાસુપુત્ર લગવડન પાંચે કમ્પાલુકો અહીં મ્યા છે.

નંબર	ગામનું નામ	કેશિકું.	ફેલે કેશિકું.	પારક એ.પ્રિ.સ.	બાંધણી	મૂળનાયક	પ્રતિષ્ઠાની સંખ્યા
૪૩૪૬	ચંપાપુરી	ચેતનામર મંદિર	નાથનગર ૨ મા. દુર	ચંપાપુરી	ધાબાબંધ	આવન કસ્યાણક	પાંચાણ-પાણ — ૧
૪૩૪૭	"	"	"	"	"	જન્મ કસ્યાણક	૧—
૪૩૪૮	"	"	"	"	"	દીક્ષા કસ્યાણક	૧—
૪૩૪૯	"	"	"	"	"	કૈવલ્ય કસ્યાણક	૧—
૪૩૫૦	"	"	"	"	શિખરબંધ	નિર્વાણ કસ્યાણક	૩— ૪
૪૩૫૧	બાલુચર	મહારાજ બહાદુર સિંહજીની કોઠી	જાગણ ૧ મા. દુર	જાગણ	ધર	કેસરિયાનાથજી	૧— ૨
૪૩૫૨	"	આસવાલ પટ્ટી	"	"	શિખરબંધ	સંભવનાથજી	૩—૧૬
૪૩૫૩	"	"	"	"	"	વિમલનાથજી	૭— ૮
૪૩૫૪	"	"	"	"	"	આદિનાથજી	૬—૧૧
૪૩૫૫	કટગોલા (નરસિંહપુર)	લક્ષ્મીપતિસિંહજીનો બગીચો	૨ મા. દુર	નરસિંહપુર	"	"	૭—૧૦
૪૩૫૬	મહિમાપુર	જગતશેઠનું મંદિર	નરસિંહપુરરોડ	"	શિખરબંધ	પાર્શ્વનાથજી	૪—૧૦
૪૩૫૭	"	કીરતબાગ	જાગણ ૧ મા. દુર	જાગણ	"	આમળિય પાર્શ્વનાથજી	૬— ૨
૪૩૫૮	અણમગળ	મહાજન પટ્ટી	અણમગળ	અણમગળ	"	જ્ઞાતિનાથજી	૩— ૨
૪૩૫૯	"	"	"	"	"	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી	૨૪—૪૨

જીવનનારું નામ તથા સંવત.	જીવનનારું નામ	લેખક સંવત.	રસમની વિધિ	જીવનની વસ્તી	ઉપા- મય	ધર્મ- શાળા	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૮૫૬	રાજા બહાદુરસિંહજી		આરો	નથી			
"	"	૧૮૫૬	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	"	"	"			
"	"	"	"	"			
રાય ધનપતસિંહજી દુગડ	ગોરખચંદજી દુગડ		"	૩૦૦	૧	૧	૧ પુસ્તક બંડાર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૮૧	બુદ્ધિસિંહજી બોધરા		"				૩ સોનાના ચિહ્નઓ છે.
રાય લક્ષ્મીપતસિંહજી બહાદુર ૧૮૪૯ મ. સુ. ૧૩	સુરપતસિંહજી દુગડ		"				૪ આરમ્મની ગુરુમૂર્તિઓ છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૪૫	જુનુ બીબી		"				૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
રાય લક્ષ્મીપતસિંહજી જી. ૧૮૩૭ મહા સુ. ૧૩	બાણુ જયતપતસિંહજી દુગડ		"				૩ રફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૨ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
જગતશેઠ કૃત્યંદજી ૧૮૭૫ મ. સુ. ૫	જગતશેઠ કૃત્યંદજી		"	નથી			એક રફટિકની પ્રતિમા છે. કોસાટીનું દેરાસર છે.
શ્રીસંઘ ૧૮૭૦	બુદ્ધિસિંહજી બોધરા		"				
ગુલામખાઈ	મલચંદજી સોધી		"	૮૦૦	૪	૨	૨ પુસ્તકબંડાર છે. નવપદ- જીમાં ૫૦૦ પરમેષ્ઠિની
							પ્રતિમાઓ રફટિકની છે.
ગુલશોભ કુંડેળ	રામચંદસિંહજી સોધી		"				

નંબર	શાળાનું નામ	ડેકાઈ.	રેલ્વે સ્ટેશન.	સિટી કોમિસી.	બાંધણી.	સૂચનાયક	પ્રતિબાજીની સંખ્યા
૪૩૬૩	અણમગંજ	મહાજનપદો	અણમગંજ	અણમગંજ	શિખરમથ	તેમનાથજી	પાપાલ-પાટ ૨૮-૧૬
૪૩૬૪	"	"	"	"	"	સુમતિનાથજી	૭-૨૮
૪૩૬૫	"	"	"	"	ધાખાબધ	ગોડી પાર્શ્વનાથજી	૧-૨
૪૩૬૬	"	"	"	"	શિખરમથ	પદમજી	૧૦-૭
૪૩૬૭	"	રેલ્વેના પાટાની બાજુમાં	"	"	"	સંભવનાથજી	૮૬-૧૬૪
૪૩૬૮	"	રામનાથ	"	"	"	શામળિયા પાર્શ્વનાથજી	૩૩-૧૮
૪૩૬૯	"	રાજવાડી	"	"	ધર	મહાવીરસ્વામી	— ૧
૪૩૭૦	"	સ્ટેશન સામે	"	"	ધૂમટબંધ	શાંતિનાથજી	— ૧
૪૩૭૧	જીવવાડ	ધર્મશાળામાં	જયુર્ષ ૨૦ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરમથ	મહાવીરસ્વામી	૧-૩
૪૩૭૨	કાનિવકુંડ	તળેટીમાં દીક્ષામંદિર	૨૩ મા. દૂર	"	ધૂમટબંધ	"	૧-
૪૩૭૩	"	વ્યવન મંદિર	"	"	"	"	૧-

જાણાવનારનું નામ તથા સંવત.	વહીવટી અધિકારીનું નામ	લેખનો સંવત.	રજાકર્તાની વિધિવિધિ.	રજાની વસ્તી.	ઉપા-અવ.	ધર્મ-શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૪૦	શ્રીસંઘ		સારો				૧ રફટિકની અને ૨ સારી રત્નની પ્રતિમાઓ છે. ૪
							ચુરુમૂર્તિઓ છે.
સીતાપત્રસિંહજી નઢાર	કેસરીસોંગજી નઢાર		"				૩ રફટિકની પ્રતિમાઓ છે. ૪ ચુરુમૂર્તિઓ છે.
મથુપત્રસિંહજી કુચ્છ લગભગ ૧૯૪૦	સુરપત્રસિંહજી કુચ્છ		"				
મતિશ્રી વિજયસિંહજી	ગંધીસિંહજી શ્રીમાલ		"				એક ચુરુમૂર્તિ છે.
રાય ધનપત્રસિંહજી બઢાકુર ૧૯૩૩	રામ બઢાકુરસિંહજી		"				૪ રફટિકની, ૧ પાનાની, ૧૨ કાળી રત્નની તથા ૧
							સંઘેષપત્રની મૂર્તિ છે.
શ્રીસંઘ	નવલકુમારસિંહજી કુષેડિયા		"				
વિજયસિંહજી કુષેડિયા	કુમાર ચંદ્રસિંહજી કુષેડિયા		"				એક સંઘેષપત્રની પ્રતિમા છે. ૪ રફટિકની પાદુકાઓ છે.
હરખસિંહજી ગોસેજી	"		"				૨ તારામંડલ, ૧૧ રફટિક ૧ પાનાની, ૪ સંઘેષપત્ર,
							૨ ખમ્બુકુલ-૨૦ મૂર્તિઓ છે.
રામ બઢાકુર ધનપત્રસિંહજી ૧૯૩૧	રામ મહારાજ બઢાકુર સિંહજી કલકતાવાળો		"	નથો		૧	
પ્રાચીન	"	મ. ના. ૧૫૦૪	"				નદીમાં કુંડ મળી ગયો છે, તેથી આ જગ્યાને કુંડગાટ
							કહેવામાં આવે છે. પ્રતિમા પ્રાચીન છે.
"	"		"				

નંબર	ગામનું નામ	ઠેકાણું	રૂબે કેસન.	કેસ ઓફિસ.	બાંધણી	પૂર્વનાયક	પ્રતિબદ્ધની સંખ્યા
૪૩૭૪	ક્ષત્રિયકુંડ	તળેટીથી ૩ મા. કુંગર ઉપર	જમુઈ ૨૩ મા. દૂર	સીકંદરા	શિખરબધ	મહાવીરસ્વામી	પાંચાલ-પાટ ૧-૨
૪૩૭૫	કાકંદી તીથ	ધર્મશાળામાં	૧૩ મા. દૂર	જમુઈ	"	પાંવનાથજી	૧-
૪૩૭૬	રાંચી	ડેરનામાં મોઢ પર	રાંચી ૧ મા. દૂર	હીના	ધર	જીતનાથજી	- ૧
૪૩૭૭	ઝરિયા	જનરજ પોસ્ટઓફીસ પાસે શેઠ કાલિદાસ જસરાજના	ઝરિયા	ઝરિયા	"	આદિનાથજી	- ૧
		મકાનમાં					
૪૩૭૮	કુમારડી	બજારમાં	મકુલા ૧૧ મા. દૂર	મકુલા	ધાબાખધ	"	- ૩
૪૩૭૯	પુર્ણિયા (સીટી)	સીટીમાં	પુર્ણિયા ૧ મા. દૂર	પુર્ણિયા સીટી	"	પાંવનાથજી	૧- ૩
૪૩૮૦	સુરપતમંજ (જતાપુર)	હરાવત રાજકમેરીમાં	હારવીસમંજ ૨૦ મા. દૂર	સુરપતમંજ	ધર	મહાવીરસ્વામી	- ૨
૪૩૮૧	પ્રતાપમંજ	બજારમાં	"	પ્રતાપમંજ	શિખરબધ	નમિનાથજી	૧- ૨
૪૩૮૨	ગનપતમંજ	શેઠ સુરપતસિંહજીની કોઠી	બુપોલ ૧૮ મા. દૂર	ગનપતમંજ	ધર	આદિનાથજી	૧- ૧
૪૩૮૩	હીનાજપુર	રાજમંજ ગુડગોલા છોટા કોઠી પાસે	હીનાજપુર ૧ મા. દૂર	હીનાજપુર	શિખરબધ	ચંદ્રપ્રભુજી	૬- ૫
૪૩૮૪	માહીમંજ (રંગપુર)	બજારમાં	રંગપુર ૨ મા. દૂર	માહીમંજ	"	"	૩- ૫
૪૩૮૫	કુચ બિહાર	મારવાડીપટ્ટી	કુચબિહાર ૧ મા. દૂર	કુચબિહાર	ધર	મસ્તિનાથજી	૧- ૩

અન્યથાનારૂં નામ તથા સંવત.	વહીવટકર્તા નામ.	સેબો સંખ્યા.	દસ્તાવેજની વિશિષ્ટ.	કેમની પરથી.	કિંપા- મથ.	પર્મ- માળા.	ચિત્રોત્તર મોંઘ
પ્રાચીન	રાજમહારાજ બહાદુરસિંહજી કમકતાવાળા		સારી				મહાવીરસ્વામી ભગવાનનું આ તીર્થસ્થાન છે. નાનો
							મેરુ પર્વત છે.
"	"		"				
જીવરાજ ગુલામચંદ રામપુરિયા	શેઠ જીવરાજ ગુલામચંદ રામપુરિયા	મ. ના. ૧૫૪૩	"	૨૦			
શેઠ કાલિદાસ બસરાજ મોરબીવાળા ૧૯૮૪	શેઠ શિવભાઈ કાલિદાસ	મ. ના. ૧૯૨૨	"	૨૫૦	૨		ત્રીજો માળ છે.
જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા ૨૦૦૦	કુમારગી સરાઈ જૈનસંઘ		"	૬૪			ચારે તરફ પ્રાચીન પ્રતિમા પથરાએલી છે.
રાય ધનપતસિંહજી ભગભગ ૧૯૩૫	મહારાજ બહાદુરસિંહજી	મ. ના. ૧૮૨૫	"	૫			
મંગલચંદજી બોધરા ૧૯૬૮ આ. સુ. ૧૫	મંગલચંદજી બોધરા		"	૨૦			
શેઠ અણ્ણપતસિંહજી દુગડ ૧૯૭૩	શેઠ સુરપતસિંહજી દુગડ	૧૭૬૩	"	૧૫		૧	
રાય મનપતસિંહજી દુગડ ૧૯૫૦ સમભગ	"	૧૯૪૬	"	૨૦			
નહાર કુટુંબની સીઓ ૧૮૫૦	મહારાજ બહાદુરસિંહજી		"	૫૦			
મહારાજ પ્રતાપસિંહજી દુગડ ૧૮૭૫	પુનમચંદ માનચંદ નાકટા	મ. ના. ૧૮૭૭	"	૨૪			
મહારાજ પ્રતાપસિંહજી દુગડના પુત્રો ૧૯૨૨	બિરધારીભાઈ વેદ	મ. ના. ૧૯૦૩	જીજી	નથી			જીજી દેરાસર છે.
જે. સુ. ૭							

નંબર	આમદ નામ	કક્કા.	ફેલે ફોરન.	પોસ્ટ ઓફિસ.	બાંધણી.	મુળનામ	પ્રતિબાલની સંખ્યા
૪૩૮૬	સેંથીઆ	મારવાડી પટ્ટી	સેંથીઆ	સેંથીઆ	ધૂમટખંધ	આદિનાથજી	૧૧૫૫-૫૫૭ ૩-૧
૪૩૮૭	ફારવીસગંજ	સદરચોક પર દાદાવાડીમાં	ફારવીસગંજ	ફારવીસગંજ	શિખરખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-૧
૪૩૮૮	કલકત્તા	કેનિંગ્સ્ટ્રીટ નંબર ૬૬	હાવરા	બડાબજાર	ધર	મહાવીરસ્વામી	૩-૧૧
૪૩૮૯	"	ગુલાપટ્ટી	"	"	શિખરખંધ	શાંતિનાથજી	૨૩-૧૧૫
૪૩૯૦	"	૪૮, ઇન્ડિયન મીરરસ્ટ્રીટ	"	ધરમતલા	ધર	આદિનાથજી	૧-૬
૪૩૯૧	"	માણિકતલા	"	શામબજાર	શિખરખંધ	મંદમણજી	૪-૩
૪૩૯૨	"	"	"	"	"	મહાવીરસ્વામી	૧૮-૩
૪૩૯૩	"	બદ્રીદાસ ટેમ્પલ	"	"	"	સીતળનાથજી	૧-૧
૪૩૯૪	ગવાલપાડા	મારવાડી પટ્ટી	બખાઈગાંવ ૩૨ મા. દુર	ગવાલપાડા	ધૂમટખંધ	પાર્શ્વનાથજી	૧-૫
૪૩૯૫	તેજપુર	મારવાડી પટ્ટી સડક પર	તેજપુર ૧ મા. દુર	તેજપુર	શિખરખંધ	.	૧-૪

પ્રધાનનારણું નામ તથા સંવત.	વહીવટકારી નામ.	લેખનો સંખ્યા.	દસ્તાવેજની સ્થિતિ.	જેમની વસ્તી.	ઉપા- મય.	ધર્મ- શાળા.	વિશેષ નોંધ
શ્રીસંઘ ૧૯૬૧ સમયગાળા	માનમલજી જાગેડ	મ. ના. ૧૯૦૦	સારી	૨૦		૧	
શ્રીસંઘ ૧૯૮૭	સુરપતસિંહજી કુગડ	મ. ના. ૧૯૨૯	"	૨૦	૧		
તપમચીપ શ્રીસંઘ	શ્રીસંઘ કમીટી		"	૧૦૦૦	૨	૩	
શ્રીસંઘ	"		"				૧ સંજેષસપ, ૪ સ્કૅટિક તથા ૧ પાનાની મૂર્તિઓ
							ઉ. ૮ ગુરુમૂર્તિઓ છે.
સીતાપચંદજી નહાર	વિજયસિંહજી નહાર		"				પુરનચંદજી નહારનો પ્રાચીન સંમંદ છે.
મણેશીલાલ કપુરચંદ ઝવેરી ૧૯૫૨ વે. સુ. ૭	મુંદરલાલજી ખરડ	મ. ના. ૧૯૫૨	"				
મુખલાલજી ઝવેરી ૧૯૨૪	ચૂનોલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૧૯૨૪	"				એક ગુરુમૂર્તિ છે.
બાબુ બદોલાસજી મુખીમ ૧૯૨૭ ફા. સુ. ૨	બાબુ ફતેચંદજી ઝવેરી	૧૯૨૭	"				
માહીસંગ મેધરાજ સમયગાળા ૧૯૫૮	માહીસંગ મેધરાજ		"	૧૫			
રાયબહાદુર મેધરાજજી નાથા તેમના પુત્રો ૧૯૫૭	રાયબહાદુર માહીસીંગ મેધરાજવાળા		"	૧૦૦			
જે. સુ. ૧૧							

